

ISBN 978-9943-6088-7-0

9 789943 608870

ИНВЕСТИЦИЯ || Н. Ғ. КАРИМОВ, Ф. А. ХАМИДОВА,
М. Р. НИЯЗМЕТОВ, А. Ғ. ШАЙМАРДАНОВ

Н. Ғ. КАРИМОВ, Ф. А. ХАМИДОВА,
М. Р. НИЯЗМЕТОВ, А. Ғ. ШАЙМАРДАНОВ

ИНВЕСТИЦИЯ

ДАРЛИК

ТОШКЕНТ - 2024

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ
INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE TECHNOLOGY
AND SCIENCE ИНСТИТУТИ

Н. Ғ. Каримов Ф. А. Хамидова
М. Р. Ниязметов А. Ғ. Шаймарданов

ИНВЕСТИЦИЯ

Дарслик

*Ушбу китоб 2023-йил 27-декабрь куни бўлиб ўтган “International school of finance technology and science” институти Кенгашининг 5-сонли қарори билан
чоп этишга рухсат берилган.*

Тошкент–2024

УДК: 330.322(075)
КБК: 65.9-56я7
И 52

Н.Ф. Каримов, Ф.А. Хамидова, М.Р. Ниязметов, А.Ф. Шаймарданов.
– Инвестиция. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2024. – 534 б.

Масъул муҳаррир:

Н.Ф. Каримов

Тақризчилар:

Ж.Исаков – Тошкент давлат иқтисодиёт университети, Банк иши ва инвестициялар кафедраси профессори и.ф.д.

Ш.Тураев – Мухаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети проректори, и.ф.д. профессор

Ушбу дарсликда инвестиция, инвестицион жараён, инвестицион фаолият, хорижий инвестициялар, уларнинг туркумланиши, реал ва молиявий инвестициялар, инвестиция турларининг хусусиятли белгилари, инновация ҳамда интеллектуал инвестициялар каби муҳим иқтисодий тушунчаларни ёритишга қаратилган назарий ва амалий билимлар баён этилган. Шунингдек, мамлакатимизни жадал суръатларда барқарор ривожланиши учун иқтисодиётини модернизациялаш, инновацион тарзда қайта қурроллантириш, мамлакатимизнинг жаҳон миқёсига интеграциялашуви узлуксизлигини таъминлаш каби устувор вазифаларни самарали амалга оширишда ақлли инвестицияларнинг ўрни ва зарурлиги очиб берилган. Дарслик илмий изланувчилар, профессор-ўқитувчилар ва олий ўқув юрталарининг иқтисодиёт мутахассислиги талабалари учун мўлжалланган.

В этом учебнике представлены теоретические и практические знания, охватывающие важные экономические концепции, такие как инвестиции, инвестиционный процесс, инвестиционная деятельность, экономические инвестиции, их классификация, реальные и финансовые инвестиции, особенности, инновации и интеллектуальные инвестиции, проект, эффективность проекта и методы его расчета. Также раскрывается роль и значение разумных инвестиций в эффективном осуществлении таких приоритетов, как модернизация экономики, инновационная реструктуризация экономики, обеспечение интеграции страны в мировую среду. Учебник предназначен для студентов экономических специальностей высших учебных заведений, банковских колледжей, бизнес-студентов, аспирантов и преподавателей.

This textbook presents theoretical and practical knowledge, covering important economic concepts, such as investment, the investment process, investment activity, economic investment, their classification, real and financial investments, features, innovations and intellectual investments. project, project effectiveness and methods of its calculation. The role and importance of reasonable investments in the effective implementation of such priorities as modernization of the economy, innovative economic restructuring, and ensuring the country's integration into the world are also revealed. The textbook is intended for students of economic specialties of higher educational institutions, banking colleges, business students, graduate students and teachers.

ISBN: 978-9943-6088-7-0

© – Н. Ф. Каримов, 2024.

© – ISFT институти, 2024.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	9
1-боб. ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА МОҲИАТИ	15
1.1. Инвестицияларнинг иқтисодий мазмуни ва аҳамияти	15
1.2. Инвестициянинг функциялари	23
1.3. Инвестицияларнинг мақсадлари ва диверсификацияланиши	27
1.4. Инвестицияларнинг таснифланиши	29
1.5. Асосий фондларнинг шаклланишида капитал қўйилмаларнинг роли	37
1.6. Молиявий ва реал инвестицияларнинг ўзаро боғлиқлиги	40
1.7. Жамғармалар инвестициялар манбаи сифатида	42
1.8. Инвестицияларнинг макро ва микроиқтисодий ривожлантиришдаги роли	47
2-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ МАЗМУНИ ВА АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ	53
2.1. Инвестиция жараёнининг мазмун ва моҳияти	53
2.2. Инвестициялаш объектларини танлаш	57
2.3. Реал инвестицияларни амалга ошириш хусусиятлари	61
2.4. Молиявий инвестицияларни амалга ошириш ва уларни ўзлаштириш жараёнлари	65
2.5. Молиявий инвестицияларни амалга ошириш хусусиятлари	67
3-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ИНВЕСТИЦИЯ СИЁСАТИ	72
3.1. Инвестиция фаолияти тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши	72
3.2. Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини мувофиқлаштиришда давлатнинг роли	77
3.3. Инвестиция фаолиятига таъсир этиш омиллари ва усуллари	80
3.4. Ўзбекистонда инвестиция фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий базаси	86
3.5. Хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва уларнинг фаоллигини таъминлаш вазифалари	91
3.6. Инвестиция сиёсати, унинг мазмуни, роли, асосий йўналишлари ва амалга ошириш bosқичлари	91
3.7. Глобаллашув, хорижий капитал миграциясининг кучайиши	95
4-боб. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА УЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ	104
4.1. Хорижий инвестицияларнинг мазмуни ва зарурлиги	104
4.2. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг иқтисодий модернизация қилишдаги роли	109
4.3. Ўзбекистон Республикаси инвестиция тўғрисидаги қонунлар ва қонуности ҳужжатларининг мазмуни, мақсади ва аҳамияти	115

4.4.	Хорижий инвесторларга берилган имтиёзлар, кафолатлар ва рағбатлантириш омиллари.....	119

5-боб. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ХАЛҚАРО ИНТЕГРАЦИЯСИДАГИ ЎРНИ ВА УЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ҲАРАКАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ..... 124

5.1.	Иқтисодиётнинг халқаро интеграцияси мазмуни, унинг миллий иқтисодиётнинг ривожига, таъминлашда ва фаоллаштиришдаги зарурлиги ва аҳамияти	124
5.2.	Миллий иқтисодиёт халқаро интеграциялашувининг асосий йўналишлари ва ҳозирги талаблари (халқаро интеграциясига қаратилган давлат сиёсатининг асосий мақсади ва йўналишлари)	128
5.3.	Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш ва барқарор ривожлантиришда фаол халқаро интеграцияни таъминлашнинг хориж тажрибалари	131
5.4.	Хорижий инвестициялар ва унинг иқтисодиётнинг халқаро интеграциясида тутган ўрни ва улардан самарали фойдаланиш йўналишлари	136
5.5.	Иқтисодиётнинг халқаро интеграцияси шароитида хорижий инвестициялар кирими оқимини таъминлашда халқаро молиявий институтларнинг тутган ўрни ва уларнинг ҳамкорлик алоқалари	140
5.6.	Иқтисодиётнинг халқаро интеграциясида хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солишнинг мазмуни, зарурлиги ва аҳамияти	149

6-боб. ҲУДУДЛАРНИНГ ИНВЕСТИЦИОН САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ..... 166

6.1.	Инвестицион салоҳият ва унинг иқтисодий ривожланишдаги ўрни	166
6.2.	Ҳудудларнинг инвестицион салоҳияти ва уни баҳолаш	174
6.3.	Ҳудудларнинг инвестицион салоҳиятига таъсир этувчи омиллар ...	182
6.4.	Ҳудудларнинг инвестицион салоҳиятини ошириш йўналишлари	187

7-боб. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАР ВА УЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШДАГИ ЎРНИ..... 195

7.1.	Эркин иқтисодий ҳудудларнинг иқтисодий тушунчаси, шаклланиш (ривожланиш) босқичлари ва асослари	195
7.2.	Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш мақсадлари, объектив зарурлиги ва таснифланиши	201
7.3.	Ривожланган давлатларда эркин иқтисодий ҳудудлар ҳамда уларнинг иқтисодиётни ривожлантиришга таъсири	209
7.4.	Эркин иқтисодий ҳудудларнинг турлари ва уларда жалб этилган инвестицияларга нисбатан турли имтиёз ва рағбатларнинг	

	қўлланилиши	214
7.5.	Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари.....	222
7.6.	Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий ҳудудларга жалб этилувчи инвестицияларнинг асосий йўналишлари ва самаралари	225

8-боб. ХУСУСИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЁТНИНГ РЕАЛ СЕКТОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

8.1.	Иқтисодиётнинг реал сектори тушунчаси мазмуни, унинг миллий иқтисодиёт ривожига аҳамияти, таркибий тузилиши ва шаклланиши	234
8.2.	Тузилмавий ислохотлар, унинг иқтисодиётнинг реал секторига таркибий ўзгаришларга таъсири, аҳамияти ва унда инвестицияларнинг тутган ўрни	239
8.3.	Хусусий инвестицияларнинг иқтисодий мазмуни ва мулк асослари, унинг иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришда аҳамияти.....	242
8.4.	Иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришда давлат ва хусусий секторнинг иштироки	246
8.5.	Хусусий инвестициялар ёрдамида иқтисодиёт ва унинг реал секторини ривожлантиришнинг хориж тажрибалари	250
8.6.	Ўзбекистонда иқтисодиёт ва унинг реал секторини ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ва самаралари.....	253
8.7.	Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган ислохотлардан кўзланган мақсад ва унинг амалга оширилиши натижалари	257
8.8.	Иқтисодий инқироз ва иқтисодиётни диверсификациялаш шароитида хусусий инвестициялардан самарали фойдаланишнинг устувор йўналишлари.....	259

9-боб. ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИ ВА УНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

9.1.	Инвестиция муҳити ва унга таъсир этувчи омиллар	263
9.2.	Инвестиция муҳитини баҳолаш усуллари.....	271
9.3.	Инвестиция муҳитида инвестиция салоҳиятининг ўрни	277
9.4.	Ўзбекистон Республикасида қулай инвестиция муҳитини мунтазам равишда яхшилаб бориш вазифалари.....	282

10-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИДА КАПИТАЛ ҚУРИЛИШ

10.1.	Капитал қурилиш ва капитал қўйилмалар. “Қурилиш саноати” тушунчаси	292
10.2.	Капитал қўйилмаларнинг таркибий тузилиши	295

10.3.	Қурилишнинг ташкилий шакллари ва унда лойиҳалаштиришнинг роли	297
10.4.	Капитал қурилишда танлов ва тендерларни ташқил этиш тартиби	307
10.5.	Буюртмачи ва пудратчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	312
10.6.	Қурилиш-монтаж ишларининг смета қиймати таркиби ва тузилиши	317
10.7.	Қурилишда нарх ва унда объект шартнома нархларини шакллантириш асослари	319
10.8.	Капитал қўйилмалар самарадорлигини баҳолаш ва унда назорат ишларини олиб бориш	321

**11-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ ВА
ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ** 326

11.1.	Инвестиция лойиҳаларининг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг мазмуни ва аҳамияти	326
11.2.	Инвестиция лойиҳаларининг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг оддий (анъанавий) усуллари	328
11.3.	Инвестиция лойиҳаларининг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг дисконтлашга асосланган усуллари	331

**12-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ
МАНБАЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ** 344

12.1.	Инвестицияларни молиялаштириш манбаларининг моҳияти, аҳамияти ва уларнинг таркиби	344
12.2.	Хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз маблағи (фойда, амортизация ажратмалари, мақсадли тушумлари ва шу кабилар) ва унинг хусусиятлари	348
12.3.	Жалб қилинган ва қарз маблағлар ҳисобига инвестиция фаолиятини молиялаштириш	353
12.4.	Инвестиция фаолиятини молиялаштириш усуллари	354

**13-боб. МОЛИЯВИЙ ВОСИТАЛАР ВА УЛАРНИНГ
ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДАГИ ЎРНИ** 359

13.1.	Молиявий воситалар (бирламчи воситалар, ҳосилавий воситалар), уларнинг моҳияти, турлари ва таснифланиши	359
13.2.	Фирманинг инвестицион жозибадорлигини баҳолашда молиявий воситаларнинг роли	362
13.3.	Қимматли қоғозлар – инвестицияларни молиялаштириш манбаи сифатида	377
13.4.	Инвестиция фаолиятини молиялаштиришда қимматли қоғозлар бозорларининг роли	379
13.5.	Акциядорлик капитали ҳисобига инвестиция фаолиятини молиялаштириш	381

14-бoб. БАНК КРЕДИТИ ВА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДАГИ РОЛИ	389
14.1. Узоқ муддатли кредитларнинг иқтисодий мазмуни, хусусиятлари ва зарурлиги.....	389
14.2. Хўжалик юритувчи субъектлар айланма маблағларини кредитлаш хусусиятлари.....	392
14.3. Кредитга лаёқатлик, уни аниқлаш кўрсаткичлари ва такомиллаштириш йўллари.....	396
14.4. Инвестиция фаолиятни кредитлашда фоиз сиёсати, асосий қарз ва кредит фоизлари тўловларини ундириш тартиби.....	403
14.5. Кредитлардан фойдаланиш устидан банк назорати, қурилиш-монтаж ишлари ва монтаж учун топширилган ускуналарнинг назорат ўлчашларини бажариш тартиби.....	406
15-бoб. ЛИЗИНГ ВА УНИНГ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДАГИ РОЛИ	411
15.1. Лизингнинг иқтисодий табиати, мазмуни, моҳияти ва турлари.....	411
15.2. Лизинг кредити асосий капиталга киритилган инвестицияларни молиялаштириш манбаи сифатида.....	419
15.3. Молиявий лизингнинг замонавий илғор технология, ускуна ва жиҳозларни жорий этишдаги қулайликлари.....	422
15.4. Халқаро молиявий лизингнинг иқтисодиётни модернизациялашдаги ўрни.....	424
15.5. Лизинг муносабатларини ташкил этиш ва амалга ошириш тартиби.....	430
16-бoб. ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ	433
16.1. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг мазмуни, хусусиятлари ва турлари.....	433
16.2. Йирик инвестиция лойиҳаларини лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	438
16.3. Лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий иштирокчилари ва уларнинг функциялари.....	442
16.4. Лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этиш тартиби.....	446
16.5. Синдикатли кредитлаш, унинг юзага келиш тарихи ва хусусиятлари.....	455
16.6. Синдикатли кредитлашни ташкил этиш тартиби.....	457
17-бoб. ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ	463
17.1. Инновация тушунчаси ва уларга қаратилган инвестициялар.....	463
17.2. Инновация фаолияти тадбиркорлик тараққиётини юксалтириш омили сифатида.....	475
17.3. Хўжалик юритувчи субъектларнинг инновация фаолияти зарурати ва уларда инновация стратегиясини шакллантириш.....	480
17.4. Инновацион молиялаштиришда венчурли	

молиялаштиришнинг ўрни ва аҳамияти.....	490
17.5. Венчурли молиялаштиришни ривожлантириш истиқболлари.....	504
17.6. Глобал инновацион индекс ва инновациянинг ривожланиш даражаларини баҳолашдаги роли.....	510
18-боб. НОМОДДИЙ АКТИВЛАРГА САФАРБАР ЭТИЛАДИГАН ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ.....	521
18.1. Номоддий активлар, уларнинг тартиби ва инвестиция объекти сифатидаги роли.....	521
18.2. Эркин бозор ва кучли рақобат муҳитида номоддий активларни кенгайтириш зарурати.....	526
18.3. Номоддий активлар таркибида “гудвилл” ва уни баҳолаш.....	531
19-боб. ИНВЕСТИЦИЯ РИСКЛАРИ ВА УЛАРНИ ПАСАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	543
19.1. Инвестиция фаолиятида рисклар ва уларнинг таснифланиши.....	543
19.2. Инвестиция фаолиятида рискларни бошқаришнинг мазмун, моҳияти ва бошқичлари.....	553
19.3. Портфель рисклари, уларга таъсир этувчи омиллар.....	556
19.4. Риск ва ноаниқлик шароитида инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш усуллари.....	562
19.5. Инвестиция рискларини пасайтириш йўллари.....	567
ГЛОССАРИЙ.....	571
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	585

КИРИШ

*“...Инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери,
ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги,
десак, муболаға бўлмайди.”*

Ш.М. МИРЗИЁЕВ

Айни пайтда Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига ўтиши ижтимоий-иқтисодий ҳодиса ва воқеаларни сифат жиҳатдан замонавий янгича билим ва янгича фикрлашни тақозо қилмоқда. Бу, аввало, мамлакатимизда мароиқтисодий барқарорликни таъминлаш мақсадида иқтисодиётнинг таркибий тузилмаларини қайта қуриш, замонавий техник-технологик жараёнларни модернизация қилиш, қайта қуrollантириш, бозор талабларига жавоб бера оладиган рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни кенгайтириш ва яратиш каби устувор йўналишларни амалга ошириш мамлакатимизда инвестицион фаолликни ривожлантириш ва ўз навбатида, ижтимоий ривожланиш миллий иқтисодиётнинг келажагини белгилайди.

Ҳар қандай давлатнинг барқарор иқтисодий ривожланишини инвестицияларни узлуксиз амалга оширмай туриб, таъминлаб бўлмайди. Иқтисодиётимизни жадал барқарор ривожлантиришни таъминлашда инвестициялар муҳим омил ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларнинг барча соҳалардаги самарали ташкил этилган инвестиция соҳасида изчил ислоҳотлар мамлакат макро-иқтисодий барқарорлигини таъминлаши, инсон манфаатлари, уларнинг турмуш даражасини яхшилаш ва бошқа ижобий манфаатларга қаратилаётганлигини кўришимиз мумкин. Шунинг учун ҳозирги кунда мамлакатимиз инвестиция сиёсатининг бош мақсади инвестицион фаолликни кучайтириш ва ижтимоий ривожланишни таъминлаш бўйича олиб борилган ислоҳотларнинг изчиллигига устуворлик сифатида асосий эътибор қаратиш муҳимлигига Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев: “Шу ўринда

бир савол туғилади: инвестиция деймиз, ислохотлар деймиз, модернизация, деймиз. Лекин бу ўзгаришлардан кўзланган асосий мақсад нима ўзи?

Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон миллати, тили ва динидан қатъи назар, эркин, тинч ва бадавлат умр кечириши, бугун ҳаётдан рози бўлиб яшаши – бизнинг бош мақсадимиздир.

Бу йўналишда олдимизда улкан вазифалар турибди. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги, биринчи навбатда, ижтимоий соҳадаги ислохотларимиз самараси билан чамбарчас боғлиқ¹, – деб эътироф этиб ўтди.

Жаҳон миқёсида турли савдо, иқтисодий ва молиявий санкциялар сақланиб қолаётган шароитда, инсон манфаатларига қаратилган ислохотларда бозор иқтисодиётига ўтишда, “ақлли инвестиция”, “яшил иқтисодиёт” ва “рақамли иқтисодиёт”, “очиқ иқтисодиёт”, соғлом рақобат, ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш учун зарур шароитлар яратиш;

- иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий секторни жадал ривожлантириш орқали янги иш ўринларини кўпайтириш;
- иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш орқали юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш;
- “яширин” иқтисодиётга қарши курашиш, унинг ҳажмини кескин қисқартириш;
- валютани эркинлаштириш сиёсатини изчил давом эттириш, барқарор монетар сиёсатни амалга ошириш;
- иқтисодиётни ривожлантиришга доир стратегик вазифаларни рўёбга чиқаришга қодир малакали кадрларни тайёрлаш ҳамда молиялаштиришнинг самарали усулларини ўрганиш, молиялаштиришнинг муқобил барқарор манбаларини шакллантириш, вариантларни тўғри танлаш ва баҳолашдек такомиллашган замонавий бозор механизмлари ва воситаларини чуқурроқ ўрганиш ҳамда инвестицион инфратузилмаларни мазкур бозор тамойиллари орқали шакллантириш келгусидаги асосий вазифаларни ҳал этишда муҳим омил бўлиб қолмоқда. Юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатимизда инвестицион

1 Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь.

фаолликни янада кенгайтиришда нафақат миллий, балки халқаро молия институтлари, донор мамлакатларнинг барча кредит линияларидан кенгроқ фойдаланишга эга бўлиш, халқаро миқёсдаги капитал ҳаракатини бошқариш, халқаро инновацион инсон капитали ривожини фаоллаштириш, лизингни кенгроқ ривожлантириш, иқтисодийни либераллаштириш ва модернизациялаш каби муҳим вазифаларни таъминлашда ўта муҳим ҳисобланган рискларнинг оқибатлари, уни келтириб чиқарувчи омилларга эътиборни кучайтириш, пасайтириш йўллари ва услубларидан кенгроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Мазкур дарсликда иқтисодийнинг жадал суръатларда барқарор ривожланишида инвестицияларнинг роли ёритилган ва инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш масалалари атрофлича кўриб чиқилган ҳамда инвестицияларнинг самарадорлигини аниқлаш каби муҳим жиҳатлар ёритилган.

Дарслик олий ўқув юртлари талабалари, ҳамда банк-молия соҳаси ходимлари ва бошқа фойдаланувчиларга мўлжалланган.

Шунингдек, инвестиция, хорижий инвестициялар, инвестиция жараёни ва фаолияти, инвестиция сиёсати, реал сектор, эркин иқтисодий ҳудуд, инвестиция муҳити, капитал қурилиш каби инвестицион тушунчаларнинг иқтисодий тушунчалари ва уларнинг роли, лойиҳаларининг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолаш усуллари, инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбалари ва унда молиявий воситаларнинг ўрни ҳамда банк кредитлари, лизинг механизмнинг хусусиятли томонлари очиб берилган. Инвестиция фаолиятини лойиҳавий, инновацион ва венчурли молиялаштириш ҳамда номоддий активларга сафарбар этиладиган инвестицияларни молиялаштиришнинг муҳим томонлари ёритилган. Инвестиция рисклари ва уларни пасайтириш йўлларини ўз ичига олган услуб ва бошқа фундаментал омиллар каби муҳим томонларни ўз ичига олган.

“ИНВЕСТИЦИЯ” фанининг предмети, мақсади, вазифалари ва таркибий тузилиши

Айни пайтда ушбу “Инвестиция” фани миллий иқтисодийда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, асосий ишлаб чиқариш фондларини модернизация қилиш, техник қайта таъмирлаш, ишлаб чиқаришда

замонавий технологияларни қўллаш, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва шу орқали мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий барқарорлик тараққиётини, инвестицион фаолликни таъминлаш каби масалаларсиз ҳал қилиб бўлмайди.

Ҳар томонлама камол топган юксак маънавиятли шахсни тарбиялаб етиштиришда, унинг илмий дунёқарашини шакллантиришда муҳим роль ўйновчи фан – “Инвестиция” фанининг ушбу дастурида инвестиция, хорижий инвестициялар, инвестиция жараёни ва фаолияти, инвестиция сиёсати, реал сектор, эркин иқтисодий ҳудуд, инвестиция муҳити, капитал қурилиш каби инвестицион тушунчаларнинг иқтисодий таърифлари ва уларнинг роли, лойиҳаларнинг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолаш усуллари, инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбалари ва унда молиявий воситаларнинг ўрни ҳамда банк кредитлари, лизинг механизмининг хусусиятли томонлари очиб берилган.

Шунингдек, инвестиция фаолиятини лойиҳавий, инновацион ва венчурли молиялаштириш ҳамда номоддий активларга сафарбар этиладиган инвестицияларни молиялаштиришнинг муҳим томонлари ёритилган. Инвестиция рисклари ва уларни пасайтириш йўллари ўз ичига олган услуб ва бошқа фундаментал омиллар каби масалаларни қамраб олган. Хусусан, мазкур фanning аҳамияти айни кунларда рўй бераётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва ҳозирги сиёсий, иқтисодий салбий таъсирлар шароитида Ўзбекистонда уни бартараф этиш йўллари ва чораларини излаб топиш ва изчил амалга ошириш ҳамда бу борада эришилаётган ютуқлар орқали ҳам яққол намоён бўлади.

“Инвестиция” фани талабаларни жамиятда рўй берадиган иқтисодий қонунларни билиш ва уларнинг амал қилишига онгли муносабатда бўлишда, мамлакатни демократлаштириш ва иқтисодиётни бозор тамойиллари асосида ислоҳ қилиш жараёнларининг моҳиятини тушунишда зарур билимлар билан қуроллантиради. Шунингдек, бу фан жамиятнинг ҳар бир аъзосини ғоявий жиҳатдан йўналтириш, маънавий дунёқарашини кенгайтириш, иқтисодий маданиятини оширишга аҳамиятли таъсир кўрсатади.

“Инвестиция” фани умумқасбий фанлар блокига киритилган курс ҳисобланиб, “Банк иши” таълим йўналиши 3-курсларида ўқитилиши мақсадга мувофиқ. Мазкур фан бошқа иқтисодий фанларнинг назарий ва услубий асосини ташкил қилиб, ўз ривожига аниқ

йўналишдаги иқтисодий фанлар учун замин бўлиб хизмат қилади.

Ушбу фаннинг мақсади инвестиция, хорижий инвестициялар, инвестиция жараёни ва фаолияти, инвестиция сиёсати, реал сектор, эркин иқтисодий ҳудуд, инвестиция муҳити, капитал қурилиш каби инвестицион тушунчаларнинг иқтисодий тушунчалари ва уларнинг роли, лойиҳаларининг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолаш усуллари, инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбалари ва унда молиявий воситаларнинг ўрни ҳамда банк кредитлари, лизинг механизмнинг хусусиятли томонларини ёритиб беришдан иборат.

Инвестиция фаолиятини лойиҳавий, инновацион ва венчурли молиялаштириш ҳамда номоддий активларга сафарбар этиладиган инвестицияларни молиялаштиришнинг муҳим томонлари ёритилган. Инвестиция рисклари ва уларни пасайтириш йўллари ўз ичига олган услуб ва бошқа фундаментал омиллар каби муҳим томонларни ўрганиш йўналишига мос билим, кўникма ва малакани шакллантиришдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун фан талабаларнинг назарий билимлар, амалий кўникмалар, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга услубий ёндашув ҳамда илмий дунёқарашини шакллантириш вазифаларини бажаради.

Фан бўйича талабаларнинг билим, кўникма ва малакаларига қуйидаги талаблар қўйилади. Талаблар:

- инвестицияларнинг иқтисодий моҳиятини, инвестицияларни молиялаштириш манбаларини билиши, инвестицияларни жалб этиш, давлат инвестиция дастурини шакллантириш, инвестиция лойиҳаларини баҳолаш ҳақида тасаввурга эга бўлиши (билим);
- инвестициялар, уларнинг туркумланиши, молиялаштириш манбаларини аниқлаш, инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолаш, ноанъанавий усуллари ўрганиш ва татбиқ этиш, инвестицияларни молиялаштиришда муносиб инвестиция лойиҳаларини танлаб олиш, лойиҳанинг инвестицион ва молиявий режаси билан таништиришни, лойиҳавий молиялаштиришнинг моҳиятини, лойиҳани бошқаришнинг ташкилий тизимини, ташкилий моделлаштиришни автоматлаштиришнинг замонавий усуллари ҳамда лойиҳани амалга ошириш тартибини билиши ва улардан фойдалана олиши (кўникма);
- инвестицияларнинг мазмун-моҳияти, турлари, инвестицион

инфратузилма ва унинг аҳамияти, молия тизими ва унинг функциялари, инвестицион даромад ва унга таъсир этувчи омиллар, инвестиция сиёсати, давлат инвестиция дастурини шакллантириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш, инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбалари ва усуллари, инвестиция фаолиятида капитал қурилиш, инвестиция лойиҳаларини баҳолаш, инвестицион воситаларнинг бозор баҳолари ва унинг даромадлилик даражасини аниқлаш ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш, инвестиция рисклари ва уларни пасайтириш йўллари ҳамда инвестицион портфелни шакллантириш усуллари борасида кўникмаларга эга бўлиши керак (малака).

1-боб. ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА МОҲИЯТИ

Таянч иборалар: инвестиция, мақсад, вазифа, диверсификацияланиши, асосий фонд, капитал қўйилма, молиявий ва реал инвестиция, жамғармалар, портфель, капитал, инновация, ижтимоий инвестиция.

1.1. Инвестицияларнинг иқтисодий мазмуни ва аҳамияти

Миллий иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, асосий ишлаб чиқариш фондларини модернизация қилиш, техник қайта таъмирлаш, ишлаб чиқаришда замонавий технологияларни қўллаш ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳамда шу орқали мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашда инвестициялар муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодиётнинг янада ривожланишига инвестицияларнинг фаоллигини нафақат иқтисодиётда, балки жамиятнинг барча соҳаларида фаоллаштирмасдан туриб, мақсадларга эришиб бўлмайди. Айни пайтдаги ёки ривожланган мамлакатлардаги ўзаро сиёсий, савдо, иқтисодий санкцияларнинг кескинлашаётганлиги каби салбий ҳолатлар сақланиб қолаётган бир шароитларда бу жараёнда асосий ролни инвестициялар соҳасини давлат томонидан тартибга солиш ўйнамоқда.

Мамлакат иқтисодиётида вужудга келаётган энг муҳим муаммолар таҳлили уларнинг барчаси инвестицион фаоллик соҳасида пайдо бўлаётганлиги, бу соҳада ишбилармонлик фаоллиги пасайиши эса салбий тенденцияларнинг янада кучайишига олиб келаётганлиги ҳақида хулоса чиқаришга имкон беради. Шу сабабли иқтисодиётнинг макроиқтисодий барқарорлиги иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, реал сектори таркиби (компьютерлаштириш, дастурий таъминот соҳаси)ни кенгайтиришда инвестицион фаолликни кучайтириш саноат, қурилиш, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва мамлакат иқтисодиётининг бошқа асосий тармоқлари, хусусан, ижтимоий соҳаларнинг ривожланишида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев: “Жаҳон тажрибаси шунини кўрсатадики, қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришган.

Шу сабабли ҳам инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги десак, муболаға бўлмайди. Инвестиция билан бирга турли соҳа ва тармоқларга, ҳудудларга янги технологиялар, илғор тажрибалар, юксак малакали мутахассислар кириб келади, тадбиркорлик жадал ривожланади.

Шу ўринда бир савол туғилади: инвестиция деймиз, ислохотлар деймиз, модернизация, деймиз. Лекин бу ўзгаришлардан кўзланган асосий мақсад нима ўзи?

Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон миллати, тили ва динидан қатъи назар, эркин, тинч ва бадавлат умр кечириши, бугун ҳаётдан рози бўлиб яшаши – бизнинг бош мақсадимиздир.

Бу йўналишда олдимизда улкан вазифалар турибди. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги, биринчи навбатда, ижтимоий соҳадаги ислохотларимиз самараси билан чамбарчас боғлиқ¹, – деб алоҳида эътироф этиб ўтди.

Бугунги кунда мамлакатимизда инвестиция, чет эл инвестициялари, уларнинг фаолияти, уни амалга ошириш, тартибга солиш билан боғлиқ бўлган асосий қонунимиз бу 2019 йил 25 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни ҳисобланади. Ушбу Қонунга кўра, инвестициялар инвестор томонидан фойда олиш мақсадида ижтимоий соҳа, тадбиркорлик, илмий ва бошқа фаолият турлари объектларига таваккалчиликлар асосида киритиладиган моддий ва номоддий бойликлар ҳамда уларга бўлган ҳуқуқлар, шу жумладан интеллектуал мулк объектларига бўлган ҳуқуқлар, шунингдек реинвестициялар сифатида таърифланган².

Ёки инвестиция (лот. *investio* – ўраш) иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида ўз мамлакатада ёки хорижда турли тармоқларга, ижтимоий-иқтисодий дастурларга, инновация, тадбиркорлик лойиҳаларига узоқ муддатли капитал киритиш(қўйиш)³дир. Инвестиция тушунчасига олимлар томонидан турли хил таъриф берилган, уларнинг баъзилари 1.1-жадвалда ўз аксини топган.

1 Мирзиёев Ш.М. 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь.

2 Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни 25.12.2019 й. ЎРҚ-598-сон.

3 Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Т.: “О’МЕ” давлат илмий нашриёти, 2002. 4-том.145-бет.

Инвестиция тушунчасига берилган таърифлар.

	Олимлар	Таърифлар
Маҳаллий иқтисодчи олимлар	Ғозибеков Д.Ғ.	Инвестицияларнинг мазмунни аниқ ва ишончли манбалардан маблағлар олиш, уларни асосли ҳолда сафарбар этиш, рикслар даражасини ҳисобга олган ҳолда капитал қийматини сақлаш ва қўзланган самарани олишдан иборат.
	Ҳайдаров Н.Ҳ.	Инвестиция мулк шаклидан қатъи назар тадбиркорлик асосида фаолият кўрсатаётган жисмоний ва юридик шахслар ёки давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий самара олиш мақсадида ўз бойлиқларини қонун доирасида ҳар қандай тадбиркорлик объектига сарфлашидир.
	Маматов Б.С., Ҳужамкулов Д.Ю., Нурбеков О.Ш.	Фойда ёки ижобий натижага эришиш мақсадида субъектлар томонидан харажатлар тарзида иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига жойлаштирилувчи турли қўринишларга эга бойлиқлар инвестициялар дейилади
Рус иқтисодчи олимлар	Подшиваленко Г.П.	Инвестициялар деганда, фойда (даромад) олиш ва инвесторларнинг индивидуал мақсадлари сингари ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва соҳаларига, тадбиркорлик ва бошқа турдаги фаолият объектларига муайян муддатга капиталнинг мақсадли йўналтирилган қўйилмаси шаклида амалга ошириладиган харажатлар йиғиндиси тушунилади
	Староверова Г.С., Медведов А.Ю., Сорокина И.В	Инвестициялар иқтисодий фойда ва ижтимоий самара олиш мақсадида инвестиция соҳаси объектларига киритиладиган барча турдаги мулккий ва интеллектуал бойлиқларни акс эттиради
	Ткаченко И.Ю., Малых Н.И.	Инвестициялар атамасини келгусида қўлайиши мақсадида капитални турли шаклда жойлаштирилиши сифатида тушуниш мумкин

Хорижий иқтисодчи олимлар	Шарп У., Александр Г., Бейли Дж.	Инвестициялар келгусида (эҳтимол, номуайян) қийматлик олиш мақсадида ҳозирги вақтда муайян қийматликдан воз кечишдир
	Марголин А.М.	Инвестициялар – пул маблағлари, мақсадли банк жамғармалари, қийматли қоғозлар, технологиялар, машина, асосий воситалар ва бошқа мулк кўринишидаги капитал қўйилмалар, шунингдек, пул қийматига эга бўлган мулкӣй ва номулкӣй ҳуқуқлари инвесторларнинг стратегик мақсадларини кўзаб ишлаб чиқариш ва бошқа феолинт объектларига киритиш
	Кейнс Дж.М.	Инвестиция – ишлаб чиқариш даври давомида пайдо бўлган капитал қўйилма қийматининг жорий ўсиши. Бу ўша даврдаги фойданинг истъмоул учун фойдаланилмаган қисми ҳисобланади

Инвестицияларнинг иқтисодий мазмун-моҳияти тўғрисида маҳаллий иқтисодчи олимлар ўртасида хилма-хил фикрлар мавжуд. Жумладан, проф. Д.Ғ. Ғозибеков инвестицияларнинг иқтисодий мазмун-моҳиятини молиявий категория сифатида талқин этиб, қуйидагича таъриф бериб ўтган: “Инвестицияларнинг мазмуни аниқ ва ишончли манбалардан маблағлар олиш, уларни асосли ҳолда сафарбар этиш, рисклар даражасини ҳисобга олган ҳолда капитал қийматини сақлаш ва кўзланган самарани олишдан иборат бўлади”⁴. Бир қарашда ушбу таъриф мавҳумроқ кўри-ниши мумкин, бироқ аҳамият бериб қарасак “маблағ” сифатида ҳам моддий, ҳам номоддий, ҳам молиявий маблағларнинг сарфи назарда тутилган, ҳамда аниқ ва ишончли манбаларнинг бўлиши инвестицияларни амалга оширишда муҳим омиллардан бири эканлигига ҳам урғу бериб ўтилган. Маблағларни сарфлашдан аввал қаерга, нима мақсадда сарфлашимиз ва бунинг натижасида қандай рисклар бўлиши (келажақда) мумкинлигини, албатта ино-батга олишимиз, сарфланган маблағ бугунги кунда қандай қий-матга эга бўлса, келажақда сарф-харажат ўзини оқлаши натижа-сида ҳеч бўлмаганда ўша қийматга тенг (йил ўтган сайин турли хил омиллар натижасида сарф қилинган маблағ ўз қийматини йўқо-тади, масалан инфляция натижасида) даромад кўришга интилиш лозимлигига эътибор қаратилган.

Проф. Н.Ҳ. Хайдаров инвестициялар мазмун-моҳиятига қуйи-даги таърифни беради: “Инвестиция мулк шаклидан қатъи назар тадбиркорлик асосида фаолият кўрсатаётган жисмоний ва юридик шахслар ёки давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий самара олиш мақ-садида ўз бойликларини қонун доирасида бўлган ҳар қандай тад-биркорлик объектига сарфлашидир”⁵.

Инвестиция атамасининг иқтисодий моҳияти яна бир қатор рус олимлари томонидан қуйидагича тавсифланган:

- “Инвестициялар иқтисодий фойда ва ижтимоий самара олиш мақсадида инвестиция соҳаси объектларига киритиладиган бар ча турдаги мулкӣ ва интеллектуал бойликларни акс эттиради”⁶;

4 Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: “Молия” нашриёти, 2003. 26-бет.

5 Хайдаров Н.Х. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестици-он фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масаласи. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2003. 29-б.

6 Староверова Г.С., Медведов А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвести-

- “Инвестициялар деганда, фойда (даромад) олиш ва инвесторларнинг индивидуал мақсадлари сингари ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва соҳаларига, тадбиркорлик ва бошқа турдаги фаолият объектларига муайян муддатга капиталнинг мақсадли йўналтирилган қўйилмаси шаклида амалга ошириладиган харажатлар йиғиндиси тушунилади”⁷;
- “Инвестициялар ўзини фойда (даромад) олиш мақсадида миллий ва хорижий иқтисодиётнинг турли тармоғига хусусий ёки давлат капиталининг узоқ муддатли қўйилмаси сифатида намоён этади”⁸;
- “Инвестиция тушунчаси фойда олиш мақсадида қандайдир корхона, ташкилот, узоқ муддатли лойиҳалар ва шу кабиларга капитал, пул маблағларини узоқ муддатга киритишни англатади”⁹.

“Инвестициялар атамасини келгусида кўпайтириш мақсадида капитални турли шаклда жойлаштирилиши сифатида тушуниш мумкин”¹⁰.

Демак, инвестициялар кенг маънода ўзини маблағлар ва ресурсларнинг келгусида кўпайиши ва иқтисодий самара ёки бошқа режалаштирилган натижалар олиш (ижтимоий, экологик ва бошқа самаралар) мақсадида уларнинг сафарбар этилиши ва мулкни самарали бошқариш сифатида намоён этади.

Хорижлик иқтисодчи-олимлардан У. Шарп, К. Эклунд, Кемпбелл Р. Макконелл, Стенли Л. Брю кабилар инвестицияларнинг мазмун-моҳияти юзасидан турлича таърифларни баён этишган. Жумладан, Нобель мукофотининг иқтисодиёт бўйича лауреати (1990 йил) У. Шарп таъкидлашича: “Инвестициялар келгусида (эҳтимол, номуайян) қийматлик олиш мақсадида ҳозирги вақтда муайян қийматликдан воз кечишдир”¹¹. Шунингдек, “Инвестициялаш” атамасининг маъноси қуйидагича: “Келажакда фойда олиш учун бугун пулдан ажралиш ҳамда маблағларни реал ёки моли-

ций. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2006. С. 11

7 Подшиваленко Г.П. и др. Инвестиции. Учеб. пос. 3-е изд. – М.: КНОРУС, 2006. С. 7.

8 Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ. Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009. С. 7.

9 Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции. Учеб. пособие. – М.: КНИГОДЕЛ. 2006. С. 7.

10 Ткаченко И.Ю., Малых Н.И. Инвестиции. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2009. С. 6.

11 Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: Инфра-М, 1997. С. 16. – 979 с.

явий активларга инвестициялаш мумкин”, – деб ҳисоблайдилар. Улар инвестициялаш атамаси мазмунини келажакда фойда олиш мақсадида бугун пулдан “ажралиш”да кўрадилар.

Швед иқтисодчи-олими К.Эклунд фикрича: “Инвестиция – келажакда кўпроқ истеъмол қилиш шароитига эга бўлиш учун эртанги кунга қолдирилган нарса. Унинг бир қисми ҳозирда фойдаланилмасдан захирага қолдириладиган истеъмол буюмлари бўлиб, бошқа қисми эса бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирилган ресурслардир”¹².

“Инвестициялар – қўйилманинг келгусида ўсиши мақсадида бугунги истеъмолдан воз кечиш”¹³.

“Инвестиция – ишлаб чиқариш даври давомида пайдо бўлган капитал қўйилма қийматининг жорий ўсиши. Бу ўша даврдаги фойданинг истеъмол учун фойдаланилмаган қисми ҳисобланади”¹⁴.

“Инвестициялар – пул маблағлари, мақсадли банк жамғармалари, қимматли қоғозлар, технологиялар, машина, асосий воситалар ва бошқа мулк кўринишидаги капитал қўйилмалар, шунингдек, пул қийматига эга бўлган мулк ва номулк хуқуқларни инвесторларнинг стратегик мақсадларини кўзлаб ишлаб чиқариш ва бошқа фаолият объектларига киритиш”¹⁵.

Лоренс Дж. Гитман ва Майкл Д. Джонкнинг “Инвестициялаш асослари” (-М.: “Дело” нашриёт, 1997) китобида инвестицияларга қуйидагича таъриф берилади: Инвестиция молиявий натижалар олишни кўзлаб, акция ва облигацияларни сотиб олишни англатади, булар реал активларни белгилайди, масалан, у ёки бу молни ишлаб чиқариш ва сотиш учун машиналарни олишни назарда тутди. Умуман, кенг маънода инвестициялар мамлакат иқтисодиётини ўстириш ва ривожлантиришни молиялаштириш учун зарур бўладиган механизмларни таъминлайди.

Кемпбелл Р.Макконелл, Станли Л.Брю инвестиция тушунчасини қуйидагича шарҳлайдилар, яъни “инвестиция (investment) – моддий захираларнинг кўпайиши, ишлаб чиқариш воситаларининг жамғарилиши ва ишлаб чиқаришга харажатлар”¹⁶. Ушбу таъриф

12 Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель. – М.: Экономика, 1991. С. 96.

13 Самуэльсон П.А. Экономика. Пер. с англ. – М.: БИНОМ, 1997. С. 783.

14 Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. – М.: Гетос АРВ, 1999. С. 352.

15 Марголин А.М. Инвестиции. – М.: РАГС, 2006. С. 464.

16 Кэмпбелл Р. Макконелл, Станли Л. Брю. Экономикс, принципы, проблемы и поли-

ўз мазмунига кўра, кўпроқ “капитал қўйилмалар” тушунчасига мос келишини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Асосий капиталга инвестициялар капитал қўйилмалар шаклида амалга оширилади ҳамда ўзида янги қурилиш, кенгайтириш, реконструкция ва фаолият кўрсатаётган корхоналарни техник қайта жиҳозлашга ҳамда ускуналар, инвентарлар, лойиҳавий маҳсулотлар сотиб олишга сарф-харажатларни мужассамлаштиради.

Иқтисодий фанлар ва амалиёт “инвестиция” ва “капитал қўйилма” атамаларининг бир хил тушунча эмаслигини, яъни маънодош сўзлар эмаслигини таъкидлайди. Собиқ иқтисодий тузум даврларида инвестициялар тушунчаси кўпроқ капитал қўйилмалар билан боғланиб, капитал қурилишлар, капитал таъмирлашлар ва илм-фан тараққиёти учун сарфланадиган капитал қўйилмаларини англатар эди ва бу қўйилмалар, асосан, марказлашган фондлар ва давлат бюджетидан юқори давлат идоралари тасдиқлаган режалар асосида ажратилар эди. Инвестициялар капитал қўйилмага нисбатан кенг мазмунли, қамровли тушунчадир.

Ғарб адабиётларида инвестициялар борасида сўз юритилганда, асосий эътибор фонд бозорига қаратилади, чунки ривожланган мамлакатларда инвестициялар, асосан, қимматли қоғозлар ёрдамида амалга оширилади.

Иқтисодий категория сифатида инвестициялар қуйидагича тавсифланади:

- бирламчи авансланган капитални кўпайтириш мақсадида капитални тадбиркорлик объектларига жойлаштириш;
- инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида инвестиция фаолияти иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлари¹⁷.

Макроиқтисодиётда инвестициялар ишлаб чиқаришда янги воситаларга, турар-жойларга инвестициялар ва моддий захира-лари ўсишига қилинадиган харажатлардан ташкил топадиган ялпи харажатларнинг бир қисми ҳисобланади. Инвестициялар жорий даврда истеъмол қилинмаган ва иқтисодиётда капитал ўсишини таъминловчи ЯИМнинг бир қисмидир.

Ишлаб чиқариш назарияси ва умуман макроиқтисодиётда инвестициялар янги капитални (ишлаб чиқариш воситаларини

тика. 2-том. – М.: Республика, 1992. С. 388.

17 Каримов Н.Ғ. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. – Т.: ТМИ, 2011.

ҳамда инсон капиталини қўшиб ҳисоблаганда) яратиш жараёнидир, дейилган.

Молия назариясида эса инвестиция деганда, реал ёки молиявий активларни олиш тушунилади, яъни бугунги сарфларнинг мақсади келажакда даромад олиш ҳисобланади. Бошқача сўз билан айтганда, инвестициялар муайян қийматни ноаниқроқ келажак қийматга алмашишдир¹⁸.

Бошқача айтганда, инвестициялар мулкчиликнинг ҳар хил кўринишларидаги моддий, молиявий ва номоддий бойликларни ижтимоий-иқтисодий даромад олиш мақсадида муомалага киришдир.

Инвестиция тушунчаси ягона ва тўлиқ белги беришлик учун анчагина кенг тушунча ҳисобланади. Иқтисодий фаннинг турли қисмлари ва амалий фаолиятнинг турли соҳаларида инвестиция мазмунини ўзининг хусусиятларига эга. Инвестицияларнинг иқтисодий моҳиятига қанча таърифлар берилмасин, бу категория ҳам бошқа иқтисодий категориялар каби доимий такомиллашиш хусусиятига эга. Шундай бўлса-да, инвестицияларнинг барча тушунчалари унинг хусусиятли белгиларини очиб бермайди, натижада унинг маъноси чегараланишига олиб боради ҳамда инвестицион жараёнда фойдаланишда ўз моҳиятини йўқотади.

1.2. Инвестициянинг функциялари

Ҳар қандай корхона ўз фаолиятида инвестицияларни амалга оширмаса, у ҳолда шу корхона рақобат имкониятларини йўқотишга олиб боради. Шунинг учун инвестицияни икки синфга бўламиз:

- 1) **пассив инвестиция** – эскирган жиҳозларни янги замонавий тарзда алмаштириш, ишдан бўшатишдан ходимлар ўрнига олган янги малака кўникмага эга ходим персонал(янгича фикрлай оладиган)ни тайёрлаш ва шунга ўхшаш бошқаларни амалга ошириш ҳисобига мазкур корхона операцияларига қўйилган маблағларнинг соф фойдалилик кўрсаткичларини қўллаб-қувватлаш;
- 2) **актив инвестиция** – рақобатлашаётган корхоналар ўзига қўшиш ёки янги бозорларни эгаллаб олиш орқали талабларни қондирувчи товарлар ишлаб чиқаришни ташкил қилувчи янги

18 Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агенство, 1997. – 71 стр.

замонавий технологияларни жорий қилиш ҳисобиға кўрсаткичларни олдинги натижаларға нисбатан соф фойдалилиги ва рақобатбардошлигини оширишни таъминлашдан иборат.

Иқтисодиётни ривожлантиришда инвестициянинг ўрни:

биринчидан, жаҳон хўжалик алоқаларининг интеграциялашуви, глобаллашуви ва халқаролаштириш;

иккинчидан, миллий иқтисодиётни кўтариш ва стабиллаштириш;

учинчидан, корхоналарни ўзаро қўшилиш(бирлашиш)нинг хориж тажрибасига эришиш, стратегик ҳамкорликни ташкил қилиш, халқаро иқтисодий муносабатларнинг асосий хориж шакллари ташкил қилиш;

тўртинчидан, тадбиркорлик ва иқтисодиётнинг янги соҳаларига капитал қўйилмаларни диверсификациялашни амалга ошириш.

Ҳар қандай иқтисодий категорияларнинг тушунчалари уларнинг бажарадиган функциялари орқали намоён бўлиб боради. Инвестициянинг асосий функциялари иқтисодий моҳиятларини кенгроқ тушунишни кўриб чиқамиз.

Инвестициянинг функциялари:

1. Тартибга солиш функцияси. Инвестиция ижтимоий турмуш даражасини яхшилаш ва фан-техника тараққиётини тезлаштириш, иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, кўпроқ ўта муҳим аҳамиятли реал сектор (аҳамиятли) тармоқларини ривожлантириш ҳамда уни ошириш суръатларини қўллаб-қувватлаш ва капитални такрор ишлаб чиқариш (турмуш даражасини ишлаб чиқаришнинг доимийлик, узлуксиз янгиланувчи жараёни) жараёнини келтириш(корректировка)га олиб боради. Уларни тартибга солиш функцияси нафақат истеъмол, жамғариш ва такрор ишлаб чиқариш жараёнига, балки инфратузилма ёки жамият турмушининг барча фаолияти ва даражаларига кириб бориш, табиий техник ва ижтимоий намоён бўлиш орқали амалга оширилади. Шундай қилиб, замонавий актив асосдаги фаолиятларнинг таъсири ва кучайтирилган (кенгайтириш) фаолиятлар инвестиция воситаси орқали давлатнинг тартибга солиш функциясини бажаришга олиб бормоқда. Тартибга солиш функцияси таркибига муҳим функция остига турли хил молиявий механизм ёки воситалар ёрдамида иқтисодий жараёнларни чегаралаш ва рағбатлантириш киритилган.

2. Рағбатлантириш худди функцияси функцияси каби фан ва техникани ривожлантириш, муҳим ҳаракатлантирувчи ва тез ўзгарувчи қисмларини активлаштириш, ишлаб чиқариш воситаларини янгилашга қаратилган. Шундай қилиб, рағбатлантирувчи функцияси худди ривожлантиришга ёки уни амалга ошириш даражаси инвестицион капиталнинг ўсиш суръати ва унинг сифатли томонларига хизмат қилади.
3. Тақсимлаш функцияси. Мазкур функциянинг маъноси шуки, ташкил этилган умумжамият маҳсулотларини унинг пул кўринишдаги алоҳида мулкчилар, даражалар ва умумишлаб чиқариш соҳаси ўртасида маҳсулот ва хизматлар турларини тақсимлашни амалга оширишни билдиради. Бевосита тақсимлаш жараёни ўз хусусияти бўйича давлат зиммасига юклатилган вазифалар ва устувор йўналишлар кўзланган мақсадларга бевосита боғлиқдир. Инвестицияни тақсимлаш функциясини амалга оширишда, энг асосийси, жамғариш (йиғилиш) фонди ва истеъмол фонди ўртасида тақсимлаш ҳисобланади. Бундай шароитда инвестициялаш худди муносабатларни амалга ошириш каби замонавий ижтимоий турмуш даражасини берувчи кўринишдаги жамият турмуш фаолиятларида мос тақсимлашларга олиб боради, шунингдек, умумривожланиш, хусусан, махсус қўллаб-қувватлаш фонди инвестиция ёрдамида қарама-қаршиликларга рухсат бериш услуги сифатида фойдаланилади.
4. Индикатив функцияси. Бу функция мақсадга эришишни назорат қилишга олиб боради ёки иқтисодий тизимларда мақбул тенглик(тенг ва мақбул нисбат)ни таъминловчи, механизмларни тартибга солувчи сифатида қайта ишланади. Шундай қилиб, инвестицион фаолликка боғлиқ ҳолда ривожланади ёки умумривожланишли аҳамиятига эга бўлган иқтисодий, сиёсий, технологик ва муҳим функцияларни бажаради.

Илмий тадқиқотчи ва иқтисодчилар инвестиция функциясининг учта томонини кўриб чиқишни тавсия қилади: умумдавлат функцияси, иқтисодий функциялари ва хусусий функциялари.

Инвестициянинг умумдавлат даражадаги функцияси товар ва хизматларни мос кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун мос шарт-шароитларни таъминлашни билдиради, ундан ташқари инвестиция иқтисодиётнинг етакчи турли хил тармоқлари, хусусан, саноатни ривожлантириш учун мақбул (умумхалқ манфаатларига қаратилган) имкониятларни ташкил қилади. Бунда, асосан, аҳоли-

нинг ишсизлик муҳити даражасини пасайтиришга эътибор қаратилади.

Инвестициянинг яна бир муҳим функцияси аҳолининг турмуш даражасини яхшилашга қаратилган ижтимоий соҳаларнинг барча дастурларини, таълимни, соғлиқни сақлашдек фойда келтирмайдиган (бироқ ижтимоий аҳамиятга эга бўлган) соҳаларини молиялаштириш ҳисобланади. Инвестиция жамиятнинг илмий техник имкониятларини ривожлантиришга олиб боради (маблағларни инвестициялаш натижасида рақобатбардош маҳсулотга олиб боровчи илмий, юқори фан сиғимкорлик технологияси, турли илмий изланишларнинг инвестицияси ҳисобланади).

Инвестициялар функциялари маълум маъноларида жамиятнинг илмий техник, технологик ривожланиш даражаларини таъминлашга асосий эътибор қаратилади. Бундан ташқари инвестиция турли мамлакатлар, халқлар ва маданиятлар ўртасидаги чегараларни йўқотишга олиб боровчи интерактив функцияларни бажаради (бу, асосан, айрим ҳолларда халқаро инвестицияларда намоён бўлади).

Инвестициянинг иқтисодий даражадаги функцияси шундай иборатки, бунда самарали ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтириш имкониятларини таъминлаш, асосан, бозор талаблари ва юқори рақобатбардошликка олиб боровчи товар ишлаб чиқариш янги технологияларини жорий этиш ва изланиш имкониятларини таъминлайди.

Мос ҳолларда натижа шундан иборатки, аҳолининг у ёки бу товар ва хизматларга бўлган замонавий талабларини юқори савияда ва сифатли таъминлаш ҳисобланади. Инвестициянинг бундай даражадаги функцияларидан бири бу банкротлиги билан боғлиқ рискларни камайтириш ҳисобланади (рискларни камайтириш учун маблағларнинг бир қисmini асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган билвосита, дастлабки ночорликни ўрганишга олиб боровчи корхона фаолияти соҳасини кенгайтиришга йўналтирилади).

Агар биз инвестиция сўзи функцияларига янада кенгрок эътибор берсак, у ҳолда инвестициянинг хусусий даражада 2 та функциясини кўрамыз: бу биринчидан, маблағларни инфляциядан ҳимоялаш функцияси, иккинчидан, жамғармани ошириш функцияси. Ушбу иккала функция ўзаро бир-бирлари билан кучли тарзда боғлиқ ва кишиларнинг шахсий бойишини умумлаштиради.

1.3. Инвестицияларнинг мақсадлари ва диверсификацияланиши

Айни пайтда мамлакатда ҳуқуқий демократик давлат, кучли фуқаролик жамияти қуриш, эркин бозор муносабатлари ва хусусий мулк устуворлигига асосланган иқтисодий ривожлантириш, халқ осойишта ва фаровон ҳаёт кечириши учун шарт-шароитлар яратиш, халқаро майдонда Ўзбекистоннинг муносиб ўрин эгаллашига қаратилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди.

Босиб ўтилган йўл ва орттирилган тажрибани ҳолисона баҳолашдан, мустақиллик йилларида эришилган ютуқларни таҳлил қилишдан ҳамда замон талабларидан келиб чиққан ҳолда, ҳозирги кунда олдимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва мамлакат тараққиётини жадаллаштириш орқали барқарор ривожланишни таъминлаш муҳим устуворликларини ҳамда аниқ мақсад ва бирламчи аҳамиятга эга вазифалар ва долзарб масалалар турибди.

Мазкур вазифани амалга ошириш йўлида аҳолининг кенг қатламлари, жамоатчилик ва ишбилармон доиралар вакиллари, давлат органларининг раҳбарлари ва мутахассислари билан амалий суҳбат ҳамда муҳокамалар олиб борилди, шунингдек, амалдаги қонун ҳужжатлари, миллий ва халқаро ташкилотларнинг ахборот-таҳлилий материаллари, маърузалари, тавсиялари ва шарҳлари ўрганилди, ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси таҳлил қилинди.

Инвестициялаш мақсадлари маълум ижтимоий-иқтисодий мақсадларга йўналтирилган, техник-иқтисодий, бизнес-бошқарув, маркетинг ва ишлаб чиқариш режалари каби жиҳатларга асосланган, турли молиявий манбалар маблағлари иштироки назарда тутилган комплекс ҳужжатлар асосида шакллантириладиган инвестиция лойиҳалари орқали амалга оширилади.

Ғарб адабиётида¹⁹ инвестициялашнинг энг кенг тарқалган тўрт мақсади келтирилади: жорий даромадни кўпайтириш; келгусида йирик харажатлар учун маблағ жамғариш; пенсия фондларида маблағ тўплаш; даромадларни солиққа тортишдан ҳимоялаш.

Келтирилган рўйхатда инвестициялаш мақсадларида манфатлар устуворлиги яққол ва шу сабабли уни шарҳлашга зарурат

19 Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. – М.: Дело, 1997. С. 144.

йўқ, деб ҳисоблаймиз.

Умуман олганда, инвестициялаш мақсадларини тўрт гуруҳга ажратиш мумкин:

- янги ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни ташкил этиш;
- ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни кенгайтириш;
- ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш;
- давлат ташкилотлари талабини қондириш, уларни маҳсулот ва хизматлар билан таъминлаш.

Бундан кўринадики, инвестициялаш мақсадлари турлича бўлиб, улар охир-оқибатда мамлакат иқтисодиётининг макроиқтисодий тараққиётини таъминлаш имконини беради.

Инвестиция ресурсларининг тақчиллиги шароитида устувор йўналишга эга бўлган лойиҳалар қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқларида, ижтимоий соҳаларда (фан, соғлиқни сақлаш, маданият, маориф ва ҳ.к.) ишлаб чиқилиши лозим.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш учун “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонда мамлакатимиз иқтисодиётида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш белгилаб берилди. Шунингдек:

- миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида саноат, хизматлар кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш;
- ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмадаги лойиҳаларни амалга оширишга қаратилган актив инвестиция сиёсатини олиб бориш;
- саноатнинг юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали янада модернизация ва диверсификация қилиш;
- иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобатбардош

муҳитни шакллантириш ҳамда маҳсулотлар ва хизматлар кўрсатиш бозорларида монополияни босқичма-босқич камай-тириш;

- принципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технологиялар турларини чиқаришни ўзлаштириш, бунга асосан ички ва ташқи бозорларда миллий товарларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш;
- ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш каби муҳим вазифалар белгилаб берилди²⁰.

1.4. Инвестицияларнинг таснифланиши

Ўзбекистон Республикаси учун инвестициялар, биринчи навбатда, иқтисодиётни янада барқарорлаштириш учун зарурдир. Реал инвестицияларни (бино ва иншоотлар қуриш ҳамда модернизация қилиш, замонавий машина ва асбоб-ускуналар сотиб олиш) жалб қилиш реал сектор ривожланиши орқали иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини оширади. Ишлаб чиқаришга инновацион замонавий технологияларни олиб келишга йўналтирилган “ақлли” инвестициялар қатъий бозор рақобати шароитларида омон қолишга кўмаклашади.

Инвестициялар микродаражада ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бунда инвестициялар, аввало, қуйидаги мақсадларга эришиш учун зарур: корхона ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш ва ривожлантириш; асосий фондларнинг ҳаддан ташқари жисмоний ва маънавий эскиришига йўл қўймаслик; ишлаб чиқаришнинг техник-технологик даражасини ошириш; корхона маҳсулоти рақобатбардошлигини таъминлаш ва унинг сифатини ошириш ҳамда диверсификациялаш; табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш; қимматли қоғозлар сотиб олиш ва бошқа корхона активларига ўз маблағини сарфлаш.

Инвестициялар микродаражада, пировардида, корхоналарнинг келгусида меъёردа фаолият юритиши, барқарор молиявий ҳолати ва юқори фойда олишини таъминлаш учун зарурдир.

20 Мирзиёев Ш.М. “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида” 15.02.2017 йилги 4947-сонли қарори.

Шундай қилиб, инвестициялар макро- ва микроиқтисодий ривожлантиришда катта роль ўйнайди, биринчи навбатда, такрор инновацион ишлаб чиқаришни кенгайтириш, таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, корхона фойдасини кўпайтириш, савдо алоқаларини халқаро интеграция орқали ривожлантириш ва шу асосда бошқа кўпгина муаммоларни ижобий ҳал этиш имкониятларини яратди.

Инвестициялар турли шаклларда амалга оширилади ва уларни таҳлил қилиш, режалаштириш учун алоҳида хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда гуруҳлаштирилади.

Биринчидан, қўйилиш объектига қараб инвестициялар реал ва молиявий шаклларга ажратилади.

Реал инвестициялар (капитал қўйилмалар) пул маблағларини корхонанинг моддий ва номоддий (ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан боғлиқ интеллект, дастур ва ҳоказо) активларига сарфланишидан иборат.

Моддий инвестициялар асосий капиталнинг элементларини сотиб олиш билан боғлиқ бўлиб, аксарият ҳолларда инвестицион лойиҳалар доирасида амалга оширилади. Номоддий (потенциал) инвестициялар номоддий бойликлар яратилаётганда амалга оширилиб, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашга, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини (НИОКР) амалга ошириш, янги маҳсулотлар намуналарини яратишга сарфларни мужассамлаштиради.

Мутахассисларни тайёрлаш, тажриба, илмий текшириш, лицензия ва ноу-хау бериш, муаллифлик ҳуқуқи ва умуман олганда, номоддий активларга йўналтирилган инвестицияларни аксарият иқтисодчи-олимлар интеллектуал инвестициялар деб атамоқдалар.

Хорижий адабиётларда портфель инвестициялар инвесторлар томонидан сотиб олинган молия воситалари (пул, қимматли қоғозлар ва шунга доир ҳуқуқлар), хусусан, акцияларнинг фирма устидан назорат ва таъсир доираси белгиларига кўра таснифланади (1.1-расм).

Инвестицияларнинг бирмунча илмий асосланган таснифи рус олими Н. Бланк ишларида келтирилган. Бунда инвестициялар қуйидаги белгиларига кўра таснифланган: қўйилма объектларига кўра; инвестициялашда иштирок этишига қараб; инвестициялаш даври бўйича; мулкчилик шакллари бўйича; ҳудудий белгиси бўйича таснифлаш мумкин.

1.1-расм. Инвестицияларнинг таснифий белгилари таснифланиши²¹

Инвестицияларнинг бирмунча илмий асосланган таснифи рус олими Н. Бланк ишларида келтирилган. Бунда инвестициялар қуйидаги белгиларига кўра таснифланган: қўйилма объектларига кўра; инвестициялашда иштирок этишига қараб; инвестициялаш даври бўйича; мулкчилик шакллари бўйича; ҳудудий белгиси бўйича таснифлаш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонунида инвестиция мўлжалланган объектга кўра капитал, молиявий ва ижтимоий турларга бўлинади (5-модда).

Асосий фондларни яратиш ва такрор кўпайтиришга, шу жумладан янги қурилишга, модернизация қилишга, реконструкция қилишга, техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, шунингдек, моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа шакллари ривожлантиришга киритиладиган инвестициялар капитал инвестициялар жумласига киради.

Акциялар, корпоратив, инфратузилмавий ва давлат облигацияларига, шунингдек қимматли қоғозларнинг бошқа турларига киритиладиган инвестициялар молиявий инвестициялар жумласига киради.

21 Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирования инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. С. 16.

Инсон салоҳияти, кўникмалари ва ишлаб чиқариш тажрибасини ривожлантиришга, шунингдек номоддий бойликларнинг бошқа шакллари ривожлантиришга киритиладиган инвестициялар ижтимоий инвестициялар жумласига киради.

Иқтисодий адабиётларда эса, инвестициялар қўйилиш объектига кўра 2 га, яъни реал ва молиявий инвестицияларга.

Реал инвестициялар моддий ва номоддий кўринишдаги инвестициялардан ташкил топади, яъни моддий кўринишдаги инвестицияларга (капитал қўйилмаларни) корхонанинг моддий активларига сарфланаётган, асосий фондларни шакллантириш, техник қайта қуроллантириш, кенгайтириш, қайта таъмирлаш, реконструкция қилишга киритиладиган инвестициялар тушунилса, номоддий инвестицияларга илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига, янги маҳсулотларнинг намуналарини яратишга, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга, илмий текшириш, лицензия ва ноу–хау бериш, авторлик ҳуқуқи кабилар мисол бўлади.

Рус иқтисодий адабиётларида²² молиявий ёки портфель (акция, облигация ва бошқа турдаги қимматли қоғозларга, шунингдек, бошқа корхоналарнинг активларига йўналтирилган инвестициялар) ва реал (фаолият кўрсатаётган корхоналарни таъмирлаш ва техник қайта қуроллантириш, кенгайтириш, янги корхоналар барпо этишга йўналтирилган) инвестициялар фарқланади. Бундай шароитда инвестор-корхона маблағ кирита туриб, ўзининг ишлаб чиқариш капиталини, яъни асосий ишлаб чиқариш фондлари ва унинг фаолияти учун зарур айланма маблағларни кўпайтиради (оширади). Портфель инвестициялар амалга оширилганда, инвестор ўзининг молиявий капиталини, яъни қимматли қоғозлардан олинадиган даромад-дивидендини кўпайтиради.

Иккинчидан, инвестицияда қатнашиш характерига кўра бевосита ва портфель инвестициялар фарқланади. Бевосита инвестициялар инвесторнинг ўз молиявий маблағларини жойлаштириш объектини танлаш имкониятини беради. Бунда инвестор рискларнинг ҳаммасини ўз бўйнига олган ҳолда ўз реал инвестицияларини ўзи бошқаради, қанча миқдорда маблағ сарфланиши, қанча муддатга, керак бўлса инвестиция натижасида олган даромадини

22 Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – М.: Финансы и статистика, 1998. С. 6-7. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. С. 6.

корхонага реинвестиция тарзида киритишни ҳам ўзи хал қилади. Портфель инвестициялар тижорат банклари, инвестицион компаниялар, фондлар ва шу кабилар ёрдамида амалга оширилади. Молиявий воситачилар тўпланган маблағларни самарали, даромад келтирадиган қилиб жойлаштирадilar. Портфель инвестициялар бошқа эмитентларнинг андеррайтинг ёрдамида қимматли қоғозларига жойлаштириш шаклида намоён бўлади.

Учинчидан, инвестициялаш даврига қараб инвестициялар қисқа муддатли (бир йилгача бўлган муддатга берилади) ва узоқ муддатли (бир йилдан ортиқ муддатга берилади) бўлади. Оддий акциялар, умуман, бирор-бир муддат билан чекланмайди. Депозит сертификати олти ой муддатга берилади, бу қисқа муддатли қўйилмалар воситасидир. Облигациялар 20 йилгача қайтариш муддати билан узоқ муддатли қўйилмалар воситасидир. Лекин инвестор узоқ муддатли қимматли қоғозларни сотиб олиш ва қисқа муддатдан, масалан, олти ой ўтгандан сўнг, узоқ муддатли воситадан қисқа муддатли мақсадлар учун фойдаланиши мумкин.

Масалан, яқин олти ой мобайнида инвесторга керак бўлмайдиган суммага у олти ойлик муддатга эга бўлган депозит сертификати сотиб олиши мумкин: қирқ ёшга тўлган инвестор пенсияга чиққунча пул йиғиш учун бирон-бир компаниянинг облигациясини 20 йилга сотиб олиши мумкин. Одатда, узоқ муддатли инвестициялар капитал қўйилмалар шаклида намоён бўлади.

Тўртинчидан, мулк шаклларида келиб чиқиб, инвестициялар хусусий, давлат, қўшма ва хорижий шаклларга ажратилади. Хусусий инвестициялар нодавлат юридик шахслар ва фуқароларнинг маблағлари тадбиркорлик фаолияти объектларига қўйилишини англатади. Давлат инвестициялари давлат бюджети ва давлат корхоналарининг маблағларини жойлаштириш орқали намоён бўлади.

Бешинчидан, ҳудудий жойлаштирилиш бўйича инвестициялар ички ва ташқи инвестицияларга бўлинади.

Олтинчидан, инвестициялар таваккаллик даражаси бўйича юқори таваккалли ва паст таваккалли инвестицияларга ажратилади. Молия соҳасида таваккаллик деганда, инвестицияларга мутлақ ёхуд нисбий миқдордаги фойда кутилганидан анча кам бўлади, бошқача айтганда, “таваккаллик” атамаси кутилмаган натижа олиш имкониятини англатади.

Инвестицияларни корхона миқёсида қуйидагича таснифлаш мумкин:

Корхона инвестицияларга – реал инвестициялар ва портфель инвестицияларга бўлинади:

1. Корхона реал инвестицияларига эса:

- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш ва кенгайтириш;
- таъмирлаш ва техник қайта қуrolлантириш;
- янги маҳсулот ишлаб чиқаришни янгилаш, модернизациялаш ва янги ресурсларни ўзлаштириш;
- уй-жой қурилишга;
- спорт ва соғлиқни сақлаш объектлари қурилишига;
- меҳнат қилиш шароитларини яхшилаш ва техник хавфсизлик даражасини ошириш;
- инсон капитали, интеллект ва номоддий активларга қўйиладиган маблағлар;
- иқтисодийнинг реал сектор соҳаларини ривожлантириш активларига қўйиладиган ва шунга доир ҳуқуқлар.

2. Корхона портфель инвестицияларига:

- қимматли қўғозларни сотиб олиш, уларнинг ҳосилаларини сотиш, сотиб олиш ва шунга доир ҳуқуқлар;
- тижорат банклари қимматли қўғозларини сотиб олиш ва шунга доир ҳуқуқлар;
- ишлаб чиқарувчи ва бошқа корхоналар активларига қўйилмалар, шунга доир ҳуқуқлар;
- молия-кредит муассасалари активларига қўйилмалар, шунга доир ҳуқуқлар;
- ва шу кабиларга қўйиладиган капиталларни ўз ичига олади.

Бундай таснифлашнинг афзаллиги ва унинг бошқа таснифлашлардан фарқи шундаки, унда корхона ўз инвестицияларини қандай мақсадлар учун сафарбар этиши тўғрисида реал ҳолат акс эттирилган. Моҳият жиҳатдан ушбу таснифлаш корхонанинг инвестиция портфелини тавсифлайди. Бунда корхона учун ушбу портфель бўйича рискни минималлаштириш ва иқтисодий фойдани ошириш энг муҳим муаммоларни реал инвестицияларга нисбатан осонроқ бартараф этишдан бири саналади. Юқоридаги расмда тасвирланган реал инвестициялар бевосита инвестициялар бўлиб, инвесторнинг инвестиция жараёнида бевосита иштирок этишини англатади, яъни инвестор инвестициялаш объ-

ектини, шунингдек, уни молиялаштиришни ташкил этиш ва молиялаштириш манбаларини бевосита ўзи аниқлайди. Портфель инвестициялар билвосита инвестицияларни англатиб, бу инвестиция ёки молиявий воситачилар орқали инвестициялашдир.

Портфель инвестициялар (portfolio investment) шундай инвестицияларки, бунда капитал даромад олиш мақсадида корхоналарнинг акциялари, облигациялари ва бошқа қимматли қоғозларини сотиб олиш учун сарфланади. Бундай инвестициялар корхоналарнинг молиявий хўжалик фаолияти устидан назорат ўрнатиш ҳуқуқини бермайди. Хорижий портфель инвестициялар барча халқаро операцияларни амалга оширишда фирмалар учун муҳим аҳамиятга эга. Бу турдаги инвестицияларга, асосан, молиявий муаммоларни ҳал этиш учун мурожаат қилинади. Корпорацияларнинг молиявий бўлимлари маблағларни бир мамлакатдан бошқа мамлакатга қисқа муддатли инвестициялардан юқори фойда олиш учун ўтказишади. Бундай инвестициялар кўпинча хусусий тадбиркорлар капиталига асосланган, баъзида эса ўз қимматбаҳо қоғозларини чиқаради ва хорижий қимматбаҳо қоғозларини сотиб олади.

Халқаро портфель инвестициялари мамлакат тўлов балансида қандай таснифланган бўлса, шундай акс эттирилади. Портфель инвестициялар қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

- акциядор қимматбаҳо қоғозлари (equity securities) бозор муомаласидаги пул ҳужжати бўлиб, ҳужжат эгасининг ушбу ҳужжатни чиқарган шахсга нисбатан мулкый ҳуқуққа эгаллигини тасдиқлайди;
- заём қимматбаҳо қоғозлари (debt securities) бозор муомаласидаги пул ҳужжати бўлиб, заём эгасининг ушбу ҳужжатни чиқарган шахсга нисбатан муносабатини тасдиқлайди.
Заём қимматбаҳо қоғозлари қуйидаги шаклларда чиқарилади:
- облигация (bond) (оддий вексель, қарз мажбурияти) пулли дастак бўлиб, унинг соҳибига кафолатланган ва қатъий белгиланган пул даромади ёки шартнома асосида белгиланган ўзгарувчан пул даромадини олиш ҳуқуқини беради;
- пул бозори дастаклари пулли дастак бўлиб, унинг соҳибига маълум бир давр ичида кафолатланган ва қатъий белгиланган пул даромади олиш ҳуқуқини беради. Бу дастаклар бозорда пасайтирилган нархларда сотилади, нархни пасайтириш даражаси фоиз ставкасининг катта-кичиклигига ва қарзнинг қопланиш муддатига боғлиқдир. Буларга ғазна векселлари,

депозит сертификатлари, банк апцентлари ва ҳоказолар киради.

Молиявий дериватив бозор нархига эга бўлган пулли дастак бўлиб, унинг соҳибига бирламчи қимматбаҳо қоғозларни сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқини беради. Буларга опционлар, фьючерслар, варрантлар, своплар киради.

Халқаро портфель инвестициялари ҳаракатини ҳисобга олиш мақсадида тўлов балансида қуйидаги категориялар қабул қилинган:

- нота (қарз мажбурияти) (note) қисқа муддатли (3-6 ой) пулли дастак бўлиб, банк билан келишув асосида қарз олувчининг ўз номига чиқарилади, бозорда жойлаштирилиши кафолатланади ва сотилмаган ноталар сотиб олинади, резерв кредитлар билан таъминланади. Кенг тарқалган ноталар Евроноталардир.
- опцион (option) шартнома (қимматбаҳо қоғоз) бўлиб, харидорга маълум бир қимматбаҳо қоғоз ёки товарни белгиланган муддатдан сўнг ёки маълум бир давр ичида қатъий белгиланган нархларда сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқини беради. Опцион харидори унинг эгасига юқорида қайд этилган ҳуқуқларни сотиши эвазига мукофот пулини тўлайди.
- варрант (warrant) опционнинг бир тури бўлиб, эгасига белгиланган муддат ичида эмитентдан имтиёзли шароитда маълум бир миқдордаги акцияларни сотиб олиш имконини беради.
- фьючерс (futures) қимматбаҳо қоғозларни, валюта ёки товарларни белгиланган нарх ва келажақдаги белгиланган муддатда сотиш ёки сотиб олиш борасидаги бажарилиши мажбур бўлган қисқа муддатли стандарт шартномалардир.
- форвард курси (futures) асосий қарз суммасининг маълум бир ўзгармас қисмига нисбатан белгиланган вақтда тўланадиган фоиз ставкасининг ҳажми тўғрисида келишув бўлиб, у ўша кундаги фоиз ставкасидан паст ёки юқори бўлиши мумкин.
- своп (swap) савдо қоидаларига амал қилган ҳолда битта қарзни тўлаш бўйича маълум бир муддат ўтгандан сўнг шартларни ўзгартириш бўйича битим.

Портфель инвестициясининг бевосита инвестициялардан афзаллик томони шундаки, улар тугатилиш вақтида қимматбаҳо қоғозлар тезда нақд валютага алмаштириб олиниши мумкин. Портфель инвестициялар амалга оширилишининг асосий сабаби таваккалчилик даражасини ҳисобга олган ҳолда хорижий инвестор ўз

маблағларини хорижда максимал фойда келтирувчи қимматбаҳо қоғозларга жойлаштириши мумкин. Маълум бир маънода портфель инвестицияси пулни инфляция ва спекуляция йўли билан фойда кўришдан сақлаш воситаси сифатида қаралади. Бунда инвестиция қилинаётган соҳа ҳам, қимматбаҳо қоғоз тури ҳам ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, дивидендлар тўланса, у устама курс ўсишига қараб исталган фойдани беради.

1.5. Асосий фондларнинг шаклланишида капитал қўйилмаларнинг роли

Маълумки, миллий бойликнинг муҳим таркибий қисмини корхона ва ташкилотлар, халқ хўжалиги тармоқларидаги асосий фондлар ташкил қилади.

Узоқ муддат (бир йилдан ортиқ вақт) мобайнида моддий ишлаб чиқариш соҳасида, ноишлаб чиқариш соҳасида ҳам амал қиладиган, шунингдек, ижарага бериш учун фойдаланиладиган моддий актив(асосий воситалар, ишчи қуроллар, ер, инсонлар)лар асосий воситалар ҳисобланади. Асосий воситаларга иморатлар, иншоотлар, ўтказувчи мосламалар, машина ва ускуналар, транспорт воситалари, ўлчов асбоблари, ҳисоблаш техникаси, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик дарахтлар, ерлар ва ҳоказолар киради. Ўз навбатида, кўп йиллик дарахтлар (мевали ва манзарали), маҳсулдор ҳайвонлар, кутубхона фондлари, оддий қишлоқ хўжалиги техникалари, ер ва инсонлар уларнинг хизмат муддати ва қийматидан қатъи назар асосий воситалар таркибига киритилади.

Мамлакатимизда амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ, асосий воситалар корхона томонидан узоқ муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш мақсадида фойдаланиш учун тутиб туриладиган моддий активларни ифодалайди. Асосий воситалар таркибига қуйидаги мезонларга жавоб берадиган моддий активлар киритилади: бир йилдан ортиқ хизмат қилиш муддати; бир бирлик (тўплам) учун қиймати энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг эллик бараваридан ортиқ бўлган буюмлар.

Асосий фондларнинг муҳим хусусияти меҳнат воситаси сифа-

тида амал қилиши, ишлаб чиқариш даврида кўп маротаба қўлланилиши ва улар қийматининг маҳсулот баҳосига кўчиб ўтиши билан тавсифланади. Бу инвестицияларни амалга оширувчи молиявий муҳим манбалардан ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, асосий фондларни шакллантиришда капитал қўйилмалар муҳим ўрин эгаллаб, улар капитал қўйилмаларнинг таркибий тузилишидан келиб чиқади. Капитал қўйилмаларнинг таркибий тузилиши қуйидагиларни қамраб олади: капитал қўйилмаларнинг технологик тузилиши; капитал қўйилмаларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилиши; капитал қўйилмаларнинг тармоқ ва ҳудудий тузилиши.

Капитал қўйилманинг технологик тузилмаси деганда, харажатлар таркибига кирувчи объектнинг маълум харажат турлари, умумий смета қийматидаги улуши ва қандайдир бино харажатлари тушунилади ёки:

- а) қурилиш-монтаж ишларини бажариш;
- б) қурол-яроғ, жиҳоз сотиб олиш;
- в) бошқа капитал ишлари ва харажатлардан иборат.

Капитал қўйилманинг қайта ишлаб чиқариш тузилмаси асосий ишлаб чиқариш фондларининг қайта ишлаб чиқариш шакллари бўйича умумий смета қийматининг тақсимланиши ва бир-бирига нисбати орқали шаклланади ёки капитал қўйилманинг қайта ишлаб чиқаришни кенгайтириш усули ва ривожланиш йўллари тақсимлаб, бунда: экстенсив ривожлантириш ёки мазкур корхона кенгайтириш ёхуд янги қуриш; интенсив ривожлантириш ёки мазкур корхона техник қайта қуроллантириш ва реконструкция қилишдан иборат.

Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлиги уларнинг тармоқлар ва ҳудудлар бўйича таркибий тузилишига боғлиқ. Капитал қўйилмаларнинг тармоқ тузилиши (таркиби) деганда, капитал қўйилмаларнинг бутунлай иқтисодиёт ва саноат тармоқларига нисбати ва тақсимланиши тушунилади. Уни такомиллаштириш, аввало, иқтисодиётнинг устувор тармоқларини пропорционал равишда ривожлантириш билан боғлиқ.

Иқтисодиётда капитал қўйилмаларнинг роли, асосан, қуйидаги хусусиятларга эга:

- капитал қўйилмалар асосий фондларни барпо этиш, амалдаги корхоналарни таъмирлаш ва кенгайтириш, корхоналарни техник қайта қуроллантиришнинг муҳим ва бош омилидир;
- капитал қўйилмалар ёрдамида иқтисодиёт тармоқлари ва

алоҳида ишлаб чиқаришдаги асосий фондларнинг ривожланиш суръатлари тартибга солинади;

- капитал қўйилмалар ёрдамида ижтимоий характердаги муаммолар (уй-жой, таълим муассасалари, соғлиқни сақлаш, маданият объектлари қурилиши) бартараф этилади;
- капитал қўйилмалар ёрдамида мамлакатнинг барча иқтисодий ҳудудлари ривожланиши тартибга солинади ва шу кабиларни келтиришимиз мумкин.

Демак, бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция, ўз навбатида, асосий фондларнинг маънавий ва жисмоний эскираётган қисми узлуксиз янгиланиши таъминланиши натижасида иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялашда молия манбалари сифатида мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарор ўсишини таъминлайди.

Шунингдек, асосий фондларнинг узлуксиз замонавий янгиланишида реал инвестициялар хизмат қилса, молиявий инвестициялар иқтисодиёт тармоқларининг асосий капитали, унинг капиталлашув даражасини оширишга, уларнинг инвестицион имкониятларини молиявий инвестицияларнинг реал даромадлилиги орқали оширишга олиб боради.

Асосий фондларнинг иқтисодий моҳияти шундаки, моддий-мулкӣ қийматлик кўринишидаги асосий фондлар корхона ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат воситаси сифатида кўп мартаба ишлатилади (фойдаланилади) ва уларнинг қиймати аста-секин қисмларга бўлинган ҳолда товар (маҳсулот) баҳосига ўтиб боради. Асосий фондларнинг муҳим хусусияти меҳнат воситаси сифатида амал қилиши, ишлаб чиқариш даврида кўп мартаба ишлатилиши ва улар қийматининг маҳсулот баҳосига кўчиб ўтиши билан тавсифланади.

Реал инвестицияларни иқтисодиёт тармоқлари бўйича тақсимлаш ва ўзлаштириш мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин тутати. Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлиги уларнинг тармоқлар ва ҳудудлар бўйича таркибий тузилишига боғлиқ бўлади.

Капитал қўйилмаларнинг тармоқ тузилиши (таркиби) деганда, капитал қўйилмаларнинг бутунлай иқтисодиёт ва саноат тармоқларига нисбати ва тақсимланиши тушунилади. Уни такомиллаштириш, энг аввало, иқтисодиётнинг устувор тармоқларини пропорционал равишда ривожлантириш билан боғлиқ бўлади.

Сўнгги йилларда иқтисодиётга жалб этилаётган хорижий

инвестицияларнинг тармоқ таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида иқтисодиётга йўналтирилган хорижий инвестициялар таркибида саноат улуши етакчи ўринни сақлаб қолгани ҳолда пасайиш тенденциясига эга. Қишлоқ хўжалиги тармоғини ривожлантиришга қаратилган ҳукуматнинг саъй-ҳаракатларига қарамасдан, қишлоқ хўжалигига йўналтирилган инвестициялар улуши тармоқ эҳтиёжига нисбатан пастроқ даражада сақланиб турибди.

Айтиш мумкинки, инвестицияларнинг тармоқ тузилишини режалаштириш мамлакат иқтисодиётининг келгуси ҳолатини режалаштириш билан тенглаштирилади ва бунини ҳеч қачон эсдан чиқармаслигимиз лозим. Давлат бюджет маблағлари ва бошқа дастаклар ёрдамида инвестицияларнинг тармоқ тузилиши ўзгариш тенденциясига сезиларли даражада таъсир кўрсатиш мумкин.

1.6. Молиявий ва реал инвестицияларнинг ўзаро боғлиқлиги

Асосий фондларни шакллантиришда капитал қўйилмалар муҳим ўрин эгаллаб, бу муҳимлик капитал қўйилмаларнинг таркибий тузилишидан келиб чиқади. Капитал қўйилмаларнинг таркибий тузилиши қуйидагиларни қамраб олади: капитал қўйилмаларнинг технологик тузилиши; капитал қўйилмаларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилиши; капитал қўйилмаларнинг тармоқ ва ҳудудий тузилиши.

Реал инвестицияларни иқтисодиёт тармоқлари бўйича тақсимлаш ва ўзлаштириш мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин тутди. Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлиги уларнинг тармоқлар ва ҳудудлар бўйича таркибий тузилишига боғлиқ бўлади.

Капитал қўйилмаларнинг тармоқ тузилиши (таркиби) деганда, капитал қўйилмаларнинг бутунлай иқтисодиёт ва саноат тармоқларига нисбати ва тақсимланиши тушунилади. Уни такомиллаштириш, аввало, иқтисодиётнинг устувор тармоқларини пропорционал равишда ривожлантириш билан боғлиқ бўлади.

Сўнгги йилларда иқтисодиётга жалб этилаётган хорижий инвестицияларнинг тармоқ таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида иқтисодиётга йўналтирилган хорижий инвестициялар таркибида саноат улуши етакчи ўринни сақлаб қолгани ҳолда пасайиш тенденция-

сига эга. Қишлоқ хўжалиги тармоғини ривожлантиришга қаратилган ҳукуматнинг саъй-ҳаракатларига қарамасдан, қишлоқ хўжалигига йўналтирилган инвестициялар улуши тармоқ эҳтиёжига нисбатан пастроқ даражада сақланиб турибди.

Бозор муносабатлари шароитида пул ресурсларини узлуксиз шакллантириш ва уларни даромад келтирувчи объектларга самарали инвестициялаш молия бозори ёрдамида таъминланади. Ушбу бозор ўзида пул бозори, кредит бозори ва фонд бозорини мужассам этоди. Фонд бозорида молиявий (портфель) инвестициялар амал қиладики, улар қимматли қоғозларни сотиб олишга йўналтирилган бўлади.

Молиявий инвестициялар деб, даромад олиш (худди фоизлар, дивидендлар ва ижара ҳақи сингари) ва асосий капитал қийматини кўпайтириш мақсадида инвестор тасарруфида бўлган корхона активларига айтилади. Молиявий инвестиция юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрида мавжуд бўлган бўш пул маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлайди.

Молиявий инвестициялар жорий (қисқа) ва узоқ муддатли инвестицияларга ажратилади. Жорий (қисқа) инвестициялар – эркин сотиладиган ва бир йилдан кўп бўлмаган муддатда эғалик қилишга қаратилган қимматли қоғозлар, улар, одатда, бозор (ликвидли) қимматли қоғозлари, деб аталади.

Ҳозирги иқтисодий шароитда жалб этилган маблағлар ҳисобига инвестиция фаолиятини молиялаштириш, асосан, қимматли қоғозлар, хорижий инвестициялар ва банк кредитлари ҳисобига амалга оширилмоқда. Айтиш жоизки, банк кредитлари қарз маблағлари таркибига киритилса ҳам, бу манбани жалб қилинган маблағлар таркибига киритиш мумкин, чунки банк кредити инвестиция фаолиятини молиялаштириш учун четдан, кредит ташкилотларидан жалб қилинади.

Инвестиция киритишда турлича воситалар қўлланилиши мумкин: пул, валюта, кредит, қимматли қоғозлар, мулк (моддий ва номоддий), турли товар-хомашёлар ва ҳ.к. Булар ичида қимматли қоғозларга инвестиция қилиш инвесторнинг талабларини қондиришнинг энг самарали ва кенг тарқалган усулларида бири ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар бозори, бир томондан, иқтисодиётнинг хўжалик субъектлари учун молиявий таъминланиш манбаи бўлса, иккинчи томондан, аҳоли ва хўжалик субъектларининг бўш турган

маблағларини иқтисодиётга фаол жалб этувчи, пул маблағларини қайта тақсимловчи механизмдир. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг янгидан вужудга келаётган ва фаолият юритаётган тармоқларини ривожлантириш учун турли шаклдаги ва ҳажмдаги инвестициялар керак бўлади. Бозор иқтисодиётида қимматли қоғозлар бозори иқтисодий муносабатлар иштирокчилари ўртасида пул воситаларини самарали қайта тақсимловчи механизм вазифасини бажармоқда.

Жалб этилган маблағлар ҳисобига инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг муҳим манбаларидан бири тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳисобланади. Бўш турган маблағларни акциядорлик жамиятларига ёки давлат бюджетига йўналтириш қўшимча маблағга бўлган эҳтиёжни қондиришга олиб келади. Мана шундай вазиятларда пул маблағларини қайта тақсимлайдиган самарали иқтисодий механизм керак бўлади. Бу механизм молиявий инвестициялар ҳаракатини таъминлаб, иқтисодий ўсишга шароит яратади.

1.7. Жамғармалар инвестициялар манбаи сифатида

Инвестиция ҳажмини ошириш ёки ўсиш суръатлари кўп омилларга боғлиқ. Авваламбор, инвестициялар ҳажми олинган даромаднинг истеъмол ва жамғармага тақсимланишига боғлиқ. Аҳолининг ўртача даромади паст бўлган ҳолда уларнинг асосий қисми (70-80 %) истеъмолга сарфланади. Аҳоли даромадларининг ўсиб бориши жамғаришга юбориладиган қисмнинг ортиб боришига сабаб бўлади.

Умумий даромадда жамғариш улушининг ортиб бориши инвестициялар ҳажмининг ўсишига олиб келади ва аксинча. Аммо бу шарт аҳолининг давлатга ишончи юқори бўлганда, давлат фуқароларнинг инвестицион фаоллигини таъминлаганда ва кафолатлаганда бажарилади.

Инвестициялар ҳажмига кутилаётган даромад нормаси ҳам таъсир кўрсатади, чунки кўриладиган фойда инвестициялашга ундайди. Кутиладиган фойда нормаси қанчалик юқори бўлса, инвестициялаш ҳажми шунчалик юқори бўлади ва аксинча.

Инвестициялар ҳажмига ссуда фоизи ставкаси катта таъсир кўрсатади, чунки инвестициялаш жараёнида қарзга олинган маблағларидан ҳам фойдаланилади. Агар кутиладиган соф фойда

нормаси ўртача ссуда фоизи ставкасидан юқори бўлса, бу қўйилмалар инвестор учун даромадлидир. Шунинг учун ўртача фоиз ставкасининг ўсиши инвестициялаш жараёнининг сусайишига олиб келади.

Инвестициялар ҳажмига кутилаётган инфляция суръатлари ҳам ўз таъсирини ўтказади. Бу кўрсаткич қанчалик юқори бўлса, инвесторнинг келажақдаги фойдаси шунчалик қадрсизланади ва инвестицияларни рағбатлантирувчи омиллар қисқариб боради.

Маълумки, иқтисодчи-олимлар жамғармани инвестициялашнинг асоси, деб қарашади. Бу мутлақо тўғри, чунки инвестиция қилиш учун, аввало, пул капитали бўлиши керак. Ресурслар (шу қатори пул маблағлари ҳам) чекланган. Асосий муаммо маблағ топиш масаласидир. Айниқса, инвестиция узоқ муддатни кўзлаши ва тез натижа бермаслиги билан ажралиб туради.

Жамғариш – жорий даврдаги қайта ишлашнинг моддий асосини кенгайтириш орқали келажақда аҳоли истеъмолини оширишга йўналтирилган жараён. Жамғаришнинг асосий функцияси такрор ишлаб чиқариш жараёнининг пировард мақсадига эришишга қўмаклашишдир. Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг мақсади аҳолининг ўсиб ва ўзгариб бораётган ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондиришдан иборат.

Иқтисодий назарияда миллий даромад бир қисмининг асосий ва айланма капиталларни, шунингдек, эҳтиёж захираларини қўпайтириш учун сарфланиши жамғармани тавсифлайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 4947-сонли Фармонининг 4.1-бандига асосан “Аҳоли бандлиги ва реал даромадларини изчил ошириш”²³ тизимини кенгайтириш устуворлик сифатида белгиланди.

Шунингдек, амалиётда аҳолининг реал даромадлари, яъни сўмининг харид қувватини ошириш давлат органлари, хусусан, давлат банклари зиммасига юклатилган. Бу масала бўйича мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорлик мазкур давлат институтлар зиммасига юклатилган. Чунки давлат банклари бозор иқтисодиёти шароитида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш учун бозор воситаларидан самарали фойдаланган ҳолда олиб боради.

23 Мирзиёев Ш.М. “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида” 15.02.2017 йилги 4947-сонли қарори.

Мамлакатимизда миллий пул бирлиги харид қувватини инфляция босимларни барқарор ушлаш ҳисобиға ошириб бориш аҳолининг реал даромадлари ортишиға эришилади. Чунки реал даромадни пасайтиришға олиб боровчи биринчи омил инфляция ва унинг иқтисодий ривожлантиришға рағбатлантириш омилини пасайтиришға олиб боради. Бу, ўз навбатида, мамлакатдаги инвестицияларни оширишда рағбатлантириш омилини қарама-қарши томонға ўзгартириб юборовчи ҳисобланади. Инфляция омил мамлакатға кириб келаётган инвестицияларнинг оқиб келишини пасайтиришға хизмат қилади.

Шунинг учун мамлакатимиз Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг “Пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 3 сентябрдаги 3272-сонли қарори ва “Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил январдаги ПФ-5296-сонли Фармони ишлаб чиқилди.

Юқоридаги Фармонға асосан Марказий банк фаолиятининг стратегик мақсадли йўналишларига қуйидагилар белгиланди:

- нархлар барқарорлиги;
- банк тизими барқарорлиги ва ривожланиши;
- тўлов тизими барқарорлиги ва ривожланиши.

Шунингдек, амалға оширилаётган ислохотлар доирасида Марказий банк фаолиятининг устувор йўналишлари этиб:

биринчидан, асоссиз инфляция кутилмаларнинг олдини олиш мақсадида инфляция таргетлашнинг принцип ва механизмларини босқичма-босқич татбиқ қилиш билан пул-кредит сиёсати ва унинг воситаларини тубдан такомиллаштириш, ушбу усулға ўрта муддатли истиқболда тўлиқ ўтиш ва пул-кредит соҳасида амалға оширилаётган сиёсат ва чораларнинг шаффофлигини ошириш;

иккинчидан, инфляция омилларини чуқур ўрганиш ва тўлов балансининг ҳисобини юритиш ва таҳлил қилиш тизимини тўлиқ шакллантириш асосида пул-кредит сиёсатини шакллантириш, қабул қилиш ва амалға ошириш услубларини такомиллаштириш мақсадида статистик, таҳлилий ва тадқиқот базасини ривожлантириш;

учинчидан, банк тизимини тартибға солиш ва назорат қилиш механизмларини, шу жумладан, тижорат банклари фаолиятини

тида юзага келадиган муаммоларни дастлабки босқичларида аниқлаш ва уларни бартараф этувчи чоралар кўриш имконини берувчи тижорат банклари таваккалчилигини бошқариш ва баҳолаш тизимини такомиллаштириш;

тўртинчидан, ўрта ва узоқ муддат истиқболларда иқтисодиётнинг барқарор ўсишини таъминловчи муҳим таркибий қисм сифатида банк тизимини ривожлантириш, тижорат банклари ва тадбиркорлик субъектларининг ўзаро тўлиқ шериклик муносабатларини шакллантириш, аҳолининг банк тизимига ишончли институционал шерик сифатида ишончини мустаҳкамлаш учун рақобат шароитларини яратиш;

бешинчидан, тўлов тизимини янада ривожлантириш, шу жумладан, реал вақт режимида тезкорлик билан ҳисоб рақамларини бошқариш ва банк операцияларини ўтказиш имконини берувчи масофадан банк хизматлари кўрсатган ҳолда тижорат банкларининг самарали ахборот алмашинуви тизимини ташкил этишдан иборат;

олтинчидан, нобанк кредит ташкилотларининг молиявий барқарорлигини кучайтириш, шунингдек, уларнинг фаолияти устидан назоратни кучайтириш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш;

еттинчидан, банк хизматлари истеъмолчилари ҳуқуқи ва қонуний манфаатлари ҳимоясини таъминлаш, аҳоли ва тадбиркорлик субъектларига молиявий очиқликни ва уларнинг саводхонлик даражасини ошириш Марказий банк фаолиятининг стратегик мақсадли йўналишлари деб белгиланди.

Шунинг учун жамғарма, одатда, инвестиция сифатида иқтисодиётга киритилади, яъни жамғарманинг иқтисодиётга ижобий таъсири инвестицияга айлангандагина юз беради. Жамғарма дейилганда, аҳоли, корхона ва давлат жорий даромадларининг келажакдаги эҳтиёжларини қондириш ва даромад олиш мақсадларида тўпланиб бориши тушунилади. Унинг ҳажми барча хўжаликлар даромадидан истеъмол сарфларини айириб ташлаш йўли билан аниқланади. Даромад таркибида истеъмол сарфлари улуши қанчалик юқори бўлса, жамғарма ҳажми шунчалик кам бўлади. Бундай ҳолат инвестиция фаолияти тараққиётига ижобий таъсир кўрсатмайди. Жамғарманинг ўсиши иқтисодий маънода маблағларнинг истеъмол буюмлари харид қилишдан инвестиция товарлари харид қилишга йўналтирилишини билдиради. Шунга кўра, муддат

жиҳатдан кечиктирилган истеъмол жамғармани англатади.

Аммо жамият олдида доимо бугунги ва эртанги истеъмолнинг қанча бўлишини ҳал этиш муаммоси туради. Жамият бугун қанча кўп инвестиция қилса, эртага бойроқ бўлади, аксинча, кўпроқ истеъмол қилинса, кейинчалик кўпроқ истеъмол қилиш имконияти шунча камаяди.

Ялпи харажатларда инвестициялар ҳиссаси нисбатан кўп бўлмаса-да, айнан инвестициялар туфайли асосий макроиқтисодий силжишларга эришилади. Шу билан бирга, жамғариш билан инвестиция ўртасидаги мувозанат макроиқтисодий мувозанатга эришишнинг энг муҳим шартидир. Бироқ бу мувозанатга эришиш баъзан осон кечмайди. Бунга сабаб инвестиция даражаси ва жамғарма даражасининг бошқа-бошқа жараён ва ҳолатларга боғлиқлигидир.

Жаҳон амалиётига кўра, юқори жамғариш меъёрига эга бўлган мамлакатлар, бошқа шарт-шароитлар ўзгармаган ҳолда, одатда, юқори иқтисодий ўсиш суръатларига эга бўлишади. Жамғариш меъёри барқарор иқтисодий ўсишнинг асосий кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг ўртача ўсиш суръатлари 3,4 %ни, жамғариш меъёри 22,5 %ни ташкил этган. Жамғариш меъёрининг ўсиши билан ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръати ҳам ортиб боради. Жумладан, жамғариш меъёри 25 %дан ортиқ бўлган мамлакатларда ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръати ўртача 4,8 %га тенг бўлгани ҳолда, жамғариш меъёри 30 %дан ортиқ мамлакатларда ушбу кўрсаткич ўртача 8,7 %ни ташкил этган²⁴.

Хитой, Жанубий Корея каби ривожланаётган мамлакатларда охириги 15 йил давомида кузатилган ўртача 10 %ли иқтисодий ўсиш даврида жамғарма улушининг ўртача қиймати 30 %ни ташкил этган. Ривожланган мамлакатлар тажрибасига кўра, бир йилда 6 фоиздан ортиқ иқтисодий ўсишни таъминлаш учун миллий жамғармалар ЯИМнинг камида 25 фоизини, инвестициялар эса 30 фоизини ташкил этиши керак²⁵.

Демак, иқтисодиётда мавжуд бўлган жамғарма улуши бир қатор ривожланаётган мамлакатлар даражасидан юқори бўлса-да, унинг иқтисодий ўсишга таъсири нисбатан паст ҳолатни намоён этмоқда.

24 <http://Wordbank.com> маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

25 <http://Wordbank.com> маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Шу муносабат билан жамғармадан самарали фойдаланиш асосида барқарор иқтисодий ўсиш давомийлигини таъминлаш учун, аввало, қимматли қўғозлар бозорини ривожлантириш асосида мавжуд аҳоли жамғармаларининг иқтисодиётга инвестиция сифатида кириб келишини фаоллаштириш ҳамда тармоқлараро капитал оқимини таъминлашга қаратилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар базасини мукаммаллаштириш асосида корхона жамғармаларининг инвестицияга айланиш самарадорлигини ошириш лозим.

1.8. Инвестицияларнинг макро- ва микроиқтисодиётни ривожлантиришдаги роли

Иқтисодиётни ривожлантиришда инвестициялар етакчи роль ўйнайди, чунки инвестиция орқали инсонлар ва корхоналарнинг капитал жамғарилишига, натижада мамлакатнинг ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтириш ва иқтисодий ўсишга эришилади.

Инвестициялар иқтисодий категория сифатида қатор функция ва вазифаларни бажарадики, уларсиз ҳар қандай мамлакат иқтисодиёти бир маромда ривожлана олмайди. Инвестициялар макро-даражада қуйидагиларни таъминлайди:

- такрор инновацион ишлаб чиқаришни кенгайтириш сиёсатини амалга ошириш;
- фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, миллий маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш, унинг сифати ва ҳажмини ошириш;
- ижтимоий соҳаларни (соғлиқни сақлаш, таълим ва ҳ.к.) ривожлантириш;
- аҳоли фаровонлигини таъминлашда муҳим бўлган уй-жой қурилиши, ичимлик суви, газ, электр энергияси билан таъминлаш муаммоларини ҳал этиш;
- атроф-муҳит ва экологиянинг ифлосланишини олдини олиш;
- умумжамият ишлаб чиқаришини таркибий жиҳатдан қайта қуриш ва барча иқтисодиёт тармоқларини бир маромда ривожлантириш;
- иқтисодиётнинг реал сектори ва етакчи тармоқларини ривожлантириш;
- ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини ошириш ва ихтисослашувини мустаҳкамлаш;
- инвестициялар импорти ва экспорти орқали миллий иқтисодиётнинг халқаро интеграциясини кучайтириш;

- саноат учун зарур хомашё базасини яратиш;
- ишсизлик муаммосини юмшатиш ёки маълум даражада ҳал этиш;
- мамлакатнинг ҳарбий саноат мажмуини мустаҳкамлаш;
- давлатнинг мудофаа имкониятларини таъминлаш;
- бошқа қатор муаммоларни ҳал этиш.

Қатъий рақобат шароитида ишлаб чиқаришга сарфланган инсон капитали ривож замонавий инновацион технологияларни олиб келишга йўналтирилган инвестициялар омон қолишга кўмаклашади.

Инвестициялар микродаражада ҳам муҳим роль ўйнайди. Бунда инвестициялар, аввало, қуйидаги мақсадларга эришиш учун зарур:

- корхона ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш ва ривожлантириш;
- асосий фондларнинг ҳаддан ташқари жисмоний ва маънавий эскиришига йўл қўймаслик;
- ишлаб чиқаришнинг техник-технологик даражасини ошириш;
- корхона маҳсулоти рақобатбардошлигини таъминлаш ва унинг сифатини ошириш;
- табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш;
- қимматли қўғозлар сотиб олиш ва бошқа корхона активларига ўз маблағини сарфлаш.

Инвестициялар микродаражада, пировардида, корхоналарнинг келгусида меъёردа фаолият юритиши, барқарор молиявий ҳолати ва юқори фойда олишини таъминлаш учун зарурдир.

Мамлакатда инвестиция фаолиятининг ҳолатини қуйидаги кўрсаткичлар динамикаси тавсифлайди:

- инвестицияларнинг умумий ҳажми;
- ЯИМда инвестицияларнинг улуши;
- инвестицияларнинг умумий ҳажмида реал инвестицияларнинг улуши;
- инвестицияларнинг технологик таркиби ва унинг ўзгариши;
- реал инвестицияларнинг умумий ўсиши;
- инвестициялар таркибида хорижий инвестицияларнинг улуши;
- асосий капиталга йўналтирилган реал инвестицияларнинг улуши;
- хорижий инвестициялар таркибида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар улуши ва ҳоказо.

Билвосита, бироқ объектив ҳолатда инвестиция фаолиятининг ҳолатини қуйидаги макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўсиш суръатлари тавсифлайди:

- миллий даромад;
- ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ва ЯИМ;
- саноат ишлаб чиқариш ҳажми;
- саноат маҳсулотларининг алоҳида турини ишлаб чиқариш;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажми ва ҳоказо.

Инвестиция фаолиятининг ҳолатига баҳо беришда ушбу кўрсаткичларнинг объективлиги шундаки, инвестиция қўйилмаларисиз ушбу кўрсаткичларнинг ўсиш суръатларини тасаввур этиб бўлмайди. Ушбу кўрсаткичлар у ёки бу даражада инвестицияларнинг самарали фойдаланилишини тавсифлайди. Агар ушбу кўрсаткичларнинг ўсиш суръатлари инвестицияларнинг ўсиш суръатларидан юқори бўлса, инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш зарурлигини кўрсатади ва аксинча.

Сўнгги йилларда иқтисодиётда фаол амалга оширилаётган тузилмавий ўзгаришлар ва модернизация қилиш жараёни инвестиция фаоллигини янада оширди. Айти пайтда иқтисодиётдаги инвестициялар ҳажмининг йилдан-йилга сезиларли равишда ўсиб бориши, муқаррар равишда миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши нафақат мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш, балки инсон кишилиқ капитали ривожидан самарали фойдаланишда ҳам ўзининг ижобий натижаларини кўрсатишига имкон бермоқда. Давлат томонидан инвестиция фаолиятини ривожлантиришга берилган эътибор ва қўллаб-қувватлаш натижасида ЯИМ ҳажми ва инвестициялар миқдори ўсиш суръатларига эга бўлди.

Фикримизча, инвестицияларнинг иқтисодиёт ривожланишига ҳар томонлама ижобий таъсирини ҳисобга олиб, унинг қуйидаги вазифаларини белгилаш мақсадга мувофиқдир:

- иқтисодиётда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланиш ва уни оптимал жойлаштириш билан кенг тармоқли бозор инфратузилмаларини шакллантиришга имкон яратиш;
- иқтисодиётдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнига ижобий таъсир кўрсатувчи барча йўналишлар ва имкониятларни амалиётга татбиқ этиш;
- мамлакатнинг миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қонуний кафолатланган инвесторларни қониқтирувчи улушини яратадиган ва молиявий ўсишни таъминловчи инфратузилма-

- ларни фаоллаштириш;
- иқтисодиётнинг барча соҳаларини фаоллаштириш орқали мамлакатнинг барқарор ўсиши ва жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашувини тезлаштириш;
- микро- ва макроиқтисодий барқарорликнинг инвестиция ҳисобига таъминланиши орқали ижтимоий соҳа ривожини таъминлаш.

Республика иқтисодиётини ривожлантиришда инвестицияларнинг аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жорий этиб, экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ривожлантиради;

иккинчидан, импорт ўрнини босувчи товар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва бунинг учун хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор соҳаларига йўналтириш ва пировардида, аҳолининг меъёردаги турмуш даражасини таъминлаш (фаровонлигини ошириш) имконини яратади;

учинчидан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жадаллаштириш орқали ўсиб бораётган аҳолини иш жойлари билан таъминлайди;

тўртинчидан, корхоналарнинг эскирган ишлаб чиқариш қувватларини, моддий-техник базасини янгилайди ва техник қайта қуrollантиради;

бешинчидан, табиий ресурсларни қайта ишловчи корхоналарни барпо этишга кўмаклашади;

олтинчидан, нафақат мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш, балки инсон кишилиқ капитали, инновацион ютуқлари самарасидан кўпроқ фойдаланишни тақозо этади ва ҳоказо.

Назорат саволлари

1. *Инвестиция фанининг предмети, мақсади, вазифалари ва таркибий тузилишни ёритиб беринг.*
2. *Инвестицияларнинг иқтисодий мазмуни ва аҳамиятини очиб беринг.*
3. *Инвестициянинг функцияларини айтинг.*
4. *Инвестицияларнинг мақсадлари ва диверсификацияланишини очиб беринг.*
5. *Инвестицияларнинг таснифланишини ёритинг.*

6. *Асосий фондларнинг шаклланишида капитал қўйилмаларнинг ролини ёритинг.*
7. *Молиявий ва реал инвестицияларнинг ўзаро боғлиқлигини очиб беринг.*
8. *Жамғармалар – инвестициялар манбаи эканлигини ёритинг.*
9. *Инвестицияларнинг макро- ва микроиқтисодий ривожлантиришдаги ролини кўрсатинг.*

Тест саволлари

1. Инвестициялар деб нималарга айтилади?

- А. Қийматни ошириш мақсадида моддий ва номоддий активларга маблағ қўйиш ва бошқа мулк хуқуқлар ва инвестицион муносабатлар.
- Б. Маблағ қўйиш ва бошқа мулк хуқуқлар ҳамда инвестицион муносабатларни ўзида мужассам этади.
- В. Моддий ва номоддий активларга маблағ қўйиш.
- Г. Қийматни ошириш мақсадида моддий ва номоддий активларга маблағ қўйиш.

2. Инвестицияларнинг объекти деб нималарга айтилади?

- А. Моддий ва номоддий активлар объектидир.
- Б. Номоддий активлар объектидир.
- В. Моддий активлар объектидир.
- Г. Кўчмас ва ҳаракатдаги мулк объектидир.

3. Инвестициянинг субъектлари кимлар ҳисобланади?

- А. Инвестицион муносабатнинг барча иштирокчи воситачилари.
- Б. Давлат банклари иштирокчи воситачилари.
- В. Марказий банклар иштирокчи воситачилари.
- Г. Подрядчи иштирокчи воситачилари.

4. Портфель инвестициялари нима?

- А. Асосан, қимматли қоғоз ва унинг ҳосилалари орқали шаклланган портфельдир.
- Б. Кўчмас мулки ва унинг ноҳосилалари орқали шаклланган портфельдир.
- В. Қимматли қоғозли ва унинг ноҳосилалари орқали шаклланган портфельдир.
- Г. Ҳосила қимматли қоғозли ва унинг ноҳосилалари орқали шаклланган портфельдир.

5. Молиявий инвестициялар нималар ҳисобланади?

- А. Молиявий воситаларга қўйилган барча маблағлар.
- Б. Қимматли қоғозларга қўйилган барча маблағлар.
- В. Тиллога қўйилган барча маблағлар.
- Г. Молияга қўйилган барча маблағлар.

6. Асосий капиталга инвестиция нима?

- А. Молиявий ва моддий кўринишдаги барча инвестициялар.

- Б. Валютага қўйилган барча инвестициялар.
- В. Молия воситаларига қўйилган барча инвестициялар.
- Г. Молия қўйилган барча инвестициялар.

7. Капитал қўйилма деб нимага айтилади?

- А. Молиявий ва моддий кўринишдаги барча инвестициялар.
- Б. Корхона капиталини шакллантириш билан боғлиқ инвестицион муносабатлар.
- В. Айланма маблағга қўйиш.
- Г. Асосий воситаларга қўйиш.

8. Асосий воситаларга қилинадиган инвестиция нима?

- А. Асосий фондларни замонавий тарзда тиклаш билан боғлиқ инвестициялар.
- Б. Молия кўринишидаги барча инвестициялар.
- В. Кўчмас мулк кўринишидаги барча инвестициялар.
- Г. Олтин кўринишидаги барча инвестициялар.

2-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ МАЗМУНИ ВА АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Таянч иборалар: инвестицион жараён, акселератор, капиталлашув, хорижий капитал, акция, иқтисодий байналмилаллашув, ҳукумат кафолати, инвестиция муҳити, инвестиция фаолияти, илмталаб, капитал талаб, акция назорат пакети, марказлаштирилган инвестиция, пул ресурслари, молиявий инвестициялар, облигация.

2.1. Инвестиция жараёнининг мазмун ва моҳияти

Инвестицияларни амалга оширишда уни ҳаракатга келтирувчи куч инвестицион жараён ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги бўлиб, улар шаклланишидаги баъзи жиҳат (қийинчилик, мураккаб инфратузилма)лар муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун мазкур сўзнинг иқтисодий тушунчасини чуқурроқ билиш тақозо этилади.

Демак, инвестиция жараёни инвестициялашда ҳодиса, ҳолатларнинг бирин-кетин алмашинувини, фойда олиш ёки бошқа ижобий натижага эришиш учун юз берадиган кетма-кет ҳаракатларнинг мажмуи эканлигини англатади. Шу билан бирга, инвестиция жараёнининг бош нуқтаси қаердан ёки нимадан бошланади? Ёки қаердан “старт (бошланғич нуқтаси)” олади? Биз, кўпчилик иқтисодчиларнинг инвестициялашнинг асосини жамғармалар ташкил қилади, деган фикрига қўшилаемиз. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, инвестиция жараёнининг бош нуқтасини жамғарма ташкил қилади. Бундан кўринадики, инвестиция жараёнини амалга ошириш учун жамғармалар бўлиши талаб этилади.

Жамғарманинг мавжуд эмаслиги инвестициялашни йўққа чиқаради. Демак, инвестиция жараёнини тушунишда ресурсларни жамғариш жараёни ҳам муҳим бўлиб, бунинг билан олиб қараш унинг моҳиятини янада ойдинлаштиради. Чунки инвестиция қилишдан олдин ресурсларни жамғариш зарур. Бир вақтнинг ўзида бозор муносабатларининг ривожланиши билан хўжалик субъектлари ўртасидаги капитал оқими тезлашади ва бу жараёнда бир хўжалик субъектининг ресурсларни жамғариши бошқалари учун инвестиция қўйишдан иборат бўлади. Бу жараён улар учун ресурсларни жамғаришдир, аммо қимматли қоғозларни сотиб олувчилар учун инвестиция қилишдир. Бу ҳолат инвестиция жараёнига инвесторларнинг ресурсларни жамғариш ва уларни қўйиш билан боғлиқ ҳаракатлари мажмуаси, деб қарашга асос бўлади.

Юқорида келтирилган изоҳларга асосан инвестицияларнинг ғоят бир муҳим томони аниқландики, улар мультипликацион¹ самарага (ҳодисага) сабабчи бўлади. Кейнсчилик мультипликатор концепциясига кўра, инвестиция, истеъмолад ва миллий даромад ўртасида барқарор боғлиқлик мавжуд – инвестицияга қилинган ҳар бир харажат бошланғич даромадларга айланади, бу даромадлар яна харажат қилинади ва яна бошқаларнинг даромадларига айланади, жараён шу тарзда давом этади, бу ўз навбатида, бандлик ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишини таъминлаб беради.

Бир вақтнинг ўзида мультипликацион жараён инвестиция ресурсларини ҳаракатга келтириб, ишлаб чиқариш фаоллигини кенгайтиради, илгарига қараганда кўпроқ маҳсулот, даромад яратилади. Улар яна қайтадан истеъмолад қилинади ва инвестицияга ажратилади. Шундай тарзда илгарига қараганда кўпроқ даромаднинг инвестицияга айланиши ишлаб чиқаришнинг узлуксиз кенгайиб боришини таъминлайди. Бунда инвестиция берадиган даромад банк фоизидан кам бўлмаслиги зарур, акс ҳолда, пулни инвестиция қилгандан кўра жамғариш қулай бўлади.

Инвестиция қилиб олинган даромад даражасини ифодалаш учун мультипликатор коэффициенти кўрсаткичи қўлланилади. Мазкур кўрсаткич даромад ўсиши билан инвестиция ўсиши ўртасидаги боғланишни ифодалайди, яъни инвестиция эвазига олинган даромад пасайса, инвестиция фаоллиги ҳам сусаяди.

Инвестицияларни оширишнинг муҳим омили ҳисобланган даромад ва унинг ўсишининг инвестицияга таъсир доирасини кўрсатиш мақсадида иқтисодчилар акселератор² тушунчасини киритишган. Акселератор инвестициялар ўсишининг миллий даромадга нисбатини ифодаловчи коэффициент бўлиб, у жорий йилдаги инвестиция ўсишининг ўтган йилги миллий даромад ўсишига нисбати тарзида аниқланади. У даромад ўсишининг инвестиция ўсишига таъсирини кўрсатади.

Демак, инвестиция жараёнининг моҳиятини ёритганда уни жамғариш (ресурслар), қўйиш (харажатлар) ва фойда (даромад) олишдан иборат динамик жараёнда олиб қараш лозим. Инвестиция жараёни асосида инвестициядаги кетма-кетлик, яъни ресурслар (жамғариш) – инвестиция қўйиш (харажатлар) – фойда (даромад)

1 Мультипликатор (ингл.) – кўпайтирувчи.

2 Акселератор (лот. *asseleror*) – тезлатмоқ.

олиш ёки ижтимоий самарага эришиш кетма-кетлиги ётиши керак (2.1-расм). Аммо бу ерда шу нарсани эътиборга олиш лозимки, даромад инвестиция жараёнида эмас, балки ишлаб чиқариш жараёнида яратилади. Яратилган даромаднинг бир қисми истеъмол қилинади, қолгани жамғарилади.

2.1-расм. Инвестиция жараёни

Демак, инвестиция жараёни тадбиркорлик ва бошқа фаолият турларини ташкил этиш учун мол-мулкларнинг капиталлашувини таъминлаш мақсадида инвесторларнинг ресурсларни жамғариш ва уларни турли шаклда қўйиш билан боғлиқ ҳаракатлари йиғиндиси, деб тушунилиши керак. Бу жараён жамғариш (ресурслар) – инвестиция қўйиш (харажатлар) – мол-мулк капиталлашуви – иқтисодий ёки ижтимоий самара кетма-кетлигидан иборат бўлади. Албатта, бу ҳолатда пул шаклида қўйилган инвестициялар мол-мулк капиталлашувини англатмайди-ку, деган савол туғилиши мумкин. Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, инвестиция жараёни натижасида пул маблағлари, охир-оқибатда, капитал мол-мулкларнинг капиталлашувига олиб келади.

Шунинг учун ҳам пул маблағлари, акция, облигация ва бошқа молиявий шаклда инвестиция қилишдан мақсад мол-мулкларнинг капиталлашувини таъминлаш, уларни янгилаш ва замонавийлаштиришдан иборат.

Ёки ресурслар, уларни қўйиш ва бу жараён натижасида фойда (даромад) олиш бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, инвестиция қилишдан олдин ресурслар жамғарилади, сўнг улар фойда (даромад) ёки ижтимоий самара олиш мақсадида иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига жойлаштирилади. Ресурсларсиз қўйиш жараёни бўлмайди, ресурслар қўйилмас экан, фойда (даромад) ёки ижтимоий самара олиш ҳам мумкин эмас ва шунингдек, ресурслар қандай турда бўлишидан қатъи назар уларнинг манбаи даромаддир.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ресурслар (жамғариш) инвестициялашнинг бош нуқтасидир. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, шаклларида қатъи назар инвестициялар капитални (ресурсларни) жамғариш жараёнининг натижаси ҳисобланади. Жамғариш инвестиция қўйишнинг асоси бўлиб, у қўйиладиган инвестицияларнинг ҳажмини ҳам белгилаб беради.

Фикримизча, инвестиция фаолиятида инвестицияларнинг кетма-кетлиги ва уларнинг ўзгарувчанлиги, яъни ресурслар (қимматликлар) киритиш (харажатлар) ва инвестиция натижасида самара (фойда, даромад) олишга асосланиши керак. Агар самара олинмаса, инвестициялашга рағбат ҳам бўлмайди.

Инвестициялашнинг бош босқичлари қуйидагилар бўлади: ресурсларни капитал қўйилмаларга айлантириш (ресурсларнинг капиталлашуви), яъни бунда инвестициялар инвестиция фаолиятининг аниқ объектларига трансформацияси жараёни юз беради; қўйилган маблағларнинг капитал қиймати ўсишига айланиши (эксплуатацияга берилган объектлар ва ишлаб чиқариш қувватлари шаклида); капитал қийматининг даромад (фойда) шаклида ўсиши, яъни инвестициялашнинг охири (сўнгги) мақсади амалга оширилади.

Шундай қилиб, инвестицияларнинг бош ва охири нуқталари туташади. Бунда яна кетма-кетлик, бир-бири билан янги алоқа шаклланиб: даромад (фойда) – ресурслар – охири натижа, яъни жамғариш жараёни такрорланади. Демак, инвестиция фаолиятининг моҳиятини тушунишда жамғариш (ресурслар), инвестиция қўйиш ва уларнинг капиталлашуви жараёнларини ҳам бирга олиб қараш лозим.

Инвестиция фаолияти инвестициялаш ҳамда инвестициялар

ва мулкни кўпайтиришнинг асоси ҳисобланади, чунки айнан ана шу фаолиятда инвестиция бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтади, яъни жамғармалар (ресурслар), қўйилмалар (харажатлар), капитал мулк (тайёр маҳсулот), иқтисодий ёки ижтимоий самара (даромад, фойда) ва капитални ўстириш (жамғарма) шаклини олади.

2.2. Инвестициялаш объектларини танлаш

Инвестициянинг объекти бўлиб, маблағларни, яъни қонун доирасидаги барча бойликларни сафарбар этаётган объектлар тушунилади. Улар янги корхоналар ёки амалда фаолият кўрсатаётган корхоналар, қимматли қоғозлар, банк депозитлари, интеллектуал мулк ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонунига кўра (8-модда) ижтимоий соҳа, тадбиркорлик, илмий ва қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган бошқа фаолият турларининг объектлари инвестиция фаолияти объектларидир. Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, барпо этилиши ва фойдаланилиши қонун ҳужжатларида белгиланган санитария-гигиена, радиация, экология, архитектура-шаҳарсозлик талабларига ва бошқа талабларга жавоб бермайдиган, юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқларини, эркинликларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган объектларга инвестиция қилиш тақиқланади.

Инвестиция субъекти бўлиб, инвестиция фаолиятини амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар тушунилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, яқка тартибдаги тадбиркорлари ва юридик шахслари – резидентлари, давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, чет давлатлар, чет давлатларнинг маъмурий ёки ҳудудий органлари, халқаро ташкилотлар ҳамда чет эллик юридик шахслар ва фуқаролар, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар инвестиция фаолиятининг субъектлари ҳисобланади.

Инвесторлар қонун ҳужжатларига мувофиқ буюртмачи (маблағ киритувчи), кредитор, сотиб олувчи бўлишлари, шунингдек, инвестиция фаолияти иштирокчиси вазифасини бажарувчи бўлишлари мумкин.

Инвестиция фаолиятини амалга оширувчилар қуйидаги белгилари бўйича таснифланади:

1. Жорий фаолиятнинг йўналишлари бўйича институционал ва индивидуал инвесторлар. Институционал инвесторлар ролида саноат, савдо, транспорт, алоқа ва бошқа соҳалардаги акциядор жамиятлар намоён бўлса, индивидуал инвесторлар ролида фуқаролар намоён бўлади.
2. Инвестициялаш мақсадлари бўйича стратегик ва бевосита инвесторлар ўз олдига компанияларни бошқариш ҳуқуқини олишни мақсад қилиб қўядилар. Буни улар бошқа компаниялар акцияларининг назорат пакетини сотиб олиш ёки уларнинг устав капитали катта қисмини эгаллаш орқали амалга оширадилар. Улар яна компанияларнинг қўшилиб ёки банкрот бўлиб кетишларини амалга оширадилар. Портфель инвесторлар дивиденд ва фоиз шаклида даромад олиш мақсадида ўз капиталини турли молиявий воситаларга жойлаштирадилар.
3. Резидентликка тегишлилиги бўйича миллий ва хорижий инвесторлар ажратилади.

Инвестиция фаолиятини ташкил этишда унинг объект ва субъектлари иштирок этади.

Инвестиция субъектлари инвестиция фаолиятида иштирок этувчи мулкӣ ва интеллектуал бойликларга эга бўлган жисмоний, юридик шахслар ва давлатдир.

Капитал қўйилмалар шаклида инвестиция фаолиятини амалга ошириш субъектлари қуйидагилардир: инвесторлар, буюртмачилар, пудратчилар, капитал қўйилма объектларидан фойдаланувчилар ва бошқалар.

Инвесторлар ўз маблағи ёки жалб қилинган маблағ ёрдамида капитал қўйилмаларни амалга оширади. Юридик ва жисмоний шахслар ёки уларнинг бирлашмаси, давлат органлари ва хорижий юридик ва жисмоний шахслар инвестор бўлиши мумкин.

Инвесторлар қуйидагиларни амалга оширишда тенг ҳуқуққа эга:

- капитал қўйилмалар шаклида инвестиция фаолиятини амалга оширишда капитал қўйилмалар ҳажми ва йўналишларини мустақил белгилаш, ҳамда инвестиция фаолиятининг бошқа субъектлари билан шартномалар тузишда капитал қўйилмалар ҳисобига яратилган, сотиб олинган объектларга эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш;
- шартнома ёки давлат шартномаси орқали капитал қўйилмаларни амалга ошириш ва унинг натижаларига бўлган ҳуқуқни юридик ва жисмоний шахсларга, давлат ва маҳаллий ҳокимиятга ўтказиш;

- имзоланган шартномалар асосида биргаликда капитал қўйилмаларни амалга ошириш учун ўзининг ва жалб қилинган маблағларни бошқа инвесторларнинг маблағлари билан бирлаштириш;
- капитал қўйилмаларга йўналтирилган маблағларни мақсадга мувофиқ фойдаланилишини назорат қилиш.

Буюртмачилар – инвесторлар томонидан инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш учун вакил этилган юридик ва жисмоний шахслар. Шу билан бирга, улар инвестиция фаолияти субъектларининг тадбиркорлик фаолиятига аралашмайдилар. Буюртмачилар ролида инвесторларнинг ўзлари ҳам намоён бўлишлари мумкин. Инвесторлар бўлмаган буюртмачилар эса шартномада белгиланган тартибда ва даврда капитал қўйилмаларга эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Пудратчилар – юридик ва жисмоний шахслар бўлиб, улар буюртмачилар тузган шартномалар асосида ишларни бажарадилар. Пудратчилар қурилиш-монтаж ишларини амалга ошириш учун рухсатномага (лицензияга) эга бўлишлари керак. Қурилиш фаолиятини лицензиялаш қурилиш маҳсулотлари истеъмолчиларининг ҳуқуқларини ҳимоялаш мақсадида амалга оширилади.

Капитал қўйилма объектларидан фойдаланувчилар юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлат органлари, маҳаллий ҳокимият, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар бўлиб, ушбу объектлар учун яратилади.

Инвесторлар капитал қўйилма объектларидан фойдаланувчилар ролида намоён бўлиши мумкин. Инвестиция фаолияти субъекти унинг икки ва ундан ортиқ функцияларини қўшиб олиб бориш имконини беради. Инвестиция фаолияти субъектлари давлат органлари томонидан қўйилган талабларни бажариши ҳамда мақсадли равишда капитал қўйилмалардан фойдаланиши зарур.

Инвестиция фаолияти инвестор томонидан танланган соҳалар ҳамда инвестициялар сарфланиши лозим бўлган мақсадлар билан, яъни инвестиция объектлари билан боғлиқдир.

Инвестицияларни йўналтириш соҳалари, ишлаб чиқаришда иштироки ва сарфланиш ишларига биноан инвестиция фаолиятининг қуйидаги объектларини фарқлаш мумкин:

- халқ хўжалигининг барча тармоқларидаги янгидан яратилган ва модернизациялаштирилган (янгиланган) асосий фондлар ва айланма маблағлари;

- фан-техника маҳсулотлари, изланишлар, таълимот, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;
- интеллектуал ғоявий бойликлар, муаллифлик, ихтиро, кашфиёт ҳуқуқлари, тажриба;
- қимматбаҳо қоғозлар, мақсадли пул жамғармалари;
- бошқа мулкчилик объектлари;
- мулкӣ ҳуқуқлар.

Қонун ва қонуниятларда таъқиқланган экологик ва бошқа меъёрларга, санитария-гигиена талабларига жавоб бермайдиган, яратилиши ва ишлатилиши мумкин бўлмаган воситалар учун инвестицияларни йўналтириш ман этилади ва бу ишлар инвестицияларни сарфлаш объекти бўла олмайди. Фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг қонуний манфаатларига путур етказадиган ишлар учун ҳам инвестициялар сарфлаш ман этилади.

Инвестицияларни жалб этиш ва сарфлаш соҳаларига асосланиб инвестиция фаолияти объектларининг туркумини тузиш мумкин.

Инвестиция фаолияти объектлари туркуми инвестицияларнинг сарфланиш соҳаларига биноан қуйидаги 2.2-расмда кўрсатилган.

Инвестиция фаолияти объектларини туркумлаш	
Молиявий инвестициялар объектлари	Реал инвестициялар объектлари
Давлат ва бошқа мулк эгалари томонидан чиқариладиган акциялар, облигациялар ва қимматли қоғозлар	Иқтисодиётнинг барча тармоқларида янгидан яратиладиган ва модернизациялаштирилдиган асосий фондлар ва айланма воситалари
Давлат ва бошқа акциядор-банкларига қўйилдиган мақсадли жамғармалар	Фан-техника маҳсулотлари, кашфиёт, ихтиролар, изланишлар, таъминот, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш
Банк депозитлари ва бошқа мулкчилик объектлари	Ғоялар, интеллектуал бойликлар, муаллифлик ҳуқуқлари (ноу-хау), тажриба ўрганиш ва алмашиш
Турли шаклдаги мулкчиликка эга бўлиш ҳуқуқлари	Ер, табиий ресурслар ва бошқа мулкчилик объектларига эга бўлиш ва фойдаланиш ҳуқуқлари

2.2-расм. Инвестиция фаолияти объектларини туркумлаш

Инвестиция фаолиятида соҳалардан бирини ёки бир нечтасини танлаб олиш ҳуқуқига инвесторларнинг ўзи эга бўлади. Уларни ҳеч ким соҳа ёки инвестиция объектларни танлашга мажбур эта олмайди. У ёки бу соҳани танлашда ва инвестицияларни маълум бир соҳага сарфлашдаги қарорларни инвесторларнинг ўзи қабул қилади. Инвестиция фаолияти субъектлари бўлиб бир инвестор, бир нечта тадбиркорлик ва бошқа фаолият билан шуғулланувчи иштирокчи инвесторлар бўлиши мумкин. Инвестиция фаолиятидаги субъектлар инвесторлар бўлиб, маҳаллий ва хорижий фуқаролар, юридик шахслар ёки давлат ҳисобланади. Инвестицияларни амалга оширишни эса қабул қилинган буюртмаларни бажарувчиси сифатида, инвесторнинг топшириғи асосида инвестиция фаолиятининг иштирокчилари таъминлайди.

2.3. Реал инвестицияларни амалга ошириш хусусиятлари

Реал инвестициялар миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш, тўлов балансини қўллаб-қувватлаш ва импорт қилиш имкониятини кенгайтириш орқали иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Тўғридан-тўғри инвестициялар алоҳида корхоналарнинг фаолияти, ишлаб чиқариш ва капитал самарадорлигини ошириш, янги технологияларни жорий этиш ва менежмент тизимини такомиллаштиришда муҳим ўрин тутди. Ушбу жараёнлар маҳсулот ва хизматлар етказиб берувчилар, буюртмачилар, рақобатчиларга билвосита таъсир кўрсатиш орқали ички бозорни ривожлантириш, ишчиларнинг малакаси ва амалий тажрибасини оширишда ёрдам беради.

Тўғридан-тўғри инвестициялар таркибига:

- 1) ишлаб чиқариш (асосий ва айланма) фондлари, уларни кенгайтириш, қайта қуриш ва қайта қуруллантиришга қўйиладиган иқтисодий ресурслар;
- 2) ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма харажатлари (бино ва иншоотлар, уй-жойлар);
- 3) пул қийматига эга бўлган номоддий активлар (қимматли қоғозлар, патентлар, техник ва технологик янгиликлар, лойиҳалар ва бошқа интеллектуал мулк объектлари) киради.

Реал инвестициялар қуйидаги қисмлардан иборат:

- асосий фондлар (асосий капитал)га инвестициялар;

- ер участкаларини сотиб олишга харажатлар;
- номоддий активлар (патентлар, лицензиялар, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари)га инвестициялар;
- моддий айланма маблағлари захираларини тўлдириш харажатлари.

Инвестициялашда инвесторларнинг бевосита ўзлари инвестиция қўйилмаларини у ёки бу инвестиция объектларига киритади. Бу фаолиятни инвестицияланаётган объект ҳақида чуқур маълумотга эга бўлган ва инвестициялаш механизмларини билган ихтисослашган инвесторлар амалга оширади.

Инвестициялар капитал қабул қилувчи минтақа иқтисодиётида бевосита товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга сафарбар этилади. Ушбу инвестициялар мавжуд бўлган корхона ёки бошқа хўжалик юритиш субъектларининг акциялари назорат пакетини харид этиш ёки ўз ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш йўллари билан сафарбар этилади. Ўзга иқтисодиётга кириб келиш шаклидан қатъи назар, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ўз эгаларига инвестиция объектларини бошқаришда самарали иштирок этиш, ўз мамлакатлари ташқарисида бўлган ва капиталлари сафарбар этилган корхона ва фирмалар устидан назорат ўрнатиш каби имкониятларни яратиб беради.

Реал инвестицияларнинг хусусиятларига қуйидагиларни келтириш мумкин.

1. Реал инвестициялар корхонанинг иқтисодий ривожланиш стратегиясини амалга оширишнинг асосий шаклидир. Ушбу ривожланишнинг асосий мақсади юқори самарали инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш орқали таъминланади ва корхонани стратегик ривожлантириш жараёни вақт ўтиши билан амалга оширилган ушбу инвестиция лойиҳаларини бирлаштиришдан иборат. Айнан ушбу инвестиция шакли компанияга янги товарлар ва минтақавий бозорларга муваффақиятли кириб бориш, бозор қийматининг доимий ўсишини таъминлашга имкон беради.
2. Реал инвестициялар корхонанинг операцион фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини ошириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларини кенгайтириш ва сифатини яхшилаш, мавжуд операцион харажатларни камайтириш вазифалари, одатда, реал

инвестициялар натижасида ҳал қилинади. Ўз навбатида, келажакдаги операцион жараённинг параметрлари, унинг операцион фаолияти ҳажмининг ўсиш потенциали кўп жиҳатдан корхона томонидан реал инвестиция лойиҳасига боғлиқдир.

3. Жалб қилинган инвестициялар молиявий инвестицияларга нисбатан юқори рентабелликни таъминлайди. Юқори даромад келтирадиган бундай қобилият реал иқтисодиётда тадбиркорликни рағбатлантирувчи омиллардан биридир.
4. Амалга оширилган реал инвестициялар компаниянинг барқарор пул оқимини таъминлайди. Ушбу соф пул оқими, асосий воситалар ва уларнинг номоддий активларидан амортизация ажратмалари натижасида амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш корхонага фойда келтирмайдиган даврларда ҳам ҳосил бўлади.
5. Реал инвестициялар эскириши хавфи юқори. Ушбу таваккалчилик инвестицион лойиҳани реал инвестиция лойиҳасини амалга ошириш босқичида ҳам, уларни доимий равишда инвестиция қилиш босқичида ҳам амалга оширади. Тезкор технологик тараққиёт реал инвестициялар жараёнида ушбу хавфни ошириш тенденциясини яратди.
6. Реал инвестициялар юқори даражадаги инфляцияга қарши ҳимояга эга. Тажрибага кўра, инфляцион иқтисодиётда кўплаб реал инвестиция объектлари нархларининг ўсиш суръати нафақат мос келади, балки кўп ҳолатларда, ҳатто инфляция даражасидан ҳам ошиб кетади, бу эса тадбиркорлик фаолиятининг моддийлаштирилган объектларига тадбиркорларнинг ўсиб бораётган инфляцион талабини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.
7. Реал инвестициялар энг кам ликвид ҳисобланади. Бу инвестицияларнинг аксарият шакллари тор йўналтирилганлиги билан боғлиқ. Шу муносабат билан реал инвестицияларни бошлаш билан боғлиқ бўлган нотўғри бошқарув қарорлари учун молиявий зарарни қоплаш жуда қийин.

Интеграл мулк комплексларини сотиб олиш. Бу йирик корхоналарнинг инвестицион фаолияти бўлиб, улар фаолиятининг саноат, товар ёки минтақавий диверсификациясини таъминлайди.

Ҳақиқий инвестицияларнинг ушбу шакли, одатда, “самара ёрдамчиси” вазифасини таъминлайди, бу иккала корхона активла-

рининг умумий қийматини (уларнинг баланс қийматига нисбатан) кўпайтиришдан иборат бўлиб, уларнинг умумий молиявий потенциалдан янада самарали фойдаланиш, технология ва маҳсулотлар турини тўлдирувчи ва ишлаб чиқариш ҳажмини пасайтириш имкониятларидан келиб чиқади. Операцион харажатлар, ҳар хил минтақавий бозорларда ва бошқа шунга ўхшаш омиллар бўйича савдоларни баъзида тез-тез алмашишга олиб боради.

Корхонанинг реал инвестициялари рақобатбардош шакллари танлаш унинг фаолиятини тармоқ, товар ва минтақавий диверсификация қилиш (операцион фойда ҳажмини оширишга қаратилган), операцион харажатлар даражасини пасайтиришга йўналтирилган янги ресурс ва меҳнатни тежайдиган технологияларни жорий этиш имкониятлари, шунингдек, инвестиция ресурсларини шакллантириш имкониятлари билан белгиланади. Реал инвестиция объектларига инвестициялар жалб қилиш учун жалб қилинган бошқа активлар киради.

Реал инвестицияларнинг ўзига хос хусусияти ва унинг шакллари уни корхонада амалга ошириш хусусиятларини белгилайди. Реал инвестицияларни бошқариш самарадорлигини ошириш мақсадида корхонанинг юқори инвестицион фаоллиги билан уларни бошқариш бўйича махсус сиёсат ишлаб чиқилмоқда.

Одатда, инвестицияларнинг айрим турларини янгилаш, номоддий активларнинг айрим турларини сотиб олиш, моддий айланма маблағларнинг захираларини кўпайтириш каби инвестиция лойиҳаларининг асослари, одатда, юқори инвестиция харажатларини талаб этмайди, инвестиция лойиҳалари учун мантиқий асос ички идоравий ҳужжат шаклида бўлади (эслатма, илова), мотивация, объектив маркетинг, керакли миқдордаги инвестициялар, шунингдек, кутилаётган самарани ифодалайди.

Интеграциялашган мулкый комплексларни сотиб олиш, янги қурилиш, реконструкция қилиш ва корхонани кенг қўламли модернизация қилиш каби реал инвестициялар шакллари амалга оширишда бошқа лойиҳага инвестицияларни тайёрлашга бўлган талаблар сезиларли даражада ошади. Бунинг сабаби замонавий иқтисодий шароитда корхоналар ўзларининг стратегик ривожланишини фақат ички молиявий манбалар ҳисобидан таъминлай олмайди ва ташқи молиялаштириш манбалари ҳисобидан инвестиция мақсадларига катта миқдордаги маблағ сарфлайди.

Шу билан бирга, ҳар қандай йирик учинчи томон – инвестор ёки кредитор лойиҳанинг стратегик концепцияси, унинг қўлами тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиши керак. Унинг маркетинг, иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларининг энг муҳим кўрсаткичлари, зарур инвестиция харажатлари миқдори, уларни қайтариш вақти ва бошқа хусусиятлари мавжуд. Ишлаб чиқилган реал инвестиция лойиҳаси корхонанинг биринчи эгалари ва менежерларига, сўнгра учинчи томон инвесторларига уни амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлиги ва қутилаётган самарани ҳар томонлама баҳолашга имкон беради.

2.4. Молиявий инвестицияларни амалга ошириш ва уларни ўзлаштириш жараёнлари

Бозор муносабатлари шароитида пул ресурсларини узлуксиз шакллантириш ва уларни даромад келтирувчи объектларга самарали инвестициялаш молия бозори ёрдамида амалга оширилади. Ушбу бозор ўзида пул бозори, кредит бозори ва фонд бозорини мужассам этади.

Молиявий инвестициялар даромад олиш (худди фоизлар, дивидендлар ва ижара ҳақи сингари) ва асосий капитал қийматини кўпайтириш мақсадида инвестор тасарруфида бўлган корхона активларидир.

Моҳият жиҳатидан “қимматли қоғозларга (акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозлар), яъни молиявий активларга жойлаштирилган капитал молиявий инвестицияларни англатади”³.

Молиявий инвестиция юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрида мавжуд бўлган бўш пул маблағларидан самарали фойдаланишни таъминлайди.

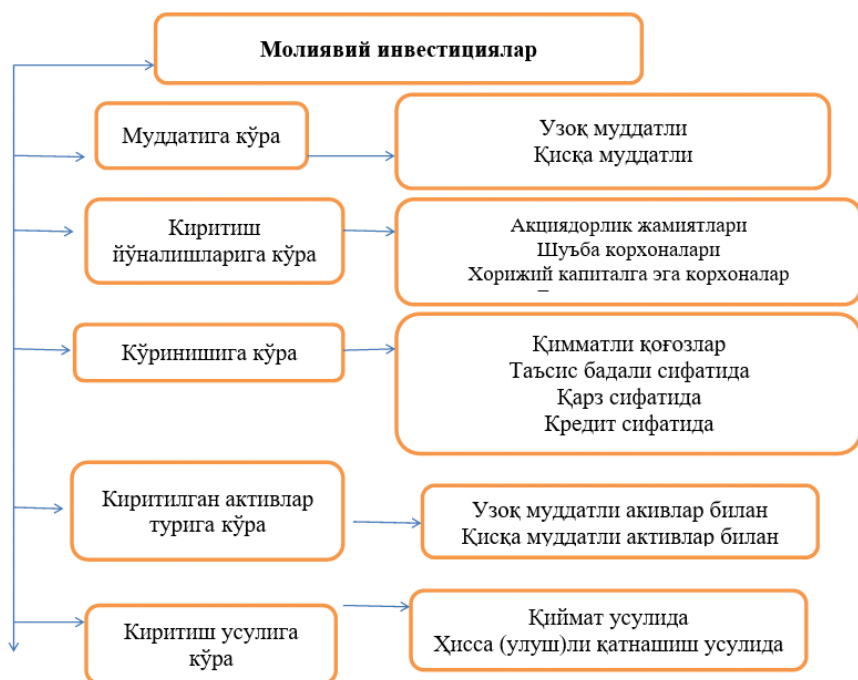
Молиявий инвестициялар жорий (қисқа) ва узоқ муддатли инвестицияларга ажратилади. Жорий (қисқа) инвестициялар – эркин сотиладиган ва бир йилдан кўп бўлмаган муддатда эгалик қилишга қаратилган қимматли қоғозлар, улар, одатда, бозор (ликвидли) қимматли қоғозлари деб аталади.

Инвестиция қилишда турлича воситалар қўлланилиши мумкин: пул, валюта, кредит, қимматли қоғозлар, мулк (моддий ва

3 Нешитой А.С. Инвестиции. Учебник. 4-ое издания. – М.: Дашков и К, 2006. С. 14.

номоддий), турли товар хомашёлари ва ҳ.к. Булар ичида қимматли қоғозларга инвестиция қилиш инвесторнинг талабларини қондиришнинг энг самарали ва кенг тарқалган усулларида бири ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар бозори, бир томондан, иқтисодиётнинг ҳўжалик субъектлари учун молиявий таъминланиш манбаи бўлса, иккинчи томондан, аҳоли ва ҳўжалик субъектларининг бўш турган маблағларини иқтисодиётга фаол жалб этувчи, пул маблағларини қайта тақсимловчи механизмдир.

2.3-расм. Молиявий инвестицияларнинг туркумлиниши⁴

Бозор иқтисодиёти шароитида қимматли қоғозлар бозори иқтисодий муносабатлар иштирокчилари ўртасида пул воситаларини самарали қайта тақсимловчи механизм вазифасини бажармоқда.

4 Маматов Б., Хўжамқулов Д. ва бошқалар. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Дарслик. – Т.: Иқтисод –молия, 2014.

2.5. Молиявий инвестицияларни амалга ошириш хусусиятлари

Молиявий инвестициялар капитални, тўлов ва молиявий мажбуриятларнинг барча турларини ўзида мужассамлаштирувчи, молиявий активларга жойлаштирилишини англатади. Ушбу молиявий воситаларнинг энг муҳимлари қимматли қоғозлардир: улушли (акциялар) ва қарз (облигациялар). Реал инвестициялардан фарқли ўлароқ, молиявий инвестициялар кўпроқ портфель инвестициялар деб аталади, чунки бу ҳолда инвесторнинг асосий мақсади молиявий активларнинг мукамал йиғмасини (инвестициялар портфелини) шакллантириш ва қимматбаҳо қоғозлар билан амалга ошириладиган турли операцияларни бошқариш ҳисобланади.

Молиявий инвестициялар шахсий компаниялар ва давлат идоралари томонидан муомалага чиқарилган акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар ҳамда банк депозитларига, узоқ муддатга жалб қилинадиган қўйилмалардир. Молиявий инвестицияларнинг асосий қисми капиталнинг ноишлаб чиқариш соҳасига сарфланишини билдиради. Молиявий инвестициялар аксарият ҳолатларда реал инвестицияларнинг манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Молиявий инвестициялар эркин бозор инфратузилмаси ривожланган мамлакатларда, қимматли қоғозлар бозори орқали капиталнинг соҳалар бўйича тақсимланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган давлатларда кўпроқ тарқалган. Ривожланган мамлакатлар молиявий инвестицияларининг таркибида асосий ўринни хусусий инвестициялар ташкил қилади.

Хусусий инвестициялар тадбиркорлар, хусусий фирмалар, концернлар ва акциядор ташкилотлар томонидан таъқиқланмаган фаолиятларга сарфланадиган мулкдорлик ва интеллектуал бойликларни англатади. Етук қимматли қоғозлар бозори мавжуд бўлган мамлакатларда хусусий инвестицияларнинг кўпгина қисми махсус инвестиция фондлари томонидан сарфланади. Хорижий инвестицияларнинг молиявий шакли (портфель инвестициялар) миллий иқтисодиётда истиқболли корхоналарни аниқлаш ва кенг миқёсда инвестициялашни амалга оширишга асос бўла олади.

Иккинчидан, инвестицияда қатнашиш хусусиятига кўра бевосита ва портфель инвестициялар фарқланади. Бевосита инвестициялар инвесторнинг ўз молиявий маблағлағларини жойлаштириш

объектини танлаш имконини беради. Портфель инвестициялар тижорат банклари, инвестицион компаниялар, фондлар ва шу кабилар ёрдамида амалга оширилади. Молиявий воситачилар тўпланган маблағларни самарали, даромад келтирадиган қилиб жойлаштиради. Портфель инвестициялар бошқа эмитентларнинг андеррайтинг ёрдамида қимматли қоғозларга жойлаштириш шаклида намоён бўлади.

Учинчидан, инвестициялаш даврига қараб инвестициялар қисқа муддатли (бир йилгача бўлган муддатга берилади) ва узоқ муддатли (бир йилдан ортиқ муддатга берилади) бўлади. Масалан, оддий акциялар умуман бирор-бир муддат билан чекланмайди. Масалан, депозит сертификати олти ой муддатга берилади – бу қисқа муддатли қўйилмалар воситасидир, облигациялар 20 йилгача қайтариш муддати билан узоқ муддатли қўйилмалар воситасидир. Лекин узоқ муддатли қимматли қоғозларни сотиб олиш ва қисқа муддатдан, масалан, олти ой ўтгандан сўнг, инвестор узоқ муддатли воситадан қисқа муддатли мақсадлар учун фойдаланиши мумкин. Кўпинча инвесторлар ана шундай қуролларни танлайди ва ўз пулларини қисқа муддатларга қўйишни хоҳлайди. Масалан, яқин олти ой мобайнида инвесторга керак бўлмайдиган суммага, у олти ойлик муддатга эга бўлган депозит сертификати сотиб олиши мумкин: қирқ ёшга тўлган инвестор пенсияга чиққунча пул йиғиш учун бирон-бир компаниянинг облигациясини 20 йилга сотиб олиши мумкин. Одатда, узоқ муддатли инвестициялар капитал қўйилмалар шаклида намоён бўлади.

Тўртинчидан, мулк шаклларида келиб чиқиб инвестициялар хусусий, давлат, қўшма ва хорижий шаклларга ажратилади. Хусусий инвестициялар нодавлат юридик шахсларининг ва фуқароларнинг маблағларини тадбиркорлик фаолияти объектларига қўйилишини англатади.

Назорат саволлари

1. *Инвестиция жараёнининг мазмуни ва моҳиятини очиб беринг.*
2. *Инвестициялаш объектларининг мувофиқларини танлаш хусусиятини ёритинг.*
3. *Реал инвестицияларни амалга ошириш хусусиятларини очиб беринг.*
4. *Молиявий инвестицияларни амалга ошириш ва уларни ўзлаштириш жараёнларини ёритинг.*
5. *Молиявий инвестицияларни амалга ошириш хусусиятларини очиб беринг.*

Тест саволлари

1. Инвестиция жараёни бу...?

- А. Инвестициялашда ҳодиса, ҳолатларнинг бирин-кетин алмашинуви, фойда олиш ёки бошқа ижобий натижага эришиш учун юз берадиган кетма-кет ҳаракатларнинг жаммуи.
- Б. Инвестициялашда ҳодиса, ҳолатларнинг бирин-кетин алмашинуви.
- В. Ҳолатларнинг бирин-кетин алмашинуви, фойда олиш ёки бошқа ижобий натижага эришиш учун юз берадиган кетма-кет ҳаракатлар.
- Г. Ҳолатларнинг бирин-кетин алмашинуви, фойда олиш.

2. Инвестиция жараёни тушунчаси бу...?

- А. Ресурсларни жамғариш жараёнини ҳам бирга олиб қараш унинг моҳиятини янада ойдинлаштиради.
- Б. Кредитларни жамғариш жараёнини ҳам бирга олиб қараш унинг моҳиятини янада ойдинлаштиради.
- В. Молияларни жамғариш жараёнини ҳам бирга олиб қараш унинг моҳиятини янада ойдинлаштиради.
- Г. Активларни жамғариш жараёнини ҳам бирга олиб қараш унинг моҳиятини янада ойдинлаштиради.

3. Ресурсларни жамғариш, аммо қимматли қоғозларни сотиб олувчилар учун инвестиция қилиш бу...?

- А. Бу ҳолат инвестиция жараёнига инвесторларнинг ресурсларни жамғариш ва уларни қўйиш билан боғлиқ ҳаракатлари.
- Б. Бу ҳолат инвестиция фаолиятига инвесторларнинг ресурсларни жамғариш ва уларни қўйиш билан боғлиқ ҳаракатлари.
- В. Бу ҳолат инвестиция субъектларига инвесторларнинг ресурсларни жамғариш ва уларни қўйиш билан боғлиқ ҳаракатлари.
- Г. Бу ҳолат инвестиция объектига инвесторларнинг ресурсларни жамғариш ва уларни қўйиш билан боғлиқ ҳаракатлари.

4. Мультипликацион самара бу...?

- А. Илгарига қараганда кўпроқ даромаднинг инвестицияга айланиши ишлаб чиқаришнинг узлуксиз кенгайиб боришини таъминлайди.
- Б. Илгарига қараганда кўпроқ солиқнинг инвестицияга айланиши ишлаб чиқаришнинг узлуксиз кенгайиб боришини таъминлайди.
- В. Илгарига қараганда кўпроқ харажатнинг инвестицияга айланиши ишлаб чиқаришнинг узлуксиз кенгайиб боришини таъминлайди.
- Г. Илгарига қараганда кўпроқ капиталнинг инвестицияга айланиши ишлаб чиқаришнинг узлуксиз кенгайиб боришини таъминлайди.

5. Акселератор тушунчаси бу...?

- А. Инвестициялар ўсишининг миллий даромадга нисбатини ифодаловчи ко-эффициент бўлиб, у жорий йилдаги инвестиция ўсишининг ўтган йилги миллий даромад ўсишига нисбати тарзида аниқланади.

- Б. Инвестициялар ўсишининг миллий даромадга нисбатини ифодаловчи коэффициент аниқланади.
- В. Коэффициент бўлиб, у жорий йилдаги инвестиция ўсишининг ўтган йилги миллий даромад ўсишига нисбати аниқланади.
- Г. Миллий даромадга нисбатини ифодаловчи коэффициент бўлиб, у жорий йилдаги инвестиция ўсишининг ўтган йилги миллий даромад ўсишига нисбати аниқланади.

6. Инвестициялашнинг бош босқичларини ёритинг.

- А. Ресурсларни капитал қўйилмаларга айлантириш; қўйилган маблағларнинг капитал қиймати ўсишига айланиши; капитал қийматининг даромад (фойда) шаклида ўсиши, яъни инвестициялашнинг охириги (сўнги) мақсади амалга оширилади.
- Б. Қўйилган маблағларнинг капитал қиймати ўсишига айланиши; капитал қийматининг даромад (фойда) шаклида ўсиши, яъни инвестициялашнинг охириги (сўнги) мақсади амалга оширилади.
- В. Инвестициялашнинг охириги (сўнги) мақсади амалга оширилади.
- Г. Ресурсларни капитал қўйилмаларга айлантиришни амалга оширилади.

7. Инвестиция жараёни билан инвестиция фаолиятининг фарқи бу...?

- А. Инвестиция жараёни умумий хатти-ҳаракатларни ифода этади ва мужассамлаштиради, инвестиция фаолияти аниқ мақсадга асосланади, мақсадларнинг турларига қараб турлича йўналиш, хусусият, натижа ва самарага эга бўлади.
- Б. Мужассамлаштиради, инвестиция фаолияти аниқ мақсадга асосланган бўлиб, мақсадларнинг турларига қараб турлича йўналиш, хусусият, натижа ва самарага эга бўлади.
- В. Инвестиция фаолияти аниқ мақсадга асосланади, мақсадларнинг турларига қараб турлича йўналиш, хусусият, натижа ва самарага эга бўлади.
- Г. Мақсадларнинг турларига қараб турлича йўналиш, хусусият, натижа ва самарага эга бўлади.

8. Инвестициялаш мақсадлари бу...?

- А. Ижтимоий-иқтисодий мақсадларга йўналтирилган, техник-иқтисодий, бизнес-бошқарув, маркетинг ва ишлаб чиқариш режалари каби жиҳатларга асосланган, турли молиявий манбалар маблағлари иштироки назарда тутилган комплекс ҳужжатлар.
- Б. Ижтимоий-иқтисодий мақсадларга йўналтирилган, техник-иқтисодий, бизнес-бошқарув, маркетинг ва ишлаб чиқариш.
- В. Маркетинг ва ишлаб чиқариш режалари каби жиҳатларга асосланган, турли молиявий манбалар маблағлари иштироки назарда тутилган комплекс ҳужжатлар.
- Г. Техник-иқтисодий, бизнес-бошқарув, маркетинг ва ишлаб чиқариш режалари каби жиҳатларга асосланган, турли молиявий манбалар маблағлари.

9. Ғарб адабиётида инвестициялашнинг энг кенг тарқалган мақсадлари...?

- А. Жорий даромадни кўпайтириш; келгусида йирик харажатлар учун маблағ жамғариш; пенсия фондларида маблағ тўплаш; даромадларни солиққа тортишдан ҳимоялаш.
- Б. Жорий даромадни кўпайтириш; келгусида йирик харажатлар учун маблағ жамғариш.
- В. Келгусида йирик харажатлар учун маблағ жамғариш; пенсия фондларида маблағ тўплаш.
- Г. Йирик харажатлар учун маблағ жамғариш; пенсия фондларида маблағ тўплаш.

10. Реал инвестициялар бу...?

- А. Миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш, тўлов балансини қўллаб-қувватлаш ва импорт қилиш имкониятини кенгайтириш орқали иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир.
- Б. Миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш.
- В. Тўлов балансини қўллаб-қувватлаш ва импорт қилиш имкониятини кенгайтириш орқали иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир.
- Г. Ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш, тўлов балансини қўллаб-қувватлаш.

11. Тўғридан-тўғри инвестициялар таркибига нималар киритилган?

- А. Ишлаб чиқариш (асосий ва айланма) фондлари, уларни кенгайтириш, қайта қуриш ва қайта қуrolлантириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма харажатлари, пул қийматига эга номоддий активлар киради.
- Б. Қайта қуrolлантириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма харажатлари, пул қийматига эга номоддий активлар.
- В. Ижтимоий инфратузилма харажатлари, пул қийматига эга номоддий активлар киради.
- Г. Ишлаб чиқариш (асосий ва айланма) фондлари, уларни кенгайтириш, қайта қуриш ва қайта қуrolлантириш.

3-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ИНВЕСТИЦИЯ СИЁСАТИ

Таянч иборалар: инвестиция фаолияти, ижтимоий самара, инвестиция субъекти, инвестиция объекти, инвестор, эмитент, инвестиция ресурси, реинвестициялар, ресурс, Солиқ тизими, Амортизация сиёсати, рағбатлантирувчи, қўп укладли, пул-кредит, валюта, амортизация, нарх сиёсати, фан-техника сиёсати, қўшма корхона, инвестиция босқичлари.

3.1. Инвестиция фаолияти тушунчаси ва унинг таркибий тузилиш

Инвестицияларнинг асосини инвестицион муносабатлар ва уларга доир ҳуқуқларни ўз ичига олувчи инвестиция фаолияти ташкил қилади. Демак, инвестиция фаолияти инвестиция фаолияти субъектларининг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатларини ўз ичига олувчи иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар мажмуаси тушунилади.

Инвестиция фаолиятини йўлга қўйишда ҳар бир мулк эгаси, биринчи навбатда, ўз манфаатини кўзлаб, ягона бир мақсадга, яъни фойда олиш ёки ижтимоий самара олишга интилади.

Россиялик иқтисодчи олим В. Бачаров: “Инвестиция фаолияти давлат, фуқаролар ва юридик шахсларнинг инвестицияларни амалга оширишдаги амалий ҳаракатлари йиғиндисидир”¹, – деб таъриф берган.

Муаллифлар А. Арзуманян ва бошқалар: “Инвестиция фаолияти – инвестиция қўйиш ёки инвестициялаш ҳамда инвестицияларни амалга оширишдаги амалий ҳаракатлар йиғиндиси”², – деб таърифлайдилар.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан М. Ангелиди ва Д. Ғозибековларнинг инвестицион фаолият учун берган таърифлари яқин бўлиб, бунда улар: “Инвесторларнинг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлари йиғиндиси”³, – деб таъриф берадилар.

Инвестиция фаолияти инвестиция фаолияти субъектлари-

- 1 Бочаров В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – М.: Финансы и статистика, 1998. С. 7.
- 2 Арзуманян М. и другие. Большой экономический словарь. – М.: Правовая культура, 1994. С. 157.
- 3 Ғозибеков Д.Ғ., Ангелиди М.С. Инвестиционная деятельность перед вхождением в рыночную экономику. – Т.: ТФИ, 1994. С. 7.

нинг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатларини ўз ичига олувчи иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар мажмуаси бўлганлиги учун инвестиция субъекти, инвестиция объекти, инвестор, эмитент, инвестиция ресурслари каби тушунчалар мавжуд.

Инвестиция объекти дейилганда, маблағлар, яъни бойликларни сафарбар этаётган аниқ объектлар тушунилади. Улар янги корхоналар ёки амалдаги корхоналар, қимматли қоғозлар, банк депозитлари бўлиши мумкин.

Инвестиция субъектлари дейилганда, инвестицияни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар тушунилади. Улар хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, давлат бошқарув органлари, турли мулкчилик шаклидаги корхона ва ташкилотлар, мулк эгаси бўлган фуқаролар бўлиши мумкин.

Инвесторлар ўз капиталини инвестиция фаолияти объектларига инвестициялашни амалга оширувчи инвестиция фаолияти субъектидир.

Эмитент – қимматли қоғозларни муомалага босиб чиқарувчи юридик ва тўловга қобиятли жисмоний шахс.

Реинвестициялар – инвесторлар томонидан корхоналар фаолиятдан олинган фойдани ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида уни шу корхонага қайта киритишдир.

Инвестиция ресурслари инвестицион фаолиятни амалга оширишда иштирок этадиган ҳар хил кўринишдаги маблағлардир. Булар жумласига қуйидагилар киради:

Инвестицион фаолият соф фойда ва мақбул фойдали самарага эришиш мақсадида амалий фаолият(ҳаракатлар)ни амалга ошириш ва инвестицияга маблағ қўйиш демакдир.

Инвестицион фаолиятнинг кенгроқ маъноси лойиҳаларга пул ва бошқа бойликларни йўналтириш, шунингдек, қўйилманинг қайтишини таъминлаш билан ялпи фаолиятлар жамланмасидир.

Инвестицион фаолиятнинг кичикроқ маъноси деб, узоқ муддатли активларни сотиш ва сотиб олиш ёки пул эквиваленти ҳисобланмаган бошқа объектларнинг инвестициясига айтилади.

Инвестицион фаолиятда аҳамиятли бўлган таъсир этувчи омил риск ҳисобланади. Инвестициялаш ҳамма вақт ҳам корхоналар молиявий ресурсларни жалб қилиш билан боғлиқ жараён эмасдир, ноаниқлик даражаси аҳамиятли бўлган шароитда оддий

ҳолатларда амалга оширилади.

Инвестицион фаолиятнинг муҳим томони:

- хорижий капитал қўйилган ҳолда корхонани маҳаллийлаштириш;
- бозор конъюнктурасида салбий ўзгаришлар;
- келишмовчиликдаги ҳолатлар натижасида юзага келаётган, форс-мажор ҳолати юзага келган шароитда хорижий инвесторларнинг мулкӣ ва ҳуқуқӣ томонларини ҳимоя қилишни кафолатлаш ҳисобланади⁴.

Ҳозирги шароитда инвестицион фаолиятнинг ривожига кўпчилик экспертлар айрим қуйидаги муаммоларни ажратиб кўрсатмоқда:

- молиявий жавобгарлик марказларининг йўқлиги;
- бюджетлаштириш тизимининг йўқлиги;
- лойиҳанинг қийматини баҳолаш тизимининг йўқлиги;
- фаолиятини бошқариш бўйича регламентнинг йўқлиги;
- фаолият устидан зарур назоратнинг йўқлиги.

Фаолият қандай бўлишидан қатъи назар маълум шарт-шароитлар асосида шакллантирилади ва амалда бўлади. Шунинг учун мазкур шарт-шароитлар бозор (тамоийиллари) механизми асосида давлат томонидан маълум қонунчиликлар ташкил этилиб, такомиллаштириб ва мувофиқлаштириб борилади.

Республикада инвестиция фаолиятини юритиш учун қулай шарт-шароитлар яратилиши билан бирга уни давлат томонидан мувофиқлаштириш учун ҳам ҳукуматимиз томонидан бир қанча қонун ва қоидалар қабул қилинган. Ушбу қонунлар инвестицион фаолиятнинг тартибга солиниши ва мувофиқлаштирилиши бўйича ҳуқуқӣ тизимнинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари давлатнинг инвестицион фаолиятга қандай воситалар ва ричаглар орқали таъсир кўрсатиши ҳам муҳим масаладир. Ҳар қандай жамиятдаги инвестицион фаолият ўз-ўзидан ривожлана олмайди, унга, албатта, муайян таъсир кўрсатувчи субъектларнинг аралашуви талаб қилинади. Бундай аралашувнинг самарали натижасини фақат давлат “қўли” билангина таъминлаш мумкин бўлади. Бироқ бундай вазиятда давлат инвестицион фаолиятнинг ривожланишини бўғиб қўймаслиги керакки, акс ҳолда унинг амал қилиши субъективлик таъсир кучига бўйсундирилиб қолади.

4 <https://center-yf.ru/data/Menedzheru/investicionnaya-deyatelnost-2018.php>.

Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестицияларини тартибга солиш ва жалб этиш билан шуғулланадиган расмий муассасалар⁵

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги	Қуйидаги жорий жараёнларни мувофиқлаштиради: • инвестиция фаолиятини, биринчи навбатда, хориж инвестициялари билан амалга ошириладиган лойиҳаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича зарур ҳукумат қарорларини ишлаб чиқиш; • давлат бошқаруви идоралари, вазирликлар ва идоралар ишини ташкил этиш
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги, Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги, Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги	Инвестиция сиёсати ва дастурларини ишлаб чиқиш
Давлат рақобат қўмитаси ҳузуридаги Давлат активларини бошқариш маркази	Давлатга тегишли мулкни хусусийлаштириш ва тасарруф этиш жараёнларида хориж инвестицияларини тартибга солиш
Молия Вазирлиги	Қарз сиёсати ва ҳукумат кафолатларини бериш
Адлия Вазирлиги	Хориж инвестициялари иштирокидаги корхоналарни рўйхатга олиш
Ташқи ишлар вазирлиги	Хорижий инвесторлар ва Ўзбекистонда ишлаётган хорижлик фуқароларга визалар бериш
Ички ишлар вазирлиги	Хорижий инвесторлар ва Ўзбекистонда ишлаётган хорижлик фуқароларни турар жойи бўйича рўйхатга олиш
Давлат солиқ қўмитаси	Хориж инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уларнинг божхона билан боғлиқ фаолиятини тартибга солиш

⁵ Ўзбекистон Республикаси Инвестиция ва ташқи савдо вазирлиги ҳамда Давлат статистика қўмитаси сайтига асосан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Марказий банк	Конвертация тартиб-қоидалари, шунингдек, унинг ўтказилиши, валюта маблағларидан фойдаланишни тартибга солиш, қарз сиёсати
Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки	Ташқи иқтисодий фаолиятга банк хизмати кўрсатиш ва лойиҳани молиялашни амалга ошириш
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги	• мамлакат ва хориж инвесторларининг инвестиция таклифлари тўғрисида маълумотлар банкни шакллантириш; • инвестиция муҳитини ўрганиш; • хорижий инвесторларга ахборот ва бошқа хизматлар кўрсатиш; • инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда мамлакат ва хориж инвесторларига ёрдам кўрсатиш; • хориж капитали иштирокида амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларининг бажарилишини кузатиш (мониторинг); • хорижий инвесторларга давлат рўйхатидан ўтилганидан кейин юридик шахс сифатида фаолият кўрсатишида ёрдам бериш (товар ишлаб чиқарувчилар палатаси билан ҳамкорликда)
“Ўзбекинвест” экспорт-импорт миллий суғурта компанияси	Хориж инвестицияларини инвестиция таваккалчилигидан суғурталаш
Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги ҳузуридаги Лойиҳалар ва импорт контрактларини комплекс экспертиза қилиш маркази ДУК	Дастлабки техник-иқтисодий асосламани ва инвестиция лойиҳалари техник-иқтисодий асосламаларини тайёрлаш. Инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш, унинг самарадорлигини баҳолаш.
Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги	Қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, назорат қилиш ва тартибга солиш соҳаларида давлат сиёсатини амалга ошириш. Мамлакат ва хорижий эмитентларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш орқали мажмуа инвестицияларини амалга ошириш

Одатда, инвестицион фаолиятни мувофиқлаштириш унинг

муҳим йўналишларида қулай шароитлар яратишга қаратилган, авваламбор, ижтимоий ривожлантириш, ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан такомиллаштириш, янгилик ва ихтироларни татбиқ этиш асосида ижтимоий талабларни қондиришга қаратилади.

3.2. Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини мувофиқлаштиришда давлатнинг роли

Давлат томонидан инвестицион фаолиятни бошқариш бир қатор чора-тадбирларни қўллаш, уларни ҳаётга татбиқ этиш асосида мақсадли дастурлар орқали амалга оширилади. Бу чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат:

1. Инвестицияларни кенг жалб этиш билан боғлиқ инфратузилмаларни шакллантириш учун унинг қонуний меъёрий асосларини унификациялаштирилган ҳолда такомиллаштириб бориш.
2. Солиқ тизимини қулайлаштириш, яъни солиқ субъектлари, объектлари ва ставкаларини табақалаштириш ва солиқ имтиёзларини бериш.
3. Амортизация сиёсатини амалга ошириш, шу жумладан, тезлаштирилган амортизация сиёсатини қўллаш ҳамда амортизация имтиёзларини бериш.
4. Айрим ҳудудлар, тармоқларни ривожлантириш мақсадида дотациялар, субсидиялар, субвенциялар орқали ёрдам кўрсатиш.
5. Кредит сиёсати, давлатнинг меъёр ва стандартлари антимонопол тадбирларини ишлаб чиқиш, давлат мулкани хусусийлаштириш ва нарх-наво сиёсатини ўтказиш.
6. Ер ҳамда бошқа табиий бойликлардан фойдаланиш шарт-шароитларини аниқлаш.
7. Инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказишни давлат дастурларига киритиш.
8. Инвестиция лойиҳаларининг мониторингини ўтказиш ва механизмини ишлаб чиқиш.
9. Зарур ҳолларда ёки қонунга мувофиқ инвестиция фаолиятини тўхтатиб туриш, чеклаш ёки тугатиш.

Шуни таъкидлаш жоизки, инвестиция фаолиятининг амалга оширилиши зарур барча шарт-шароитлар, қулайликларнинг яратилишига боғлиқ. Бу инвестицион иқлим иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий омилларга боғлиқ бўлган муҳит сифатида қаралади. Шунинг

учун иқтисодий сиёсатни олиб бориш, давлат бошқарув органларининг инвестицион жараёнларини тартибга солиш, иқтисодиётда давлатнинг аралашуви, халқаро битимларда иштирок этиши ва хориж инвестицияларини жалб қилиши инвестицион муҳитга катта таъсир кўрсатади.

Ҳозирги вақтда иқтисодиётни давлат томонидан мувофиқлаштириш бозор муносабатларини шакллантириш йўлига ўтган мамлакатлар учун алоҳида аҳамият касб этади.

Шу ўринда жаҳон амалиётига назар солсак, ҳозирда Ғарбий Европа мамлакатлари (Франция, Германия, Нидерландия, Австрия, Испания, Скандинавия), Япония, Африка ва Лотин Америкасининг бир қатор тез ривожланаётган мамлакатларида иқтисодиётни давлат томонидан мувофиқлаштириш ва бошқаришнинг янада ривожланган механизмлари шаклланган бўлиб, бу мамлакатларда бозор механизмлари яхши ривожланган.

Давлат иқтисодий бошқарувига бўлган ёндашувларни асослаш йўлида Ғарб олимлари бозор “муваффақиятсизлиги”, яъни “синиш” ҳамда давлат “муваффақиятсизлиги” назариясини илгари суришади. Бозор ўз кучсизлиги ва кам самарадорлиги туфайли ресурсларнинг энг мақбул тақсимотини таъминлай олмаган ҳолларда, яъни самарасиз жойларда давлат бошқарувининг турли шаклларида фойдаланади. Бундай шароитда бозор шароитларига тескари бўлган жараёнларни енгиш учун ҳукумат ўтиш даврини қисқартирадиган, иқтисодиётни тубдан қайта қурадиган изчил бозор ислохотларини босқичма-босқич амалга ошириб боради.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 28 январдаги ПФ-5643-сонли “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида асосан ягона давлат инвестиция сиёсатини амалга ошириш, хорижий, биринчи навбатда, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилишни мувофиқлаштириш, халқаро молия институтлари (бошқарув офислари) ва хорижий ҳукумат молия ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш, шунингдек, ташқи савдо ва халқаро иқтисодий ҳамкорлик соҳасида ягона давлат сиёсатини шакллантириш ва мувофиқлаштириш учун масъул ваколатли давлат органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги томонидан ишлаб чиқиладиган ўрта муддатли инвестиция сиёсати стратегияси ва Ўзбекистон Республикасини 2030 йилгача ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш концепцияси асосида ҳудудлар

ва тармоқларнинг ривожланиш концепцияларини ишлаб чиқишни мувофиқлаштиради. Бунда:

- мамлакатнинг ташқи иқтисодий манфаатларини илгари суриш, Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолияти иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш доирасида вазирлик ва идоралар, шунингдек, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини мувофиқлаштиради;
- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги билан биргаликда экспортни қўллаб-қувватлаш стратегиясини, шу жумладан, уни рағбатлантирувчи воситаларни ишлаб чиқади ва амалга оширилишини таъминлайди;
- халқаро ва хорижий ҳукумат молия институтларининг жалб қилинадиган кредит ресурслари ва техник қўмаклашиш воситалари(грантлари)дан, Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағларидан, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари маблағлари ҳисобидан марказлашган инвестициялардан самарали фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқади;
- идоралар, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари, Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўсимликлар карантини давлат инспекцияси, Давлат ветеринария қўмитаси, “Ўзстандарт” агентлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат санитария-эпидемиология назорати республика марказининг ички ва ташқи бозорлардаги савдо фаолиятига таъсир қилувчи чораларни қўллаш қисми бўйича ҳаракатларини қонунчиликда белгиланган тартибда мувофиқлаштиради.

Инвестицияларни қабул қилувчи мамлакатда кўп укладли иқтисодиётни барпо этишда инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифаси уларнинг мақбул нисбатларини мувофиқлаштириш, ҳаммасига тенг ҳуқуқий шароитлар ва ҳаётда амалга ошириш учун кафолатлар яратиб беришдан иборатдир.

3.3. Инвестиция фаолиятига таъсир этиш омиллари ва усуллари

Мавжуд иқтисодий тизимлар ўзининг ривожланиш босқичларида маълум фаолият, унинг турлари доимий равишда шаклланиши ва ривожланиши хусусиятларига эга. Бу, ўз навбатида, маълум ҳаракатлар мажмуасини ўз ичига олувчи “фаолият” хусусиятини беради. Ҳар бир фаолият маълум бир субъектлар фаолиятини ўз ичига олувчи иқтисодий муносабатларни ўз ичига олади ва аста-секин иқтисодий тизим шаклига эга бўлади ҳамда бу маълум омиллар остида ривожланиб, такомиллашиб боради. Бундай тизимлар фаолиятини давлат ўз сиёсати доирасида ривожлантириб ва такомиллаштириб бориш хусусияти орқали фаолият ривожига таъсир этиб боради.

Инвестиция фаолиятига таъсир этувчи барча омилларни уларни таъсир доирасидан келиб чиқиб икки гуруҳга таснифлаш мумкин:

1. Макродаражада инвестиция фаолиятига таъсир этувчи омиллар (корхонага нисбатан барча ташқи омиллар).
2. Микродаражада инвестиция фаолиятига таъсир этувчи омиллар (ички омиллар).

Биринчи гуруҳ омилларига қуйидагилар киради:

- солиқ тизимини такомиллаштириш даражаси;
- инвестиция фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий таъминоти;
- инвестиция фаолиятида давлат иштирокининг даражаси;
- инфляция суръатлари;
- бюджет дефицити;
- мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш ҳолати ва динамикаси;
- молия-кредит сиёсатининг такомиллашган даражаси;
- мамлакатнинг хомашё ва ресурсларга бойлиги;
- давлатнинг иқтисодий, шу жумладан, инвестицион сиёсати;
- нарх-наво ва унга давлат томонидан таъсир кўрсатилиши;
- алоҳида ҳудуд ва тармоқларни ривожлантиришда бўлган давлат эътиборининг устуворлиги;
- жамиятдаги ижтимоий ва сиёсий ҳолатлар;
- бозор муносабатларининг такомиллашганлик даражаси;
- муайян соҳа ва тармоқларда давлат мулкнинг устунлиги ёки тўлиқ амал қилиши;
- эркин иқтисодий ҳудудларнинг мавжудлиги;
- хорижий капитални жалб қилиш учун яратилган шарт-шароитлар;

- ерга эгалик ҳуқуқининг давлат қўлида сақланиши;
- инвестициялар киритишнинг (қўйишнинг, жойлаштиришнинг) рисклик даражаси;
- иқтисодиётда давлат секторининг тутган ўрни.

Маълумки, инвестиция фаолиятига таъсир этувчи омиллар тўғрисида инфратузилманинг аҳамияти муҳимдир. Инфратузилма – хизмат кўрсатиш соҳалари мажмуаси бўлиб, таркибан ишлаб чиқариш, ижтимоий ва бозор инфратузилмаларини ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси таркибига:

- электр энергияси таъминоти;
- транспорт ва алоқа;
- йўл қурилиши;
- моддий-техник таъминот;
- газ таъминоти;
- тоза сув таъминоти ва шу кабилар киради.

Бозор инфратузилмасига эса:

- товар бозори инфратузилмаси;
- молия бозори инфратузилмаси;
- меҳнат бозори инфратузилмаси каибилар киради.

Ижтимоий инфратузилма ўз ичига қуйидагиларни олади:

- маориф соҳаси;
- соғлиқни сақлаш соҳаси;
- санъат соҳаси;
- спорт иншоотлари соҳаси;
- ижтимоий таъминот соҳаси;
- маиший хизмат;
- уй-жой қурилиш ва бошқалар киради.

Иқтисодий тизимлардан бири – мамлакат иқтисодиётининг ҳар томонлама барқарор ўсишини таъминловчи, мувофиқлаштирувчи тизим инвестицион тизим ҳисобланади. Инвестицион тизим маълум шарт-шароитлар асосида шаклланган ялпи инвестицион институтлар йиғиндисидир ёки инвестицион фаолиятни амалга оширувчи иштирокчиларнинг барча фаолият кўламлиги йиғиндисидир.

Ўзбекистонда олиб борилаётган инвестиция сиёсати натижасининг қандай самара бериши мамлакатдаги инвестицион фаолиятнинг ривожланиш ҳолати билан белгиланади. Шу сабабли, одатда, ҳар қандай инвестиция сиёсатининг мақсади мавжуд инвестиция фаолиятининг ривожланиш истиқболига қаратилади. Бу мақсад ўзида давлатнинг инвестиция фаолиятини мунтазам равишда тартибга солиш вазифасини ҳам мужассам этади.

Мамлакатда инвестиция фаолиятини мувофиқлаштириш ва тартибга солишнинг зарур асоси давлат қонунчилиги, ҳуқуқий асосни шакллантириш ҳисобланади ва уни 3.1-расм орқали ифода-
далаш мумкин:

3.1-расм. Ўзбекистон Республикасида инвестиция фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари⁶

Давлат инвестиция фаолиятини тартибга солиш билан бирга бевосита ўзи ҳам унда иштирок этади. Бунда у:

- давлат инвестиция дастурларини қабул қилиш ва уларни республика бюджетидан молиялаштириш;

6 Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги сайтига асосан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

- йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун тўлов-лилик, муддатлилик ва қайтариб бериш асосида республика бюджетининг марказлашган инвестиция ресурсларини тақдим этиш;
- инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун жалб этилган кредитлар учун давлат кафолатини тақдим этиш;
- инвестиция лойиҳаларининг давлат комплекс экспертизасини олиб бориш;
- маҳаллий ва хорижий инвесторлар учун концессиялар тақдим этиш кабилар.

Одатда, инвестиция фаолиятини мувофиқлаштириш унинг муҳим йўналишларида қулай шароитлар яратишга қаратилган, авваламбор, ижтимоий ривожлантириш, ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан такомиллаштириш, янгилик ва ихтироларни татбиқ этиш асосида ижтимоий талабларни қондиришга қаратилади.

Инвестиция фаолиятини тартибга солиш ҳуқуқий нуқтаи назардан турли мулкдорлар ўртасида моддий ва номоддий активларни такрор ишлаб чиқариш хусусидаги ўзига хос, мураккаб, ижтимоий зарур иқтисодий (инвестиция) муносабатларни шакллантириш меъёрларини назарда тутди. Инвестиция жараёнининг барча субъектлари – хорижий инвестициялардан бошлаб давлат, юридик ва жисмоний, шу жумладан, хорижий шахслар (резидентлар ва норезидентлар)гача бу муносабатларнинг иштирокчиларига айланадилар. Ҳуқуқий нуқтаи назардан хориж инвестициялари бошқа давлат ҳудудида капиталга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ. Иқтисодий нуқтаи назардан эса уларнинг ҳудудий, замон ва макондаги ҳаракат шакллари фойда олиш мақсадида кўплаб қўшимча рисклар билан тўқнашиш эҳти-молига эга бўлади.

Инвестиция муносабатларининг моҳияти фаолият иштирокчилари доирасида ва даражасида ўз ифодасини топади. Инвестиция фаолияти ривожланишининг объектив шароитларини акс эттирадиган алоҳида инвестиция муносабатларининг мавжудлиги тартибга солишнинг мустақил предмети бўлишини тақозо этади. Ҳуқуқий нуқтаи назардан инвестиция фаолиятини тартибга солиш умумий ҳуқуқий ва хусусий ҳуқуқий тартибга солиш меъёрларини қамраб олади. Бу меъёрларнинг бирлиги ижтимоий ва алоҳида инвестиция муносабатларининг характери ва моҳиятини ифода этади ҳамда уларни тартибга солиш усулига айланади. Тартибга солиш усуллари ҳуқуқ меъёрларининг ҳам алоҳида, ҳам ижтимоий

зарур инвестиция муносабатлари характерига ўзига хос тарзда таъсир кўрсатиш йўлларида иборат.

Инвестиция фаолияти предметининг кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш давридаги аҳамияти бу фаолиятни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш тўғрисидаги қонунлар қабул қилинишини талаб қилади.

Инвестиция муносабатларининг давлат томонидан тартибга солиниши ҳуқуқий шароитлар яратиш, ушбу фаолиятни юритиш учун кафолатлар бериш, ушбу фаолият субъектларини суғурталаш ва бошқа воситалар орқали ижтимоий ёки давлат манфаатларини амалга ошириш йўлида ташкил этилади.

Республикада кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш шароитларида инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишда асосий вазифалар қуйидагилардан иборат: ижтимоий ва хусусий манфаатлар ҳамда айрим мамлакатлар, корпорациялар, халқаро молия институтлари, яқка инвесторлар манфаатларини тўғри аниқлаш; уларнинг ўзаро мақбул нисбатларини келишиб олиш; уларни ҳаётда рўёбга чиқаришнинг тенг ҳуқуқий шароитлари ва кафолатларини белгилаш.

Маълумки, инвестиция фаолияти капитал, тадбиркорлик, молия, инновация, ижтимоий, истеъмол ва бошқа инвестицияларнинг ҳамма турлари билан боғлиқ бўлиб, одатда, солиқларнинг фискал (хазинани тўлдириш) ва тартибга солиш функцияларидан фойдаланиш йўли билан амалга оширилади.

Инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- инвесторларнинг эркин фаолият юритишлари учун ҳуқуқий асосларни яратиш, мустаҳкамлаш, такомиллаштириб бориш;
- пул-кредит сиёсати орқали;
- валюта сиёсати орқали;
- амортизация сиёсати орқали;
- нарх сиёсати орқали;
- дотациялар, субсидиялар тизими орқали;
- бюджет-солиқ сиёсати, жумладан, фиксал сиёсат, турли солиқлардан имтиёзлар бериш, солиқ кредитлари орқали;
- давлат кафолатлари тизими орқали;
- хорижий ва маҳаллий инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш орқали;
- айрим тармоқ, соҳа, ҳудудлар ва улардаги объектларни давлат

ўз назоратида сақлаб қолиш, инвестициялаш орқали ва шу кабилар.

Ҳар бир давлат инвестиция фаолиятини қуйидаги мақсадларда мувофиқлаштириб туради:

- бозор иқтисодиёти шароитига кириб бориш жараёнида давлатнинг иқтисодий сиёсати амалга оширилиши;
- давлатнинг фан-техника сиёсатини ўтказиши ва бунинг асосида хўжалик табақаларини мустаҳкамлаш ҳамда жаҳон бозорига чиқиш;
- мамлакат ижтимоий сиёсатини юритиш.

Мамлакатимизда давлат (ЛБМА – Лойиҳани бошқариш миллий агентлиги) томонидан инвестиция фаолиятини бошқариш бир қатор чора-тадбирларни қўллаш, уларни ҳаётга татбиқ этиш асосида амалга оширилади. Бу чора-тадбирлар қуйидаги усуллар орқали амалга оширилади:

- солиқ тизимини қулайлаштириш, яъни солиқ субъектлари, объектлари ва ставкаларини табақалаштириш ва солиқ имтиёзларини бериш;
- амортизация сиёсатини амалга ошириш, шу жумладан, тезлаштирилган амортизация сиёсатини қўллаш ҳамда амортизация имтиёзларини бериш;
- айрим ҳудудлар, тармоқларни ривожлантириш мақсадида дотациялар, субсидиялар, субвенциялар орқали ёрдам кўрсатиш;
- кредит сиёсати, давлатнинг меъёр ва стандартлари антимонопол тадбирларини ишлаб чиқиш, давлат мулкани хусусийлаштириш ва нарх-наво сиёсатини ўтказиш;
- ер ҳамда бошқа табиий бойликлардан фойдаланиш шарт-шароитларини аниқлаш;
- инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш ва давлат дастурларига киритиш;
- инвестиция лойиҳаларининг мониторингини ўтказиш ва механизмини ишлаб чиқиш;
- зарур ҳолларда ёки қонунга мувофиқ инвестиция фаолиятини тўхтатиб туриш, чеклаш ёки тугатиш.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5624-сонли Фар-

монига асосан “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги қошидаги Электрон ҳукумат ва рақамли иқтисодиёт лойиҳаларини бошқариш маркази” ДУК:

- дастурлар доирасида ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги лойиҳалар, лойиҳавий ва техник ҳужжатларни комплекс экспертизадан ўтказди, натижаси бўйича уларни амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;
- амалга оширилаётган лойиҳаларни мониторинг қилади ва уларнинг самарадорлигини баҳолайди;
- дастурлар мақсадларига биноан лойиҳаларни мувофиқлаштиришни яхшилаш ва самарали амалга ошириш учун уларнинг параметрларига тузатиш киритиш бўйича таклифлар киритади.

Умуман, инвестиция фаолиятининг давлат томонидан тартибга солиниши ҳуқуқий шароитлар яратиш, ушбу фаолиятни юритиш учун кафолатлар бериш, ушбу фаолият субъектларини суғурталаш ва бошқа воситалар орқали ижтимоий ёки давлат манфаатларини амалга ошириш йўлида ташкил этилади, шунингдек, инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш, биринчи навбатда, давлатнинг иқтисодий, илмий-техникавий ва ижтимоий сиёсатини амалга ошириш мақсадларини кўзлайди.

3.4. Ўзбекистонда инвестиция фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий базаси

Мамлакатимизда инвестицион муносабатларни амалга ошириш ва унинг ҳуқуқий тизмини ташкил этувчи муайян ҳуқуқий асослар яратилган. Жумладан,

Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги, “Махсус иқтисодий зоналар тўғрисида”ги, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги, “Лизинг тўғрисида”ги, “Давлат харидлари тўғрисида”ги Қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-3594-сонли Фармони, “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4434-сонли Фармони, “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари

тўғрисида”ги ПФ-5643-сонли Фармони, “Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5495-сонли Фармони, “Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3356 сонли қарори, “Тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби тўғрисида низомни тасдиқлаш ҳақида” Марказий Банк бошқаруви қарорларини келтириш мумкин.

Бу қонунларда инвестицион муносабатларга тааллуқли барча жараёнлар ва тушунчаларга аниқликлар киритилган. Инвестиция фаолиятининг субъектлари ва объектлари, инвестицион фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солиниши масалалари, хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, мол-мулк кафолатлари ва имтиёзлари кабилар аниқ белгилаб берилган.

Бироқ бу каби мамлакатда инвестицион фаолиятни рағбатлантирувчи меъёрий-ҳуқуқий базанинг мавжудлиги бозор муносабатларининг ривожланганлигини белгиламайди. Бугунги кунда мамлакатда инвестицион муҳитни тубдан яхшилаш чора-тадбирларини амалга оширмақ зарур⁷. Давлат мазкур қонунлар доирасида инвестицион фаолиятнинг турли субъектлари ўртасида юзага келадиган муносабатларни тартибга солиб туради. Бошқача қилиб айтганда, бу тартибнинг қандай ўрнатилганлигига қараб у ёки бу мамлакатда хорижий инвестицияларни жалб этиш учун қандай ҳуқуқий муҳит яратилганлигини аниқлаб олиш мумкин.

Ўзбекистонда инвестицион муносабатларни тартибга солишнинг яратилган қонуний асослари мос равишда Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари билан тўлдирилиб берилмоқда.

“Тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонун Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолияти ва уни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари ҳамда тадбиркорларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий эркинликларини кафолатлашни аниқлаб берди. Шунингдек, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Бу қонун тадбиркорларнинг бошқа корхоналар, ташкилотлар ва давлат бошқаруви органлари билан ўзаро муно-

7 Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлиси тўғрисида ахборот. // Халқ сўзи, 2005 йил 20 июль

сабатларини тартибга солади ва мулкчилик шаклларини эркин танлаш, хўжалик юритиш, фаолиятни тенг ҳуқуқли асосда амалга ошириш, ўзаро ҳамкорлик ва эркин рақобатни таъминлашни ўз ичига оладиган шартларнинг шаклланишига ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасининг “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги⁸ қонуни республикада ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишнинг асосий тамойиллари ва тартибларини белгилаб беради ҳамда ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчиларининг мулклари (мулкчиликнинг қандай шаклида бўлишидан қатъи назар) манфаатлари ва ҳуқуқларини халқаро ҳуқуқнинг қабул қилинган умумий меъёрларига мувофиқ равишда ҳимоя қилишни таъминлайди. Бу қонун Ўзбекистон Республикасининг жаҳон иқтисодий тизимига уйғунлашиши учун ҳуқуқий асосни яратади.

“Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий инвестицияларни амалга оширишнинг ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий асосларини яратиш, хориж сармоялари солиқ тартибларини белгилаб беради, хорижий инвесторларнинг самарали фаолият кўрсатишини кафолатлайди ва республика иқтисодиётини ривожлантиришга кўмаклашиш, уни жаҳон хўжалик алоқаларига киритиш мақсадида хорижий молиявий, моддий, интеллектуал ва бошқа ресурсларни жалб этишга ва улардан фойдаланишга қаратилган. Бундан ташқари, хорижий инвестициялар ва хорижий инвесторларнинг маълум категорияларини ҳимоя қилиш чора-тадбирлари ва уларни кафолатлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар ҳам инобатга олинган.

Қонуннинг асосий вазифалари Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини ривожлантириш ва унинг хорижий инвестициялар оқимини рағбатлантириш йўли билан жаҳон хўжалик тизимига уйғунлашувига кўмаклашишдан, шунингдек, хорижий молиявий, моддий, интеллектуал ва бошқа захиралар, замонавий технологиялар ва бошқарув тажрибаларини жалб қилиш ҳамда улардан оқилона фойдаланишни йўлга қўйишдан иборат.

Қулай инвестицион муҳитни яратишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Инвестиция фаолиятининг ҳуқуқий асослари таркибида энг

8 Ўзбекистон Республикасининг янги қонунлари. 19-сон. – Т.: Адолат, 1998. 532-б.

муҳимлари Ўзбекистон Республикасининг “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни ҳамда Президент қарорлари ва Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, тегишли идораларнинг мувофиқлаштирувчи қарорлари ҳисобланади.

Инвестиция фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Инвестиция фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилган тақдирда, инвестиция фаолиятининг субъекти етказилган зарар, шу жумладан, бой берилган фойданинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадир. Инвестициялар билан боғлиқ низолар (инвестицияга оид низолар) суд томонидан ҳал этилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 22 майдаги “Давлат хусусий-шерикчилик тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил ривожланиш давлат дастури тўғрисида”ги Фармонида асосан 252 та модданинг 53 таси инвестиция фаолиятига тегишли ҳисобланиб, дастурнинг ҳар бир моддаси ижросини таъминлаш учун ҳар бир масъул вазирликлар томонидан ишлаб чиқилган “йўл хариталари” мамлакатимизда инвестицион фаолликни оширишдаги изчилликни таъминлаши, бу, ўз навбатида, ижтимоий фаоллик ривожига таъсир этиши муҳимлиги белгиланган.

Шунинг билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Тижорат банклари ва банк фаолияти тўғрисида”ги (25.04.1996 й.) Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Марказий банк тўғрисида”ги Қонуни 1996 йил, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги 110-И-сонли “Концессиялар тўғрисида”ги (янги таҳрирдаги) Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг “Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида”ги Қонуни (2014 йил 3 июнь (УПК 387)), Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни (2014 йил 10 апрель) ва Президент Фармони, қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва Фармонлари каби муҳим меъёрий-ҳуқуқий асослари яратилган.

3.5. Хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва уларнинг фаоллигини таъминлаш вазифалари

Инвестицион фаолият давлат ва оддий инвестор ҳамда бошқа иштирокчилар томонидан маълум манфаатлар асоси (шартномалар, халқаро конвенция шартлари ва келишувлар)да ташкил этилади ва мувофиқлаштириб борилади. Бу инвестицион фаолият ким томонидан ва қандай ташкил этилмасин, хўжалик юритувчи субъектлар манфаатларига хизмат қилиши ва ниҳоят, инсон манфаатларига хизмат қилиши лозим.

Инвестиция фаолиятини йўлга қўйишда ҳар бир мулк эгаси, биринчи навбатда, ўз манфаатини кўзлаб, ягона мақсадга, яъни фойда олиш ва самарага эришишни режалаштиради.

Инвестиция фаолиятини ташкил этишда ҳар бир мулк эгаси ишбилармонлик, тадбиркорликнинг моҳиятини чуқур англаган ҳолда иш юритиши лозим. Инвестиция фаолияти билан шуғулланувчи мулк эгаси тез ўзгарувчан бозор иқтисодиёти ва унинг кўп қиррали муносабатларини ҳар томонлама англай билиши лозим. Инвестиция фаолиятини юритишда иқтисодий ахборотга таянган соҳа бир бутун иқтисодиёт ва мамлакат миқёсида маркетинг билимларига эга бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Чунки барқарорлашмаган иқтисодиётда инвестор молия, пул муомаласи, кредит ва банклар, солиқ сиёсати моҳиятини чуқур билмай туриб, инвестиция фаолиятини ташкил этиши таваккалчилик билан боғлиқ бўлиб, қисқа давр ичида инқирозга учраши мумкин. Бозор муносабатлари ривожланган етук жамиятда инвестиция фаолияти қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

- фуқаролар, давлатга қарашли бўлмаган корхоналар, хўжалик ассоциациялари, жамоа ва ўртоқлик хўжаликлари ҳамда жамоа мулкчилиги асосида ташкил этилган ташкилотлар, нодавлат корхоналари ва муассасалари томонидан;
- давлатнинг маъмурий ва бошқарув бўлинмалари, ташкилотлари ҳамда давлат корхоналари ва муассасалари томонидан;
- хорижий давлат фуқаролари, хусусий фирмалар, ассоциациялар, компаниялар ва юридик шахслар ҳамда бошқа хорижий давлатлар ва халқаро молия-кредит муассасалари томонидан;
- қўшма корхона кўринишида маҳаллий ва хорижий фуқаролар, юридик шахслар ва давлатлар билан ҳамкорликда.

Турли мулкчилик шакллари ривожланиши, тадбиркорлик ва

ишбилармонликнинг йўлга қўйилиши, жаҳон иқтисодий алоқаларининг тараққий этиши, қўшма корхоналарнинг иқтисодиётни барқарорлаштиришдаги иштирокининг ортиши инвестиция фаолиятининг самарали тизимини изчил тарзда тўла ташкил этиш учун зарур имкониятларни яратади.

Турли Мулкчилик шакллари вужудга келиши, ўз навбатида, тадбиркорликнинг ривожланиши, хориж капитали кириб келиши инвестиция фаолиятини ташкил этиш йўналишларини ҳам аниқлаб беради.

Инвестиция фаолиятини кенгайтириш ва ривожлантириш жисмоний, юридик шахслар ва давлатнинг фойда олиш мақсадида тадбиркорлик, ишбилармонлик ва бошқа фаолиятларини қайтадан тиклашга қаратилган. Бу борадаги асосий мақсад инвестиция фаолиятини ташкил этиб, иқтисодиётни инқироздан олиб чиқиш, уни барқарорлаштириш, дунё бозорига кириб бориш, жаҳон хўжалик алоқаларини мустаҳкамлаш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилашдир.

Бозор муносабатларини ривожлантириш давлат томонидан олиб бориладиган ички молия сиёсати ҳам бевосита чамбарчас боғлиқдир. Молиявий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш ҳамда у ёки бу йўналишда сарфлаш ва жамғариш мамлакатда қабул қилинган ва амалиётда фаолият кўрсатаётган тақсимот тизимига боғлиқдир. Қонунчиликнинг ривожланиши, адолатли қонунлар қабул қилиниши ва уларнинг ҳаётга татбиқ этилиши бозор муносабатларини ривожлантириш, тадбиркорлик, ишбилармонликнинг кенг қўламда тарқалишига қаратилса, инвестиция манбалари таркибида давлат маблағлари камайиши ҳисобига бошқа мулкдорлар маблағлари ўсиб боради.

Ишлаб чиқариш муносабатларини тўғри йўлга қўйиш ва давлатнинг самарали молия сиёсатини юритиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Хорижий капиталнинг кириб келиш даражаси устун даражада мамлакатнинг олиб бораётган молия сиёсати(фискал сиёсати)га боғлиқ.

3.6. Инвестиция сиёсати, унинг мазмуни, роли, асосий йўналишлари ва амалга ошириш босқичлари

Давлат инвестиция сиёсати иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантириш, қўллаб-қувватлаш, марказлашган инвестициялаш жараёнидан номарказлашган инвестиция жараёнига ўтиш,

устувор инвестицион лойиҳаларни қўллаб-қувватлашга қаратилган механизм, услублар йиғиндиси ҳисобланади. Давлат инвестиция сиёсатини амалга оширишда кўпроқ устуворлик реал секторни ривожлантириш, ижтимоий соҳани жадал суръатларда ривожлантириш, кичик бизнес субъектлари, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар тузишга қаратилади. Давлат инвестиция сиёсати мавжуд камчиликларни бартараф этиш, муаммоларни тезкорлик билан ҳал қилиш ва шу асосда инвестиция иштирокчиларининг эркин ҳаракат қила олишлари учун қулай иқтисодий, инвестицион муҳит яратишга қаратилган.

Давлат инвестиция сиёсатининг устувор йўналишлари деб қуйидагилар ҳисобланади:

- инвестициялар, уларнинг ҳаракатланиши, инвестиция фаолияти иштирокчилари муносабатлари, уларни тартибга солиб туриш бўйича қулай ҳуқуқий базани яратиш, амалдаги қонунчилик-ҳуқуқий базасини такомиллаштириш;
- иқтисодий туб ислохотларни амалга ошириш, мақсадли инвестицион сиёсатни юритиш;
- инвестицион жараёни яхшилаш ва барча инвестицион жараён иштирокчиларининг фаоллигини ошириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш;
- давлат бошқарув органлари, ҳукумат ташкилотларининг назорат этиш функцияларини янада такомиллаштириш.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда иқтисодиётнинг барча соҳаларида ўзгаришлар, таркибий ислохотлар олиб борилмоқда. Бундай ислохотларнинг олиб борилиши бевосита мамлакатдаги инвестицион жараён, давлатнинг инвестицион сиёсати, унинг устувор йўналишлари ва мамлакатдаги корхоналар инвестицион фаоллигига боғлиқ. Мустақилликнинг қисқа даврида инвестицион фаолиятни ошириш, уни кучайтириш борасида қатор амалий чора-тадбирлар ўтказилди, инвестицион фаолиятни тартибга солиб турувчи қатор қонун ва қонуности ҳужжатлари чиқарилди ва ҳаётга татбиқ қилинмоқда.

Ўтган йиллар мобайнида олиб борилган ижобий инвестицион ўзгаришлар натижасида мамлакатимизда қатор инвестицион объектлар ишга туширилди.

Ўзбекистонда давлат инвестиция сиёсати ривожланиши қуйидаги 5 босқични ўз ичига олади.

1-босқич: 1991-1994 йиллар; 2-босқич: 1995-2003 йиллар; 3-босқич: 2003-2008 йиллар; 4-босқич: 2008- 2016 йиллар; 5-босқич:

2017 йил – ҳозирги давр.

1-босқичда қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилди:

- турли мулкчилик шаклларини яратиш борасидаги инвестицион жараён
 - номарказлаштириш тадбирлари амалга оширила бошланди;
 - хусусий молиялаштириш манбаларига эга бўлмаган ижтимоий аҳамият касб этувчи объектларни бюджетдан молиялаштириш сақлаб қолинди;
 - хусусий мулкчиликни жорий этиш тадбирлари олиб борилди.
- 2-босқичда қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилди:
- қонунчилик базаси яратилди;
 - танлов асосида лойиҳаларни молиялаштиришга ўтилди;
 - хорижий инвестицияларни жалб этиш чора-тадбирлари амалга оширила бошланди;
 - иқтисодиётнинг реал секторига инвестициялар киритилиши кучайтирилди;
 - инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда турли молиялаштириш манбалари қўлланила бошланди.

3-босқичда қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилди:

- валюта муносабатлари ва операциялари либерализациялаштирилди;
- хорижий инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва улар манфаатларини ҳимоялаш бўйича муҳим ҳужжатлар қабул қилинди;
- корхоналарнинг техник қуроллантирилиши кучайтирилди;
- экспортга мўлжалланган ва импорт ўрнини қопловчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган лойиҳаларни молиялаштиришга устуворлик берилди.

4-босқичда қуйидаги чора-тадбирлар режалаштирилган ва амалга оширилди:

- инқирозга қарши чоралар қўлланилмоқда;
- банкларнинг инвестицион фаоллиги кучайтирилмоқда;
- эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил этилмоқда;
- валюта билан боғлиқ ишлар мувофиқлаштирилмоқда;
- инвестиция фаолиятлари такомиллаштирилмоқда.

5-босқичда қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилаётгани билан характерланади:

- валюта муносабатларини либераллаштириш;
- солиқ ислохотлари концепциясини қабул қилиш;

- давлат корхоналарини ислоҳ қилиш, шу жумладан самарасиз корхоналар ва ишлаб чиқариш объектларини қўллаб-қувватлаш ёки қайта ташкил этиш;
- бизнесни юритиш учун шароитларни соддалаштириш;
- эркин иқтисодий ва кичик саноат зоналарини яратиш;
- инвестицион фаолиятни такомиллаштириш.

Сўнги йилларда мамлакатимиз иқтисодиётини янада ривожлантириш юзасидан бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармойишида 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишининг III йўналишида иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари белгилаб берилди.

Жумладан, Ҳаракатлар стратегиясининг III. “Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари” бўлими таркибидаги қуйидаги ишлар прогнози ишлаб чиқилди:

- 3.1. Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш.
- 3.2. Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш.
- 3.3. Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш:
 - таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни муттасил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулотни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, аграр секторининг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада ошириш.
- 3.4. Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва унинг истиқболли ролини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожланишини рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом этиш.
- 3.5. Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларни комплекс ва мувозанатли ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш:

- ижтимоий-иқтисодий жадал ривожланиши, халқнинг турмуш даражаси ва даромадларини ошириш учун ҳар бир ҳудуднинг табиий, минерал ва хомашё, саноат, қишлоқ хўжалиги, туризм ва меҳнат салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш.

3.6. Туризм соҳасини ривожлантириш

Мамлакатимизда жаҳон бозори талабларига жавоб берадиган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли янги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, биринчи галда, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб қилишнинг омили сифатида эркин иқтисодий зоналар фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

3.7. Глобаллашув, хорижий капитал миграциясининг кучайиши

Глобаллашув ижтимоий жараёнлар, иқтисодий муносабатлар, инсонларнинг турмуш даражаси каби инсоният олами учун ютуқлари, турмуш даражаси каби муҳим белгиларининг дунё миқёсига кенг тарқалишини ўз ичига олади.

Миграция маълум оқимларни ўз ичига олиб, унинг инсон миграцияси, капитал миграцияси, ақл (интеллект мулк) миграцияси, бошқариш миграцияси каби турлари мавжуд. Миграцион тизим инсоният олами учун мақбул ҳолатларнинг таъминланишида муҳим ҳисобланади.

Моддий капитал (пул маблағлари) ва кишилиқ капитали (таълим, билим малакаси) ижтимоий капитал сифатида учинчи миграциянинг асосий воситаси ҳисобланиб, у капитал (инсонларни) миграциясини ҳаракатлантирувчи куч бўлиб, қўшимча имкониятларни юзага келтиради.

АҚШлик иқтисодчи олим Массей халқаро миграцияни оширишга таъсир этувчи омилларни таҳлил этиб, мазкур жараёнларни рағбатлантирувчи қуйидаги қўшимча сабабларга эътибор қаратди:

- миграция тизимининг ривожланиши миграция харажатлари ва рискларни пасайтиришига;
- мигрантларнинг пул ўтказма(инвестиция, капитал)ларини ўз ичига олган даромадларини қайта тақсимлашдаги тенгсизликнинг ўсишига;

- мигрантлар уй хўжалигида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни модернизациялашга;
- мигрантлар уй хўжалигига жалб қилинган инсонларнинг жалб қилишга бўлган талабини камайтиришга;
- “миграция маданияти”ни шакллантириш ва ҳоказоларга.

Глобаллашув глобал ўзаро тобелик жараёни бўлиб, миллий иқтисодиётни ривожлантириш учун халқаро иқтисодий муносабатлар ва ташқи савдода халқаро меҳнат тақсимооти, халқаро ишлаб чиқариш кооперацияси сингари уларни ривожлантиришга қаратилган ва тенгликка асосланади, бу ҳолатлар глобаллашув жараёнисиз ривожланмайди.

Халқаро капиталлар миграцияси билан боғлиқ оқибатлар мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий мақсадларини амалга оширишга бевосита таъсир ўтказади. Табиийки, улардан кутиландиган салбий ва ижобий оқибатлар ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар, шунингдек, ўтиш даври иқтисодиётига эга мамлакатлар учун турличадир. Аммо ҳар қандай шароитда ҳам салбий оқибатларни четлаб ўтган ҳолда фақатгина ижобий омиллардан фойдаланиш мумкин эмас. Хорижий капитални жалб қилиш билан боғлиқ ўта мураккаб ва зиддиятли жараён бўйича олиб борилаётган давлат сиёсатида бу борада устувор йўналишларни белгилаб олиш лозим бўлади.

Ҳозирги кунда капиталларни жалб қилиш ва четга чиқариш борасидаги салбий оқибатларга қарамасдан капитални четга олиб чиқиш тенденцияси тобора кучаймоқда. Четга капитал олиб чиқишни фаоллаштирувчи омиллардан бири миллий иқтисодиётлар ўртасидаги ўсиб бораётган ўзаро боғлиқлик ҳисобланади. Ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви капиталлар халқаро миграциясига катта таъсир ўтказади ва унинг ҳаракатини тезлаштиради. Капитал экспорти, айниқса, бевосита инвестициялар шаклида четга олиб чиқилиши ишлаб чиқаришнинг халқаро тус олишига ва халқаро маҳсулот деб аталмиш маҳсулотларнинг яратилишида асосий омил ҳисобланади.

Халқаро капиталлар миграцияси жаҳон хўжалигининг ривожланишида рағбатлантирувчи омил сифатида юзага чиқиши билан биргаликда хорижий капитални жалб қилувчи ва экспорт қилувчи мамлакатлар учун турли оқибатларга олиб келувчи таъсир ўтказади.

Капитални экспорт қилувчи мамлакатлар учун капиталлар

миграцияси қуйидагича салбий таъсир кўрсатиши мумкин:

- четга чиқарилаётган капитал ўрнини қопловчи хорижий инвестицияларни жалб қилмаслик четга капитал чиқарувчи мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатларини секинлаштириши мумкин;
- капитални экспорт қилувчи мамлакатлар учун капитални четга чиқариш уларда бандлик даражасининг пасайишига олиб келади;
- четга капитал чиқариш мамлакат тўлов балансига салбий таъсир қилади.

Капитални қабул қилувчи мамлакатлар учун эса қуйидаги ижобий томонлар хос:

- бошқариладиган капитал импорти мамлакат иқтисодий ўсишига ёрдам беради;
- жалб қилинган капитал қўшимча иш ўринларини яратади;
- хорижий капитал янги технологияларни олиб келади, самарали менежмент эса мамлакатда илм-фан тараққиёти (ИФТ)ни тезлаштиради;
- капиталнинг кириб келиши реципиент мамлакат тўлов балансининг яхшиланишига олиб келади.

Ўз навбатида, капитални жалб қилишнинг салбий оқибатлари ҳам мавжуд:

- хорижий капитал миллий капиталнинг ўрнини эгаллаб, уни фойда нормаси юқори тармоқлардан сиқиб чиқаради. Натижада маълум шароитлар таъсирида мамлакат иқтисодиётининг бир томонлама ривожланиши ва унинг иқтисодий ҳолати хавф остида қолиши мумкин;
- капитал импорти кўпинча реципиент мамлакат бозорларида ўз ҳаётий даврини ўтаб бўлган товарларни ўтказиш билан боғлиқ, шунингдек, ишлаб чиқаришдан сифатсизлиги аниқланганлиги боис олиб ташланган товарлар билан боғлиқ бўлади;
- ссуда капитали импорти мамлакат ташқи қарзининг кўпайишига олиб келади;
- молиявий инқирозлар натижасида ва фонд бозорларидан чайқовчилик капиталининг оқиб кетиши мамлакат валютасининг барқарорлигига ва умумий молиявий-иқтисодий ҳолатга жиддий зарар етказади. Мисол учун, 1997 йилда Жанубий-шарқий Осиё мамлакатларида юз берган молиявий инқироз, 2008 йилда бўлган жаҳон молиявий иқтисодий инқироз

- ва унинг жаҳон иқтисодиётига таъсирини келтириш мумкин;
- халқаро корпорацияларнинг трансферт нархлардан фойдаланишлари реципиент мамлакатнинг солиқ тушумлари ва божхона йиғимлари бўйича зарар кўришига сабаб бўлади.

ТМКларнинг кўплаб филиаллари орқали капитал қўйиш ишлаб чиқаришнинг халқаро кооперациялашувига олиб келади. Турли мамлакатларнинг мустақил юридик компаниялари бир халқаро корпорация доирасида тармоқли, технологик, аниқ деталли ихтисослашув орқали яқин алоқада бўлади. Капитал экспорти эса бу алоқаларни мустаҳкамлайди.

Бу капитал оқими меҳнат бозори орқали таъминланади. Саноати ривожланган давлатларда хорижий ишчи кучи уларнинг иқтисодиёти рақобатбардошлиги ва барқарорлигини таъминловчи муҳим омил ҳисобланади.

Бундай ҳолат мамлакатларга пул ўтказмалари – пулли даромадлари кўринишидаги молиявий оқимларнинг кириб келишини таъминлайди.

Замонавий глобаллашув халқаро иқтисодий интеграцион жараёнларни мустаҳкамлаш орқали мамлакатнинг реал секторини ривожлантиради ва иқтисодий ўсишни таъминловчи муҳим восита ҳисобланади.

Глобаллашув ва капитал миграцияси жаҳон миқёсида маълумотлар алмашиш, капиталлар, хизматлар, товарлар каби инсонлар учун керакли буюмлар ҳаракатидаги чекловларга барҳам беради.

Глобаллашув ва капитал миграцияси халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш ва пулли даромадларни олувчи мамлакатларда аҳолининг реал даромадлари ортиши, капиталга бўлган талабга барҳам берилиши, ишсизликни камайтиради, инвестицион имкониятларни оширишга олиб келади. Шунинг билан бирга, асосан, юқори иқтидорли малака кўникмаларига эга бўлган инсонлар ривожини ўстиришга олиб боради.

Шунингдек, ҳозирги пайтда жаҳон иқтисодиёти ривожланишида халқаро иқтисодий интеграцияларнинг глобаллашув жараёни капиталлар, товарлар ва маълумотларни олиш ҳаракатининг тезлашиши орқали амалга оширилади. Шундай қилиб, глобаллашув шароитида жаҳон бозорида кескин рақобат ва омон қолиш учун кураш шароитларида хориж капитали ва ишлаб чиқариш (корхоналар)нинг кўчиб юриши, халқаро рақобатнинг пайдо бўлиши ва миллатлараро корпорацияларнинг ташкил топиши табиий ҳол

бўлиб, у қайтмас жараён ҳисобланади. Хориж инвестициялари бир иқтисодиёт субъекти капиталини ўзга иқтисодиётга муайян муддатга боғлаш бўлиб, ички инвестициялардан рисклар кенглиги билан фарқланган ҳолда, ҳуқуқий шароитлар, инвестиция муҳитининг ўзгариши билан тавсифланади ва натижада мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши юз беради.

Капиталларнинг мамлакатлар бўйлаб кўчиб юришидаги асосий ҳаракатлантирувчи мотив уларни сафарбар этиш ҳамда банд қилишнинг нафлироқ шароитларидир. Ишлаб чиқаришни хорижий давлатларга чиқаришнинг кучайиши, хорижий инвестицияларнинг миллий иқтисодиётга кириб келишини иқтисодиёт ривожланишини жадаллаштирадиган жараён тарзида баҳолаш керак. Хориж инвестициялари ривожланаётган мамлакатлар учун ташқи молиялаштиришнинг зарур ва муҳим манбаи бўлгани ҳолда, ўзи билан бирга жуда кўп пайқаладиган ва сезилмайдиган активлар, турли-туман технологик, ахборот, молия оқимлари, менежмент малакалари, жаҳон бозорларидаги иш тажрибалари ва ҳоказоларни олиб киради. Уларга мамлакатлараро ҳаракатланиш, яъни кўчиб юриш, фаолият юритишнинг ҳуқуқий шарт-шароитларини алмаштириш, қўшимча рисклар билан тўқнашиш ва аниқ мақсадлар хос.

Маълумки, жаҳондаги бирон-бир давлат хорижий сармояларни жалб қилмасдан туриб, тараққиёт ҳамда иқтисодиёт ривожига эриша олган эмас. Шунинг учун ҳам бу иш бизнинг иқтисодий сиёсатимиз устувор йўналишларидан бирига айланган. Биз бу сиёсатни қуйидаги тамойиллар асосида қурмоқдамиз:

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;
- республика иқтисодиётига капитал маблағларни жалб этишни таъминловчи ҳуқуқий асос, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни шакллантириш;
- жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган технологияларни етказиб берувчи ҳамда халқ хўжалигининг замонавий тузилмаларини барпо этишга кўмаклашувчи хорижий сармоядорларга нисбатан очиқ эшиклар сиёсатини мунтазам равишда юритиш;
- маблағларни рақобатбардошли маҳсулот ишлаб чиқаришни ўзлаштириш билан боғлиқ энг муҳим устувор йўналишларга сарфлаш.

Хорижий сармояларни жалб этиш тадбирларини амалга оширишда олдиндан белгиланиб олинган тамойилларга асосланган

ҳолда инвестицияларни жалб этиш учун имтиёзларнинг кенг тизими вужудга келтирилди. Хорижий сармоядорлар учун имтиёзли солиқ жорий этилди, имтиёзлар ва рағбатлантириш омиллари белгиланди:

- ишлаб чиқариш ҳажмида товарлар (ишлар, хизматлар) экспорти камида 30 фоизни ташкил этадиган корхоналарга, мулкчилик шаклидан қатъи назар, фойда солиғини амалдаги ставкалардан икки баробар камроқ тўлаш ҳуқуқи берилди;
- республика давлат инвестиция дастурига киритилган лойиҳалар бўйича солиқлар тўлашдан беш йил муддатга озод этилди;
- хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар даромадининг ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва технологияни янгилашга сарфланадиган қисми солиқдан озод этилди;
- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни рухсатномасиз четга олиб кетиш имконияти берилди;
- Ўзбекистон ҳудудида қўшма корхоналар ва фақат хорижий сармоя билан фаолият юритадиган корхоналарнинг устав фондига ҳисса қўшиш учун мол-мулкни четдан бож тўловларисиз олиб кириш рухсати берилди;
- жисмоний ва юридик шахслар, жумладан, хорижликларнинг давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида, шу жумладан, кўчмас мулкнинг кенг миқёсда сотилишида бемалол иштирок этишларини таъминлаш каби муҳим вазифалар белгиланган.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2019 йилга мўлжалланган инвестиция дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4067-сонли қарорига асосан фаол инвестиция сиёсатини давом эттириш, амалдаги ишлаб чиқаришларни техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва янги юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш бўйича стратегик ва муҳим аҳамиятга эга инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун инвестициялар, шу жумладан, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш ҳамда самарали ўзлаштириш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирларни инобатга олган ҳолда саъй-ҳаракатларни жамлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш, шунингдек, бунинг асосида аҳоли бандлиги, уларнинг турмуш даражаси ва сифати оширилишини таъминлаш мақсадлари белгиланди.

Назорат саволлари

1. *Инвестиция фаолияти тушунчаси ва унинг таркибий тузилишини ёритинг.*
2. *Ўзбекистонда инвестиция фаолиятини мувофиқлаштиришда давлатнинг ролини очиб беринг.*
3. *Инвестиция фаолиятига таъсир этиш омиллари ва усулларини ёритиб беринг.*
4. *Ўзбекистонда инвестиция фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий базасини очиб беринг.*
5. *Хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва уларнинг фаоллигини таъминлаш вазифаларини айтиб беринг.*
6. *Инвестиция сиёсати, унинг мазмуни, роли, асосий йўналишлари ва амалга ошириш бошқичларини ёритиб беринг.*
7. *Глобаллашув, хорижий капитал миграциясининг кучайишини очиб беринг.*
8. *Замонавий инвестиция сиёсатини амалга оширишда хорижий инвестицияларнинг ўрнини ёритиб беринг.*

Тест саволлари

1. **Инвестицион сиёсат деб нимага айтилади?**
 - А. Маълум инвестицион муносабатлар билан боғлиқ ҳаракатлар мажмуаси.
 - Б. Тадбирлар мажмуаси.
 - В. Ҳаракат билан боғлиқ ҳаракатлар мажмуаси.
 - Г. Мулк билан боғлиқ ҳаракатлар мажмуаси.
2. **Инвестиция фаолияти тушунчаси нима?**
 - А. Миллий валютада халқаро пластик карталар ва шахсий банк карталаридан фойдаланган ҳолда нақдсиз шаклда.
 - Б. Хорижий валютада халқаро пластик карталардан фойдаланган ҳолда нақдсиз шаклда.
 - В. Хорижий валютада халқаро пластик карталар ва шахсий банк карталаридан фойдаланган ҳолда нақдсиз шаклда.
 - Г. Хорижий валютада шахсий банк карталаридан фойдаланган ҳолда нақдсиз шаклда.
3. **Банк фаолиятининг инвестицин фаолияти предметини кўрсатинг.**
 - А. Инвестиция жараёнларини ўз ичига олган муносабатлар мажмуаси.
 - Б. Молиявий муносабатлар мажмуаси.
 - В. Мулк муносабатлар мажмуаси.
 - Г. Тижорат ўз ичига олган муносабатлар мажмуаси.
4. **Инвестиция фаолиятини мувофиқлаштиришда давлатнинг роли нимада?**
 - А. Инвестицияни бошқариш, шакллантириш, рағбатлантириш, инфратузил-

- мани ташкил этиш.
- Б. Инвестиция назоратини ташкил қилиш.
 - В. Инвестицияни кафолатлашни ташкил қилиш.
 - Г. Хорижий валютада шахсий банк карталаридан фойдаланиш.
- 5. Давлатнинг инвестицион сиёсатини кўрсатинг.**
- А. Инвестицион муносабатларга йўналтирилган стратегик мақсад йўналиши.
 - Б. Давлатнинг имтиёзлари.
 - В. Давлатнинг бюджет ижроси.
 - Г. Хорижий валютада шахсий ҳолда нақдсиз шаклда.
- 6. Инвестиция фаолиятига таъсир этувчи омиллар қайсилар?**
- А. Макроиктисодий кўрсаткичлар, жамғармалардаги истеъмол ва унинг улуши, муҳит ва ҳоказо.
 - Б. Макроиктисодий кўрсаткичлар.
 - В. Жамғармалардаги истеъмол ва унинг улуши.
 - Г. Муҳит ва шу кабилар.
- 7. “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг мақсади нима?**
- А. Фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш.
 - Б. Фаолиятни назорат этиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш.
 - В. Фаолиятни кўриб чиқиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш.
 - Г. Инвестиция фаолияти соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.
- 8. Инвестицион фаолиятда банк назорати нима?**
- А. Лойиҳани молиялаштиришни ўтказишда банкда, жойида, назорат текшириш, чиқиб текшириш.
 - Б. Назорат текшириш, чиқиб текшириш.
 - В. Лойиҳани молиялаштиришни ўтказишда банкда текшириш.
 - Г. Жойида, назорат текшириш, чиқиб текшириш.
- 9. Иқтисодий адабиётларда капитал қўйилмаларнинг моҳиятига қандай таърифлар берилган?**
- А. Бу асосий капиталга йўналтирилган реал инвестицияларни (қўйилмаларни), шу жумладан, янги қурилиш, фаолият кўрсатаётган корхоналарни техник қайта қурилантириш, таъмирлаш, кенгайтириш, машина ва ускуналар сотиб олиш, лойиҳа-қидирув ишлари, шунингдек, уй-жой ҳамда маданий-маиший қурилишларни амалга оширишга йўналтирилган харажатлардир.
 - Б. Бу машина ва ускуналар сотиб олиш, лойиҳа-қидирув ишлари, шунингдек, уй-жой қурилишларини амалга оширишга йўналтирилган харажатлардир.
 - В. Бу асосий капиталга йўналтирилган уй-жой ҳамда маданий-маиший қури-

лишларни амалга оширишга йўналтирилган харажатлардир.

- Г. Бу асосий капиталга йўналтирилган лойиҳа-қидирув ишларини амалга оширишга йўналтирилган харажатлардир.

10. Инвестицион лойиҳанинг ҳаётий даври нима?

- А. Лойиҳанинг стратегик мақсадга йўналтирилган ғоянинг шаклланишидан бошлаб, то унинг охиригача бўлган фаолият.
- Б. Йўналтирилган ғоянинг шаклланишидан бошлаб, то унинг охиригача бўлган фаолият.
- В. Лойиҳанинг стратегик мақсадга охиригача бўлган ишлаш.
- Г. Лойиҳанинг шаклланишидан бошлаб, то уни охиригача бўлган ишлаш.

11. Инвестицион лойиҳанинг фазалари нима?

- А. Олди фаза, инвестицион фаза ва ишга тушириш фазаси.
- Б. Инвестицион фаза ва ишга тушириш фазаси.
- В. Олди фаза, инвестицион фаза.
- Г. Кейинги фаза, инвестицион фаза.

12. Инвестицион лойиҳалаштиришда бизнес режаси қандай?

- А. Қўйилган мақсадлар бўйича бажариладиган режанинг асосли равишда ҳужжатли шакли.
- Б. Режанинг асосли равишда ҳужжатли шакли.
- В. Қўйилган мақсадлар бўйича асосли равишда ҳужжатли шакли.
- Г. Мақсадлар бўйича бажариладиган режанинг асосли равишда ҳужжатли шакли.

4-боб. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА УЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

Таянч иборалар: хорижий инвестиция, муҳит, кўчмас мол-мулк, интеллектуал бойлик, эркин иқтисодий ҳудуд, халқаро лизинг, корхона, қўшма корхона, реквизиция.

4.1. Хорижий инвестицияларнинг мазмуни ва зарурлиги

Айни пайтда дунёнинг сиёсий харитаси мамлакатларни уч гуруҳга бўлиш орқали ифодаланган: ривожланган, ривожланаётган ва қолоқ мамлакатлар. Шунингдек, халқаро экспертлар ер юзини уч гуруҳга: хусусан, Америка қитъаси, Европа қитъаси ва Осиё қитъасига ажратиб, ҳар бир қитъаларнинг харид қувватини таҳлил қилмоқдалар. Ҳозирги турли сиёсий иқтисодий санкциялар кучаётган бир шароитда Европа ва Америка қитъаларининг ўсиш суръатларидаги иқтисодий ҳолати пасайиш тенденцияси сақланиб қолаётганлиги, бу уларнинг халқаро миқёсдаги харид қуввати пасаётганлигини, Осиё қитъасида эса иқтисодий ўсиш суръатлари сақланиб қолиб, қитъанинг халқаро аренадаги харид қуввати сақланиб қолаётганлигини эътироф этмоқдалар. Бу халқаро миқёсда хорижий капитал ҳаракатини ривожланган давлатлар, яъни харид қуввати тушаётган ҳудудлардан харид қуввати ортаётган ҳудудларга ўз ҳаракатини ўзгартириши мумкинлиги исботланмоқда.

Айни пайтда ривожланган мамлакатларда кучли рақобат ва маҳсулот таннархидаги ишчи кучи ва хомашё харажатларининг юқорилиги тадбиркорларни ушбу мамлакатларда ўз капиталини самаралироқ бўлган объектларни топиб, жойлаштиришга ва максимал фойда олишга ундайди. Бошқа томондан глобаллашув жараёни халқаро меҳнат тақсимооти ва жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига интеграциялашуви учун эҳтиёж, ривожланаётган мамлакатларда ички ресурслари ва манбалари йўқлиги, мулкчилик синфларининг шаклланмаганлиги, ишлаб чиқаришдаги турғунлик, иқтисодий инқироз, давлат бюджети дефицити кўплаб ривожланаётган мамлакатлар хорижий инвестицияларини жалб этади. Шундай қилиб, дунёда ўзаро манфаатли ҳамкорлик – халқаро капитал ва бошқа активлар миграцияси шаклланган.

1990 йилларнинг биринчи ярмида Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти асослари яратилаётган эди, аммо мулкдорлар синфининг

шаклланмаганлиги ва давлат бюджети ҳамда инфляция даражасининг ошиб бораётган бир пайтида, давлат учун бир вақтнинг ўзида ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам ҳуқуқий вазифаларини бажариш қийин эди. Ушбу тарихий давр иқтисодий ва тижорат муносабатларнинг кўпайиши, ишлаб чиқаришнинг турғунлиги, мамлакатнинг техник ишлаб чиқариш фондининг маънавий ва жисмоний эскириши билан тавсифланади. Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланишини давом эттиришнинг ягона йўли хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш бўлди.

Амалиётда давлатлар ташқи дунёдан ажралган ҳолда, жаҳондаги илм, фан ва техника соҳасида эришган ютуқлардан, иқтисодий ривожланган давлатларнинг тажрибаларидан самарали фойдаланмасдан, барқарор ривожланиши мумкин эмас, ушбу мақсад йўлида миллий иқтисодиётга хорижий инвестициялар, хусусан, хусусий хорижий инвесторлар, донор мамлакатлар, халқаро молия институтларининг барқарор маблағларидан, хорижий интеллектларни фаол жалб этиш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муҳим аҳамият касб этади.

Шунинг учун “хорижий инвестиция” тушунчасининг иқтисодий мазмун-моҳияти, хусусиятлари, турлари, иқтисодиёт тараққиётидаги ролини аниқ ва равшан англаб олиш заруратини юзага келтиради. Проф. Д. Ғозибековнинг хорижий инвестициялар тўғрисидаги назарий қарашларида қуйидаги фикрлар баён этилган: “Чет эл инвестициялари бир иқтисодиёт субъекти капиталини ўзга иқтисодиётга муайян муддатга боғлаш бўлиб, ички инвестициялардан рисклар кенглиги билан фарқланган ҳолда, ҳуқуқий шароитларнинг, инвестиция муҳитининг ўзгариши билан тавсифланади ва натижада мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши юз беради”¹. Ушбу фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, хорижий инвестициялар бир мамлакат иқтисодиётидан мутлақ бошқа давлат иқтисодиётига кўчувчи капитал бўлиб, у рисклар доираси кенглиги билан ички инвестициялардан фарқланади.

Иқтисод фанлари доктори Н. Қўзиеванинг илмий ишларида хорижий инвестицияларнинг моҳияти тўғрисида: “Келгусида фойда олиш мақсадида капитални экспорт қилувчи хорижий давлатлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг капитални қабул қилувчи мамлакатларга турли кўринишдаги бойликлар (кўчар, кўчмас мол-мулк,

1 Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: Молия, 2003. 45-бет.

интеллектуал бойликлар ва ҳ.к.) ва улардан олинган даромадлар (фойда, фоизлар, дивидендлар, лицензия ва комисион мукофотлар, роялти, техник таъминот ва бошқа мукофотлар)нинг қўйилишига хорижий инвестициялар дейилади”², деган таъриф келтирилган. Олиманинг фикрича, хорижий инвестицияларни турли белгиларига асосланган ҳолда таснифлаш уларнинг иқтисодий моҳиятини янада ойдинлаштиради.

Маҳаллий иқтисодчи, иқтисод фанлари номзоди Қ. Хошимов илмий ишида: “Чет эл инвестициялари чет эл мулкдорлари томонидан маълум капитални бир иқтисодиётдан мутлақ бошқа мамлакат иқтисодиётининг қонун билан таъқиқланмаган турли тармоқларига аниқ ва ноаниқ рискларни ҳисобга олган ҳолда, ўз манфаатига эришиш, нисбатан юқори даражада самара олиш мақсадида муайян муддатга сафарбар этадиган барча мулкӣ, молиявий, интеллектуал бойликлардир”³, деган мазмунда таъриф берилган.

“Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддасида: “Чет эл инвесторлари, асосан, даромад (фойда) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шу жумладан, интеллектуал мулкка доир ҳуқуқлар, чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромад Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестицияларидир”⁴, деб эътироф этилган.

Хорижий инвестицияларни мулкчилик шаклига кўра хусусий, давлат, хорижий ва аралаш инвестицияларга таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Хорижий инвестицияларни йўналиш объектига қараб молиявий ва реал инвестицияларга ҳам ажратиш мумкин. Ривожланган мамлакатларда молиявий инвестицияларнинг таркибида асосий ўринни хусусий мулк эгаларининг инвестициялари ташкил этади.

2 Қўзиева Н.Р. Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш йўналишлари. И.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т.: БМА, 2008. 11-б.

3 Хошимов Қ.Б. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т.: БМА, 2004. 7-б.

4 Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелдаги “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни. // Халқ сўзи, 1999 йил 12 январь. 7-сон. 1-бет.

Хорижий инвестицияларнинг ички инвестициялардан фаркли жиҳатларидан бири уларни амалга ошириш билан боғлиқ қўшимча уч гуруҳга ажратилган барча рискларнинг олдиндан ҳисоблаб чиқи-лишидадир (4.1-расм).

4.1-расм. Хорижий инвестициялар билан боғлиқ рисклар⁵

Хорижий инвестицияларнинг иқтисодий моҳиятини англашда унинг хусусиятларини билиш муҳим аҳамиятга эга. Хорижий инвестицияларнинг қуйидаги хусусиятларини таъкидлаш мумкин:

- хорижий инвестициялар – бир иқтисодиётдан иккинчисига қўчаётган капитал;
- капитални ўзга мамлакатга қулайроқ қилиб жойлаштириш мақсади;
- қўйилган сармоя эгасига қайтиб келгунга қадар нисбатан узоқ муддат давомида юқори фойда кўриш;
- қўшимча рискларга эга бўлиш;

5 Ўзбекистон Республикаси инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги сайтига асо-сан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

- аниқ мақсадларга интилиш (юқори даромад олиш, янги бозорларни эгаллаш, ишонч қозониш);
- ўзга мамлакат қонунчилиги, имкониятларидан фойдаланиш асосида вақтдан унумли фойдаланган ҳолда ўз капиталини ўстириш;
- рағбатлантириш тизими, кафолатлар, имтиёзлар, ишончли ва ўзаро манфаатли муносабатларнинг йўлга қўйилишини талаб этиши;
- ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)ни четга олиб чиқиш йўли билан маҳсулотни арзонлантириш, янги бозорларни эгаллаш, юқори даромад олиш, бойликларни янада фойдалироқ жойлаштириш;
- ўз миллий ҳуқуқий шароитлари ва ўз миллий инвестиция муҳитини капитал қабул қилувчи ўзга мамлакат миллий ҳуқуқий шароитлари, ўзга инвестиция муҳитига алмаштириш.

Хорижий сармоядорлар билан амалий ҳамкорлик ўрнатиш орқали жаҳон амалиётида мавжуд имкониятлардан фойдаланиш асосида қуйидаги самараларга эришиш мумкин бўлади:

- энг замонавий технологияларга эга ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) фаолиятини йўлга қўйиш;
- янги технология, замонавий жиҳозлар, юқори унумли ускуналарни қўлга киритиш;
- янги иш жойларини ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш;
- ихчам, амалга оширилган харажатларни тез суръатлар билан қоплайдиган, юқори самара берадиган корхоналарни қуриш;
- замон даражасида юқори меҳнат унумдорлигига эришиш, маҳсулот таннарини пасайтириш, ўз манфаатларига эришиш;
- қўшма корхоналар тузиш, илғор тажрибага эга бўлиш, бошқарув ва рақобатни тўғри йўлга қўйиш;
- бозор талабини қониқтирадиган маҳсулотларни (хизматларни) етиштириш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулот сифати ва рақобатбардошлигини дунё бозори талабларига жавоб берадиган қилиб етказиш;
- тадбиркорлик фаолиятини самарали ташкил этиш ва уни янада кенгайтириш имкониятларини қўлга киритиш;
- жаҳон бозорида ўзининг мустаҳкам мавқеини эгаллаш;
- даромадни кўпайтириш, юқори самарага эришиш, сарф этилган маблағларни ҳеч қандай талофат ва йўқотишларсиз тез фурсатда қоплаш;

- мамлакат экспорт имкониятларини кенгайтириш ва жаҳон бозорида “қатъий” валюта топишни ўрганиш;
- мамлакат хазинасини тўлдириш;
- ички, ташқи бозорда олиб чиқиладиган маҳсулотлар (иш, хизмат)га бўлган талабни қондириш;
- миллий ва жаҳон иқтисодийёти раванқи ва жамият фаровонлигини ошириш.

4.2. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг иқтисодиётни модернизация қилишдаги роли

Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхона(ХИИК)ларни ташкил этишни ички, ташқи ва стратегик сабабларга бўлиш мумкин.

Мамлакатимизда ХИИКлар фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш уларга солиқ ва божхона имтиёзлари, имтиёзли кредитлар, қонун ўзгармаслиги кафолатлари, суғурта ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа шаклларда амалга оширилмоқда.

4.2-жадвал

Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш сабаблари⁶

Ички сабаблар	Инвестиция муҳитининг устунликларидан фойдаланиш
	Рискларни тақсимлаш
	Ишлаб чиқариш миқёсида тежаш
	Бошқарувнинг янги усулларини ўрганиш
	Хорижий бозорларга чиқишни жадаллаштириш
	Шартнома харажатларини камайтириш
Ташқи сабаблар	Жаҳон бозорига чиқиш
	Сиёсий кескинликнинг юмшаши
	Миллий ҳукумат талаблари
	Самарали рақобатни вужудга келтириш
Стратегик сабаблар	Мустаҳкам хомашё базасига эга бўлиш
	Технологиялар трансфери
	Ишлаб чиқариш диверсификацияси
	Мамлакатда узоқ вақт фаолият олиб бориш имконияти

6 Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги сайтига асосан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Қўшма корхоналарга қўшимча кафолатлар ва уларни ҳимоя қилиш чоралари муайян ҳолда, яъни:

- республиканинг экспорт имконияти мустаҳкамланиши ва кенгайиши, мамлакатимизнинг жаҳон хўжалик алоқаларига интеграциялашувини таъминловчи устувор лойиҳаларга инвестициялар киритилаётганда;
- хомашё ва материалларни қайта ишлаш, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш, аҳолини иш билан таъминлашга қаратилган кичик тадбиркорлик соҳасидаги лойиҳаларга инвестициялар киритилаётганда берилиши мумкин.

Иқтисодийни модернизациялаш ва четдан хориж капиталини жалб қилиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ўрни муҳим ҳисобланиб, бу қуйидаги афзалликларга эгадир:

- мамлакатимизда барқарор хориж капиталини олиб кириш имкониятлари кенгайишига олиб боради;
- қўшимча инвестицион имкониятлар кенгайиб боради;
- хўжаликнинг инвестицион фаолияти корпоратив бошқарув менежменти, бозорлардаги маркетинг стратегиясини ривожлантириб боришнинг замонавий хориж тажрибаси кириб келади;
- мамлакатда инвестицион муҳитнинг шаклланишига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олиш бўйича хориж тажрибалари кириб келади;
- мамлакатимиз учун бошқа ижобий афзалликларга эгадир.

Шунинг учун тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожига ижобий таъсир этади.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар:

- инвесторга инвестиция киритилаётган объект устидан назорат қилиш ҳуқуқини берувчи ишлаб чиқаришга сарфланган узоқ муддатли хорижий қўйилмаларни;
- пировард мақсади фойда кўринишида даромад олишга қаратилган тадбиркорлик капиталининг устувор шаклини;
- хусусий капиталга асосланган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни;
- хорижий инвесторнинг инвестиция киритилаётган объект устидан тўлиқ эгалик қилишини;
- хорижий инвестор томонидан инвестиция киритилаётган

объект устав капиталининг 10 %дан кам бўлмаган қисми устидан назорат ўрнатишини;

- хорижий инвесторнинг инвестиция киритилаётган объектларни бошқаришда самарали қатнашишини;
- мустаҳкам иқтисодий муносабатларни ўрнатиш ҳамда корхона устидан назорат ҳуқуқини қўлга киритиш мақсадида капитал ва ресурсларнинг трансчегаравий ҳаракатини қамраб олади.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар хорижий мамлакатда фаолият кўрсатаётган корхонанинг фойдасида қатнашиш учун амалга ошириладиган инвестициялар бўлиб, бунда инвесторнинг мақсади корхона бошқарувида бевосита қатнашиш ҳуқуқига эга бўлишдир.

Тўғридан-тўғри инвестициялар инвесторга хорижий ташкилот устидан самарали назоратни таъминлайди.

Иқтисодий адабиётларда тўғридан-тўғри хорижий инвестиция (ТТХИ)ларнинг тор ва кенг маънодаги таърифлари ажратилади.

ТТХИнинг тор маънодаги таърифи ИХТТ томонидан берилган бўлиб, бу йўналишнинг базавий методологияси капитал ҳаракатини эркинлаштириш кодексида баён этилган: мустаҳкам иқтисодий муносабатларни ўрнатиш ҳамда корхона устида назорат ҳуқуқини қўлга киритиш мақсадида капитал ва ресурсларнинг трансчегаравий ҳаракати қамраб олинади. Бундай ёндашув асосида инвестор сифатида мазкур мамлакатнинг норезидентлари ва хорижлик резидентлар майдонга чиқиши мумкин. Ҳар иккала тоифалар учун тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳосил бўлишининг қуйидагича йўналишлари кўрсатилади:

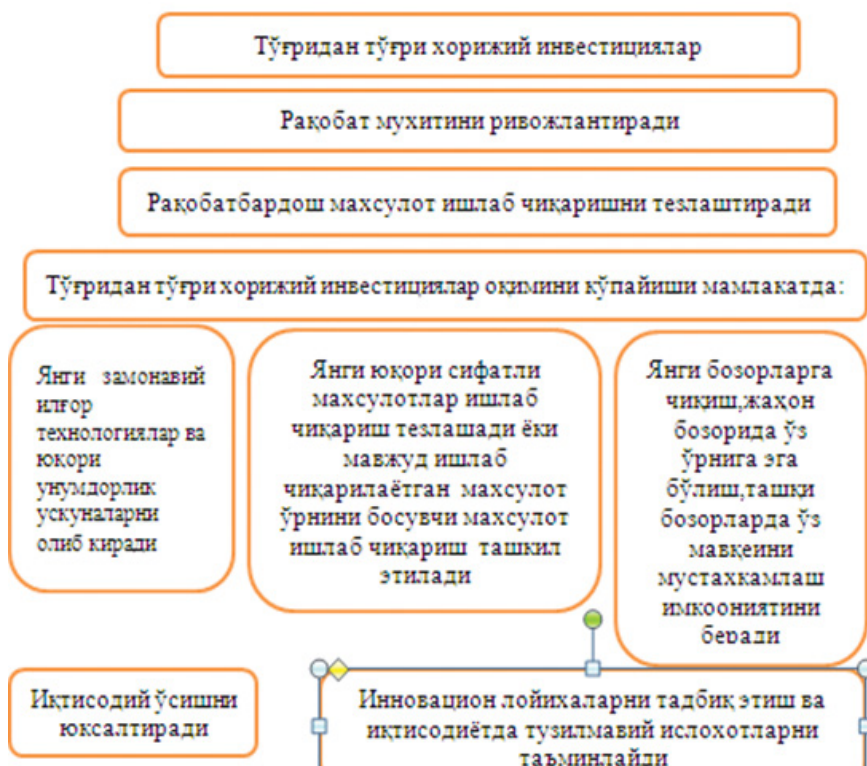
- 100 фоизлик хорижий мулкчиликка асосланган корхона, шўба компанияси ёки бўлинмасини ташкил этиш ёки кенгайтириш;
- мавжуд корхонани тўлиқ мулкчилиликка сотиб олиш;
- янги ёки ҳаракатдаги корхонада иштирок этиш;
- 5 йил ва ундан кўп муддатга қарз бериш.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар(ТТХИ)нинг кенг таърифи Жаҳон банки томонидан берилган “МИГА” (Кўп томонлама инвестицияларни кафолатлаш агентлиги)ни таъсис этиш ҳақидаги шартномада илк бор тилга олинган, у, шунингдек, икки тарафлама кафолатлаш шартномалари учун ҳам хосдир. Бундай ёндашувда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларга капитал (ёки ресурслар)нинг ҳаракатланиши шаклларигина эмас, балки активларнинг бошқа турлари ҳам кирититади: ҳар хил турдаги мулк ва мулкый

ҳуқуқлар, ноакциядор турдаги инвестициялар (суббитимлар, бошқарув шартномалари, франчайзинг, лицензион битимлар, маҳсулот тақсимоти ва ҳ.к.лар ҳам шулар жумласидан) ҳам киради.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг жозибадорлигини белгиловчи омилларни беш гуруҳга бўлиш мумкин:

- бозор омиллари (ички бозор ва экспорт имкониятлари);
- бой табиий ресурсларнинг мавжудлиги;
- ишлаб чиқариш харажатли омиллари;
- инвестиция муҳити;
- мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш стратегияси⁷.

4.2-расм. ТТХИларнинг инновацион фаолиятга таъсири⁸

7 Mamatov B., Xujamqulov D., Nurbekov O. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2014-y. 119-120-b.

8 Mamatov B., Xujamqulov D., Nurbekov O. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2014-y.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг Ўзбекистонга кириб келиши қисқа вақт ичида мулкчиликнинг турли шакллари ташкил топишига кўмаклашди, Ўзбекистон иқтисодиётида таркибий қайта қуришни, нуфузли тармоқларнинг барпо этилишини таъминлади. Энг муҳими, Ўзбекистон иқтисодиётининг байналмилаллашишини ва Ўзбекистоннинг халқаро бозорга ўз маҳсулотларини олиб чиқишини ва у ерда ўз ўрнига эга бўлишини таъминлади.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг кириб келиши республикамызда хусусийлаштириш жараёнларини ташкил этиш босқичлари билан боғлиқ бўлди. Шу билан бир қаторда республикада иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий пойдеворини яратиш ҳам тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар оқимлари шаклларини белгилаб берди. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг оқимлари:

- Ўзбекистон иқтисодиётида қўшма корхоналарнинг барпо этилишига асос солди;
- хорижий корхоналар барпо этилишига замин яратди.

Тадқиқотлар кўрсатишича, миллий иқтисодиётнинг тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш ҳолати ички бозор ҳамда экспортнинг ҳажми, табиий ва минерал ресурслар, малакали ишчи кучи мавжудлиги, бозор ислохотларини амалга ошириш суръатлари, иқтисодий барқарорлик омиллари билан боғлиқдир.

2018 йилда жаҳон миқёсида инвестиция киритиш учун энг қулай шаҳарлар еттилиги бўйича Knight Frank консалтинг компаниясининг “Бойлик тўғрисидаги ҳисоботи”да 2017 йилда қайси шаҳарларга шахсий инвестициялар киритиш маъқуллиги бора-сида фикрлар билдирилди. Асосий критерийлар сифатида таълим тизими, турмуш тарзи, инфратузилма, технологиялар ва кўчмас мулк кўриб чиқилди. Ушбу рейтинг Forbes саҳифаларида келтирилди.

2015 йилда Нидерландиянинг Амстердам шаҳри CИTIE тадқиқотида жаҳоннинг беш энг инновацион шаҳри рўйхатига киритилган эди. Маҳаллий хайтекнинг асосий иштирокчилари орасида Uber, Netflix ва Teslанинг Европадаги штаб-квартиралари бор. Шунингдек, Нидерландиянинг капитализацияси 1 миллиард АҚШ долларидан ошадиган илк компанияси, Facebook, Spotify, AirBiB, Uber ва Tesla мижозларига хизмат кўрсатувчи Ayden тўлов старт-апи ҳам шу ерда жойлашган. Бундан ташқари Амстердам анъанавий тарзда яшаш учун қулай шаҳар ҳисобланиб, ривожланган инфра-

тузилмага эгадир.

АҚШнинг Флорида штатидаги энг машхур Майами шаҳри қуёшли пляжлари, туристлар оқими ва бойларнинг шинам қароргоҳлари билан машхур. Айти пайтда бу ерда технологик аспект жадал суръатлар билан ривожлантирилмоқда. 2014 йилда бу ерга Microsoftнинг инновацион маркази кўчиб ўтди. Art Basel Miamiнинг очилиши билан шаҳарда кўплаб янги кварталлар, ресторанлар ва галереялар пайдо бўлди. Майами университетининг бизнес мактаби ва юридик факультети рейтингларда борган сайин юқориламоқда.

Ҳиндистоннинг хайтек ва старт-апплар пойтахтига аста-секин трансмиллий корпорациялар – Uber, Airbus, Visa ва шу қабилар ўрнашмоқда. Бангалорда қароргоҳи жойлашган маҳаллий гигантлар сирасига Flipkart, InMobil ва MuSigma киради. Бундан ташқари шаҳарда кўплаб йирик тадқиқот марказлари, жумладан, Ҳиндистон илмий институти жойлашган.

Германиянинг Берлин шаҳрида ҳар йили 40 мингдан ортиқ start up очилади, яшаш нархи эса Германиядаги энг паст кўрсаткичлардан бирини ташкил этади. 2014 йилда бу ерга 174 минг киши кўчиб ўтди, уларнинг ярмидан кўпроғи хорижликлардир. Хизмат кўрсатиш ва туризм соҳасининг ривожини туфайли шаҳар иқтисодиёти Германиядаги энг яхши натижалардан бирини қайд этмоқда.

Мексика Мехико автомобиль саноати, телекоммуникациялар, логистика ва ритейл ривожини туфайли Мексика пойтахти катта миқдорда инвестициялар жалб қилишда давом этмоқда. 2000 йилдан буён офислар бозори 200 фоизга ошди – Мехикода 170 та янги бино пайдо бўлди. Айти пайтда аэропорт реконструкциясига маблағ йўналтирилмоқда, 2020 йиллар бошида унинг ўтказиш имконияти йилига 50 миллион йўловчи ва 550 минг рейсини ташкил этиши кутилмоқда.

АҚШнинг Техас штати пойтахти Остин шаҳри баъзан Кремний тепаликлари деб аталади. Охириги йилларда Остинда давлат маблағлари улуши катта иқтисодиётдан технологик етакчига айланди. Бу ерда Apple, Cisco Systems, Dell, HP, Facebook ва Google ўрнашди. Шаҳар аҳолиси кунига 150 кишига кўпаймоқда. Техас университети ва бошқа олийгоҳлар шаҳарга билимли ва савияли ёшларни жалб қилмоқда.

Австралиянинг Мельбурн шаҳри 2036 йилга келиб, Мельбурн аҳоли сони бўйича Австралиянинг энг йирик шаҳри – Сиднейдан ўзиб кетиши кутилмоқда. Economist Intelligence Unit рейтингда

Мельбурн яшаш учун қулай шаҳарлар орасида биринчи ўринни эгаллаб турибди. Офис бозори аллақачон Сиднейдагидан ўтиб кетган, шаҳарнинг марказий қисмида ишловчилар сони охириги 10 йилда 24 фоизга ўсди.

Иқтисодий ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида хорижий инвестициялар, айниқса, тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар учун қатор имтиёзлар берилди.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг инвестиция фаоллиги ва кучли рақобат муҳити яратилишига таъсири қуйидагиларда намоён бўлади:

- интеграциялашувни таъминланган ҳолда рақобат муҳитини таъминлайди, рақобатга ундайди;
- хориж бошқарув тажрибасини қўллашга ундайди;
- иқтисодиёт субъектларидан инвестиция фаоллигини талаб этади;
- янги ускуна, жиҳоз, замонавий техника, технологияни қўллашга чорлайди;
- янги техника-технология асосида янги маҳсулот ишлаб чиқаришни, янги бозорларни эгаллашни назарда тутди;
- инвестиция муҳитини такомиллаштириб боришни талаб этади;
- ишлаб чиқаришнинг модернизация қилинишини таъминлайди;
- ўз манфаатлари устунлигини назарда тутди;
- ишонч қозониш учун кучли рағбатлантириш, имтиёзлар, кафолатлар тизимини талаб қилади;
- хориждан турли активлар кириб келиши асосида қабул қилувчи мамлакатда иқтисодиётни юксалтиради, солиқ, бож, ижара ва бошқа тушумларнинг қўпайишини таъминлайди.

4.3. Ўзбекистон Республикаси инвестиция тўғрисидаги қонунлар ва қонуности ҳужжатларининг мазмуни, мақсади ва аҳамияти

- Инвестициялашни амалга оширишнинг ҳажмлари, турлари ва йўналишларини мустақил белгилаш;
- инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун юридик ва жисмоний шахслар билан шартномалар тузиш;
- ўзининг инвестициялари ва инвестиция фаолиятининг натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф этиш. Хорижий инвесторнинг қарорига биноан инвес-

тицияларга, уларнинг натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик ва жисмоний шахсларга берилиши мумкин.

Ҳуқуқлар бошқа шахсга берилганда тарафларнинг ўзаро муносабатлари шартномалар асосида тартибга солинади:

- Ўзбекистон Республикасидаги инвестиция фаолияти натижасида олинган ўзига қарашли ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарини хорижий давлатларда ва Ўзбекистон Республикасида патентлаштириш тўғрисида мустақил равишда қарор қабул қилиш;
- инвестиция фаолияти натижасида олинган даромадни мустақил ва эркин тасарруф этиш (шу жумладан, уни менежментсиз репатриация қилиш);
- Ўзбекистон Республикасига кредитлар ва қарзлар тариқасида пул маблағлари жалб этиш;
- ўз ҳисобварағидаги миллий валюта маблағларидан ички валюта бозорида хориж валютасини сотиб олиш учун фойдаланиш;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва шартларда ер участкаларига доир ҳуқуқларни сотиб олиш;
- Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, ўзига мулк ҳуқуқи асосли қарашли бўлган мол-мулк ва ҳар қандай мулк ҳуқуқлардан зиммага олган мажбуриятларнинг, шу жумладан, ўз маблағларини жалб этишга қаратилган мажбуриятларнинг барча турлари бўйича таъминот сифатида фойдаланиш;
- ўз инвестициялари ва бошқа активлари реквизиция қилинган тақдирда мутаносиб равишда товон олиш;
- давлат бошқарув органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳамда улар мансabdор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ҳамда қарорлари натижасида етказилган зарарларини ундириш.

Хорижлик инвестор Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳуқуқларга ҳам эгадир.

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этишдан манфаатдорлик ҳар қандай давлатнинг ўз инвестиция сиёсатини ишлаб чиқишини талаб этади. Бу сиёсат хорижий инвестицияларни жалб этишнинг ўзига хос йўналишини, шунингдек, уларни

жалб этишни рағбатлантириш тизимини аниқлаб беради ва инвестиция фаолиятининг ҳуқуқий тартибини белгилайди.

Ҳудудда хорижий инвестициялар амалга оширилишининг ҳуқуқий асослари ва тартибини белгилаб беришдан иборат. Ушбу қонуннинг асосий вазифалари:

- хорижий инвестициялар кириб келишини рағбатлантириш йўли билан Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш ва унинг жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишига қўмаклашишдан;
- хорижнинг молиявий, моддий, интеллектуал ва бошқа ресурсларини, замонавий хорижий технологияларни ва бошқарув тажрибасини жалб этиш ҳамда улардан оқилона фойдаланишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида хорижлик инвесторлар қуйдагилар бўлиши мумкин: чет эл давлатлари, чет эл давлатларининг маъмурий ёки ҳудудий органлари; давлатлараро битимлар ёки бошқа шартномаларга мувофиқ ташкил топган ёки халқаро оммавий ҳуқуқ субъектлари бўлган халқаро ташкилотлар; чет эл давлатларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил топган ва фаолият кўрсатиб келаётган юридик шахслар, бошқа ҳар қандай ширкатлар, ташкилотлар ёки уюшмалар; чет эл давлати фуқаролари бўлмиш жисмоний шахслар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет элларда доимий яшайдиган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари.

Хорижлик инвесторлар ва хорижий инвестициялар учун адолатли ва тенг ҳуқуқли режим, уларнинг тўлиқ ва доимий ҳимояси ҳамда хавфсизлиги таъминланади. Бундай режим Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида белгилаб қўйилган режимга қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас.

Хорижий инвестицияларнинг ҳуқуқий режими Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахслари томонидан амалга оширилаётган инвестицияларнинг тегишли режимига қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган меъёрларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлиги манфаатларини ҳимоя этиш мақсадида иқтисодиёт ва фаолиятнинг муайян соҳаларида хорижий инвестициялар учун чеклашлар ёки таъқиқ назарда тутилган бўлиши мумкин.

Хорижлик инвесторларнинг Ўзбекистон Республикаси қонун-

лари билан кафолатланган ҳуқуқлари ва манфаатлари бузилганда, уларни тиклаш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари, шу жумладан, халқаро шартномалари билан тартибга солинади.

Инвестициялар ва хорижлик инвесторларнинг таваккалчилигини суғурта қилиш ихтиёрий равишда амалга оширилади.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикасининг меъёрий-ҳуқуқий ва қонун ҳужжатларида хорижий инвестициялар учун қуйидаги кафолатлар ва рағбатлантириш омиллари амал қилади:

- давлат инвестиция фаолияти субъектларининг ҳуқуқларини кафолатлайди;
- давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари инвестиция фаолияти субъектларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилаётган фаолиятига аралашишга ҳақли эмас;
- давлат инвестициялар ҳимоя қилинишини кафолатлайди;
- Ўзбекистон Республикасида инвестициялар ва инвесторларнинг бошқа активлари давлат мулкига айлантирилмайди;
- инвестициялар ва инвесторларнинг бошқа активлари реквизиция қилинмайди;
- инвестиция фаолияти субъектининг инвестиция фаолияти натижасида олинган фойдаси (даромади) солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангач, унинг хоҳишига кўра реинвестиция қилиниши ёки бошқа ҳар қандай усулда ишлатилиши мумкин;
- инвестиция фаолияти субъекти олган акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар, унинг мақсадли банк омонатлари, шунингдек, олинган мол-мулк олиб қўйилган (реквизиция қилинган) ҳолларда улар қиймати ёки ижара тўловлари қонун ҳужжатларига мувофиқ қопланади (компенсация тўланади);
- Ўзбекистон Республикасининг янги қонун ҳужжатларини қабул қилиш инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштириши мумкин. Агар Ўзбекистон Республикасининг кейинги қонун ҳужжатлари инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштиради, унда хорижлик инвесторларга нисбатан инвестициялаш сана-сида амал қилган қонун ҳужжатлари инвестициялаш пайтидан бошлаб ўн йил мобайнида қўлланилади. Хорижлик инвестор ўз хоҳишига кўра янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларини қўллаш ҳуқуқига эгадир;
- хорижлик инвесторларга хориж валютасидаги пул маблағла-

рини Ўзбекистон Республикасига ва ундан ташқарига, улар солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловларни Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тўлаши шарти билан, бирон-бир чеклашсиз эркин ўтказиш кафолатланади.

4.4. Хорижий инвесторларга берилган имтиёзлар, кафолатлар ва рағбатлантириш омиллари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида кўра, юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ривожлантиришга тўғридан-тўғри қўйилмалар киритаётган хорижий инвесторлар учун максимал даражада қулай инвестиция муҳитини яратиш, республика минтақаларига хорижий сармоялар ва замонавий технологиялар жалб этилиши рағбатлантирилишини кучайтириш, хорижий инвесторлар ҳамда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар учун кафолатлар ва имтиёзлар тизими янада мустаҳкамлаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони билан белгиланган солиқ имтиёзлари 2012 йилнинг II чорагидан бошлаб:

- иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларида фаолият юритаётган;
- Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти истисно этилган ҳолда, республиканинг барча минтақаларида жойлаштирилаётган хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга татбиқ этилиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПФ-4853-сонли Фармонида асосан мамлакатимизда юқори технологияли янги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш, ҳудудларни рақобатдош ва экспортга йўналтирилган замонавий саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ўзлаштиришга янада фаол жалб қилиш, ишлаб чиқариш, муҳандислик-коммуникация, йўл-транспорт, ижтимоий инфратузилма ва логистика хизматларини жадал ривожлан-

тиришни таъминлаш учун тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишни кенгайтиришнинг энг муҳим омили сифатида эркин иқтисодий зоналарни изчил ривожлантириш борасида янада қулай шарт-шароитлар яратилди. Хусусан:

- хорижий инвесторларга мамлакатимиз иқтисодиётининг реал секторларига инвестиция киритиши учун янада қулай шароитлар яратиш мақсадида эркин иқтисодий зоналар учун ягона ҳуқуқий режимни белгилаш, солиқ ва божхона имтиёзлари, преференцияларни бирхиллаштириш;
- маҳаллий минерал-хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлайдиган ва юқори қўшимча қийматга эга рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган юқори технологияли ва маҳаллийлаштириладиган замонавий корхоналарни ташкил қилиш учун тўғридан-тўғри инвестицияларни, авваламбор, хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш, эркин иқтисодий зоналарнинг муайян соҳага ихтисослашувини қўллаб-қувватлаш ва уларда саноат кооперациясини ривожлантириш;
- эркин иқтисодий зоналарда “ягона дарча” тамойили асосида барча турдаги давлат хизматларини кўрсатишга, жумладан, рухсат бериш тартиб-таомилларига босқичма-босқич ўтиш;
- ишлаб чиқариш, муҳандислик-коммуникация, йўл-транспорт ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш, шунингдек, сифатли логистика хизматлари кўрсатиш бўйича замонавий инфратузилмани шакллантириш;
- олий, ўрта махсус касб-ҳунар таълими муассасаларида эркин иқтисодий зоналарнинг соҳа кадрларига бўлган ҳозирги ва истиқболдаги эҳтиёжларидан келиб чиқиб, уларнинг эркин иқтисодий зоналарда жойлашган корхоналарда ишлаб чиқариш амалиётини ўташини назарда тутган ҳолда, юқори малакали мутахассисларни тайёрлашни ташкил этиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 19 сентябрдаги р-4351-сонли Фармойишига мувофиқ ташкил этилган эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштиришга қаратилган чора-тадбирларни таҳлил қилиш ва ишлаб чиқиш комиссиясининг эркин иқтисодий зоналар ҳудудида амалда қўлланилаётган солиқ ва божхона режимларини бирхиллаштириш ҳамда ушбу зоналар иштирокчиларининг қуйидагилардан:

- ер солиғи, даромад солиғи, юридик шахслар мулк солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш

солиғи, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, шунингдек, республика йўл жамғармаси ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги таълим ва тиббиёт муассасаларининг моддий-техника базасини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмаларидан;

- мамлакатимизда ишлаб чиқарилмайдиган ва лойиҳаларни амалга ошириш доирасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхатлар бўйича четдан келтириладиган қурилиш материалларини божхона тўловларидан (божхонада расмийлаштириш йиғимлари бундан мустасно);
- ўзининг ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун четдан келтириладиган асбоб-ускуналар, хомашё, материаллар ва бутловчи буюмларни божхона тўловларидан озод этилди (божхонада расмийлаштириш йиғимлари бундан мустасно).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10-апрелдаги ПФ–4434-сонли “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида кўра шуни қайд этиш жоизки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда қулай инвестициявий муҳит шакллантирилди, хорижий инвесторларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича қонун йўли билан кенг кўламдаги имтиёзлар, афзалликлар ва кафолатлар тизими белгиланди.

Фармоннинг 4-моддасига асосан Фармоннинг 3-бандида кўзда тутилган имтиёзлар киритилган инвестициялар ҳажмига қараб 3 йилдан 10 йил муддатгача, жумладан:

- 300 минг АҚШ долларида 3 миллион АҚШ доллари гача ҳажмдаги инвестициялар – 3 йил муддатга;
- 3 миллион АҚШ долларида 5 миллион АҚШ доллари гача ҳажмдаги инвестициялар – 5 йил муддатга;
- 5 миллион АҚШ долларида 10 миллион АҚШ доллари гача ҳажмдаги инвестициялар – 7 йил муддатга;
- 10 миллион ва ундан кўп АҚШ доллари ҳажмидаги инвестициялар сўнгги 5 йилда амалдаги ставкалардан 50 фоиз кам ҳажмдаги даромад солиғи ва ягона солиқ тўлови ставкалари қўлланган ҳолда – 10 йил муддатга берилади.

Хулоса қилиб айтганда, миллий иқтисодий тизимизда хорижий инвестицияларнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари бунёд этилган

бўлиб, уларда яратилган шарт-шароитлар, жумладан, солиқ ва божхона имтиёзлари, қонун ўзгармаслик кафолатлари, фойда олиш ва мулкларнинг реквизиция қилинмаслиги ва бошқа кафолатлар республика иқтисодиётига хорижий инвестициялар жалб қилинишини янада рағбатлантиради ва унинг жаҳон ҳўжалиги тизимига уйғунлашувини таъминлайди.

Назорат саволлари

1. *Хорижий инвестицияларнинг мазмуни ва зарурлигини очиб беринг.*
2. *Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилиш турлари ва шакллари ёритинг.*
3. *Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг иқтисодиётни модернизация қилишдаги ролини очиб беринг.*
4. *Ўзбекистон Республикаси инвестиция тўғрисидаги қонунлар ва қонуности ҳужжатларининг мазмуни, мақсади ва аҳамиятини ёритинг. Хорижий инвесторларга берилган имтиёзлар, кафолатлар ва рағбатлантириш омилларини очиб беринг.*

Тест саволлари

1. **Проф. Д. Ғозибековнинг хорижий инвестициялар тўғрисидаги фикрини айтинг.**
 - А. Бир иқтисодиёт субъекти капиталини ўзга иқтисодиётга муайян муддатга боғлаш бўлиб, ички инвестициялардан рисклар кенглиги билан фарқланган ҳолда, ҳуқуқий шароитларнинг, муҳитининг ўзгариши билан тавсифланади ва натижада мамлакатлар ва минтақалар бўйлаб капитал кўчиши.
 - Б. Ички инвестициялардан рисклар кенглиги билан фарқланган ҳолда, ҳуқуқий шароитларда капитал кўчиши.
 - В. Капиталини ўзга иқтисодиётга муайян муддатга боғлашни ўз ичига олувчи қўйиш.
 - Г. Ҳуқуқий шароитлар, инвестиция муҳитининг ўзгариши билан тавсифланади.
2. **Хорижий инвестициялар билан боғлиқ рискларни ёритинг.**
 - А. Асосий ёки мамлакат билан боғлиқ риск, шартнома ёки инвестицияга қадар риск, операцион ёки инвестициядан сўнгги риск.
 - Б. Қийматли, асосий ёки мамлакат билан боғлиқ риск.
 - В. Фоизли, шартнома ёки инвестицияга қадар риск.
 - Г. Кредитли операцион ёки инвестициядан сўнгги риск.
3. **Хорижий инвестицияларнинг қандай хусусиятлари мавжуд?**
 - А. Капитал кўчиши, риск, қулай, узоқ, аниқ мақсад, технология, аҳоли бандлиги, рақобат, экспорт, самарага эришиш.
 - Б. Қўшма корхоналар тузиш, илғор тажрибага эга бўлиш, бошқарув ва рақобатни тўғри йўлга қўйиш.

- В. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сифати ва рақобатбардош бўлиш.
- Г. Мамлакат экспорт имкониятларини кенгайтириш ва жаҳон бозорида “қатъий” валюта топиш.

4. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш турлари?

- А. Устав капиталида 15 % улуш, устав капитали хорижлик инвесторга тегишли (100 %), мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар, интеллектуал мулкка, концессиялар, соҳалари объектлари, тураржой биноларига, эркин иқтисодий ҳудудлар, халқаро лизинг шаклида.
- Б. Мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар, интеллектуал мулкка, концессиялар, соҳалари объектлари, тураржой биноларига, эркин иқтисодий ҳудудлар шаклида.
- В. Устав капитали хорижлик инвесторга тегишли (100 %), мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларга эгалик қилиш шаклида.
- Г. Соҳалари объектлари, тураржой биноларига, эркин иқтисодий ҳудудлар, халқаро лизинг шаклида.

5. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг жозибадорлигини белгиловчи омилларни ёритинг.

- А. Бозор омиллари, бой табиий ресурсларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқариш харажатлари омиллари, инвестиция муҳити, мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш стратегияси.
- Б. Бозор омиллари, бой табиий ресурсларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқариш харажатлари омиллари.
- В. Бой табиий ресурсларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқариш харажатлари омиллари, инвестиция муҳити.
- Г. Ишлаб чиқариш харажатлари омиллари, инвестиция муҳити, мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш стратегияси.

5-боб. ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ХАЛҚАРО ИНТЕГРАЦИЯСИДАГИ ЎРНИ ВА УЛАРНИНГ ХАЛҚАРО ҲАРАКАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

Таянч иборалар: халқаро иқтисодий интеграция, “ресурслар чекланганлиги”, трансмиллий корпорация, ЕИ ташкилоти, НАФТА, Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари, диверсификацион тамойил, Марказий Осиё ҳамдўстлиги, эркин савдо ҳудуди, божхоналар иттифоқи, умумий бозор, Тўла иқтисодий иттифоқ, ХВФ, ХТТБ, ЕТТБ, ОТБ, ИТБ, “Стенд-бай” кредитлар, ҳамкорлик, халқаро капитал.

5.1. Иқтисодиётнинг халқаро интеграцияси мазмуни, унинг миллий иқтисодиётни ривожлантириш ва фаоллаштиришдаги зарурати ва аҳамияти

Халқаро иқтисодий интеграциянинг ривожланиши алоҳида олинган давлатларни халқаро ҳўжалик алоқаларига мунтазам равишда жалб этишга олиб келади, бу эса ягона жаҳон иқтисодиётини барпо этишга имкон яратади.

Дунёдаги барча мамлакатлар умумиқтисодий қонунларга кўра ривожланади, улар халқаро муносабатлар иқтисодий қиёфасининг устувор бўлишини шартлайди. Хусусан, глобаллашув шароитида жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнини амалга ошириш мамлакат келажагини, иқтисодиёт ривожини таъминловчи муҳим омил ҳисобланади. Глобаллашув (лотинча *globus* – ер курраси) жаҳон ҳўжалигининг бутун маконини қамраб олувчи иқтисодий муносабатлар ягона тармоғининг ташкил топиши ва ривожланишидир.

Жаҳон ҳўжалиги субъектларининг ўзаро алоқаси ҳамда ўзаро боғлиқлигининг кенгайиши ва кучайиши глобал муаммоларни ҳал этишда тобора кўпроқ давлатларнинг иштирок этишини тақозо этади. Бу муаммоларнинг мураккаблашуви уларнинг ўз вақтида ва тезкорлик билан ҳал этилишида ҳукуматлараро ва ноҳукумат (ишлаб чиқарувчилар, компаниялар ва фирмалар, илмий жамиятлар ва бошқа ташкилотларнинг бирлашмалари) халқаро иқтисодий ташкилотларининг фаолиятини заруратга айлантиради¹.

Демак, халқаро иқтисодий интеграция миллий ҳўжаликлар (давлатлар) ўртасида ўзаро кўптомонлама барқарор алоқаларнинг

1 Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Иқтисод ва молия, 2010. 650-652-бетлар.

ривожланиши ва меҳнат тақсимои негизиди юзага келган мамлакатларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий жиҳатдан бирлашуви бўлиб, ишлаб чиқариш тармоқларининг турли даражада ва турли кўринишдаги ўзаро алоқадорлигини ифода этади.

Халқаро иқтисодий интеграция жараёнларини тадқиқ этиш, унда вужудга келиши мумкин бўлган муаммоларни ҳал этиш ва мазкур жараённинг энг самарали шакллари кўрсатиб беришга интилиш бу борадаги турли назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига олиб келди.

5.1-жадвал

Халқаро иқтисодий интеграция тўғрисидаги назарияларнинг асосий йўналишлари, намояндалари ва қисқача мазмуни²

Йўналишлар	Намояндалари	Қисқача мазмуни
Неолиберализм	В.Репке, М.Аллэ, Б.Баласс	• тўлиқ интеграция – бир неча мамлакатлар миқёсида ягона бозор маконининг ташкил этилиши; • бу макондаги эркин рақобат ва бозорга давлат сиёсати ўз таъсирини ўтказа олмайди; • халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасига давлатнинг аралашуви салбий ҳолатларни келтириб чиқаради
Корпорационизм	С.Рольф, Ю.Росту	• трансмиллий корпорацияларнинг фаолият кўрсатиши; • халқаро иқтисодиётнинг интеграциялашуви, унинг рационал ва мувозанатли ривожланишини таъминлайди
Структурализм	Г.Мюрдаль	• интеграциялашув мамлакатлар иқтисодиётидаги чуқур таркибий ўзгаришлар жараёни бўлиб, унинг натижасида сифат жиҳатидан янги интеграциялашган макон; • нисбатан такомиллашган хўжалик организми пайдо бўлади
Неокейнсчилик	Р.Купер	• мамлакатларнинг эркинлигини максимал даражада сақлаб қолган ҳолда интеграция жараёнларидан олинадиган турли-туман нафни кўпайтириш лозим

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Дирижи́зм	Я.Тинберген	• интеграция жараёнларида бозор механизмнинг ҳал қилувчи роли инкор этилиб, халқаро иқтисодий тузилмаларнинг ташкил этилиши ва амал қилиши; • интеграциялашаётган мамлакатлар томонидан умумий иқтисодий сиёсатнинг ишлаб чиқиши, социал қонунчилик бўйича келишув; • кредит сиёсатининг мувофиқлаштирилиши асосида амалга оширилиши мумкин деб ҳисобланади

Ҳозирги кунда интеграцион жараёнлар тўғрисида мутахассислар орасида ягона қарашлар концепцияси мавжуд эмас. Бир гуруҳ иқтисодчи олимлар интеграцияни жаҳон мамлакатлари ўртасида янги товарлар оқимини шакллантириш орқали “ресурслар чекланганлиги” муаммосини бартараф этиш йўли деб талқин этишса, бу орқали жаҳон мамлакатларида нисбатан серхаражат товарлар ишлаб чиқаришга чек қўйилиб, технологик айирбошлашни кенгайтириш имкониятини беради, яъни илмий техник-технологик корхоналар интергациясига харажатларни камайтириш имконини беради, бошқа бир гуруҳ олимлар интеграцияни талаб этувчи дастлабки туртки сифатида ноиқтисодий омилларни илгари суради. Масалан, мамлакат мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш ва шу кабилар. Учинчи бир гуруҳ иқтисодчилар эса интеграция ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсиши, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорлик каби мақсадларга енгилроқ ва тезроқ эришиш имкониятини беради, деб ҳисоблашади. Хуллас, у ёки бу назарий ёндашувларни умумлаштирган ҳолда шуни қайд этиб ўтишимиз мумкинки, интеграция ҳудудий миқёсда сифат жиҳатдан янги иқтисодий муҳитни яратиш йўли орқали миллий хўжалик комплексларининг ўзаро яқинлашиши ва бир-бирига кириб бориши жараёнидир.

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида интеграцион жараёнлар, асосан, икки кўринишда (микро – трансмиллий корпорацияларнинг ташкил этилиши орқали, макро – иқтисодий сиёсатни давлатлараро мувофиқлаштириш сиёсати орқали) амалга оширилади.

Микромиқёсдаги интеграцион жараёнлар бир-бирига ҳудудий жиҳатдан яқин жойлашган мамлакатларнинг хўжалик

юритувчи субъектлари капиталларининг ўзаро таъсир доираси орқали амалга оширилади. Яъни ушбу давлатлар ўртасида интеграцион жараёнлар иқтисодий битимлар тизимининг шаклланиши, кичик шахобчалар, шуъба корхоналар ташкил этилиши орқали юз беради. Ташкил топган корхона ва фирмалар ўртасидаги ўзаро иқтисодий алоқаларнинг тез ривожланиши товар алмашуви, хизмат соҳалари, капитал ва ишчи кучининг мамлакатлараро эркин ҳаракатини таъминлашга олиб келади, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-технологик, ташқи иқтисодий ва мудофаа, молиявий ва валюта соҳасида ягона сиёсатни ўтказиш зарурати туғилади. Ягона валюта ва молиявий фондлар, инфратузилмалар ва умумий давлатлараро бошқарув органларига эга иқтисодий мажмуалар яратилади.

Макромиқёсдаги интеграцион жараёнлар – давлатлараро даражада интеграция давлатлар иқтисодий бирлашмаларининг шаклланиши ҳамда иқтисодий сиёсатларнинг келишуви асосида амалга ошади.

Жаҳон хўжалиги ривожланишининг замонавий босқичида сайёрамизнинг барча қитъаларида интеграцион жараёнларнинг турли шакллари кўришимиз мумкин. Хўжалик ҳаётда интеграциялашув жараёнлари кундан-кунга чуқурлашиб бормоқда. Интеграциялашув жараёнлари жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимида халқаро савдо соҳасидан тортиб илмий-ахборот, товар айирбошлашгача бўлган турли кўринишларнинг бир-бирига қўшилиб боришини назарда тутаяди.

Жаҳон иқтисодиётида хўжалик ҳаётининг барқарор ривожланиши такрор ишлаб чиқаришнинг миллий хўжаликлар доирасидан четга чиқиш жараёнини акс эттиради (энг аввало, халқаро меҳнат тақсимооти асосида). Жаҳон хўжалиги байналмилаллашувининг ўсиши ва ривожланишида ТМКларнинг таъсир доираси каттадир. ЮНКТАД маълумотига кўра, ҳозирги кунда жаҳонда 40 мингдан ортиқ ТМКлар ва уларнинг 270 мингдан ортиқ шахобчалари ва шуъба корхоналари фаолият кўрсатиб келмоқда. Жаҳондаги 500 дан ортиқ энг йирик корпорацияларнинг 1/3 қисми эса АҚШга тегишлидир.

Жаҳон хўжалигида халқаро иқтисодий интеграциянинг ривожланиш жараёнлари иккинчи омили халқаро меҳнат тақсимооти тузилмасидаги чуқур ўзгаришлардир (бу, асосан, ИТИ (илмий-техник инқилоби) таъсирида юз беради). Халқаро меҳнат тақси-

моти атамаси, бир томондан, мамлакатларнинг маълум бир маҳсулотлар ишлаб чиқаришига ихтисослашувини билдирса, иккинчи томондан, ишлаб чиқариш мажбуриятларининг фирма ичида ва фирмаларо тақсимланишида ўз ифодасини топади.

Умумжаҳон аҳамиятга эга илмий-техник инқилоб (ИТИ)нинг ҳозирги босқичи байналмилаллашуви ҳам бозор, ҳам ишлаб чиқариш соҳасини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишда муҳим роль ўйнамоқда. ИТИ ташқи иқтисодий алоқаларнинг ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришдаги ролининг ошишини таъминловчи муҳим омилдир. Хуллас, ИТИ у ёки бу мамлакатда алоҳида ажралган ҳолда тўлақонли ривожланиб бора олмайди.

5.2. Миллий иқтисодиёт халқаро интеграциялашувининг асосий йўналишлари ва ҳозирги талаблари(халқаро интеграциясига қаратилган давлат сиёсатининг асосий мақсади ва йўналишлари)

Халқаро иқтисодий интеграция турли мамлакатлар иқтисодий алоқаларининг барқарорлашиб, чуқурлашиб ривожланиши, улар хўжаликларининг чамбарчас бирлашиш жараёнларидир³.

Микродаражада бу жараён ҳудуд жиҳатдан яқин жойлашган мамлакатлар алоҳида фирмаларининг ўзаро таъсири орқали улар ўртасидаги турли-туман иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши, шу жумладан, хорижий давлатлардаги филиалларини ташкил этиш асосида боради. Давлатлараро даражада интеграция давлатлар иқтисодий бирлашмаларининг шаклланиши ҳамда иқтисодий сиёсатларнинг келишуви асосида амалга ошади.

Халқаро иқтисодий интеграция ўз мазмуни ва моҳияти билан, биринчидан, жаҳон мамлакатларида рўй бераётган чуқур хўжалик ва ижтимоий-сиёсий бирлашув соҳасидаги жараёнларнинг боришини, иккинчидан, мустаҳкам иқтисодий ўзаро алоқадорликни, учинчидан, миллий хўжаликдаги меҳнат тақсмотини, тўртинчидан, турли даража ва шаклда рўй бераётган ишлаб чиқаришдаги ўзаро иқтисодий ҳамкорликларни англатади. Халқаро иқтисодий интеграцион жараёнлар, асосан, бир-бирига яқин бўлган ҳудудлардаги давлатларнинг ўзаро иқтисодий шартномаларида, уларнинг хорижий мамлакатлардаги бўлимларининг ташкил топишида,

3 Шодмонов Ш.Ш., Ғофуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Иқтисод-молия, 2010. – 665 б.

хўжалик субъектлари (фирмалар, корхоналар) ўртасидаги капиталнинг ўзаро алоқадорлигида намоён бўлади. Давлатлараро иқтисодий интеграцион жараёнлар мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий бирлашуви ва миллий давлатлар сиёсатининг шартномалари асосида амалга оширилади.

Ҳозирги кунда субъектлар ўртасидаги интеграцион жараёнларнинг бориши ва ривожланиши, асосан, давлатлараро аҳамиятга эга бўлган товарларнинг эркин ҳаракати ва хизмат кўрсатиш соҳалари, мамлакатлар ўртасидаги капитал ҳаракати ва ишчи кучи миграцияси, давлатлараро иқтисодий ҳамкорликдаги ўзаро келишувлар, илмий-техникавий ва технологик соҳалар, молия-кредит соҳалари, ташқи иқтисодий ва ижтимоий, маданий, шунингдек, мудофаа сиёсати ва бошқа кўплаб соҳаларда намоён бўлмоқда.

Халқаро иқтисодий интеграцион жараёнлар натижасида бир бутун валюта бирлиги (сўм, рубль, евро, доллар ва ҳ.к. лар), молиявий бюджет, давлатлараро ёки миллатлараро бошқарувга асосланган минтақавий хўжалик тармоқлари ташкил топиши мумкин (ЕИ ташкилоти, НАФТА, Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари каби). Халқаро иқтисодий интеграциянинг энг оддий кўринишларидан бири савдо соҳаларида эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил топиши бўлса, иқтисодий интеграциянинг мураккаб кўринишларидан бири эса ташқи савдо тарифлари асосида муҳим роль ўйнаётган божхона иттифоқларининг вужудга келишидир.

Халқаро иқтисодий интеграцион жараёнлар жаҳон мамлакатлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминлашда бир қатор қулайликларни вужудга келтириб, улар, биринчидан, хўжалик субъектларини (товар ишлаб чиқарувчиларни) кўплаб ресурслар билан (меҳнат ва янги техник-технологик материаллар) таъминлаш билан бир вақтда жаҳон бозорларига мос рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имконини беради.

Иккинчидан, халқаро иқтисодий интеграцион жараёнларда қатнашувчи барча давлатларни иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий жиҳатидан бир-бирига яқинлаштиради. Аъзо давлатларни дунё мамлакатлари томонидан рўй бериши мумкин бўлган турли тўсиқ ва рақобатдан ҳимоя қилади.

Учинчидан, халқаро иқтисодий интеграцион жараёнларда иштирок этувчи давлатлар ўртасидаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий муаммоларни ҳал этиш имкониятини беради. Шундай қилиб, халқаро иқтисодий интеграцион жараёнларнинг

бориши иқтисодий ривожланиш ва юксалишдан орқада қолаётган минтақалар, туманларнинг ривожланиши, халқаро меҳнат бозоридаги аҳволнинг яхшиланиши, иқтисодий кам таъминланган аҳолининг иқтисодий таъминоти яхшиланишига имкон туғдиради.

Ўзбекистон Республикаси 1991 йилнинг 31 августида суверен, яъни мустақил давлат эканлигини эълон қилди. Шу кундан бошлаб республиканинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида ривожланишнинг янги даври бошланди. Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё минтақасининг марказий қисмида жойлашган бўлиб, республикада Ўрта Осиё аҳолисининг 45 %и яшайди.

Ўзбекистон қўшни Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Афғонистон билан чегараланиб, Европа ва Осиёнинг бир қатор мамлакатлари билан транспорт ва телекоммуникация алоқалари орқали боғланиб турувчи муҳим стратегик коридор ҳисобланади.

Халқаро иқтисодий интеграция жараёнлари шитоб билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда мамлакатда самарали ташқи иқтисодий фаолият олиб бориш, ривожланган мамлакатлар билан иқтисодиётнинг етакчи ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш тармоқларида ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш, рақобатбардош миллий маҳсулотлари, турли кўринишдаги хизматлари билан дунё бозорларини забт этиш ҳар бир давлатнинг бош мақсади ҳисобланади.

Халқаро иқтисодий интеграция халқаро меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқариш ва фанни ихтисослаштириш, хўжалик ҳаётини байналмилаллаштириш жараёнидан объектив равишда келиб чиқади. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг шаклланиши ва ривожланиши алоҳида олинган мамлакатларнинг ўзаро алоқалари ва бир-бирига боғлиқлигининг кучайиши билан белгиланади. Дунёдаги турли мамлакатларда иқтисодий ривожланиш нотекис юз берганлиги сабабли халқаро айирбошлашни кенгайтириш зарурати юзага келади, яъни мамлакатлар орасида турли товарлар, хизматлар, меҳнат, ахборот, хомашё, техника-технологиялар айирбошлаш, маданий ва бошқа ҳамкорликларни амалга ошириш эҳтиёжи пайдо бўлади. Ўз навбатида, ҳар бир давлат ўз миллий, иқтисодий, сиёсий манфаатларини кўзлаган ҳолда мазкур жараёнларда иштирок этади.

Шундай қилиб, давлатнинг халқаро иқтисодий интеграцияси турли соҳаларда: ташқи савдо, фаолиятнинг илмий техника, ишлаб

чиқариш, инвестиция, валюта-молия ва кредит, ахборот, маданий ва спорт турлари, меҳнат ресурсларини олиб ўтишда ўрнатилади. Халқаро иқтисодий интеграциянинг ана шу барча турларини қуйидаги шаклларга бирлаштириш мумкин: савдо (товарларни айирбошлаш, хизматлар кўрсатиш), қўшма тадбиркорлик, ҳамкорликнинг бошқа турлари. Улар халқаро иқтисодий муносабатлар амалиётида, айниқса, кенг тарқалган.

Кейинги йилларда жаҳон иқтисодиётида кузатилаётган ўзгаришлар ва турли салбий тенденцияларга қарамасдан, Ўзбекистонда олиб борилаётган самарали иқтисодий ҳамда инвестицион сиёсатнинг устувор йўналишлари халқимиз манфаатлари ва турмуш даражасини яхшилашга қаратилганлиги билан тавсифланмоқда.

5.3. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш ва барқарор ривожлантиришда фаол халқаро интеграцияни таъминлашнинг хориж тажрибалари

XX асрнинг бошларидаги жаҳон ҳўжалиги кўпинча “капиталнинг кучига” қараганда кўпроқ харбий куч, ташқи иқтисодий мажбурлашга асосланган эди. Бу даврдаги жаҳон ҳўжалиги доирасида беқарор қилган кескин зиддиятлар мавжуд эди. Улар сирасига империалистик мамлакатлар ўртасидаги зиддиятлар (улар иккита жаҳон урушига олиб келди), шунингдек, саноати ривожланган ва иқтисодий қолоқ мамлакатлар ўртасидаги зиддиятларни киритиш мумкин. XX асрнинг ўрталарига келиб, жаҳон ҳўжалиги икки қисм: жаҳон капиталистик ва жаҳон социалистик ҳўжалигига бўлиниб кетди. Халқаро иқтисодий алоқалар тизимида дунё капиталистик ҳўжалиги устун мавкега эга бўлди. 90 йилларнинг бошида халқаро савдонинг 9/10 қисми дунё капиталистик ҳўжалиги доирасидаги товар оборотига тўғри келди.

60-йиллардан бошлаб ривожланаётган мамлакатлар хорижий мамлакатлар иқтисодиёти тизимида тўла ҳуқуқли субъект сифатида кирди.

70-йилларнинг ўрталарига келиб, улар орасидан Жанубий-шарқий Осиё (тўрт “Кичик аждарҳо”лар биринчи тўлқини – Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг (Сянгон), Сигапур) ва Лотин Америкаси мамлакатлари – Бразилия, Аргентина, Мексика каби янги саноатлашган мамлакатлар сезиларли даражада ажралиб чиқа бошлади.

Марказий Осиё минтақаси доирасида умумминтақавий тартибга солиш объекти бўлиши керак бўлган давлатлараро интеграция дастурларини барпо этиш ва амалга оширишнинг алоҳида муҳим роли ва устувор аҳамиятини ажратиб кўрсатиш мумкин. Шу ўринда ташқи иқтисодий ва инвестицион фойлият юритишда диверсификацион тамойилларга ҳам эътибор қаратиш, мамлакатимизнинг келажакдаги истиқболлини ва қутилмаган хавфларни бартараф этиш, шунингдек, бундай хавфлар пайдо бўлган тақдирда улардан келадиган салбий таъсирларни максимал даражада камайтириш имконини беради.

Диверсификация муайян тўплам таркибининг турли-туманлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлардир. Диверсификация даражаси турли-туманлилиқ даражаси билан белгиланади. Диверсификациялашдан муҳим инвестиция концепцияси тариқасида фойдаланилади. У инвестиция портфели даромадлилигини пасайтирмаган ҳолда унинг рискинни пасайтиради. Диверсификациялашдан олинadиган энг юқори самара бир турдаги актив қийматининг пасайиши бошқа турдаги актив қийматининг ўсиши ҳисобига қопланишини таъминлайдиган тарзда инвестиция портфелига турли синфлар, тармоқлар, минтақалар активларини қўшиш орқали эришилади.

Бироқ айни пайтда АҚШ ва Европа давлатларининг – Россия Федерацияси ҳамда Хитой, Ҳиндистон билан АҚШ каби айрим давлатлар ўртасидаги нисбатан турли савдо урушлари ва бошқа иқтисодий санкциялари мазкур диверсификациялаш тамойилларига қаршй аамал қилиш ва уларни такомиллаштиришни талаб этмоқда.

Шунинг учун диверсификацион тамойил, яъни ташқи иқтисодий алоқаларни ўрнатишда қуйидаги диверсификацион тамойилларга эътибор қаратиш ижобий самара бериши мумкин:

- ташқи иқтисодий алоқаларни имкон борица кўпроқ ва минтақавий жиҳатдан турли хил мамлакатлар билан ўрнатиш лозим;
- экспорт таркибини турли маҳсулотлар ташкил этиши лозим;
- бир хил турдаги маҳсулот ёки хизматни бир вақтнинг ўзида жаҳоннинг турли қитъаларида жойлашган давлатларга экспорт қилиш лозим;
- иқтисодиёт учун зарур импорт маҳсулотлари ҳам экспорт сиёсатида амал қиладиган тамойил сифатида амалга оширилиши лозим;

- жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнини ташкил этишда турли мамлакатлар тажрибасини ўзимизнинг шароитга мослаштирган ҳолатда амалга ошириш лозим.

Яна иккита истиқболли йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар нефть-газ машинасозлиги ва нефть кимёсидир. Уларнинг ривожланиши республикамизда нефть ва газ қазиб олиш ҳажмлари ўсиши истиқболи билан изоҳланади, бу, ўз навбатида, нефть-газ машинасозлиги маҳсулотлари лойиҳаларини таъминлаш масаласини ўртага қўяди. Минтақада интеграция жараёнларининг реал шарт-шароитлари ва самарадорлигини таъминлаш юзасидан кечиктириб бўлмайдиган мажбурий макроиқтисодий чора-тадбирлар кўриш фурсати келди, уларга қуйидагилар тегишлидир:

- иқтисодий ислохотларни мувофиқлаштириш;
- миллий хўжалик қонунчиликларини яқинлаштириш;
- тузилмавий, пул-кредит, валюта, нарх, солиқ ва ижтимоий сиёсатнинг умумий стратегиясини келишиш.

Умуман олганда, Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари интеграцияси минтақадаги комплекс устувор муаммоларни ҳал этиб, ушбу мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кучайишининг муҳим омилига айланади.

Хорижий мамлакатлар иқтисодий интеграциясининг халқаро тажрибаси Марказий Осиё ҳамдўстлиги доирасидаги интеграция жараёнларида фойдаланиш мумкин бўлган бир қанча хулосаларга келиш имконини беради. Бу эса Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувида жуда муҳимдир.

Биринчидан, иқтисодий вазифа сифатида минтақавий иқтисодий интеграцияни амалга ошириш учун ўтказилаётган демократик ва иқтисодий ислохотларнинг умумий мақсадлари билан бирлашган қатнашчи давлатлар раҳбарларининг ягона сиёсий идораси зарур.

Иккинчидан, хусусий бизнес ва хорижий инвесторларга ишонч шarti сифатида барқарор макроиқтисодий ва ижтимоий-иқтисодий вазият интеграция иттифоқи аъзоси бўлган мамлакатлар иқтисодиёти интеграцияси муваффақиятли қадам ташлашининг муҳим шarti ҳисобланади. Ўтиш иқтисодиётига асосланган мамлакатлар учун уларга хос бўлган олдинги ижтимоий тузилмаларни ўзгартириш қийинчиликлари билан боғлиқ эркин савдо зонасини, кейинчалик эса ягона иқтисодий маконини барпо этиш биринчи

навбатдаги вазифа ҳисобланади. У бошқа ислоҳотлар (таркибий қайта ўзгартиришлар, хусусийлаштириш, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини бекор қилиш, нархларни эркинлаштириш ва шу кабилар) билан узвий уйғун бўлиши керак.

Учинчидан, минтақавий интеграция эркин савдо зонасини, сўнгра божхона, тўлов ва валюта иттифоқини ташкил этишга доир комплекс чора-тадбирлар сифатида аста-секин, изчил амалга ошириладиган жараён эканлигини эсда тутиш зарур, бунда ҳар бир босқичда қатнашчилардан ҳар бирининг манфаатлари ва хулосалари келишилиши керак.

Тўртинчидан, ривожланган инфратузилмаси (транспорт, алоқа, газ, нефть қувурлари, озиқ-овқат ташиш ва шу каби коммуникациялар) мавжудлиги минтақавий интеграциянинг ҳал қилувчи шарти ҳисобланади, улардан интеграция ҳамдўстлиги барча аъзоларининг манфаатлари йўлида самарали фойдаланиш зарур.

Иқтисодий интеграциянинг асосий шакллари қуйидагилардан иборат:

1. **Эркин савдо ҳудуди.** Унинг доирасида қатнашувчи мамлакатлар ўзаро савдо тўсиқларини бекор қилади, лекин уларнинг ҳар иккаласи учинчи мамлакатга нисбатан савдо тўсиқларини бузмайди. Бундай ҳудудда қатнашувчи мамлакатлар чегараларидаги божхона назорати сақлаб қолиниши керак. Унинг мақсади кўшни қатнашчи мамлакатларнинг сустроқ божхона тўсиғи орқали учинчи мамлакатдан ҳудудга кириб келувчи импорт моллар учун солиқ ундириш ёки уни тақиқлашдан иборат (бу қоида учинчи мамлакатга мол экспорт қилишга ҳам тааллуқлидир). Бунга 1960 йилларда ташкил топган Европа эркин савдо уюшмаси (ЕЭСУ) мисол бўла олади. Унга 6 мамлакат бирлашган бўлиб, унинг асосий вазифаси давлатлараро эркин савдони юритишдан иборатдир. ЕЭСУ интеграциянинг қуйи шакли ҳисобланади, чунки у мунтазам кооперацион алоқаларни билдирмайди. МДҲ мамлакатлари ўртасидаги битим эркин савдо зонасига иккинчи бир мисолдир. Ўзбекистон эркин савдо ўртасида Озарбайжон, Арманистон, Белоруссия, Қозоғистон, Молдавия, Россия ва Украина билан шартномалар тузган. Бу шартномаларга биноан томонлар мазкур мамлакатлардан чиқариладиган ва уларнинг ҳудудига олиб кириладиган товарлардан божхона тўлови олмаслик мажбуриятини қабул қилган. Шу асосида Ўзбекистон шартнома тузган

давлатлардан чиқариладиган ва республика ҳудудига олиб кириладиган товарлардан бож олмайди.

2. **Божхоналар иттифоқи.** Бунда қатнашчи мамлакатлар ўзаро савдода барча чекланишларни бартараф этибгина қолмай, ташқи савдо тўсиқларининг ягона тизимини таъсис этади. Бу билан ички чегараларда божхона хизматини сақлаш заруратини соқит қилади. Европа иттифоқи (ЕИ) божхона иттифоқига мисолдир. Европа иттифоқига 1958 йилда асос солинган бўлиб, 1993 йилга келиб у Ғарбий Европадаги 12 мамлакатни бирлаштирди. Бу уюшманининг асосий вазифаси иштирокчи мамлакатлар доирасида ресурслар, товарлар ва хизматлар ҳаракатини миллий чегарадан холи равишда эркин кўчиб юришини таъминлаш, умумий бозорни вужудга келтириш, бозор воситасида товарларни давлатлараро тақсимлаб, аҳоли талаб-эҳтиёжини қондиришдир. ЕИ тарзида Ғарбий Европа божхона иттифоқининг тузилиши савдо интеграцияси натижаларини амалий баҳолаш имконини туғдиради. Дунёдаги энг атоқли иқтисодчиларнинг фикрича, ЕИ доирасидаги божхона иттифоқи натижасида савдонинг ўсиши кўпроқ бўлади.
3. **Умумий бозор.** Унинг доирасидаги қатнашчилар савдодан ташқари ишлаб чиқариш омилларининг барчасини бемалол кўчириш (ишчи кучи ва сармоя миграцияси) эркинлигига ҳам эга бўлдилар. Бунга яна ўша Европа иқтисодий иттифоқи ёки Европа умумий бозори мисол бўла олади. Унинг ҳозирги расмий номи Европа Иттифоқидир.
4. **Тўла иқтисодий иттифоқ.** Бунда қатнашчи мамлакатлар ўз иқтисодий сиёсатлари, шу жумладан, пул, солиқ ва ижтимоий сиёсат, шунингдек, савдо ҳамда ишчи кучи ва сармоя оқимиغا тааллуқли сиёсатни бирхиллаштиради.

Дунёда давлатларнинг ўнлаб иқтисодий бирлашмалари мавжуд. АСЕАН (Жанубий-шарқий Осиё) мамлакатлари ўртасида кооперация алоқалари фаол ривожланмоқда. МДҲ мамлакатлари доирасидаги иқтисодий ҳамкорлик, айниқса, Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида тузилган Марказий Осиё умумий бозорини ташкил этиш ҳақидаги битимни ҳам ёдга олиш керак. Жаҳонда ривожланаётган ёш мамлакатларга хос, лекин барқарор бўлмаган бошқа интеграция уюшмалари ҳам бор. Уларнинг иштирокчилари ўтмишдаги мустамлакалар бўлиб, иқтисодиёти бир

ёқлама, яъни хомашё етказишга асосланган, шу сабабли бир-бирини тўлдириб, ягона комплексни ташкил эта олмайди. Интеграцион алоқаларнинг пайдо бўлиши жаҳон хўжалигига хос воқелик, аммо улар умумий тус олиш учун ҳамма мамлакатларда шароит муҳайё бўлиши керак.

5.4. Хорижий инвестициялар ва унинг иқтисодиётнинг халқаро интеграциясида тутган ўрни ва улардан самарали фойдаланиш йўналишлари

Мамлакатимиз бозорларининг тарқоқлиги ва торлиги, ташқи иқтисодий сиёсатнинг келишилмаганлиги, молиявий ва технологик ресурсларнинг чекланганлиги шароитида бугунги кунда хорижий рақобатчиларнинг босимига қарши туриш, ўзаро алоқаларда таъсир доираларига жавоб бера олишда хориж тажрибалари етишмаслиги каби салбий ҳолатлар мамлакатимиз иқтисодиётининг халқаро интеграцияси тезлашишига салбий таъсир этмоқда.

Шу боисдан ҳам Ўзбекистоннинг жаҳон давлатлари билан интеграциялашуви мамлакатимизни халқаро микёсда ташқи иқтисодий алоқалар таъсири самарадорлигини оширишга ҳар томонлама хизмат қилади. Чунки ушбу интеграцион бирлашувнинг бир қатор афзалликлари мавжуд. Интеграция қатнашчи мамлакатларнинг ихтиёрийлигига ва улар томонидан иқтисодий иттифоқнинг қулайлиги ва зарурлиги англаб етилишига асосланган эволюцион жараёндир. Ушбу иттифоқ қатнашчи мамлакатларга иқтисодиётларнинг қўшимча қиёсий устунликларига эга бўлиш ва динамик иқтисодий ўсиш траекториясига кириш имконини беради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий соҳада кўпгина ютуқларга эришди. Уларнинг энг муҳимларидан бири республикаимизнинг жаҳон ҳамжамиятида фаол иштирок этиб, миллий манфаатларга мос келадиган кўп томонлама сиёсат юритиши ва шу асосда жаҳон хўжалигида тутган ўз ўрнини мустаҳкамлаб боришидир.

Эндиликда Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсат майдонида борган сари муносиб ўринни эгаллаб бормоқда. Қўйилган кўпгина амалий қадамлар Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятда узоқ муддатли, истиқболли яратувчилик фаолиятини олиб боришга мўлжаллангандир.

Бошқа давлатлар билан бўладиган иқтисодий интеграция давлатнинг ҳар хил эҳтиёжларини қондириш ва самарадорлигини оширишнинг муҳим омили ҳисобланади ва фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, миллатлараро яқинлашуви, аҳолининг турмуш даражасини оширишга ёрдам беради.

Хўжалик алоқаларини байналмилаллаштириш жараёнларининг кучайиб бориши, иқтисодиётни ривожлантириш ҳамда мустақамлашда ташқи иқтисодий омил муҳим роль ўйнамоқда. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиш хусусиятлари ва уларнинг ишлаб чиқаришдаги самарадорлиги миллий иқтисодий барқарорликни ва унинг ривожланиш ҳаракатини аниқлайди. Шунга кўра, жаҳон мамлакатлари замонавий халқаро иқтисодий алоқаларни кенгайтириш ва чуқурлаштиришга катта эътибор бермоқда.

Айниқса, бу мустақил ривожланиш йўлига ўтган республикамиз учун муҳим аҳамият касб этмоқда. Собиқ Иттифоқ таркибида бўлган даврда Ўзбекистон Республикаси хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа қилиш имкониятидан маҳрум эди. Бундан ташқари хўжалик юритишнинг ёпиқ, социалистик бошқарув тизими шароитида капитал миграцияси, ишчи кучи миграцияси, валюта-кредит мунособатлари каби халқаро айрибошлаш турлари деярли ривожланмаган эди. Шунинг учун ҳам ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг барчаси Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалиги тизимига тенг ҳуқуқли бўлиб кириши ва барча мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлигини таъминлашга қаратилган.

Иқтисодий интеграция бир томондан янги технологиялар, хорижий сармоялардан фойдаланиш орқали миллий иқтисодиётни тезда ўстиришга кўмаклашса, бошқа томондан Ўзбекистоннинг бой ресурслари ва ишлаб чиқариш имкониятларининг жаҳон хўжалигига қўшилиши, унинг умумжаҳон иқтисодий имкониятларини кучайтиради.

Интеграция Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалиги тизимига кириб боришини тезлаштиради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон иқтисодиётида халқаро иқтисодий интеграцион жараёнларнинг бориши муҳим ўрин тутмоқда.

Айни пайтда жаҳонда интеграцион ташкилотларга Европа Ҳамжамияти (ЕҲ), Европа эркин савдо ассоциацияси (ЕФТА – ЕЭСА), Шимолий Америка эркин савдо ассоциацияси (АҚШ, Канада ва Мексика), Лотин Америкасининг етакчи уч гуруҳлари – Анд гуруҳи (Andean group), Марказий Америка умумий бозори

(Central Amerikan Common Market), Кариб бўғози давлатларининг ҳамжамияти ва бозори (Caribbean community and common market), божхона иттифоқи, Жанубий-шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси (АСЕАН), Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ), Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги (ОТИХ), МДХ ва шу кабиларни келтиришимиз мумкин. Хусусан:

Интеграцион ташкилотлар:

1. Лотин Америка зонаси (эркин савдо LAFTA, 1960 йил), 11 та мамлакат аъзо.
2. Кариб жамияти (Carikom, 1967), 13 та мамлакат аъзо.
3. Анд гуруҳи (Andian Group, 1969), 5 та мамлакат аъзо.
4. Жануб конус мамлакатлар умумий бозори (Mercosur, 1991), 4 та мамлакат аъзо.

Осиёдаги интеграцион бирлашмалар:

1. Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЕСО, 1964), 10 та мамлакат аъзо.
2. Жануб-шарқий Осиё мамлакатлари ассоциацияси (Asean, 1967), 6 та мамлакат аъзо.
3. БИМСТ иқтисодий ҳамкорлик жамияти (BIMST-EC, 1998), 5 та мамлакат аъзо.

Африка интеграцион бирлашмалари:

1. Шарқий (востока) Африка жамияти (ЕАС, 1967 ёки 1993), 3 та мамлакат аъзо.
2. Ғарбий (запад) Африка мамлакатлар иқтисодий ҳамкорлиги жамияти (ECOWAS, 1975), 15 та мамлакат аъзо.
3. Шарқий ва Жанубий Африка умумий бозори (COMESA, 1982), 19 та мамлакат аъзо.
4. Араб мамлакатлари уюшмаси (UMA, 1989), 5 та мамлакат аъзо.

Хуллас, Ўзбекистон нафақат Марказий Осиё Ҳамжамияти (МОХ), МДХ, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотлари (ИХТ) ва бошқа халқаро уюшма ва иттифоқлар билан кенг миқёсидаги интеграцион алоқаларини кучайтириши, балки истиқболда жаҳондаги бошқа бир қатор интеграцион уюшмалар билан ҳам мустаҳкам муносабатлар ўрнатиши лозим.

Айни пайтда мамлакатимиздаги таркибий ўзгаришлар, иқтисодиётнинг соҳа ва тармоқларини диверсификация ва модернизация қилишни изчил давом эттириш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш, шунингдек, транспорт, муҳандислик, коммуникация

ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш жараёнларини янада чуқурлаштиришга қаратилган фаол инвестиция сиёсати олиб борилмоқда.

Асосий капиталга киритилаётган инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотга нисбатан улуши 24 фоиздан кам бўлмаганлиги (Россия Федерациясида бу кўрсаткич 2018 йилда 27,3 %) таркибий ўзгартиришларни жадал амалга ошириш ва иқтисодийтни модернизация қилишни таъминлаш етарлича эмаслигини кўрсатмоқда. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг асосий ҳажмини ички ресурслар ҳисобига амалга оширишда маблағлар етишмаслик ҳолатига барҳам бериш учун хориж капиталини жалб қилишга асосий эътибор берилмоқда.

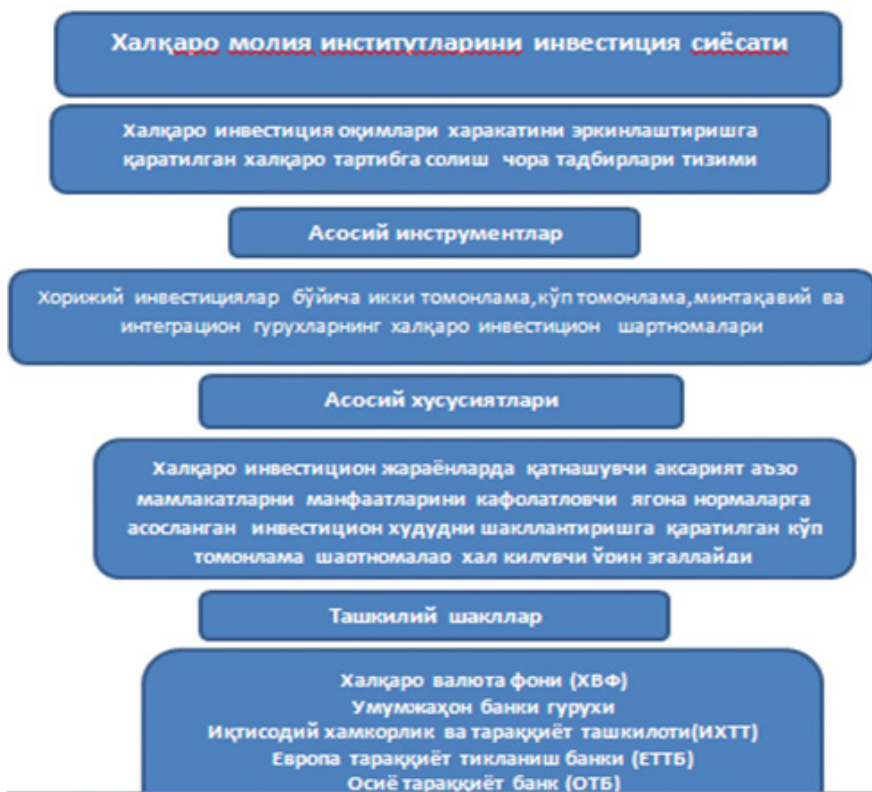
Юқоридаги ҳолатларни жадаллаштириш билан бирга ички маблағлар, аввало, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашни амалга ошираётган корхоналарнинг ўз маблағларини кўпайтириши, солиқ юкини янада камайтириш, тижорат банкларининг ресурс базасини мустаҳкамлаш ва аҳолининг тадбиркорлик фаолиятдан оладиган даромадларини ошириш ҳисобидан ҳосил бўлади.

Стратегик муҳим, биринчи навбатда, инфратузилмани шакллантириш, ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш ва модернизациялашга қаратилган лойиҳаларни амалга оширишга ички ресурсларни жалб этишда Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси алоҳида ўрин эгаллади. Мазкур жамғарманинг энг муҳим вазифаларидан бири стратегик инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштириш мақсадида йирик хорижий инвестор ва шерикларни жалб этишдир. Масалан, Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги ва Осиё Тараққиёт банки иштирокида амалга оширилаётган, умумий қиймати 1,28 миллиард АҚШ доллариға тенг бўлган Толимаржон иссиқлик электр станциясида иккита буғ-газ мосламасини қуриш лойиҳаси шулар жумласидандир.

Айнан ана шу ҳамкорликнинг молиявий кўмагида келгуси йиллар давомида Ўзбек миллий автомагистралли участкаларини қуриш, ичимлик суви билан таъминлаш тизимларини барпо этиш ва реконструкция қилиш, қишлоқ хўжалиги ерларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, поливинилхлорид ва каустик сода ишлаб чиқариш бўйича янги мажмуа барпо этиш, қишлоқ хўжалиги техникаси ва автомобиль шиналарини ишлаб чиқаришни ташкил этиш каби кўплаб лойиҳалар амалга оширилади.

5.5. Иқтисодийнинг халқаро интеграцияси шароитида хорижий инвестициялар кими оқими таъминлашда халқаро молиявий институтларнинг тутган ўрни ва уларнинг ҳамкорлик алоқалари

XXI аср, шубҳасиз, халқаро муносабатларда бутун дунё қамраб олинган аср бўлади. Бундай шароитда интеграция жараёни, халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёни фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим минтақалар кўламида ҳам, шунингдек, умуман бутун сайёрамиз кўламида ҳам собитқадамлик, барқарорликнинг қудратли омили деб ҳисобламоқ зарур.

5.1-расм. Халқаро молия институтларининг инвестиция сиёсати⁴

4 <https://wordbank.com> маълумотлари асосида тайёрланган.

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида Ўзбекистон ХВФ, ХТТБ, ЕТТБ, ОТБ, ИТБ каби молия-кредит институтлари билан фаол ҳамкорлик қилиб келмоқда. Узлуксиз макро-иқтисодий барқарорлик, иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш, тузилмавий ўзгаришларни изчил амалга ошириб бориш, иқтисодиётнинг таянч ва ижтимоий инфратузилмаларини босқичма-босқич модернизациялаштириб боришни таъминлашга қаратилган Ўзбекистон иқтисодий стратегияси халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорлик кўламининг ўсиб боришига замин яратиши лозим.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) 1945 йилда ташкил этилган ва унга 186 та мамлакат аъзо. ХВФнинг мақсади аъзо мамлакатлар валюта-молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тўлов балансини тартибга солиш ва валюта курсининг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш учун қарз бериш ҳисобланади. Бунинг учун фонд тўлов балансида қийинчиликларга учраган ўз аъзоларини молиялашти- ради, уларнинг хўжалик юритиш усулларини яхшилашга қара- тилган техник ёрдам кўрсатади.

5.1-жадвал

ХВФ кредитлаш шартлари

Кредитлаш механизми ёки сиёсати	Тўлов шартлари	Муддати (йил ҳисобида)		
		Энг узоқ муддат	Кутилаётган муддат	Даврийлик
“Стенд-бай” кредити	Асосий ставка + маржа	3,25-5	2,25-4	Ҳар чорақда
Кенгайтирилган кредитлаш	Асосий ставка + маржа	4,5-0	4,5-7	Ҳар ярим йилда
Қопловчи молиялаш	Асосий ставка	3,25-5	2,25-4	Ҳар чорақда
Фавқулдда ёрдам	Асосий ставка	3,25-5	-	-
Қўшимча захираларни қоплаш	Асосий ставка + маржа	2,5-3	2-2,5	Ҳар ярим йилда
Камбағалликка қарши ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш	Йиллик 0,5 %	5,5-10	-	-

Охириги ўн йилда ХВФнинг молиявий воситачи ва йирик кре-

дитор сифатидаги роли ошди. Қарзлар аъзо мамлакатлар бадалларидан ташкил топган умумий ресурслар ҳисобидан ҳамда СДР шартли бирликларидаги махсус ҳисобдан берилиши мумкин.

“Стенд-бай” кредитлари. ХВФ кредитлаш сиёсатининг асосини ташкил этади. “Стенд-бай” кредити тўғрисидаги шартномага асосан аъзо мамлакатлар тўлов балансида қисқа муддатли муаммоларни бартараф этиш учун, одатда, 12-18 ойга белгиланган миқдорда кредит олиш ҳуқуқига эга.

Кредитларни бериш ва қайтариш тўлов баланси муаммосининг хусусиятлари ҳамда ҳолатларига боғлиқ тарзда фарқланиб, қуйидагилардан иборат:

Кенгайтирилган кредитлаш механизми. ХВФ кенгайтирилган кредитлаш механизми бўйича аъзо мамлакатлар белгиланган миқдорда кредит олиш ҳуқуқига эга бўлиб, одатда, уч-тўрт йилга тақдим этилади. Ушбу механизм асосида ажратилган маблағлар аъзо мамлакатларда тўлов баланси ҳолатига сезиларли салбий таъсир кўрсатувчи тузилмавий хусусиятга эга муаммоларни бартараф этишга йўналтирилади.

Камбағалликка қарши ва иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш механизми:

- қўшимча захираларни молиялаш механизми;
- қопловчи молиялаш 1963 йилда жорий этилган бўлиб, жаҳон бозорларида товар-хомашё нархининг ўзгариши натижасида экспорт тушуми камомади ҳосил бўлган ёки озиқ-овқат импорти қийматининг ўсишига дуч келган мамлакатларга тақдим этилади.

Фавқулодда ёрдам. Ушбу тартиб фавқулоддаги ҳолатлар туфайли тўлов балансида юзага келган муаммоларни бартараф этишда аъзо мамлакатларни қўллаб-қувватлаш мақсадида 1962 йилда жорий этилган. 1995 йилда аъзо мамлакатларда ҳарбий можаролар туфайли уларнинг институционал ва маъмурий салоҳиятига путур етказилгани сабабли мазкур тартибни қўллаш миқёси янада кенгайтирилмоқда.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ) Умумжаҳон банки гуруҳининг асосий ташкилоти бўлиб, ўрта ва кам даромадли, тўлов қобилятига эга мамлакатлар ҳукуматларига қарз беради. ХТТБ 1944 йилда ташкил этилган ва ҳозирда аъзо мамлакатлар сони 186 тани ташкил этади.

ХТТБнинг мақсади аъзо мамлакатлар иқтисодиётини қайта

тиклаш ва ривожланишига капитал қўйилмалар бериш, инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш орқали қўллаб-қувватлаш, тўлов баланси мувозанатини таъминлашга қаратилган қарз беришдан иборат.

ХТТБ, одатда, 5 йиллик имтиёзли давр билан 20 йилгача муддатда узоқ муддатли кредитларни беради. Банкнинг ресурси икки манбадан шаклланади. Шу жумладан, асосий қисми молия бозорларида турли хил қарз мажбуриятларини жойлаштиришдан шаклланади.

ХТТБ аъзо мамлакатларга ҳукумат кафолати асосида қарз беради. Қарз, одатда, 10-15 йил муддатга 5 йил имтиёзли давр билан ажратилади. ХТТБнинг фоиз ставкаси ҳар 6 ойда ўзгаради ва ўртача 7 % атрофида белгиланади. ХТТБ уставига мувофиқ, аҳоли жон бошига 5055 АҚШ долларигача ЯИМ тўғри келадиган мамлакатларгина банкдан қарз олиш ҳуқуқига эга. Йирик тараққий этган мамлакатлар, хусусан, банкнинг 5 та энг йирик акциядорлари қарз олиши мумкин эмас. Жаҳон банки қарийб 70 йиллик фаолияти мобайнида 140 та мамлакатда қиймати 300 млрд. АҚШ долларига тенг 6 мингдан ортиқ лойиҳаларни молиялаштиришда иштирок этган. Ушбу банк томонидан Ўзбекистонга ажратилаётган кредитлар иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, жумладан, хусусийлаштириш, молия секторини ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини модернизациялаш, ижтимоий инфратузилмани яхшилашга йўналтирилди.

5.2-жадвал

Жаҳон банкининг Ўзбекистонда амалга оширган йирик лойиҳалари, млн. АҚШ дол.⁵

	Лойиҳа ҳажми
Саломатлик-2	39,48
Дренаж, ирригация ва тупроқ ҳосилдорлигини ошириш	74,55
Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ичимлик суви таъминотини яхшилаш	40,0
Қишлоқ хўжалиги корхоналарини қўллаб-қувватлаш	36,14
Фарғона водийсида сув ресурсларини бошқариш	65,54

Халқаро тараққиёт ассоциацияси (ХТА) 1960 йилда ташкил

5 Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги сайтига асосан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

этилган бўлиб, унга аъзо мамлакатлар сони 169 тани ташкил этади. ХТА узоқ муддатга фоизсиз, кредит кўринишида қарз ва деярли бозор шартлари бўйича қарз олиш имконига эга бўлмаган дунёнинг энг паст даромадли 82 та мамлакатларига грантлар беради. ХТА кредит операциялари донор мамлакатига бадаллари, ХТТБнинг соф фойдасини ўтказиш, ХМКнинг грантлари ва уюшма томонидан ажратган кредитларидан келадиган тушумлар ҳисобига молиялаштирилади.

ХТАнинг мақсади ривожланаётган мамлакатларга имтиёзли кредитлар беришдан иборат бўлиб, захиралаштирилган кредит маблағларининг жами ҳажми 207 млрд. АҚШ долларига етган. ХТА кредитлари 10 йиллик имтиёзли даврни қамраб олган ҳолда 35-40 йилга берилади. Кредитлар ҳажми СДРда акс эттирилади, лекин молиялаштириш лойиҳа харажатлари амалга ошириладиган валютада берилади. Олинган қарз бўйича фоиз ҳисобланмайди, аммо кредит бўйича хизмат кўрсатишдан кредитнинг 0,75 % миқдорида комиссия ҳақи олинади. Жаҳон ҳамжамияти ХТАни кам ривожланган мамлакатларга ёрдам берувчи энг самарали ташкил этилган молия институти сифатида тан олади.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) 1956 йилда ривожланаётган мамлакатлар хусусий секторини қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган. Аъзо мамлакатлар сони 182 тани ташкил этади.

ХМКнинг асосий вазифаси ривожланаётган мамлакатларда хусусий инвестор ва молия институтларига капитални самарали жойлаштиришга кўмаклашишда воситачилик қилиш ҳисобланади. ХМК бозор ҳолатига яқин шартлар бўйича 12 йил имтиёзли давр билан 3 йилдан 15 йилгача қарз беради. Қарийб 80 % пассивлари молия бозорларидан жалб этилади, қолган 20 %и эса ХТТБдан қарзга олинади. Одатда, ХМК бошқа инвесторлар иштирокидаги лойиҳаларни молиялаштиради, унинг улуши 25-35 %ни ташкил қилади. Биргаликдаги молиялаштириш ХМК фаолиятининг ўзига хос жиҳати бўлиб, қарз беришдан ташқари хусусий корхоналар капиталига ҳам пул қўйишни амалга оширишда намоён бўлади.

Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (МИГА) 1988 йилда аъзо мамлакатларга хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантиришда кўмак бериш мақсадида ташкил этилган. Ҳозирда агентликка 174 та мамлакат аъзо бўлиб, жами ажратилган кафолатлари ҳажми 20,9 млрд. АҚШ долларига тенг.

Агентлик томонидан 2009 молия йилида 26 та лойиҳа бўйича 1.4 млрд. АҚШ доллари миқдорида кафолатлар берилган.

Ушбу агентлик ривожланаётган мамлакатларга йўналтирилган ТТХИни рағбатлантириш мақсадида сиёсий рисклардан суғурталаш ёки кафолатлаш хизматларини таклиф этади.

Инвестицион низоларни тартибга солишнинг халқаро маркази (ИССИД) 1966 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади хорижий инвесторлар ва инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар ўртасида юзага келган халқаро инвестицион низоларни арбитраж кўриб чиқиш ва тартибга солиш механизмини таъминлаб беришдан иборат. Бундан ташқари ушбу марказ хорижий инвестициялар тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари ва халқаро низоларни арбитраж тартибга солиш соҳасида тадқиқот ишларини олиб боради. Ҳозирги вақтда марказга 143 та мамлакат аъзо.

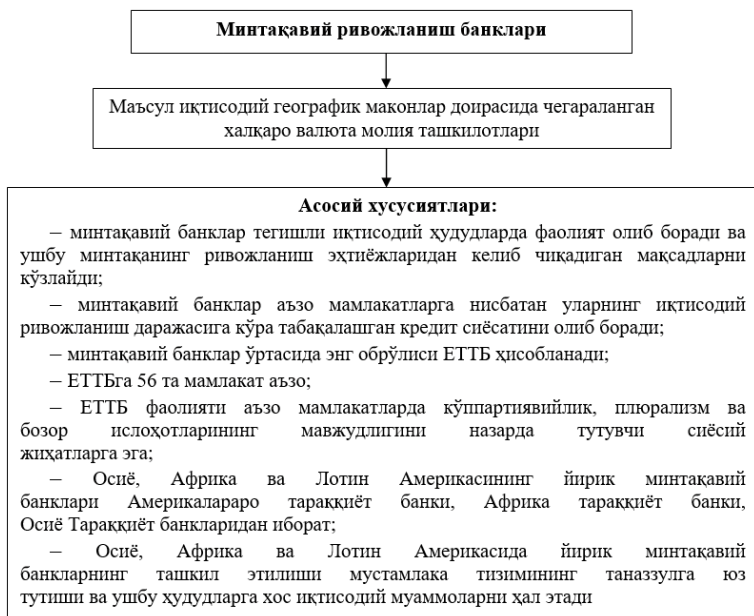
Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) 1991 йилда ташкил топган ва унга 56 та мамлакат аъзо. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтиш бўйича ислохотларни ўтказишда кўмаклашади.

Банк учун хусусий сектор ривожланиши, хусусийлаштириш жараёни, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш, молия муассасалари ҳамда саноат секторини ташкил этиш ва мустаҳкамлаш кичик бизнеснинг ривожланишини қўллаб-қувватлашга қаратилган устувор лойиҳа ва дастурлар ҳисобланади. Банк хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналар таклифи, ҳомийлар салоҳияти юқори бўлиши ва бизнес режаларининг ишончли бўлишини талаб қилади.

Осиё Тараққиёт банки (ОТБ) 1966 йилда ташкил топган ва унга 57 та мамлакат (41 та ҳудудий ва 16 та ҳудуддан ташқари мамлакатлар) аъзо. ОТБга аъзолик БМТнинг Осиё ва Тинч океани бўйича иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича комиссиясидаги барча мамлакатлар ва Осиё минтақасидаги бошқа мамлакатлари (агар улар БМТ ёки унинг ихтисослашган агентликларига аъзо бўлса) учун очик. Аъзоликда мавжуд бундай кенг имкониятлар ОТБда Осиё минтақасидан ташқари мамлакатлар улушининг ортишига олиб келди, уларга банк акцияларининг қарийб 37 %и ва овозларининг 35 %и тўғри келади.

ОТБнинг мақсади Осиё қитъасидаги ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ривожланишда кўмаклашиш, ҳудудий ҳамкорликни рағбатлантириш, аъзо-мамлакатларга техник ёрдам кўр-

сатиш ва уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштиришдан иборат.

5.2-расм. Минтақавий ривожланиш банклари

5.3-расм. Осиё Тараққиёт банкининг Ўзбекистон билан ҳамкорликдаги алоқалари

Хорижий инвестицияларни халқаро миқёсда тартибга солишда минтақавий молия институтлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Бундан ташқари ОТБ ва Ўзбекистон ўртасидаги истиқболли ҳамкорлик темир ва автомобиль йўллари тармоғини ривожлантириш,

қишлоқларда сув таъминоти тизимини такомиллаштириш ишларини фаоллаштиришни назарда тутди.

Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига Қишлоқ жойларда уй-жой қурилишини ривожлантиришнинг 2015 йилгача мўлжаллаб тасдиқланган дастурини амалга ошириш ишларига 2 миллиард 200 миллион АҚШ доллари миқдорида маблағ йўналтирилиши кўзда тутилаётганини алоҳида қайд этиш лозим.

5.3-жадвал

Осиё Тараққиёт банкининг Ўзбекистон билан ҳамкорликдаги алоқалари⁶

Лойиҳанинг номи	Ҳажми млн. АҚШ долл.	Лойиҳанинг қисқача тавсифи
Қишлоқ хўжалиги корхоналарини ривожлантириш	50	Қишлоқ жойлардаги кичик бизнес корхоналарини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш. Молиялаштириш 28 та инвестицион лойиҳа бўйича амалга оширилмоқда
Сирдарё вилояти Оқолтин тумани инфратузилмасини ривожлантириш ва хўжаликларини қайта таркиблаш	36	Сирдарё вилояти Оқолтин тумани қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда фермерларнинг пахта ва буғдой етиштиришдан оладиган даромадларини барқарорлаштириш. Ушбу лойиҳа синов лойиҳаси бўлиб, кейинчалик уни мамлакат миқёсида жорий этиш кўзда тутилган
Дон экинларининг ҳосилдорлигини ошириш	26	Буғдойни етиштириш, қайта ишлаш, сотишнинг тежамли ва барқарор тизимларини рағбатлантириш. Лойиҳа 217 мингта қишлоқдаги уй хўжалигига фойда келтиради, шуларнинг 35 %и кам таъминланган оилалардир
Аму-Занг канали машина тизимларини тиклаш	73,2	Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги, фермерлар даромадларининг барқарорлигини сақлаш ва ошириш
Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш	60,2	Бухоро, Қашқадарё ва Навоий вилоятларининг 9 та туманида ерларнинг деградация муаммосини ҳал қилиш

6 Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги сайтига асосан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Умумтаълим тизимида дарслик ва ўқув адабиётларини нашр қилиш тизимини такомиллаштириш	260	Дарсликларнинг сифати, фойдаланиш муддатини ошириш йўли билан умумтаълимнинг сифати ва аҳамиятини ошириш

Ислом тараққиёт банки (ИТБ) 1974 йилда ташкил топган. Унга ислом динига эътиқод қилувчи 35 та мамлакат, яъни ислом анжуманининг деярли барча аъзолари киради.

5.4-жадвал

ИТБнинг Ўзбекистондаги лойиҳалари⁷

Лойиҳа номи	Лойиҳанинг қиймати, млн. АҚШ долл.	Лойиҳанинг ҳуқуқий асоси
“Суғдиёна” 500 кв электр узатиш линияси қурилиши Сирдарё ИЭС	25,1	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 22 июндаги ПҚ-105-сонли қарори
“Ўзор Сурхон” 500 кв электр узатиш линияси ва “Сурхон” автотрансформаторини қуриш	42,0	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 22 июндаги ПҚ-901-сонли қарори
5 та касб-ҳунар коллежларини қуриш ва жиҳозлар билан таъминлаш	10,5	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 22 ноябрдаги ПҚ-713-сонли қарори
Умумтаълим мактабларини қуриш ва жиҳозлар билан таъминлаш	10,3	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 31 майдаги 104-сонли қарори
Республика шошилич тиббий ёрдам маркази ва унинг ҳудудий филиалларини тиббий асбоб-ускуналар билан таъминлаш	23,8	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 майдаги 120-сонли қарори
Асфальт заводини модернизациялаш, Тошкент шаҳрида йўллар қуриш ва таъмирлаш учун асбоб-ускуналар ва механизмлар сотиб олиш	12,6	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 17 октябрдаги ПҚ-201-сонли қарори

7 Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги сайтига асосан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Низом капиталининг миқдори ОТБдан 5 марта кам. ИТБнинг мақсади аъзо мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳалари, ташқи савдони кредитлаш ва савдо, саноат компаниялари капиталларини инвестициялашдан иборат.

Ўзбекистон ИТБга 2003 йил 3 сентябрда аъзо бўлган бўлиб, ушбу банк томонидан 2003-2009 йиллар мобайнида умумий қиймати 150 млн. АҚШ долларига тенг молиявий хизматлар кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 13 август куни Осиё инфратузилмавий инвестициялар банки Қорақалпоғистон ва бошқа ҳудудларда ижтимоий, коммунал ва транспорт инфратузилмасини модернизация қилиш, саноат корхоналари ва кичик инфратузилма лойиҳаларини молиялаштириш, шунингдек, минтақавий савдони ривожлантириш бўйича умумий қиймати 1,6 миллиард АҚШ долларида ортиқ истиқболли лойиҳалар ишлаб чиқиладиганини айтиб ўтди.

Амалий ҳамкорликни кенгайтириш ва Осиё инфратузилмавий инвестициялар банкининг молиявий ресурсларини жалб қилган ҳолда янги дастурларни илгари суриш масалаларига бағишланган бугунги давра суҳбати муваффақиятли бўлганини алоҳида қайд этди.

5.6. Иқтисодиётнинг халқаро интеграциясида хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солишнинг мазмуни, зарурлиги ва аҳамияти

Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида инвестиция фаолиятини тартибга солиш инвестиция капиталини бизнинг мамлакатимизга экспорт қиладиган мамлакатларнинг амалдаги қонунларини, инвестиция муҳитини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш талаб этилади. Ўз-ўзидан маълумки, ўз капиталини бизнинг иқтисодиётимиз билан боғлашга қарор қилган хорижий инвесторларнинг потенциал, қўшимча рискларини ҳар томонлама баҳолаш талаб этилади.

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини тартибга солишнинг миллий ва халқаро усуллари қўлланилади.

Халқаро капиталлар ҳаракати жараёнининг муҳим хусусиятларидан бири мазкур жараёнга давлатнинг фаол аралашувидир. Бунда давлат қуйидаги функцияларни бажаради:

- тартибга солиш;
- назорат қилиш;
- рағбатлантириш.

Жаҳон амалиётида халқаро капиталлар ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда муайян зиддиятлар мавжуд. Жумладан, мамлакатлар, бир томондан, халқаро капитал ҳаракати йўлидаги мавжуд чекловларни бартараф этишга ҳаракат қилса, бошқа томондан, халқаро капитал ҳаракатини чеклаш чораларини кўради.

Жаҳон амалиётига кўра, мамлакатдан капиталнинг четга чиқиб кетиши хорижий капиталнинг кириб келишига қараганда камроқ даражада тартибга солинади.

Халқаро капитал ҳаракатини давлат томонидан тартибга солишда миллий қонунлар, қарорлар ва маъмурий чекловлар асосий ўрин эгаллайди. Шуниси эътиборлики, кўпчилик саноат жиҳатдан ривожланган мамлакатларда (масалан, АҚШ, Германия, Франция ва Буюк Британия) хорижий инвестицияларни тартибга солиш бўйича махсус қонунлар ёки кодекслар қабул қилинмаган. Бироқ бошқа мамлакатларда хорижий инвестицияларни жалб қилиш, улардан фойдаланишга оид махсус миллий қонунлар қабул қилинган ва амал қилмоқда.

Хорижий инвестицияларни жалб қилиш вазифаларини ҳал қилишда миллий қонунчиликка хорижий инвесторлар учун қулай миллий режимни шакллантириш ҳақидаги низомлар киритилади. Миллий режимда норезидентлар учун хўжалик фаолиятини юритиш борасидаги шарт-шароитлар резидентлар учун яратилган шарт-шароитлардан ёмон бўлмаслиги керак. Ушбу қоида муҳим аҳамиятга эга. Миллий режим – хўжалик юритиш фаолиятининг минимал шароитлари бўлиб, бу минимум шароитлар хорижий инвесторлар учун ёмонлашиб, пасайиб кетмаслиги керак.

XXI асрда интеграция жараёнлари чуқурлашди ва кенгаймоқда, фаоллашуви тус олмоқда. Гуруҳлар ташкил топиши ва фаолият юритишида ҳаракатлантирувчи куч иқтисодий омил ҳисобланади, бироқ айрим битимлар сиёсий мулоҳазалар асосида ҳам тузилади. Деярли барча давлатлар иқтисодий афзалликларни қўлга киритиш мақсадида интеграцион битимларга аъзо бўлади. Интеграция минтақа ичидаги инвестициялар ва савдони, узоқ муддатли истиқболда миллий ички бозорлар сиғими кенгайиши, рақобат ривожланиши ва ресурсларни янада самарали жойлашти-

ришни рағбатлантиради, бу эса гуруҳга кирувчи мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш суръатлари ошишига хизмат қилади. Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) маълумотлари бўйича 1948-1994 йилларда (Савдо ва тарифлар бўйича бош битим – ГАТТ амалда бўлган давр), хусусан, иштирокчи мамлакатлар ўртасидаги ўзаро савдони эркинлаштириш мақсадида тузилган 124 та минтақавий савдо битимлари рўйхатга олинган. 1995-2010 йилларда яна 158 та шундай битим кучга кирди.

Шу тариқа урушдан кейинги йилларда ташкил қилинган интеграцион гуруҳлар сони 282 тага етди, улардан 198 таси ўз кучини сақлаб келмоқда. ЖСТга аъзо бўлган деярли ҳар битта давлат (2012 йилда ЖСТ 158 мамлакатни бирлаштирган, охириги аъзоси Тожикистон Республикаси, 2012 йил 10 декабрь) бир ёки ундан ортиқ интеграцион гуруҳлар таркибига киради.

ЕИ иқтисодий интеграциянинг оддий интеграцион гуруҳдан (божхона иттифоқи – Европа иқтисодий ҳамжамияти) мураккаб интеграцион гуруҳгача (ягона валюта-иқтисодий ва сиёсий иттифоқ – Европа Иттифоқигача) ривожланишига энг ёрқин мисолдир. Европа иқтисодий ҳамжамиятини (ЕИХ) тузиш тўғрисидаги Рим шартномаси 1957 йил 25 мартда олтита мамлакат – Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург томонидан имзоланди ва 1958 йил 1 январдан кучга кирди. Ўтган йиллар давомида иштирокчи мамлакатлар сони 15 тагача ортди: 1973 йилда Буюк Британия, Дания, Ирландия, 1981 йилда Греция, 1986 йилда Испания ва Португалия, 1995 йилда Швеция, Финляндия, Австрия кирди.

Капиталнинг эркин ҳаракатланиши тамойили 1957 йилдаги Рим шартномасида қайд этилган (67-модда) ва ЕИХ фаолиятининг асосий тамойилларидан бири ҳисобланади. Ягона капитал бозорини шакллантириш дастури 1986 йилдан ягона ички бозор (ЯИБ) дастурининг бир қисми сифатида амалга оширилмоқда.

Капиталларнинг эркин ҳаракатланиши ЕИХ доирасида капиталларни оқилона жойлаштириш туфайли ҳамкорларга иқтисодий афзалликлар беради. У компанияларнинг ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама муносабатлар, шунингдек, ташқи доиралар соҳасидаги эркин фаолиятини рағбатлантиради. Чекловлар сақлаб қолинган ҳолда ЕИнинг молиявий хизматларни уйғунлаштиришга доир чоралари камроқ самара берган бўлар эди. Демак, капиталларнинг эркин ҳаракатланиши ягона молиявий хизматлар бозо-

рини шакллантириш ва капитал бозорларини эркинлаштиришнинг зарурий шартидир.

ЕИда инвестицион тартибга солиш қуйидаги йўналишларга эга:

- ўзаро капитал қўйилмаларини тўлиқ эркинлаштириш;
- иштирокчи мамлакатларнинг компаниялари учун ягона қонунчиликни шакллантириш;
- ўзаро инвестицияларни рағбатлантиришнинг умуммиллий чораларини белгилаш;
- ягона ҳуқуқий тартибот доирасида фаолият юритувчи компанияларни қўшиб олиш умуммиллий қоидаларини ишлаб чиқиш;
- учинчи мамлакатлар билан минтақалараро асосда ҳамда бошқа интеграцион гуруҳлар билан инвестицион ҳамкорлик умумий қоидаларини ишлаб чиқиш.

Рим шартномаси 73а-73г моддаларига мувофиқ, иштирокчи мамлакатларда валюта назорати ва бошқа бевосита чекловлар тугатилди. Шунга қарамасдан, норезидентларнинг ҳамжамият ички бозорларига киришини, харидорлар, молиявий маблағлар ёки резидентларнинг хорижий молиявий бозорлар, хорижий молиявий институтлар ёки молиявий воситалардан эркин фойдаланишини чекловчи маъмурий чоралар сақланиб қолмоқда.

Амалда бу инвестицияларнинг оқиб келиши ва оқиб кетишини рағбатлантирмайди, балки капитални гуруҳ доирасида самарали жойлаштиришни бузади. Умуман, норезидентлар молиявий бозорларда, жумладан, облигациялар бозорида битимларни юритишда бошқаларга нисбатан кўпроқ эркинликларга эга.

ЕИ мамлакатларида ИХРТ кодекслари билан капиталлар ҳаракати ва жорий кўринмас операциялар бўйича захираланган ўзаро капитал оқимларининг эркин ҳаракатланиш тамойилидан истиснолар деярли амал қилмайди. Бироқ амалда фақат иккита ЕИ давлати ҳам ўзаро капиталлар хусусида, ҳам учинчи мамлакатдан оқимлар юзасидан истисноларни умуман тан олмайди. ЕИ амалиётида сақланиб қолган истисноларнинг 80 фоизи еттита ЕИ мамлакатига тўғри келади

ЕИда истиснолар қимматли қоғозлар билан операциялар, банк ва инвестиция хизматлари кўрсатишга тегишли – улар ҳиссасига капиталларнинг эркин ҳаракатланиши тамойилидан истисноларнинг умумий сони ярми тўғри келади. 10 та ЕИ мамлакатлари хорижий суғурта компаниялари, банклар ва бошқа молиявий институтларнинг филиаллари фаолиятини ташкил қилишга

нисбатан истисноларни захирага олган. Санаб ўтилган истиснолар ЕИ доирасида капитал бозорларида молиявий компанияларнинг фаолиятини чеклайди.

Европа ижтимоий фонди (ЕИФ) кадрларни тайёрлаш ва иш ўринлари яратишни амалга оширувчи ташкилотлар учун ресурслар ажратади. Компаниялар маҳаллий ҳукуматлардан ҳам грантлар, ҳам қарзлар олади, бу ЕИФ линияси бўйича молиялаштиришга интилиш имконини беради.

ИТТКИ дастурлари ҳар тўрт йилда ишлаб чиқилади (ҳозирги давр 1999-2003 йилларни қамраб олади). ЕИ Европа комиссияси лойиҳаларни аниқлайди ва лойиҳаларни амалга ошириш учун компанияларни танлайди. ИТТКИ дастур линияси бўйича молиялаштириш ахборот ва коммуникацион технологиялар, саноат технологиялари, биотехнологиялар, экология, энергетика, инсон организмининг яширин имкониятлари соҳаларидаги ривожланишни ўрганишга бағишланган тадқиқотларга мўлжалланган.

Ушбу дастур юқори технологик товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришда қўшма лойиҳаларни ишлаб чиқишга мўлжалланган. У юқори технологиялар ва товарлар ишлаб чиқариш соҳаларидаги барча ИТТКИни қамраб олади.

ЕИнинг амалий фаолияти интеграцион гуруҳларнинг минтақа ичидаги БХИга умумий таъсири тўғрисидаги тезисни тасдиқлади: иқтисодий интеграция минтақанинг учинчи мамлакатлар инвестицияларини жойлаштириш учун жозибадорлигини оширади. Дарҳақиқат, бу 60-80-йилларда ЕИга хос хусусият эди. Умумий бозорнинг божхона иттифоқи сифатида шаклланиб бўлиши Америка капитали кўп миқдорда кириб келишига хизмат қилди, бу Американинг хориждаги бевосита инвестициялари тузилмасига таъсир қилди ва Америка фирмаларини ЕИдаги фаолиятини кенгайтиришни рағбатлантирди.

Шимолӣ Америка Эркин савдо ташкилоти. Ташкил қилинган вақти – 1992 йил 17 декабрда шартнома имзоланган, 1994 йил 1 январдан кучга кирган. Аъзо давлатлари АҚШ, Мексика ва Канададир.

Жанубий Америка Иқтисодий ва сиёсий ҳамжамияти – МЕРКОСУР 1991 йил 26 мартда ташкил қилинган. МЕРКОСУРга Аргентина, Бразилия, Уругвай аъзо бўлган, 2012 йил 22 июнда Парагвайнинг аъзолиги тўхтатилган, унинг ўрнига 2012 йил 31 июлдан Венесуэла аъзо бўлган.

АНД божхона пакти (Картаген шартномаси). АНД ҳамжамияти 1969 йилда ташкил қилинган бўлиб, Боливия, Колумбия, Эквадор, Перу, Чили аъзо бўлган (1976 йилдан аъзоликдан чиққан). АНД ҳамжамиятини ташкил қилишдан асосий мақсад қуйидагилардан иборат:

1. Аъзо давлатлар ўртасида ишлаб чиқаришни ривожлантиришни биргаликда режалаштириш.
2. Ўзаро товар айирбошлашни эркинлаштириш.
3. Ўзаро уйғун ҳолда иқтисодий сиёсатни амалга ошириш.
4. Умумий божхона тарифларини шакллантириш.
5. Иқтисодиёти нисбатан камроқ ривожланган Боливия ва Эквадор учун алоҳида инвестицион режимни шакллантириш.

Буларни амалга ошириш учун АНД ҳамжамияти қошида АНД ривожланиш ва қўшма лойиҳаларни молиялаштириш корпорацияси, тўлов баланси барқарорлигини таъминлаш учун АНД захира фонди ташкил қилинди.

Осиё-Тинч океани минтақасида минтақавий инвестицион келишувлар. Жанубий-Шарқий Осиё ҳамжамияти – АСЕАН. Жанубий-Шарқий Осиё ҳамжамияти – АСЕАН 1967 йил 8 августда ташкил этилган бўлиб, у Жанубий-Шарқий Осиёнинг 10 та давлатини ўз ичига олади.

Булар Бруней, Бирма, Камбоджа, Индонезия, Лаос, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Таиланд, Вьетнам давлатларидир.

Ҳамкорлари (10 та): Австралия, Канада, Хитой, Ҳиндистон, Япония, Жанубий Корея, Янги Зеландия, Россия, АҚШ.

АСЕАН таркибида эркин савдо ҳудуди АФТА ташкил қилинган бўлиб, АФТАдаги эркин савдо имкониятлари 2 гуруҳга ажратилган:

1. Божхона тарифлари сўзсиз қисқартирилиши лозим бўлган товарларга (ўзаро келишилган товарларга).
2. Божхона тарифлари қисқартирилиши лозим бўлган товарлар гуруҳи, лекин уларнинг кучга кириши маълум бир вақт оралиғига кечиктирилиши мумкин бўлганлари (бир йил, чорак).

Муҳокама предмети ҳисобланган тарифлар:

АСЕАН давлатларининг айримлари учун ушбу гуруҳ товарларининг ташқи рақобатга таъсирчанлиги сабабли уларни эркинлаштириш бирмунча муддатга кечиктирилган (масалан, автомобилсозлик соҳаси).

Эркинлаштиришга зарурат бўлмаган божхона тарифлари (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига) АСЕАН ҳамжамиятининг 2020 йилгача ўз олдига қўйган вазифалари:

1. Макроиқтисодий ва молиявий ҳамкорликни кучайтириш.
2. Савдо-сотиқ ва иқтисодий ҳамкорликни янада чуқурлаштириш.
3. Илм-фан ва техникавий ривожланишни таъминлаш, ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш ва умумминтақавий ахборот компьютер тармоғини яратиш.
4. Ижтимоий соҳада ривожланишга эришиш, айниқса, молиявий-иқтисодий инқирозлар салбий таъсирини енгиб ўтиш бўйича.
5. Ишчи кучи ресурслари сифатини ошириш ва уларнинг эркин ҳаракатини таъминлаш.
6. Минтақавий тинчлик, ҳаққоний ривожланиш ва модернизацияни таъминлашда АСЕАН ролини ошириш.
7. АСЕАНнинг тузилиш механизмларини такомиллаштириш.

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлик ҳамжамияти (ОТИХ). ОТИХ 1989 йил 7 ноябрда Австралия бош вазири Б. Хоукнинг ташаббуси билан ташкил қилинган бўлиб, Осиё-Тинч океани ҳавзасига қирадиган 21 та давлатни ўз ичига олади.

Африка минтақасидаги инвестицион келишувлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари. Ғарбий Африка давлатлари иқтисодий ҳамжамияти – ЭКОВАС. ЭКОВАС 1975 йил 28 майда ташкил қилинган бўлиб, таркибига 15 та Африка давлатлари қиради. Булар Бенин, Буркина Фасо, Кабо Верде, Кот-д'Ивуар, Гамбия, Гана, Гвинея, Гвинея-Бисау, Либерия, Мали, Нигер, Нигерия, Сенегал, Серра-Леоне, Того давлатларидир. ЭКОВАС доирасида Ҳамкорлик, қоплаш ва ривожланиш фонди ташкил қилинган (ФКҚД, Тогодаги Ломо шаҳрида жойлашган).

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти: инвестицияларни тартибга солишнинг асосий қоидалари. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти ривожланган мамлакатларни бирлаштиради ва бой мамлакатлар клуби ҳисобланади. Ўн йил давомида 24 та давлат аъзо бўлди. 1995 йилдан кейин иқтисодий ривожланиш ва ҳамкорлик ташкилоти аъзолари сони 30/7 га етди, бу жараён мазкур ташкилотга бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар – Мексика, Венгрия, Польша, Чехия, Корея Республикаси, Словакия аъзо бўлиши ҳисобидан содир бўлди.

ИХРТ(иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш тизими)нинг инвестицион соҳадаги ҳужжатлари. ИХРТ фаолияти асосий йўналишидан бири иштирокчи мамлакатлар ўртасида инвестицияларни эркинлаштиришга кўмаклашиш ҳисобланади. ИХРТнинг инвестицион ривожланиш бўйича асосий ҳужжатларига қуйидагилар қиради:

- капиталларини эркинлаштириш кодекси;
- жорий операцияларни эркинлаштириш кодекси;
- хорижий инвестициялар ва кўп миллатли корпорациялар тўғрисидаги декларация ва кўп миллатли корпорациялар учун раҳбарлик томонлари;
- миллий режим воситаси;
- амалдорлар ўртасида коррупцияни тақиқлаш бўйича конвенция;
- хусусий мулкчиликни жорий қилиш бўйича конвенция лойиҳаси.

Бунда ташкилотнинг инвестицияларни тартибга солиш ва халқаро валюта фонди ёндашувининг эволюцияси акс эттирилади, узоқ муддатли капиталларни эркинлаштиришга эришилади.

Капиталлар ҳаракати ва жорий кўринмас операцияларни эркинлаштириш кодекслари 1961 йилда қабул қилинган. Кейин уларнинг таъсир доиралари кенгайтирилди. 1986 йилда (компания ташкил қилиш тўғрисида) ва 1992 йилда (халқаро молия хизматлари тўғрисида) кодексларга қўшимчалар киритилди. Суғурта ва профессионал хизматларни эркинлаштириш ишлари олиб борилмоқда.

Капитал ҳаракатини эркинлаштириш кодекси. Хорижий инвесторларга кафолатлар. Кўп томонлама инвестицион битимлар инвесторлар юқори даражада ҳимоя қилиниши ва иштирокчи мамлакатлар ҳукуматлари ўртасида умумий мажбуриятлар асосида эркинлаштирилишини таъминлайди. Бу инвестициялар тушунчаси ҳар қандай шаклдаги рағбатлантириш ва ҳимоя қилишга бағишланган. Шартнома меъёрлари энергоресурсларни излаб топиш ва текшириш, қазилар, қайта ишлаш, ишлаб чиқариш, сақлаш, қуруқликда транспортировка қилиш, узатиш, тақсимлаш, савдо қилиш, маркетинг ёки сотиш, шунингдек, энергия объектларини куриш хизматлари, қидириш ишларини олиб бориш, маслаҳатлашиш, энергетика соҳасида самарадорликни оширишга қаратилган фаолиятини бошқариш ва лойиҳа асосида хўжалик фаолиятининг барча турларига нисбатан татбиқ этилади. Иштирокчи мамлакатлар бошқа келишувчи томондан инвестициялар ва инвесторларга адолатли, тенг ҳуқуқли ва бир хил режимини тақдим этиш мажбуриятини зиммасига олган. Режим миллий инвесторлар, бошқа томонлар ёки учинчи мамлакат инвесторларига тақдим этиладиган режимдан ёмон бўлмаслиги лозим. Шу тариқа хорижий инвесторга танлаш

имконияти – миллий режим ёки миллат учун энг қулай режимни танлаш имконияти берилади.

Капитал оқимларини мувофиқлаштиришда Халқаро валюта фондининг роли. Халқаро валюта фонди (ХВФ) 1945 йилда ташкил этилган ва унга 186 та мамлакат аъзо. ХВФнинг мақсади аъзо мамлакатлар молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тўлов балансини тартибга солиш ва валюта курсининг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш учун қарз бериш ҳисобланади. Бунинг учун фонд тўлов балансида қийинчиликлар сезаётган ўз аъзоларини молиялаштиради, уларнинг хўжалик юритиш усулларини яхшилашга қаратилган техник ёрдам кўрсатади.

Охирги ўн йилда ХВФнинг молиявий воситачи ва йирик кредитор сифатидаги роли ошди. Қарзлар аъзо мамлакатлар бадалларидан ташкил топган умумий ресурслар ҳисобидан ҳамда СДР шартли бирликларидаги махсус ҳисобдан берилиши мумкин.

Инвестицион низоларни тартибга солишнинг халқаро маркази (ИССИД) 1966 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади хорижий инвесторлар ва инвестицияларни жалб этувчи мамлакатлар ўртасида юзага келган халқаро инвестицион низоларни арбитраж кўриб чиқиш ва тартибга солиш механизмини таъминлаб беришдан иборат. Бундан ташқари ушбу марказ хорижий инвестициялар тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатлари ва халқаро низоларни арбитраж тартибга солиш соҳасида тадқиқот ишларини олиб боради. Ҳозирги вақтда марказга 143 та мамлакат аъзо.

Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг Ўзбекистон билан ҳамкорлиги. Хорижий инвестицияларни халқаро миқёсда тартибга солишда минтақавий молия институтлари ҳам муҳим роль ўйнайди.

Европа тикланиш ва тараққиёт банки – ЕТТБ 1991 йилда ташкил топган ва унга 56 та мамлакат аъзо. ЕТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтиш бўйича ислохотларни ўтказишда кўмаклашади. ЕТТБнинг асосий фаолият доираси қуйидагилардан иборат:

- инфратузилмани ривожлантириш;
- турли хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналарнинг лойиҳаларини молиялаштириш ва кредитлаш. Бунда ресурсларнинг 60 %и хусусий секторга, 40 %и давлат секторига мўлжалланган;
- хусусий капитал қўйилмаларига кафолатлар бериш.

Банк учун хусусий сектор ривожланиши, хусусийлаштириш жараёни, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш, молия муассасалари ҳамда саноат секторини ташкил этиш ва мустаҳкамлаш кичик бизнес ривожланишини қўллаб-қувватлашга қаратилган устувор лойиҳа ва дастурлар ҳисобланади. Банк хусусий ва хусусийлаштирилган корхоналар таклифи ҳомийлар салоҳияти юқори бўлиши ва бизнес режаларининг ишончли бўлишини талаб қилади.

Хорижий инвестицияларни кафолатловчи ва тартибга солувчи махсус халқаро ташкилотлар. Жаҳон банки мутахассисларининг фикрича, халқаро молия-кредит институтларининг кредитлаш тизими ва механизмини ўзгартириш зарур. Ҳозирги вақтда кредитлаш асосий ресурслар ва махсус операциялар фондларидан амалга оширилади. Биринчи фонд ривожланаётган мамлакатдаги нисбатан юқори тўлов қобилиятига эга қарз олувчига йўналтирилган кредитларга мўлжалланган банк маблағларидан ташкил топади. Ушбу фонддан молиялаштиришнинг шарти кўпроқ бозор шартларига яқинлаштирилган.

Махсус операциялар фондидан эса кам ривожланган мамлакатларга имтиёзли шартларда кредитлар ажратилади. ИКХА 1988 йилда Жаҳон банкининг шохобчаси сифатида ташкил этилган, аммо у молиявий жиҳатдан мустақилдир. Агентлик ихтисослаштирилган ташкилот сифатида БМТ тизимига киради. ХТТБ президенти ИКХАнинг ҳам президенти ҳисобланади.

Агентликнинг асосий вазифаси хорижий инвесторларни нотижорат характердаги рисклар (валюта маблағларини ўтказиб юбориш, экспроприация ёки уруш) билан боғлиқ йўқотишлардан кафолатлаш орқали аъзо-мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадида инвестициялар оқимини оширишга кўмаклашишдир. Бундан ташқари ИКХА аъзо-мамлакатларга капитал оқимини ошириш учун қулай муҳит яратиш борасида маслаҳатлар бериш ва ахборот базасини яратиш билан ҳам шуғулланади.

ИКХАнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

Капитални бошқа мамлакатларда жойлаштиришни нотижорат хатарлардан аъзо-мамлакатлар томонидан қўшма қайта суғурталаш ёрдамида кафолатлаш; ривожланаётган мамлакатларга ва улар орасида инвестициялар оқимини орттириш мақсадида зарур ёрдамчи тадбирларни амалга ошириш; аъзо-мамлакатларда (айниқса, ривожланаётган мамлакатларда) инвестицияларни

ишлаб чиқариш мақсадларига сарфланишини рағбатлантириш.

ИКХА мамлакатларга инвестицион имкониятлар тўғрисидаги ахборотларни тарқатиш ва инвестициялашга кўмаклашувчи ташкилий-техник шароитларни яратиш борасида техник ёрдам кўрсатади. ИКХА ўз ходимлари ва юрист-маслаҳатчилари штатига эга бўлиб, молиявий ва ҳуқуқий жиҳатдан Жаҳон банкига қарам эмас, лекин баъзида унинг хизматларидан фойдаланади. Агентлик ривожланаётган мамлакатларда ҳукуматларга хусусий инвестицияларни жалб этиш борасида маслаҳат хизматларини кўрсатиш ва инвестицион имкониятлар тўғрисида ахборотлар тарқатиш билан ҳам шуғулланади.

ИКХАнинг функциялари:

- кўшма суғурталаш ёки қайта суғурталаш йўли билан бошқа суғурталовчиларнинг имкониятларини кенгайтириш;
- инвестиция сиёсати пассив бўлган мамлакатларда инвестицияларни суғурталаш;
- кафолатлар бериш, бу эса ўз ўрнида суғурта шартномаларини тузишга ва даъволарни ҳал этиш учун қулай шарт-шароит яратади.

Инвесторлар умумжаҳон банки кафолатлари, сиёсий рисклардан ИКХА суғуртаси ва Халқаро молия корпорацияси (ХМК) билан акциядор капиталга кўшма инвестициялаш ёрдамида ўз рискларини минимумга туширишади ва ривожланаётган ҳамда бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларга инвестицияларни амалга ошириш учун оптимал шароитга эга бўладилар.

ИКХАнинг мақсадига мос келувчи инвестицион лойиҳалар иқтисодиётнинг ривожланишига ёрдам бериши, молиявий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам, экологик хавфсиз ҳамда қабул қилувчи мамлакатнинг меҳнат бўйича стандартлари ва ҳоказоларга мос келиши зарур.

ИКХА ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини тараққий эттириш мақсадида аъзо-мамлакатлардан инвестицияларни жалб этиш имкониятига эга.

ИКХА таркибига кирувчи инвестицион маркетинг хизматлари департаменти (ИМХД) агентликка аъзо бўлган ривожланаётган ва ўтиш даври мамлакатларига қилинаётган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни қўллаб-қувватлайди. ИМХДнинг мақсади ривожланаётган мамлакатларга иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва камбағаллик билан курашиш учун жалб этилаётган тўғридан-тўғри

инвестициялар оқимини таъминлашга ёрдамлашишдан иборат.

ИМХД томонидан хизматлар кўрсатиш, асосан, уч йўналишда амалга оширилади:

- институционал имкониятларни шакллантириш;
- ахборотни тарқатиш;
- инвестицияларни рағбатлантириш.

Бундан ташқари ИКХА инвестицион имкониятлар, бизнес олиб бориш қоидалари ва бизнес фаолияти бўйича ҳамкорлар тўғрисидаги ахборотларни ИРА ахборот тармоғи орқали тарғиб этади.

ИКХАнинг асосий молиявий манбалари қуйидагилардан иборат: ИКХА конвенциясида саноати ривожланган мамлакатлар ўз улушларининг 1 %ини конвертирланадиган валютада қўшишлари назарда тутилган. Яна ҳар бир мамлакат 10 %ини очиқ бозорда муомалада бўлмаган фоизсиз қарз мажбуриятлари шаклида кирилади. Қолгани эса резерв валюта ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатлар аъзолик бадалининг 25 %ини ўз миллий валюталарида тўлашлари мумкин. ИКХА қўшма суғурталаш ва қайта суғурталаш йўли билан инвестицияларни суғурталовчилар фаолиятини тўлдиради.

Ўзбекистон Республикаси 1993 йил ноябрь ойида ИКХАга аъзо бўлди.

Инвестицион даъволарни тартибга солиш бўйича халқаро марказ (ИДТСХМ). ИДТСХМ 1965 йилда қабул қилинган Инвестицион даъволарни тартибга солиш халқаро конвенцияси асосида 1966 йилда ташкил топган бўлиб, у мустақил халқаро ташкилотдир. 1996 йилда унга 134 та мамлакат аъзо бўлиб, яна 11 та мамлакат аъзоликка даъвогар эди. ИДТСХМ хорижий инвестицияларни қабул қилувчи аъзо-мамлакатлар ҳукуматлари ва давлат органлари билан хорижий (хусусий ва корпоратив) инвесторлар ўртасида вужудга келувчи келишмовчиликларни тартибга солиш, келиштириш, арбитраж судларида ишни кўриш механизмларини яратиш орқали халқаро инвестиция фаолиятига қўмаклашади.

ИДТСХМ ҳукумат ва хорижий инвесторлар ўртасидаги ишонч ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлаш орқали инвестиция оқимини кўпайтиришга сабабчи бўлади. ИДТСХМ доирасида вужудга келган арбитраж қоидалари халқаро инвестицион келишувлар, инвестициялар тўғрисидаги қонунлар, икки ва кўп томонлама инвестицион шартномаларнинг стандарт элементига айланган. ИДТСХМ тадқиқот ишларини олиб боради, маслаҳатлар беради, арбитраж

ва инвестицион ҳуқуқ масалалари бўйича материаллар нашр этади.

Хорижий инвесторларга маслаҳат бериш агентлиги Умумжаҳон банкининг бўлинмаси бўлиб, банкка аъзо-мамлакатлар ҳукуматларини хорижий инвестициялар масалалари бўйича конфиденциал маслаҳатлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган ташкилотдир.

Барқарор суръатларда ривожланаётган трансмиллийлашув жараёни замонавий жаҳон иқтисодиётининг муҳим хусусияти ҳисобланади. Ушбу жараённинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялардир. Халқаро корпорациялар савдо, инвестициялаш ва замонавий технологияларни элтувчилар сифатида жаҳон иқтисодиётининг асосий субъектларига айланди.

Халқаро иқтисодий глобаллашувнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи халқаро корпорациялар ҳисобланади. Халқаро корпорациялар ички корпоратив меҳнат тақсимотини анъанавий меҳнат тақсимотининг халқаро даражасига олиб чиққан. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашув жараёни штаб-квартираси қабул қилувчи мамлакатдан ташқарида бўлган фирмалар томонидан назорат қилинадиган ва бошқариладиган халқаро ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқ. Халқаро корпорацияларнинг умумий назоратида бўлган ушбу фаолият жаҳон ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмининг тахминан 25 фоизини ташкил қилади. Ушбу ишлаб чиқаришнинг 1/3 қисми қабул қилувчи мамлакатларда жойлашган.

Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида корпоратив бирлашмаларнинг ўзаро ташкилий-ҳўжалик алоқалари асосида трансмиллий молия-саноат гуруҳлари (МСГ)ни барпо этишнинг турли шакллари мавжуд.

ТМК жаҳон ҳўжалигининг муҳим иштирокчиларига айланиб бормоқда. Саноат жиҳатдан тараққий этган мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқалари бевосита ТМК фаолиятига боғлиқдир. Ушбу мамлакатлар экспортида миллий корпорациялар ва уларнинг хориждаги филиаллари ўртасидаги савдо алоқалари улуши юқори кўрсаткичга эга. Масалан, XX асрнинг 80 йилларида фирма ичидаги савдо улуши АҚШ экспортининг 14-20 %, Япония экспортининг 23-28 %и ва ГФР экспортининг 24-28 %ини ташкил этган ЮНКТАД маълумотларига кўра, 2008 йилда 82000 та ТМК қайд этилган бўлиб, филиалларининг сони 810 000 тани ташкил этган.

ТМК жаҳон иқтисодиётининг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. ТМК филиаллари орқали амалга оширилган экспортнинг ҳажми дунё экспортининг 1/3 қисмини ташкил этади ва уларда 77

млн. киши ишлайди. Ушбу кўрсаткич Германия иқтисодиётида банд бўлганлар сонидан икки баравар кўпдир.

Айни пайтда халқаро иқтисодий интеграция жараёнини кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 июлдаги ПҚ-3857-сонли “Халқаро молия институтлари ва хорижий ҳукумат молия ташкилотлари иштирокидаги лойиҳаларни тайёрлаш ва амалга ошириш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан Халқаро молия институтлари ва хорижий ҳукумат молия ташкилотлари иштирокидаги лойиҳаларни тайёрлаш ва амалга ошириш самарадорлигини янада ошириш мақсадида Халқаро молия институтлари (ХМИ) ва Хорижий ҳукумат молия ташкилот(ХХМТ)лари иштирокидаги лойиҳаларни тайёрлаш ва амалга ошириш тартиби тўғрисидаги низом тасдиқланди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 июндаги ПҚ-3796-сонли “Халқаро молия институтлари ва донор мамлакатлар иштирокидаги инвестиция лойиҳаларини бошқариш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан Халқаро молия институтлари ва Хорижий ҳукумат молия ташкилотлари фаолиятини жадаллаштириш учун лойиҳаларни амалга ошириш (мувофиқлаштириш) гуруҳлари (кейинги ўринларда ЛАОГ) ташкил этилди. қарорга асосан ЛАОГлар ижро этувчи агентликлар бўйсунувидан чиқарилиб, Лойиҳа офиси бўйсунувига ўтказилди. Хусусан:

в) тегишли лойиҳалар доирасида белгиланган ижро этувчи агентликлар зиммасига қуйидагилар учун масъул бўлган инвестиция лойиҳаси буюртмачиси функцияларини юклаш:

- инвестиция лойиҳасининг натижаларига доир асосий талабларни белгилаш ва уни амалга ошириш самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларига эришиш;
- инвестиция лойиҳаларининг лойиҳаолди, лойиҳа ва тендер (танлов) ҳужжатлари қонун ҳужжатларида, зарур ҳолларда эса ХМИ ва ХХМТ қоидалари ва тартиб-таомилларида белгиланган тартибда ишлаб чиқилишини ташкил этиш.

қарорга асосан Лойиҳа офисининг асосий вазифалари этиб белгиланди:

- ЛАОГлар фаолиятини тизимли равишда танқидий ўрганишни ҳамда мувофиқлаштиришни амалга ошириш, уни такомиллаштириш бўйича таклифлар киритиш;

- инвестиция лойиҳаларининг лойиҳаолди, лойиҳа ва тендер (танлов) ҳужжатлари қонун ҳужжатларида, зарур ҳолларда эса ХМИ ва ХХМТ қоидалари ва тартиб-таомилларида белгиланган тартибда ўз вақтида ишлаб чиқирилишини назорат қилиш;
- тасдиқланган тармоқ жадвалларига мувофиқ инвестиция лойиҳаларини ўз вақтида ва самарали амалга ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш ва уларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;
- ЛАОГларга раҳбарлар танлаш ва уларни тасдиқлаш ҳамда ЛАОГлар таркибини малакали мутахассислардан шакллантириш бўйича ишларни ташкил этиш, шунингдек, улар малака даражасининг инвестиция лойиҳаларини бошқариш соҳасидаги талабларга мослигини аниқлаш;
- тасдиқланган тендер (танлов) ҳужжатларига мувофиқ тендер (танлов) савдоларининг ташкил этилиши устидан назоратни амалга ошириш;
- инвестиция лойиҳаларининг тузилган шартномаларга мувофиқ ўз вақтида молиялаштирилишини ҳамда қарз ва бюджет маблағларининг ХМИ ва ХХМТ билан келишувларга мувофиқ ўзлаштирилишини мониторинг қилиш;
- инвестиция лойиҳалари буюртмачилари билан инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш самарадорлигини ҳамда лойиҳа ҳужжатлари билан тасдиқланган параметрларга эришишни таъминлаш борасида ўзаро ҳамкорлик қилиш;
- ЛАОГларнинг ХМИ ва ХХМТ, инвестиция лойиҳалари буюртмачилари, шунингдек, ваколатли вазирлик ва идоралар билан инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш доирасидаги ўзаро ҳамкорлигини мувофиқлаштириш;
- ЛАОГлардан инвестиция лойиҳалари амалга оширилишининг бориши тўғрисида ҳисоботлар ва зарур ахборот олиш ҳамда зарур ҳолларда тақдим этилган ахборотнинг ҳаққонийлигини ўрганиш мақсадида жойларга чиқиш;
- инвестиция лойиҳаларини самарали ва ўз вақтида амалга оширишга тўсқинлик қилаётган муаммоларни ҳал этишда, жумладан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш орқали кўмаклашиш;
- ХМИ ва ХХМТ иштирокида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш шартлари бўйича музокаралар олиб бориш ҳамда уларни мувофиқлаштириш;

- ХМИ ва ХҲМТ иштирокида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳалари бўйича ХМИ ва ХҲМТнинг баҳолашолди ҳамда баҳолаш миссиялари ишини ташкил этишда кўмаклашиш, шунингдек, ХМИ ва ХҲМТ делегациялари, миссиялари, вакилларига ташкилий, ахборот ва маслаҳат ёрдамлари кўрсатиш каби муҳим вазифалар белгиланди.

Назорат саволлари

1. Иқтисодиётнинг халқаро интеграцияси мазмуни, миллий иқтисодиётнинг ривожига унинг халқаро интеграциясини таъминлаш ва фаоллаштиришнинг зарурлиги ва аҳамиятини ёритинг.
2. Миллий иқтисодиёт халқаро интеграциялашувининг асосий йўналишлари ва ҳозирги талабларини (халқаро интеграциясига қаратилган давлат сиёсатининг асосий мақсади ва йўналишлари) очиб беринг.
3. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш ва барқарор ривожлантиришда фаол халқаро интеграцияни таъминлашнинг хориж тажрибаларини ёритинг.
4. Хорижий инвестициялар ва унинг иқтисодиётнинг халқаро интеграциясида тутган ўрни ва улардан самарали фойдаланиш йўналишларини очиб беринг.
5. Иқтисодиётнинг халқаро интеграцияси шароитида хорижий инвестициялар кирими оқимини таъминлашда халқаро молиявий институтларнинг тутган ўрни ва уларнинг ҳамкорлик алоқаларини ёритинг.
6. Иқтисодиётнинг халқаро интеграциясида хорижий инвестициялар ҳаракатини тартибга солишнинг мазмуни, зарурлиги ва аҳамиятини очиб беринг.

Тест саволлари

1. **Халқаро иқтисодий интеграция – бу...?**
 - А. Хўжаликлар (давлатлар) ўртасида ўзаро кўп томонлама барқарор алоқаларнинг ривожланиши ва меҳнат тақсимооти негизида юзага келган мамлакатларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий жиҳатдан бирлашувидир.
 - Б. Ишлаб чиқариш тармоқларининг турли даражада ва турли кўринишдаги ўзаро алоқадорлиги.
 - В. Хўжаликлар (давлатлар) ўртасида ўзаро кўп томонлама барқарор алоқаларнинг ривожланиши.
 - Г. Меҳнат тақсимооти негизида юзага келган мамлакатларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий жиҳатдан бирлашувидир.
2. **Биринчи гуруҳ иқтисодчи олимлар интеграцияни қандай ифодалаган?**
 - А. Жаҳон мамлакатлари ўртасида янги товарлар оқимини шакллантириш орқали “ресурслар чекланганлиги” муаммосини бартараф этиш йўли.

- Б. Жаҳон мамлакатлари ўртасида янги товарлар оқимини шакллантириш.
- В. “Ресурслар чекланганлиги” муаммосини бартараф этиш йўли.
- Г. Янги товарлар оқимини шакллантириш орқали “ресурслар чекланганлиги” муаммоси.

3. Ташқи иқтисодий фаолият юритишда халқаро интеграцияларнинг диверсификацион тамойилларини ёритинг.

- А. Алоқаларни турли хил мамлакатлар билан ўрнатиш, экспорт таркибини турли хил маҳсулотлар ташкил этиши, товарларни жаҳоннинг турли қитъаларида жойлаштириш, турли мамлакатлар тажрибасини ўзимизнинг шароитга мослаштириш.
- Б. Экспорт таркибини турли хил маҳсулотлар ташкил этиши, товарларни жаҳоннинг турли қитъаларида жойлаштириш.
- В. Алоқаларни турли хил мамлакатлар билан ўрнатиш, экспорт таркибини турли хил маҳсулотлар ташкил этиши.
- Г. Товарларни жаҳоннинг турли қитъаларида жойлаштириш, турли мамлакатлар тажрибасини ўзимизнинг шароитга мослаштириш.

4. Иқтисодий интеграциянинг асосий шаклларини кўрсатинг.

- А. Эркин савдо ҳудуди, божхоналар иттифоқи, умумий бозор, тўла иқтисодий иттифоқ.
- Б. Тўла иқтисодий иттифоқ, божхоналар иттифоқи.
- В. Божхоналар иттифоқи, умумий бозор, савдо ҳудуди.
- Г. Эркин савдо ҳудуди, божхоналар иттифоқи, тўла иқтисодий иттифоқ.

5. Жаҳон банкининг Ўзбекистонда амалга оширган йирик лойиҳа йўналишларини келтиринг.

- А. Саломатлик-2, дренаж, ирригация ва тупроқ ҳосилдорлигини ошириш, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ичимлик суви таъминотини яхшилаш, қишлоқ хўжалиги корхоналарини қўллаб-қувватлаш, Фарғона водийсида сув ресурсларини бошқариш.
- Б. Дренаж, ирригация ва тупроқ ҳосилдорлигини ошириш, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ичимлик суви таъминотини яхшилаш.
- В. Самарқанд шаҳарларида ичимлик суви таъминотини яхшилаш, қишлоқ хўжалиги корхоналарини қўллаб-қувватлаш, Фарғона водийсида сув ресурсларини бошқариш.
- Г. Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ичимлик суви таъминотини яхшилаш, қишлоқ хўжалиги корхоналарини қўллаб-қувватлаш.

6-боб. ҲУДУДЛАРНИНГ ИНВЕСТИЦИОН САЛОҲИАТИНИ ОШИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Таянч иборалар: инвестицион муҳит, инвестицион жозибадорлик, ресурс, потенциал, малака, ҳудуд салоҳияти, ҳудудлар имкониятлари, иқтисодий ресурс, молиявий ресурс, меҳнат ресурслари, инсон интеллекти, бошқариш имкониятлари.

6.1. Инвестицион салоҳият ва унинг иқтисодий ривожланишдаги ўрни

Бозорни ўзгартириш шароитида иқтисодий ўсишни таъминлаш бозор воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишни, тегишли технологик, институционал ва ташкилий тузилмаларни шакллантириш муаммоларини келишилган ҳолда ҳал этишни талаб қилади, унинг асосий мақсади барча зарур қисмларни янги технологик тузилманинг умумий репродуктив контурига бирлаштириш, модернизация қилиш учун қулай шароитлар (иқлим) яратиш ва тадбиркорлик субъектининг самарадорлигини оширишдир.

Инвестиция салоҳиятининг бош мақсади, аввало, мамлакатда инвестиция муҳитини яхшилашни ошириш ва инвестицион рискларни камайтириш учун зарур ва мақбул шарт-шароитларни яратишдан иборат. Инвестиция салоҳияти деганда, иқтисодий фаолиятда ишлатиладиган (фойдаланиладиган) ишлаб чиқариш захиралари, қувватлари, кучлари, имкониятлари кабилардан иборат ресурслар йиғиндиси тушунилади. Инвестиция салоҳияти фойда олиш ёки ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида узоқ муддат фойдаланиладиган активларга маблағ киритиш (қўйиш) имкониятлари даражасини тавсифлайди.

Инвестиция салоҳияти мамлакатда асрлар давомида шаклланган бир қанча омиллар йиғиндисини тавсифлайди. Бу омиллар ишлаб чиқариш омиллари, табиий ресурс омиллари, меҳнат омиллари, инновация ва истеъмол омиллари ҳамда мамлакатнинг молиявий салоҳияти кабиларни қамраб олади.

Айни пайтда иқтисодчи олимлар томонидан инвестиция салоҳият тушунчасига аниқ таъриф берилмаган. Шунинг учун инвестиция салоҳияти тушунчаларига таъриф бераётганда, бошқа ўхшаш сўзлар билан бир-бирини тўлдириш билан боғлиқ хусусиятли томонларини ҳисобга олиш лозим. Адабиётларда салоҳият

тушунчаси ресурс, потенциал, имконият, бошқариш имкониятлари, тажриба, шарт-шароитларга ўхшаш атамалар билан бир-бирини тўлдиради.

Инвестицион салоҳият – табиий салоҳият табиий ресурслар миқдори ва сифати, мамлакатнинг иқлими, табиий-географик шарт-шароитларини ўз ичига олади. Табиий ресурс омиллари¹ ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда муҳим ўрин тутди ва қуйидагиларни қамраб олади: минерал ресурслар (фойдали қазилмалар); агромуҳит шарт-шароитлари; ер ва сув ресурслари; ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёси ва ҳоказо.

“Минтақа” деганда, умумий табиий-географик, тарихий, миллий-маданий бирлик ва диний-этник яқинлик, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш (хўжалик ихтисослашуви ва иқтисодий ривожланиш, демографик вазият, аҳоли турмуши ва ҳ.к.) даражаси, турли босқичда такомиллашмаган бошқарув тизими ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммоларни ечишдаги маъмурий-ҳудудий органлар фаолиятининг муштараклигини тақозо қилувчи яхлит ҳудудий бирликни тушуниш мақсадга мувофиқ² деб ёзади бошқа гуруҳ оимллари. Иқтисодий районларнинг ихтисослашувини кучайтириш негизида ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқотлар, асосан, хўжалик юритишдаги камчиликларни танқид қилишга эътибор қаратади. Кўпгина муаллифлар ўз таърифларида минтақа ривожланишида уни бошқариш омилига катта эътибор қаратадилар³. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, минтақаларни асослаш мезонларининг кўп эканлиги ишлаб чиқаришни аниқ ташкил этиш ва бошқаришни такомиллаштиришга тўлиқ имконият бермайди. Т.Аҳмедов ва А.Содиқовларнинг фикрларига асосланган ҳолда, минтақани бошқариладиган тизимнинг ўзаро бирлигини мужассамлаштирган мамлакат иқтисодиётининг ажралмас таркибий қисмида ўз ҳокимият ва бошқарув ташкилотларига эга бўлган яхлит ижтимоий-иқтисодий ва маъмурий-ҳудудий тизим деб ҳисоблаймиз. Бундай тизимларга турли иқтисодий минтақалар билан бир қаторда маъмурий-ҳудудий бирликларни киритиш мумкин (мамлакат, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ва ҳоказо). Барча маъ-

1 Маълумот учун: Япония, Жанубий Корея ва қатор Ғарбий Европа мамлакатларида табиий ресурсларнинг камёблиги техника-технология воситасида ортиги билан қопланади.

2 Каюмов А.А., Назарова Х.М., Эгамбердиев Ф.Т. Минтақавий иқтисодиёт. – Т.: Университет, 2004. 4-б.

3 Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М.: ГУВШЭ, 2003. С.15.

мурий-худудий минтақалар такрор ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш объекти ҳисобланади. Улар мустақил республиканинг ижтимоий-иқтисодий бошқарув занжири ўзаро боғлиқ бўғинларининг ягона тизимини ташкил этади.

Бугунги кунда “потенциал”, “манбалар”, “ресурс потенциали” тушунчаларининг турли хил таърифлари ва талқинлари мавжуд. Потенциал тушунчасини аниқлаштириш ҳақида тўхталиш керак.

Шуни таъкидлаш керакки, “потенциал” атамаси иқтисодий адабиётларда микдорий баҳолаш сифатида кенг қўлланилади ва табиий, инвестициявий, интеллектуал, иқтисодий, ресурс, меҳнат ва ҳ.к. кабилар ҳаракат қилади.

Айни пайтда иқтисодий ўзгаришларнинг бошланиши билан бирга бўлган чуқур инвестиция инқирозини енгиб ўта олмаяпти. Бу умумий инвестицион салоҳиятнинг кескин пасайиши, барча ҳўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион фаоллигининг пасайиши ва инвестициялар таркибидаги салбий ўзгаришларнинг намоён бўлиши билан изоҳланмоқда. Инвестицион инқироз ва айни пайт (ривожланган мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, савдо ва бошқа санкциялар шароитида) натижасида иқтисодиётдаги таркибий номутаносибликлар ёмонлашди, ишлаб чиқариш салоҳиятининг йўқолиши кучайди, ишлаб чиқариш ва молия секторлари ўртасидаги муносабатлар бузилди, жаҳоннинг айрим ҳудуд (Америка ва Европа) ёки мамлакатнинг рақобатбардошлиги пасаймоқда.

Шунинг учун айни вақтда ривожланишнинг муҳим вазифаси иқтисодий ўсишни таъминлаш ва инвестиция жараёнини такомиллаштириш учун бирлаштириш ва амалда амалга ошириш мақсадида инвестицион сиёсатни давлат даражасида ишлаб чиқиш зарурати билан изоҳланмоқда. Тегишли саноат ва инвестиция сиёсатининг мавжуд эмаслиги барча ҳўжалик юритувчи субъектлар, аҳолининг ва умуман иқтисодиётнинг инвестиция имкониятларига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Давлат иқтисодий сиёсатининг асосий аҳамияти депрессияга учраган корхоналар ва ҳудудларни қўллаб-қувватлашдан иборат бўлмаслиги, балки уларнинг яширин инвестиция салоҳиятини, инвестицияларни жалб қилиш манбаларини ва инновацион асосда кенгайтирилган ишлаб чиқаришни таъминлаш учун капитал қўйилмаларнинг устувор йўналишларини аниқлашдан иборат бўлиши лозим.

Инвестицион потенциал инвестиция ресурсларининг умумий

ҳажмини англиши, бу қулай бозор шароитида реал, молиявий ва интеллектуал капиталнинг инвестиция жараёни иштирокчиларининг иқтисодий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда қўпайиши ва ўсишини таъминлаши назарий жиҳатдан исботланган.

Шуни таъкидлаш керакки, “потенциал” атамаси иқтисодий адабиётларда миқдорий баҳолаш сифатида кенг қўлланилади ва табиий, инвестициявий, интеллектуал, иқтисодий, ресурс, меҳнат ва ҳоказо каби ҳаракат қилади.

Катта совет энциклопедиясида берилган таърифга кўра, умуман олганда, “потенциал”, унинг турлари аниқламасдан, сафарбар этилиши, ишга туширилиши, мақсадга эришиш учун ишлатилиши мумкин бўлган маблағлар, захиралар, мавжуд манбалар тўпламидир, деб эътироф этилган.

Баъзида потенциал атамаси “имкониятлар” ёки “қобилият” деб талқин қилинади, аммо ҳамма вақт ҳам биз ушбу қобилиятни белгилайдиган воситалар тўпламини белгилашимиз ўта муҳим⁴.

Шунингдек, буюк совет энциклопедиясида берилган “потенциал” атамасининг семантик таркибини кенг талқин қилиш, уни қандай куч, восита, захира, манбаларга боғлиқлигига қараб, илм-фан ва инсон фаолиятининг турли соҳаларида қўллашга имкон беради. Ушбу талқин икки жиҳатни ўз ичига олади: ресурсларнинг мавжудлиги ва улардан смарали фойдаланишга эътибор.

Минтақавий инвестицион потенциалини ўрганишда таниқли мутахассис К.М. Миско потенциални инсон томонидан ўрганилаётган объектдан самарали фойдаланишнинг ички, яширин имкониятлари чегараси сифатида белгилайди, натижада амалий фаолиятнинг идеал шароитларида амалга оширилиши мумкин⁵, деб эътироф этади.

А.Н. Люкшиновнинг таърифича, ҳудудий инвестиция потенциални маҳсулот ишлаб чиқариш (хизматлар кўрсатиш) қобилиятининг йиғиндисидир⁶. Ички ўзгарувчига қўшимча равишда у корпоратив етакчилик – бошқарув потенциалини ўз ичига олади. Биз потенциалнинг бошқарув томони ва бошқарув потенциалини унинг ўзгарувчиси сифатида киритишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоб-

4 Большая советская энциклопедия. – Т. 20. – М., 1977. С. 428.

5 Миско К.М. Ресурсный потенциал региона (теоретические и методологические аспекты исследования). / К.М. Миско. – М.: Наука, 1991. – 94 с.

6 Люкшинов А.Н. Стратегический менеджмент на предприятиях АПК. / А.Н. Люкшинов. – М.: Колос, 1999. – 367 с.

лаймиз.

Демак, совет энциклопедиясида “Потенциал мамлакат аҳолисининг турли тоифалари эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган юқори сифатли товарларни ишлаб чиқаришни таъминлай оладиган мавжуд ишлаб чиқариш омиллари, назорат, ишлаб чиқариш захиралари ва имкониятларининг йиғиндисидир”⁷, деб ҳисобланмоқда.

Шундай қилиб, потенциал деганда, улардан фойдаланишда иқтисодий самарага эришишга имкон берадиган воситалар, захиралар, имкониятлар йиғиндиси тушунилиши керак.

Инвестицион ресурслар ишлаб чиқаришда, товарлар, хизматлар ва бошқа қадриятларни яратиш жараёнида иштирок этадиган табиий ва ижтимоий кучлар йиғиндисидан иборат.

Иқтисодий фанда инвестицион ресурслар тўрт гуруҳга бўлинади: табиий, моддий, меҳнат ва молиявий.

“Ресурслар” тоифасининг яна бир ўзига хос хусусияти уларнинг такрорланувчанлиги (қўпайтириладиган манбалар), яъни истеъмол қилинган қисм ўрнига тикланиш қобилиятидир.

Қайта тикланмайдиган манбаларга ер, минераллар, ҳаво ва бошқа нарсалар киради, яъни қайта яратиш деярли мумкин бўлмаган ресурслар.

Шундай қилиб, С. Бру ва С. Макконелл инвестицион ресурслар ер, капитал, меҳнат ва тадбиркорлик қобилиятига эга деб ҳисоблашади.

Худуд учун етарли ресурсларга эга бўлиш белгиланган шартларга мувофиқ унинг ривожланиши ва нормал ишлаши учун муайян шароитларда зарур имкониятларга эга бўлиш демакдир.

Худуднинг инвестицион потенциаллари техник, технологик, меҳнат, фазовий (худуд, бинолар, алоқа), молиявий ресурслар ва имкониятларни ўз ичига олиш билан бирга ташкилот бошқарув тизимининг ташкилий тузилмаси ресурсларини ўз ичига олади.

Бундай ёндашув қонунийдир, аммо миқдорий ва сифат жиҳатидан фарқ қилувчи таркибий қисмларни корхона даражасига қараб ягона тушунчага бирлаштириш керак.

Бир гуруҳ тадқиқотчилар “минтақа” тушунчасига шундай таъриф берадилар: минтақа (регион) маълум худуд бўлиб, у бошқа худудлардан қатор белгилар бўйича фарқ қилади ва ўзига хос бир бутунлик таркибий қисмлари ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжуд-

7 Большая советская энциклопедия. – Т. 20. – М., 1977. С. 428.

лиги билан ифодаланади.

Ўзбекистон Республикасида таркибий ўзгаришларни амалга оширишда минтақаларнинг ривожланиш даражаси, тармоқлар таркиби, меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги каби хусусиятлари ҳисобга олинмоқда. Мана шунинг учун ҳам ҳар бир минтақани стратегик мажмуали ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва уни тартибга солиш механизмининг илмий-услубий асосларини ишлаб чиқиш бевосита ҳам илмий, ҳам амалий аҳамият касб этиши бежиз эмас.

Умуман олганда, жаҳон тажрибасига кўра, ишлаб чиқарувчи кучларни ҳудудий жойлаштириш ва минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича кўп мамлакатларда турли ёндашувлар мавжуд, бироқ улар бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг мақбул механизмини излаб топишда нисбатан қисқа давр мобайнида иқтисодий ривожланишда улкан натижаларга эришган ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатлар тажрибаси алоҳида диққатга сазовордир. Жаҳоннинг ривожланган давлатларидан фарқли равишда бу мамлакатлар тажрибаси шуниси билан қизиқиш уйғотадики, улар аввалдан ривожланиш даражаси бўйича Ўзбекистонга яқин бўлган ҳолда инвестиция сиёсатини амалга ошириш оқибатида катта натижаларга эришди.

Қатор давлатларда минтақавий инвестицион салоҳиятини ошириш мақсадлари қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилган:

- ривожланиш жиҳатидан орқада қолаётган минтақаларда иқтисодий ўсишни таъминлаш;
- марказий ҳокимият органлари вазифаларининг катта қисмини маҳаллий бошқарув тизими зиммасига юклаш;
- йирик шаҳарларда саноат ишлаб чиқаришнинг тўпланишини чеклаш;
- янги ўзлаштирилган ҳудудларда ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантириш.

Минтақавий инвестиция салоҳиятини амалга оширишнинг энг оммавий услубларидан бири ҳудудларни ривожлантириш жамғармаларини ташкил этиш ҳисобланади. Масалан, 1975 йилда Европа Иттифоқи қошида ҳудудий мувофиқлаштириш жимғармаси ташкил этилган. Бошқа қатор мамлакатларда ҳам айрим ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш мақсадида

махсус жамғармалар (Италияда давлат субсидияси ҳисобига фаолият олиб борадиган ва жанубий ҳудудлар инфратузилмаларини ривожлантиришга йўналтирилган “Жанубий хазина”; Болгарияда баъзи ҳудудлар ривожланишини жадаллаштириш давлат дастурини амалга ошириш бўйича жамғарма, Венгрияда учта мақсадли жамғармани бирлаштирувчи ҳудудларни ривожлантириш марказий жамғармаси ва шу кабилар) тузилган.

Кўплаб хорижий мамлакатлар минтақавий инвестицион салоҳиятнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, уларда йирик маъмурий-ҳудудий бирликлар бўлиб, губерниялар, штатлар, провинциялар эмас, балки шаҳарлар ва муниципалитетлар ҳудудий мувофиқлаштириш маконлари ҳисобланади. Буларга, жумладан, Францияда кам ривожланган Жануби-ғарб минтақасининг 9 та агломерацияси ва 17 та шаҳар, Испанияда 10 та “ривожланиш марказлари” ва 2 та “саноатни рағбатлантириш марказлари”, Японияда 10 та “саноатни инвестицион салоҳият орқали ривожлантиришнинг алоҳида туманлари” ва 6 та “янги саноат шаҳарлари”, Италияда 12 та “Саноатни инвестицион салоҳияти орқали ривожлантириш бўлинмалари” ва 26 та “саноатлаштириш ядролари”, Германияда 300 та “муҳим аҳоли пунктлари” ва ҳоказоларни мисол қилиб келтириш мумкин⁸.

Хитойнинг минтақалар иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш сиёсати йиллар давомида такомиллашиб келмоқда. Бу сиёсатнинг ривожланиш жараёнини шартли равишда уч босқичга ажратиш мумкин⁹.

Биринчи босқич 1979-1982 йилларни ўз ичига қамраб олади. Бу босқичда Хитойда “очиқ эшиклар” сиёсати шаклланди.

Иккинчи босқич 1983-1991 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда хорижий инвестицияларни жалб этиш сиёсати такомиллаштирилди.

Учинчи босқич 1992 йилдан ҳозирги кунга қадар давом этмоқда. Хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг улар учун ёпиқ бўлган – молия, суғурта ва бошқа соҳаларга ҳам жалб этилиши айнан 1992 йилдан кейин бошланди.

Ривожланган мамлакатлар орасида Япониянинг бу соҳадаги

8 Ишмуҳамедов А.Э., Раҳимова М.Р., Ишмуҳамедова Л.А. Минтақавий иқтисодиёт. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2007. 165-166-б.

9 Рустомова Д.Д. Иқтисодиёни эркинлаштириш шароитида хорижий инвестицияларни жалб этишнинг назарий асослари ва устувор йўналишлари: Иқт. фанлари номзоди... дисс. – Т., 2006. 45–46-б.

тажрибаси алоҳида афзалликларга эга. Аниқ мақсадга йўналтирилган узоқ муддатли минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларининг изчил амалга оширилиши натижасида Япония тарихан қисқа давр ичида дунёдаги энг тараққий этган мамлакатлар қаторига қўшилди.

Япониянинг минтақавий инвестиция сиёсати ер ва табиий ресурсларнинг чекланганлигини, кишилар фаолиятини табиий шароитларга мослаштириш заруратини, мамлакатнинг турли ҳудудлари аҳолисининг турмуш даражасидаги фарқларни камайтириш талабларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Асосий капиталга киритиладиган инвестицияларни ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини куйдагилар билан изоҳлаш мумкин:

биринчидан, асосий капиталга киритиладиган инвестициялар кўламининг ўсиши юқори технологик тараққиёт ва интенсив иқтисодий ўсишнинг омили сифатида ЯХМнинг йиллик ўсиш суръатига ижобий таъсир этади;

иккинчидан, иқтисодиётни диверсификация қилиш, таркибий ислохотларни амалга ошириш пировардида импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш имкони яратилади;

учинчидан, мавжуд молиявий-инвестицион салоҳиятдан оқилона фойдаланиш контекстида тадбиркорлик фаолиятининг кенг ривожланиши ва пировард натижада янги иш ўринларининг яратилиши орқали аҳолининг турмуш фаровонлигини оширилишини таъминлайди. Натижада аҳоли даромадларини изчил ортиши ҳисобига иқтисодиётдаги ялпи талабнинг кенгайиши ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш учун шарт-шароит яратади.

Ҳудудлар кесимида асосий капиталга киритилган инвестициялар номинал миқдорининг жами республика бўйича ўртача кўрсаткичи орқали ҳар бир ҳудуднинг инвестицион фаоллигини аниқлаш мумкин бўлади.

Ҳозирги ислохотлар шароитида ҳар бир ҳудудлар кесимида мавжуд молиявий-инвестицион салоҳиятдан оқилона фойдаланиш орқали инвестицион фаолликни ошириш масаласи кун тартибидаги долзарб масала сифатида майдонга чиқмоқда.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда, фикримизча, Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида инвестицион фаолликни ошириш имкониятлари куйидагилардан иборат:

1. Худудий инфратузилма ва айниқса, инвестицион инфратузилмани яхшилаш бўйича тизимли ишларни амалга ошириш мақсадида вилоятлар кесимида йўл транспорт-коммуникация тизимини модернизациялаш, коммунал хизматлар тизимида чуқур ислохотлар олиб бориш, юқори тезликда ишловчи интернет тизимларини жорий этиш лозим.
2. Ривожланиш даражаси суств худудлар учун узоқ муддатли кредитлар ажратиш тизимини жорий этиш орқали инвестициялар ҳажмини ошириш лозим. Бунда, айниқса, инвестиция ресурслари етишмаётган туманларда салоҳиятли банк филиаллари ва минибанкларни ташкил этиш, уларнинг капиталлашувини кучайтириш, молиявий инфратузилмани ривожлантириш долзарб аҳамиятга эга. Шунингдек, худудда инвестиция ва суғурта фондлари, кредит уюшмалари, ломбардлар, банк гуруҳлари ва холдинглари, ўзаро ёрдам кассалари каби молиявий институтларнинг замонавий шакллларини ривожлантириш иқтисодиётда капитал ҳаракатини тезлаштиради.
3. Жаҳонда ва республикада вилоятларнинг ижобий қиёфасини шакллантириш ва инвестицион жозибадорлигини намоиш этиш мақсадида вилоятлар туманларида бўш турган ва фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш объектлари, мавжуд табиий захиралар, қишлоқ хўжалиги ва хомашё ресурслари ҳақида кенг ва батафсил маълумотларни ўз ичига олган тизимлаштирилган вилоят реестрини тузиш ва уни интернет орқали хорижлик инвесторлар эътиборига ҳавола этиш зарур.

6.2. Худудларнинг инвестицион салоҳияти ва уни баҳолаш

Инвестиция муҳити давлат органларининг бошқариш фаолияти таъсирида шаклланади. Шунинг учун давлатнинг инвестиция сиёсати энг асосий омиллардан ҳисобланади.

Бугунги кунда худудларнинг иқтисодий салоҳиятини интеграл баҳолашнинг бир қанча усулларида фойдаланган ҳолда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Шун қайд этиш жоизки, худудларнинг маъмурий-иқтисодий бошқаруви сиёсатини юритишда иқтисодий салоҳият оқибат сифатида қаралади ва ундан самарали фойдаланиш билан худуднинг келажақдаги мавқеи аниқланади. Шунинг учун ҳам худудларни бошқаришда иқтисодий салоҳиятни

тўғри баҳолаш ва ундан дастак сифатида ҳудудий иқтисодий сиёсатни тўғри олиб бориш муҳимдир (Е.Н. Захарова, Е.П. Авраменко, 2012).

Ушбу ички имкониятларнинг мавжудлигидан келиб чиқиб, давлат томонидан ҳудудларни комплекс ривожлантириш ва у ерда истиқомат қилаётган аҳолининг фаровонлигини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий дастурлар амалга оширилиб келинади. Айнан эндоген омиллар ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини таъминлашда муҳим ҳисобланади, аммо шу билан бирга, ҳудуднинг геоиқтисодий жойлашувини ҳам эсдан чиқармаслик ва уни инобатга олиш лозим ҳисобланади.

Охирги ўн йилда олимлар томонидан ҳудуднинг ривожланишини шу жой ёки маконнинг шарт-шароитидан келиб чиқиб, “ҳудуднинг мекансал (фазовий) салоҳияти”ни ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Агар ҳудуднинг ривожланиши шу ерда мавжуд бўлган ресурсларни мекансал-ҳудудий ва тармоқлар-аро интеграция асосида тақсимланадиган бўлса, у ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатдан самара беради (В.П. Ефимов, 2006).

Шунинг билан бирга, тадқиқотчи-олим В.П. Ефимов ҳудуднинг ривожланишини таъминлашнинг замонавий йўлларины таклиф этади:

- кластер усули, иқтисодиётни диверсификациялаш орқали рағбатлантириш;
- ҳудудлараро ички алоқаларни кучайтириш ва ички бозорни йўл-транспорт инфратузилмаларини ишга тушириш орқали ривожлантириш, ички имкониятлардан ва маҳаллий ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда, ижтимоий меҳнат тақсимотини тўғри йўлга қўйиш;
- инвестицион дастакдан унумли фойдаланган ҳолда, инвестицион лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш усуллари.

А.А. Зиновева эса ҳудудларнинг қутбли ривожланишини таъкидлагани ҳолда, субъектив ва объектив омилларни келтириб ўтади. Биринчи омилга қуйидагиларни киритади:

- ҳудудларнинг табиий географик фарқланиши, иқтисодий ресурслар билан таъминланганлик, ҳудуднинг технологик жиҳати ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, ҳудуднинг иқтисодий жиҳатдан фарқланиши.

Иккинчи омилга: институционал, инфратузилмавий ва ташки-

лий-функционал детерминантлар; ҳудуднинг анъана ва урф-одатлари; мавжуд бўлган йирик корпоратив тузилмаларни киритган. Ҳудуддаги мавжуд масканлар (туман, шаҳар, шаҳар типигаги посёлкалар, овуллар) “марказ-марказдан узоқ бўлган маскан” ўртасидаги фарқланиш, яъни қутбланиш дея таҳлил қилишни ва кейинчалик эса улар ўртасидаги тафовутлар йўқолиши оқибатида бир бутун иқтисодий макон сифатида қараш лозим эканлигини таъкидлайди.

Бу эса Й. Шумпетер томонидан айтиб ўтилган ишлаб чиқариш омилининг тўртинчи қисмидан кейинги ишлаб чиқаришнинг бешинчи мустақил қисмини намоён эта бошлайди.

О.А. Бияков, О.Л. Тарана, Е.Н. Акерман, А.А. Михалчук ва А.Ю. Трифоновалар томонидан маконий салоҳиятнинг иқтисодий маъноси иқтисодиёт фанининг анъанавий усулда, яъни макроиқтисодий ва микроиқтисодий алгоритмларга таянган ҳолда минтақани квазидавлат ва квазифирма тарзида таҳлил этиш таклифини илгари суришади. Бунда салоҳият минтақа ҳўжалигининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришини таъминлайдиган шароит ҳамда минтақа рақобатбардошлигини халқаро меҳнат тақсимои контекстида юқорига кўтарувчи геоиқтисодий субъект сифатида таҳлил этилади.

Макроиқтисодий жиҳатдан ҳудуднинг салоҳиятига баҳо берилганда, кўпинча миллий иқтисодиёт билан бир хил бўлган параметрлар: ЯҲМ (ялпи ҳудудий маҳсулот) динамикаси, товар ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг тармоқлар бўйича тақсимои, нарх, бандлик даражаси, инвестициялар ва бошқалар ҳисобга олинади. Булар ҳудудий иқтисодий тизимнинг макроиқтисодий, яъни юқорида қайд этилган кўрсаткичларнинг статистик агрегатлашганлиги ва миллий иқтисодиётда ҳудуднинг тутган ўрнини қиёсий таҳлил қилиш имконини яратади.

Микроиқтисодий даражада кўрилганда, одатда, алоҳида олинган ҳўжалик юритувчи субъект (фирма), корхоналар ва уй ҳўжаликларининг иқтисодий фаолияти таҳлил этилади. Бу ерда ҳудуд квазикорхона сифатида кўрилиб, унинг ривожланиш салоҳияти шу ҳудудда фаолият олиб бораётган корхоналарнинг йиғиндисини билан белгиланади.

Айни дамда Ўзбекистон иқтисодиёти ривожланишининг асосий йўналишларидан бири барча соҳаларни модернизациялаш ва

инновацион ривожланишга ўтиш ҳисобланади. Давлат илм-фан тараққиётини унинг бутун занжири (фундаментал тадқиқотлардан тортиб то ишланмаларни ишлаб чиқаришга жорий этишгача бўлган жараён) бўйича рағбатлантириши лозим. Айтиш керакки, давлат рағбатлантириши инновацион фаолиятини рағбатлантириш тизими ишлаб чиқилган бўлиб, унда турли дастаклар ва механизмлар қўлланилмоқда. Бунга солиқ имтиёзлари, турли хил молиялаштириш шакллари ҳамда молия дастаклари киритилиб, улар инновацион фаолиятга таъсир кўрсатган ҳолда корхона пул маблағларининг тежалишига имкон беради. Инновацион фаолиятни рағбатлантиришнинг молиявий дастаклари деб, инновацион фаолиятни умумий солиқ солинадиган фаолиятдан чиқариш, давлат ва хусусий бизнес шерикчилигининг янги тамойил ва механизмларини жорий этиш (тўғридан-тўғри давлат томонидан молиялаштириш, тўғридан-тўғри давлат томонидан кредитлаш, нодавлат кредитлаш, давлат кредит кафолатлари, нодавлат кредит кафолатлари), олиб киритилаётган сармояга солиқ солиш йўли билан маҳаллий сармояни олиб чиқишни чегаралашни тушуниш лозим.

Охириги пайтларда корхоналар бозор иқтисодиёти шароитида инновацион фаолиятни кенгайтириш бўйича хусусий шаклларнинг афзалликлари ва самарасини сеза бошлади.

Хусусий инновацион лойиҳаларни венчур молиялаштириш долзарб ҳисобланиб, у катта хатар билан боғлиқ. Инновацион корхоналар ўз маблағларининг етишмаслиги, юқори солиқ ставкалари, номақбул кредитлаш шартлари ва шу каби муаммоларга дуч келади. Венчур фаолиятини олиб бориш босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Бир нечта юридик ва (ёки) жисмоний шахснинг сармоялари бирлашади, катта бўлмаган, аммо жуда ихчам ва самарадор корхоналар ташкил этилади.
2. Алоҳида инновацион лойиҳалар жорий этилади ва тижоратлашади.
3. Мазкур лойиҳалар тугагандан кейин венчур корхоналарни ривожлантиришнинг бир нечта вариантлари мавжуд:
 - йирик фирмалар томонидан қўшиб олинishi;
 - ишлаб чиқилган инновацион маҳсулотларга лицензия сотиш ёрдамида молиявий аҳволини яхшилаш;
 - ўз ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва тижорат операцияла-

рини бажариш бўйича тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш. Венчур молиялаштиришдан фойдаланган ҳолда ҳудудлар жаҳон бозорларида маҳаллий маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини ошириш ва мамлакатимиз иқтисодиётини кўтаришга олиб келади.

Ҳудуд томонидан инновацион фаолиятни молиявий рағбатлантириш қуйидагиларга бўлинади:

- 1) инновацион лойиҳаларда иштирок этиш даражаси бўйича: лойиҳаларда ва инновацион инфратузилмаларда иштирок этиши;
- 2) молиялаштириш усули бўйича: бевосита ва билвосита инновацияларни рағбатлантиришни молиялаштириш.

Ҳудуднинг ҳам молиявий-инвестицион, ҳам инновацион салоҳиятини баҳолаш учун қуйидаги услубиятлари мавжуд:

1. **Ҳудуднинг молиявий-инвестицион салоҳиятини баҳолаш.** Ушбу услубиятда умумий жамғарилган маблағлар кўрсаткичлари бўйича баҳолаш мумкин (у инновацион-инвестицион фаолиятни амалга ошириш учун ҳудудда мавжуд молиявий ресурсларни ўз ичига олади). Соф жамғарилган маблағлар эса ялпи жамғарилган маблағлар ва асосий капитални истеъмол қилиш ўртасидаги нисбатни ўзида намоён этади.
2. **Инновацион салоҳиятни баҳолаш.** Ушбу услубият инновацияларни ривожлантириш даражаси билан тавсифланади, уни баҳолаш учун биз томонимиздан ишлаб чиқилган услубиятдан фойдаланиш тавсия этилади. Ушбу моделга инновацион салоҳиятни ривожлантиришга таъсир кўрсатувчи бешта омил (блок) киритилган: техник-технологик омил, инсон омилнинг ривожланганлик даражаси, институционал, ташкилий ва ахборот омиллари.

Улар бир нечта кўрсаткичдан иборат. Мазкур услубиятда инновацион салоҳиятни баҳолашда табиий-ресурсли омил инобатга олинмаган, чунки инновацион жараёнга бевосита таъсир кўрсатувчи алоҳида ресурсларни ажратиш жуда мушкул.

Минтақавий ривожланишни баҳолаш, асосан, рейтинг тизими ёрдамида амалга оширилиб, бу ерда рақобатбардошликни баҳолаш алоҳида ўрин тутди. Шу боис унинг рақобатбардошлигини ўрганиш ҳисобланиб, унинг натижасида рақобатбардошликда қўлланиладиган кўрсаткичлар ва уларнинг таснифланиш белги-

лари аниқланади. Ҳар бир минтақада ишлаб чиқиладиган ҳудудий дастурлар негизини қуйидаги тамойиллар асосида ташкил этиш зарур:

1. Минтақалар ривожининг ижтимоий йўналтирилганлиги.
2. Минтақа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори инфратузилмасини ривожлантириш ва ҳудудий меҳнат тақсимоотида таркибий ўзгаришларга эришиш.
3. Йирик ва кичик тадбиркорлик субъектлари фаолияти мутаносиблигини яхшилаш.
4. Табиий, демографик ва техникавий салоҳиятдан келиб чиқиб, ихтисослашув ва интеграциянинг ўзаро уйғунлашуви ва мувофиқлашувини таъминлаш.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-сиёсий таркибини 14 та минтақавий субъект (12 та вилоят, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси) қамраб олган. Минтақа салоҳиятини баҳолаш мақсадида аввал тегишли кўрсаткич бўйича вилоятнинг вилоятлараро ўрни аниқланган.

Глобаллашув шароитида минтақалар иқтисодиёти рақобатбардошлигини оширишда транспорт харажатларини минималлаштириш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ва ижтимоий омилларини ва инновацион салоҳиятни ривожлантиришга имкон берадиган ижтимоий-иқтисодий шароитлар яратиш лозим.

Мазкур омилни ҳудудда жойлашган табиий ресурсларнинг умумий йиғиндиси сифатида кўриб чиқиш мумкин, аммо уларни қиёсий таҳлил қилишда табиий ресурслар сон жиҳатдан кўп бўлган (инновацион салоҳияти рейтинги юқори бўлган) ҳудудларнинг ўрни ўзгариши рўй беради. Бу эса фикримизча, ҳудудлар даражасида инновацион жараёнларнинг моҳиятини тўлиқ акс эттирмайди. Ҳар бир омилни қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида баҳолаймиз:

- а) техника-технология омили:
 - 1) илмий тадқиқот ва ишланмалар учун ички харажатлар;
 - 2) патент талабларининг келиб тушиши ва қўриқлаш ҳужжатларини бериш;
 - 3) яратилган илғор ишлаб чиқариш технологиялари сони, фойдаланилаётган технологиялар сони;
 - 4) технологик инновацияларга кетган харажатлар;
- б) инсон омилининг ривожланиши: илмий тадқиқот ва ишланмалар билан банд бўлган ходимлар сони; илмий даражага эга бўлган тадқиқотчи ходимлар сони; катта илмий ходим-из-

ланувчи (мустақил изланувчи)ларни қабул қилиш ва чиқариш сони;

- в) институционал омил: ҳудудлар даражасида инновацияларнинг ривожланиш стратегияси, инновациялар, концепцияни ривожлантириш соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳудудлар даражасида инновациялар ривожланиш дастурларининг мавжудлиги;
- г) ташкилий омил: илмий тадқиқот ва ишланмаларни бажарувчи ташкилотлар сони; катта илмий ходим-изланувчи (мустақил изланувчи)ларни тайёрлаш ишларини олиб боровчи ташкилотлар; ташкилотларнинг инновацион фаоллиги; инновацион товар, ишлар, хизматлар ҳажми; технологиялар трансфер қилиш марказлари ва бизнес-инкубаторлар;
- д) ахборот омили: очиқ ҳолда салоҳиятли инвесторлар учун инновацион лойиҳалар тўғрисидаги ахборотнинг мавжудлиги; веб-сайтга эга бўлган ташкилотлар; махсус дастурий воситалардан фойдаланувчи ташкилотлар сони. Ҳар бир кўрсаткичга иерархик рейтинг баҳоси берилади, улар кейинчалик ҳудудларнинг умумий рейтингини ҳисоблашда қўшилиб борилади.

Ҳудудларнинг молиявий-инвестицион ва инновацион салоҳиятини баҳолаш натижаларига кўра тўққизта сектор бўйича тақсимлаш таклиф этилади. 11, 2, 3, 4-секторларга кирган ҳудудларнинг молиявий-инвестицион салоҳияти мусбат миқдорга, 5, 6, 7, 8-секторларга кирган ҳудудларнинг молиявий-инвестицион салоҳияти эса манфий миқдорга эга.

1-секторга кирган ҳудуд инновацион ривожланиш даражаси ва молиявий-инвестицион салоҳиятининг юқорилиги билан тавсифланади. Ушбу тоифага кирувчи ҳудудлар инновацион салоҳиятни молиявий ресурслар ёрдамида яқиний инновацион маҳсулотга жуда осонлик билан айлантириб юборади.

2-секторга кирган ҳудудлар молиявий-инвестицион салоҳияти юқорилиги ва инновацион салоҳияти ривожланиши бўйича ўртача кўрсаткичдан юқорилиги билан ажралиб туради.

3-секторга кирган ҳудудлар инновацион салоҳиятининг ривожланиш даражаси юқори ва молиявий-инвестицион салоҳиятининг ўртача кўрсаткичидан пастлиги билан ажралиб туради. Ушбу тоифага кирувчи ҳудудларга инновацион салоҳиятни муайян лойиҳага трансформация қилиш учун молиявий ресурсларнинг йўқ-

лиги хосдир, бироқ ҳудуднинг рақобатбардошлик даражаси юқори бўлганлиги боис бошқа ҳудудлардан молиявий ресурсларни жалб қилиш мумкин.

4-секторга кирувчи ҳудудлар ҳам молиявий-инвестицион салоҳияти, ҳам инновацион салоҳиятининг ривожланиш даражаси миқдори ўртача кўрсаткичидан пастлиги билан тавсифланади. Мазкур ҳудудлар давлат бюджетидан молиялаштиришсиз ривожланмайди, боз устига ушбу молиялаштириш инновацион салоҳиятни ривожлантиришга йўналтирилиши лозим.

5-секторга кирган ҳудудларда молиявий-инвестицион салоҳият манфий миқдор бўлганлиги инновацион салоҳиятни амалга ошириш учун зарур бўлган молия ресурсларининг йўқлигидан далолат беради. Бундай ҳудудлар маҳсулотни ишлаб чиқарилаётган ҳажмидан ортиқроқ истеъмол қилади, аммо шунга қарамай, ҳудудларнинг рақобатбардошлиги юқори (инновацион салоҳияти ривожланиш кўрсаткичи ўртача кўрсаткичдан юқори) бўлганлиги туфайли бозор шартлари асосида ташқаридан молиявий ресурсларни жалб қилиш мумкин.

6-секторда эса салоҳиятларнинг ўхшаш нисбати депрессив (қолоқ) ҳудудларда кузатилади. Улар молиявий-иқтисодий салоҳиятнинг манфий миқдори ва инновацион салоҳият ривожланишининг ўртача кўрсаткичидан пастлиги билан тавсифланади. Мазкур ҳудудларнинг ривожланиши худди 4-сектордаги ҳудудларга ўхшаш.

7-секторга инновацион салоҳияти ривожланиш даражаси ўртача кўрсаткичдан юқори, молиявий-инвестицион салоҳияти эса манфий миқдорга эга, бироқ бу кўрсаткичга тадқиқ этилаётган ҳудудлар бўйича ўртача манфий кўрсаткичдан паст бўлмаган ҳудудлар киради. Мазкур ҳудуд молиявий ресурсларга эга эмас, бироқ у бошқа ҳудудлардан бозор шартлари асосида молия ресурсларини жалб қилиши мумкин.

8-секторга кирган ҳудудлар энг ноқулай ҳудудлар ҳисобланади. Мазкур гуруҳдаги ҳудудлар туб ўзгаришларга муҳтожлик сезади. Уларда инновацион фаолликни ошириш энг мақбул йўл ҳисобланади, чунки давлат ушбу ҳудудларга кўп ресурсларни сарфлайди. Ҳудудларнинг қайси секторга тўғри келишига қараб ушбу ҳудудда фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг инновацион фаолиятини молиявий рағбатлантириш дастаклари танланади. Шундай қилиб, таклиф этилган ҳудуднинг молиявий-инвестицион ва инновацион

салоҳиятини баҳолаш асосида корхонанинг инновацион фаолиятини молиявий рағбатлантириш дастакларини танлаб олиш услубияти инновацияларни рағбатлантириш дастакларини янада асосланган ҳолда танлаб олиш ва ҳудуддаги саноат корхоналари учун инновацияларни жорий этиш самарадорлигини оширишга қаратилган.

6.3. Ҳудудларнинг инвестицион салоҳиятига таъсир этувчи омиллар

Бугунги глобаллашув шароитида минтақалар иқтисодиёти рақобатбардошлигини таъминлашга олиб боровчи муҳим манба уларга таъсир этувчи омиллар ҳисобланмоқда. Ўзбекистонда ҳам минтақалар иқтисодиёти рақобатбардошлигининг ривожланишида ижобий тенденциялар кузатилмоқда ва минтақалар рақобатбардошлигини яхшилаш бўйича тизимли тадбирлар ишлаб чиқилиб, қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш имконини берувчи ҳуқуқий ҳужжатлар такомиллаштирилмоқда. Минтақалар иқтисодиётининг жадал ривожланиши учун қулай ташкилий-иқтисодий имкониятлар яратилди.

Айни пайтда қонунчилик асослари мавжуд, солиқ ва кредит имтиёзлари берилган, ишлаб чиқариш корхоналарини рўйхатга олиш ва тугатишнинг маъқул ва қулай механизми шакллантирилган. Аммо шунга қарамасдан, минтақалар ўртасида жиддий ҳудудий фарқларнинг мавжудлиги кузатилган.

Фикримизча, бунга қуйидагилар сабаб бўлади: ҳудудлар табиий иқлим шароити ва ресурслари таъминоти ўртасидаги фарқларнинг мавжудлиги, ҳудуд ишлаб чиқариши ва ҳўжалиги ихтисослашувини ҳамда иқтисодиёт тармоқ таркибининг ўзига хослиги, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма тармоқлари билан таъминланганлик даражаси, меҳнат ресурсларининг интеллектуал ҳамда илмий тадқиқот фаолияти натижавийлиги ва ҳоказо.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир мамлакатнинг минтақалари иқтисодиёти рақобатбардошлигини таъминлайдиган ишончли ўз ривожланиш стратегияси бўлиши керак.

Мамлакатимизда ишлаб чиқилган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”нинг 3-қисм 5-бандида “Вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимо-

ий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш: ҳудудлар иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш кўламини кенгайтириш, ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туман ва шаҳарларни, энг аввало, саноат ва экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан жадал ривожлантириш ҳисобига минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни камайтириш” масалалари белгилаб берилган.

Минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантирилиши иқтисодиёт таркиби ва ихтисослашувининг шаклланиши, макро-иқтисодий муҳит, инвестициялар жалб қилиш имкониятлари ҳамда тадбиркорлар учун қулайликлар яратилиши ва молиявий ресурслар жалб этилиши билан бевосита боғлиқ¹⁰.

Ҳудудлараро рақобатнинг моҳиятини тушуниш ва минтақаларнинг рақобатдошлигини ошириш йўллари қидириш долзарб вазифа бўлмоғи керак. Шу билан бирга, минтақалараро рақобатни ривожлантириш мамлакат иқтисодий ўсишини кучайтиришда муҳим омил бўлиши мумкин.

Бунинг учун мамлакат минтақаларининг рақобатбардошлигини таъминлашнинг асосий йўналишларини аниқлаш зарурдир. Ушбу мақсадга эришиш қуйидаги аниқ вазифаларни шакллантириш ва ҳал қилишни ўз ичига олади:

- минтақанинг рақобатбардошлигини белгилаш;
- ҳудудларда рақобатнинг асосий йўналишларини аниқлаш.

Минтақаларнинг рақобатлилиги турли даражаларда (маҳсулот ёки хизмат, компания, саноат,) шаклланади. Ҳар бир даражада баҳолаш ва таҳлил қилишнинг ўз ёндашувлари бўлиши лозим.

Минтақалар иқтисодиёти рақобатдошлиги бугунги кунда унинг шаклланишининг мураккаб даврини бошидан кечирмоқда.

Рақобатбардошлик рақобат афзалликлари орқали амалга оширилади, бу минтақавий бошқарув томонидан баҳоланиши керак. Минтақалар иқтисодиётининг рақобатбардошлигини таъминлашга қуйидаги шарт-шароитлар ижобий таъсир кўрсатади:

- ишлаб чиқаришнинг ўсиши;
- инвестициялар оқими;
- минтақанинг иқтисодий, ижтимоий ва экологик соҳаси сифатини бошқариш;

10 Ўзбекистон Республикасининг goov/uz сайти маълумотларидан олинган.

- маҳсулотларга ички талаб;
- маҳсулотларга ташқи талаб.

Минтақалар иқтисодиётининг рақобатбардошлигини таъминлашга қуйидаги шарт-шароитлар салбий таъсир этади:

- адолатсиз рақобат;
- минтақанинг салбий қиёфаси.

Шуни таъкидлаш керакки, глобаллашув шароитида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда ҳудудларнинг ўзига хос аҳамияти ортиб бораётгани минтақавий рақобатбардошлик манбаларини чуқур ўрганиш зарурлигини белгилаб беради.

Ҳудудларнинг рақобатбардошлилиги алоҳида ҳудудий омилларни яратиш ва қўллаб-қувватлаш, инвестицияларни жалб қилиш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилашга ижобий таъсир кўрсатувчи рақобатбардошлик чора-тадбирларини амалга ошириш билан таъминланади.

Ушбу чора-тадбирларнинг амалга оширилиши, рақобатбардош маҳсулотлар ва сифатли маҳаллий маҳсулотлар билан савдо ва истеъмол бозорини тўлдириш ишлаб чиқаришни кучайтиради, ички ва ташқи бозорларда мамлакат саноат корхоналарининг ўрнини мустаҳкамлайди.

Мамлакат ҳудудларининг рақобатбардошлилиги бугунги кунгача, асосан, унинг географик жойлашуви ва ресурсларнинг мавжудлиги билан боғлаб келинган. Аммо минтақавий афзалликлар маълум даражада давлат бошқарувига, шу жумладан, ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлигига (корхоналар ва уларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариши) ҳам боғлиқдир.

Бироқ минтақаларнинг рақобатбардошлиқда устунлик масаласи ҳал қилинмай қолмоқда. Ҳозирги вақтгача минтақалар рақобатбардошлигини шакллантиришда ер, капитал, табиий ресурслар ва меҳнат омиллари муҳим роль ўйнаган бўлса, эндиликда ишлаб чиқаришни ижтимоий-иқтисодий индустриал ривожлантириш тенденцияларга боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Минтақалар иқтисодиёти рақобатбардошлигини ўстириш ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигига, иқтисодий инфратузилмани, аҳолининг малакасини, ахборот ва бошқарув технологияларини ривожлантириш даражасига боғлиқ.

Шу билан бирга, мамлакатнинг ҳар бир ҳудуди ўзаро боғлиқ ҳолда бир бутун бўлиб ривожланишини ҳисобга олиш керак. Бунинг

учун эса минтақавий ривожланишни стратегик режалаштириш зарур. Минтақани ривожлантиришнинг стратегик режаси бошқарувчилик ҳужжати бўлиб, минтақани ривожлантириш бўйича фаолият турли жиҳатларини ўзаро боғлиқ тасвирлашдан иборат. Бундай ҳужжатнинг тайёрланиши қуйидагиларни кўзда тутати:

- минтақани ривожлантириш мақсадларининг қўйилиши;
- қўйилган мақсадларга эришиш йўллари белгиланиши;
- потенциал имкониятларни таҳлил қилиш бўлиб, унинг натижалари муваффақият қозониш имконини беради;
- танланган йўналишлар бўйича ҳаракатларни ташкил қилиш усулларини ишлаб чиқиш;
- ресурслардан фойдаланиш оқилона усулларини асослаш.

Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг стратегик режаси индикатив ҳужжат бўлиб, у минтақа ҳокимияти ва минтақавий ҳамжамиятга биргаликда ҳаракатланиш имкониятини беради. Бу мутлақо маҳаллий ҳокимиятнинггина эмас, балки кўп даражада минтақавий ривожланиш жараёни барча субъектларининг ҳам, жумладан, сиёсий жараён иштирокчилари ва иқтисодий шерикларнинг ҳам ҳужжатиدير. Бу минтақа ҳокимиятидан тадбиркорлар ва минтақа аҳолисига юқоридан йўналтирилган буйруқ эмас, балки иқтисодий фаолият барча субъектлари иштирокида ишлаб чиқилган мўлжалдир. Бундай режа мавжуд муаммоларни ҳал қилиш бўйича барча субъектларнинг тортилган ва келишилган ҳаракатларини кўзда тутати. У шериклик муносабатларини йўлга қўйиш воситасини, минтақа ҳаётининг барча соҳаларида самарали стратегик ҳаракатларни аниқлаш ва амалга ошириш механизмини ўзида мужассамлаштиради.

Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегик режасининг асосий тавсифларига қуйидагилар киради:

- минтақавий иқтисодиётнинг кучли ва кучсиз томонларини ажратиш, энг аввало, кишилар ҳаёти учун энг яхши шароитларни яратишга қаратилган минтақанинг рақобатдаги устунликларини шакллантириш, ривожлантириш, кучайтиришга уриниш;
 - товарлар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилар, инвесторлар, истиқболдаги ривожланишни кўришга асосланган қарорларни амалга оширишда уларга ёрдам берган ҳолда маъмурият ва аҳолини йўналтирадиган қисқа ғоялар ва тамойиллар;
 - барча минтақавий кучларнинг шериклик ўзаро алоқалари.
- Минтақани ривожлантириш стратегик режасининг таркибий

қисми унга кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга ошириш бўйича ҳокимият ҳаракатларининг режаси бўлиб қолиши керак. Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегик режасини ишлаб чиқиш босқичлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- минтақавий ривожланиш ресурс асосининг таҳлилини ўтказишни кўзда тутадиган минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг эришилган даражаси ва хусусиятларини баҳолаш;
- минтақа иқтисодиётини ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш, минтақалараро алоқалар ва ўзаро боғлиқликлар янги тизимига минтақавий хўжаликни мослаштириш мақсадида уни модернизациялаш сценарийларини ишлаб чиқиш;
- минтақанинг истиқболли ривожланиш йўналишларини танлаш ва асослаш. Мамлакатимиз ҳудудлари табиий ресурс, хомашё, ишлаб чиқариш ва кадрлар салоҳиятига эга. Мамлакатимизнинг марказий минтақасида кучли саноат базаси, йирик шаҳарларда эса катта илмий ва техник салоҳият яратилган.

Республиканинг айрим минтақалари ишлаб чиқаришида тоғ-кон саноати кучли ўринни эгаллади, республикамизнинг жанубий ва марказий ҳудудлари ҳам рақобатбардошлиқда катта салоҳиятга эгадир. Аммо паст даражада ривожланган минтақалар ҳам ўзига хос салоҳиятга эга.

Ҳозирги вақтда нафақат ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, балки ҳудуддаги жозибадорликни аниқлайдиган минтақада яратилган шароитлар ҳам глобал рақобатда муҳим аҳамиятга эга. Авваллари муваффақиятга эришишнинг асосий омили ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва самарадорлигини ошириш бўлса, ҳозирги вақтда инновациялар ва бозордаги ўзгаришларга мослашиш қобилияти тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бундай ёндашув ишлаб чиқариш объектларининг жойлашган жойини ҳам ўзгартиради.

Инновацион фаолиятини молиявий рағбатлантириш дастаклари

Инновацион йўналишлар	Бевосита молиялаштириш	Билвосита молиялаштириш
Инновацион лойиҳалар	• субсидиялар (А гуруҳи); • илмий тадқиқотлар учун олинадиган грантлар (А гуруҳи); • ташкилотларнинг устав капиталига бадаллар (А гуруҳи); • инновацион ташкилотларнинг мажбуриятларини олиши (А гуруҳи); • имтиёзли кредитлар ва қарз маблағлари (А гуруҳи); • хусусий бизнес билан ҳамкорликда молиялаштириш вариантлари (венчур молиялаштириш ва давлат хусусий шерикчилик механизмлари) (А гуруҳи)	• солиқ имтиёзлари (С гуруҳи) • инвестицион солиқ кредитлари (С гуруҳи) • пасайтирилган солиқ ставкалари (С гуруҳи) • солиқ таътиллари (С гуруҳи) • солиқ солиш бўйича имтиёзли режимлар (С гуруҳи) • алоҳида объектларни солиқ солишдан озод этиш (С гуруҳи) • бухгалтерлик ва солиқ ҳисобини юритиш бўйича соддалаштирилган тартиб (С гуруҳи) • амортизация бўйича имтиёзлар (С гуруҳи) • суғурта имтиёзлари (С гуруҳи) • божхона имтиёзлари (С гуруҳи) • кредитлар бўйича талаблар ва кафолатлар (С гуруҳи) • имтиёзли нарх шаклланиши (С гуруҳи)
Инновацион инфратузилмалар	• илмий тадқиқотлар учун грантлар (В гуруҳи) • ташкилотларнинг устав капиталидаги бадаллар (В гуруҳи)	• ташкилотларга бериладиган солиқ имтиёзлари (В гуруҳи)

6.4. Ҳудудларнинг инвестицион салоҳиятини ошириш йўналишлари

Умуман олганда, жаҳон тажрибасига кўра, ишлаб чиқарувчи кучларни ҳудудий жойлаштириш ва минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича кўп мамлакатларда турли ёндашувлар мавжуд, бироқ улар бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг мақбул механизминини излаб топишда нисбатан қисқа давр мобайнида иқтисодий ривожланишда улкан натижаларга эришган ривожлана-

ётган ва ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатлар тажрибаси алоҳида диққатга сазовордир. Жаҳоннинг ривожланган давлатларидан фарқли равишда, бу мамлакатлар тажрибаси шуниси билан қизиқиш уйғотадики, улар аввалда ривожланиш даражаси бўйича Ўзбекистонга яқин бўлган ҳолда инвестиция сиёсатини амалга ошириш оқибатида катта натижаларга эришди.

Қатор давлатларда минтақавий иқтисодий сиёсатни амалга ошириш мақсадлари қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилган:

- ривожланиш жиҳатидан орқада қолаётган минтақаларда иқтисодий ўсишни таъминлаш;
- марказий ҳокимият органлари вазифаларининг катта қисмини маҳаллий бошқарув тизими зиммасига юклаш;
- йирик шаҳарларда саноат ишлаб чиқаришнинг тўпланишини чеклаш;
- янги ўзлаштирилган ҳудудларда ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришни рағбатлантириш.

Бунда минтақаларни мажмуали ривожлантириш стратегиясини асослашнинг қуйидаги йўналишларини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир:

- минтақа ривожланишини бошқариш самарадорлигини ошириш мақсадида иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни таҳлил қилиш. Бу босқичда ҳудуднинг эришган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси таҳлил қилинади;
- минтақани мажмуали иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш стратегиясини асослаш; ривожланиш башорат қилинади; стратегия асосланади, унинг ривожланишини тартибга солиш усуллари танланади;
- ҳудудларни мажмуали ривожлантириш концепцияларини ишлаб чиқиш ва ҳудудларнинг ривожланишини давлат ва бозор механизмлари орқали тартиблаш усуллари танлаш;
- минтақа ва ҳудуднинг молиявий ресурслари ўсиши хусусиятларини башорат қилиш; бюджетнинг даромадлар қисмини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш йўллари излаш; бюджет даромад қисмини тўлдиришнинг янги манбаларини аниқлаш, турли мулкчилик шаклларига асосланган тадбиркорликдан, хорижий инвесторлардан ва нобюджет жамғармаларидан қўшимча маблағларни жалб этиш¹¹.

11 Регулирование территориального развития в условиях рыночной экономики. / Под

Минтақавий инвестиция сиёсатини амалга оширишнинг энг оммавий услубларидан бири бўлиб ҳудудларни ривожлантириш жамғармаларини ташкил этиш ҳисобланади. Масалан, 1975 йилда Европа Иттифоқи қошида ҳудудий мувофиқлаштириш жамғармаси ташкил этилган. Бошқа қатор мамлакатларда ҳам айрим ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш мақсадида махсус жамғармалар (Италияда давлат субсидияси ҳисобига фаолият олиб борадиган ва жанубий ҳудудлар инфратузилмаларини ривожлантиришга йўналтирилган “Жанубий хазина”; Болгарияда баъзи ҳудудлар ривожланишини жадаллаштириш давлат дастурини амалга ошириш бўйича жамғарма, Венгрияда учта мақсадли жамғармани бирлаштирувчи ҳудудларни ривожлантириш марказий жамғармаси ва ҳоказо) тузилган.

Самарали инвестиция сиёсати, аввало, тегишли равишда ҳозирги замоннинг ички ва ташқи талабларига жавоб бериши керак. Бу талабларнинг энг катта миқёсдагиси, шубҳасиз, глобализациядир.

Иқтисодий ва инвестициявий фаолликнинг қатор кўрсаткичлари бўйича Ҳиндистон дунёнинг ривожланаётган давлатлари орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. ЯИМнинг ўртача ўсиш суръатлари 2000-2004 йилларда (жаҳондаги ривожланаётган давлатлар бўйича ўртача кўрсаткич 4,5 фоизга нисбатан) 5,7 фоизни, ялпи инвестициялар эса (5,2 фоизга нисбатан) 7,7 фоизни ташкил этди.

Чили минтақада ва унинг ташқарисида инвестициялар учун “платформа” сифатида ўзини намоён этади. “Платформа” ғояси Чилининг хорижий инвестициялар бўйича қўмитаси томонидан 2002 йилда тақлиф қилиниб, шу пайтдан бошлаб ҳаётга татбиқ этиб келинмоқда.

Ижобий халқаро рейтинглар, инвестициявий муҳитнинг қулайлиги даражасининг юқори рейтинги, фаол ташқи сиёсат ва ҳукуматнинг хўжалик ҳаётини эркинлаштириш йўлини танлаши ташқи инвесторларда ижобий фикр уйғотмоқда.

Таиландда қулай инвестиция муҳитини яратиш учун иқтисодиётни эркинлаштириш (банк сектори ва ташқи савдо режимига эътибор қаратиш), макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, инвестиция устуворликлари, хусусийлаштириш соҳасида шаффо-

ред. Б.М.Штуцьберга. – М., 1993. С. 73; Содыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2005. С. 165.

фликни таъминлаш, имтиёзлар ва преференциялар бериш бўйича ислохотлар амалга оширилмоқда.

Худудларнинг ривожланишини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилиш, уларнинг ресурс салоҳиятига баҳо бериш ва мавжуд имкониятлардан максимал фойдаланиб, аҳолининг турмуш даражасини ошириш, экологик муҳитга таъсир кўрсатадиган салбий омилларни минималлаштириш орқали келажак авлоднинг ҳар томонлама уйғун ривожланишини таъминлашга қаратилган узоқ муддатли бошқарув қарорларини қабул қилиш ҳукуматимиз олдида турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Худудларни ривожлантириш концепцияси. Худудларнинг ривожланиш концепцияси мақсади давлатнинг умумий худудларни ривожлантириш сиёсатига таянган ҳолда худудий ривожланишнинг йўналишини танлаш ва уни асослаш ҳисобланади (В.В.Смирнов, 2007). Умуман, концепцияни ишлаб чиқиш маълум бир келажак (давр) учун худуднинг ривожланишини муқобил стратегиясини ўрганиш демакдир.

Худуднинг ривожланиш стратегиясини амалга ошириш қуйидаги минимум вазифаларни ҳал этишни талаб этади:

- стратегияни амалга оширишни таъминлайдиган бошқарув тузилмасини яратиш;
- худуднинг ривожланишини бошқариш регламентини ишлаб чиқиш;
- стратегик режалаштиришнинг муваффақиятли амалга ошишига имконият яратадиган системанинг таркибий қисмларини яратиш;
- стратегик режалаштиришнинг амалга ошишини кузатиш (мониторингини олиб бориш) ва қўшимча ўзгаришларни киритиб бориш (В.В. Смирнов, 2007).

Юқорида айтилган фикрлардан англаш мумкинки, худуднинг ривожланиш стратегияси худудий тизимнинг самарали ривожланиш йўналишини таъминлайдиган, худудий йирик муаммоларни ҳал этишга қаратилган ҳамда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштирадиган концептуал тизимнинг тартиби ҳисобланади. Шунинг учун ҳам худуднинг ривожланишини стратегик бошқаришни стратегик режалаштиришни амалга оширувчи стратегик ғоянинг шаклланиши ва унинг амалга ошишини таҳлил қилувчи ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнозини ишлаб чиқувчи жараён сифатида талқин этиш тўғри бўлади.

Ҳудудни ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш бошқичлари¹²

Стратегияни амалга ошириш бошқичлари	Натижалар
Стратегик аҳамиятга молик бўлган фаолият йўналишлари учун ресурсларни сафарбар этиш	Стратегик режалаштиришни амалга ошириш учун бюджетни таҳлил қилиш ва ресурсларни ажратиш. Муҳим ва мақсадли дастурларни танлаш ва уларни молиялаштиришни режалаштириш. Ҳудудда жойлашган тармоқларни талаб бериш, рағбатлантириш ва солиқлар орқали тартибга солиш. Миллий иқтисодиёт даражасида ҳудуднинг рақобатбардошлигини таъминлаш. Қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, ҳудуднинг барқарор ривожланишини таъминлаш. Стратегик бошқарувда қўйилган мақсадларни амалга оширишга қаратилган ҳудуд аҳолиси ва меҳнат ресурсларини рағбатлантириш, уларни қизиқтириш. Стратегик мақсадларни амалга ошириш учун иш ҳақи ва бошқа турдаги даромадларни мувофиқлаштириш
Ҳукумат органларининг самарали ҳамкорлигини таъминлаш бошқарув системасини яратиш	Юқоридаги бошқарув органининг ҳудудий, шаҳар ва туман даражасида кўра оладиган стратегиясини шакллантириш. Давлат ва ўз-ўзини бошқара оладиган даражада мужассам этилган ҳудудларни бошқаришнинг янги тузилмасини жорий этиш. Ҳудуднинг рақобатбардошлигини намоён этадиган (кучли томонлари ва имкониятлари) ижобий қадриятларини юзага чиқариш. Стратегик мақсадни амалга оширишни таъминлаш учун аниқ ва пухта кадрлар сиёсатини юритиш, лидерларни саралаб олиш ва командани шакллантириш. Бошқарувнинг барча даражасида (юқори, ўрта ва қуйи бўғинда) корпоратив маданиятни шакллантириш. Бошқарув тизимининг ташқи ва ички муҳит ўзгаришларига мослашув
Қўйилган мақсад ва тамойиллар асосида стратегик натижага эришиш	Ҳудудий ялпи маҳсулотнинг доимий ўсиши. Корхона ва ташкилотлар фойда нормасининг ошиши ва таннархнинг пасайиши. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши. Ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматлар сифатининг ошиши. Ҳудудда соғлом инвестицион муҳитнинг шаклланиши. Кичик бизнеснинг янада ривожланишини таъминлашга хизмат қиладиган соғлом муҳитнинг яратилиши Ҳудуд аҳолиси турмуш даражасининг ошиши

12 Муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

Умуман олганда, ҳудуд ривожланишини стратегик бошқариш жараёни мураккаб ва кўп қиррали ҳисобланади. Стратегияни амалга оширишдан кутиладиган энг асосий мақсадлардан бири аҳолининг турмуш сифатини яхшилаш, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш, экологик муҳитга зарар етказмаган ҳолда мавжуд ресурслардан унумли фойдаланишни таъминлаш ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. *Инвестицион салоҳият ва унинг иқтисодий ривожланишдаги ўрнини ёритинг.*
2. *Ҳудудларнинг инвестицион салоҳияти ва уни баҳолаш усулларини ёритинг.*
3. *Ҳудудларнинг инвестицион салоҳиятига таъсир этувчи омилларни айтинг.*
4. *Ҳудудларнинг инвестицион салоҳиятини ошириш йўналишларини очиб беринг.*

Тест саволлари

1. **Инвестиция салоҳиятининг бош мақсади нималарга боғлиқ?**
 - А. Мамлакатда инвестиция муҳитини яхшилашни ошириш ва инвестицион рискларни камайтириш учун зарур ва мақбул шарт-шароитларни яратиш.
 - Б. Мамлакатда инвестиция муҳитини яхшилашни ошириш учун мақбул шарт-шароитларни яратиш.
 - В. Мамлакатда инвестицион рискларни камайтириш учун зарур ва мақбул шарт-шароитларни яратиш.
 - Г. Мамлакатда инвестиция муҳитини яхшилаш.
2. **Инвестиция салоҳияти деганда нимани тушунаси?**
 - А. Иқтисодий фаолиятда ишлатиладиган (фойдаланиладиган) ишлаб чиқариш захиралари, қувватлари, кучлари, имкониятлари кабилардан иборат ресурслар йиғиндиси.
 - Б. Иқтисодий фаолиятдаги кучлари, имкониятлари кабилардан иборат ресурслар йиғиндиси.
 - В. Иқтисодий фаолиятда ишлатиладиган (фойдаланиладиган) ишлаб чиқариш захиралари кабилардан иборат ресурслар йиғиндиси.
 - Г. Иқтисодий фаолиятда ишлатиладиган (фойдаланиладиган) ишлаб чиқариш захиралари, қувватлари, кучларидан иборат ресурслар йиғиндиси.
3. **“Минтақа-ҳудуд” деганда қандай умумийликларни тушунаси?**
 - А. Табиий-географик, тарихий, миллий-маданий бирлик ва диний-этник яқинлик, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, турли босқичларда шаклланган бошқарув тизими ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммоларни ҳал этишдаги маъмурий-ҳудудий органлар фаолиятининг муштараклигини тақозо қилувчи яхлит ҳудуд.

- Б. Табиий-географик ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммоларни ҳал этишдаги маъмурий-ҳудудий органлар фаолиятининг муштараклигини тақозо қилувчи яхлит ҳудуд.
- В. Табиий-географик, тарихий, миллий-маданий бирлик ва экологик муаммоларни ҳал этишдаги маъмурий-ҳудудий органлар фаолиятининг муштараклигини тақозо қилувчи яхлит ҳудуд.
- Г. Табиий-географик ва экологик муаммоларни ҳал этишдаги маъмурий-ҳудудий органлар фаолиятининг муштараклигини тақозо қилувчи яхлит ҳудуд.

4. Маъмурий-ҳудудий минтақалар нимани билдиради?

- А. Такрор ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш объекти ҳисобланади.
- Б. Такрор ишлаб чиқариш жараёнларини бошқармаслик объекти ҳисобланади.
- В. Такрор ишлаб чиқариш жараёнлар объекти ҳисобланади.
- Г. Жараёнларни бошқариш объекти ҳисобланади.

5. Инвестицион потенциал нималарни таъминлайди?

- А. Инвестиция ресурсларининг умумий ҳажмини англатади, бу реал, молиявий ва интеллектуал капиталнинг, инвестиция жараёни иштирокчиларининг иқтисодий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда кўпайиши ва ўсишини таъминлайди.
- Б. Инвестиция ресурсларининг умумий ҳажмини англатади, бу реал иқтисодий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда кўпайиши ва ўсишини таъминлайди.
- В. Инвестиция ресурсларининг реал ҳолда кўпайиши ва ўсишини таъминлайди.
- Г. Инвестиция ресурсларининг умумий ҳажмини ҳисобга олган ҳолда кўпайиши ва ўсишини таъминлайди.

6. Хитойнинг минтақалар иқтисодиётини ривожлантиришда қандай сиёсат амалга оширилган?

- А. “Очиқ эшиклар” ва хорижий инвестицияларни жалб этиш сиёсати.
- Б. “Очиқ эшиклар”ни жалб этиш сиёсати.
- В. Хорижий инвестицияларни жалб этиш сиёсати.
- Г. “Ёпиқ эшиклар” ва хорижий инвестицияларни жалб этиш сиёсати.

7. Ҳудудларнинг маъмурий-иқтисодий бошқаруви сиёсатини ёритинг.

- А. Бошқарувни юритишда иқтисодий салоҳият оқибат сифатида қаралади ва ундан самарали фойдаланиш билан ҳудуднинг келажакдаги мавқеи.
- Б. Бошқарувни юритишда иқтисодий салоҳият билан ҳудуднинг келажакдаги мавқеи.
- В. Бошқарувни юритишда самарали фойдаланиш билан ҳудуднинг келажакдаги мавқеи.
- Г. Бошқарувни юритишда оқибат сифатида қаралади ва ундан самарали фойдаланиш билан ҳудуднинг келажакдаги мавқеи.

8. Минтақавий ривожланишни баҳолаш нималарни билдиради?

- А. Минтақавий ривожланишни баҳолаш рақобатбардошликни баҳолаш ҳисобланиб, уни ўрганиш, қўлланиладиган кўрсаткичлар ва уларнинг таснифланиш белгиларидир.
- Б. Минтақавий ривожланишни баҳолаш рақобатбардошликни баҳолаш ҳисобланиб, уни ўрганиш белгиларидир.
- В. Минтақавий ривожланиш кўрсаткичлар ва уларнинг таснифланиш белгиларидир.
- Г. Минтақавий ривожланишни баҳолаш рақобатбардошликни баҳолаш, таснифланиш белгиларидир.

9. Минтақани ривожлантиришнинг стратегик режаси қандай ҳужжат?

- А. Бошқарувчилик ҳужжати бўлиб, минтақани ривожлантириш бўйича фаолият турли жиҳатларини ўзаро боғлиқ тасвирлашдан иборат.
- Б. Бошқарувчилик ҳужжати, ўзаро боғлиқ тасвирлашдан иборат.
- В. Бошқарувчилик ҳужжати, турли жиҳатларини ўзаро боғлиқ тасвирлашдан иборат.
- Г. Минтақани ривожлантириш бўйича фаолият турли жиҳатларини ўзаро боғлиқ тасвирлашдан иборат.

10. Ҳудудларнинг ривожланиш концепцияси мақсадини ёритинг.

- А. Давлатнинг умумий ҳудудларни ривожлантириш сиёсатига таянган ҳолда ҳудудий ривожланишнинг йўналишини танлаш ва уни асослаш ҳисобланади.
- Б. Ҳудудларни ривожлантириш сиёсатига таянган ҳолда ҳудудий ривожланиш йўналишини танлаш ва уни асослаш ҳисобланади.
- В. Давлатнинг умумий ҳудудларни ривожлантириш сиёсатини танлаш ва уни асослаш ҳисобланади.
- Г. Ҳудудларни ривожлантириш сиёсатига таянган ҳолда ҳудудий ривожланишнинг йўналишини танлаш ва уни асослаш ҳисобланади.

7-боб. ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ҲУДУДЛАР ВА УЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШДАГИ ЎРНИ

Таянч иборалар: эркин иқтисодий ҳудуд, товарлар божхона ҳудуди, божхона текишируви, имтиёз, давлат юрисдикцияси, эркин савдо зонаси, экспорт-ишлаб чиқариш зоналари, экспорт-ишлаб чиқариш, илмий-технологик зоналар, инновацион марказ, илмий парклар, тадқиқот парки, офшор юрисдикция, комплекс эркин иқтисодий зоналар, ЕИҲ, солиқ имтиёзи, дастур.

7.1. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг иқтисодий тушунчаси, шаклланиш (ривожланиш) босқичлари ва асослари

Эркин иқтисодий ҳудуд (ЭИҲ) тадбиркорлик ва бошқа хўжалик фаолияти билан шуғулланиш учун шарт-шароитларни одатдагига қараганда қулайроқ қилиб ўрнатувчи аниқ белгиланган чегара ва махсус ҳуқуқий режимдаги суверен мамлакатнинг маълум бир ҳудудидир.

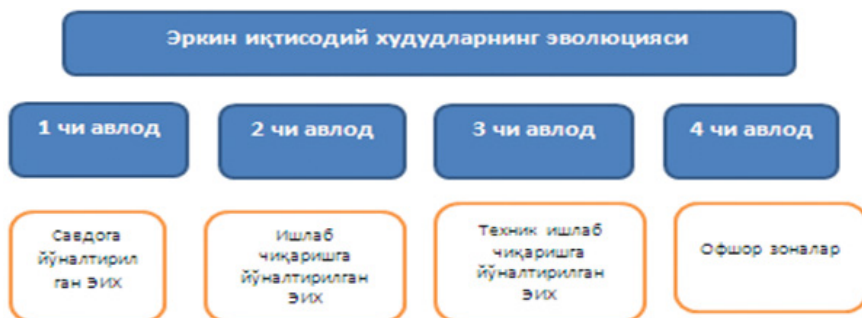
XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эркин иқтисодий ҳудуд халқаро иқтисодиётнинг ажралмас қисми бўлиб келмоқда. Жаҳон хўжалиги алоқаларида эркин иқтисодий ҳудуд халқаро товар алмашинувининг фаоллашуви, инвестициялар мобилизацияси, иш билан бандлик даражасининг ўсиши ҳисобига иқтисодий ўсиш кўрсаткичини тезлаштирувчи омил сифатида қаралмоқда.

Эркин иқтисодий ҳудудни ҳудудий-хўжалик жиҳатидан ҳам қадимий, ҳам зарурий деб аташ мумкин. Уларнинг илдизи қадим ўтмишга бориб тақалади ва мана шу вақтнинг ўзида ўз амалий фаолиятини замонавий ривожланишда бойитади.

2000 йиллар муқаддам, эрамиздан аввалги 166 йилда Юнон давлати Делосда биринчи мартаба ҳужжат асосида савдони енгиллаштириш мақсадида эркин иқтисодий ҳудуд ташкил қилинди. У ердаги савдогарлар солиқлар, божлар ва маъмурий расмиятчиликлардан озод этилган.

Бошланғич эркин иқтисодий ҳудудлар деб, дарё бўйидаги йирик портларда жойлашган махсус ҳудудлар, темир йўл, аэропортлар ёки уларга тегишли бўлган туманлар ҳисобланган. У ердаги савдогарлар солиқлар, божлар ва маъмурий расмиятчиликлардан озод этилган мамлакатнинг божхона ҳудудидан ажратиб олинган маконлардир.

ЭИХларнинг иккинчи бор туғилиши, пайдо бўлиши XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Улар ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда кенг тарқала бошлаган, бу мамлакатлар изидан эса анчагина кечикишлар билан ўтиш иқтисодиётида бўлган мамлакатларда тузила бошлади.

7.1-расм. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг ривожланиш эволюцияси

Уқоридаги 7.1-расмдан шуни кўришимиз мумкинки, ЭИХ шаклланиш эволюцияси 4 авлодни ўз ичига олади: 1- авлод ЭИХ мақсади савдога йўналтирилган, 2- авлод ЭИХ мақсади ишлаб чиқаришга йўналтирилган, 3- авлод ЭИХларнинг мақсади эса техник ишлаб чиқаришга, 4- авлод ЭИХлар мақсади эса офшор зоналар кўринишда ривожланган.

Иқтисодчи-олимлар томонидан эркин иқтисодий ҳудуд тушунчасининг мазмуни ва моҳияти хусусида турли фикрлар мавжуд. Ҳозирги кунгача иқтисодий адабиётларда ЭИХларга 30 хилга яқин таъриф берилмоқда. Чунки на хорижий адабиётларда, на маҳаллий адабиётларда ЭИХнинг кўпчилик томонидан қабул қилинган умумий белгилари ёки умумий кўрсаткичлари кўрсатиб ўтилмаган. Турли даврларда ЭИХнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда турлича таърифланмоқда. Масалан, иқтисодчилардан А.Кузнецов: “Анъанавий маънода ЭИХ деганда, давлатнинг суверен ҳудуди бўлиб, у ердаги хорижий товарлар ҳеч қандай божхона тўловларисиз сақланиши, сотилиши ёки харид қилиниши мумкин”¹, – деб таърифлайди.

1973 йил 18 майда Киото шаҳрида бўлиб ўтган конвенцияда ЭИХ тушунчасига расман изоҳ берилган. Унда ёзилишича: “Эркин

1 Кузнецов А. Свободные зоны и национальная экономика. // “Мировая экономика и международные отношения”. № 12. 1990. С. 24.

иқтисодий ҳудуд маълум бир давлат ҳудудининг шундай қисмики, унга олиб кирилган товарлар божхона ҳудудидан ташқаридаги товар сифатида қаралиб, у божхона текшируви ва солиқларидан озод этилади”².

Бизнинг фикримизча, бу таърифда турли хилдаги ЭИХларнинг асосий хусусиятлари ёритиб ўтилган, лекин бу фақат товарларни ҳудудга олиб кириш ва олиб чиқиб кетишга нисбатан тўғридир. Ушбу тушунчадан кўриниб турибдики, ЭИХ том маънода эркин эмас, балки нисбатан эркин ҳудуддир. Бу ҳудудга олиб кирилган товарлар божхона тўловлари, импорт солиғи ва импорт назоратларидан озод этилгани учун ҳам бу ҳудуд эркин иқтисодий ҳудуд, деб аталади. Бу, ЭИХга хориждан олиб келинган товарлар қабул қилувчи давлатга олиб келинган, деб эълон қилинмаслигини англатади. Шу билан бирга, қонунлар товар эгалари ва сармоячиларни мавжуд иқтисодий-ҳуқуқий тартиботдан озод қилмайди, балки уни енгиллаштиради.

ЭИХларнинг мамлакат иқтисодиётида муҳим роль ўйнашини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистонда ҳам “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги³ қонун қабул қилинган. Унга кўра, эркин иқтисодий зона – минтақани жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва хориж капитали, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этиш мақсадида тузиладиган, аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида ҳуқуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудуддир. Эркин иқтисодий зоналар шундай географик ҳудудки, унда мамлакатда қабул қилинган ҳўжалик фаолияти тартибига қараганда имтиёзли солиқ тўлаш тартиби жорий этилади. Бошқача ифодалаганда, ушбу ҳудудда давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви камайтиради ва бу миллий иқтисодий маконнинг бир қисми бўлиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида қўлланилмайдиган маълум имтиёзлар тизими жорий этилади. Эркин иқтисодий зона – мамлакат ҳудудининг имтиёзли божхона, валюта, солиқ, виза ва меҳнат режимлари жорий этилган махсус ажратилган қисми.

Давлатнинг ЭИХни ташкил этиш орқали махсус ҳудудларга инвестиция оқимини кучайтиришга қаратилган интилишларини Т. Данко ва З. Окрутлар таъкидлаб ўтадилар. Улар ЭИХни “қулай

2 Рыбаков С.А., Орлова Н.А. Особые экономические зоны в России. – М.: Вершина, 2006. С. 248.

3 Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелдаги “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги 220-И-сонли қонуни.

инвестиция муҳитини яратиш учун ҳамда ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, илмий фаолиятни рағбатлантирувчи омил, механизм”, – деб биладилар⁴.

Иқтисодий луғатларда ЭИХнинг хориж инвестицияларининг кириб келишини рағбатлантиришига урғу берилган. У ерда ёзилишича, “Эркин иқтисодий ҳудуд хориж капитали иштирокидаги фаолиятни рағбатлантирувчи, имтиёзли молиявий ва анчайин қулай солиқ режимларига эга ҳудуддир”⁵.

Бироқ, профессор Е. Авдокушеннинг фикрига кўра, мамлакат хориж инвестицияларига бутунликча йўл очиб беришни истамаган ҳолда, балки инвестицияларни маълум бир ҳудуд ёки соҳага йўналтириш ниятида мамлакатнинг баъзи ерларида ЭИХларни ташкил қилади. У, сўнгги пайтларда давлатлар ўртасида бошқа мамлакатлардан инвестицияларни жалб қилиш учун яратиб берилаётган шарт-шароитлар, имтиёзлар борасида кучли рақобат мавжудлигини қайд этади. Демак, бундан хулоса қилсак, бу курашда ЭИХ “жаҳон ҳўжалиги миқёсида кўчиб юрган капиталлар учун ўзига хос қопқон”⁶, деб ҳисобласа бўлади.

Иқтисодий илмий адабиётларда, кўпинча, ЭИХга инвесторларни нима жалб қилиши юзасидан баҳс юритилади. Баъзи бир олимлар бу масаланинг ечими фақатгина қулай режим, ҳўжалик юритишнинг махсус шароити, деб ҳисоблайдилар. Хусусан, Я. Друзик кўрсатишича, “...ҳар қандай эркин иқтисодий ҳудуднинг ривожланишидаги муҳим сабабчиси имтиёзлардир (бўлиб ҳисобланади)...”⁷. Бошқа бир олимлар гуруҳи, масалан, В. Ивченко, Л. Самойлова, А. Кузнецовлар ЭИХ режими таклиф этадиган имтиёзлар тизими ҳар доим ҳам хорижий инвестицияни жалб этишда асосий омил ҳисобланмайди, деб биладилар. Олимларнинг ёзишича, “хорижий инвесторлар учун имтиёзлар ҳал қилувчи эмас, уларни, кўпроқ, мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий барқарорлик, хусусий мулкка нисбатан бўлган муносабат, эркин халқаро битим ва шартномалар қизиқтиради”⁸.

4 Данько Т.П. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: ИНФРА-М, 1998. С. 31.

5 Краткий внешнеэкономический словарь-справочник. Под редакцией В.И. Рыбалкин. – М.: Международные отношения, 1991. С. 82.

6 Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: Юрист, 1999. С. 162.

7 Друзик Я.С. Свободные экономические зоны. – Минск, 2000. С. 14.

8 Ивченко В.В., Самойлова Л.Б. Свободные экономические зоны в зарубежных ста-

Айни пайтда Т. Данько ва З. Округлар кўрсатишича, “Эркин иқтисодий ҳудуд ҳаммаша давлат юрисдикцияси остида бўлади”⁹.

Ушбу масала бўйича муаллиф профессор К. Семенов фикрига қўшилади, унинг ёзишича, “...Эркин иқтисодий ҳудуднинг давлатга нисбатан бўлган мустақиллиги абсолют эмас, балки нисбийдир...” ва “...ЭИХдаги қонун маҳсулот эгалари ва инвесторларни мавжуд иқтисодий-ҳуқуқий тартибдан буткул озод этмайди, балки уни енгиллаштиради. Бу ҳудуд унга олиб кирилган товарларга турли бож ва солиқлар тўланмаслиги юзасидан эркиндир”¹⁰.

Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган М. Раимжанова ЭИХни қуйидагича таърифлаган: “Мамлакат ҳудудида махсус иқтисодий режим ва маъмурий бошқарувга эга бўлган, давлат аралашуви камайтирилган ва айни вақтда унинг назоратидан буткул озод этилмаган, балки ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолият юритиши учун мамлакатнинг бошқа ҳудудларида амал қилмайдиган имтиёз ва рағбатлантиришлар бериладиган ҳудуд эркин иқтисодий ҳудуд, деб тушунилади”¹¹.

Иқтисодий адабиётда турли хилдаги ҳудудларнинг моҳиятини ёритишда “эркин иқтисодий ҳудуд” атамасидан фойдаланилади. Бироқ бу атама унинг моҳиятини тўлиқ ифода эта олмайди. Бунда қўлланиладиган иқтисодий қоидалар, махсус маъмурий тартиб шу ҳудудда фаолият юритадиган тадбиркорларни аниқ белгиланган ҳуқуқий ва ҳўжалик режимларидан бутунлай озод қилмайди, балки уларни енгиллаштиради, маълум имтиёзлар беради. Кўриниб турибдики, ЭИХ том маънода эркин эмас, балки нисбатан эркин ҳудуддир. Бу ҳудудга олиб кирилган товарлар божхона тўловлари, импорт назоратларидан озод этилгани учун ҳам бундай ҳудуд – эркин иқтисодий ҳудуд, деб аталади. Шу билан бирга, қонунлар товар эгалари ва инвесторларни мавжуд иқтисодий-ҳуқуқий тартибдан озод қилмайди, балки уни енгиллаштиради. Шунинг учун, фикримизча, бундай ҳудудни “эркин” эмас, балки “махсус” иқтисодий ҳудуд, деб аташ ўринлидир.

нах и России. Учеб. пос. – Калининград, 1999.

9 Данько Т.П., Округ З.М. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: ИНФРА-М, 1998. С. 35.

10 Друзик Я.С. Свободные экономические зоны. – Минск, 2000. С. 29.

11 Раимжанова М.А. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш. Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёз. дисс. автореф. – Т.: БМА, 2012. 8-б.

XX асрнинг иккинчи яримларидан бошлаб ЭИХ халқаро иқтисодиётнинг ажралмас қисми бўлиб келмоқда. Жаҳон хўжалигининг алоқаларида эркин иқтисодий ҳудуд халқаро товар алмашинувининг фаоллашуви, инвестициялар мобилизацияси, иш билан бандлик даражасининг ўсиши ҳисобига иқтисодий ўсиш кўрсаткичини тезлаштирувчи омил сифатида қаралмоқда.

ЭИХларнинг иккинчи бор туғилиши, пайдо бўлиши XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Улар ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда кенг тарқала бошлаган, бу мамлакатлар изидан эса анчагина кечикишлар билан ўтиш иқтисодиётида бўлган мамлакатларда тузила бошлади.

Бунга:

- яқин мустақил давлатларнинг қўшилиши, ўнлаб интеграция уюшмаларининг ташкил топиши, янги индустриал мамлакатларнинг жаҳон хўжалигига фаол қўшилиши;
- жаҳон социалистик тизимининг қулаши, фан-техника инқилоби ривожланиши, дунёда рақобат, иқтисодий жараёнлар эркинлашувининг кучайиши каби омиллар сабаб бўлган.

Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб қилиш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш ва жаҳон хўжалик тизимида интеграциялашиш ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари олдидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади. Миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб қилишда ЭИХ муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда жаҳонда ЭИХнинг 30 га яқин тури мавжуд.

7.1-жадвал

Эркин иқтисодий ҳудудни ташкил этишдаги ёндашувлар

Ёндашувлар	Ҳудудий	Функционал
Мақсади	Маълум минтақанинг ривожланиш муаммосини ҳал қилиш	• иқтисодиётни таркибий қайта қуриш; • алоҳида устувор соҳани ривожлантириш
Имтиёзлардан фойдаланувчилар	Ҳудуддаги корхона ва ташкилотлар	Жойлашган жойидан қатъи назар маълум турдаги тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган корхона ва ташкилотлар
Асосий кўринишлари	• маъмурий-ҳудудий; • савдо, омбор мажмуалари; • саноат ва илмий парклар	• молиявий марказлар; • асосий корхоналар

Демак, жадвалга асосан эркин иқтисодий ҳудуд тарихида икки хил ёндашув мавжуд: ҳудудий ва функционал. Ёндашувларнинг асосида ягона преференциал (имтиёзли) хўжалик тартиби ётган бўлса-да, уларни бир-биридан фарқлайдиган тафовутлар мавжуд.

Қайд этиб ўтадиган икки ёндашувдан бирини танлаш мазкур эркин иқтисодий ҳудудни ташкил этишдан кўзланган мақсаднинг қандайлигига боғлиқ. Функционал ёндашув эгиловчанроқ бўлиб, “нуқта ҳудудлар” деб аталмиш ҳудудларни ташкил этиш имконини беради. Ушбу ёндашув инвесторлар учун нисбатан қулай бўлиб, уларнинг мамлакат ҳудудининг қаерида бўлиши чегараланмаган, жаҳон амалиётида ҳудудий ёндашув кўпроқ қўлланилмоқда.

Дунё амалиётида ЭИХ 50 йилларнинг охири ва 60 йилларнинг бошларида кўпгина мамлакатларда пайдо бўлган. 90 йилларга келиб, статистик кўрсаткичларга кўра, дунё бўйича 1000 дан ортиқ ЭИХ мавжуд бўлган.

Дунё бўйича халқаро товарлар алмашинувининг асосий қисми ЭИХлардан ўтади, у ерда эса 3 млн. дан ортиқ киши ишлайди.

Хорижий адабиётларда ҳам, маҳаллий адабиётларда ҳам ЭИХнинг умумий белгилари ёки ҳамма томонидан қабул қилинган умумий кўрсаткичлари кўрсатиб ўтилган.

7.2. Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш мақсадлари, объектив зарурлиги ва таснифланиши

Агар учта инсондан махсус иқтисодий зонани (МИЗ) таърифлаб беришни сўрасангиз, учта ҳар хил тасаввур ҳосил қилинганлигини кўришимиз мумкин.

Биринчи инсон тикув фабрикаларида сифатсиз шароитларда ишлайдиган, солиқ имтиёзларидан фойдаланадиган, кўп қаватли, кўп миллатли корпорацияларда жойлашган, ривожланаётган мамлакатлардаги чегараланган саноат мулкани тасвирлайди.

Бунга қарама-қарши тарзда иккинчи инсон “шенчжен мўъжизаси” ҳақида гапириши мумкин. Чунки бу ер МИЗ сифатида ташкил этилгач, уч йилда ҳудуд ички маҳсулоти 100 мартага ошган, балиқчилик қишлоғидан 14 млн. кишилик космосиёсий шаҳарга айланган.

Учинчи инсон Дубай ёки Сингапур сингари портлари кенг доирадаги савдо ва логистика тадбирлари учун асос бўлиб хизмат қиладиган жойлар ҳақида ўйлаши мумкин.

Лекин мазкур зоналар таркибидан иккита асосий шаклга эътибор қаратиш лозим:

- 1) экспорт қайта ишлаш зоналари ёки асосий эътибор экспорт учун ишлаб чиқаришга қаратиладиган махсус зоналар (Гондурас ва Доминика Республикалари);
- 2) йирик масштабдаги МИЗ. Бу ерда, одатда, кўп тармоқли тижорат ва саноат фаолияти билан шуғулланилади. Буларнинг биринчиси анъанавий модель бўлиб, деярли қирқ йилдан бери барча ривожланаётган мамлакатларда кенг қўлланилиб келинмоқда. Буларнинг иккинчиси эса 1980 йилларда Хитойда пайдо бўлган иқтисодий зона шакли бўлиб, кейинги йилларда жуда машҳур бўлмоқда. Мазкур моделлар ўзаро боғлиқ бўлиши шарт эмас, улар ўз мақсадлари, инвестиция талаблари ва ёндашувлари билан фарқланади. МИЗ халқаро савдода ўзига хос тарихий ўринни эгаллайди. Мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан эркин бу ҳудудларда товарларни сақлаш ва хавфсиз савдо маршрутлари бўйича алмаштириш Гибралтар, Гаиҳбург ва Сингапур каби мамлакатларда асрлар давомида шаклланиб келган.

Биринчи замонавий саноат эркин зонаси 1959 йилда Ирландиянинг Шеннон ҳудудида ташкил қилинган. 1970 йилларгача кўплаб зоналар саноати ривожланган.

Лекин 1970 йиллардан бошлаб, Шарқий Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатларида ақлий меҳнат сиғими юқори бўлган ишлаб чиқаришга инвестициялар жалб қилиш мақсадида турли зоналар яратила бошланди. Бу зоналар мамлакатларнинг савдо ва инвестицион сиёсатида ўзига хос ўрин эгаллади. Импорт ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқариш сиёсатидан экспорт сиёсатига ўтилди.

МИЗ, одатда, қуйидаги тўрт сиёсат мақсадидан бирига ёки бир нечтасига эришиш учун яратилади (ФИАС 2008):

1. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш: амалиётда барча зона анъанавийдан тортиб, кўп масштаблигача ТТХИ жалб қилишга йўналтирилди.
2. Йирик миқдордаги ишсизлик муаммосини ҳал қилиш учун қўлланилади:

Тунис ва Доминика Республикасида яритилган МИЗ дастурлари кескин тузилмавий иқтисодий ўзгаришларга олиб келмаган, лекин иш ўринлари яратишнинг ишончли дастури бўлган.

3. Иқтисодий ислохотлар стратегиясини қўллаб-қувватлаш. Бу нуқтаи назар бўйича МИЗ мамлакатни ривожлантириш ва экспортни диверсификациялашга имкон берувчи оддий восита саналади. Бунда ҳимоявий тўсиқларни сақлаган ҳолда экспортга қарши тадбирларни камайтиради. Бунга Хитой, Корея Республикаси, Маврикий, Тайванда ташкил этилган МИЗлар мисол бўла олади.
4. Янгиликларни қўллаш учун тадқиқот лабораториялари сифатида кенг масшабли Хитой МИЗлари классик мисол бўла олади. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ҳуқуқий, ер билан боғлиқ, меҳнат билан боғлиқ ва ҳатто, нарх сиёсати билан боғлиқ янгиликлар биринчи бўлиб МИЗларда синовдан ўтказилади, кейин мамлакатнинг бошқа ҳудудларида татбиқ қилинади¹².

Жаҳон амалиётидан маълумки, ЭИХ турли мақсадларга эришиш учун ташкил этилади.

Биринчидан, ЭИХ ташкил этишдан мақсад миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимооти жараёнига чуқур интеграциялашувини таъминлаш ҳисобланади. Рақобатбардош экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқариш орқали валюта тушумларини кўпайтиришга эришилади. Агар мамлакат қандайдир сабабларга кўра хорижий тадбиркорлик капитали учун иқтисодиётнинг эркинлашувини таъминлай олмаса, унда эркин иқтисодий зона ташкил этиш орқали хорижий инвесторларга қулай инвестиция муҳитини яратиши мумкин.

Иккинчидан, ЭИХ, биринчи навбатда, импорт ўрнини қопловчи маҳсулот ишлаб чиқариш, ички бозорни юқори сифатли маҳсулотлар билан тўлдириш учун ташкил этилади. Ушбу мақсадларга эришиш учун ҳудудда хорижий капитал ёрдамида импорт ўрнини қопловчи ишлаб чиқариш барпо этилади.

Учинчидан, ЭИХни махсус ташкил этишда халқаро меҳнат тақсимотига товар ишлаб чиқариш тармоқлари билан биргаликда туризм, маданият ва санаторий-курорт соҳаларининг интеграциялашуви ҳам кўзда тутилади.

Тўртинчидан, ЭИХ ишлаб чиқаришга хорижий технологиялар ва миллий илмий-техник янгиликларини татбиқ этиш орқали бутун

12 Falole T., G. Akinci' Special Economic Zones.Progress, Emerging Challenges, and Future Directions. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.wasfringo-n. iOt t.

миллий иқтисодиётда ундан фойдаланишни назарда тутати.

Бешинчидан, ривожланаётган мамлакатлар учун малакали кадрлар тайёрлаш ва ўқитишни назарда тутати.

Олтинчидан, махсус иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш бирор ҳудуд ёки соҳанинг иқтисодий ривожланишини рағбатлантиришни кўзда тутати. Мисол учун, АҚШ ва Буюк Британияда махсус иқтисодий ҳудудлар XX асрнинг 80 йилларида иқтисодий турғунлик ҳолатидаги ҳудудларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун ташкил этилган. Ушбу ҳудудларда ишбилармонларга мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан молиявий имтиёзлар ва хўжалик фаолияти эркинлиги берилади. Ушбу дастурлар хорижий капитални жалб этишни рағбатлантириш учун махсус йўналтирилган. Шу мақсадда қолоқ ҳудудларни ривожланган ҳудудларга айлантиришда асосий эътибор хорижий капитални жалб этишга қаратилади.

Еттинчидан, айрим мамлакатларда эркин иқтисодий ҳудуд иқтисодиётни модернизация қилишнинг минтақавий усули сифатида қаралади.

Махсус иқтисодий зоналар ўзининг умумий мақсадларига кўп ўхшаш, бироқ уларнинг функциялари хилма-хил ҳисобланади. Махсус иқтисодий зоналарнинг турли-туманлиги, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиши қатор омилларга боғлиқ.

Жаҳон амалиётида эркин иқтисодий зоналар хўжалик фаолиятининг ихтисослашувига кўра қуйидаги турларга ажратилади: эркин савдо зоналари, саноат-ишлаб чиқариш зоналари, илмий-технологик (технопарклар, технополислар), офшор марказлар, иқтисодий-экологик ва тор соҳага ихтисослашган зоналар (туризм) ва комплекс зоналар.

Эркин иқтисодий зоналарнинг биринчи шакли эркин савдо зонаси (ЭСЗ) ҳисобланади. Бу денгиз порти ёки аэропортда жойлашган ёхуд унга яқин чегараланган ҳудуд бўлиб, миллий божхона ҳудудидан ташқарида бўлади. Бу ерда сақлаш, саралаш ва қадоқлаш операциялари амалга оширилади. Эркин савдо зоналарида маҳсулотлар намойиши ва кейинчалик сотилиши ҳам кўзда тутилади. Бунда маҳсулот фақат улгуржи савдо шаклида сотилади. Чакана савдо фақат денгиз ва ҳаво кемалари экипажи ва йўловчиларига сотилади, бошқа ҳолларда эса тақиқланади. Бундай зоналар катта инвестициялар талаб қилмайди ва тезда харажатни қоплайди.

ЭРКИН САВДО ЗОНАЛАРИ	-эркин божхона зоналари -эркин портлар -транзит зоналари
Саноат ишлаб чиқариш зоналари	-савдо ишлаб чиқариш -импорт ўрнини босувчи -экспортга йўналтирилган
ИЛМИЙ ТЕХНОЛОГИК ЗОНАЛАР	-инновацион марказ -илмий парклар -тадқиқот парки
СЕРВИС ЗОНАЛАР	-банк ва сугурта хизматлари -Афшор зоналар -рекреацион зоналар
КОМПЛЕКС ЗОНАЛАР	-эркин тадбиркорлик зонаси -махсус иқтисодий зоналар -алоҳида режимга эга ҳудудлар

7.2-расм. Эркин иқтисодий зоналарнинг асосий турлари

Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари. Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари миллий божхона ҳудуди доирасидаги анклавлар сифатида тавсифланади. Мазкур ҳудудлар, одатда, халқаро портларга яқин жойлаштирилади ва асбоб-ускуналар, йиғиш учун зарур эҳтиёт қисмлар ва материаллар ҳудудга иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмаган ҳолда олиб кирилади. Импорт қилинаётган маҳсулот экспорт-ишлаб чиқариш зонасида қайта ишланади ва қабул қилувчи томоннинг божхона аралашувисиз экспорт қилинади. Божхона божини тўлаш фақат маҳсулот қабул қилувчи мамлакатнинг миллий божхона ҳудудига кириб борсагина амалга оширилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зонаси ҳукуматнинг алоҳида қарорлари асосида ташкил этилади. Ушбу қарорда ҳудудни бошқаришни шакллантириш масалалари, қўшимча имтиёзларни жорий этиш ҳамда бошқа ташкилий масалалар акс эттирилади.

Экспорт-ишлаб чиқариш зонасини ташкил этиш логистика, коммунал ва ижтимоий инфратузилмани яратиш, ҳудуд чегарала-

рини ўраб олиш ва божхона назоратини таъминлаш билан боғлиқ бўлган катта миқдордаги молиявий харажатларни талаб этади.

Жаҳон амалиётига кўра, ўртача катталиқдаги экспорт-ишлаб чиқариш зонасини ташкил этиш ва ривожлантириш учун 50 млн. АҚШ доллари миқдорида харажат талаб этилади. Бунда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига товарларни контрабанда йўли билан олиб кириш хавфи саноат типига эркин божхона зонасига нисбатан сезиларли даражада камаяди.

Илмий-технологик зоналар. Илмий-технологик зоналарни (ИТЗ) эркин иқтисодий зоналарнинг алоҳида гуруҳига киритиш мумкин. Иқтисодий адабиётда улар технологик парклар, технополислар, илмий парклар, технологик марказлар, ишбилармонлик марказлари деб аталади. Бу ҳудудларнинг ажралиб турадиган томони шундаки, мазкур ҳудудда илмий ва технологик ишлаб чиқариш фаолияти йирик илмий тадқиқот марказлари ва университетлар атрофида жойлашган фан сиғимкорлиги юқори бўлган, илм кўп талаб қиладиган фирмалар шаклида бирлашади. Бундай ҳудудларни ташкил этишдан мақсад саноатга материаллар, юқори малакали меҳнат ресурслари, янги замонавий технологияларни етказиб беришни мувофиқлаштириш ҳисобланади. Илмий технологик зоналар уч тоифага бўлинади:

1. **Инновацион марказ** иқтисодий таркиби унча катта бўлмаган ҳудуд доирасида кичик, янги ташкил этилган компаниялар учун мўлжалланган.
2. **Илмий парклар** етарлича катта ҳудуд бўлиб, унда турли ўлчам ва ривожланиш босқичидаги фан сиғимкорлиги юқори, илм кўп талаб қиладиган фирмалар жойлашган бўлади. Улар унчалик катта бўлмаган ишлаб чиқаришни маҳаллий илмий тадқиқот марказларининг илмий-технологик изланишлари асосида йўлга қўйиш имконини беради.
3. **Тадқиқот парки.** Бу таркиб доирасида илмий-техник янгиликлар техник тимсол босқичигача ишлаб чиқилади. Бундай паркларда саноат компаниялари, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик идоралари бирлашади.

Илмий-технологик зоналарнинг самарадорлигини белгиловчи мезон бу янги технология, юқори малакали мутахассислар ва тадбиркорларни бир жойга тўплаш, уларни ўқув-тадқиқот ва тижорат

ташкilotлари тармоқлари орқали қўллаб-қувватловчи маҳаллий муҳитнинг яратилишидир.

Эркин иқтисодий зоналар орасида офшор зоналар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Уларнинг ЭИЗлардан фарқи шундаки, унда рўйхатдан ўтган корхона ҳеч қандай ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғуллана олмайди. Офшор юрисдикциянинг асосий белгиси солиққа тортишдаги имтиёзлар ҳисобланади.

Комплекс эркин иқтисодий зоналар. Амалиётда бир функцияни бажаришга ихтисослашган ҳудуд мавжуд эмас. Энг кўп тарқалган ҳудудларга савдо, божхона, саноат, тадқиқот функцияларини бажарувчи комплекс ҳудудлар киради. Улар турли функцияларни бажаради ва инвесторларнинг турли хил иқтисодий фаолият билан шуғулланишларига имкон беради. Шу сабабли уларни ташкил этишда устувор функцияларни белгилаб олиш лозим.

Айнан шу каби ҳудудларда (шаҳар, туман, вилоятларни қамраб олувчи) янги маъмурий-ҳудудий бирлик ташкил этилиши мумкин. Ҳудуд чегаралари ва фаолият юритиш тартибига қараб эркин иқтисодий зоналар икки турга бўлинади: анклав (ёпиқ) ва интеграцион. Анклав ЭИЗда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот экспортга чиқаришга йўналтирилган бўлиб, мақсади эркин алмашинадиган валютада даромад олишга қаратилган бўлади. Интеграцион зоналар миллий ва жаҳон иқтисодиёти билан узвий боғланган бўлиб, эркин фаолият юритиш тартибига эга. Халқаро меҳнат тақсимотига кенг жалб қилинган, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар учун хос бўлган ҳудуд ҳисобланади.

Айни пайтда Ирландияда “Шеннон” ЭИЗ, Хитойда “Шэньчжень”, “Чжухай”, “Сямэнь”, “Шаньтоу” зоналари, “Хайнань” ЭИЗ, “Пудун” номли Шанхай ИЗ, Осиё-Тинч океани ҳудудида Шри-ланка, Гватемале, Либерии, Сенегале савдо молиявий марказлари ҳамда Андорра, Бахрейн, Барбадос, Бермуди, Гибралтар, Малайзия (о-в Лабуан), Макао, Мальта, Монако номли офшор зоналар кўринишларини келтиришимиз мумкин.

Жаҳон амалиётига кўра, ЭИЗни барпо этишдаги асосий афзаллик хорижий инвесторлар учун яратиладиган имтиёзлар ва уларнинг катта ҳудудларни эгалламаслиги ҳисобланади (7.1-жадвал).

Жаҳон амалиётида қўлланиладиган махсус иқтисодий зоналарнинг моделлари: ҳажми ва имтиёзлари таркиби¹³

Эркин зоналарнинг турлари	Майдони (кв. км)	Божхона чегараларини мавжудлиги	Базавий имтиёзлар*	Асосий минтақалар/ мамлакатлар
Эркин савдо зоналари	3-5 гача	Мажбурий	Божхона имтиёзлари	Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда йирик транспорт тугунлари
Саноат-ишлаб чиқариш зоналари				
а) “нуқтали”	1-2 гача	Йўқ	Божхона имтиёзлари	Бразилия, Мексика, Пуэрто-Рико, Филиппин, Кариб ҳавзаси
б) саноат парклари	0,1 - 0,5 1 20	Мажбурий эмас	Божхона имтиёзлари	Жанубий-шарқий Осиё, Мексика
Савдо-ишлаб чиқариш	1 -4	Мажбурий	Божхона имтиёзлари	АҚШ
Кичик бизнес зоналари	0,01 - 3	Йўқ	Молиявий, солиқ имтиёзлари	Ҳиндистон, Яқин Шарқ, Аргентина, Франция
Илмий-технологик (илмий-ишлаб чиқариш)	2-20	Мажбурий эмас	Солиқ имтиёзлари	Жанубий-шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатлари
Офшор молия марказлари	0,05-0,1	Йўқ	Солиқ имтиёзлари	Кариб ҳавзаси, Гонконг, Сингапур
Комплекс:				
а) махсус иқтисодий	16-330	Мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Хитой
б) “Манаус” зонасига ўхшаш алоҳида режимга эга ҳудудлар	80 дан юқори	Ҳудуд қисмлари учун мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Бразилия (“Манаус”), Аргентина (“Оловли ер”)
в) алоҳида иқтисодий зоналар	Маъмурий-ҳудудий тузилмалар доирасида (шаҳар, туман)	Алоҳида зонада жойлашган кичик (локал) ҳудудлар учун мажбурий	Солиқ, божхона, молия	Россия (Калининград вилояти)

13 www.worldbank.com маълумотлари асосида тузилган.

*Маъмурий имтиёзлар барча турдаги зоналар учун базавий ҳисобланади.

ЭИЗда, асосан, божхона, солиқ ва молиявий фаолият билан боғлиқ имтиёзлар қўлланилади. ЭИЗ ҳажми жиҳатдан ўртача 0,01 кв. км дан 330 кв. км гача бўлган ҳудудларни қамраб олиши мумкин. ЭИХни ташкил қилиш, уларнинг ташкилотчилари томонидан очик иқтисодиёт тамойилларини амалга оширувчи муҳим бўғин сифатида қаралади. ЭИХда иқтисод ташқи дунё билан юқори даражада алоқада бўлиш имконига эга (7.2-жадвал).

7.2-жадвал

ЭИХларни ташкил этишдаги ёндашувлар¹⁴

Ёндашувлар	Ҳудудий	Функционал
Мақсади	Маълум минтақанинг ривожланиш муаммосини ҳал қилиш	• иқтисодиётни таркибий қайта қуриш; • алоҳида устувор соҳани ривожлантириш
Имтиёзлардан фойдаланувчилар	Ҳудуддаги корхона ва ташкилотлар	Жойлашган жойидан қатъи назар маълум турдаги тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган корхона ва ташкилотлар
Асосий кўринишлари	• маъмурий-ҳудудий; • савдо, омбор мажмуалари; • саноат ва илмий парклар	• молиявий марказлар; • асосий корхоналар

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш тарихида икки хил йўналиш мавжуд: ҳудудий ва функционалли (7.2-жадвал). Ёндашувларнинг асосида ягона преференциал (имтиёз) хўжалик тартиби ётган бўлса-да, уларнинг бир-биридан фарқланадиган тафовутлари мавжуд.

7.3. Ривожланган давлатларда эркин иқтисодий ҳудудлар ҳамда уларнинг иқтисодиётни ривожлантиришга таъсири

ЭИХлар XX асрнинг иккинчи ярмида иқтисодиётда энг кўзга кўринган институционал инновациялардан бири сифатида қайд этилган. Ўтган асрнинг 90-йилларида фақат мономиллий экспорт ишлаб чиқариш ҳудудларининг ўзи 500 дан ортиқ эди.

¹⁴ www.worldbank.com маълумотлари асосида тайёрланган.

Ўзининг жозибадорлиги билан ажралиб турувчи бу ҳудудларни ташкил этиш тажрибасини дунё мамлакатлари мисолида кўриб чиқиш ва ўрганиш мустақил республикамизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар учун фойдалидир.

ЭИХлар фаолият юритаётган 123 та мамлакатлар орасида энг кўпи АҚШга тўғри келади. АҚШда ЭИХларнинг сони 240 тадан ошади¹⁵. АҚШда ЭИХлар 1930 йилларда ташкил қилина бошлаган. У “Ташқи савдо ҳудудлари тўғрисида”ги (1934 й.) қонун билан биргаликда, ташқи иқтисодий фаолиятни жадаллаштириш ва ишсизлик даражасини пасайтириш мақсадида ташкил қилинган.

Буюк Британия, Германия, Италия, Франция ва минтақанинг бошқа мамлакатларида ҳам ЭИХлар ташкил қилинган бўлиб, улар муваффақият билан фаолият юритапти. У ерда, кўпроқ, турли хилдаги эркин савдо ҳудудлари, илмий парклар ва офшор марказлари тарқалган.

Марказий ва Шарқий Европа ҳамда Хитой мамлакатларида 1980 йилларда ЭИХлар хориж капитали ва технологиясини жалб қилиш, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш мақсадларида ташкил қилина бошлади. Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларида, асосан, маҳсулот-омборхона ва экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудлари ташкил қилинган ва уларга солиқ ҳамда божхона имтиёзлари берилган.

Россияда ЭИХлар 80- йиллар охири 90- йиллар ўрталаридан ташкил қилина бошланди. Бироқ Россияда ташкил қилинган барча ЭИХлар ҳам вақт ўтиши билан тажрибаларга дош беролмади. Бунга уларга (ЭИХга) нисбатан мамлакат сиёсатининг муносабати ҳам таъсир кўрсатган. Улар ичида муваффақият қозонганлардан Приморья ўлкасининг “Находка” ЭИХ ва Калининград вилоятидаги махсус иқтисодий ҳудудларни айтиш мумкин.

Шундай қилиб, дунёдаги ЭИХлар сони доимий равишда ортиб бормоқда, уларни ташкил қилишдаги географик чегаралари кенгайиб, уларнинг шакли ўзгариб бормоқда, ташқи савдо ҳудудларидан экспорт-ишлаб чиқариш ва комплекс ҳудудларга айланиши кучайиб бормоқда. Хўжалик фаолияти моҳияти товар айирбошладан товар ишлаб чиқариш томон боради, хизмат кўрсатишнинг оддий турларидан илмий даражада мураккаб бўлган турларига ўзгариб боради. Юқоридагиларга мувофиқ, шуни хулоса қилиш

15 <http://ivr.nm.ru/2001/rus/p0107/p010703.htm> Е.Неклюдова. СЭЗ.

мумкинки, ЭИХлар миллий иқтисодиётнинг жаҳон ҳўжалиги билан интеграциялашувида муҳим омилга айланди.

ЭИХни ташкил қилиш, унинг ташкилотчилари томонидан очик иқтисодиёт тамойилларини амалга оширувчи муҳим бўгин сифатида қаралади. ЭИХда иқтисодиёт ташқи дунё билан юқори даражада алоқада бўлиш имконига эга, божхона, солиқ ва инвестиция режимлари ички ҳамда ташқи инвестициялар учун ижобийдир.

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилиш ва уларни ривожлантириш аниқ бир долзарб муаммога эга иқтисодий масалани ҳал этиш, стратегик дастур ва лойиҳаларни амалга оширишга қаратилган бўлади.

Ўз ҳудудида ЭИХни ташкил қилаётган давлат учун ЭИХлар пировард мақсад ҳисобланмайди. Кўпгина ҳолларда ЭИХлар мамлакат миллий иқтисодиёти ривожланишининг умумий стратегиясига қўшилиб кетади. ЭИХни ташкил қилишдан умумий мақсад оммавий аҳамиятга эга макроиқтисодий масалаларнинг ечимига қаратилган бўлади. Хусусан:

- иқтисодий ўсиш даражасини тезлаштириш;
- саноатни янгилаш ва замонавийлаштириш;
- ички бозорни юқори сифатли маҳсулотлар ва хизматлар билан тўйинтириш.

Бироқ бу мақсадларга тўғридан-тўғри эришиш ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Дунё амалиётига кўра, ЭИХлар бу масалани халқаро бозорга маҳсулот ва хизматларни чиқариш орқали валюта кириб келишининг кўпайиши ҳисобига ҳал қилиш имконини беради. Худди мана шу вақтнинг ўзида ЭИХлар қабул қилаётган мамлакатлар учун ҳам бир қанча масалаларни ҳал қилади: мамлакатга хориж ҳамда маҳаллий капитал ва замонавий технологияларни жалб қилади, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларида иш билан бандлик даражасини оширади, бошқарув ҳамда маркетинг тизимида етакчи малакага эга бўлиш имконини беради, замонавий инфратузилмани яратади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳар қандай ЭИХ доимий ривожланишда бўлади. Бир турдаги иқтисодий ҳудуд бошқа турдаги ҳудудга айланиши мумкин. Албатта, у ривожланишнинг юқори босқичида бўлади, бу, ўз навбатида, ЭИХ олдида турган мақсадларнинг ўзгариши ва янада мураккаблашишига олиб келади.

ЭИХ мақсади уни ташкил қилаётган мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, халқ ҳўжалигининг стратегик режаси ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ЭИХни

ташкил қилиш сабаблари ва мақсадлари алоҳида ҳолларда бир-биридан фарқланади.

Юқорида айтиб ўтилган мақсад ва сабаблардан ташқари ЭИХни ташкил қилишда яна уч асосий масалага эътибор қаратилади:

- ишлаб чиқариш экспортини ошириш ва натижада валюта кириб келишини таъминлаш;
- иш билан бандлик кўрсаткичини ошириш;
- ҳудудни хўжалиқда янги усул ва технологияларни қўллаш бўйича полигонга айлантириш ва миллий хўжаликнинг ўсишига эришиш.

7.3-расм. АҚШда ЭИХларнинг турлари

7.3-расмга асосан шуни айтишимиз мумкинки, АҚШда ЭИХларнинг турларига эътибор қаратилди. Бунда биринчи тури ташқи савдо ҳудудлари, бу маҳсулотларни сақлаш саралаш ва қадоқлашга йўналтирилган, ЭИХнинг иккинчи тури тадбиркорлик ҳудудлари бўлиб, унда КБ ва ХТ субъектларини ривожлантиришга йўналтирилган, ЭИХнинг учинчи тури технопаркларни ўз ичига олувчи ҳудуд бўлиб, унда инновацион фаолиятни юритиш, янги технологияларни яратишга йўналтирилган.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида ЭИХларни тузиш мақсадлари кўп жиҳатдан ривожланаётган мамлакатларникига ўхшашдир. Масалан, Россияда ЭИХларнинг тузилиши қуйидаги вазифаларни ҳал этишга қаратилган:

- мамлакат иқтисодиётига хориж капиталини жалб этиш;
- ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш учун бозор тизimini шакллантириш;
- экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва валюта тушумларини кўпайтириш;

- ҳам хориж, ҳам миллий илмий ечимларни ва “ноу-хау”ларни жорий қилиш ҳисобига фан-техника тараққиётини жадал татбиқ этишни таъминлаш;

- ҳудуд миқёсида янги хўжалик юритиш усулларини синаб кўриш.

ЭИХни ташкил этишда мамлакатлар иқтисодиётининг ҳар томонлама ривожланиши, асосан, мазкур соҳадаги инфратузилмага бевосита боғлиқ.

ЭИХларнинг тузилиши, фаолият юритиши ва ривожлантирилишининг ҳуқуқий асоси бу ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиб, уларда қуйидагилар аниқланади: ҳудуднинг мақсади, вазифалари ва бошқариш тартиби; хориж ва миллий капиталга бериладиган турли имтиёзлар; хорижий инвестицияларни бошқариш; ташқи савдо ва божхона; олтин валюта захиралари бошқаруви ва кредитлар; арбитраж ва даъволарнинг кўрилиш тартиби.

7.3-жадвал

АҚШда ташқи савдо зоналари¹⁶

Ташкил этиши	1934 йилдан бери “Ташқи иқтисодий соҳалар тўғрисида”ги қонун асосида мамлакатнинг барча шартлари
Сони	500 ортиқ
Яратилиш сабаби	• қулай географик жойлашув (ҳалқаро транспорт йўлларига, йирик саноат марказларига, чегарага яқинлик ва ҳоказолар); • ривожланган инфратузилманинг мавжудлиги (йўллар, омборлар, юк машиналари, зарур техника, энергия, сув ва иссиқлик билан таъминланган ва ҳоказолар)
Мақсади	• ҳудудларнинг иқтисодий фаоллигини кенгайтириш; • АҚШни жаҳон савдо тизимида чуқурроқ жалб қилиш; • ишсизлик даражасини пасайтириш
Турлари	Умумий мақсадлардаги зоналар (УМЗ) Махсус мақсадлардаги субзоналар (ММСЗ)
Имтиёзлар	• ички бож ва солиқлар маҳсулот ички истемол учун бошқа ҳудудга олиб кирилгандагина тўланади; • ҳудуд ичида жойлашган компания ва шахсларнинг хусусий мулк маҳаллий ва давлат солиқларида озод этилади; • ҳудуддан учинчи давлатга экспорт қилинаётган маҳсулот божхона божлари, ички солиқлар ва квоталашдан озод этилади; • ТСЗларидан маҳсулот экспорт қилинган пайтида божхона жараёни енгиллаштирилади; • ТСЗдан АҚШ ҳудудига импорт қилиш жараёнида импортёр божни ёки маҳсулот учун ёхуд маҳсулотда фойдаланилган хорижий компонентлар учун тўлайди

16 www.worldbank.com маълумотлари асосида тайёрланган.

7.4. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг турлари ва уларда жалб этилган инвестицияларга нисбатан турли имтиёз ва рағбатларнинг қўлланилиши

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг ҳуқуқий асосларини Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелдаги “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги 220-И-сонли Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги 4059-сонли ҳамда 2012 йил 13 апрелдаги ““Ангрен” махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида”ги 4436-сонли Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 27 январдаги “Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 21-сонли қарори ҳамда унга илова қилинган “Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонаси тўғрисида”ги низомлар ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зона тўғрисида”ги Қонунига кўра эркин иқтисодий зоналар қуйидаги турларга ажратилади:

- эркин савдо зоналари;
- эркин ишлаб чиқариш зоналари;
- эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар.

Эркин савдо зоналари консигнация омборлари, эркин божхона зоналари, шунингдек, товарларга ишлов бериш, уларни ўраш-жойлаш, саралаш, сақлаш зоналарини ўз ичига олади. Эркин савдо зоналари чегарага туташ ҳудудлар, аэропортлар, темир йўл тугунлари ёки Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудининг бошқа жойларида тузилади.

Эркин ишлаб чиқариш зоналари тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодиётнинг устун тармоқларига хорижий инвестицияларни жалб этиш, истиқболли технологияларни жорий этиш мақсадида молия-ҳўжалик фаолиятининг алоҳида тартиботи жорий этиладиган ҳудудлардир. Эркин ишлаб чиқариш зоналари экспортга йўналтирилган ишлаб чиқариш зоналари, агрополислар, тадбиркорлик зоналари, индустриал-иқтисодий зоналар ва бошқа зоналарни ўз ичига олади.

Эркин илмий-техникавий зоналар алоҳида ажратилган ҳудудлардан иборат бўлиб, у ерда илмий-ишлаб чиқариш ва ўқув мар-

казлари жамланади ҳамда улар учун илмий ва ишлаб чиқариш имкониятини ривожлантиришга қаратилган махсус ҳуқуқий тартибот ўрнатилади. Эркин илмий-техникавий зоналар юксак технологиялар амал қиладиган зоналар, технопарклар, минтақавий инновация марказлари – технополислар шаклида ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 октябрда қабул қилинган “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4853-сонли Фармонида асосан Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли Фармонлари билан ташкил этилган “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси, “Ангрен” махсус индустриал зонаси ҳамда Жиззах ва Сирдарё вилоятларининг ҳудудларида ташкил этилган “Жиззах” махсус индустриал зоналарининг номлари бирхиллаштирилиб, эндиликда, улар “Навоий”, “Ангрен” ва “Жиззах” эркин иқтисодий зоналари деб аталадиган бўлди.

Бундан ташқари Фармонга мувофиқ, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси, “Ангрен” ва “Жиззах” махсус индустриал зоналарининг Маъмурий кенгашлари тугатилиб, уларнинг ўрнига эркин иқтисодий зоналар Маъмурий кенгаши ташкил этилди ва қуйидагилар Маъмурий кенгашнинг асосий вазифалари этиб белгиланди:

- эркин иқтисодий зоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва давлат томонидан тартибга солиш;
- корхона ва ташкилотларга – эркин иқтисодий зоналар иштирокчилари мақомини бериш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;
- эркин иқтисодий зоналар иштирокчилари бўлган хўжалик субъектларига эркин иқтисодий зоналар ҳудудида амалга ошириш учун истиқболли инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш бўйича комплекс хизматлар кўрсатиш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, молиялаштириш манбаларини белгилаш, мустаҳкам кооперация алоқаларини йўлга қўйиш ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспортга йўналтиришга кўмаклашиш;
- эркин иқтисодий зоналарда лойиҳаларни амалга оширишга масъул вазирлик ва идоралар, хўжалик бирлашмаларининг лойиҳа, тендер ҳамда шартнома ҳужжатларини ўз вақтида тайёрлаш ва уларни экспертизадан ўтказиш, шунингдек, жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг эркин иқтисодий

зоналар фаолияти билан боғлиқ масалаларга оид ишларини мувофиқлаштириш;

- эркин иқтисодий зоналарда объектлар қуриш ва уларни ўз вақтида фойдаланишга топширишга доир тасдиқланган инвестиция лойиҳалари ҳаётга татбиқ этилишини тизимли асосда назорат қилиш;
- эркин иқтисодий зоналарда транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш дастур ва лойиҳаларини ишлаб чиқишни ташкил этиш;

эркин иқтисодий зоналарнинг самарали фаолият кўрсатишини ташкил этиш, эркин иқтисодий зоналар дирекцияларини шакллантириш ва улар фаолияти устидан назорат қилиш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш белгилаб қўйилди.

Шу билан бирга, эркин иқтисодий зоналар Маъмурий кенгашига:

- эркин иқтисодий зоналар иштирокчиларига фаолият кўрсатмаётган корхоналар ва давлат тасарруфида бўлган мулкларни инвестиция мажбуриятларини қабул қилиш шарти билан “ноль” қийматда сотиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;
- эркин иқтисодий зоналарнинг хизматлар кўрсатиш ва қонунчиликда тақиқланмаган бошқа тушумлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишган ҳолда, улар фойдаланаётган ва бошқарувидаги ерлар, бино ва иншоотларни ижарага беришдан тушадиган тушумлар ҳисобидан шакллантириладиган ўз бюджетларини ташкил қилиш;
- ушбу бюджетлар доирасида эркин иқтисодий зоналар инфратузилмасини ривожлантириш ва фаолияти самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган эркин иқтисодий зоналар жамғармаларини ташкил этиш ҳуқуқлари берилган.

2017 йил 10 апрелда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 196-сонли қарори қабул қилинди. Ушбу қарор Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2016 йил 26 октябрдаги ПФ-4853-сонли ҳамда ““Ургут”, “Ғиждувон”, “Қўқон” ва “Ҳазорасп” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4931-сонли Фармонларини ижро этиш юзасидан қабул қилинди.

Қарорга мувофиқ, “Ургут” эркин иқтисодий зонасининг Ургут туманида “Ургут-1”, Нуробод туманида “Ургут-2” ва Пастдарғом туманида “Ургут-3” ҳудудлари ташкил этилди. Ушбу ҳудудлар учун жами 816 гектар ер ажратилиб, уларни зарур муҳандислик-коммуникация инфратузилмаси билан таъминлаш ишлари бошлаб юборилган.

“Ургут” ЭИЗ, “Ғиждувон” ЭИЗ, “Қўқон” ЭИЗ ва “Ҳазорасп” ЭИЗ-нинг фаолият кўрсатиш муддати, кейинчалик уни узайтириш имконияти билан 30 йилни ташкил қилади.

“Ургут” ЭИЗ, “Ғиждувон” ЭИЗ, “Қўқон” ЭИЗ ва “Ҳазорасп” ЭИЗ дирекциялари эркин иқтисодий зоналарнинг бутун фаолият кўрсатиш даврида солиқлар ва давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод қилинган.

Фармоннинг 3-бандига асосан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 19 сентябрдаги Р-4351-сонли Фармойишига мувофиқ ташкил этилган Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштиришга қаратилган чора-тадбирларни таҳлил қилиш ва ишлаб чиқиш комиссиясининг эркин иқтисодий зоналар ҳудудида амалда қўлланилаётган солиқ ва божхона режимларини бирхиллаштириш ҳамда ушбу зоналар иштирокчилари қуйидагилардан:

- ер солиғи, даромад солиғи, юридик шахслар мулк солиғи, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови, шунингдек, Республика йўл жамғармаси ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги таълим ва тиббиёт муассасаларининг моддий техника базасини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмаларидан;
- бўшаб қоладиган маблағларни янги корхоналарни ташкил этиш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқаришларни модернизациялаш, реконструкция қилиш ва техник, технологик қайта жиҳозлаш, кенгайтириш, ишлаб чиқариш биноларини қуриш, ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун зарур хомашё ва материаллар харид қилишга мақсадли йўналтирган ҳолда ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун олиб кириладиган ускуналар, хомашё, материаллар ҳамда бутловчи буюмларни, маҳсулот экспорт қилинганда вужудга келадиган қўшилган қиймат солигининг манфий суммаси қайтарилмаслиги ҳуқуқи билан божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви йиғимларидан ташқари);

- мамлакатимизда ишлаб чиқарилмайдиган ва лойиҳаларни амалга ошириш доирасида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги ҳузуридаги “Лойиҳалар ва импорт контрактларини комплекс экспертиза қилиш маркази” ДУКнинг товарлар рўйхатини комплекс экспертиза қилиш натижалари бўйича ижобий хулосаси бўлган тақдирда четдан келтириладиган қурилиш материалларини божхона тўловларидан (божхонада расмийлаштириш йиғимлари бундан мустасно) озод этилди.

Фармоннинг 5-бандига асосан мазкур Фармоннинг 3-бандида кўзда тутилган имтиёзлар киритилган инвестициялар ҳажмига қараб 3 йилдан 10 йил муддатгача, жумладан:

- 300 минг АҚШ долларидан 3 миллион АҚШ долларигача ҳажмдаги инвестициялар – 3 йил муддатга;
- 3 миллион АҚШ долларидан 5 миллион АҚШ долларигача ҳажмдаги инвестициялар – 5 йил муддатга;
- 5 миллион АҚШ долларидан 10 миллион АҚШ долларигача ҳажмдаги инвестициялар – 7 йил муддатга;
- 10 миллион ва ундан кўп АҚШ доллари ҳажмидаги инвестициялар сўнги 5 йилда амалдаги ставкалардан 50 фоиз кам ҳажмдаги даромад солиғи ва ягона солиқ тўлови ставкалари қўлланган ҳолда – 10 йил муддатга берилади.

Бугунги кунда мамлакатимизда 14 та эркин иқтисодий зона¹⁷ фаолият юритмоқда. Улардан: “Навоий”, “Ангрен”, “Жиззах”, “Ургут”, “Ғиждувон”, “Қўқон” ва “Ҳазорасп” эркин иқтисодий зоналарида умумий қиймати 486 миллион АҚШ долларига тенг 62 та лойиҳа амалга оширилган, 4,6 мингдан ортиқ иш ўрни яратилган.

Эркин иқтисодий зоналарда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни жадаллаштириш, хориждан юқори технологик ускуналар харид қилиш учун Ўзбекистон тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағлари ҳисобидан 100 миллион АҚШ доллари миқдорида хориж валютасидаги кредит линияси очилган.

Фармацевтика соҳасига ихтисослашган “Нукус-фарм”, “Зомин-фарм”, “Косонсой-фарм”, “Сирдарё-фарм”, “Бойсун-фарм”, “Бўстонлик-фарм”, “Паркент-фарм” сингари 7 та янги эркин иқтисодий зонани¹⁸ ривожлантириш бўйича изчил ишлар олиб борилмоқда.

17 Gov.uz. маълумотларига асосида олинган.

18 Gov.uz. Давлат инвестиция қўмитаси маълумотлари асосида олинган.

Улардан самарали фойдаланиш, янги корхоналар ташкил этишни рағбатлантириш мақсадида ушбу бинолар негизида кичик саноат зоналари ташкил этилди. Мамлакатимиздаги кичик саноат зоналари 96 тага¹⁹ етди.

Бугунги кунгача ушбу ҳудудларда умумий қиймати 535 миллиард сўмга тенг 1021 та лойиҳа амалга оширилган. Янги корхоналар ишга тушиши туфайли 9,6 мингдан зиёд иш ўрни яратилган. Лойиҳалар доирасида нафақат ички, балки ташқи бозорда ҳам харидоргир бўлган енгил саноат, кимё, озиқ-овқат маҳсулотлари, электр техникаси буюмлари, замонавий қурилиш материаллари, мебель ва бошқа тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилмоқда.

Бундан ташқари 248 та лойиҳани амалга ошириш натижасида 11 мингта янги иш ўрни яратиш режалаштирилмоқда.

Йиғилишда кичик саноат зоналарининг сармояларни жалб қилиш, тадбиркорликни ривожлантириш, янги иш ўринлари яратиш ва аҳоли фаровонлигини оширишда аҳамияти муҳимдир.

“Ургут”, “Қўқон”, “Ғиждувон” ва “Ҳазорасп” эркин иқтисодий зоналари, шунингдек, фармацевтика йўналишидаги эркин иқтисодий ҳудудларда янги корхоналар ташкил этиш учун хорижий сармоялар жалб қилиш бошланди. Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналарини электр энергияси, табиий газ, сув ва бошқа коммуникация тармоқлари билан барқарор таъминлашда муаммолар кузатилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг ташаббуси билан 2008 йилнинг декабрь ойида кенг миқёсдаги минтақавий тараққиёт дастурининг мантиқий давоми сифатида “Навоий” аэропортининг бевосита яқинида – Бухоро ва Самарқанд шаҳарларидан 100-175 километр узоқликда 564 гектар майдонни эгаллаган “Навоий” эркин индустриал иқтисодий зонаси (ЭИИЗ), айни пайтдаги кейинги номи “Навоий ЭИЗ” ташкил этилди. Юксак самарали, замонавий хориж асбоб-ускуналари ва техникаси, технологик тармоқлар ва модуллар, инновация технологияларини жорий этиш ҳисобидан юқори технологияларга асосланган, жаҳон бозорларида рақобатдош маҳсулотларни кенг қўламда ишлаб чиқариш “Навоий” ЭИИЗ ҳудудида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг асосий йўналиши этиб белгиланди. Бу ҳудуддаги ишлаб чиқариш фаолиятининг истиқболли йўналишлари – кимё

19 Gov.uz. Давлат инвестиция қўмитаси маълумотлари асосида олинган.

ва нефть-газ, замонавий қурилиш материаллари саноати, электро-техника саноати, машинасозлик, озиқ-овқат саноати, дори-дармон ва тиббиёт маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳалари ҳисобланади.

Мазкур ҳудуддаги ер участкалари хўжалик юритувчи субъектларга уларнинг инвестиция фаолияти даврида энг кам ижара ҳақи эвазига ижарага берилади. Бундай енгиллик туфайли инвесторлар томонидан ишлаб чиқариш фаолияти учун ер майдонларини сотиб олиш ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш мақсадида қўшимча маблағ сарфлашга ҳожат қолмайди.

ЭИИЗда фаолият юритувчи хўжалик субъектларга алоҳида ҳуқуқий тартиб, божхона, валюта ва солиқ режимлари, Ўзбекистон Республикаси норезидент фуқароларининг ҳудудга кириш, ҳудудда бўлиш ва чиқиб кетиш, шунингдек, улар томонидан меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун рухсатномалар олишнинг соддалаштирилган тартиби жорий этилади.

Бу имтиёзларнинг барчаси фақатгина ЭИИЗ ҳудудида фаолият кўрсатаётган ва ЭИИЗ дирекцияси томонидан рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар учун амал қилади. ЭИИЗда фаолият юритиш учун тўғридан-тўғри инвестиция олиб кирган хўжалик субъектлари ер солиғи, мулк солиғи, даромад солиғи, ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови (кичик корхоналар учун), Республика йўл жамғармаси ва Республика мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий тўловлардан озод этилади.

Хулоса қилиб айтганда, бошқа мамлакатларда ташкил этилган ЭИХлар тор ихтисослик бўйича иш олиб боради, “Навоий” ЭИИЗда ишлаб чиқаришнинг барча турлари бўйича фаолият олиб бориш мумкин. Навоий бой минерал хомашё ресурсларига бойлигини ҳисобга олганда, ЭИИЗда фаолият юритувчилар хомашёларни янада кенгроқ қайта ишлаш ва юқори қийматга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш имкониятига эга бўладилар. Бу эса ўз навбатида, маҳсулот ишлаб чиқаришда зарур хомашё ва материалларнинг ташиш харажатлари сезиларли даражада иқтисод қилиниши натижасида товар таннархининг максимал даражада оптималлашишига олиб келади.

ЭИИЗнинг фаолият кўрсатишида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қўшимча иш жойларининг яратилиши маҳаллий аҳолининг даромадлари ва ҳаёт фаровонлигининг ўси-

шига имкон туғдиради. Навоий вилоятида ишлаб чиқаришда янги технологияларни қўллаш ва ривожланган инфратузилма билан мамлакатнинг индустриал маркази шакллантирилади.

Энг асосийси, мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий барқарорлик мамлакат ЯИМининг ўсишига таъсир қилувчи энг кучли омилдир. Ўзбекистонда ЭИИЗларни ташкил этиш учун барча шароитлар ва омиллар мавжуд.

Ўзбекистонда ЭИИЗни ташкил қилиш пировард мақсад эмас. Худудларни ташкил қилишдан асосий мақсад саноат ва иқтисодиётнинг ўсиш даражасини тезлаштириш ва уларни модернизация қилиш, ички бозорни тўлдириш ва экспортнинг ўсиши ҳисобига валюта тушумларини кўпайтиришдир.

ЭИИЗларни тузишдаги дастур мақсадли, молиявий ва ташкилий муаммолардан ташқари ҳаммаси учун умумий бўлган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳам қайд этиши лозим. Буларга:

- корхоналар хўжалик алоқаларини қайта ташкил этиш;
- мамлакат товар ишлаб чиқарувчилар манфаатларини халқаро бозорда давлат томонидан ҳимоялаш;
- эркин тадбиркорликнинг ривожланиши йўлида маҳаллий тўрачилик ва жинойтчилик, шу жумладан, амалдорларнинг порахўрлиги каби тўсиқларнинг мавжудлиги тааллуқлидир.

Ўзбекистонда ЭИИЗни ташкил этиш ва ривожлантириш имкониятлари жуда кенг. Шуни қайд этиб ўтиш керакки, Ўзбекистонда табиий бойликлар, меҳнат ресурслари ва худудларда саноат ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланганлигини ҳисобга олиб, келажакда ЭИИЗнинг турли кўринишларини ташкил этиш мумкин.

Демак, ЭИИЗни ташкил этишда ҳар бир худуднинг (вилоятнинг) хусусиятларини инобатга олган ҳолда ёндашиш зарур. Ахир ҳамма ерда бир хил имтиёзлар, рағбатлантиришлар тизimini қўллаб бўлмайди. Чунки вилоятнинг географик жойлашуви, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий аҳволи, аҳоли турмуш даражаси ва ишчи кучининг миқдори, у ердаги инфратузилма, алоқа тизимлари ва шу кабилар барча вилоятларда турлича. Агар инвесторларга ҳар бир вилоятнинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда имтиёзлар ва керакли инфратузилма яратиб берилса, худудлар ривожланишидаги муаммолар масаласини ҳал қилишга ёрдам беради. Бунда ЭИХ Ўзбекистон минтақаларининг иқтисодий ривожланиш даражасини тенглаштирувчи воситасини бажариши мумкин.

7.5. Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелдаги 220-и-сон билан рўйхатдан ўтган “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2017 йил 25 октябрдаги ПҚ-3356-сонли қарорини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2018 йил 16 январдаги 29-сонли қарори билан ўзгартириш киритилган) чиқди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4059-сонли Фармони (2012), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 13 апрелдаги “Ангрен маҳсус индустриал зонани барпо этиш тўғрисида”ги ПФ-4436-сонли Фармони (2013), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 18 мартдаги “Жиззах маҳсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида”ги ПФ-4516-сонли Фармони (2016), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини жадаллаштириш ва кенгайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4853-сонли Фармони (2017), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги ““Ургут”, “Ғиждувон”, “Қўқон” ва “Ҳазорасп” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4931-сонли Фармони (2017), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони (2018), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 февралдаги “Солиқ қонунчилигини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ф-5214-сонли қарор (2017), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 августдаги “Эркин иқтисодий зоналар самарали фаолият кўрсатиши учун вазирликлар, идоралар ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларини мувофиқлаштиришни кучайтириш ва уларнинг масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-3175-сонли қарорлари (1996) қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 декабрдаги ПФ-5600-сонли “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида асосан эркин иқтисодий зоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш тизимини янада соддалаштириш, инвестициялар жалб қилиш учун шароитларни яхшилаш, инвестиция лойиҳаларини жадал амалга оширишни таъминлаш, шу асосда янги иш ўринларини ташкил этиш ва аҳоли даромадларини ошириш мақсадида:

- инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун ер майдонлари ажратиш, туман (шаҳар) ҳокимининг ер майдонларини ажратиш тўғрисидаги алоҳида қарорисиз, маъмурий кенгашларнинг инвестиция лойиҳаларини танлаш ва амалга ошириш учун эркин иқтисодий зоналар ҳудудида жойлаштириш тўғрисидаги баённомалари билан расмийлаштирилади;
- эркин иқтисодий зоналар ҳудудида инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича маъмурий кенгашлар томонидан қарорлар бизнес-режалар ва техник-иқтисодий асосларга Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги ҳузуридаги “Лойиҳалар ва импорт контрактларини комплекс экспертиза қилиш маркази” (кейинги ўринларда Марказ) ДУКнинг ижобий хулосаси мавжуд бўлган тақдирда қабул қилиш белгиланди;
- Марказнинг амалга оширилаётган лойиҳалар бизнес-режалари ёки уларнинг техник-иқтисодий асосномалари бўйича хулосалар бериш муддатлари йигирма календарь кунидан ошмаслиги ўрнатилди;
- маъмурий кенгашлар томонидан ишлаб чиқариш лойиҳаларини эркин иқтисодий зоналар ҳудудида жойлаштириш бўйича инвестиция буюртманомаларини кўриб чиқиш муддати Марказ томонидан хулоса бериш жараёни билан бирга ўттиз календарь кунидан ошмаслиги белгиланди;
- эркин иқтисодий зоналар иштирокчилари томонидан божхона имтиёзлари қўлланган ҳолда импорт қилинган товарларнинг божхона расмийлаштируви товарлар рўйхатини ҳар томонлама экспертизадан ўтказиш натижалари бўйича Марказнинг ижобий хулосаси мавжуд бўлган тақдирда амалга ошириш ўрнатилди;

- товарлар рўйхатини ҳар томонлама экспертизадан ўтказиш бўйича Марказнинг хулоса бериш муддати ўн беш календарь кунидан ошмаслиги ўрнатилди;
- эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларига берилган имтиёзлар фақат эркин иқтисодий зоналар ҳудудида ишлаб чиқарилган маҳсулотларга татбиқ этиш жорий этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 январдаги 29-сонли қарори билан тасдиқланган “Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида жойлаштириш учун инвестиция лойиҳаларини танлаб олиш ҳамда эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги низомга асосан мазкур низом эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши, фаолият юритиши ва мақоми тугатилиши тартибини белгилайди.

Низомда эркин иқтисодий зона, эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари маъмурий кенгашларининг фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Республика кенгаши, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналарининг маъмурий кенгашлари, Эркин иқтисодий зона дирекцияси, ЭИЗ инвестори, ЭИЗ ҳудудида инвестициялар, ЭИЗ ҳудудида инвестициялаш тўғрисидаги битим, ЭИЗ хўжалик фаолияти қатнашчиси (кейинги ўринларда ЭИЗ қатнашчиси деб аталади) каби тушунчаларга таъриф берилган.

ЭИЗ ҳудудида давлат органларининг фаолияти ва Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини қўллаш эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш бўйича “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида, Президент қарорларида ва уларни ижро этиш мақсадида қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, инвестициялаш тўғрисидаги халқаро шартномалар ва битимларда, шунингдек, ушбу низомда назарда тутилган хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилади.

ЭИЗнинг бошқарув тузилмаси ва бюджети, ЭИЗ ҳудудида хўжалик фаолиятини амалга ошириш, ЭИЗ мақомини тугатиш ва иловалардан таркиб топган.

Шунингдек, инвестиция буюртманомаларини кўриб чиқиш, инвестиция лойиҳаларини жойлаштириш бўйича маъмурий кенгашларнинг қарорларини Республика кенгаши билан келишиш, Инвестициялаш тўғрисидаги битимни тузиш ва ЭИЗ қатнашчиларини рўйхатдан ўтказиш тартибларидан ташкил топган.

7.6. Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий ҳудудларга жалб этилувчи инвестицияларнинг асосий йўналишлари ва самаралари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармонида асосан айтилган вақтда мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт йўлининг чуқур таҳлили шуни кўрсатдики, бугунги кунда жаҳон бозори конъюнктураси кескин ўзгариб, глобаллашув шароитида рақобат тобора кучайиб бораётгани давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янги ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўйбга чиқаришни тақозо этаётганлиги учун ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ҳамда ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш бўйича устувор йўналишларни амалга ошириш мақсадлари белгиланди.

Фармонга асосан иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштиришга йўналтирилган макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш бўйича институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, ҳудудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш;

- ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилган аҳоли бандлиги ва реал даромадларини изчил ошириб бориш, ижтимоий ҳимояси ва соғлиғини сақлаш тизимини такомиллаштириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, арзон уй-жойлар барпо этиш, йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, таълим, маданият, илм-фан,

адабиёт, санъат ва спорт соҳаларини ривожлантириш, ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш белгиланди.

Фармонга асосан иқтисодийни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари 3.2-бандига асосан:

- фаолият кўрсатаётган эркин иқтисодий зоналар, технопарклар ва кичик саноат зоналари самарадорлигини ошириш, янгиларини ташкил этиш;
- экспорт фаолиятини либераллаштириш ва соддалаштириш, экспорт таркиби ва географиясини диверсификация қилиш, иқтисодий тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш ва сафарбар этиш белгиланди.

Шунингдек, Фармоннинг 3.5-бандига асосан ҳудудлар иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш кўламини кенгайтириш, ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туман ва шаҳарларни, энг аввало, саноат ва экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан жадал ривожлантириш ҳисобига минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни камайтириш;

- янги саноат корхоналари ва сервис марказларини ташкил этиш, кичик саноат зоналарини ташкил қилиш, йирик хўжалик бирлашмаларининг маблағлари, банкларнинг кредитлари ва хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни жадал ривожлантириш белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019 йил фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили” давлат дастури лойиҳаси 253 та банддан иборат бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилнинг 28 декабрь куни Олий Мажлисга тадқиқ этган Мурожаатномасида белгилаб берилган асосий ғоя ва тақлифлари ҳамда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган асосий вазифаларни инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилди.

Халқаро мутахассислар фикрига кўра, 2025 йилда жаҳон товар айланмасининг 40 фоиздан зиёдроғи мазкур зоналар ҳиссасига тўғри келади. Халқаро корпорациялар ўз фаолияти учун имтиёзли шарт-шароитларни таъминлаш мақсадида эркин иқтисодий зоналарга энг юқори фойдани олишга эришишни кафолатловчи қулай ҳудуд сифатида қарайди. Йирик трансмиллий компаниялар эркин

иқтисодий зоналарда ўз ишлаб чиқариш турларини ташкил этишни ўзларининг муҳим стратегик вазифаси деб ҳисоблайди. Эркин иқтисодий зоналар миллий иқтисодий ҳудуднинг бир қисми бўлиб, у ерда мамлакатнинг бошқа қисмларида фойдаланилмайдиган махсус имтиёзлар ва енгилликлар тизими амал қилади. Одатда кўп ҳолларда эркин иқтисодий зоналар у ёки бу даражада алоҳида далашган ҳудуд сифатида намоён бўлади.

Жаҳон тажрибасига кўра, ҳозирги кунда эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши ҳудудий-хўжалик бошқарувининг энг самарали моделларидан бири ҳисобланиб, улар мамлакатнинг алоҳида олинган иқтисодий ҳудудларини инвестициялар ва илғор тажрибаларга кенг йўл очиб бермоқда. Эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил қилиниши маълум даражада давлатнинг иқтисодиётга аралашувини камайтиради, лекин иккинчи томондан уларнинг ташкил қилиниши мамлакат иқтисодиётига инвестицияларнинг кириб келишига маълум шарт-шароитлар яратиш орқали йўлларни очиб беради. Эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил қилиниши давлатлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни йўлга қўяди ва ривожлантиради, бозор иқтисодиётига қараб бораётган ҳар бир мамлакат ўз иқтисодий мавқеини эркин иқтисодий зоналар тузиш орқали мустаҳкамлайди.

Эркин иқтисодий зоналарга уларни ташкил қилувчилар томонидан очиқ иқтисодиёт тамойилларини амалга оширишдаги муҳим босқич сифатида қаралади. Уларнинг ишлаши ташқи иқтисодий муносабатларни фаоллаштириш ва эркинлаштириш билан боғлиқ. Эркин иқтисодий зоналарнинг божхона, солиқ ва инвестицион режими эса ташқи ва ички инвестициялар учун қулай ҳисобланади. Эркин иқтисодий зоналарнинг мамлакат ичидаги иқтисодий жараёнларни фаоллаштиришда фойдаланиш учун хорижий капитални жалб қилишдан ташқари қуйидаги яна уч вазифасини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳалари экспортини рағбатлантириш ва шу орқали валюта маблағларини жалб қилиш;
- ҳудуд аҳолисининг иш билан бандлик даражасини ошириш;
- ҳудудларни хўжалик юритишнинг янги усулларини синаш майдонига, миллий иқтисодиёт ривожланишининг асосига айлантириш.

Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш ва улар фаолиятининг жаҳон тажрибасига кўра, жаҳон бозори билан интеграцияни чуқурлаштириш, халқаро иқтисодий алоқаларни рағбатлантириш мақсадида тузилган ҳудудлар (эркин савдо ҳудуди, экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарилиши) билан бирга маълум бир фаолият шакли ва ишлаб чиқариш соҳасини рағбатлантириш учун ташкил қилинган алоҳида тартибли махсус зоналар ҳам мавжуд бўлади. Масалан, қолоқ туманларни ривожлантиришни, саноатлаштиришни рағбатлантирувчи махсус ҳудуд. Шу боис эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилишнинг сабаблари ва мақсадлари ҳар бир ҳолатда ўзгача бўлиб, бир-бирига ўхшамаслиги мумкин.

Японияда илмий-техник ҳудудларни яратиш соҳасида катта тажриба тўпланган. Мамлакатда 80 йилларда Япония ташқи савдо ва саноат вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган “Технополис” дастури бўйича улар ташкил этила бошланди. Ушбу дастурга мувофиқ мамлакатнинг айрим иқтисодий жиҳатдан қолоқ минтақаларида 20 га яқин илмий-техник ҳудудларни ташкил қилиш кўзда тутилган. Улар технополислар деб номланган бўлиб, шаҳар ва унга ёндош ҳудуд сифатида талқин қилинар эди. Бу ҳудудда саноатнинг юқори технология тармоқлари, илмий муассасалар, технополис учун илмий ва муҳандис кадрлар тайёрлаб берувчи олий ўқув юртлари, замонавий ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмага эга яшаш бинолари ўзаро уйғунликда жойлаштирилган. “Технополис” дастури Япония ҳукумати томонидан мамлакатнинг XXI асрга боқиш имконини берувчи концепция ва мамлакат илмий-техник салоҳиятини тезкор ривожлантиришнинг самарали стратегиясидан бири сифатида қаралди. У мамлакатнинг дунё бозорларида рақобатбардошлик мавқеига кўмак берувчи омил эканлиги кўзда тutilади. Унда қуйидаги вазифалар қўйилган:

- саноатни марказдан чекка минтақаларга кўчириш;
- саноатни илмталаб ва энергия тежамкор технологиялар томон йўналтириш;
- маҳаллий илмий тадқиқот университетлари фаолиятини кучайтириш ҳисобига бутун мамлакат ҳудудида илмий тадқиқотларни жадаллаштириш ва шу кабилар.

Эркин иқтисодий зоналар нафақат ривожланиб келаётган давлатлар территориясида, балки саноати ривожланган мамлакатларда, янги индустриал мамлакатларда ҳамда ўтиш иқтисодиёти

даврида бўлган мамлакатларда мавжуд бўлиб, уларнинг бой тажрибасидан тўғри фойдаланиш ҳозирги замон давр талабига мос келади.

Эркин иқтисодий зоналар самарадорлигини тўлиқ ҳолда қиймат кўрсаткичлари билан ўлчаб бўлмайди. Чунки ижобий ўзгаришлар нафақат ўша ҳудудда, балки қўшни ҳудудларда ҳам содир бўлади. Эркин иқтисодий зоналар нафақат ўз майдонига, балки зона атрофидаги ҳудудларга капитал маблағлар ва хорижий валюталар оқими ошириш йўли билан ижтимоий-иқтисодий самара келтиради.

Эркин иқтисодий зоналарда ҳукумат томонидан қўйиладиган тўсиқларни камайтириш йўли ҳам ишлаб чиқариш самарадорлигига ижобий таъсир қилади. Бу эса мамлакатда иқтисодиётни либераллаштириш жараёни тезлашишига ёрдам беради. Эркин иқтисодий зоналар устунлигининг яна бир жиҳати илғор технологияларнинг берилиши(тарқалиш)дир. У бевосита, билвосита ва рақобат самараларини беради:

- бевосита самара эркин иқтисодий зоналардаги корхоналарнинг янги технология туфайли замонавий, рақобатбардош, сифатли, арзон товарлар ишлаб чиқаришларидир;
- билвосита самара эркин иқтисодий зоналардаги янги технология билан ишлаётган корхона, унинг тайёр маҳсулотини ишлатадиган, унга хомашё, яримтайёр маҳсулот етказиб берадиган корхоналарга замон талабларига жавоб берадиган буюртмалар орқали ижобий таъсир қилишидир;
- рақобат самараси янги технологияга ўтган корхоналар зона ичида ва зонадан ташқари фирмалар ўртасида рақобатни кучайтириб юборади, бунинг натижасида фирмаларни илғор технологияларни қўллашга, янги технологиялар яратиш учун илмий тадқиқотлар қилишга мажбур қилади.

Эркин иқтисодий зоналар бандлик даражасини ошириш йўли билан ҳам мамлакат иқтисодиётига ижтимоий-иқтисодий самара келтиради. Эркин иқтисодий зоналарнинг самарадорлиги, биринчи навбатда, уни барпо этиш сиёсатининг, яъни зонал сиёсатнинг пухта ишлаб чиқилганлигига ҳамда бу сиёсатни кетма-кетликда, тўғри амалга ошира билишга боғлиқдир. Эркин иқтисодий зоналар фаолияти самарадорлиги унинг фаолияти ҳуқуқий жиҳатдан сифатли таъминланганлигига ҳам боғлиқ. Шунинг учун эркин иқтисодий зоналар фаолияти самарадорлигини оширмоқчи бўлсак, унинг

талабларига жавоб берадиган норматив-ҳуқуқий базани яратиш зарурдир. Эркин иқтисодий зоналарнинг яшовчанлиги ва самарадорлиги унда жойлаштирилган корхоналарнинг критик ҳажмига ҳамда бу корхоналарнинг бир-бирига ҳамкор бўла олиш даражасига боғлиқ. Чунки буларсиз эркин иқтисодий зоналарнинг ўзига хос иқтисодий механизми ишлаб кетиш имконига эга бўлмайди. Бир-бирига унча боғлиқ бўлмаган, кам сонли корхоналар, одатда, эркин иқтисодий зоналарга етарли самара бера олмайди. Агар зонага четда жойлашган корхоналар жалб қилинса, унда ҳўжалик юритишнинг 2 тури – зонал ва маҳаллий турлари шаклланади. Бу эса зонани бошқаришни мураккаблаштириб юборади. Эркин иқтисодий зоналар самарадорлигига таъсир этувчи қуйидаги омилларнинг ҳисобга олиниши муҳим ўрин эгаллайди:

- эркин иқтисодий зоналар учун жой танлашда оқилона ёндашув (танланган майдонда инвестициявий ҳамкорликни олиб бориш учун объектив шароитлар мавжудлиги);
- имтиёз ва қулайликлар тизимини яратишда хорижий инвесторлар манфаатини ҳар томонлама ҳисобга олиш;
- қабул қилувчи мамлакатда қулай инвестиция муҳитини сақлаш кафолати мавжудлиги;
- эркин иқтисодий зоналар зарур ва ишчи инфратузилмасининг мавжудлиги ёки уни яратиш учун молиялаштириш имкони борлиги;
- зона маъмурий бошқарув тизимининг самаралилиги ва ўта мослашувчанлиги.

Умуман олганда, жаҳон тажрибага кўра, эркин иқтисодий зоналар фаолияти ўз оқибатига қараб турлича бўлиши мумкин. Уларнинг самарадорлиги эса эркин иқтисодий зоналар учун жойни тўғри танлаш, йўналишни тўғри танлаш, сиёсий, иқтисодий, географик ва бошқа турли омилларни ҳисобга олиш, хориждан инвестиция ва технологияни жалб қила билиш, ташқи иқтисодий фаолиятни жадаллаштира олишга боғлиқ. Эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш самарадорлиги эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишдан кўзланган аниқ бир мақсад қўйилганлиги, имтиёзлар тизими қай даражада, қай тарзда танланганлигига ҳам боғлиқ.

Қўйилган мақсадларнинг кўплиги ва ноаниқлиги асоссида равишда эркин иқтисодий зоналарнинг шаклидан бири бўлган, АҚШ ҳукуматининг уй-жой ва шаҳар ривожланиши департаменти томонидан бошқариладиган “тадбиркорлик зоналари”дан 357 тасининг ҳўжалик фаолияти таҳлили қуйидагиларни кўрсатди: ишлов-

чиларнинг 34 %и ишлов бериш саноатида, 27 %и чакана савдода, 19 %и хизмат кўрсатиш соҳаларида, қолганлари эса молия хизмати, қурилиш, транспорт, коммуникация ва улгуржи савдо билан банд экан. Энг кўп ишлов бериш саноатида иш жойлари яратилган. Зоналарнинг 33 фоизида бандлик миллий даражасидан юқори бўлган. Зоналарда энг яхши самара берган чоралар қуйидагилардан иборат бўлган:

- иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш – ижтимоий фаровонликни ўзига мўлжал қилиб олган зоналарга нисбатан рағбат ва имтиёзларнинг аниқ бир тизимига эга бўлган зоналар анча муваффақиятли фаолият олиб борган;
- давлат ва маҳаллий солиқларни камайтириш, инвестиция учун кредитлар бериш;
- сотиш, мулк, айланма маблағлар солиқларини камайтириш;
- иш жойларини кредитлаш дастурлари;
- маҳаллий ҳокимиятнинг қатнашуви ва манфаатдорлиги.

Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонасининг (НЭИИЗ) фаолияти самарадорлигини қуйидаги мезон кўрсаткичларига қараб баҳолаш мумкин:

- хорижий капитал оқими, шу жумладан, зонада фаолият олиб бораётган қўшма корхоналар сони;
- мамлакат товарлар импортига қилинадиган харажатнинг камайиши;
- ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида экспорт маҳсулотнинг ҳиссаси;
- фаолиятнинг янги турларига ихтисослашув, шу жумладан, НЭИИЗга хизмат кўрсатишнинг ривожланиши;
- таъминотнинг яхшиланиши, хизмат кўрсатишнинг ривожланиши;
- янги яратилган иш жойлари, зонада бандлик даражасининг ўсиши.

Назорат саволлари

1. *Эркин иқтисодий ҳудудларнинг моҳияти ҳамда улар ривожланишининг босқичлари ва асосларини ёритиб беринг.*
2. *Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш мақсадлари, объектив зарурлиги ва таснифланишини ёритинг.*
3. *Ривожланган давлатларда эркин иқтисодий ҳудудлар барпо этилиши ва ривожланиши ҳамда уларнинг иқтисодиётни ривожлантиришга таъсирини айтинг.*

4. *Эркин иқтисодий ҳудудларнинг инвестицияларни жалб этишдаги аҳамиятини айтиб беринг.*
5. *Эркин иқтисодий ҳудудларнинг турлари ва уларга жалб этилган инвестицияларга нисбатан турли имтиёз ва рағбатларнинг қўлланилишини ёритинг.*
6. *Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини ёритиб беринг.*
7. *Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий ҳудудларга жалб этилувчи инвестицияларнинг асосий йўналишлари ва самараларини изоҳлаб беринг.*

Тест саволлари

1. **Кузнецов “Анъанавий маънода ЭИХ” деганда нимага эътибор берган?**
 - А. Давлатнинг суверен ҳудуди бўлиб, у ердаги хорижий товарлар ҳеч қандай божхона тўловларисиз сақланиши, сотилиши ёки харид қилиниши.
 - Б. Товарлар ҳеч қандай божхона тўловларисиз сақланиши, сотилиши ёки харид қилиниши.
 - В. Давлатнинг суверен ҳудуди бўлиб, у ердаги хорижий товарлар ҳеч қандай божхона тўловларисиз сақланиши.
 - Г. У ердаги хорижий товарлар ҳеч қандай божхона тўловларисиз сақланиши.
2. **1973 йил 18 майда Киото шаҳрида бўлиб ўтган конвенцияда ЭИХ тушунчаси бу?**
 - А. Бу маълум бир давлат ҳудудининг шундай қисмики, унга олиб кирилган товарлар божхона ҳудудидан ташқаридаги товар сифатида қаралиб, у божхона текшируви ва солиқларидан озод.
 - Б. Бу маълум бир давлат ҳудудининг шундай қисмики, унга олиб кирилган товарлар божхонадан озод.
 - В. У божхона текшируви ва солиқларидан озод.
 - Г. Бир давлат ҳудудининг шундай қисмики, унга олиб кирилган товарлар божхона текшируви ва солиқларидан озод.
3. **Т. Данко ва З. Окрут: ЭИХлар бу...?**
 - А. Қулай инвестиция муҳитини яратиш учун ҳамда ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, илмий фаолиятни рағбатлантирувчи омил, механизм.
 - Б. Илмий фаолиятни рағбатлантирувчи омил, механизм.
 - В. Қулай инвестиция муҳитини яратиш учун ҳамда ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ.
 - Г. Ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, илмий фаолиятни рағбатлантирувчи омил.
4. **ЭИЗнинг асосий ва муҳим мақсадларини ёритинг.**
 - А. Халқаро меҳнат тақсимоти, хорижий капитал ёрдамида импорт ўрнини

қопловчи ишлаб чиқариш, туризм, маданият ва санаторий-курорт соҳаларининг интеграциялашуви, хорижий технологиялар ва миллий илмий-техник янгиликлар, малакали кадр ва бошқариш, ривожланишини рағбатлантириш.

- Б. Хорижий технологиялар ва миллий илмий-техник янгиликлар, малакали кадр ва бошқариш, ривожланишини рағбатлантириш.
- В. Халқаро меҳнат тақсимоти, хорижий капитал ёрдамида импорт ўрнини қопловчи ишлаб чиқариш, туризм.
- Г. Туризм, маданият ва санаторий-курорт соҳаларининг интеграциялашуви, хорижий технологиялар.

5. Эркин иқтисодий зоналарнинг биринчи шакли ва унга тавсиф?

- А. Эркин савдо зонаси, экспорт-ишлаб чиқариш зоналари, илмий-технологик зоналар, комплекс эркин иқтисодий зоналар.
- Б. Илмий-технологик зоналар, комплекс эркин иқтисодий зоналар.
- В. Эркин савдо зонаси, экспорт-ишлаб чиқариш зоналари.
- Г. Экспорт-ишлаб чиқариш зоналари, илмий-технологик зоналар.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий зона тўғрисида”ги қонунида эркин иқтисодий зоналар бу...?

- А. Эркин савдо зоналари, эркин ишлаб чиқариш зоналари, эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар.
- Б. Зоналар, эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар.
- В. Савдо зоналари, эркин ишлаб чиқариш зоналари.
- Г. Эркин ишлаб чиқариш зоналари, эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар.

8-боб. ХУСУСИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЁТНИНГ РЕАЛ СЕКТОРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Таянч иборалар: иқтисодий ислоҳот, реал сектор таркибий қисми, капиталнинг спекулятив ҳаракати, “Кремний воҳаси”, Бангалор, Сколково, “Ўзбек модели”, нефть, илғор технология, тузилмавий ислоҳот, фан-техника тараққиёти, интеллектуал, устувор тармоқ, қулай инвестиция сиёсати, хусусий инвестиция, импорт ўрнини босиш стратегияси, таянч тармоқлар, нанотехнология, илмий тадқиқот ва тажриба-конструктор.

8.1. Иқтисодиётнинг реал сектори тушунчаси мазмуни, унинг миллий иқтисодиёт ривождаги аҳамияти, таркибий тузилиши ва шаклланиши

Мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислоҳотлар натижасида иқтисодиётнинг реал сектори жадал суръатларда ривожланиб бормоқда.

Мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини реал секторнинг ривожланиш даражаси ва рақобатдошлиги белгилайди. Иқтисодий адабиётларда реал секторга турлича таъриф берилади:

1. Иқтисодиётнинг реал сектори иқтисодиётнинг йирик таркибий қисми бўлиб, у турли ишлаб чиқариш соҳаларини ўхшаш тавсифлар, иқтисодий мақсадлар, функциялари орқали бирлаштиради ва назарий ҳамда амалий жиҳатдан иқтисодиётнинг бошқа қисмларидан фарқ қилади¹.
2. Иқтисодиётнинг реал сектори – иқтисодиётнинг моддий буюм маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи, номоддий бойликни яратувчи ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ўз ичига оладиган соҳа. Реал секторга молия-кредит, биржа фаолияти кирмайди².
3. Иқтисодиётнинг реал сектори – капиталнинг спекулятив ҳаракатини истисно қилган ҳолда иқтисодиётни тузилмавий қайта қуриш ва иқтисодий ўсиш жараёнларини бирлаштирадиган соҳа³.

1 Комов А. Анализ системы кредитования реального сектора экономики. // Русское экономическое общество. 2013. № 141. С. 8.

2 Аганбегян А.Г. Модернизация реального сектора экономики. // Денги и кредит. 2010. № 3. С. 6.

3 Комов А. Анализ системы кредитования реального сектора экономики. // Русское экономическое общество. 2013. № 141. С. 10.

4. Иқтисодиётнинг реал сектори – коммерцияга асосланган серияли ва йирик миқдорда маҳсулот ва товарлар ишлаб чиқарувчи, жумладан, бино ва иншоотларни қуриш, алоқа, телекоммуникация, транспорт хизматини амалга оширувчи кичик, ўрта ва йирик корхоналар йиғиндисидир⁴.

Иқтисодиёт реал сектори моддий ва номоддий товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг барча тармоқлар жамланмасидир. Мазкур атамага банк ва биржа операциялари ва молиявий сектор оперциялари киритилмайди. Аини пайтда бирор-бир мамлакат қонунчилигида реал сектор тушунчасига аниқ таърифлар берилмаган, кўп иқтисодчи олимлар ўзларининг тушунчаси бўйича таъриф бериб юрадилар. Бироқ кўпчилик иқтисодчи олимлар реал сектор тушунчаси деганда, аввало, моддий ишлаб чиқаришни назарда тутати.		
Қайси сўзлардан келиб чиққан:	Лотинча “realis” – ҳақиқий; лотинча “sector” – асосий, ўта муҳим ўстирувчи, қисм; юнонча “οικονομος” – уй билан бошқариш	
Синонимлар:	Йўқ	
Қайси сўзлардан келиб чиққан:	Атама бизгача лотин ва юнон тилларидан келган	
Ўғирилиши		
инглизча	немисча	французча
“Real economy”	“Der Reale sector der Wirtschaft”	“Secteur réel de l'économie”

Иқтисодиётнинг реал сектори (ИРС) моддий ва номоддий товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчи иқтисодиётнинг барча тармоқлар жамланмасидир. Мазкур атамага банк ва биржа операциялари ва молиявий сектор оперциялари инкор этилади⁵.

Кўпчилик иқтисодчи олимлар реал сектор тушунчасини фақат моддий ишлаб чиқариш⁶ деб таърифлашган ва унга савдо, фан ва хизматлар⁷ киритилмаган.

Реал сектор иқтисодиёти таркиби миллий иқтисодиётдаги товар ва хизматлар кўрсатувчи турли тармоқ ва соҳалар йиғинди-

- 4 Аганбегян А.Г. Модернизация реального сектора экономики. // Денги и кредит. 2010. № 3. С. 9.
- 5 Реальный сектор экономики (недоступная ссылка) (недоступная ссылка с 14-06-2016 [1128 дней]). // Современный экономический словарь 2007.
- 6 Виктор Ишаев: В этом году Хабаровский край рассчитывает на привлечение 16 миллиардов рублей инвестиций. // Российская газета 1 февраля 2009.
- 7 Савчишина К.Е., Сутягин В.С. Сфера услуг в современном воспроизводственном процессе российской экономики.

сидан иборат бўлиб, улар ўзаро алоқада ва боғлиқликда иқтисодий фаолиятда бўладилар. Реал сектор иқтисодиёти ички ва ташқи бозорларга неъматлар ишлаб чиқарувчи, замон ва бозор талабиди ўзгаришларга нисбатан мосланувчан иқтисодий субъектлар фаолияти йиғиндисидан иборат.

Иқтисодиётда реал секторнинг самарали фаолият юритишида молиявий сектор муҳим ўрин эгаллайди. Молиявий сектор қарз олиш ва уни қайтариш билан боғлиқ бўлган амалиётни ижро қиладиган воситалар ва институтлар тўпламидир. Молиявий тизим мулк эгалигини капиталдан ажратиш имкониятини беради. Молиявий секторга банклар, суғурта компаниялари, фонд биржалари, молиявий инвестиция компаниялари, ломбардлар ва бошқа молиявий институтлар киритилади.

Реал секторда ЯИМнинг асосий қисми яратилади ва унинг моддий ишлаб чиқарувчи энг муҳим таркибий қисми саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳамда информацион технологиялар учун дастурлар ишлаб чиқариш соҳаси ҳисобланади. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида иқтисодий ресурслар қайта ишланиб, моддий неъматлар ва истеъмол товарлари яратилади. Уларнинг ривожланиши аҳоли даромадлари ошиши, турмуш фаровонлиги ўсиши учун имконият яратиб, таълим, тиббиёт, маданият соҳалари ривожини учун моддий ва молиявий асос яратади. Иқтисодий ривожланган, ҳозирда “информацион, саноатлашувдан кейинги” деб номланувчи давлатларда хизмат кўрсатиш секторида иш ўринлари сони кескин кўпайиб, моддий ишлаб чиқариш соҳасига нисбатан деярли 2 марта кўпдир. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги, қазиб олиш соҳаларидаги иш ўринлари мутлақ ва нисбий камайди⁸.

Фан ва техника соҳаларининг ривожланиши, иқтисодиётни ахборотлаштириш, био ва нанотехнологияларнинг тезкор ривожланиши натижасида реал секторда янги соҳалар яратилди. Жумладан, компьютерлар учун дастурлар яратиш реал секторнинг муҳим соҳасига айланиб бормоқда. Ҳатто, АҚШ, Ҳиндистон, Россияда ушбу соҳа корхоналарини яратиш учун алоҳида шаҳарлар барпо этилмоқда (АҚШда “Кремний водийси”, Ҳиндистонда – Бангалор, Россияда – Сколково)⁹. Айти пайтда иқтисодиёт секторларининг инвестицион жозибадорлиги кўплаб омилларга боғлиқ ва у

8 www.cer.uz – Иқтисодий тадқиқотлар Марказининг расмий сайти.

9 www.cer.uz – Иқтисодий тадқиқотлар Марказининг расмий сайти.

алоҳида хусусиятга эга. Иқтисодиёт секторида юзага келган вазиятни баҳолаш биринчи галда ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларни, номутаносибликларни аниқлайди. Тармоқ тузилишидаги номутаносибликлар иқтисодий ўсишга, аҳоли турмуш даражасини юксалтиришга тўсқинлик қилаётган асосий сабаблардан бири бўлади.

Шу сабабли ҳам иқтисодий ислохотларнинг дастлабки давридан бошлаб Ўзбекистон иқтисодий мустақиллигининг энг муҳим шарти сифатида иқтисодиёт тармоқ тузилишини тубдан ўзгартириш йўли танлаб олинди. Иқтисодиёт таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш миллий манфаатларни таъминловчи, иқтисодий ўсишга йўл берувчи ва ниҳоят, аҳоли фаровонлигини муттасил ошиб боришини таъминловчи янгича ишлаб чиқариш тузилмасини яратишдир. Чунки таркибий тузилишда чуқур ўзгаришларни амалга ошириш макроиқтисодий барқарорликка эришишнинг, истиқболда Ўзбекистоннинг барқарор иқтисодий ўсишини ва аҳоли фаровонлигини таъминлашнинг, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишнинг энг асосий шартларидан биридир.

Таркибий ўзгаришлар узлуксиз юз беради, уларни рағбатлантириш иқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналиши бўлиб қолади. Ҳозирги давр янги технология асри сифатида янги таркибий ўзгаришларни юзага келтиради. Шу боис таркибий ўзгаришларни таъминлашни ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим жиҳати деб баҳолаш зарур. Ислохотлар барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаши зарур. Аммо бунинг учун бутун иқтисод таянчи бўлган ўзак тармоқларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг инқирозига йўл бермаслик ўзбек моделининг муҳим талабидир. Ислохотларни чуқурлаштириш ўзак тармоқларнинг барқарор ўсишини таъминлашни англатади. Иқтисодиётнинг реал секторини янгिलाш тармоқларни янги поғонага кўтаришга ва мамлакатимизни ривожланган давлатлар қаторидан жой олишига катта ҳисса қўшади.

Иқтисодиётни ислох қилишнинг “ўзбек модели” миллий иқтисодиётга хос хусусиятларни ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланади. Улардан бири сармояларни жалб этиш йўли билан иқтисодиётнинг реал секторига мадад беришдир. Иқтисодиёт таркибини ислох этиш миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантириш учун зарур ресурсларни етказиб берувчи тармоқлар мажмуидир. Уларга нефть, нефть маҳсулотлари ва бошқа энергия ресурслари, табиий газ, кўмир ишлаб чиқарувчи соҳалар, тоғ-металлургия комплекси,

кимё, машинасозлик, самолётсозлик ва автомобилсозлик саноатлари киради. Иқтисодиёт таркибини ўзгартириш бутун миллий иқтисодиётга хизмат қилади ва техник тараққиётни таъминлайди. Ўзбекистонда иқтисодиёт таркибини ўзгартириш давлатнинг кўмагида ривожланди. Чунки бу тармоқларни йирик сармоялар ҳисобидангина ривожлантириш мумкин.

Мамлакатимизда барқарор ва самарали иқтисодиётни шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислохотлар бугунги кунда ўзининг ижобий натижаларини намоён этмоқда. Жумладан, қисқа вақт ичида иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, аҳоли даромадлари ўсишини таъминлаш, самарали ташқи савдо ҳамда инвестиция жараёнларини кучайтириш, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини барқарор ривожлантириш ҳамда банк-молия фаолиятини мустаҳкамлашда аҳамиятли ютуқлар қўлга киритилди.

Олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида мамлакатимизда аҳоли жон бошига нисбатан ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотлари ҳажми йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Бироқ тармоқларни модернизациялаш ва қайта технологик жиҳозлаш бўйича олиб борилган тадбирлар, уларнинг бажарилиши ва корхоналарни ривожлантиришда бир қатор муаммоларга ҳам дуч келмоқда.

Жумладан:

- жаҳонда вужудга келган молиявий-иқтисодий инқироз ва хомашё нархининг кўтарилиши натижасида инвестиция маблағларининг белгиланган тадбирларни қопламаслиги;
- хорижий давлатлардан ажратиладиган кредит лимитлари чегараланганлиги, шунинг учун дастурдаги белгиланган инвестицияларни ўзлаштириш масалаларининг қайта кўриб чиқиши;
- пудратчилар томонидан бажариладиган ишнинг юқори баҳода белгиланиши, ажратиладиган маблағлари бу ишларни қопламаслиги сабабли ишни бажариш учун маблағнинг ўзлаштирилмаганлиги ва шу кабидир.

Юқоридаги муаммоларни ҳал этишда миллий ишлаб чиқарувчилардан мавжуд имкониятларни ҳисобга олиб, ички ва ташқи омиллардан максимал даражада фойдаланган ҳолда фаолиятни ташкил этиш талаб қилинади.

8.2. Тузилмавий ислохотлар, унинг иқтисодиётнинг реал секторидаги таркибий ўзгаришларга таъсири, аҳамияти ва унда инвестицияларнинг тутган ўрни

Миллий иқтисодиётнинг реал сектори соҳалари ривожланиши кўп жиҳатдан жалб этилаётган инвестицияларнинг ҳажми ва ўз навбатида, минтақаларнинг инвестицион жозибадорлик даражасига боғлиқ.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестиция фаолиятини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, замонавий техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш дастурларини амалга оширишда хорижий инвестициялар, аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларнинг ўрни бекиёсдир. Бунда илғор технологияларни татбиқ этиш, янги иш ўринлари яратиш ва шу асосда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ва бир маромда ривожланишини таъминлаш имконияти яратилади. Ривожланган давлатлар тажрибасига кўра, чет эл инвестицияси жалб қилиниши мазкур давлатларнинг юксак даражада тараққий этишида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлган.

Тузилмавий ислохотлар ҳудудлар, тармоқлар ва корхоналар бўйича ўтказилиб, улар ўзаро боғлиқдир. Ҳудудлар бўйича ислохотлар аҳоли, ҳудуд ва инвестор манфаатларини ҳисобга олган ҳолда молиявий ресурслардан самарали фойдаланишга имкон берувчи ҳудудда олиб бориладиган чора-тадбирлар мажмуидир. Тармоқлар бўйича ислохотлар эса бу мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини таъминловчи тармоқлар, саноат маҳсулотларини экспорт қилиш, импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни ривожлантириш, фан-техника тараққиётини инвестиция йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳисобланади. Давлат тузилмавий инвестиция сиёсатида янги тармоқларни ташкил этиш ва ривожлантириш, аҳолининг истеъмол товарлари, иш жойларга бўлган талабини қисқа вақт ичида юқори даражада таъминлашга эришиш йўлида қуйидаги вазифаларга амал қилмоқда:

- эскирган ишлаб чиқаришларни аста-секин муомаладан чиқариб ташлаш;
- маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш;
- тўлов қобилиятига эга ва талабга мос ҳолда ишлаб чиқариш тузилмаларини яратиш;

- ишлаб чиқариш ресурслари ва илмий-техника салоҳиятидан имкон қадар юқори даражада фойдаланишни таъминлаш;
- мамлакатнинг экологик ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ва уни кучайтириш;
- самарали, рақобатга асосланган ишлаб чиқаришлар, бозор инфратузилмаси, хизмат кўрсатиш соҳаси ва интеллектуал фаолиятлар ривожланишини уйғунлаштириш;
- иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантириш ва янги тармоқларни барпо этиш;
- аҳолининг иш билан бандлиги ҳамда иқтисодий фаоллигини ошириш;
- ҳудудлар ижтимоий инфратузилмасини тўлиқ шакллантириш.

Тузилмавий ислохотларни олиб боришда муҳим стратегиялар ишлаб чиқилган бўлиб, уларнинг моҳияти кичик иқтисодий субъектлар ривожланишини қўллаб-қувватлашдан иборат. Мазкур ишларни амалга оширишда хорижий инвестицияларни жалб этиш муҳим аҳамиятга эга. Мамлакатимизда сиёсий барқарорлик, инвестиция муҳитининг жуда қулайлиги хорижий инвесторлар узоқ муддатли инвестиция лойиҳаларини тузишда асос бўлмоқда. Бундан ташқари жалб этилган хорижий инвестициялар ва кредитлар учун кафолатлар тақдим этиш, солиқ ва божхона тарифлари бўйича имтиёзлар, заём ва фоиз ставкаларини субсидиялаш каби шарт-шароитлар яратилмоқда, ўнлаб қонуний ҳужжатлар амал қилмоқда.

Ҳукуматимиз томонидан қулай инвестиция сиёсатини олиб бориш мақсадида қуйидаги тамойилларга устувор аҳамият қаратилмоқда:

- ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш;
- республика иқтисодиётига тўғридан-тўғри капитал қўйилмалар кенг жалб қилинишини таъминловчи ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шароитларни янада такомиллаштириш;
- юртимизга жаҳон даражасидаги технологияларни олиб кирувчи, миллий хўжаликнинг замонавий тузилмасини ташкил этишга қўмаклашувчи хориж инвесторларига нисбатан қулай шароитлар яратиш сиёсатини изчил олиб бориш;
- муҳим устувор йўналишларга маблағларни йўналтириш¹⁰.

10 Собиров А. Ўзбекистон Республикасига хорижлик инвесторларни жалб қилиш шакллари. / Иқтисодиёт ва таълим, 2011 й., 5-сон.

Бунга кўра, корхоналарни техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, замон талабларига мос товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва айниқса, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг кейинги тўлқинлари зарбасига ижтимоий-иқтисодий талофатларсиз бардош бериш, уларнинг салбий оқибатларини бартараф этиш билан боғлиқ масалаларни ҳал этишда комплекс ёндашувларга урғу берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти таъкидлаганидек, "...жаҳон захира валюталарининг беқарорлиги, банк-молия тизими кредит қобилятининг кескин пасайиши ва инвестициявий фаолликнинг сусайиши билан боғлиқ мураккаб муаммолар кўплаб давлатлар иқтисодиётининг тикланиш ва ўсиш суръатларига таъсир кўрсатмоқда"¹¹.

Инвестиция сиёсати нафақат капитал маблағлар миқёсини ошириш, балки уларнинг такрор ишлаб чиқариш таркибий тузилмасини такомиллаштириш, инвестицияларни кўпроқ самарали ва рақобатдош ишлаб чиқаришларга йўналтиришни кўзда тутди.

Хорижий инвестицияларни жалб этишга ҳудудий жиҳатдан ёндашув республиканинг ҳар бир ҳудуди ривожланишини таъминлашга имкон беради. Бу борада республика ҳукумати томонидан хорижий инвестицияларнинг жалб этилишини рағбатлантириш мақсадида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар учун ҳудуд ва инвестиция ҳажми нуқтаи назаридан имтиёзлар белгиланган.

Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида кескин фарқланишнинг олдини олиш борасида кўрилаётган чораларга қарамасдан, ҳозирги вақтда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш ва фаолият юритишида ҳудудий номуносивбликлар кузатилмоқда. Бу эса ўз навбатида, экспорт-импорт операциялари ҳажмларида катта фарқланишни юзага келтирмоқда. Андижон, Навоий вилоятлари ва Тошкент шаҳри экспорт даражаси юқори ва барқарор бўлган ҳудудларга киради. Мазкур 3 та ҳудудда хорижий инвестициялар иштирокида ташкил этилган йирик машинасозлик, металлургия ва тўқимачилик тармоқлари корхоналари жойлашганлиги сабабли уларда республиканинг барча хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар экспортининг 80 фоизи шакллантирилади.

11 Каримов И. 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. – Т.: Ўзбекистон, 2012 йил. 4-бет.

Ушбу корхоналар, асосан, реал секторнинг энгил саноат, кимё саноати, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, полиграфия саноати, озиқ-овқат саноати ва бошқа тармоқлар таркибида ташкил этилди. Сўнгги йилларда хорижий инвестицияларнинг хизмат кўрсатиш соҳасига ҳам кириб бораётганлик ҳолати кузатилади. Бироқ реал сектор тармоқларига кириб келаётган хорижий инвестицияларнинг жуда оз қисми илмталаб технологиялар яратиш соҳасига тегишлики, бу жалб этилаётган инвестицияларнинг жалб этилиш йўналишларини жиддий қайта кўриб чиқишни талаб этади.

8.3. Хусусий инвестицияларнинг иқтисодий мазмуни ва мулкый асослари, унинг иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришдаги аҳамияти

Хусусий инвестициялар хусусий, корпоратив хўжалик ва ташкилотлар, фуқаролар маблағлари, шу жумладан, шахсий ва жалб қилинган маблағлар ҳисобидан қўйилади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодиётни модернизациялаш сиёсати қисқа муддат ичида нафақат етакчи тармоқларни технологик қайта жиҳозлаш, иқтисодиётда энергия самарадорлигини таъминлаш, унинг рақобатбардошлиги ва самарадорлигини ошириш, балки экспорт салоҳиятини юксалтириш имконини берди. Хусусан, мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг ўсиш суръатлари сўнгги ўн бир йил давомида 8 фоиздан ортиқ даражада сақланиб қолаётганлиги саноат ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаси жадал ривожланиши ва халқимиз фаровонлигининг янада юксалиб боришига замин яратмоқда.

Иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларида хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўлидаги тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш, бу соҳага тўлиқ эркинлик бериш энг муҳим устувор вазифадир. Хусусан, барқарор иқтисодий ўсиш ва мамлакатимиз тараққиётининг истиқболи, аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифати кўп жиҳатдан айнан мана шу вазифанинг қандай ҳал этилишига боғлиқлиги, бунинг учун амалдаги ҳуқуқий базани хусусий мулк манфаатларига мослаштириш, мулк ҳуқуқининг кучли юридик норма ва кафолатлари тизимини шакллантириш, хусусий мулкдорларнинг кенг қатламини яратишни энг муҳим устувор вазифа сифатида белгилаб берди.

Бугунги кунда иқтисодиётни модернизациялашда юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш, айниқса, саноат тармоқларида қўлланиладиган замонавий лаборатория жиҳозлари, озиқ-овқат саноати соҳасида фойдаланиладиган замонавий технологик линияларни ишлаб чиқариш ва бундай маҳсулотларни етказиб беришга катта эътибор қаратилмоқда.

Хусусан, хорижий инвестицияларни жалб этишни кенгайтириш, хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш, корхоналарнинг устав капиталидаги давлат улуши ва активларини хусусий инвесторларга, биринчи навбатда, хорижий инвесторларга сотиш ҳисобидан республика иқтисодиётида хусусий мулкнинг даражаси ва ролини тубдан ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиётда хусусий мулкнинг улуши ва аҳамиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2340-сонли қарори қабул қилинди. Ушбу қарор билан давлат мулки бўлган бўш турган ва қурилиши тугалланмаган объектларни таҳлил қилиб, уларни инвестиция киритиш ва янги иш ўринлари яратиш шarti билан “ноль” қийматда хорижий инвесторларга сотиш, ушбу хорижий инвесторларни солиққа тортиш соҳасида имтиёз ва преференциялар берилди.

Жумладан, қарор билан давлат активларига икки ой мобайнида талабнома тушмаган тақдирда, уларнинг нархини ҳар 15 кунда 10 фоизга пасайтириш, объектлар нархи 50 фоизгача пасайтирилгандан сўнг бир ой мобайнида сотилмаса, уларни инвестиция ва янги иш ўринлари яратиш шarti билан “ноль” қийматда сотиш;

- давлат активлари сотилгандан сўнг 1 ой ичида инвестор тўловни тўлиқ тўлаган тақдирда, унга харид суммасидан Марказий банкнинг қайта молиялаш йиллик ставкаси миқдорида чегирма бериш;
- давлат объектларини қисмларга бўлиб сотиш ҳамда тўловларни 24 ойгача бўлган муддатда бўлиб-бўлиб тўлаш;
- давлат объектидан ижара асосида фойдаланиб турган ижарачилар ижара объекти сотилишида устунлик бериш;
- хўжалик бошқаруви органларининг устав капиталига берилган давлат улушларини сотишдан тушган маблағлар бюджетга эмас, балки корхоналарнинг ўзини модернизациялашга йўналтириш;
- хусусийлаштирилган корхоналарда хусусийлаштириш вақтида аниқланмаган давлат активлари ёки фойдаланишга берилган

корхона ҳудудидаги кўчар ва кўчмас мулк сотилгандан кейин аниқланса, у мазкур корхонанинг мулки ҳисобланиши аниқ белгилаб қўйилган.

Бундан ташқари тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш, акциядорлик жамиятлари фаолиятининг самарадорлигини тубдан ошириш, бўлажак инвесторлар учун уларнинг очиклиги ва жозибадорлигини таъминлаш, замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий қилиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорлар ролини кучайтириш учун қулай шароитлар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелда “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. Мазкур Фармон билан:

- акциядорлик жамиятлари бошқарув ходимлари сифатида жалб қилинган хорижий мутахассисларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш фондидан ягона ижтимоий тўлов тўлашдан;
- хорижий мутахассисларнинг бошқарув ходимлари сифатидаги фаолиятидан олган даромадлари даромад солиғи, тўлов манбаидан олинadиган даромад солиғи, шунингдек, фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига тўланадиган мажбурий суғурта бадалларидан озод этилган.

Хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш мақсадида хорижий инвестицияларни жалб этишни кенгайтириш борасида яратилаётган ушбу қулай шарт-шароитлар мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарор ривожланишини таъминлаш билан бирга хусусий мулкнинг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги улуши ва аҳамиятини оширишга хизмат қилади.

Республика иқтисодиётида хусусий мулкнинг ўрни ва ролини тубдан ошириш, хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўлидаги тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, ялпи ички маҳсулотда хусусий мулк, жумладан, хориж капитали иштирокидаги улушини изчил ошириш мақсадида:

1. Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар дастурида қуйидагилар белгилаб қўйилган:

- тадбиркорлик фаолиятига ноқонуний аралашиш ва тўсқинлик қилиш, хусусий мулкдорлар ҳуқуқларини бузганлик учун давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари жавобгарлигини жиноий жавобгарликка тортиш даражасигача ошириш;
- хусусий мулкни ҳимоя қилиш кафолатини кучайтириш, тадбиркорлик фаолиятини тартибга соладиган маъмурий ва жиноят қонунчилигини либераллаштириш жараёнини давом эттириш;
- барча турдаги рўйхатдан ўтказиш, рухсат бериш ва лицензиялаш, шунингдек, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ тартиб-таомилларни янада соддалаштириш;
- хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш учун зарур шарт-шароит ва имкониятлар яратиш, уларнинг моддий ва кредит ресурсларидан фойдаланишини кенгайтириш, бизнес-муҳитни яхшилаш.

Дастурга киритилган чора-тадбирларни ўз вақтида ва сифатли амалга ошириш учун шахсий жавобгарлик масъул ижрочилар – тегишли вазирликлар, идоралар, суд, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат қилувчи органлар раҳбарларига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига юклатилган.

2. 2015 йилнинг 1 июлидан шундай тартиб ўрнатилган:

- микрофирмалар, кичик корхоналар ва фермер хўжаликлари фаолиятига оид барча текширувлар режали тартибда назорат органлари томонидан тўрт йилда бир мартадан, бошқа хўжалик субъектларида эса фақат Ўзбекистон Республикаси Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгаши қарорига асосан уч йилда бир мартадан кўп бўлмаган тартибда амалга оширилади;
- молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган режали текширувлар ўтказиш муддати 10 календарь кунидан ошмайди;
- тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини режали текширишлар фақат сўнгги режали текширувдан кейинги даврни қамраб олади;
- қўзғатилган жиноий ишлар муносабати билан хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан хўжалик юритувчи субъект жалб этган адвокатлар, албатта, иштирок этган ҳолда (хўжалик юритувчи субъект томонидан ушбу ҳуқуқнинг рад этилиш ҳолатлари бундан мустасно) амалга ошириш жорий этилди.

8.4. Иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришда давлат ва хусусий секторнинг иштироки

Мамлакатимиз иқтисодиётини барқарор ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан бири реал сектор ҳисобланиб, бу мамлакатимиз асосий ўзагини ташкил қилади. Бу, ўз навбатида, реал секторни такомиллаштириш, жаҳон иқтисодий ривожланиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда реал барқарор ривожлантириш давлат даражасида ривожланишга устуворликни талаб этади. Бунда, асосан, давлат мулкларини хусусий сектор тармоқлари билан биргаликда интеграцион тарзда ривожлантиришни замон талаб этмоқда.

Шунинг учун мамлакатимизда Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 10 майдаги ЎРҚ-537-сонли “Давлат-хусусий шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг (Қонунчилик палатаси томонидан 2019 йил 26 апрелда қабул қилинган, Сенат томонидан 2019 йил 3 майда маъқулланган) мақсади давлат-хусусий шериклик соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Бунда:

- давлат-хусусий шериклик – давлат шериги ва хусусий шерикнинг муайян муддатга юридик жиҳатдан расмийлаштирилган, давлат-хусусий шериклик лойиҳасини амалга ошириш учун ўз ресурсларини бирлаштиришига асосланган ҳамкорлиги;
- давлат-хусусий шериклик лойиҳаси – иқтисодий, ижтимоий ва инфратузилмавий вазифаларни ҳал этишга қаратилган, хусусий инвестицияларни жалб этиш ва (ёки) илғор бошқарув тажрибасини жорий этиш асосида амалга ошириладиган тадбирлар мажмуи;
- давлат-хусусий шериклик лойиҳасининг концепцияси – давлат шериги ва (ёки) хусусий ташаббускор томонидан тайёрланадиган, давлат-хусусий шериклик лойиҳасини амалга оширишни ҳал этишга доир танловни асослаб берадиган, ушбу лойиҳанинг қийматини ва тавсифини белгиладиган, уни амалга оширишнинг самарадорлиги ва долзарблиги асосларини, асосий тавсифномалари ва ўзига хос хусусиятларини, шунингдек, жалб қилинадиган инвестицияларнинг қайтарилишини таъминлаш механизмларини ўз ичига олган ҳужжат;
- давлат-хусусий шериклик объекти – лойиҳалаштирилиши, қурилиши, барпо этилиши, етказиб берилиши, моли-

ялаштирилиши, реконструкция қилиниши, модернизациялаштирилиши, фойдаланилиши ва хизмат кўрсатилиши давлат-хусусий шериклик лойиҳасини рўёбга чиқариш доирасида амалга ошириладиган мол-мулк, мулкый комплекслар, ижтимоий инфратузилма, шунингдек, давлат-хусусий шериклик лойиҳасини амалга ошириш жараёнида жорий этилиши лозим бўлган ишлар (хизматлар) ва инновациялар;

- давлат-хусусий шериклик объектидан эркин фойдаланилиши учун тўлов – давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битимга мувофиқ давлат-хусусий шериклик объектидан фойдаланиш (уни эксплуатация қилиш) ва (ёки) ушбу объектга хизмат кўрсатиш даврида ундан эркин фойдаланилишини таъминлаганлик учун хусусий шерикка давлат шериги томонидан амалга ошириладиган тўловлар;
- давлат шериги Ўзбекистон Республикаси бўлиб, давлат бошқаруви органлари, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ваколат берилган бошқа органлар (ташкилотлар) ёки уларнинг бирлашмалари унинг номидан иш юритади;
- фойдаланганлик учун тўлов – товарларни (ишларни, хизматларни) истеъмоладиган қилувчилардан давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битимга мувофиқ давлат-хусусий шериклик лойиҳасини амалга ошириш доирасида хусусий шерик томонидан йиғиб олинадиган тўловлар;
- хусусий шерик – Ўзбекистон Республикасининг ёки чет давлатнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ рўйхатдан ўтказилган, давлат шериги билан давлат-хусусий шериклик тўғрисида битим тузган тадбиркорлик фаолияти субъекти ва шундай субъектларнинг бирлашмаси.

Шунингдек, қонунга асосан Давлат-хусусий шерикликнинг асосий принципларига қуйидагилар киритилди:

- давлат шеригининг ва хусусий шерикнинг қонун олдида тенглиги;
- давлат-хусусий шерикликни амалга оширишдаги қоидалар ва тартиб-таомилларнинг шаффофлиги;
- хусусий шерикни танлашдаги баҳслашув ва холислик;
- камситишга йўл қўймаслик;
- коррупцияга йўл қўймаслик.

Давлат шеригининг ва хусусий шерикнинг қонун олдида тенглиги принципида Давлат шериги ва хусусий шерик тенг тарафлардир дейилган.

Хусусий шерикни танлашдаги баҳслашув ва холислик танловга кўра саралаб олиш механизмларидан фойдаланиш, давлат-хусусий шериклик қоидалари ҳамда тартиб-таомилларини амалга оширишдаги ва холис ҳамда асослантирилган мезонлар асосида мақбул вариант фойдасига қарорлар қабул қилишдаги ҳалоллик ва шаффофлик ҳисобига таъминланади.

Камситишга йўл қўймаслик қуйидагиларни таъминлаш орқали кафолатланади:

- тендер тартиб-таомиллари иштирокчилари ҳуқуқларининг тенглиги;
- хусусий шерикни танлашдаги холислик;
- хусусий шерикни танлашдаги очиқлик.

Хусусий ташаббускорларга, талабгорларга, хусусий шерикларга, шу жумладан, чет эллик хусусий ташаббускорларга, талабгорларга, хусусий шерикларга Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган тенг ҳуқуқлар, фаолиятнинг камситиш хусусиятига эга чоралар қўлланилишини истисно этувчи ҳуқуқий режими кафолатланади.

Давлат-хусусий шериклик соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ва Ўзбекистон Республикасининг барқарор ривожланишини таъминлаш;
- давлат-хусусий шериклик соҳасидаги давлат дастурларини ишлаб чиқиш, тасдиқлаш ва амалга ошириш;
- мавжуд ижтимоий инфратузилмани шакллантиришга, тиклашга, ундан фойдаланишга, уни сақлашга кўмаклашиш;
- ижтимоий инфратузилмадан фойдаланиш ва унга хизмат кўрсатиш сифатини ошириш;
- давлат хизматлари сифатини яхшилаш ва улардан эркин фойдаланишни кенгайтириш;
- хусусий секторнинг молиявий маблағларини, шу жумладан, хорижий инвестицияларни жалб этишни таъминлайдиган шарт-шароитлар яратиш;
- давлат-хусусий шерикликнинг институционал-ҳуқуқий асосларини ривожлантириш ва такомиллаштириш учун илмий тадқиқотларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, замонавий услублар ва технологияларни жорий этиш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

- давлат-хусусий шериклик соҳасида ягона давлат сиёсати амалга оширилишини таъминлайди;
- давлат-хусусий шериклик соҳасидаги ваколатли давлат органининг тақдимномасига биноан давлат-хусусий шериклик лойиҳалари учун давлат шеригини белгилайди;
- давлат-хусусий шериклик соҳасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади;
- умумий қиймати ўн миллион АҚШ долларидадан ортиқ бўлган эквивалентдаги давлат-хусусий шериклик лойиҳасининг концепциясини тасдиқлайди;
- Давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг реестрини юритиш тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш агентлиги давлат-хусусий шериклик соҳасидаги ваколатли давлат органидир (бундан буён матнда ваколатли давлат органи деб юритилади).

Ваколатли давлат органи:

- давлат-хусусий шериклик соҳасида давлат сиёсатини амалга оширади;
- давлат-хусусий шериклик соҳасидаги давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этади;
- давлат-хусусий шериклик лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга оширишда идоралараро мувофиқлаштиришни таъминлайди;
- давлат-хусусий шериклик соҳасидаги давлат дастурларини амалга оширишда, шунингдек, давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг концепцияларини ишлаб чиқишда вазирликларга, давлат қўмиталарига, идораларга, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига қўмаклашади;
- инвесторлар, халқаро молия ва донорлик ташкилотлари, илмий ва эксперт ҳамжамиятлари, шунингдек, давлат-хусусий шерикликнинг бошқа иштирокчилари билан ҳамкорликни ташкил этади;
- давлат-хусусий шериклик соҳасида услубий ҳужжатларни, қўлланмалар ва йўриқномаларни тайёрлайди;
- давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг техник-иқтисодий параметрларига доир шарҳларни кўриб чиқади ва тақдим этади;
- давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги намунавий битимлар лойиҳаларини ишлаб чиқади;

- давлат-хусусий шериклик лойиҳаларининг реестрини юритади;
- давлат-хусусий шериклик лойиҳаларини тайёрлашга ва амалга оширишга кўмаклашади;
- умумий қиймати бир миллион АҚШ долларидан ортиқ бўлган эквивалентдаги давлат-хусусий шериклик лойиҳасининг концепциясини маъқуллайди, рад этади ёки маромига етказиш учун қайтаради;
- умумий қиймати ўн миллион АҚШ долларидан ортиқ бўлган эквивалентдаги давлат-хусусий шериклик лойиҳасининг концепциясини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тасдиқлаш учун киритади;
- тендер ҳужжатларининг ва давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битимларнинг лойиҳаларини келишиб олади;
- давлат-хусусий шериклик соҳасида кадрларни тайёрлашни, қайта тайёрлашни ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этади;
- давлат-хусусий шериклик масалалари юзасидан тушунтиришлар беради;
- давлат-хусусий шериклик лойиҳалари бажарилишининг бориши юзасидан мониторингни амалга оширади;
- давлат-хусусий шериклик лойиҳаларини тайёрлаш учун маслаҳатчиларни жалб этади.

8.5. Хусусий инвестициялар ёрдамида иқтисодиёт ва унинг реал секторини ривожлантиришнинг хориж тажрибалари

Инвестицияларни жалб этиш ва улардан самарали фойдаланишда ривожланган саноатлашган мамлакатларда инвестиция сиёсатини амалга оширишда қуйидаги учта йўналишга алоҳида эътибор билан қаралади:

- импорт ўрнини босиш стратегиясини ривожлантириш;
- таянч тармоқлар ва экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш;
- илмталаб соҳалар ва инновацион ишланмаларни ривожлантириш.

Айниқса, эътиборли жиҳат Корея Республикасининг инвестиция стратегиясида намоён бўлади. Ушбу мамлакат хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишда шундай сиёсат олиб борганки, бунда Жанубий Кореяга бошқа ривожланган мамлакат-

лардан, хусусан, АҚШ ва Япониядан инвестициялар жалб қилишда улардаги самарали менежмент услублари ва ишлаб чиқариш технологиясини ўзига татбиқ қилишга интилган.

Малайзиянинг инвестиция сиёсатида эса устувор жиҳат инвестицияларни қайта ишлаш саноатига йўналтириш ҳисобланади¹².

Ушбу мамлакатда инвестициялар илмталаб ва юқори технологияларга асосланган ишлаб чиқариш соҳалари, жумладан, ахборот-коммуникация технологиялари, нанотехнологиялар, юқори малакали хизматлар каби соҳаларга йўналтирилмоқда. Хусусий секторнинг ўзида инвестицияларнинг йиллик ўртача ўсиши 11-12 фоизни ташкил этмоқда. Уларнинг умумий инвестициялар ҳажмидаги салмоғи 50 фоиздан ортиқ бўлиб, сўнгги беш йил мобайнида хусусий инвестицияларнинг умумий миқдори 95 миллиард АҚШ долларидан ошиб кетган.

Малайзияда саноатни ривожлантиришнинг бош режасига асосан инвестициялар соҳасида қуйидаги вазифалар белгилаб олинган:

- инвестицияларни жалб этиш орқали юқори қўшимча қийматга эга маҳсулот ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва илғор технологик тармоқларни ривожлантириш;
- саноатнинг устувор тармоқлари ривожланишига қўмаклашиш;
- саноатга илғор технологияларни, жумладан, биотехнологиялар, нанотехнологиялар, симсиз узатиш технологиялари, микроэлектромеханик тизимлари, лазер технологияларини татбиқ этишни янада кенгайтириш;
- саноатнинг ўсишида меҳнат унумдорлиги омилининг ролини ошириш;
- миллий саноатнинг халқаро меҳнат тақсимоли тизимига интеграциялашувини чуқурлаштириш;
- илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини янада ривожлантириш ва уларни саноатга татбиқ этишни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
- иқтисодий салоҳият ва рақобатдошликни мустаҳкамлаш мақсадида стратегик ҳамкорлик ва марказлашувни рағбатлантириш.

Шу билан бирга, Малайзияда инвестицион жозибадорликни ошириш мақсадида турли солиқ имтиёзлари жорий қилинган бўлиб,

12 <http://www.ved.gov.ru/articles> сайти маълумотлари асосида олинган.

бунда инвестиция натижасида олинган фойданинг фақат 30 фоизи дастлабки 5 йил давомида солиққа тортилади. Айниқса, ҳудудларнинг ривожланишини қўллаб-қувватлаш йўналишида нисбатан яхши ривожланмаган штатларда фаолият кўрсатувчи инвесторлар фойда солиғидан дастлабки 5 йил давомида тўлиқ озод қилинади.

Японияда ҳам инвестиция сиёсатининг устувор йўналиши юксак технологияларга асосланган ва ресурс тежовчи ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга қаратилган. Умуман олганда, Япониянинг ривожланиши айнан илмталаб соҳаларнинг ривожлантирилиши ҳамда самарали ишлаб чиқариш техникаларининг татбиқ этилишига таянади.

Япониянинг дастлабки ривожланиш даври тажрибасига кўра, нафақат янгилик яратиш учун капитал зарур, балки капиталдан фойдаланиш учун ҳам янгилик зарур бўлади. Ушбу иккала йўналиш бир-бири билан узвий боғлиқ ва ўзаро бир-бирини тўлдириб туради. Бу ҳолат шундай изоҳланади, яъни янгилик яратиш учун муайян капитал зарур бўлса, мавжуд капиталдан самарали фойдаланиш учун янгилик киритилиши тақозо қилинади.

Тараққий этган мамлакатлар иқтисодиётидаги яна бир аҳамиятли жиҳат инвестиция жараёнида йирик трансмиллий компанияларнинг фаол иштироки, молия бозорининг юқори ривожланганлиги, хусусан, қимматли қоғозлар муомаласининг кенг тарқалганлиги, турли жамғармаларнинг инвестиция фаолиятига жалб қилиш механизмининг юқори даражада таркиб топганлиги билан ажралиб туради.

Ривожланган мамлакатлар инвестиция фаолиятида бой тажриба тўплаган бўлиб, ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш инвестициялаш амалиётини такомиллаштириш ва инвестицияларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш имконини беради. Бу борада бир қатор ривожланган мамлакатларда инвестиция меъёрининг нисбатан юқори ва барқарор даражасига эришилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Юқорида келтирилган айрим хорижий мамлакатлардаги инвестиция сиёсатининг асосий йўналишларини мамлакатимизга татбиқ қилиш муайян ижобий натижаларни бермасдан қолмайди. Айниқса, Корея Республикаси инвестиция сиёсатининг тажрибаси ўзининг аҳамиятлилиги билан ажралиб туради. Бу борада мамлакатимизда ҳам инвестиция сиёсатининг муҳим устуворликларидан бири айнан хорижий инвестицияларни жалб қилишда узоқ муд-

датли лойиҳалар асосида илғор техника ва технологиялар кири-тишга қаратилган. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Пре-зиденти И.А. Каримов алоҳида таъкидлаб ўтганидек, “Ўзбекистон ўзининг мустақил тараққиёти даврида қисқа муддатли спекулятив кредитлардан воз кечиб, хориж инвестицияларини узоқ муддатли ва имтиёзли фоиз ставкалари бўйича жалб этиш тамойилига доимо амал қилиб келмоқда”¹³.

Шу билан бирга, инвестициялардан самарали фойдаланишда бир қатор ривожланган мамлакатлар тажрибаси билан танишганда, инвестициялар, асосан, илғор технологияларни жорий этиш, инно-вацион лойиҳаларни молиялаштириш, ресурс тежовчи ва экологик талофати кам бўлган, меҳнат унумдорлигини оширишга хизмат қилувчи соҳаларга йўналтирилаётганининг гувоҳи бўламиз.

8.6. Ўзбекистонда иқтисодиёт ва унинг реал секторини ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ва самаралари

Бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарор риво-жини таъминлашда мамлакатимиз реал сектор тармоқлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси нафақат миллий иқтисо-диётнинг ўсиш суръатларини жадаллаштиришда, балки бугунги кун учун долзарб ҳисобланган аҳолини иш билан таъминлаш ва турмуш даражасини ошириш масалаларини ҳал этишда ҳам етакчи ўрин тутмоқда.

Давлатнинг иқтисодий сиёсати иқтисодиётни тартибга солиш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, бандликни таъминлаш ва инфляциянинг олдини олиш орқали аҳоли фаровонлигини ошириб боришга қаратилган чора-тадбирларидир.

Давлатнинг иқтисодий сиёсати миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда маълум мақсадларни кўзлайди. Булардан асосий-лар: қуйидагилар:

1. Барқарор иқтисодий ўсишни рағбатлантириш. Бу ялпи ички маҳсулотнинг бир маромда ва етарли суръатлар билан ўси-шига шароит ҳозирлашни билдиради, чунки у қанчалик тез ўсса, мамлакат иқтисодий қудрати шунчалик ортади.

¹³ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. 9-бет.

2. Миллий иқтисодиётнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш. Иқтисодиёт қанчалик мустақил бўлса, шунчалик миллий манфаатларга кўпроқ хизмат қилади.
3. Иқтисодий хавфсизликни кафолатлаш. Бу иқтисодий оқимлар узлуксизлигини, яъни такрор ишлаб чиқаришнинг тўхтовсиз давом этишини, иқтисодий фалажликка йўл қўйилмаслигини билдиради.
4. Миллий пул барқарорлигини таъминлаш. Бу мамлакатдаги пул муомаласининг меъёрида боришига эришиш, уни иқтисодий алоқаларнинг барқарор воситасига айлантириш имконини беради.
5. Аҳоли турмуш фаровонлигини муттасил ошириб бориш. Бу иқтисодиётнинг ижтимоийлигини тўлароқ юзага чиқаришга кўмаклашади.
6. Миллий хўжаликнинг халқаро интеграцион жараёнларда фаол иштирок этишга эришиш. Бу мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётида ўз ўрнини топиши, халқаро иқтисодий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли иштирокчисига айланишига эришишга шароит яратади.

Булар иқтисодий сиёсатнинг стратегик, яъни узоқ даврга мўлжалланган мақсади ҳисобланади. Давлат стратегик мақсадлардан келиб чиқиб, қисқа даврдаги вазифаларини белгилайди. Булар жумласига иқтисодий танглиқдан чиқиб кетиш, нархларнинг барқарорлигини таъминлаш, инвестицион фаолликни рағбатлантириш, экспорт салоҳиятини ошириш, инновацион ривожланишни таъминлаш, янги ташқи бозорларга кириб бориш кабилар киради.

Давлат миллий иқтисодиётни тартибга солишда бир қатор усуллардан фойдаланади. Бу усулларни умумлаштириб, қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- бевосита таъсир усуллари;
- билвосита таъсир усуллари;
- ташқи иқтисодий усуллар.

Давлатнинг ижтимоий сиёсати кишиларнинг ҳаётий манфаатларини юзага чиқариш, инсонни ҳимоя қилиш ва камол топишига қаратилган сиёсатдир.

Бугунги кунда хўжалик амалиётида ва иқтисодий ҳаётимизда энг кўп қўлланиладиган иқтисодий сўзлардан бири реал сектор иқтисодиёти деган тушунчадир. Мазкур тушунча яқин 10-15 йиллар ичида анча оммалашди. Дастлаб мазкур тушунча расмий ҳуж-

жатларда, аниқроғи, йил якунларига бағишланган маърузаларда, Президент Фармони ва қарорларида ҳамда Давлат статистика қўмитаси маълумотларида фойдаланила бошланди. Таъкидлаш жоизки, реал сектор иқтисодиёти мазмуни бўйича аниқ бир тафсилотлар, шунингдек, мазкур масала бўйича аниқ бир мақсад ёритилмаган. Баъзи манбаларда эса аниқлик киритувчи жиҳатлари ва унинг мазмуни умуман келтирилмасдан қайси йўналиш бўйича сўз кетаётганлиги мавҳумлигича қолган. Шунингдек, бу яхлит олинган иқтисодий тизим барқарорлиги ҳамда реал ва молиявий секторнинг барқарор иқтисодиёт сари интилаётган ва унга таъсир этувчи омиллар чегарасини аниқлик киритишда қийинчиликлар туғдирди.

Агар луғавий маъноси нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, “реал” лотинча “res” сўзи бўлиб, буюм, нарсаси, иш деган маъноларни англатади. Инглизчада ҳақиқий ва мавжуд буюмлар, нарсалар ёки ҳақиқий реал воқеийлик “real” сўзига мос тушади. Шундан келиб чиқиб ёндашадиган бўлсак, реал сўзининг унга аниқлик киритувчи жиҳатларини алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин:

МДХ давлатлари иқтисодиёт назарияси ва амалиётида охириги беш йил ичида реал сектор иқтисодиёти мазмунига бўлган қарашлар анча шаклланиб улгурди. Аниқ айтиш керакки, айнан бу ибора кўпгина мамлакатимиз иқтисодчи олимлари томонидан зикр этилса-да, лекин айнан мазкур тушунчанинг мазмуни ҳалигача мавҳумлигича қолган. Лекин реал сектор иқтисодиёти номи билан бошланган ҳар қандай мақолалар билан танишиб ўтадиган бўлсак, қисман бўлса-да, гап нима ҳақида кетаётганлигини тасаввур қилиш қийин бўлмай қолди. Қатор иқтисодчи олимлар реал сектор иқтисодиёти сифатида иқтисодиётдаги саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги, қурилиш соҳаларини назарда тутишган.

Шунингдек, улар савдо фаолиятини ҳам мазкур секторга киритиб, мазкур соҳа ҳам саноат ишлаб чиқариш хизматларини бажаради ва маълум маънода у ҳам қиймат яратиб, ишлаб чиқариш соҳасига киради, деб қайд этишади.

Яна бошқа иқтисодий луғатларда эса реал сектор иқтисодиётига саноат ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, маиший ва бошқа хизмат кўрсатувчи соҳалар киради, деб кўрсатишади.

Реал сектор иқтисодиётига анча тўлиқ мазмунни МДХ иқтисодчи олимларидан В.Н. Черков кўрсатади. Унинг фикрича, реал сектор иқтисодиёти тўлароқ мазмунини ёритиш учун, аввало, мамлакат ЯИМ ишлаб чиқаришида ҳақиқатда фаолият кўрсатаётган иқтисодий субъектларни эътиборга олиш зарур.

Хусусий мулкнинг пайдо бўлиши ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг рўй бериши бозор иқтисодиётининг келиб чиқиши ва мавжуд бўлишининг умумий шarti ҳисобланади. Хусусий мулкчилик ва меҳнат тақсимоти ижтимоий ҳўжаликнинг товар шаклини тақозо қилади, товар ишлаб чиқаришнинг мавжуд бўлиши ўз-ўзидан пул муомаласи, айирбошлaш, тақсимлаш ва истеъмолнинг бозорга оид хусусиятини кўзда тутади. Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бозор иқтисодиёти тараққиётининг асосини ташкил этади.

Ишлаб чиқаришнинг мустақиллиги, тадбиркорлик эркинлиги, ресурслар эркин алмашинувининг таъминланиши бозор иқтисодиётини самарали амал қилишининг асосий шартлари ҳисобланади. Товар ишлаб чиқарувчи қанчалик мустақил бўлса, бозор ҳам шу даражада яхши ривожланади

Шунингдек, кичик бизнеснинг ихчам ва ҳаракатчанлиги, бозор конъюнктураси ўзгаришлари ва истеъмолчилар эҳтиёжларига тез мослаша олиши уни жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш ва инқироздан кейин иқтисодиёт тармоқларини барқарор шароитда янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромадини ошириш борасида энг қулай ва мақбул воситага айлантормоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ўзининг иқтисодиётимиздаги ўта муҳим ва салмоқли ҳиссаси, роли ва таъсири, содда қилиб айтганда, бошқа ҳеч бир соҳа ва йўналиш ўрнини боса олмайдиган катта аҳамияти билан давлат ва жамиятимиз ривожид алоҳида ўрин эгаллайди¹⁴.

Дарҳақиқат, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг изчил ривожланиб боришини таъминлаш орқали мамлакатимизда жамия- тимизнинг ижтимоий-сиёсий таянчи ва пойдевори бўлган ўрта синфнинг шаклланишига ва унинг тобора мустаҳкам бўлиб боришига эришилмоқда. Шундай экан, эндиликда кичик бизнесни нафақат сон жиҳатдан кўпайтириш, балки уни, аввало, сифат жиҳатдан ҳам ривожлантиришимиз, бу борада оддий ишлаб чиқаришдан ички ва ташқи бозорга йўналтирилган мураккаб, юксак технологияга асосланган ишлаб чиқаришга ўтиш масаласига алоҳида

14 Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 18 йиллигига бағишланган тантанали йиғилишдаги маърузасидан. // Халқ сўзи. 2010 йил 8 декабрь.

эътибор қаратишимиз даркор. Юртимизда фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашувини янада чуқурлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг инновацион ривожланиш йўллари ишлаб чиқиш орқали илм-фан ва ишлаб чиқариш ўртасида ўзаро фойдали алоқаларни мустаҳкамлашга бўлган эътибор йилдан-йилга ошиб бормоқда.

8.7. Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган ислохотлардан кўзланган мақсад ва унинг амалга оширилиши

Кичик бизнеснинг мамлакат иқтисодий салоҳияти ва имкониятларидан самарали фойдаланиши учун қулай замин яратувчи хусусияти – ишлаб чиқаришни табиий ва моддий ресурсларни энг кам жалб этган ва тежамли фойдаланган ҳолда ташкил эта олиш қобилиятидир. Шу билан бирга, кичик бизнесда тадбиркорлик ғоялари, муаммоларнинг ечимига инновацион ёндашувлар жуда тезлик билан амалиётга татбиқ этилади. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда юқори самарадорликни таъминловчи асосий мотивация тадбиркорлик субъектларининг ўз даромадларини ошириш, уларнинг моддий ва молиявий ресурслари, муносиб мутахассислик, касб-кор, маълумот даражаси ва бошқа жиҳатлари билан аниқланувчи жамиятдаги ўрта мулкдорлар қатламига мансублигини белгилаб берувчи тегишли мавқега эришиш ҳисобланади.

Ҳудудларнинг ички иқтисодий салоҳиятини рўёбга чиқариш, ундан самарали фойдаланишда кичик бизнес имкониятларини қўллаш тизимли тарзда амалга оширилиши лозим. Бунда асосий эътибор ҳудуддаги муаммоларни ҳал этишда кичик бизнеснинг кенгроқ иштирокини таъминлаш имкониятини берувчи ишлаб чиқариш тизимини диверсификациялашга қаратилиши лозим. Глобаллашув жараёнларининг чуқурлашуви ҳамда халқаро рақобатнинг кучайиб бориши шароитида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш таркибий ўзгартириш жараёнларини тақозо этади. Бу борада кичик бизнесдан ҳудудлар иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришларнинг манбаи сифатида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда иқтисодиётни бошқаришни тубдан қайта қуриш, мулкка эгалик қилишнинг янги шакллари ташкил этиш ва хусусий мулкка устунлик бериш мақсадида ўтказилган иқтисодий ислохотлар ўз самарасини кўрсатди ва бугунги кунда иқтисодий

ислоҳотлар тобора чуқурлашиб, кенгайиб бормоқда. Шунингдек, мулкчиликнинг барча турлари тармоқ-соҳаларида товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ҳамда иш бажариш доирасида рақобатбардошлик жараёнлари тобора жадаллашиб, иқтисодий самарадорлик таъминланмоқда.

Маълумки, бозор иқтисодиёти жараёнларида иш юритадиган тадбиркорлик асосий иқтисодий меҳнат фаолиятидан бири ҳисобланади. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришда билим, малака, тажрибага эга бўлган, юқори даромад ва фойда олишга эришиш йўлида таваккалчилик билан иш бажарадиган ташаббускор инсон фаолияти сифатида муайян маҳсулотларни ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш, иш ўринларини яратиш, бандликни таъминлашда энг маъқул ҳўжалик юритиш кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳисобланади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг самарали меҳанизимлари яратилган бўлиб, “Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-тамойиллари тўғрисида”, “Рақобат тўғрисида”, янги таҳрирдаги “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”даги Қонун ҳужжатларида таъминлаб берилгандир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-308-сонли қарори, шунингдек, “Шахсий ёрдамчи ва деҳқон ҳўжаликларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳамда мамлакатни озиқ-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини кучайтириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-1737-сонли Президент Фармониға мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси қарори шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер ҳўжаликларини ривожлантириш чора-тадбирлари изчил амалға ошириб борилиши, аҳолиға қўшимча ер майдонлари берилиши, чорва моллари сонининг кўпайиши ва ички истеъмол бозорини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлашға ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб бермоқда.

Аҳолининг кун сайин ўсиб бораётган моддий истеъмол неъматларига талаб-эҳтиёжларини қондириш биринчи даражали вазифа ҳисобланади. Яъни озиқ-овқат, сабзавот-полиз, чорва, балиқ, парранда маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш, бу маҳсулотларни қайта ишлаб, ички бозорни тўлдириш ва истеъмолчиларға таклиф этиш ҳозирги куннинг ва ундан кейин ҳам долзарб амалға ошириб бориладиган устувор аҳамият касб этадиган чора-тадбирлар мажмуини ташкил этади.

8.8. Иқтисодий инқироз ва иқтисодиётни диверсификациялаш шароитида хусусий инвестициялардан самарали фойдаланишнинг устувор йўналишлари

Ўзбекистон Республикасида хусусий тадбиркорлик, кичик бизнес фаолияти билан шуғулланувчи корхоналар иқтисодиётнинг барча тармоқларида ташкил этилмоқда. Шу билан кичик корхоналарнинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти ортиб бормоқда. Шундай экан, бундай шароитда хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

- хусусий тадбиркорлик бозор иқтисодиёти шароитида зарур тезкорликни таъминлаб, ишлаб чиқаришдаги чуқур ихтисослашув ва тармоқлашган кооперацияни яратади, буларсиз юксак самарадорликни таъминлаб бўлмайди;
- бозор учун зарур рақобатчилик муҳитини яратади ҳамда ўзгариб турадиган бозор талабига мослаб, тезда ишлаб чиқариш турини ўзгартириб олиш қобилиятига эга эканлиги билан ажралиб туради.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлиkning хусусиятлари (муомала капиталининг кичиклиги, унинг тез айланувчанлиги, ишлаб чиқариш воситаларини тезда алмаштириш имкониятлари ва ҳ.к.) унинг бир қанча афзалликларга эга бўлиши имкониятларини яратади:

- изланиш, янги маҳсулотларни маромига етказиш ва ўзлаштириш, уларни талабнинг тез ўзгариб туриш хатарини ҳисобга олган ҳолда кичик уюшмаларда ишлаб чиқариш;
- тезкор техник сервиснинг ишончлиги ва истеъмолчилар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатиш;
- ишлаб чиқаришни мослашувчан тарзда ташкил этиш ва маҳсулот сотишни бозор талаблари ҳамда бозор вазиятлари ўзгаришларига мувофиқ олиб бориш;
- ортиқча ишчи кучини ўзига сингдириш;
- бошқаришнинг оддийлиги, катта маъмурий аппаратнинг йўқлиги, қурилиш ва лойиҳа қувватларини ўзлаштиришда қисқа муддат, капитал сарфларининг тез ўзини оқлаши, капитал айланмасида юқори тезлик;
- хомашё ва меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тўлиқроқ ва самаралироқ фойдаланиш.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ҳамда у билан боғлиқ барча воситалар замонавий ижтимоий ишлаб чиқариш ташкилий тузилмасининг муҳим ва таркибий қисмини ташкил этади. Шунинг учун ҳам давлатимиз иқтисодиётини ривожлантиришда реал сектор, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка муҳим ўрин ажратилиб, уларга давлат томонидан мадад берилмоқда.

Кичик бизнесни янада ривожлантириш истиқболларини қуйидагиларда кўриш мумкин:

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолияти учун янада қулай муҳит яратиш;
- ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтиришга йўналтирилган норматив-ҳуқуқий базани янада такомиллаштириш;
- молия-хўжалик фаолиятига давлат ва назорат тузилмаларининг аралашувини кескин камайитириш;
- ташкил этиш тартибини соддалаштириш ва фаолият юритишнинг моддий-техник шарт-шароитларини таъминлаш;
- солиқ ва бошқа тўловлар борасида енгилликлар яратиш, ҳисобот топшириш тизимини такомиллаштириш;
- кредитлаш механизминини янада такомиллаштириш;
- хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш;
- ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги иштирокини кенгайтириш;
- илғор илм-фан ютуқларига асосланган КБ ва ХТни ривожлантиришга кенг йўл очиб бериш;
- имтиёзлар ва қулай шароитлар тизимини янада ривожлантириш.

Демак, қайси ҳудудда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожланишида устуворликка эришилса, шу ҳудуд ижтимоий-иқтисодий томондан барқарор ривожланади. Бу эса, ўз навбатида, янги иш жойлари яратиш ва шу орқали аҳолини самарали тармоқлараро бандлигини шакллантириш муаммосининг бир қадар ҳал этилишига эришиш, аҳоли даромадларини ошириш ҳамда турли тармоқ соҳалари ўртасида ўзаро манфаатли алоқаларнинг мустаҳкамлигини таъминлайди.

Назорат саволлари

1. *Иқтисодиётнинг реал сектори тушунчасининг иқтисодий мазмуни ва унинг миллий иқтисодиёт ривожига аҳамиятини ёритиб беринг.*
2. *Иқтисодиётнинг реал сектори таркибий тузилиши ва шаклланишини аytинг.*

3. *Тузилмавий ислохотларнинг иқтисодиётнинг реал секторидаги таркибий ўзгаришларга таъсири ва аҳамияти қандай?*
4. *Иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантириш омилилари ва унда инвестицияларнинг тутган ўрнини айтинг.*
5. *Хусусий инвестицияларнинг мазмуни ва мулккий асосларини кўрсатинг.*
6. *Хусусий мулкнинг иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришдаги аҳамияти нималарда намоён бўлади?*
7. *Иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантиришда давлат ва хусусий секторнинг иштироки ва улар ёрдамида иқтисодиёт ва унинг реал секторини ривожлантиришнинг хориж тажрибаларини айтиб беринг.*
8. *Ўзбекистонда иқтисодиёт ва унинг реал секторини ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ва самараларини тушунтириб беринг.*
9. *Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган ислохотлардан кўзланган мақсад ва унинг амалга оширилиши натижалари нималарга боғлиқ?*
10. *Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиёт ва унинг реал сектори ҳамда мамлакат инвестиция фаолиятини ривожлантиришдаги ўрни ва аҳамияти нималарда кўринади?*
11. *Иқтисодий инқироз ва иқтисодиётни диверсификациялаш шароитида хусусий инвестициялардан самарали фойдаланишнинг устувор йўналишларини айтиб беринг.*

Тест саволлари

1. **Тармоқ таърифи, сотиш бозорлари ва рақобатчиларнинг баҳосини ма?**
 - А. Эътиборни тармоққа қаратиш.
 - Б. Тармоққа инвестицияни кўпроқ жалб қилиш орқали уни кўтариш.
 - Г. Тармоқни кўтариш.
 - Д. Тармоқни кенгайтириш.
2. **Реал инвестициялар деб нимага айтилади?**
 - А. Илғор технологияга эга асосий воситаларга, асосий фондларни янгилашга қўйилган маблағлар.
 - Б. Воситага қўйилган маблағлар.
 - В. Кўчмас мулкка қўйилган маблағлар.
 - Г. Молиявий воситаларга қўйилган маблағлар.
3. **Ғарб адабиётида инвестициялашнинг энг кенг тарқалган мақсадлари...?**
 - А. Жорий даромадни кўпайтириш; келгусида йирик харажатлар учун маблағ жамғариш; пенсия фондларида маблағ тўплаш; даромадларни солиққа тортишдан ҳимоялаш.
 - Б. Жорий даромадни кўпайтириш; келгусида йирик харажатлар учун маблағ жамғариш.

- В. Келгусида йирик харажатлар учун маблағ жамғариш; пенсия фондларида маблағ тўплаш.
- Г. Йирик харажатлар учун маблағ жамғариш; пенсия фондларида маблағ тўплаш.

4. Реал инвестициялар бу ...?

- А. Миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш, тўлов балансини қўллаб-қувватлаш ва импорт қилиш имкониятини кенгайтириш орқали иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир.
- Б. Миллий иқтисодиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш.
- В. Тўлов балансини қўллаб-қувватлаш ва импорт қилиш имкониятини кенгайтириш орқали иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир.
- Г. Ички жамғармалар даражасидан кўпроқ миқдорда капитал жамғариш, тўлов балансини қўллаб-қувватлаш.

5. Тўғридан-тўғри инвестициялар таркибига нималар киритилган?

- А. Ишлаб чиқариш (асосий ва айланма) фондлари, уларни кенгайтириш, қайта қуриш ва қайта қуроллантириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма харажатлари, пул қийматига эга бўлган номоддий активлар киради.
- Б. Қайта қуроллантириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма харажатлари, пул қийматига эга бўлган номоддий активлар.
- В. Ижтимоий инфратузилма харажатлари, пул қийматига эга бўлган номоддий активлар киради.
- Г. Ишлаб чиқариш (асосий ва айланма) фондлари, уларни кенгайтириш, қайта қуриш ва қайта қуроллантириш.

6. Реал инвестицияларнинг элементларини ёритинг.

- А. Асосий фондлар (асосий капитал)га инвестициялар, ер участкаларини сотиб олишга харажатлар, номоддий активлар (патентлар, лицензиялар, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари)га инвестициялар, моддий айланма маблағлари захираларини тўлдириш харажатлари.
- Б. Патентлар, лицензиялар, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларига инвестициялар, моддий айланма маблағлари захираларини тўлдириш харажатлари.
- В. Асосий фондлар (асосий капитал)га инвестициялар, ер участкаларини сотиб олишга харажатлар, номоддий активлар харажатлари.
- Г. Ер участкаларини сотиб олишга харажатлар, номоддий активлар (патентлар, лицензиялар, моддий айланма маблағлари захираларини тўлдириш) харажатлари.

9-боб. ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИ ВА УНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

Таянч иборалар: ривожланиш даражаси, инвестиция фаоллик, муҳит жозибadorлиги, инвестиция муҳити, инфляция, валюта курси, барқарорлик, инвестиция иқлими, инвестициявий жозибadorлик, ҳудуд жозибadorлиги, мафтункорлигини баҳолаш, БЕРИ индекси, ИСОР коэффициенти, “Стандарт & Пооръс”, “AAA”, “Д”, “AA”, “ССС”, меҳнат салоҳияти, аҳоли сони.

9.1. Инвестиция муҳити ва унга таъсир этувчи омиллар

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси, инвестиция фаоллигининг ўсиш суръатлари инвестиция муҳитига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шунингдек, ривожланган мамлакатлар амалиётига кўра, инвестицияларни жалб қилмай туриб, иқтисодиётни етарли даражада ривожлантириб бўлмайди. Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий барқарорлигини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳам қулай инвестиция муҳитини шакллантириш ва жозибadorлигини ошириш ҳисобланади. Қулай инвестиция муҳитини шакллантириш ва жозибadorлигини ошириш иқтисодиёт тармоқларини янада эркинлаштириш, улар ўртасидаги рақобат муҳитини такомиллаштириш, иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш, ишчи кучи малакасини ошириш ва улар бандлигини таъминлашга жуда катта ижобий таъсир кўрсатади.

Инвестиция муҳитининг жозибadorлиги хорижий инвестициялар оқимини кўпайтириш учун муҳим омил ҳисобланади. Иқтисодиётда инвестиция фаолиятининг ривожланиши, ички ва ташқи инвестицияларни жалб қилишнинг кўлами, йўналишлари ва самарadorлиги бевосита инвестиция муҳитига боғлиқдир.

Иқтисодчи-олимлардан А. Ваҳабов, Ш. Хажибакиев, Н. Муминовлар инвестиция муҳити тўғрисида қуйидагиларни таъкидлаб ўтадилар: “Инвестиция муҳити хорижий капитал қўйилмаларининг қалтислик даражаси ва улардан мамлакатда самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган иқтисодий, сиёсий, юридик ва ижтимоий омиллар йиғиндисидир. Инвестиция муҳити комплекс, кўп қиррали тушунча бўлиб, миллий қонунчилик, иқтисодий шарт-шароитлар (инқироз, ўсиш, стагнация), божхона режими, валюта сиёсати, иқтисодий ўсиш суръатлари, инфляция

суръатлари, валюта курсининг барқарорлиги, ташқи қарздорлик даражаси каби кўрсаткичларга эга”¹. Шунингдек, мамлакатдаги инвестиция жараёнларига таъсир кўрсатувчи иқтисодий, сиёсий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа шарт-шароитлар мажмуи инвестиция муҳитини англатади.

Фанларда “инвестиция муҳити” ва “инвестиция иқлими” синоним тушунчалар сифатида қўлланилади. Бу хусусда иқтисодчи-олимлардан Д. Ғозибеков ва Т. Қоралиевлар томонидан қуйидаги фикрлар билдирилган: “Инвестиция иқлими жуда кенг маънода қўлланиладиган тушунча бўлиб, инвестор томонидан ҳисобга олинadиган барча муаммо ва масалаларни мужассамлаштиради. Инвестор томонидан маълум бир мамлакатга капитал ажратишнинг қулай ва ноқулай томонлари белгиланади, шу билан бир қаторда, ўз капиталини киритмоқчи бўлган мамлакат мафкураси, сиёсати, иқтисодиёти ва маданиятига катта аҳамият берилади”².

Инвестиция муҳитининг ҳолатини инвестиция фаолиятини амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлиги ва жозибадорлигини аниқлайдиган иқтисодий, ижтимоий, ташкилий, ҳуқуқий, сиёсий, экологик ва бошқа шарт-шароитларнинг умумлаштирувчи хусусиятлари белгилаб беради. Инвестиция муҳити деганда, мамлакат иқтисодиёти ёки унинг маълум бир ҳудудига киритиладиган инвестицияларнинг самарадорлиги ва хавфсизлигини таъминлашга қаратилган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ташкилий-ҳуқуқий, экологик, маданий ва бошқа шарт-шароитлар мажмуаси тушунилади. У муайян ҳудудга инвестициялар киритишнинг мақсадга мувофиқлиги ва жозибадорлигини белгилайдиган шарт-шароитларнинг мавжуд ижобий ва салбий томонларини англатади. Инвестиция муҳити ҳолати яратилган ҳуқуқий база ва унинг асослари, қонун ҳужжатларининг сифатли тузилиши ва уларга риоя қилинишини талаб этади.

Инвестициявий жозибадорлик мамлакат, тармоқ ёки алоҳида олинган бирор-бир корхона инвестицияларининг даромадлиги, ривожланиш истиқболлари ва инвестиция rischi даражаси нуқтаи назаридан баҳоланишидир. Инвестициявий жозибадорлик

1 Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2010. – 153 б.

2 Ғозибеков Д.Ғ., Қоралиев Т.М. Инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва давлат томонидан тартибга солиш. – Т.: ТМИ, 1993. 46-б.

инвестиция салоҳияти ва инвестиция rischi даражасини шакллантирадиган икки гуруҳ омилларининг бир вақтда таъсир этиши орқали аниқланади. Бу каби кўрсаткичларга баҳо бериш орқали инвестицияларнинг мақсадга мувофиқлиги ҳамда жозибадорлиги, инвестиция rischi даражасини аниқлаш мумкин. Инвестиция rischi даражаси инвестиция муҳитига бевосита боғлиқдир. Инвестиция муҳити табиий шарт-шароитлар, фойдали қазилмалар захиралари, ишчи кучи малакаси ва ўртача иш ҳақи даражаси, иқтисодий конъюнктура ҳолати, ички бозор сиғими, товарларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари, валюта сиёсати, кредит тизими ҳолати, солиққа тортиш даражаси, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожланганлиги, хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсати, унга нисбатан имтиёзли шарт-шароитларнинг яратилганлиги каби омиллар орқали белгиланади.

Инвестиция муҳити тушунчаси ўзининг мураккаблиги ва мукамаллиги жиҳатидан макро ва микроиқтисодиёт даражасида кўриб чиқилади. Макроиқтисодиёт даражасида у капитални қабул қилувчи мамлакатдаги мавжуд сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳолатларни ўз ичига олади. Макроиқтисодиёт даражасида ёндашилганда хорижий инвестицияларга нисбатан давлат сиёсати, халқаро шартномалар шартларини бажариш, хорижий мулкни миллийлаштириш, турли масалалар бўйича халқаро шартномалар тизимида иштирок этиш, давлат бошқарув тизимларининг мустаҳкамлиги, сиёсий раҳбариятнинг муқаррарлиги, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви даражаси, иқтисодий сиёсатнинг мукамаллиги, давлат аппаратурининг иш самарадорлиги, банклар тизимининг такомиллашуви даражаси, пул муомаласи ва давлат бюджетининг барқарорлиги, давлатнинг ички ва ташқи қарзлари миқдори ва шу кабилар ҳал қилувчи ўринда туради. Инвестиция муҳитига капитални қабул қилувчи мамлакатнинг қонунларида акс эттирилган тўғридан тўғри харажатлар ва хорижий фирмаларининг фаолиятини чегараловчи ёки таъқиқловчи омиллардан ташқари тўлиқ аниқланмаган баъзи бир қоидалар ва мувофиқлаштирилмаган жараёнларнинг мавжудлиги салбий таъсир этади.

Микроиқтисодиёт даражасида инвестиция муҳити бир томондан инвестор фирмаси ва иккинчи томондан хорижий инвестицияни қабул қилувчи субъектлари, яъни сотувчилар, сотиб олувчилар, банклар ҳамда касаба уюшма ва бошқа жамият ташкилотлари ўртасидаги иккиёқламали муносабатларни акс эттиради. Бу

даражада инвестиция муҳити умумлаштирилган баҳолар – иқтисодий, ҳуқуқий ва маданий жабҳаларда яққол кўринади. Макро ва микроиқтисодиёт даражалари биргаликда ягона инвестиция муҳитини ташкил этади ва потенциал инвесторлар ҳамда капитални қабул қилувчи томонларнинг бўлажак муносабатларини белгилаб беради.

Одатда мамлакатда яратилган инвестиция муҳити икки асосий йўналишда – “хатар (таваккалчилик)” ва “имконият (даромадлилик)” кўринишида тавсифланиб, инвестициялар киритилиши ва ўзлаштирилишида келиб чиқиши мумкин бўлган хавф-хатарлар ва даромадлар олиш учун яратилган иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий имконияти ва имтиёзлар тизимини ўз ичига олади. Иқтисодий адабиётларда уни таҳлил қилишда асосий эътибор ички ва ташқи хусусиятларига қаратилиши ва бу йўналишда инвестиция муҳитининг ривожланиш даражаси, унинг жозибадорлиги ва инвестиция хатарини аниқлаш усулларининг аҳамияти муҳимлиги эътироф этилади³.

Қулай инвестиция муҳитини шакллантириш хорижий мамлакатлар иқтисодчи олимларининг изланишларида ўз ифодасини топган бўлиб, жумладан, Л.Дж. Гитман, П.Ф. Друкер, Дж.Р. Хикс, Й. Шумпетер тадқиқотларини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Иқтисодчи олимлардан А. Вахабов, Ш. Хажибакиев, Н. Муминовлар инвестиция муҳити тўғрисида қуйидагиларни таъкидлаб ўтадилар: “Инвестиция муҳити хорижий капитал қўйилмаларининг қалтислик даражасини ва улардан мамлакатда самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган иқтисодий, сиёсий, юридик ва ижтимоий омиллар йиғиндисидир. Инвестиция муҳити комплекси кўп қиррали тушунча бўлиб, миллий қонунчилик, иқтисодий шарт-шароитлар (инқироз, ўсиш, стагнация), божхона режими, валюта сиёсати, иқтисодий ўсиш суръатлари, инфляция суръатлари, валюта курсининг барқарорлиги, ташқи қарздорлик даражаси каби кўрсаткичларга эга⁴.

Ёки инвестиция муҳити инвестиция муносабатларини амалга ошириш мумкин бўлган имкониятлар ва қулайликлар мажмуасини ўзида акс эттирган воқелиқдир.

3 <http://trtrtc.ofc.org>, <http://economicdictionary.ru>

4 Броодской М.Н., Костенко С.И. Инвестиции как источник конкурентоспособности. // Ученые записки Института права СПбПетербургского государственного университета экономики и финансов Подред АА Ливревского 2001. Вып 6. С. 95.

Инвестиция муҳитини яхшилашдан мақсад инвестиция салоҳиятини ошириш учун зарур ва мақбул шарт-шароитларни яратиш, инвестиция фаолиятини жадаллаштириш ва пировардида, иқтисодий юксалтириш, ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имконини яратишдан иборат.

Республикада сиёсий-иқтисодий шароитнинг мавжудлиги, яъни қулай инвестиция муҳитининг яратилиши ва хорижий капитални қабул қилиш тизимининг самарали бўлиши хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг зарурий шартидир. Инвестиция муҳити инвестиция ресурсларини жойлаштириш учун умумий мезон бўлиб, биринчи навбатда, капитал маблағларнинг даромадлилигини таъминлаб беради.

Мамлакатнинг инвестиция муҳитини шакллантирадиган омиллар мажмуини 9.1-жадвал орқали ифодалаш мумкин. Ҳар қандай давлатга инвестицияларнинг кириб келиши ва ривожланиши мазкур мамлакатдаги инвестиция муҳитига таъсир этувчи омилларга бевосита боғлиқ бўлади.

Таъкидлаш жоизки, инвестиция муҳитига айрим қонунларнинг ёки меъёрий ҳужжатларнинг тўлақонли, сифатли (жаҳон талабларига мос) бўлмаслиги салбий таъсир этади. Бундай камчиликларнинг мавжудлиги инвесторнинг ўз истиқболини белгилаш, қўйилманинг фойдалилик даражасини аниқлаш борасидаги қобилиятини камайтиради.

9.1-жадвал

Мамлакатнинг инвестиция муҳити ва уни келтириб чиқарадиган омиллар⁵

Омиллар	Мазмуни
Иқтисодий ҳолат	Мамлакат тўлов балансининг ҳолати, валюта-пул тизими барқарорлиги, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланганлиги, ички бозор сиғимининг катталиги, инфляция даражаси, ЯИМ, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари

5 Вахабов А.В., Хажигабаев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Дарслик. – Т.: Молия, 2010. 174-б.

Ҳуқуқий база	Янги шароитларга мос келадиган, мамлакат ва унинг алоҳида тармоқларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини бошқарадиган ҳуқуқий-меъёрий, жумладан, республика Президентининг Фармонлари ва қарорлари, ҳукумат қарорлари, тегишли низом ва йўриқномаларнинг мавжудлиги
Табиий хомашё ресурслари	Минерал, хомашё, ёқилғи-энергетика ва сув ресурслари захиралари, қишлоқ хўжалиги хомашёсини ишлаб чиқариш ҳажмлари
Меҳнат ресурслари ва бандлик	Иқтисодий фаол аҳоли сони, банд аҳоли улуши, ишсизлик даражаси, хизматчилар даромади даражаси, кадрларнинг малака даражаси, аҳолининг саводхонлиги
Ишлаб чиқаришнинг техник базаси	Асосий ишлаб чиқариш фондлари, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси, ускуналарнинг фойдаланиш муддати, асосий фондларнинг эскириши даражаси
Илмий-техника салоҳияти	Иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган инвестициялар, шу жумладан, хорижий инвестициялар ҳажмлари, инвестиция рисклари даражаси, ишлаб чиқаришнинг техник жиҳозланиши, фан-техника ютуқларидан фойдаланиш ва ИТТКИ соҳасини ривожлантириш ҳолати, маҳсулотнинг фан сифимқорлиги катта ва юқори технологик турларини ишлаб чиқариш
Молия-кредит тизими	Солиқ ва кредит сиёсати, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарининг фойдалилик ва рентабеллик даражаси. Нарх сиёсати ва нархни шакллантириш сиёсати
Инфратузилма	Банк тизимининг ривожланиши ҳолати, транспорт, коммуникация хизматлари ва меҳмонхона хўжалиги соҳалари, товар ва фонд биржалари, маркетинг, консалтинг, аудиторлик хизматлари, суғурта соҳаси тармоғининг ишончлилиги
Экологик вазият	Атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражаси, радиацион фон, зарарли чиқиндилар, табиий иқлим ва унинг ўзгариши, хорижий фуқароларнинг унга мослашиш даражаси

Агар инвестор инвестиция муҳитидан қониқмаса, унинг асосий мақсади хавф остида қолади, яъни инвестициялаш натижа-сида олиниши кўзда тутилган даромаднинг риск даражаси юқори бўлади. Албатта, бундай шароитда у инвестициялашни истамайди.

Бу маълум омилларнинг ижобий ёки салбий таъсири натижасида юзага келади.

Мамлакатимиздаги инвестиция муҳитига таъсир этувчи омиллар, асосан, тўрт гуруҳга бўлиниб, улар ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий омилларни ташкил этади (9.2-жадвал).

9.2-жадвал

Инвестиция муҳити ҳолатини белгиловчи кенгайтирилган омиллар⁶

Таъсир этувчи омиллар гуруҳи	Кўринишлари
I. СИЁСИЙ ОМИЛЛАР	1. Давлатнинг инвестициялар, хусусан, хорижий инвестициялар бўйича сиёсати. 2. Давлатнинг иқтисодийётга аралашуш даражаси. 3. Мамлакатнинг халқаро шартномаларга қўшилганлик даражаси. 4. Мамлакатнинг халқаро битимларга риоя қилиши. 5. Сиёсий аҳволнинг барқарорлиги (сиёсий ҳаракатлар, тўқнашувлар, қўшни давлатларнинг осойишталиги). 6. Сиёсий ҳокимиятнинг мақсадли ҳаракати. 7. Давлат аппаратининг самарали иш юритиши. 8. Кўп партиявийлик ва сиёсий гуруҳларнинг мавқеи. 9. Солиқ, валюта, нарх, пул-кредит сиёсатининг инвестиция сиёсатига уйғунлиги. 10. Мамлакатдаги экологик вазият ва ҳукуматнинг экологик соғломлаштириш бўйича сиёсати кўлами
II. ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАР	1. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволи. 2. Инфляция даражаси. 3. Солиқ имтиёзлари. 4. Божхона тартиби. 5. Мамлакатнинг табиий ва хомашё ресурслари ҳолати. 6. Ишчи кучи ҳолати ва қиймати. 7. Ишчи кучидан фойдаланиш тартиби. 8. Муайян товарлар учун талаб ва таклиф. 9. Рақобат ва баҳонинг эркинлиги. 10. Валюта конвертацияси ва миллий валюта курсининг барқарорлиги. 11. Банк фоиз ставкалари. 12. Мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқалари. 13. Мамлакатнинг географик-ҳудудий жиҳатдан жойлашуви (табиий офатлар, денгиз ва қуруқлик йўллари, иқлим шароити)

6 Ўзбекистон Республикаси Давлат инвестиция қўмитаси сайтига асосан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

III. ИЖТИМОЙ ОМИЛЛАР	1. Хусусий мулк ҳамда хорижий инвестицияларга нисбатан маҳаллий аҳоли муносабати. 2. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи. 3. Аҳолининг мафкуравий қарашлари ва уларнинг турли-туманлиги. 4. Мамлакатда турли миллатликка нисбатан мавжуд муносабат. 5. Аҳолининг саводхонлик даражаси. 6. Ишчи-мутахассислар малакаси, кўникмалари ва тажрибаларининг ўсиб бориши ва унга интилиш. 7. Янгиликлар ва турли хил ихтироларга аҳолининг муносабати ва уларни қабул қилиш даражаси
IV. ҲУҚУҚИЙ ОМИЛЛАР	1. Инвестиция фаолияти ҳуқуқий асосларининг мустаҳкамлик даражаси. 2. Инвестиция фаолиятини бевосита таъминловчи ҳуқуқий асоснинг мустаҳкамлик даражаси. 3. Инвестиция фаолиятининг меъёрий асослари (Фармонлар, қарорлар, қонунлар, низомлар, йўриқномалар ва ҳ.к.)

Иқтисодчи олимлардан Д. Ғозибеков ва Т. Қоралиевлар томонидан қуйидаги фикрлар билдирилган: “Инвестиция иқлими жуда кенг маънода қўлланиладиган тушунча бўлиб, инвестор томонидан ҳисобга олинadиган барча муаммо ва масалаларни мужас-самлаштиради. Инвестор томонидан маълум бир мамлакатга капитал ажратишнинг қулай ва ноқулай томонлари белгиланади, шу билан бир қаторда, ўз капиталини киритмоқчи бўлган мамлакат мафкураси, сиёсати, иқтисодиёти ва маданиятига катта аҳамият берилади”⁷.

Инвестицион объектнинг имкониятлари ва юзага келиши мумкин бўлган рисклари ҳақидаги маълумотлар қанчалик аниқ ва тушунарли бўлса, инвестор объектнинг инвестицион жозибадорлигини баҳолаши ва қарз инвестицион қарорини қабул қилиш осонроқ бўлади.

Одатда инвесторлар мезо ва макродаражада фаолият юритиш жараёнида инвестицион жозибадорликни эмас, балки инвестицион муҳитни баҳолайдилар, шунинг учун ҳам бу икки тушунча ҳар доим ҳам бир-биридан ажратилмайди. Бугунги кунда инвестицион жозибадорлик, инвестицион муҳит нима, бу тушунчалар орасида фарқ борми, агар бўлса, у нимада каби саволларга нафақат амалиёт, балки назарий олимлар ҳам аниқ ва бир хил жавоб беролмайди.

7 Ғ'ozibekov D.G., Qoraliyev T.M. Investitsiya faoliyatini tashkil etish va davlat tomonidan tartibga solish. – T.: TMI, 1993. 46-b.

Инвестицион жозибадорлик ҳақида бир қанча рус олимларининг қарашларини кузатадиган бўсак, И.И. Ройзман “Инвестицион жозибадорлик асосий капиталга инвестиция киритишга сабаб бўлувчи салоҳиятли талабнинг турли объектив белгилари, хусусиятлари, активлари ва имкониятлари йиғиндисидир”⁸.

И.А. Бланк: “Инвестицион жозибадорлик – аниқ инвестор нуқтаи назаридан алоҳида йўналиш ва объектларни инвестициялашдаги афзалликлари ва камчиликларини умумлаштирувчи, бунга кўра алоҳида объектларни инвестициялаш жозибадорлигини баҳолаш кўп омилларга боғлиқ ва индивидуал хусусий характерга эга” – деб таъкидлайди⁹.

Айни пайтда жаҳон талабларига мос, миллий хусусиятларга хос инвестиция дастурлари ва лойиҳаларни ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун қуйидаги қўшимча чора-тадбирларни бажариш лозим бўлади:

- иқтисодиёт тармоқларига хорижий инвестицияларни пропорционал жалб этишнинг умумлашган аниқ дастурини ишлаб чиқиш;
- тармоқ хусусияти ва иқтисодиёт ривожига қараб эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил этиш орқали хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш;
- тармоқлардаги масъул ходимларнинг хорижий инвестицияларни жалб этишдаги фаоллиги ва масъуллигини ошириш;
- тармоқларда алоқа, телекоммуникацияни ривожлантириш орқали инвесторларнинг эркин ва тўлиқ ахборотлар олишини таъминлаш.

9.2. Инвестиция муҳитини баҳолаш усуллари

Инвестицион жозибадорлик ва инвестицион муҳит мавзуси маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан синчиклаб кўриб чиқилмаган ва ҳозирги даврга мос баҳолаш методикаси мавжуд эмас деб айтиш, албатта, нотўғри бўлади. Бугунги кундаги асосий муаммо ёндашувлар, услублар ва услугиётлардаги камчиликларида эмас, балки уларнинг бениҳоя хилма-хиллигидадир.

8 Ройзман И.И., Гришина И.В. Сложившаяся перспективная инвестиционная привлекательности крупнейших отраслей отечественной промышленности. // Инвестиции в России 1998. № 1. С. 37-39.

9 Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. – СПб.: Ника Центр, 2005.

Ҳар қайси инвестор маълум бир мамлакат ва унинг ҳудудига инвестиция киритишдан аввал ўша мамлакат ва ҳудуднинг инвестиция муҳитини баҳолаш, унинг жозибадорлигини аниқлашга киришади. Албатта, бунда юқорида кўриб ўтилган омиллар ўрганилади, таҳлил қилинади ва шу асосда инвестиция қарорлари қабул қилинади.

Ҳар бир мамлакатдаги инвестиция муҳити, биринчи навбатда, унинг сиёсий барқарорлигидадир. Худди ана шу омил хорижлик инвесторларнинг бошқа мамлакатга узоқ муддатли шартномалар асосида ресурсларни киритиш имкониятини беради. Бундай муҳит узоқ муддатли инвестиция режаларини амалга оширишда жуда муҳимдир. Ўзбекистондаги инвестиция муҳитининг асосий хусусияти унинг Марказий Осиёда энг барқарор мамлакат эканлигидадир.

Қуйидаги 9.1-расмда улар инвестиция қарорларини қабул қилиш бўйича аҳамиятидан келиб чиқиб акс эттирилган.

9.1-расм. Хорижий инвестициялар учун ҳудуд жозибадорлигини (мафтункорлигини) баҳолашнинг БЕРИ индекси¹⁰

¹⁰ “BERI” index номдаги фирма сайти ва маълумотлари томонидан олинган.

Хорижий инвестор учун юқорида қайд қилинган барча омиллар муҳимдир. Шунинг учун ҳам ривожланган кўпгина мамлакатларда инвестиция лойиҳаларини баҳолайдиган, инвестициялар қўйилишига талаб бўлган давлатларнинг инвестиция муҳитини ўрганадиган ҳамда аниқ хулоса ва маълумотларни инвесторлар учун тақдим этувчи махсус фирмалар, ташкилотлар мавжуддир. Масалан: Швейцария, Германия каби қатор мамлакатларнинг нуфузли ахборот хизматлари давлатнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳолатини баҳолаш учун ҳар бири “0” дан “4” гача бўлган (0 – қониқарсиз ва 4 – ўта қулай) 4 балли шкала бўйича баҳоланадиган 15 та муҳим кўрсаткични ҳисобга оладиган “БЕРИ”¹¹ (business environment risk index)ни қўллайдди.

9.1-расмдан кўринадики, “БЕРИ” индексига кирган кўрсаткичлар орасида сиёсий барқарорлик (0,12 балл) энг катта аҳамиятга эга. Таҳлилларга кўра, Ғарб экспертлари, айнан, ҳарбий ҳаракатлар ёки ички вазиятнинг кескинлашуви юз бергани боис, шунингдек, иқтисодий ва сиёсий нобарқарорлик туфайли Грузия, Молдава ва Тожикистонга рейтингларда сўнгги ўринлар беришган, яъни улар “БЕРИ” индексининг энг паст кўрсаткичи даражасига эга.

Ушбу усулда баҳолаш мезонлари ва уларнинг қийматлари қуйидагилардан иборат¹²:

- сиёсий барқарорлик (0,12);
- хорижий инвестицияларга бўлган муносабат (0,06);
- миллийлаштирилиши хавфи (0,06), агар мамлакат қонунчилигида мулкни ҳақ тўламасдан экспроприация қилиш кўзда тутилган бўлса, 0 балл қўйилади;
- валютанинг девальвация қилиниш эҳтимоли ва даражаси (0,06);
- тўлов балансининг ҳолати (0,06);
- бизнеснинг бюрократлашиш даражаси (0,04);
- иқтисодий ўсиш суръати (0,1);
- валютанинг эркин алмашинув даражаси (0,1);
- шартнома мажбуриятларини бажариш сони (0,06);
- меҳнат унумдорлиги даражаси ва иш ҳақи харажатлари (0,08);
- юридик ва маркетинг маслаҳатларини олиш, малакали мутахассисларни жалб қилиш имконияти (0,02);

11 Шу номли фирма томонидан ишлаб чиқилган.

12 Вахабов А.В., Хажикаев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўланма. – Т.: Молия, 2010. 155-156-б.

- алоқа ва транспортни ташкил қилиш (0,04);
- давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг муносабатлари (0,04);
- қисқа муддатли кредитларни олиш шартлари (0,08);
- узоқ муддатли кредитлар, хусусий капитални олиш, фойдаланиш шартлари (0,08).

Умуман олганда, “БЕРИ” хизмати бу борада катта обрў қозонган ташкилотдир. Мазкур ташкилот капитал импорт қилувчи мамлакатлардаги инвестиция муҳитини таҳлил қилиб, инвестицияларнинг рисклилик даражасини аниқлаб беради. “БЕРИ” хизмати матбуотлар орқали турлича индекслар билан инвесторларнинг хорижий мамлакатларга инвестиция қўйишининг хавф-хатарлилик, риск даражасини аниқлаб беради. Ҳозирда бу хизмат кўрсатувчи ташкилот 55 дан ортиқ капитал импорт қилувчи мамлакатлардаги инвестиция муҳитини 15 та кўрсаткични қамраб олувчи мезон (балл) билан баҳоламоқда. Бунда мамлакат инвестиция муҳити қанчалик юқори баллга эга бўлса, у шунчалик барқарор мамлакат ҳисобланади. Бу балл индексларини ҳисоблашда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий омиллар таъсири ҳам ҳисобга олинади. Бу ташкилот фақатгина ҳозирги жорий даврнигина эмас, балки истиқболда кутилаётган ўзгаришларни ҳам баҳолайди.

Бир вақтнинг ўзида инвестициялар самарадорлигини аниқлаш уларни сафарбар этишнинг истиқболларини башоратлашда муҳим аҳамиятга эга. Қолаверса, иқтисодиёт бўйича инвестициялар тақсимотининг тўғри йўналишларини аниқлаб олишга имкон беради. Шу мақсадда фойдаланиладиган ICOR (incremental capital-output ratio) коэффиценти асосий капиталга қўйилган маблағларнинг келгуси йилда ЯИМнинг ўсишига таъсирини аниқлашга имкон беради ва ЯИМда инвестициялар салмоғининг кейинги йилдаги ЯИМнинг қўшимча ўсиш суръатига нисбатини ифодалайди.

ICOR коэффиценти инвестиция ресурсларининг самарали фойдаланилишини белгилаб берувчи кўрсаткич ҳисобланиб, у қанчалик кичик бўлса, шунчалик аҳамиятли ҳисобланади ва аксинча¹³.

Инвестициялар иқтисодий ўсишни таъминлаш билан бирга келгусида инвестициялаш манбаларини яратиш учун ҳам хизмат қилади. Шу сабабли ялпи инвестицияларнинг ЯИМга нисбатан

13 Сиддиқов А. Саноат ишлаб чиқаришга йўналтирилган инвестиция маблағлари самарадорлиги. // Бозор, пул ва кредит, 2004. 7-8-сон. 48-б.

улуши ЯИМнинг ўсиш суръатидан 4-8 мартаба кўп бўлиши лозим. Қолаверса, ялпи инвестицияларнинг аҳоли жон бошига тўғри келган миқдори ва унинг ўтган йилга нисбатан ўсиш даражасини аниқлаш инвестициялар самарадорлигини реал баҳолашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Шунингдек, муайян бир тармоқ бўйича ялпи инвестицияларнинг самарадорлигини аниқлашда жорий даврда тармоқда банд бўлган кишилар бошига нисбатан тўғри келган ўртача инвестициялар миқдорини ҳисоблаш ҳам фойдалидир.

ICOR = И : ΔЯИМ (9.1)

бу ерда:

I – ўтган йилда ЯИМда инвестицияларнинг улуши;

ΔЯИМ – ялпи ички маҳсулотнинг ўтган йилга нисбатан қўшимча ўсиш суръати.

ICOR коэффицентини ҳисоблаш услубиятига асосланиб, даромад ўсишининг капиталга нисбати кўрсаткичи ўтган йилги ялпи инвестицияларнинг (ЯИМга нисбатан фоизда) жорий йилдаги ЯИМнинг ўсиш суръатига нисбати сифатида аниқланади. Лўнда қилиб айтганда, ўтган йилги инвестициялар ҳажми жорий йилдаги ЯИМнинг ўсишида ўз натижасини беради. Жаҳон амалиётида иқтисодий ўсишнинг ижобий суръатини таъминлаш учун бу кўрсаткичнинг нисбати 3/1 ҳисобланади.

Бу кўрсаткич қанчалик кичик бўлса, шунчалик аҳамиятли (ижобий) ҳисобланади. Инвестиция маблағлари самарадорлигини аниқлаб берувчи кўрсаткичлар ва уларнинг тизимлари талайгина. Улар ичида ҳисобланиши нуқтаи назаридан қулай бўлган ICOR кўрсаткичидан мамлакатимиз иқтисодиётига, умуман, реал секторга йўналтирилган инвестициялар самарадорлигини аниқлашда фойдаланамиз.

Жаҳон амалиётида мамлакатнинг инвестиция муҳитини баҳолаш борасида турли ёндашувлар мавжуд. Ушбу ёндашувлар бир-биридан инвестиция муҳитини ташкил этувчи омилларни тўлиқ ёки қисман қамраб олиши билан фарқ қилади. Юқорида таъкидлаганимиздек, “Moody’s, Standard & Poor’s ва Fitch Ratings” жаҳондаги энг йирик рейтинг агентликларидан ҳисобланиб, улар эмитентнинг қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлақонли бажара олиш имкониятлари ва эмитентларнинг кредит бера олиш қобилиятига баҳо беради. Агентликлар томонидан ишлаб чиқилган ва тузилган рейтинглар мамлакат инвестиция муҳитини маълум даражада баҳолаш имконини беради. Масалан, “Standart & Poor’s”

услугиятига қўра, узоқ муддатли рейтинг энг юқори “ААА” кўрсаткичидан энг қуйи “Д” кўрсаткич оралиғида ўзгариб боради. “АА”дан “ССС” кўрсаткичигача бўлган оралиқ рейтинги “мусбат” (+) ёки “манфий” (–) белгилар билан тўлдириб борилиши мумкин ва улар асосий кўрсаткичларга тегишли бўлган оралиқ кўрсаткичлар ҳисобланади. Қарз мажбуриятларини бажариш сифати рейтингнинг қуйидаги кўрсаткичлари орқали баҳоланади:

- ААА қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ бажаришнинг энг юқори қобилиятини акс эттиради;
- АА қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ бажаришнинг юқори қобилиятини англатади;
- А қарз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажаришнинг нисбатан юқори қобилияти, аммо тижорат, молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирини ифодалайди;
- БББ қарз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажаришнинг етарли даражадаги қобилияти бўлиб, молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирининг юқори даражада сезилишини ифодалайди;
- Б молия ва иқтисодий шароитлардаги салбий ўзгаришлар таъсирининг кескин сезилиши ҳамда қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ бажариш имконининг мавжудлигини билдиради;
- СССР эмитентнинг қарз мажбуриятларини бажармаслик эҳтимоли мавжудлиги, қарз мажбуриятларининг ўз вақтида бажарилиши қулай тижорат, молиявий ва иқтисодий шарт-шароитлар билан белгиланади;
- СС ҳозирги даврда эмитентнинг қарз мажбуриятларини бажармаслик эҳтимолининг юқори эканлигини ифодалайди;
- С эмитентга нисбатан банкротлик ёки процедураси қўзғатилган ҳолда тўловлар ёки қарз мажбуриятларининг бажарилиши давом этаётганлигини билдиради;
- СД бошқа қарз мажбуриятларини кўрсатилган муддатда ва тўлиқ тўланаётган шароитда ушбу қарз мажбурияти бўйича танланма дефолт мавжудлигини акс эттиради;
- Д қарз мажбуриятлари бўйича дефолтни ифодалайди.
- “ААА”, “АА”, “А” ва “БББ” категориялари рейтинги инвестицион тоифа рейтинглари ҳисобланиб, “ББ”, “Б”, “ССС”, “СС” ва “С” категориялари рейтинги спекулятив тоифага маълум даражада киради.

Кредит рейтингларини ишлаб чиқишнинг асосий ташкилий қисми уларнинг ўзгаришини прогнозлаш ҳисобланади. Прогнознинг қуйидаги тавсифлари кенг қўлланилади: “ижобий” (рейтингнинг кўтарилиши эҳтимоли), “салбий” (рейтингнинг пасайиши эҳтимоли) ва “барқарор” (рейтингнинг ўзгариши кузатилмайди). Рейтинг агентликлари томонидан рейтинг ўзгариши тенденцияларини аниқлаш мураккаб бўлган ҳолатда “ривожланаётган” прогноз тавсифидан фойдаланилади ва у рейтингнинг кўтарилиши ёки пасайиши эҳтимоли борлигини аниқлатади.

9.3. Инвестиция муҳитида инвестиция салоҳиятининг ўрни

Инвестиция муҳитини яхшилашдан мақсад инвестиция салоҳиятини ошириш учун зарур ва мақбул шарт-шароитларни яратишдан иборат. Инвестиция салоҳияти деганда иқтисодий фаолиятда фойдаланиладиган ишлаб чиқариш захиралари, қувватлари, кучлари, имкониятлари кабилардан иборат ресурслар йиғиндиси тушунилади. Инвестиция салоҳияти фойда олиш ёки ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида узоқ муддат фойдаланиладиган активларга маблағ киритиш (қўйиш) имкониятлари даражасини тавсифлайди.

Инвестиция салоҳияти мамлакатда асрлар давомида шакланган бир қанча омиллар йиғиндисини тавсифлайди. Бу омиллар ишлаб чиқариш омиллари, табиий ресурс омиллари, меҳнат омиллари, инновация ва истеъмол омиллари ҳамда мамлакатнинг молиявий салоҳияти кабиларни қамраб олади.

Табиий салоҳият табиий ресурслар миқдори ва сифати, мамлакатнинг иқлими, табиий-географик шарт-шароитларини ўз ичига олади. Табиий ресурс омиллари¹⁴ ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда муҳим ўрин тутати ва қуйидагиларни қамраб олади: минерал ресурслар (фойдали қазилмалар); агромуҳит шарт-шароитлари; ер ва сув ресурслари; ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва ҳоказо.

Меҳнат салоҳияти иқтисодий фаол аҳоли сони, ёши, аҳолининг билим даражаси кабиларни тавсифлайди. Шунингдек, ишлаб чиқаришга лаёқатли, билим, малака, маҳоратга эга бўлган киши-

14 Маълумот учун: Япония, Жанубий Корея ва қатор Ғарбий Европа мамлакатларида табиий ресурсларнинг камёблиги техника-технология воситасида ортиги билан қопланади.

лардан иборат бўлса, интеллектуал салоҳият жамият аъзоларининг илмий, маърифий, маънавий, интеллектуал салоҳиятини кўрсатади. Одатда хорижий инвесторларни малакали ишчи кучи ва арзон иш ҳақи тўланадиган ҳудудлар жалб қилади.

Ишлаб чиқариш салоҳияти мамлакатдаги мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари, ишлаб чиқариш воситалари, иқтисодиёт таркиби, қазиб олувчи, қайта ишловчи саноат тармоқлари, муваффақиятли амалга оширилган инвестиция лойиҳалари сони (қўшма корхоналар томонидан амалга оширилган инвестиция лойиҳаларини ҳам қўшган ҳолда), кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиш ҳолати ва ҳоказоларни ифодалайди.

Техника-технология салоҳияти мамлакатдаги машина-механизмлар миқдори, уларнинг таркиби, технологик тизим кабилардан иборат бўлиб, у фан ютуқлари ва уларнинг қай даражада татбиқ этилиши билан боғлиқ.

Инновация салоҳияти мамлакатдаги илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари, техника ва технологияларнинг янгиланиш даражаси (янги авлоди), миллий ишлаб чиқаришдаги янгиликлар, кашфиётларни тавсифлайди.

9.2-расм. Инвестиция салоҳияти омиллари¹⁵

Истеъмол салоҳияти инвесторлар томонидан мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ички бозорда қанча улуши сотилиши, шу асосда талабни ўрганиш, рақобатчилар ва аҳоли-

15 Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: “Дашков и К0”, 2006.

нинг даромадлари даражаси сифатида қаралади.

Молиявий салоҳият ушбу мамлакатнинг молиявий имкони-
ятлари, истеъмол ва жамғарманинг нисбати, банк соҳасида пул-
кредит ва депозит сиёсати, ташқи қарзлар ҳолати, ички захиралар
ва ҳоказоларни тавсифлайди.

Инвестиция салоҳиятини ифодаловчи ушбу омилларнинг мав-
жудлиги хорижий тадбиркорларнинг айнан ўша мамлакатга инве-
стиция қилишининг асосий сабабларидан бўлиши мумкин. Бироқ
инвестиция салоҳиятининг мавжудлиги хорижий инвестициялар-
нинг узоқ муддат давомида барқарор кириб келишини кафолатлай
олмайди. Мамлакатдаги қулай инвестиция шарт-шароитларисиз
инвестиция салоҳияти ҳали “ҳазм қилинмаган” бойлик ҳисобла-
нади. Инвестиция муҳитини баҳолаш, айнан, инвестиция шарт-ша-
роитларига асосланади.

Инвестицион салоҳият мамлакатда асрлар давомида шакл-
ланган бир қанча омиллар йиғиндисини акс эттиради. Бу омиллар
ишлаб чиқариш, меҳнат, истеъмол, инфратузилма, инновация,
табiiй ресурс, молиявий салоҳият, институционал салоҳият ва
туризм санаторияси каби омилларни қамраб олади (9.3-расм).

9.3-расм. Инвестиция муҳитига таъсир қилувчи омиллар

Инвестиция жараёни катта маблағларни талаб қилгани ва узоқ муддатли бўлгани сабабли ушбу жараёнда юзага келиб қолиши мумкин бўлган йўқотишлар, рисклар ва ноаниқликларни ҳисобга олиш зарур.

Риск (юнонча “ridsison”, “oridsa” сўзидан олинган бўлиб, “йўқотиш”, “қоя” деган маънони англатади) башорат қилинаётган лойиҳани амалга оширишда ҳуқуқий шароитлардан озгина чекинилганда даромадларни ололмаслик ёки зарарларнинг пайдо бўлиб қолиш эҳтимолидир.

Ҳуқуқий риск қайсидир даражада мамлакат, маъмурий ва бошқарув рисклари билан боғлиқ. Аввало, бу риск кредиторнинг кафолат бермаслик ва бошқа кредит билан таъминлашлар эҳтимоли билан боғлиқ ноаниқлик ва ишончсизлигида намоён бўлади. Бундай ноаниқлик ва ишончсизлик сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин: қонунлар маҳаллий ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг мукамал эмаслиги, ҳуқуқий ҳужжатлар сифатининг пастлиги, суд-арбитраж механизмидаги камчиликлар ва шу кабилар.

Сиёсий риск ҳукуматнинг чет эл инвесторлари ва кредиторлари иштирокидаги лойиҳа фаолиятини тўхтатиш ёки чеклашга қаратилган ҳаракати билан боғлиқ. Буларга фойданинг бошқа мамлакатга олиб ўтишдаги таъқиқлашлар ва чеклашлар, чет эл капитали учун аввал яратилган имтиёзлардан маҳрум қилиш, концепция ва лицензияларни қайтариб олиш ва шу кабилар киради.

Бошқарув rischi – ишлаб чиқариш riskининг бир тури, бошқарув шахсининг тажриба ёки касбининг етарли даражада эмаслиги натижасида рўй беради. Айрим ҳолларда бошқарув rischi деганда, лойиҳа фаолиятининг барча фаза ва босқичларидаги менежмент даражасининг пастлиги ва хатолари билан боғлиқ рисклар тушунилади.

Экологик риск атроф-муҳитдаги салбий ўзгаришлар ёки атроф-муҳитга салбий таъсири бўлган нохуш хатти-ҳаракатлар хавфидир. Экологик риск табиий, антропоген ва техноген офатлар натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин.

Ижтимоий риск барча жамият қатламлари, гуруҳларининг баъзилари риск объекти, бошқалари риск субъекти тарзида ҳукмронлик қилишидир. Қатнашчиларни фақатгина уларнинг қизиқишлари билан ҳамкорликда, ўзаро манфаатдорликда ва мувофиқликда

бошқариш мумкин.

Иқтисодий риск — давлатнинг инвестиция лойиҳаси амалга оширилиши шароитида қўллайдиган солиқ, валюта, божхона ва бошқа иқтисодий шарт-шароитларни ўзгартириши билан боғлиқ ўзгаришлар хорижий капитални чеклаш билан бевосита боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундан ташқари иқтисодий рисклар: юқори даражадаги инфляция суръатлари, ҳудуднинг самарасиз иқтисодий тизими, миллий валютанинг нобарқарор курси ва шу кабилар.

Жиноят rischi — қонунбузарликлар натижасида ҳудуддаги жиноятчиликларнинг юқори даражаси. Ҳар бир инвестор, албатта, тинчлик ҳукмрон бўлган, ҳуқуқлари кучли ва қонун ҳимоясида бўлган ҳудудгагина ўз маблағини киритишни хоҳлайди.

Инвестиция шарт-шароитларига қуйидаги омиллар киради:

- умумиқтисодий шарт-шароитлар — ЯИМнинг ўсиш суръатлари, инфляция даражаси, ишсизлик даражаси, фоиз ставкаси, ишлаб чиқариш ҳажми ва таркиби, тўлов баланси, монополизм даражаси, валюта конвертацияси, ташқи қарз, инвестициялар ҳажми ва молиялаштириш манбалари, давлат бюджети дефицити ва шу кабилар;
- сиёсий шарт-шароитлар — мамлакатдаги сиёсий барқарорлик, инвестиция фаолиятини тартибга солувчи ва инвесторларнинг ҳуқуқларини ва уларга яратилган кафолатларни таъминловчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мавжудлиги ва амал қилиши, жиноятчилик ва коррупция ҳолати ва шу кабилар;
- бозор механизми шарт-шароитлари — бозор инфратузилмасининг ривожланганлиги, банк, суғурта, фонд бозори, транспорт ва алоқа, рақобат ва нарх шаклланиши ва шу кабилар;
- ахборот таъминоти шарт-шароитлари — ахборот ва телекоммуникацияларнинг ривожланганлиги, рақобатчилар тўғрисидаги маълумотларни тезкорлик билан олиш имкониятлари, маҳаллий ҳамкорлар тўғрисидаги маълумотларнинг шаффофлиги ва шу кабилар;
- экологик шарт-шароитлар — мамлакатдаги экологик ҳолат, мамлакатда ва қўшни давлатларда экологик хавфли ҳудудларнинг мавжудлиги, халқаро қонунчиликдаги экологик меъёрларга амал қилиш ҳолати ва шу кабилар;
- ижтимоий-маданий ва этнографик шарт-шароитлар — маҳаллий

аҳолининг менталитети ва маданияти, аҳолининг ҳаёт тарзи ва турмуш ҳолати, жамиятнинг хорижий инвестицияларга бўлган муносабати ва шу кабилар.

Маълумки, ҳукумат мамлакатдаги инвестиция шарт-шароитларини такомиллаштириб, макроиқтисодий ҳолатни яхшилади, иқтисодий барқарорликка эришишга ҳаракат қилади ва иқтисодий ўсишни таъминлайди. Бу эса нафақат хорижий инвесторлар учун инвестиция муҳитининг жозибадорлигини таъминлайди, балки ички инвестиция жараёнларини фаоллаштиради.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда инвестиция муҳитини шакллантиришда ҳуқуқий-меъёрий тизимни доимо такомиллаштириб бориш талаб этилади. Бу, ўз навбатида, хорижий сармоялар кириб келишини рағбатлантириб, иқтисодий ўсишни таъминлайди.

9.4. Ўзбекистон Республикасида қулай инвестиция муҳитини мунтазам равишда яхшилаб бориш вазифалари

Такидлаш лозимки, мамлакатимизда тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш учун энг қулай инвестиция муҳитини шакллантириш мақсадида иқтисодиётни либераллаштириш давлат бошқарувини ислоҳ қилиш, тадбиркорлик субъектлари аралашувни чеклаш, лицензиялаш ва рухсат бериш тартиб-таомилларини қисқартириш ва ва соддалаштириш, товарлар (ишлар ва хизматлар)дан эркин фойдаланишни таъминлаш, шунингдек, ҳудудларда зарур инфратузилмани яратиш борасида кенг қўламли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Солиқ юкини камайитириш ва инвесторлар учун солиққа тортиш тизимини соддалаштириш, соғлом рақобат муҳитини қўллаб-қувватлашга қаратилган солиқ сиёсати ва божхона-тариф жиҳатдан тартибга солиш ислохотлари жадал суръатлар билан амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга, инвесторлар билан ишлашда, айниқса, жойларда инвесторларнинг ташаббуслари барча даражадаги ҳокимликлар томонидан лозим даражада қўллаб-қувватлашлиги, бу борада вазирлик ва идоралар фаолияти аниқ мувофиқлаштирилмаганлиги билан боғлиқ бюрократик тўсиқ ва ғовлар ҳали ҳам мавжудлиги қулай инвестиция муҳитини шакллантириш бўйича давлат сиёсатининг изчиллигига ишончнинг мустаҳкамланишига

тўсқинлик қилмоқда.

Мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш, инвесторларнинг бу борадаги давлат сиёсатининг изчиллигига бўлган ишончини мустаҳкамлаш ва инвесторлар билан ишлашда давлат тузилмаларининг масъулиятини ошириш мақсадида 2018 йил 1 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда қулай инвестиция муҳитини мунтазам равишда яхшилаб боришни таъминлаш устувор вазифадир. Бунда давлатнинг асосий вазифаси капитал жалб қилиш учун қулай инвестиция муҳитини яратиш билан изоҳланади. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси кўп миқдорда хорижий инвестицияларни жалб қилиш қўйидаги имкониятига эга:

- кафолат ва имтиёзларни ўзида акс эттирувчи қонун ҳужжатлари;
- иқтисодиётда хусусий сектор ва кичик бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликнинг улуши ортиб бораётганлиги, хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимояланиши ва рақобат муҳитининг мавжудлиги;
- зарур инвестиция инфратузилмаси яратилганлиги ва ривожланаётганлиги;
- сиёсий барқарорлиги;
- географик жойлашувининг ўрта даражадалиги;
- бой табиий минерал хомашёга эгалиги;
- қишлоқ хўжалиги соҳасининг ривожланганлиги;
- арзон ва малакали меҳнат ресурсларининг мавжудлиги ва шу қабилар.

Ўзбекистонда инвестиция иқлимининг муҳим омилларидан бири хорижий инвесторлар учун молиявий-иқтисодий рағбатлар ва имтиёзлар тизимининг ҳолати ва амал қилиши ҳисобланади. Бунда мазкур рағбат ва имтиёзлар ишлаб чиқариш соҳасида тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кўпайтиришга ва асосан экспорт салоҳиятини оширишга қўлланилиши мақсадга мувофиқдир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, республикада муайян даражада хориж капиталини қабул қилиш тизими шаклланган. Бунда хориж капиталига нисбатан давлат сиёсатини ифода этадиган

ҳуқуқий меъёрлар, қоидалар ва муассасалар мажмуи назарда тутилади. Хориж капиталини қабул қилиш тизими инвестиция муҳитининг таркибий қисмига киради ва айна пайтда мустақил ҳисобланади, чунки бу тизимни ўзгартириш хусусиятига эга. Бу тизимнинг унсурлари қуйидагилардан иборат:

- хориж капитали учун солиқ ва божхона имтиёзларини бериш;
- фойдани бошқа иқтисодиётга ўтказишнинг қулай режими;
- миллийлаштиришдан кафолатлар;
- рўйхатдан ўтказишнинг оддий тартиб-қоидалари;
- концессиялар бериш;
- эркин иқтисодий зоналар барпо этиш;
- акциядорлик капиталида ҳиссани чеклаш;
- мажбурий экспорт квотасини жорий қилиш;
- нархларни назорат қилиш;
- ташқи савдо операцияларини лицензиялаш ва шу кабилар.

Фикримизча, республикада яратилган қулай инвестиция муҳитини ривожлантириш учун рағбатлантириш омилларини янада кучайтириш талаб этилади. Шу муносабат билан ишлаб чиқаришга инвестицияларни рағбатлантириш учун тадбиркорлик тузилмаларига жадаллашган амортизация усулларини қўллашда тўла эркинлик бериш керак. Бозор иқтисодиёти шароитида амортизация корхоналарнинг инвестиция фаолиятини рағбатлантирувчи бош омиллардан ҳисобланади. Шу сабабли ривожланган давлатларда амортизация меъёри, солиқлар ставкасини тасдиқлаш билан бир вақтда аниқланади. Бундай ҳолатда етакчи тармоқларга инвестицияларни қўйишни рағбатлантириш мақсадида юқори амортизация меъёрлари белгиланади. Бу тажрибани Ўзбекистонда қўллаш муҳимдир, чунки машина ва ускуналарга ўртача амортизация меъёри бизда 15 %ни ташкил этса, АҚШда бу 20-33 %ни, Англияда 25 % ни ташкил этади.

Қулай инвестиция муҳитини ривожлантиришда солиқларнинг рағбатлантирувчи ролини кучайтириш беқиёс аҳамиятга эга. Солиқларнинг рағбатлантирувчи ролини тўрт жиҳатдан олиб қараш мумкин, уларга:

- солиқ тўлашдан вақтинчалик озод қилиш;
- солиқ ставкасини камайитириш;
- солиққа тортиладиган базани торайтириш;
- солиқ мажбуриятини бажаришни кечиктириш (солиқ кредити).

Қайд қилинган рағбатлар у ёки бу даражада хорижий инвестициялар иштирокидаги кенг доирадаги корхоналар учун татбиқ этилади. Рағбатлантирувчи солиқ имтиёзларининг амал қилишини, шунингдек, инвестицияларни инсон капиталига, технологик ўсиш ва техника билимлари соҳаларини ривожлантиришга, кенгайтиришга ҳам жорий қилиш керак. Буларнинг барчаси Ўзбекистонда инвестиция муҳитини моделлаштириш масаласини кун тартибига қўяди. Бу модель хорижий инвесторга таъсир кўрсатадиган омиллар тўғрисида мукамал маълумот тўплаш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазиятни яққол баҳолаш ҳамда хорижлик шериклар ҳаракатлари мотивациясини англаш, хориж инвестицияларини тартибга солишнинг асосий воситаларини ислоҳ қилиш имкониятларини яратади.

Шунингдек, ХИИКларнинг даромадларини солиққа тортишда қўлланиладиган солиқ имтиёзларида, биринчидан, бу солиқ имтиёзларининг муддати, ҳажми, қўлланиш шарт-шароити аниқ кўрсатилган бўлиши; иккинчидан, бу енгилликлар хорижий инвесторларга яхши таниш ва тушунарли бўлиб, камида беш-ўн йилга белгиланиши; учинчидан, солиқ имтиёзлари ўзгармас ва қатъий бўлишини таъминлаш лозим. Шундагина бу имтиёзлар ўз самарасини бериши мумкин.

Солиқ имтиёзларини беришда жаҳон тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. АҚШда корхоналар зарар кўриб ишлаётган даврига солиқ тўлашдан озод қилинади. Бу тажрибани Ўзбекистонда ҳам энг керакли соҳаларда фаолият юритаётган корхоналар учун қўллаш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бунинг учун қатъий солиқ назоратини ўрнатиш зарур бўлади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, давлат айрим тизимларнинг шаклланишига, янги ҳудудлар ва ишлаб чиқаришнинг ўсишида бошланғич манбаларнинг ташкил этилишига ёки ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлашга эътибор қаратиши лозим. Шунингдек, давлат ҳисобидан инвестицияларни молиялаштиришда, уларнинг стратегик ривожланишида аҳамиятга эга бўлган, лекин келажақда тез самара бера олмайдиган тармоқлар ва илмий тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Бутун дунёда давлат маблағлари, асосан, йўл қурилиши, шаҳар ободончилиги ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг ривожланиши каби умумий миқёсдаги катта ишларга сарфла-

нади. Иқтисодиётнинг бозор механизмига асосланган шароитида давлатнинг роли аста-секин торайиб бориб, унинг қўлида, асосан, давлат миқёси даражасидаги вазифалар қолади. Яъни ижтимоий соҳанинг бошланғич таълими, соғлиқни сақлашнинг тез тиббий хизмат кўрсатиш соҳаси, давлат бошқаруви ва бошқаларни молиялаштириш бюджет ҳисобидан амалга оширилади.

Ўзбекистонда интеллектуал салоҳиятни ўстириш учун капитал қўйиш келажакда республика иқтисодиётини ривожлантиришнинг энг асосий омилларидан ҳисобланади. Шунинг учун бу соҳада капитал қўйган инвесторларга солиқ имтиёзларини бериш ўта муҳимдир.

Республикада инвестиция иқлими ҳуқуқий ислохотларнинг босқичма-босқичлиги, бозор инфратузилмасининг шаклланганлиги, нодавлат секторининг ўсиши ва хусусийлаштириш жараёнларини, соғлом иқтисодий муҳит ва ижтимоий-сиёсий ҳолатнинг барқарорлигини тавсифлаб беради.

Ҳар қандай мамлакатнинг инвестиция иқлими қатор омилларнинг таъсиридан келиб чиқиб белгиланади ва ушбу омилларни тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб, уч асосий гуруҳга ажратиш мумкин: инвестиция салоҳияти; инвестиция шарт-шароити; инвестиция rischi.

Шубилан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестицион муҳитнинг тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида асосан инвесторлар билан ишлашда, айниқса, жойларда инвесторларнинг ташаббуслари барча даражадаги ҳокимликлар томонидан лозим даражада қўллаб-қувватланмаслиги, бу борада вазирлик ва идоралар фаолияти аниқ мувофиқлаштирилмаганлиги билан боғлиқ бюрократик тўсиқ ва ғовлар ҳали ҳам мавжудлиги қулай инвестиция муҳитини шакллантириш бўйича давлат сиёсатининг изчиллигига бўлган ишончнинг мустаҳкамланишига тўсқинлик қилмоқда, деб эътироф этилган.

Шу нуқтаи назаридан мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш, инвесторларнинг бу борадаги давлат сиёсатининг изчиллигига бўлган ишончини мустаҳкамлаш ва инвесторлар билан ишлашда давлат тузилмаларининг масъулиятини ошириш мақсадида:

2018 йил 1 августдан:

- инсофли фаолият юритган инвестор ва тадбиркорлик субъектига давлат органи (мансабдор шахс) томонидан уларга нисбатан қабул қилинган маъмурий ҳужжатнинг қонуний кучига ишониши сабабли келиб чиққан мулкый зарарнинг ўрни қопланади, агарда ушбу ҳужжатнинг қонуний кучига ишониб мол-мулкдан фойдаланган, битим тузган ёки тақдим этилган афзаллик ва устунликлардан бошқача тарзда фойдаланган ҳамда мазкур ҳужжат кейинчалик ҳақиқий эмас деб топилган ёки бекор қилинган бўлса;
- давлат органи (мансабдор шахс)нинг маъмурий ҳужжатини бекор қилиш ёки ўзгартириш масаласи, агар у инсофли инвестор ва тадбиркорлик субъектининг қонуний манфаатларига дахлдор бўлса, суд тартибда кўриб чиқилади, унинг сақлаб қолиниши жамоат манфаатларига таҳдид солаётган ҳоллар бундан мустасно бўлган ҳолда шундай тартиб ўрнатилди.

Шунингдек, 2018 йил 1 октябрдан инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун ер участкаларини беришнинг қуйидаги янги механизмлари жорий этилди.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раисига, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларига қонун ҳужжатларида белгиланган ваколатлар доирасида ва тартибда 10 миллион АҚШ долларидан кўп бўлмаган эквивалентда чет эл инвестицияси улуши бўлган инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда чет эл инвесторлари билан инвестиция шартномаларини тузиш рухсати берилди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг ўринбосари – Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо бўйича вазирлик:

- ваколатли органлардан ҳар бирининг ҳуқуқларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг чет эл инвестицияларини жалб этиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш масалалари бўйича ўзаро мувофиқлаштирилган фаолиятини таъминлаш;
- вазирликлар, идоралар, ҳўжалик бирлашмалари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, савдо-иқтисодий масалалар бўйича маслаҳатчиларнинг ушбу соҳадаги асосий вазифаларнинг бажарилишини баҳолаган ҳолда давлат инвестиция сиёса-

тининг амалга оширилиши тўғрисидаги ойлик ҳисоботларини эшитишларни, шу жумладан, ахборот-коммуникация технологиялари имкониятларини қўллаган ҳолда ўтказиш;

- хорижий инвесторларни мамлакатимизнинг иқтисодий салоҳияти, бизнес юритиш учун яратилган қулай шароитлар тўғрисида кенг хабардор қилиш мақсадида халқаро конференциялар, семинарлар, йирик инвестиция форумларини ташкил этиш орқали чет эл инвестицияларини жалб этиш кенгайтирилди.

Шунинг билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси комплекслари, вазирликлар, идоралар ва ҳўжалик бирлашмалари раҳбарлари зиммасига:

- инвестиция муҳитини ривожлантириш бўйича қабул қилинган қарорларнинг самарали амалга оширилиши;
- хорижий инвесторларга зарур кўмак кўрсатилиши;
- инвестиция буюртманомалари сифатли ва тезкор кўриб чиқи-лиши;
- инвестиция буюртманомалари бўйича келишиш тартиб-тао-миллари ўтказилиши;
- шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва инвестиция фаолияти соҳасидаги муаммоли масалаларни ҳал қилиш бел-гиланди.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари зиммасига:

- хорижий инвесторларга барча зарур кўмак кўрсатилиши, инве-сторлар билан тўғридан-тўғри ва очиқ мулоқотни ўрнатиш орқали;
- инвестиция буюртманомаларининг тезкор кўриб чиқи-лиши, инвесторларнинг тизимли равишда шахсан қабул қилиниши;
- тегишли инфратузилманинг таъминланиши;
- ер участкалари ажратилиши;
- рухсат берувчи ҳужжатлар берилиши;
- инвестиция буюртманомалари бўйича келишиш тартиб-тао-милларининг ўз вақтида амалга оширилиши;
- инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг тизимли мони-торинг қилиниши қатъий белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси зиммасига:

- инвесторларга республика ҳудудларида инвестиция лойиҳа-ларини амалга оширишда маслаҳат кўмагининг кўрсатилиши юзасидан шахсий жавобгарлик юклатилди.

Инвестиция киритиш вақтида Ўзбекистон Республикасида ўрнатилган энг кам ойлик иш ҳақининг 8500 (1,7) барабаридан кам бўлмаган миқдорда ҳўжалик жамиятларининг акциялари ва улушларини сотиб олиш, шунингдек, хорижий корхона ташкил этиш шаклида Ўзбекистон Республикасига инвестиция киритган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга кўп марталик уч йиллик виза олиш ва унинг амал қилиш муддатини Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан чиқиш заруратисиз чекланмаган миқдорда узайтириш ҳуқуқи берилди.

Шунингдек, Фармонга асосан инвесторлар билан ишлашда, айниқса, жойларда инвесторларнинг ташаббуслари барча даражадаги ҳокимликлар томонидан тегишли даражада қўллаб-қувватланмаслиги, бу борада вазирлик ва идоралар фаолияти аниқ мувофиқлаштирилмаганлиги билан боғлиқ бюрократик тўсиқ ва ғовлар ҳали ҳам мавжудлиги қулай инвестиция муҳитини шакллантириш бўйича давлат сиёсатининг изчиллигига бўлган ишончнинг мустаҳкамланишига тўсқинлик қилмоқда, деб эътироф этилган.

Шунинг учун мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш, инвесторларнинг бу борадаги давлат сиёсатининг изчиллигига бўлган ишончини мустаҳкамлаш ва инвесторлар билан ишлашда давлат тузилмаларининг масъулиятини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси комплекслари, вазирликлар, идоралар ва ҳўжалик бирлашмалари раҳбарлари зиммасига – инвестиция муҳитини ривожлантириш бўйича қабул қилинган қарорларнинг самарали амалга оширилиши, хорижий инвесторларга зарур кўмак кўрсатилиши, инвестиция буюртма-номалари сифатли ва тезкор кўриб чиқилиши, инвестиция буюртма-номалари бўйича келишиш тартиб-таомиллари ўтказилиши каби муҳим муаммоли масалаларнинг ҳал қилиниши белгиланди.

Назорат саволлари

1. *Инвестиция муҳити ва унга таъсир этувчи омилларни ёритинг.*
2. *Инвестиция муҳитини баҳолаш усулларини айтиб беринг.*
3. *Инвестиция муҳитида инвестицион салоҳиятнинг ўрни қандай?*
4. *Инвестиция муҳитини шакллантиришда ҳуқуқий-меъёрий тизимнинг аҳамиятини ёритиб беринг.*
5. *Ўзбекистон Республикасида қулай инвестиция муҳитини мунтазам равишда яхшилаб бориш вазифаларини айтиб беринг.*

Тест саволлари

1. А. Вахабов, Ш. Хажибакиев, Н. Муминовларнинг “инвестиция муҳити” тўғрисидаги таърифи?

- А. Хорижий капиталнинг қалтислик даражаси ва улардан самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган омиллар йиғиндисидир.
- Б. Хорижий капитал қўйилмаларининг қалтислик даражасини белгиловчи омиллар йиғиндисидир.
- В. Мамлакатда самарали фойдаланиш имкониятларини олдиндан белгилайдиган иқтисодий омиллар йиғиндисидир.
- Г. Сиёсий, юридик ва ижтимоий омиллар йиғиндисидир.

2. Д. Ғозибеков ва Т. Қоралиевларнинг “инвестиция иқлими” тўғрисидаги таърифи?

- А. Инвестиция иқлими инвестор томонидан ҳисобга олинадиган барча муаммо ва масалаларни мужассамлаштиради.
- Б. Барча муаммо ва масалаларни мужассамлаштиради.
- В. Инвестор томонидан ҳисобга олинадиган барча муаммо ва масалаларни мужассамлаштиради.
- Г. Миллий қонунчилик, иқтисодий шарт-шароитлар (инқироз, ўсиш, стагнация), божхона режими, валюта сиёсати барқарорлиги.

3. Инвестиция муҳити қандай омиллар орқали белгиланади?

- А. Табиий шарт-шароитлар, фойдали қазилмалар захиралари, ишчи кучи малакаси ва ўртача иш ҳақи даражаси, иқтисодий конъюнктура ҳолати, ички бозор сиғими, товарларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари, валюта сиёсати, кредит тизими ҳолати, солиққа тортиш даражаси хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсати.
- Б. Малакаси ва ўртача иш ҳақи даражаси, иқтисодий конъюнктура ҳолати, ички бозор сиғими, товарларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари, ишлаб чиқариш.
- В. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожланганлиги, хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсати.
- Г. Иқтисодий конъюнктура ҳолати, ички бозор сиғими, товарларни ташқи бозорда сотиш имкониятлари, валюта сиёсати, кредит тизими ҳолати, солиққа тортиш даражаси, ишлаб чиқариш.

4. Инвестиция муҳити қандай воқелиқдир?

- А. Инвестиция муносабатларини амалга ошириш мумкин бўлган имкониятлар ва қулайликлар мажмуаси воқелиги.
- Б. Мумкин бўлган имкониятлар ва қулайликлар мажмуасини ўзида акс эттирган воқелиқдир.
- В. Хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсати, унга нисбатан имтиёзли шарт-шароитларнинг яратилганлиги.
- Г. Инвестиция салоҳиятини ошириш учун зарур ва мақбул шарт-шароитларни яратиш.

5. Мамлакатнинг инвестиция муҳити ва уни келтириб чиқарадиган омиллар?

- А. Иқтисодий, ҳуқуқий, илмий-техник салоҳият, меҳнат, хомашё ресурслари, инфратузилма, экологик.
- Б. Мамлакат тўлов баланснинг ҳолати, валюта-пул тизими барқарорлиги, ташқи иқтисодий алоқалар.
- В. Иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган инвестициялар, шу жумладан, хорижий инвестициялар ҳажмлари.
- Г. Банк тизимининг ривожланиши ҳолати, транспорт, коммуникация хизматлари ва меҳмонхона хўжалиги соҳалари.

6. БЕРИ индекси хорижий инвестициялар учун ҳудуд жозибадорлигини баҳолаш?

- А. Мамлакатларда инвестиция лойиҳаларини баҳолайди.
- Б. Иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳолатни баҳолаш.
- В. Обрўли экспертларни танлаш асосида ва уларга 5 балли (0 дан 4 баллгача ва уларнинг йиғиндиси 1 га тенг) шкалада 15 та асосий мезонлар бўйича мамлакат рискин баҳолаш.
- Г. Ғарб экспертлари, айнан, ҳарбий ҳаракатлар ёки ички вазиятнинг кескинлашуви юз бергани.

10-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИДА КАПИТАЛ ҚУРИЛИШ

Таянч иборалар: капитал қурилиш, капитал қўйилма, қурилиш саноати, йиғма қурилиш, лойиҳа-қидирув ишлари, қурилиш пудрати, лойиҳаолди ишлари, лойиҳавий ишлар, лойиҳани экспертизадан ўтказиш ва тасдиқлаш, ТИА, капитал қурилишда танлов, капитал қурилишда тендерлар, танлов савдоси, пудрат шартномаси, смета, смета қиймати, йиғма-смета.

10.1. Капитал қурилиш ва капитал қўйилмалар. “Қурилиш саноати” тушунчаси

Асосий капиталга киритиладиган инвестициялар корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни иқтисодийнинг асосий тармоқларига кенг жорий этиш, ўз навбатида, мамлакатимизнинг ҳам ташқи, ҳам ички бозорда барқарор мавқега эга бўлишини таъминлаш имконини беради.

Асосий капиталга сафарбар қилинадиган инвестиция харажатларининг асосий жиҳатларини ўзига қамраб олиши лозим ва кўлами қуйидагилар бўлиш мумкин:

- ерни сотиб олиш, майдонни тайёрлаш ва уни яхшилаш;
- бинолар ва иншоотлар қурилиши бўйича ишлар;
- ишлаб чиқариш машиналари ва ускуналари;
- саноат мулкчилигига ҳуқуқ;
- “ноу-хау” бўйича тўловлар ва рухсатномалар.

Корхонанинг асосий фонди ишлаб чиқариш айланма жараёнининг ажралмас қисми, узлуксиз ишлаб чиқариш жараёнининг зарур омили ҳисобланади. Корхона фаолияти учун энг зарур активлардан бири бўлган асосий воситалар вақт ўтиши билан эскиради ва ишлаб чиқариш сифатини йўқотади, бу бутун ишлаб чиқаришга таъсир қилиши мумкин. Барча ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқлари учун асосий воситаларни яратиш, таъмирлаш ва модернизация қилиш мамлакат иқтисодийнинг алоҳида тармоғида капитал қурилиш йўли билан амалга оширилади.

Капитал қурилиш бинолар ва иншоотларни яратиш учун зарур молиявий, меҳнат ва моддий харажатларни ишлатиш жараёнини ўз ичига олади. Асосий воситаларни яратишдан ташқари капитал қурилишда мавжуд биноларни кенгайтириш, реконструкция қилиш, техник қайта қуrolлантириш, капитал таъмирлаш ва лойиҳалаш ишлари олиб борилади.

Ушбу тармоқнинг тайёр маҳсулотлари – бинолар, иншоотлар ва шу кабилар. Капитал қурилиш ва капитал қўйилма тушунчалари бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқ тушунчалардир. Капитал қурилиш асосий фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг шаклларида биридир. Капитал қўйилмалар капитал қурилишни амалга оширишнинг молиявий манбаи ҳисобланади.

Моҳият жиҳатидан янги қурилиш, кенгайтириш, таъмирлаш, техник қайта қурулантириш ва амалдаги объектларни модернизация қилиш йўли билан ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларини барпо этиш жараёни капитал қурилишни англатади. Унинг ёрдамида жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган асосий фондлар янгиланади. Капитал қурилиш асосий фондларни барпо этишнинг барча босқичларини (объектни лойиҳалаштиришдан бошлаб то уни ишга туширишгача бўлган жараённи) қамраб олади. Унинг асосий ҳал қилувчи босқичи қурилиш-монтаж ишларини бажариш ҳамда қурилаётган объектнинг ишга туширилишини таъминлаш ҳисобланади. Ушбу босқич моддий ишлаб чиқаришнинг асосий тармоғи бўлган “қурилиш саноати” билан амалга оширилади.

“Капитал қурилиш” тушунчаси адабиётларда ва амалиётда икки хил тарзда талқин қилинади:

- моддий ишлаб чиқаришнинг тармоғи сифатида;
- ишлаб чиқариш фаолиятининг тури сифатида.

Тармоқ сифатида капитал қурилиш қуйидаги асосий белгилари бўйича тавсифланади: аниқ мақсадга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш; технологик жараёнларнинг умумийлиги; малакали мутахассисларнинг мавжудлиги.

Ишлаб чиқариш фаолиятининг тури сифатида капитал қурилиш қуйидаги комплекс ишларни бажариши асосида корхоналар бино ва иншоотларини барпо этишни (яратишни) тавсифлайди: қурилишни амалга ошириш учун ускуналар монтажи; лойиҳа-қидирув ишлари; қурилиш майдонини тайёрлаш; санитар-техник қурилмаларни (канализация, сув ўтказгичлар ва ҳ.к.) барпо этиш ва ҳоказо.

Қурилиш маҳсулоти ҳисобланган бинолар, иншоотлар ва бошқа объектлар кўп қиррали, конструкцияси мураккаб бўлган объектлар ҳисобланади. Бу қурилиш ишларини ишлаб чиқаришнинг хусусиятлари билан тавсифланади.

Қурилишнинг асосий хусусияти унинг саноатлашганлиги билан белгиланади. Қурилишни саноатлаштириш қурилиш тармоғида

фан-техника тараққиётнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Қурилиш саноати деганда саноат ишлаб чиқариш блоклари ва конструкциялар ҳолатидан келиб чиқиб, қурилиш ишлаб чиқаришини бино ва иншоотларни монтаж қилиш ва йиғиш жараёнини механизациялаштиришга айлантириш тушунилади.

Қурилишни саноатлаштириш қурилиш ишларининг технологияси бўйича кенг қўламдаги ўзгаришларни олиб киради. Қурилишни саноатлаштиришнинг асосий элементлари қуйидагилар ҳисобланади: йиғма қурилишни ривожлантириш; қурилиш-монтаж ишларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш; қурилиш ишлаб чиқаришга замонавий технологияларни жорий қилиш.

Капитал қурилиш кўп алоқаларни тавсифлайдиган мураккаб жараёндир. Унинг асосий хусусияти: объектларни қуришнинг техник ва ташкилий жиҳатдан мураккаблиги; моддий, меҳнат ва пул ресурслари харажатларининг кўплиги; ишлаб чиқариш даврининг давомийлигидир.

Капитал қурилишнинг асосий вазифаси ижтимоий-маданий аҳамиятга доир объектлар, уй-жой, бино ва иншоотларни замонавий техник асосда қуриш, мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишдан иборатдир.

Аҳоли фаровонлигининг ошиши, моддий ишлаб чиқариш барча тармоқларининг янада ривожланиши капитал қурилишнинг ҳажми ва самарадорлигига боғлиқ бўлади. Капитал қурилиш ўз вазифасини бажара туриб, инвестиция жараёнларида муҳим роль ўйнайди. Инвестиция жараёнларида капитал қурилишнинг ўрни ва аҳамиятини аниқлаш учун капитал қўйилмаларнинг технологик таркибига мурожаат қилиш зарур.

Маълумки, янги корхоналарни барпо этиш, мавжуд ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш объектларини техник жиҳатдан қайта қуrollантириш билан боғлиқ бўлган молиявий, иқтисодий, моддий ва меҳнат харажатлари йиғиндиси капитал қўйилмаларни англатиб, ўз навбатида, капитал қўйилмалар иқтисодий жиҳатдан капитал инвестицияларни англатади, улар деярли бир мазмунни билдиради. Улар маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасида киритиладиган инвестицияларни – қўйилмаларни – харажатлар мажмуасини англатади. Иқтисодий адабиётларда капитал қўйилмаларнинг моҳиятига қуйидагича таърифлар берилган: "Капитал қўйилмалар асосий капиталга йўналтирилган реал инвестицияларни (қўйилмаларни), шу жумладан, янги қурилиш, фао-

лият кўрсатаётган корхоналарни техник қайта қуроллантириш, таъмирлаш, кенгайтириш, машина ва ускуналар сотиб олиш, лойиҳа-қидирув ишлари, шунингдек, уй-жой ҳамда маданий-маиший қурилишларни амалга оширишга йўналтирилган харажатлардир”¹.

Статистик ҳисоботлар ва иқтисодий таҳлил жараёнларида бундай инвестициялар “капитал ҳосил қилувчи инвестициялар” деб ҳам номланади. Иқтисодий мазмунига кўра, капитал қўйилмалар асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилган қўйилмаларни англатади. Умуман олганда, капитал қўйилмалар аҳолининг ижтимоий эҳтиёжларини қондириш ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш учун мўлжалланган ҳамда асосий фондларни барпо этиш ва янгилаш билан боғлиқ бўлган жами харажатларни акс эттиради.

Асосий воситалар ва бошқа узоқ муддат фойдаланиладиган активларни сотиб олиш, қуриш билан боғлиқ харажатлар капитал сарфлар ёки капитал қўйилмалар дейилади. Капитал қўйилмалар билан харажатларни бир-биридан фарқлай билиш керак. Харажат, албатта, шу даврда даромад келтириши керак. Капитал қўйилма бир неча йиллардан кейин даромад келтира бошлайди.

10.2. Капитал қўйилмаларнинг таркибий тузилиши

Капитал қўйилма:

- янги корхоналарни барпо этиш;
- мавжуд ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш объектларини техник жиҳатдан қайта қуроллантириш билан боғлиқ молиявий, иқтисодий, моддий ва меҳнат харажатлари йиғиндисига айтилади.

Капитал қўйилмалар иқтисодий жиҳатдан капитал инвестицияларни англатади, улар деярли бир мазмунни билдиради. Улар маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасида киритиладиган инвестицияларни, қўйилмаларни, харажатлар мажмуасини англатади.

Шу ўринда капитал қўйилма ёки капитал инвестицияларни реал инвестициялардан фарқлаб олиш зарур. Реал инвестициялар физик объектларга киритиладиган инвестициялар мажмуасини билдириб, улар нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хиз-

1 Нешиной А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: “Дашков и К0”, 2006. С. 13.

матлар кўрсатиш объектларига киритиладиган инвестицияларни англатади, балки бошқа турдаги ноишлаб чиқариш объектларига ва тижорат мақсадлари кўзланмайдиган соҳаларга, хусусан, ижтимоий самара олиб келувчи соҳаларга ҳам киритиладиган инвестициялардан иборат бўлади. Реал капитал қўйилмалар эса фақат ишлаб чиқариш фондларини такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олади.

Капитал қўйилмаларнинг таркибий тузилиши қуйидагилардан иборат:

1. Капитал қўйилмаларнинг тармоқ тузилиши, яъни жамият миқёсида капитал қўйилмаларнинг тармоқлар бўйича сарфланган қийматини англатади.
2. Капитал қўйилмаларнинг технологик тузилиши, яъни асосий фондларнинг актив элементлари ва пассив элементларига сарфланган харажатлар нисбатини англатади. Актив элементлар деганда, ўз қийматини бевосита маҳсулот ёки хизматлар таннархига ўтказувчи, бевосита амортизацияланувчи элементлар ва объектлар тушунилади, буларга технологик ускуналар, машина ва қурилмалар қиймати мисол бўлади. Пассив элементлар эса ўз қийматини таннарх таркибига билвосита киритиб боровчи объектлар ва воситалар қийматини англатади. Уларга бино-иморатлар, мебель, офис жиҳозлари, компьютер техникаси ва моддий ва номоддий объектлар мисол бўла олади.
3. Капитал қўйилмаларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилиши, яъни мавжуд объектларни қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш, янги объектларни барпо этиш ва ҳаракатдаги корхоналарни кенгайтириш бўйича қилинган харажатларнинг нисбатига айтилади.

Капитал қўйилмалар қиймати давлат, корпоратив ва хусусий инвестицияларни режалаштириш жараёнида қўлланилади, улар асосида инвестицион фаолият прогнозлаштирилади. Йиллик ўзлаштирилиш зарур бўлган капитал қўйилмалар ҳажми Давлат инвестиция дастурида кўрсатиб ўтилади. Капитал қўйилмалар ҳажми дастур таркибидаги дастлабки ҳужжат – прогнозда акс эттирилади. Капитал қўйилмалар ҳажми Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги томонидан белгиланади, қўйилмалар қийматини аниқлашда Молия вазирлиги ва Марказий банк ҳам иштирок этади.

10.3. Қурилишнинг ташкилий шакллари ва унда лойиҳалаштиришнинг роли

Капитал қурилишда, одатда, қурилиш икки усулда олиб борилади: хўжалик ва пудрат усули, шу жумладан, қурилиш объектини “тайёр ҳолда топшириш” усули.

Хўжалик усулида қурилиш объекти инвесторнинг ёки буюртмачининг ўз кучлари ёрдамида амалга оширилади. Мазкур усул, одатда, фаолият кўрсатаётган корхоналарни кенгайтириш ва таъмирлаш, фаолият юритаётган корхона ҳудудида кичик объектларни қуришда қўлланилади. Кўлами жиҳатидан кичик бўлган ишлар турли малакага эга бўлган ишчилар томонидан бажарилади. Хўжалик усулида, кўп ҳолларда, ишчиларнинг малакаси нисбатан паст, юқори ишлаб чиқариш қувватларига эга бўлган махсус техникалар билан таъминланиш даражаси ҳам паст ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлмайди. Буларнинг барчаси қурилишни саноатлаштириш, юқори малакали қурилиш жамоасини шакллантириш имконини бермайди.

Бироқ бу усулнинг ўзига хос афзаллиги мавжуд: турли хил келишувлар бўйича (масалан, пудрат қурилиш ташкилотларини жалб қилиш ва ҳ.к.) вақтнинг тежалиши ва ҳоказо. Хўжалик усулида объектлар қурилиши ёки қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш ишлари хўжалик субъектларининг – корхоналар, ташкилотлар, институтлар ва шу кабиларнинг куч ва маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Корхоналарни қайта таъмирлаш ва кенгайтириш, кичикроқ қурилиш объекtlари ва ҳудудларни ободонлаштириш, таъмирлаш ишлари, кўпинча, шу усулда олиб борилади.

Пудрат усулида қурилиш объекти доимо фаолият кўрсатувчи махсус қурилиш ташкилотлари томонидан буюртмачи билан тузилган шартномалар асосида олиб борилади. Ушбу ташкилотларнинг ўз моддий-техник базаси, механизация воситалари ва транспортлари, махсус ихтисосликка эга бўлган кадрлари мавжуд бўлади. Пудрат усули қурилишнинг бутун даврига (қурилиш тўлиқ тугаллангунга қадар) буюртмачи ва пудратчи (бош пудратчи) билан шартнома тузишни назарда тутати.

Мазкур шартнома Бош шартнома деб аталади. Қурилиш жараёни қатнашчиларининг ўзаро муносабатлари ушбу шартнома ва республика ҳукуматининг тегишли қарорлари, вазирлик ва идораларнинг тегишли қоидалари, тартиблари билан тартибга соли-

нади. Бош пудрат шартномасида томонларнинг (буюртмачи ва пудратчининг) ҳуқуқ ва мажбуриятлари, жавобгарлиги, қурилишни амалга ошириш тартиби, моддий-техник ресурслар таъминоти кабилар белгилаб олинади.

Қурилишнинг пудрат шартномаси корхона, бино (жумладан, уй-жой биноси), иншоот ёки бошқа объектни қуриш ёхуд қайта қуриш ҳақида, шунингдек, монтаж, созлаш, ишга тушириш ва қурилаётган объект билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа ишларни бажариш ҳақида тузилади. Қурилишнинг пудрат шартномаси тўғрисидаги қоидалар, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш ишларига нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Қурилишнинг пудрат шартномасида назарда тутилган ҳолларда объектни буюртмачи қабул қилиб олганидан кейин ундан шартномада кўрсатилган муддатда фойдаланишни таъминлаш мажбуриятини пудратчи ўз зиммасига олади.

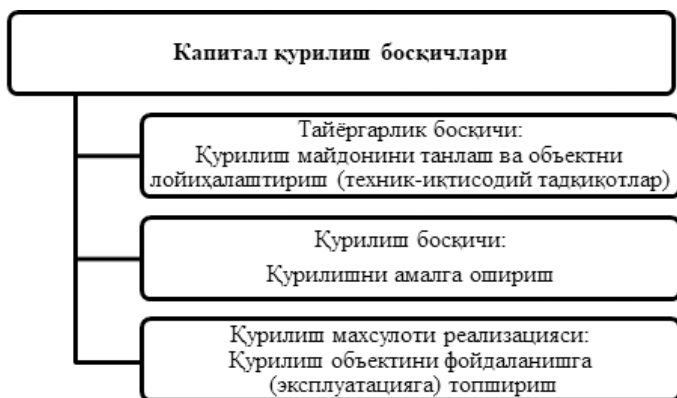
Тугалланмаган қурилишнинг мулкдори у буюртмачига топширилгунча ва унинг ҳақи тўлангунча пудратчи ҳисобланади. Агар пудрат объекти нобуд бўлса ёки шикастланса, объект қабул қилиб олингунга қадар унинг тасодифан нобуд бўлиш ёки тасодифан шикастланиш хавфи пудратчи зиммасида бўлади. Бажарилаётган ишларнинг хавфсизлиги учун пудратчи жавобгар бўлади. Агар шартномада тарафлар бошқача тартиб ва шартларни белгилаб қўйган бўлмасалар, шартномада назарда тутилган объект ёки ишлар мажмуини пудратчи ўз ҳисобидан суғурталаши шарт.

Ҳар икки усулда ҳам афзалликлар ва камчиликлар мавжуд. Хўжалик усулининг афзалликлари қуйидагилардан иборат: амалга оширилган ишлар учун нисбатан паст нарх, асосий воситаларни жорий таъмирлаш учун доимий ходимлар мавжудлиги, шунинг учун капитал қурилишни ташкил этишнинг ушбу усули асосий воситаларни таъмирлаш учун доимо зарур бўлган йирик корхоналарда қўлланилиши керак. Пудрат усулининг афзалликлари эса замонавий жиҳозлар ва тор доирадаги мутахассислар ҳисобига амалга оширилаётган ишларнинг сифати юқори бўлади, лекин қурилишни бундай ташкил этиш усулининг нархи қиммат ҳисобланади.

Юқорида айтиб ўтилганлар билан бир қаторда буюртмачининг функциялари бош пудратчига ўтадиган, объектларни “калит остида” қуриш шакли ҳам ривожланмоқда. Бундай ҳолда бош пудратчи қурилиш ташкилоти тасдиқланган лойиҳага мувофиқ,

муддати ва тасдиқланган сарф-харажатлар доирасида қурилиш учун тўлиқ жавобгарликни ўз зиммасига олади. Бу эса бош пудратчининг манфаатдорлигини оширади, чунки белгиланган маблағларнинг тежалиши унинг тасарруфида бўлади, алоқа тизимини соддалаштиради, бу эса қарорларни қабул қилиш ва амалга ошириш самарадорлигини оширишга, натижада эса арзон ва тезроқ қурилишга ёрдам беради. Капитал қурилишда қурилиш муддатларини қисқартириш катта иқтисодий аҳамиятга эга, чунки у капитал қўйилмаларнинг тезроқ қопланишини таъминлайди. Масалан, қурилатган объект қандайдир маҳсулот ишлаб чиқаришга мўлжалланган бўлса, бунда қурилиш муддатини қисқартириш эвазига қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш, қурилиш муддати тугагандан сўнг қўшимча фойда олиш имконияти бўлади.

Капитал қурилиш жараёнида уч босқич ажратилади. Уни қуйидаги расм орқали ифодалаймиз:

10.1-расм. Капитал қурилишнинг босқичлари²

Қурилиш майдонини танлаш ва объектни лойиҳалаштириш қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади: қурилатган объектнинг мақсадга мувофиқлиги юзасидан техник-иқтисодий тадқиқотлар олиб бориш; объектни лойиҳалаштириш ва қурилиш учун техник-муҳандислик ишларига тайёргарлик кўриш. Ҳар бир йўналиш ўзининг мақсад ва вазифаларига эга. Техник-иқтисодий тадқиқотлар жараёнида келгуси объектнинг (қурилиши мўлжалланган объектнинг) асосий техник-иқтисодий кўрсат-

2 Нешитой А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: “Дашков и КО”, 2006.

кичлари аниқланади ва қурилишни амалга оширишнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги баҳоланади. Лойиҳалаштириш босқичида объектнинг конструктив ечимлари, қурилишни ташкил этиш усуллари ва ишлаб чиқариш технологияси ишлаб чиқилади. Шунингдек, қурилишнинг смета қиймати аниқланади. Ундан кейин қурилиш учун техник-муҳандислик тайёргарлик ишлари амалга оширилади.

Қурилишни амалга ошириш босқичида қурилиш майдонида қурилиш жараёнининг барча технологик элементлари қўшилади. Бунда қурилиш ишлаб чиқаришидаги жами харажатлар, бино ва иншоотларнинг моддий-мулкӣ элементлари бўйича харажатлари шакллантирилади.

Қурилиш объектини фойдаланишга (эксплуатацияга) топшириш босқичида қурилиб битказилган объектлар ишга туширилади ва тайёр маҳсулот сифатида буюртмачига топширилади.

Такрор ишлаб чиқаришнинг уч босқичи капитал қўйилмалар айланишининг уч босқичига мувофиқ келади:

- 1) қурилиш – асосий фондларни барпо этиш шакли сифатида;
- 2) қурилиш маҳсулотининг асосий фондларга айланиши шакли сифатида;
- 3) пул маблағларини маҳсулотга айлантириш мақсадида такрор ишлаб чиқаришнинг навбатдаги босқичига тайёргарлик кўриш.

Қурилиш ишлаб чиқаришининг барча элементларининг ўзаро алоқадорлигини яхшилаш учун қурилиш маҳсулотини барпо этиш технологияси (меҳнат предметларининг (бетон, ғишт, темир, тош ва ҳ.к.) сифат ўзгаришлари билан тавсифланувчи қурилиш жараёнларини олиб бориш усуллари ва воситалари) ишлаб чиқилади. Қурилиш жараёни қурилиш майдонида амалга оширилувчи асосий, қўшимча ва хизмат қилувчи технологик операцияларнинг жами ўзаро алоқаларини англатади, ўзаро алоқалар натижасида қурилиш маҳсулоти яратилади.

Ишлаб чиқариш объекти қурилишининг давомийлик даври қурилиш майдонини режалаштиришдан бошлаб уни ишга туширишгача (эксплуатация) бўлган оралиқ вақтни (даврни) ифодалайди.

Капитал қурилиш тизимида инвестиция жараёнларининг асосий қатнашчилари сифатида инвесторлар, буюртмачилар, қурувчилар, пудратчилар, лойиҳалаштирувчилар иштирок этади.

Инвестор ўз маблағлари, қарзга олинган ва жалб этилган

маблағлар, мулккий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шунингдек, интеллектуал мулкка доир ҳуқуқларни инвестиция фаолияти объектларига инвестициялашни амалга оширувчи инвестиция фаолияти субъекти ҳисобланади. Инвестор ҳуқуқий жиҳатдан инвестиция натижаларига ўзи эгалик қилади. У капитал қўйилмаларни жойлаштириш соҳаларини ўзи танлайди, қурилаётган объект учун шартнома шартларини ишлаб чиқади, инвестиция жараёни қатнашчилари билан молия-кредит муносабатларини амалга оширади.

Буюртмачи объект қурилиши бўйича бошқарув ва ташкилий масалаларни (техник-иқтисодий асосномани ишлаб чиқишдан то объектни ишга туширишгача ёки эксплуатацияга топширишгача) зиммасига олувчи юридик ёки жисмоний шахслардир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 ноябрда “Қурилиш соҳасини давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5577-сонли Фармони қабул қилинди. Унда 2018 йил 1 декабрдан бошлаб ушбу соҳага киритиладиган янги ўзгартиришлар белгилаб берилди.

Юқоридаги Фармонга асосан 2018 йил 1 декабрдан бошлаб ишлар тўғридан-тўғри инвестициялар, шу жумладан, хорижий инвестициялар ҳисобига амалга оширилаётганда, қурилиш лойиҳаларининг смета қисми мажбурий экспертизадан ўтказилмайди. Қолган ҳолларда, аксинча, қандай объект бўлишидан қатъи назар экспертизадан ўтказиш мажбурий бўлади.

Ҳозир қонунчиликда 2 турдаги экспертизани ўтказиш назарда тутилган айрим инвестициявий ва инфратузилмавий лойиҳаларни комплекс экспертизадан ўтказишни ўз ичига олади (қурилиш билан ҳам чекланади);

- шаҳарсозлик ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш – қурилиш масалалари билан бевосита боғлиқ.

Бироқ қабул қилинган Фармонда экспертизанинг қайси тури ҳақида сўз бораётгани аниқлаштирилмаган. Соҳа мутахассислари бунда комплекс экспертиза назарда тутилган деган фикрга борадилар.

Бугунги кунда молиялаштириш манбаи ЛБМА (Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги) қошидаги Марказда комплекс экспертизадан ўтказилиши ёки ўтказилмаслигига жиддий таъсир кўрсатмайди. Масалан, хусусий инвесторлар молиялаштирадиган стратегик фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ва/ёки қайта ишлаш лойиҳалари комплекс экспертизадан ўтказилиши шарт.

Ҳатто давлат кафолати остидаги халқаро молия институтлари ёки хорижий ҳукумат молия ташкилотлари иштирокидаги лойиҳалар эса экспертизадан ўтказилиши керак эмас.

Бунинг ўрнига ХМИ ва ХҲМТ иштирокидаги лойиҳалар бўйича техник-иқтисодий асосланмалар экспертизаси ва ҳисоб-китобларни инвестициялар бўйича давлат қўмитаси ва Молия вазирлиги амалга оширади. Агар қабул қилинган Фармон айнан комплекс экспертизага дахл қилса, у ҳолда бу аксинча бўлиши мумкин.

Шаҳарсозлик ҳужжатларининг экспертизаси эса агар у марказлаштирилган манбалардан молиялаштирилмаса, қурилишнинг смета қисми бўйича ўтказилмайди ва давлат иштирокидаги ташкилот буюртмачи сифатида иштирок этмасдан ўтказилади.

Қурилиш объектларини фойдаланишга қабул қилиш. Шунингдек, 2018 йил 1 декабрдан бошлаб қурилиши тугалланган объектларни фойдаланишга қабул қилиш қурилиш соҳасидаги назорат инспекцияси, кадастр органлари, буюртмачи, пудратчи (бош пудратчи) вакиллари иштирокида амалга оширилади. “Давлат харидлари субъектлари маблағлари” ҳисобига молиялаштирилаётган объектларни қуриш бундан мустасно.

“Фаст-траск” усули бўйича қуриш. Бир вақтнинг ўзида лойиҳалаштириш, харид қилиш ва қурилиш ишлари (“фаст-траск” усули) билан қурилишни амалга оширишга рухсат этилди. Бироқ бунинг бир шarti бор, лойиҳа ва пудрат ташкилотлари консорциум (юридик шахсни ташкил этмаган бирлашма) ташкил этиши керак.

Консорциум иштирокчилари зиммасига лойиҳани сифатли ва ўз вақтида амалга ошириш учун солидар жавобгарлик юклатилади (кредиторлар исталган консорциум иштирокчисидан бутун қарзни қоплаб беришини талаб қилишлари мумкин).

2018 йил декабрдан бозор иштирокчиларига “фаст-траск” усулидан эркин фойдаланиш имконияти берилади.

Қурилиш архитектура шаҳарсозлик соҳасидаги фаолиятни, қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мувофиқлаштириш ва функционал бошқариш Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси (“Давархитектқурилиш”) томонидан амалга оширилади. “Давархитектқурилиш” қўмитаси ўз фаолиятини республика бошқарув ва бошқа органлари ҳамда жойлардаги ҳокимият, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, ташкилотлар ва

жамоат бирлашмалари билан ўзаро ҳамкорликда амалга оширади.

Қуйидагилар “Давархитектқурилиш” қўмитасининг асосий вазифалари ва фаолият вазифалари ҳисобланади:

- бозор иқтисодиёти шароитларида қурилиш, архитектура, шаҳарсозлик ва қурилиш материаллари ишлаб чиқариш соҳасини ислоҳ қилиш, давлат бошқарувининг ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини шакллантириш, бошқарув тизимини такомиллаштириш бўйича давлат сиёсатини ўтказиш ва тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга ошириш;
- қурилиш архитектураси, шаҳарсозлик, бинокорлик материаллари ишлаб чиқариш соҳасида ягона илмий ва техника сиёсатини амалга ошириш;
- инвестиция жараёнларини самарали бошқариш масалалари бўйича жаҳон тажрибасини ўрганиш, лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, пудрат ишлари бозорини шакллантириш янги техника ва технологияларни, қурилиш материаллари ва қурилиш-монтаж ишларининг илғор турларини қўллаш сабабларини асослаш;
- қурилиш, архитектура, шаҳарсозлик ва лойиҳалаш фаолияти соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, давлати нормалари ва стандартлари мониторинги ва уларни ишлаб чиқиш, давлат шаҳарсозлик кадастрини юритиш;
- шаҳарлар ва аҳоли яшаш жойларини режалаштириш ва уларда иморатлар қуриш нормалари ва қоидаларига риоя қилинишини таъминлаш, уларнинг архитектура режалаштириш ва архитектура бадиий сифатини яхшилаш, қимматли архитектура шаҳарсозлик меросини сақлаб қолиш, архитектура ва шаҳарсозликда миллий ва маданий анъаналарни ривожлантириш;
- нарх белгилаш тизимини такомиллаштириш, пудрат ишлари ва қурилиш материаллари бозорини шакллантириш, қурилишда шартномавий муносабатларнинг аҳамиятининг ошириш;
- лойиҳалаштириш, қуриш, қурилиш материаллари ва конструкцияларини ишлаб чиқаришда давлат шаҳарсозлик интизомига, нормалар ва стандартларга риоя этилишини назорат қилиш, қурилиш сифатини назорат қилиш, архитектура-шаҳарсозлик, лойиҳа ва лойиҳа тендер ҳужжатлари экспертизасини

ўтказиш;

- қурилиш, архитектура ва шаҳарсозлик соҳасида хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштиришга, хусусий фирмалар ташкил этилишига, ўрта ва кичик корхоналар, инжиниринг, консалтинг, аудиторлик, суғурта тармоқлари ва бозор инфратузилмасининг бошқа ташкилотлари ривожланишига кўмаклашиш.

“Давархитектқурилиш” қўмитасининг ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлари барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви бошқа органлари, идоравий бўйсунитиши ва мулкчилик шаклларида қатъи назар бирлашмалар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек, юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади.

“Давархитектқурилиш” қўмитаси зарур ҳолларда республиканинг бошқа вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари билан биргаликда белгиланган тартибда қарорлар қабул қилади ва қўшимча меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқади.

Капитал қурилишда лойиҳалаштириш қурилишга тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланади. Қандайдир объектни (корхона, бино, иншоот) қуриш учун, энг аввало, уни лойиҳалаштириш зарур бўлади.

Объектларни лойиҳалаштириш жараёни, одатда, 3 босқичга бўлинади. Объектларни лойиҳалаштириш жараёни босқичма-босқич амалга оширилади. Лойиҳалаштиришни ташкил этишнинг тахминий схемасини 10.1-жадвал асосида ифодалаш мумкин.

Капитал қурилишни лойиҳалаштиришда лойиҳаолди ҳужжатлари, лойиҳа ҳужжатлари, дастлабки ТИА ёки дастлабки техник-иқтисодий ҳисоблаш, якуний ТИА ёки техник-иқтисодий ҳисоблаш, ишчи лойиҳа, смета, иш ҳужжатлари, лойиҳаловчи, етказиб берувчи (ишлаб чиқарувчи), қурилишларнинг аниқ рўйхати, қурилишларнинг титул рўйхати, маблағ билан таъминловчи орган, ижро ҳужжатлари, қурилиш майдони, вақтинчалик иншоотлар, бириктириладиган ишлар, шартнома нархини бўлиб чиқиш каби тушунчалар қўлланилади.

Лойиҳалаштириш ишларини босқичлар бўйича ташкил этиш схемаси³

Ишлар босқичи	Асос	Ижрочилар
1-босқич. Лойиҳаолди ишлари		
1.1. Техник-иқтисодий асоснома ишлаб чиқиш	Капитал қўйилмаларнинг режаси. қарор (қурилишни амалга оширувчи ташкилотнинг буйруқлари)	Буюртмачи ёки унинг топшириғига кўра лойиҳавий ёки илмий тадқиқот ташкилоти
1.2. Лойиҳалаштириш учун шартномалар тузиш	Буюртмачининг таклифи	Буюртмачи ёки лойиҳавий ташкилот
2-босқич. Лойиҳавий ишлар		
2.1. Қидирув-изланиш	Буюртма ва шартнома	Лойиҳавий ташкилот
2.2. Босқичлар бўйича лойиҳани ишлаб чиқиш	Лойиҳалаштириш учун белгиланган вазифалар (буюртма), лойиҳани ишлаб чиқиш ва шартнома тузиш учун йўриқнома	Лойиҳавий ташкилот
3-босқич. Лойиҳани экспертизадан ўтказиш ва тасдиқлаш		
3.1. Лойиҳанинг экспертизаси	Лойиҳани ишлаб чиқиш тартиби бўйича йўриқнома ва лойиҳани экспертиза қилиш бўйича йўриқнома	Лойиҳавий ташкилот, лойиҳалар экспертизаси бўлими
3.2. Лойиҳани тасдиқлаш	Лойиҳани ишлаб чиқиш тартиби бўйича йўриқнома	Лойиҳавий ташкилот, тегишли муассаса томонидан лойиҳанинг тасдиқланиши

Амалдаги қонунчиликка кўра, қурилишнинг амалга оширилиши тегишли тартибда тасдиқланган лойиҳавий ҳужжатларсиз таъқиқланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, капитал қурилишда лойиҳалаштиришнинг марказий қисмини лойиҳанинг ТИА эгаллайди.

Таниқли хорижлик иқтисодчи-олимлардан В. Беренс, П. Хавранеклар фикрича: “техник-иқтисодий асослаш – салоҳиятли инвесторлар, лойиҳа қурувчилари ва молиячиларни инвестициялаш ва

3 Нешиной А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К0, 2006.

молиялаш усуллари бўйича қарор қабул қилиш учун зарур бўлган маълумотлар билан таъминловчи восита”⁴.

10.2-расм: Инвестиция лойиҳасини техник-иқтисодий асослаш босқичларининг ўзаро боғлиқлиги⁵

Россиялик олим В. Золотогоров: “техник-иқтисодий асослаш – инвестиция лойиҳасининг самарадорлиги ва мақсадлилигини кўриб чиқишга имкон берувчи техник ва ташкилий қарорлар, ҳисоб-смета, баҳолаш ва бошқа кўрсаткичларни акс эттирувчи ҳисоб-аналитик ҳужжатлар тўплами”⁶, – дея тавсифлайди.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, лойиҳани ТИА унинг самарадорлиги ва афзаллигини таъминлаш учун олиб борилган изланишлар натижасида олинган таҳлилий маълумотларни, баҳолаш ва ҳисоб-смета кўрсаткичларини, техник ва ташкилий қарорларни ўзида мужассам этувчи ҳисоб-аналитик ҳужжатлар тўплами ҳисобланади.

4 Беренц В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций. Пер. с англ. перер. и дополн. Изд-во. – М.: “Интерэксперт”, “Инфра-М”, 1995. С. 6.

5 Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: “Дашков и К0”, 2006.

6 Золотогоров В.А. Инвестиционное проектирование. Учеб.пос. – Мн.: “Экоперспектива”, 1998. С. 33.

10.4. Капитал қурилишда танлов ва тендерларни ташкил этиш тартиби

Танловлар иқтисодиётда нисбатан янги ҳодиса бўлиб, бунда буюртмачи бирор объектни қуриш ёки лойиҳалаш, асбоб-ускуналар етказиб бериш бўйича танлов эълон қилаётганлигини очиқ ёки ёпиқ шаклда хабардор қилади ва хоҳловчиларни шу танловда иштирок этишга таклиф қилади. Бунда махсус ҳужжат тайёрланади ва унда танловнинг асосий ғояси, унинг тижорат ва бошқа шартлари кўрсатилади. Бундай ҳужжатлар мажмуаси “тендер” деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилиш, шунингдек, илгари тўхтатиб қўйилган объектлар қурилишини давом эттириш билан боғлиқ ишлар ва хизматларнинг бутун комплексини бажариш, товарлар харид қилиш, асбоб-ускуналар сотиб олиш Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 3 июлдаги 302-сонли қарорига асосан танлов савдолари (тендерлар) орқали амалга оширилади. Уни ташкил этиш, ўтказиш тартиби ва шартларини ушбу қарорда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилишда танлов савдолари тўғрисида”ги низом белгилайди.

Инвестор, буюртмачи, танлов савдолари ташкилотчиси, танлов комиссияси ва оферентлар танлов савдоларининг асосий қатнашчилари ҳисобланади.

Танлов савдолари қуйидагиларга бўлинади:

- очиқ танлов савдолари – оферентлар сони чекланмайди;
- ёпиқ танлов савдолари – оферентлар сони чекланади.

Ёпиқ танлов савдолари ўтказиш тўғрисидаги қарор Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинади. Очиқ ёки ёпиқ танлов савдолари талабгорнинг малакаси олдиндан аниқланган ҳолда ёки аниқланмасдан ёхуд икки босқичли бўлиши мумкин.

Талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш танлов савдоларининг биринчи тури, танлов савдоларининг ғолибини аниқлаш унинг иккинчи тури ҳисобланади. Талабгорнинг малакаси олдиндан аниқланадиган очиқ ёки ёпиқ танлов савдоларини ўтказишда талабгорларнинг умумий рўйхати тузилади, талабгорнинг малакаси олдиндан аниқланади ва малакаси олдиндан аниқланган талабгорлар ўртасида танлов савдолари ўтказилади.

Икки босқичли танлов савдолари:

- буюртмачи танлов савдолари предметининг аниқ тавсифи ва ўзига хослигини шакллантириш имкониятига эга бўлмаган;

- шартномада ишларни уларнинг рентабеллигини таъминлаш учун етарли бўлган ёки тадқиқ этиш ёхуд ишлаб чиқишга сарфланган харажатлар қопланишини таъминлайдиган ҳажмларда бажариш назарда тутилган ҳоллардан ташқари, буюртмачи илмий тадқиқотлар, экспериментлар ўтказишга, қидирувлар ёки ишланмалар юзасидан шартнома тузиш ниятида бўлган ҳолларда ўтказилади.

Икки босқичли танлов савдолари қуйидаги тартибда ўтказилади:

- биринчи босқичда концептуал қарор ва техник, тижорат жиҳатидан аниқланиши ва тузатилиши зарур бўлган, танлов ҳужжатларида кўрсатилган шартлар асосида ишлаб чиқилган оферта баҳоси кўрсатилмаган ҳолда тақдим этилади. Танлов савдолари предмети параметрлари бўйича оферент билан музокаралар олиб борилишига йўл қўйилади. Оферталарнинг умумий сонидан танлов савдоларининг иккинчи босқичида қатнашишга йўл қўйиладиган оферталар танлаб олинади;
- иккинчи босқичда танлов савдолари предметининг аниқлаштирилган параметрлари ҳисобга олинган, баҳоси мажбурий тартибда кўрсатилган ҳолда оферталари танлов савдоларининг иккинчи босқичига ўтган қатнашчиларнинг таклифлари ва буюртмалари берилган ҳолда танлов ҳужжатларига тузатиш киритилади.

Қурилишда пудрат шартномалари конкурс асосида тузилади ва имзоланади. Конкурс шартлари буюртмачи томонидан аниқлаб олинади. Шартнома имзоланишигача қурилишни молиялаштириш ва ҳужжатлаштириш ишлари ҳам аниқлаб оlinиши талаб этилади.

Қурилиш ишларида олиб бориладиган тендерлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 сентябрдаги 375-сонли қарорига мувофиқ амалга оширилади. Тендерларнинг тартиби қарорнинг 5-иловасида “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида капитал қурилиш ишларида танлов савдолари – тендерларни ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги низомда келтирилган. Қурилиш ишларида тендер ўтказишдан мақсад белгиланган муддат ва қиймат доирасида қурилиш, монтаж, ремонт ишларини сифатли амалга оширувчи қурилиш ташкилотини танлов асосида танлаб олишдан иборат. Тендер савдоларини ўтказиш марказлаштирилган давлат маблағлари, маҳаллий ҳукумат маблағларидан

фойдаланган ҳолда қурилиш ишларини бажариш учун мажбурий шарт қилиб белгиланган. Тендерда қуйидаги томонлар қатнашади:

- буюртмачи – қурилиш ишларига буюртма берувчи ва тендерни чақирувчи, буюртмаловчи юридик шахс;
- тендерни уюштирувчи – буюртмачи томонидан тендерни ташкил этиш, уюштиришга буюртма олган шахс;
- “даъвогар” – тендерда ғолиб чиқиш мақсадида қатнашувчи қурилиш ташкилоти;
- тендер комиссияси – тендердаги таклифларни баҳоловчи ва ғолибни аниқловчи доимий ёки вақтинчалик таркибга эга орган.

Буюртмачи тендерни ташкил этиш мақсадида Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси ва муҳандис-консультатив фирмаларни ёллаши мумкин. Тендер уюштирувчи томон қуйидаги функцияларни бажаради:

- тендер савдоси жараёнини ташкил этиш ва расмийлаштириш;
- тендер ҳужжатларини ишлаб чиқиш;
- тендерга таклифномалар тарқатиш, тендерни эълон қилиш;
- тендер комиссияси таркибини белгилаш;
- тендерга келиб тушувчи таклифларни қабул қилиш.

Тендерни ўтказиш билан боғлиқ барча харажатлар буюртмачи томонидан тўланади. Тендерни ўтказишда буюртмачига қулайлик яратиш ва даъвогарларнинг ўз мажбуриятларини бажаришни таъминлаш мақсадида тендер ҳужжатлари тўплами пулга сотилади. Тендер ҳужжатлари қуйидагилардан иборат бўлади:

- тендер эълонининг матни;
- тендерга таклифномалар;
- қурилиш шартномасининг шартлари;
- савдода қатнашиш учун ариза шакли;
- савдода қатнашиш йўриқномаси;
- пудратчи тўғрисидаги маълумотларга талаблар;
- таклифларни техник, молиявий баҳолаш ва ғолибни аниқлаш мезонлари;
- қурилиш шартномаси лойиҳаси;
- тендернинг техник ҳужжатлари.

Тендер комиссияси таркиби буюртмачи томонидан белгиланади. Комиссияга буюртмачи вакиллари, лойиҳалаштириш, илмий изланиш, муҳандис-маслаҳатчи, молиявий ташкилотлар, маҳаллий назорат органлари мутахассислари аъзо бўлиши мумкин. Комис-

сияга тендерда ғолибни аниқлаш вазифаси юклатилган. Қурилиш ишларига тендер объект қурилиши молиявий маблағлар билан таъминланган ва зарур ҳужжатлар билан тасдиқланган ҳолдагина ўтказилади. Улар кредит шартномаси, ҳисоб-китоб счётидан кўчирма, банк маълумотномаси, маҳаллий ҳокимият органлари қарорлари бўлиши мумкин.

Тендер очик ва ёпиқ шаклда ўтказилади, очик шаклда мулкчилик шаклидан қатъи назар барча субъектлар қатнашиши мумкин, ёпиқ шакл иштирокчилари ва унинг ўтказилиши фақатгина Вазирлар Махкамаси томонидан белгиланади. Очик тендерлар ўтказилишидан 1-3 ой олдин эълон қилинади, эълонлар чоп этиладиган даврий нашрлар рўйхати Давлат архитектура қурилиш қўмитаси билан келишиб олинади. Ёпиқ тендерларда эса буюртмачи аввалдан белгиланган даъвогарларга савдода қатнашишга таклифномалар жўнатади ва тендер фақатгина уларнинг орасида ўтказилади.

Тендерлар буюртмачи жойлашган бинода ўтказилади, айнан шу ерда тендерга келиб тушган таклифлар – оферталар баҳоланади, таҳлил қилинади. Оферталар ёпиқ конвертларда тендер комиссияси номига юборилади, улар бир вақтда ва бир жойда очилади ва ўқилади. Тендер форумида даъвогарлар ёки оферентлар вакиллари қатнашиши мумкин. Оферталар қуйидаги мезонлар бўйича баҳоланади: таклиф қилинаётган қурилишлар хизматлари қиймати; қурилишни бажариш муддати; қурилиш ишлари тартиби; тажрибали субпудратчиларни жалб қилиш имкониятлари; бошқа техник, тижорат аспектлари ва афзалликлари. Тендерда ғолиб яширин овоз бериш йўли билан аниқланади. Тендер натижалари комиссия томонидан тасдиқлангач, тендер савдолари тугалланган деб ҳисобланади.

Тендерга биронта ҳам оферта келмаса ёки келган оферталар тендер талабларига мос келмаса, тендерлар ўтказилиши, кейинга қолдирилиши мумкин. Шунингдек, таклиф этилаётган нархларнинг энг кичиги объектнинг ҳақиқий баҳосидан сезиларли даражада катта бўлса ҳам тендерлар қайтадан ўтказилиши мумкин. Тендер муваффақиятли тугагач, ғолиб аниқлангандан сўнг буюртмачи ғолибга хабарнома – тендер офертасининг акцептини йўллайди ва у билан қурилиш шартномасини имзолайди.

Оферентларга бериладиган тендер ҳужжатлари экспертизадан ўтказилиши зарур, экспертиза ҳужжатларнинг тўлиқлиги,

тендер регламентига мослиги, конкурс савдолари шартларининг бажарилишини назорат қилиш мақсадида ўтказилади. Экспертиза ўтказувчи орган – Давлат архитектура қурилиш қўмитаси. Республикамизда тендер ҳужжатлари экспертизаси ушбу қўмитанинг 2002 йил 16 сентябрдаги 7-сонли қароридаги низомга мувофиқ амалга оширилади.

Қурилиш ҳажми катта ва мураккабликларга эга бўлса, қўмита четдан экспертларни жалб қилиши мумкин. Тендер ҳужжатлари экспертизага тўлиқ тақдим этилгандан сўнг, одатда, 2 кун ичида ўтказилади, экспертизанинг умумий муддати 10 кундан ошмаслиги керак, қайта экспертизанинг умумий муддати эса 5 кундан ошмаслиги керак. Экспертизада қуйидагилар текширилади:

- тендер ҳужжатлари тўлиқлиги;
- ҳужжатларда ягона терминология қўлланилиши;
- оферентларга қўйиладиган талабларга риоя қилиш;
- офертани техник ва молиявий баҳолаш мезонларининг объективлиги;
- тендер ҳужжатларининг техник қисмини тузишда фойдаланиладиган ҳужжатлар тахлили;
- тендер комиссиясини тузиш тўғрисидаги қарор;
- молиялаштириш манбаларини тасдиқловчи ҳужжатлар.

Экспертиза билан боғлиқ барча харажатлар буюртмачи томонидан қопланади, кейинчалик улар тендер предметининг умумий қийматига қўшиб юборилади. Тендер якуни бўйича хулоса тайёрланади.

Экспертиза тақдим этилган тендер ҳужжатларига асосан олиб борилади. Экспертизага қуйидагилар тақдим этилади:

- Савдода қатнашишига таклифнома.
- Шартнома умумий шартлари.
- Савдо қатнашчилари – оферентларга йўриқнома.
- Оферентнинг тендерда қатнашишига буюртмаси шакли.
- Шартнома лойиҳаси.
- Тендернинг техник қисми.
- Эълон матни.

Экспертиза натижалари ижобий бўлса, объектнинг тендер ҳужжатлари тасдиқлашга тавсия қилинади. Агар камчиликлар бўлса, объектнинг тендер ҳужжатлари қайта ишлашга юборилади.

10.5. Буюртмачи ва пудратчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари

Капитал қурилиш тизимида буюртмачи ва пудратчилар маълум ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга.

Буюртмачи қуйидаги ҳуқуқларга эга: талабгорнинг малакасини олдиндан аниқлаш ёки бусиз танлов савдолари ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш; расмий фармойиш берувчи ҳужжат чиқарган ҳолда танлов савдоларини ўтказиш шакли, тури ва санасини белгилаш; танлов савдолари ташкилотчиси функциясини амалга ошириш (ушбу функцияларни жалб этиладиган ташкилотга бериши мумкин); мустақил равишда ёки ихтисослаштирилган ташкилотни жалб этган ҳолда танлов савдолари предметининг бошланғич қийматини белгилаш.

Буюртмачининг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат:

- барча ишлар бажариб бўлинганидан кейин белгиланган нархнинг ҳаммасини пудратчига тўлаши ёки ишларнинг айрим босқичлари тугалланганидан кейин нархнинг тегишли қисмини тўлаши;
- пудратчидан олинган лойиҳа-смета ҳужжатларидан фақат шартномада назарда тутилган мақсадларда фойдаланиши, лойиҳа-смета ҳужжатларини пудратчининг розилигисиз учинчи шахсларга бермаслиги ва ундаги маълумотларни ошкор қилмаслиги;
- лойиҳа ва қидирув ишларини бажаришда шартномада назарда тутилган ҳажм ва шартларда пудратчига хизмат кўрсатиши;
- тайёр бўлган лойиҳа-смета ҳужжатларини тегишли давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари билан келишиб олишда пудратчи билан бирга қатнашиши;
- пудратчига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар туфайли лойиҳа ва қидирув ишларини бажариш учун бошланғич маълумотлар ўзгариши билан боғлиқ қўшимча харажатларни пудратчига тўлаши;
- тайёрланган лойиҳа-смета ҳужжатлари ёки бажарилган қидирув ишларининг камчиликлари борлиги муносабати билан учинчи шахс томонидан буюртмачига нисбатан қўзғатилган даъво юзасидан ишда қатнашишга пудратчини жалб қилиши шарт.

Пудратчининг мажбуриятлари. Лойиҳа ва қидирув ишлари

пудрат шартномасига мувофиқ пудратчи:

- ишларни лойиҳалаш ҳақидаги топшириқ ва бошқа бошланғич маълумотларга мувофиқ бажариши;
- тайёр бўлган лойиҳа-смета ҳужжатларини буюртмачи билан келишиб олиши, шунингдек, буюртмачи билан бирга тегишли давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари билан келишиб олиши;
- тайёр бўлган лойиҳа-смета ҳужжатлари ва қидирув ишлари натижаларини шартномада белгиланган муддатларда буюртмачига топшириши;
- буюртмачининг розилигисиз лойиҳа-смета ҳужжатларини учинчи шахсларга бермаслиги шарт.

Капитал қурилишда буюртмачи томонидан қуйидагилар таъминланади:

- ер участкасини танлаш ва ажратиш, бирламчи рухсат берувчи ҳужжатлар ва қурилиш ҳудудини тайёрлаш, лойиҳаолди ишларини ташкил этиш, лойиҳа, иш ҳужжатлари (объектни фойдаланишга тайёр ҳолда қуриш ҳолларидан ташқари) ва танлов ҳужжатларининг тасдиқланадиган қисмини келишиш, экспертизадан ўтказиш ва тасдиқлаш;
- лойиҳаловчи ва пудратчини (бош пудратчини) танлов савдолари орқали танлаш;
- ишларни бажариш ва молиялаштириш жадваллари билан биргаликда шартномалар тузиш;
- қурилиш объектини Давлат архитектура қурилиш назорати органларида рўйхатдан ўтказиш;
- пудратчига қуриш учун бирламчи рухсат берувчи ҳужжатларни бериш;
- бузиладиган, кўчириладиган ёки реконструкция қилинадиган бинолар, шунингдек, объект қурилиши ҳудудида яшаётган шахсларни кўчириш;
- молиялаштириш, пудратчи томонидан қабул қилинган шартнома мажбуриятлари ва шартномада қайд этилган бошқа функцияларга риоя қилиниши устидан назорат қилиш;
- техник кузатиш ва объект қурилиши устидан техник назорат қилиш;
- қурилиши тугалланган объектни белгиланган тартибда фойдаланиш учун қабул қилиш;

- кафолатли даврда аниқланган нуқсонлар бартараф этилиши устидан назорат қилиш.

Пудратчи томонидан қуйидагилар таъминланади: иш ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва унинг технология қисмини буюртмачи билан келишган ҳолда қурилиш жараёнида (объект фойдаланишга тайёр ҳолда қурилганда) эксперт кузатув; иш ҳужжатларини (объект фойдаланишга тайёр ҳолда қурилганда) технологик изчиллик ва объект қурилишининг аниқ шартлари билан боғлиқликда ҳажмлар ва муддатларда ишлаб чиқаришга бериш; ишларни бажариш жадвалига мувофиқ ҳамда белгиланган стандартлар, қурилиш меъёрлари ва қоидаларига риоя қилган ҳолда тасдиқланган лойиҳада назарда тутилган ишларни бажариш; шартномага мувофиқ қурилишни асбоб-ускуналар, конструкциялар ва қурилиш материаллари билан бутлаш; лойиҳа ечимлари ҳамда қурилиш меъёрлари ва қоидаларига риоя қилган ҳолда қурилиш-монтаж, махсус ва ишга тушириш-созлаш ишларини ўз вақтида ва сифатли бажариш; объектнинг ижроия ҳужжатлари, шу жумладан, сертификатланиши шарт бўлган маҳсулотга мувофиқлик сертификатлари, фойдаланилган қурилиш материаллари ва асбоб-ускуналарга техник паспортларни тузиш ва буюртмачига бериш; тасдиқланган лойиҳалар, бошқа талаблар ва шартнома мажбуриятларига мувофиқ объектни буюртмачига топшириш.

Буюртмачи ва пудратчи қонун ҳужжатлари ва шартнома шартларига мувофиқ бошқа функцияларни ҳам бажаради.

Буюртмачи билан пудратчи ўртасидаги вазифаларни аниқ тақсимлаш, шунингдек, уларнинг мулкӣ жавобгарлиги даражаси қонун ҳужжатлари ва танлов савдоси шартларига мувофиқ аниқ бир пудрат шартномасини тузишда аниқлаштирилади. Объектни фойдаланишга қабул қилиб олиш белгиланган сифат стандартлари ҳисобга олинган ҳолда “Давархитектқурилиш” кўмитаси органларининг ҳулосаси асосида буюртмачи томонидан таъминланади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Лойиҳаолди, лойиҳа, тендер ҳужжатлари ва контрактларни экспертизадан ўтказиш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3550-сонли 2018 йил 20 февралдаги қарорига асосан лойиҳаолди, лойиҳа, тендер ҳужжатлари ва контрактларни экспертизадан ўтказишнинг самарали ва аниқ механизмларини яратиш мақсадида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат

дастурларини шакллантириш ва молиялаштиришнинг янги тартибини жорий этиш тўғрисида” 2017 йил 18 декабрдаги ПҚ-3437-сонли ҳамда “Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва рўёбга чиқариш, давлат харидларини амалга ошириш доирасида ҳужжатларни комплекс экспертиза қилишнинг самарали тизимини яратиш тўғрисида” 2018 йил 8 январдаги ПҚ-3464-сонли қарорларига мувофиқ:

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги (ЛБМА) қошидаги Лойиҳаларни ва импорт контрактларини комплекс экспертиза қилиш маркази (ЛИК-КЭҚМ) ДУК (кейинги ўринларда матнда марказ деб юритилади):

а) лойиҳаолди ва лойиҳа ҳужжатларини, шунингдек, маҳсулотни тақсимлаш тўғрисидаги битимларга мувофиқ амалга ошириладиган, молиялаштириш манбаларидан қатъи назар стратегик фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва/ёки қайта ишлашни назарда тутадиган инвестициявий ва инфратузилмавий лойиҳалар бўйича лойиҳаолди ва лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш учун техник вазифаларни комплекс экспертизадан ўтказди;

б) қуйидагиларни:

- эквиваленти 100 минг АҚШ долларидадан ошадиган суммадаги;
- стратегик харид қилувчи томонидан, шунингдек, устав жамғармасида (устав капиталида) стратегик харид қилувчи улуши бўлган ташкилот томонидан амалга ошириладиган 50 минг АҚШ долларига тенг бўлган миқдордан ортиқ бўлган миқдордаги товарларни (ишлар, хизматларни) давлат томонидан харид қилиш учун техник вазифаларни комплекс экспертизадан ўтказишни амалга оширади;

в) қуйидагиларни:

- стратегик харид қилувчи билан, шунингдек, устав жамғармасида (устав капиталида) стратегик харид қилувчининг улуши бўлган ташкилотлар билан тузиладиган 50 минг АҚШ долларига тенг бўлган миқдордан ортиқ бўлган миқдордаги барча контрактларни;
- бюджет тизими бюджетлари, Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини молиялаштириш жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси, шунингдек, давлат мақсадли жамғармалари маблағлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан донор мамлакатлар,

халқаро, ҳукуматга доир бўлган ва ҳукуматга қарашли бўлмаган чет эл ташкилотлари билан тузиладиган шартномалари доирасида тақдим этиладиган чет эл грантлари, Ўзбекистон Республикаси томонидан ёки Ўзбекистон Республикаси кафолати остида жалб этиладиган чет эл кредитлари (қарзлари) (бундан тижорат банклари томонидан қайта молиялаштириладиган кредитлар мустасно) ҳисобидан давлат органлари, бюджет ташкилотлари, харид тартиб-таомилларини амалга ошириш учун йўналтириладиган бюджет маблағларини олувчилар, давлат мақсадли жамғармалари, шунингдек, устав жамғармасида (устав капиталида) 50 фоиз ва ундан ортиқ миқдордаги давлат улуши билан иштирок этувчи давлат корхоналари ва юридик шахслар, устав жамғармасининг (устав капиталининг) 50 фоизи ва ундан ортиғи 50 фоиз ва ундан ортиқ миқдорда давлат улушига эга юридик шахсга тегишли бўлган юридик шахслар, шунингдек, бошқа юридик шахслар билан тузиладиган эквиваленти 100 минг АҚШ долларига тенг бўлган миқдордан ортиқ бўлган суммадаги импорт контрактларини;

- Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш давлат дастурларига киритилган ёхуд Ўзбекистон Республикаси Президентининг ва Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари билан амалга ошириладиган лойиҳаларни рўёбга чиқариш доирасида, шунингдек, давлат харидларини амалга оширишда тузиладиган 100 минг АҚШ долларига тенг бўлган миқдордан ортиқ бўлган суммадаги импорт контрактларини экспертизадан ўтказди ва рўйхатга олади;
- бунда марказ билан харид қилинаётган буюмга нарх белгилаш ва/ёки етказиб берувчини аниқлаш масалалари келишиб олинмаган тақдирда, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда муайян етказиб берувчиларнинг номини ва/ёки товарлар (ишлар, хизматлар) қийматини кўрсатиш таъқиқланади;
- Фармонга асосан тендер ҳужжатлари ва контрактларини, шу жумладан, импорт контрактларини комплекс экспертизадан ўтказиш хизмати учун қўшимча қиймат солиғини ҳисобга олмаган ҳолда умумий сумманинг 0,1 фоизи миқдорида, бироқ энг кам иш ҳақининг 100 бараваридан ортиқ бўлмаган миқдорда ҳақ ундирилади;
- лойиҳаларнинг дастлабки техник иқтисодий асосланишини ёки дастлабки техник-иқтисодий ҳисоб-китобини, техник-иқтисодий асосланишини ёки техник-иқтисодий ҳисоб-китобини

комплекс экспертизадан ўтказиш учун ҳақ ушбу қарорнинг 4-иловасида белгиланган тартибда ундирилади.

10.6. Қурилиш-монтаж ишларининг смета қиймати таркиби ва тузилиши

Қурилишнинг қиймати ва уни молиялаштириш ҳажмларини аниқлаш, шунингдек, буюртмачи ва пудратчи ўртасидаги ҳисоб-ки-тобларни амалга оширишга оид ҳужжат сметани англатади ва у тайёр қурилиш маҳсулотининг баҳосини ифодалайди.

Пудрат шартномасида бажариладиган ишнинг баҳоси ёки уни аниқлаш усуллари кўрсатилади. Пудрат шартномасидаги ишнинг баҳоси пудратчининг чиқимлари ва унга тўланадиган ҳақни ўз ичига олади. Ишнинг баҳоси смета тузиш йўли билан аниқланиши мумкин. Иш пудратчи томонидан тузилган смета бўйича бажарилган тақдирда, смета буюртмачи томонидан тасдиқланган пайтдан бошлаб кучга эга бўлади ва пудрат шартномасининг бир қисми бўлиб қолади. Ишнинг баҳоси (смета) тахминий ёки қатъий бўлиши мумкин. Пудрат шартномасида бундай кўрсатма бўлмаса, ишнинг баҳоси (смета) қатъий ҳисобланади. Агар қўшимча ишларни бажариш зарур бўлиб қолса ва шу сабабли ишнинг тахминан белгиланган баҳосини (тахминий сметани) анча оширишга тўғри келса, пудратчи бу ҳақда буюртмачини вақтида огоҳлантириши шарт. Қурилиш шартномасида қуйидагилар акс эттирилади: томонларнинг мажбуриятлари, етказилган зарарларни қоплаш тартиби; мавжуд муаммоларни ҳал қилиш йўллари, хўжалик судига даъво аризасини киритиш тартиби; шартнома иштирокчиларининг малакасини тасдиқлаш.

Смета асосида қурилиш ишлари харажатлари: технологик, энергетик, кўтарма-транспорт ва бошқа ускуналар, корхона фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган бошқа асбоблар ва ишлаб чиқариш инвентарлари хариди харажатлари; ушбу ускуналарни ўрнатиш ишлари харажатлари; қурилиш майдонини ўзлаштириш харажатлари; техник ва муаллифлик назоратини амалга ошириш харажатлари; лойиҳа ҳужжатлари ишлаб чиқиш харажатларини ўз ичига олувчи капитал қўйилмалар ҳажми аниқланади.

Қурилиш-монтаж ишларининг смета қиймати буюртмачилар ва пудратчилар, ускуналар етказиб берувчилар билан шартномалар тузиш ва шартнома баҳосини аниқлаш ҳамда улар ўртасида ҳисоб-

лашишни амалга ошириш учун қўлланилади.

Смета қиймати кўрсаткичлари ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш объектларини қуриш ва реконструкция қилиш бўйича лойиҳавий ечимлар вариантларини баҳолаш ва улардан иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиғини танлаш учун зарур бўлади. Бундан ташқари смета қиймати қурилишни ташкил этиш ва ишларни бажариш вариантларини таққослаш, конструктив ва бажариладиган ишлар ҳажмини аниқлаш ҳамда қурилиш материаллари ва ускуналарни танлаш учун қўлланилади.

Лойиҳанинг смета қисми ўз таркибига қурилиш бўйича йиғма смета ва объект қурилиши бўйича смета ҳамда бажарилган иш турларини қамраб олади.

Бино ва корхона қурилиши бўйича йиғма-смета қурилишни молиялаштиришни амалга оширишдаги асосий ҳужжат ҳисобланади.

Йиғма-смета қуйидаги харажат турларини ўзида акс эттириши лозим: қурилиш майдонини тайёрлаш; ишлаб чиқариш аҳамиятига оид асосий объектлар; ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш аҳамиятига оид ёрдамчи объектлар; транспорт хўжалиги ва алоқа объектлари; электр-энергетика объектлари; канализация, иссиқлик ва газ таъминоти, сув таъминоти; корхона ҳудудини ободонлаштириш; вақтинчалик бино ва иншоотлар; лойиҳавий ва қидирув ишлари; бошқа ишлар.

Қурилиш учун йиғма-сметада кутилмаган ишлар ва харажатлар учун қуйидаги миқдорларда маблағлар захираси кўзда тутилади: якка тартибдаги объектлар қурилишини кўзда тутувчи саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт иншоотлари ва корхоналарини қуришдаги барча харажатлар умумий қийматининг 5 фоизи миқдорида; барча тармоқ корхоналарининг намунавий лойиҳалари бўйича объектлар барпо этилишидаги барча харажатлар умумий қийматининг 3 фоизи миқдорида.

Ҳозирги иқтисодий шароитда қурилиш объектлари смета қийматини аниқлаш босқичма-босқич амалга оширилади:

1. ТИА таркибидаги лойиҳа олди босқичида. ТИА кўрсаткичларининг ҳисоб-китоблари натижасида объектлар барпо этилишидаги тахминий харажатлар аниқланади.
2. Лойиҳа-смета ҳужжатларини ишлаб чиқиш босқичида. Лойиҳалаштирувчилар амалга оширилган ҳисоб-китоблар ва смета меъёрларини қўллаш натижасида объект қурилишининг

смета қийматини аниқлайди, шу жумладан, локал сметалари, алоҳида бажариладиган ишлар учун харажатлар қиймати ва қурилиш қийматининг йиғма-смета ҳисоб-китоби.

Объектнинг смета қийматини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади: бевосита харажатлар – БХ; устама харажатлар – УХ; режали жамғарма – РЖ (смета фойдаси). Унга кўра, қурилиш маҳсулотининг (объектининг) смета баҳоси (СБ) қуйидаги тенглик билан ифодаланди:

$$СБ = БХ + УХ + РЖ \quad (10.1)$$

Смета қиймати қурилиш маҳсулоти (объекти) учун эркин баҳонинг шаклланиши ва капитал қўйилмаларни аниқлашда асос бўлиб хизмат қилади.

10.7. Қурилишда нарх ва унда объект шартнома нархларини шакллантириш асослари

Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш, шартнома мажбуриятларига риоя этилиши ва қурилишнинг пировард натижалари учун инвестиция жараёни қатнашчиларининг жавобгарлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги “Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 395-сонли қарорида Ўзбекистонда капитал қурилишдаги шартномавий нархлар ягона услубияти барча мулк шакллари учун қабул қилинди. Таъкидлаш жоизки, шартномавий нархлар бозордаги мавжуд шароитларни ҳисобга олган материал қийматининг конъюнктураси, фойдаланиладиган машина ва механизмлар қиймати ҳамда пудрат ташкилотларининг фойдасини англатади. Шартнома Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни ҳамда капитал қурилиш соҳасидаги бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига мувофиқ тузилади. Ушбу қарорда паст рентабелли ва зарар кўриб ишлаётган пудрат-қурилиш ташкилотларини хусусийлаштиришда тегишли инвестиция мажбуриятлари мавжуд бўлган тақдирда объектларни қонун ҳужжатларига мувофиқ бепул беришга рухсат этилди.

Шунингдек, марказлаштирилган манбалар ҳисобига қурилишни ташкил этиш, молиялаштириш ва кредитлаш тартиби тўғрисидаги низом, объектларни фойдаланишга тайёр ҳолда қуришга доир Намунавий пудрат шартномаси ҳамда “Ўзбекистон Республикаси Инвестиция дастурини шакллантириш тартиби тўғрисида”ги низомлар тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 24 октябрдаги “Капитал қурилишда нархларни шакллантиришнинг смета-норматив базасини такомиллаштириш ва янгилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 463-сонли қарори қабул қилинди. қарорда “Давархитектқурилиш” қўмитаси амалдаги якка тартибдаги ва идоравий смета меъёрлари, уларнинг мақсадга мувофиқлиги, асосланганлиги ҳамда қўмитанинг меъёрий ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқлигини аниқлаш мақсадида тўлиқ хатловдан ўтказилиши ҳамда хатловдан ўтказиш учун “Давархитектқурилиш” қўмитаси эксперт комиссиялари ташкил этилиши ҳамда идоравий смета меъёрларини кескин қисқартириш чора-тадбирлари белгилаб берилди. Шунингдек, жорий шартномавий нархларни белгилаш учун идоравий смета меъёрлари фақат улар “Давархитектқурилиш” қўмитаси билан белгиланган тартибда мажбурий равишда келишиб олинган тақдирда кучга эга бўлиши қайд этилган.

Капитал қурилиш соҳасида товарлар, ишлар ва хизматлар харидининг ягона тизимини яратиш, танлов савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш механизмининг янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 3 июлдаги “Капитал қурилишда танлов савдолари тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 302-сонли қарори қабул қилиниб, унда:

- марказлаштирилган манбалар, давлат бошқарув органлари ва давлат корхоналари маблағлари ҳисобига молиялаштириладиган капитал қурилиш билан боғлиқ товарлар, ишлар ва хизматлар хариди фақат танлов савдолари натижалари бўйича амалга оширилиши;
- капитал қурилиш билан боғлиқ товарлар, ишлар ва хизматларни харид қилишда танлов савдолари мажбурий ўтказилиши учун буюртмачилар, танлов савдоларини ўтказишнинг белгиланган тартибига риоя қилиниши учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда танлов савдолари ташкилотчилари жавоб беришлари;

- сифатли бажарилган ишлар ва хизматларни ўз вақтида ва тўлиқ молиялаштириш юзасидан шартнома шартлари бажарилмаганлиги учун шартнома шартларига мувофиқ буюртмачи моддий жавоб бериши, шунингдек, кўрсатиб ўтилган сабаблар натижасида солиқ органлари томонидан ҳисобланган, уларга тўланган жарималар ва пеняни пудратчига тўлиқ қоплаши;
- танлов савдолари натижалари бўйича тузилган шартномада назарда тутилган шартларнинг ўзгариши, буюртмачи билан пудратчи ўртасида келишув мавжудлигидан қатъи назар, фақат улар белгиланган тартибда танлов комиссияси томонидан кўриб чиқилгандан ва тасдиқлангандан кейин қабул қилинган, деб ҳисобланиши;
- қурилишнинг амалдаги қийматини танлов савдолари натижалари бўйича шартномада белгиланган шартномавий нархга нисбатан камайтириш натижасида тежалган маблағлар пудрат ташкилотининг тасарруфида қолиши белгилаб қўйилди.

10.8. Капитал қўйилмалар самарадорлигини баҳолаш ва унда назорат ишларини олиб бориш

Ҳозирги кунда шундай вазият юзага келдики, корхоналар, лойиҳалаш ва илмий-тадқиқот институтлари, банклар ва бошқа тижорат ташкилотлари инвестицияларни иқтисодий асослашнинг замонавий услубияти билан қуролланмаганлиги улардан фойдаланиш самарадорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Сўнгги йилларда иқтисодий адабиётларда инвестицияларни иқтисодий асослаш услубиятига бағишланган кўпгина масалалар ёритиб келинмоқда. Шу боисдан тижорат ташкилотлари учун маъқул ва тушунарли бўлган ҳамда халқаро амалиётни ҳисобга олувчи инвестицияларни иқтисодий асослашнинг умумтан олинган услубиятини ишлаб чиқиш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Собиқ Иттифоқ даврида капитал қўйилмаларнинг абсолют ва таққослама самарадорлигини аниқлаш услубияти амал қилар эди. Мазкур услубият ягона бўлиб, амалиётда кенг қўлланилди ва ҳозирги давргача ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ.

Капитал қўйилмаларнинг абсолют ва таққослама самарадорлигини аниқлаш услубияти икки усулдан иборат бўлиб, биринчиси, капитал қўйилмаларнинг абсолют самарадорлигини аниқлаш

услугияти, иккинчиси, капитал қўйилмаларнинг таққослама самардорлигини аниқлаш услубиятидир.

Мазкур услубиятнинг айрим жиҳатларига тўхталиб ўтамиз.

Капитал қўйилмаларнинг иқтисодий самарадорлик коэффициенти ($E_{кп}$). Ушбу кўрсаткич фойданинг капитал қўйилмалар ҳажмига нисбати орқали аниқланади:

$$E_{кп} \text{ (умумий)} = \frac{\Pi}{K} \quad (10.2)$$

$$E_{кп} \text{ (ишлаб чиқаришда)} = \frac{T_c - C}{K} \quad (10.3)$$

$$E_{кп} \text{ (савдода)} = \frac{H - И}{K} \quad (10.4)$$

Бу ерда:

Π – режалаштирилган даврдаги йиллик фойда;

K – объект қурилишига капитал қўйилмалар (қурилатган объектнинг смета қиймати);

T_c – лойиҳа бўйича бир йилда ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (улгуржи нархларда, солиқсиз);

C – маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик таннари;

H – савдо устамалари суммаси (чегирма ва устамалар);

$И$ – муомала харажатлари суммаси.

Капитал қўйилмаларни қоплаш муддати ($T_{кп}$). Мазкур кўрсаткич капитал қўйилмалар ҳажмининг фойдага нисбати билан аниқланади ва қуйидаги формула кўринишига эга:

$$T_{кп} \text{ (барча корхоналар учун умумий)} = \frac{K}{\Pi} \quad (10.5)$$

$$T_{кп} \text{ (ишлаб чиқаришда)} = \frac{K}{T_c - C} \quad (10.6)$$

$$E_{кп} \text{ (савдода)} = \frac{K}{H - И} \quad (10.7)$$

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти бозор муносабатларига ўтиши муносабати билан юқорида таъкидланган услубият маънавий жиҳатдан эскирди ва амалиётда ундан кенг фойдаланиш

мумкин эмас. Аввало, бунинг сабабини кўрсатишдан олдин, нима учун ушбу услубият маънавий жиҳатдан эскирганлигининг моҳиятини ойдинлаштириш зарур. Хусусан, капитал қўйилмаларнинг юқорида таъкидланган услубиятида вақт омили ҳисобга олинмас эди, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, унинг таннархи, фойда ва рентабеллик даражалари вақт омилини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилинмас эди.

Бугунги кунда ҳўжалик юритувчи субъектлар капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини баҳолашда вақт омилини ҳисобга олиши ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, унинг таннархи, фойда ва рентабеллик даражаларининг вақт мобайнида ўзгаришини баҳолаши лозимдир. Бундай операция дисконтлаштириш деб номланди.

Капитал қурилиш ишларининг юқори сифат даражасига эришишда қурилиш сифати юзасидан олиб бориладиган назорат муҳим ўрин эгаллайди. Қурилиш сифати юзасидан назорат қурилиш-монтаж ишлари, шунингдек, қурилиш материаллари ва буюмларининг мувофиқлигини текширишни англатади. Қурилиш-монтаж ишларининг сифати бўйича назоратни давлат муассасалари, буюртмачилар ва лойиҳавий ташкилотлар (лойиҳа муаллифлари) амалга оширадilar. Бунда ички ва ташқи назорат фарқланади. Қурилиш сифати бўйича давлат назоратини давлат ҳокимияти органлари, тегишли қўмиталар (Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, “Давархитектқурилиш” қўмитаси) амалга оширади. Ушбу муассасалар лойиҳавий ҳужжатлар бўйича бажарилган ишларнинг мувофиқлигини текширади. Қурилиш назоратини амалга ошириш тартиби меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланади.

Назорат саволлари

1. *Капитал қурилиш, капитал қўйилмалар, “қурилиш саноати” тушунчаларини ёритиб беринг.*
2. *Мамлакат иқтисодиёти учун қурилиш муддатини қисқартиришнинг аҳамиятини кўрсатинг.*
3. *Қурилишнинг уч босқичи: тайёргарлик босқичи, қурилиш босқичи, қурилиш маҳсулоти реализациясини ёритинг.*
4. *Қурилиш ишлаб чиқаришининг давомийлиги деганда нимани тушунаси?*
5. *Қурилишнинг ташкилий шакллари ва капитал қурилишда лойиҳалаштириш деганда нимани тушунаси?*
6. *Капитал қурилишда танловни ташкил этиш қандай амалга оширилади?*
7. *Капитал қурилишда тендерларни ёритинг.*

8. Буюртмачи ва пудратчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари аҳамиятини айтиш.
9. Қурилиш-монтаж ишларининг смета қиймати таркиби ва тузилиши қандай тартибда тузилади?
10. Қурилишда нархни шакллантириш асослари нимага боғлиқ?
11. Капитал қўйилмалар самарадорлигини баҳолаш усуллари ва уларни қўллаш амалиётини тушунтириб беринг.
12. Капитал қурилишда назорат ишларини олиб бориш механизмни тушунтириб беринг.

Тест саволлари

1. Капитал қурилиш – бу?

- А. Асосий фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг шакллари билан биридир.
- Б. Айланма фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг шакллари билан биридир.
- В. Мажбуриятларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шакллари билан биридир.
- Г. Қарзларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шакллари билан биридир.

2. Қандай жараёнлар капитал қурилишни англатади?

- А. Янги қурилиш, кенгайтириш, таъмирлаш, техник қайта қурилантириш ва амалдаги объектларни модернизация қилиш йўли билан ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларини барпо этиш.
- Б. Техник қайта қурилантириш ва амалдаги объектларни модернизация қилиш йўли билан ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларини барпо этиш.
- В. Янги қурилиш, кенгайтириш, таъмирлаш йўли билан ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларини барпо этиш.
- Г. Модернизация қилиш йўли билан ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларини барпо этиш.

3. “Капитал қурилиш” тушунчаси адабиётлар ва амалиётда неча хил тарзда талқин қилинади?

- А. Моддий ишлаб чиқаришнинг тармоғи сифатида, ишлаб чиқариш фаолиятининг тури сифатида.
- Б. Номоддий ишлаб чиқаришнинг тармоғи сифатида, ишлаб чиқариш фаолиятининг тури сифатида.
- В. Асосий тармоғи сифатида, ишлаб чиқариш фаолиятининг тури сифатида.
- Г. Хизмат кўрсатиш тармоғи сифатида, ишлаб чиқариш фаолиятининг тури сифатида.

4. Қурилиш саноати деганда нима тушунилади?

- А. Саноат ишлаб чиқариш блоклари ва конструкциялар ҳолатидан келиб чиқиб, қурилиш ишлаб чиқариши бино ва иншоотларини монтаж қилиш

ва йиғиш жараёнини механизациялаштириш.

- Б. Қурилиш ишлаб чиқариши бино ва иншоотларини монтаж қилиш ва йиғиш жараёнини механизациялаштириш.
- В. Саноат ишлаб чиқариш иншоотларини монтаж қилиш ва йиғиш жараёнини механизациялаштириш.
- Г. Конструкциялар ҳолатидан келиб чиқиб, қурилиш ишлаб чиқариши бино ва иншоотларини монтаж қилиш ва йиғиш жараёнини механизациялаштириш.

5. Капитал қурилиш босқичларини айтинг.

- А. Тайёргарлик босқичи, қурилиш босқичи, қурилиш маҳсулоти реализацияси.
- Б. Қурилиш босқичи, қурилишни амалга оширишни топшириш.
- В. Тайёргарлик босқичи, қурилиш майдонини танлашни фойдаланишга (эксплуатацияга) топшириш.
- Г. Қурилиш маҳсулоти реализацияси, қурилиш объектидан фойдаланиш.

11-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Таянч иборалар: инвестицион қарор, ЮНИДО, молиявий баҳолаш, иқтисодий баҳолаш, оддий (ёки статистик) баҳолаш усуллари, дисконтлашга асосланган баҳолаш усуллари, инвестиция қоплаш муддати, инвестиция самарадорлиги коэффициенти, соф жорий қийматни аниқлаш усули, фойданинг ички меъёрини ҳисоблаш усули, инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш усули, дисконтлашнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усули.

11.1. Инвестиция лойиҳаларининг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг мазмуни ва аҳамияти

Ҳар қандай инвестор ёки хўжалик юритувчи субъектлар учун инвестицион қарорлар қабул қилиш жуда қийин вазифа ҳисобланиб, бунда асосий мезон инвесторнинг бойлигини кўпайтириш, корхонанинг қийматларини ошириш мезонларига қаратилади. Унинг омиллари корхона даромадлари ўсиши, молиявий риск ёки ишлаб чиқариш харажатларининг камайиши, корхона ишлари самарадорлиги даражасини ошириш ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда корхоналар молиявий ҳисоботларини оммавий-ахборот воситалари орқали ёки ҳар хил тўпламлар ҳолатида чоп этиб, эълон қилиш нормал ҳолат ҳисобланади.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси, шу билан бирга, ЮНИДО (United Nations Industrial Development Organization) тавсияларини ҳисобга олган ҳолда инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини баҳолаш икки мезон асосида, яъни молиявий ва иқтисодий баҳолаш орқали амалга оширилади. Инвестиция лойиҳаси самарадорлигини баҳолашнинг бу иккала мезони ҳам бир-бирини тўлдириб туради. Молиявий баҳолаш инвестиция лойиҳасини амалга ошириш жараёнидаги ликвидлигини таҳлил қилишда қўлланилади. Бошқача айтганда, молиявий баҳолаш вазифаси лойиҳани белгиланган муддатларда амалга ошириш учун унинг жами молиявий мажбуриятларини бажаришга корхонанинг етарли молиявий ресурслари бўлишини белгилашдир. Иқтисодий баҳолаш эса инвестиция лойиҳасининг потенциал қобиляти, шу лойиҳага қўйилган маблағларнинг қийматини сақлаб қолиш ва уларнинг ўсиши суръати етарли даражасини яратиб беришда қўлланилади.

Тақдим этилаётган объектни инвестициялашда молиявий баҳолаш (ёки молиявий асосланганлик баҳоси) инвестиция жараёнининг ажралмас қисми ҳисобланади. Инвестор молиявий ҳолати номаълум бўлган юридик ёки жисмоний шахслар билан ҳеч қандай муносабатлар олиб бормади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда корхоналар молиявий ҳисоботларини оммавий ахборот воситалари орқали ёки ҳар хил тўпламлар ҳолатида чоп этиб, эълон қилиш меъёрий ҳолат ҳисобланади.

Жаҳон амалиётида инвестиция лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг бир қанча усуллари ишлаб чиқилган бўлиб, уларни шартли равишда икки катта гуруҳга бўлиш мумкин:

- оддий (ёки статистик) баҳолаш усуллари;
- дисконтлашга асосланган баҳолаш усуллари

11.1-расм. Инвестиция лойиҳаси самарадорлигини баҳолаш¹

1 Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молия-

Биринчи гуруҳга қуйидагилар киради:

- инвестиция қоплаш муддати (Payback давр, PP);
- инвестиция самарадорлиги коэффиценти (Accounting Rate of Return, APP).

Иккинчи гуруҳга қуйидагилар киради:

- соф жорий қийматни аниқлаш усули (Net Present Value, NPV);
- фойданинг ички меъёрини ҳисоблаш усули (Internal Rate of Return, IRR);
- инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш усули (Profitability index, PI);
- дисконтлашнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усули (Diskount, DPP).

11.2. Инвестиция лойиҳаларининг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг оддий (анъанавий) усуллари

Инвестиция лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлигини баҳолашда қўлланиладиган қоплаш муддати ва рентабеллик даражаси усуллари ҳам аввалдан маълум бўлиб, улар миллий ва хорижий амалиётда то пул тушумларининг дисконтланишига асосланган усулларнинг кенг қўлланилишига қадар асосий кўрсаткичлар сифатида амал қилиб келинган. Ушбу усулларнинг соддалиги ва тушунарлилиги махсус иқтисодий билим, кўникма, малака, тайёргарлик ва тажрибага эга бўлмаган ходимлар ўртасида ҳам қўлланилишига сабаб бўлади. Ҳозирги кунда тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари салоҳиятли қарз олувчиларга инвестиция ресурсларини тақсимлаш шартларини маълум қилишда, одатда, ушбу иккита усулдан, яъни қоплаш муддати ва рентабеллик даражаси кўрсаткичларидан фойдаланмоқда.

Инвестицияларнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усули пул оқимларини дисконтлашга асосланган усуллардан фарқли равишда инвестицияларнинг номинал миқдорда қайтарилиши мумкин бўлган даврни аниқлашга хизмат қилади. Шунга кўра, бу усул инвестиция лойиҳасини амалга оширишдан олинадиган даромадлар ҳисобига инвестиция сарфларининг қоплаш даврини аниқлашга асосланган. Қоплаш муддатини аниқроқ тушуна-

лаштириш ва уларнинг мониторинги. Дарслик. – Т.: Иқтисод-молия, 2006. 84-бет.

диган бўлсак, бу лойиҳани яқунлаш давридаги ёки ундан олинган даромад инвестициялар суммасига тенг бўлган даврга тенгдир.

Уни ҳисоблаш формуласи қуйидагичадир:

$$PP = \frac{I_0}{CF_t^{(3)}} \quad (12.1)$$

Бу ерда,:

I_0 – бошланғич инвестициялар;

CF_t^{Σ} – инвестиция лойиҳасини амалга оширишдан олинган йиллик пул тушуми суммаси. У соф фойдани ёки йиллик даромад (Д) ва харажат (Х) ўртасидаги (амортизациясиз А) фарқни ифодалайди.

1-мисол. Фараз қилайлик, инвестиция лойиҳаси учун 140 млн. сўм миқдорида инвестициялаш кўзда тутилмоқда ва лойиҳани амалга ошириш жараёнида олинадиган пул тушумлари миқдори йиллар бўйича қуйидагини: биринчи йилда 37750 минг сўм, иккинчи йилда 42390 минг сўм, учинчи йилда 47430 минг сўм, тўртинчи йилда 51140 минг сўм ва бешинчи йилда 60030 минг сўмни ташкил этади. Бунда қопланиш муддати (PP) неча йилга тенг эканлигини аниқланг.

Бунда уч йиллик пул тушумлари йиғиндиси бошланғич инвестициялар миқдоридан кичик, яъни йил 127570 минг сўмни ташкил этади. Тўрт йил бўйича катта (178710 минг сўм) эканлигини ҳисобга олсак, инвестицияларнинг аниқ қопланиш муддати инвестиция лойиҳасининг тўртинчи йилги фаолиятига боғлиқлигини кўрамиз. Олинган уч йиллик даромадларнинг (127570 минг сўм) бошланғич инвестициялардан (140 млн. сўм) фарқи 12430 минг сўмни ташкил этишини ҳисобга олсак (140000 – 127570), ушбу қолдиқ сумманинг тўртинчи йилда олинган даромадларга нисбати унинг қопланиш муддатини кўрсатади, яъни $12430/51140=0,24$ коэффицентни, йил ҳисобида эса 2 ой 28 кунни (3 йил+2 ойу 28 кун) ташкил этишини ҳосил қиламиз. Шундай қилиб, инвестиция лойиҳасини қоплаш муддати, яъни лойиҳани амалга оширишдан олинадиган тушумлар қилинган харажатларни қоплаш вақти ҳисобланади.

Қоплаш муддатида иккинчи ёндашув, бу инвестицияларнинг бошланғич суммаси йиллик тушумларнинг (ўртача йиллик) миқдorigа бўлинади. Бу кўрсаткич пул тушумлари йиллар бўйича тенг бўлган ҳолларда қўлланилади.

Инвестицияларнинг бухгалтерия рентабеллик даражаси (APP) ёки фойданинг оддий меъёри (POI) бухгалтерия ҳисоботи маълум-

мотларига асосланган ҳолда аниқланадиган ўртача даромадни инвестицияларнинг ўртача йиллик ҳажмига бўлиш орқали аниқланади. Бунда ҳисоб-китоб ишлари фоизлар ва солиқларни тўламасдан аввалги фойда миқдори асосланиб амалга оширилиши мумкин ёки у солиқларни тўлагандан кейинги, лекин фоиз тўловларигача бўлган даромадга асосланади. Энг яхшиси, солиқ тўлагандан кейинги соф фойда миқдори танлаб олинганлигидир. Чунки у корхона таъсисчилари ва инвесторлар оладиган ҳақиқий фойдани ифодалайди. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$ARR = \frac{D (1 - C_c)}{(C_a^b - C_a^0) / 2} \quad (12.2)$$

бу ерда:

Д – фоиз ва солиқ тўловларигача ёки солиқ тўланиб, фоизлар тўлангунгача бўлган даромад;

C_c – солиқ тўлаш ставкаси;

C_a^b , C_a^0 – активларнинг кўриб чиқиладиган даврига бўлган бошланғич ва охириги суммаси, қиймати.

2-мисол. Фараз қилайлик, инвестиция лойиҳаси учун 140 млн. сўм харажат қилинган, лойиҳани амалга ошириш жараёнида олинadиган соф фойда миқдори йиллар бўйича қуйидагига: биринчи йил 3350 минг сўм, иккинчи йил 10990 минг сўм, учинчи йил 15480 минг сўм, тўртинчи йил 21640 минг сўм ва бешинчи йил 22790 минг сўмни ташкил қилса, у ҳолда фойданинг оддий меъёри (ROI) қандай ҳисобланади?

Бу лойиҳа бўйича олинadиган соф фойда йиллар бўйича ўзгарувчан бўлганлиги сабабли, авваламбор, ўртача йиллик фойдани ҳисоблаб топамиз.

$$P_q = (3350 + 10990 + 15480 + 21640 + 22790) \text{ минг сўм} : 5 = 74250 \text{ минг сўм} : 5 = 14850 \text{ минг сўм}$$

Шундан сўнг фойданинг оддий меъёрини (POI) ҳисоблаймиз:

$$ROI = 14850 \text{ минг сўм} : 140.000 \text{ минг сўм} = 10,6 \, \%$$

Бу фойда меъёри инвестор талаб қилган меъёрни беради. Шунинг учун бу лойиҳанинг жалб этувчанлиги тўғрисида, яъни уни маъқуллаш мумкин.

Бу усуллар асосий афзалликлари шуки, ҳисоб-китоб ишларининг оддийлиги ва қулайлигидир. Камчиликлари эса келгуси пул

тушумларининг қийматини жорий вақтга нисбатан ҳисобга олинмаслигидадир.

11.3. Инвестиция лойиҳаларининг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг дисконтлашга асосланган усуллари

Инвестиция лойиҳасини баҳолаш лойиҳани амалга оширишдан олдин бажарилиши сабабли пул оқимлари ҳақидаги маълумотлар ҳам олдиндан режалаштирилади. Лойиҳа самарадорлигини баҳолашда пул оқимларини режалаштириш ва уларни ҳисобга олиш жараёни асосий ўринни эгаллайди ва инвестиция лойиҳаларининг ҳақиқий самарадорлигини аниқлашга жиддий таъсир кўрсатади.

Дисконтлаш усули (ноанъанавий усул)нинг мазмуни шундан иборатки, пул маблағларининг қиймати муайян вақтда бир хил эмаслиги, яъни бугунги бир сўм бир йилдан кейинги бир сўмга (истеъмол қиймати бўйича) тенг эмаслиги концепциясига асосланади. Дисконтлашга асосланган усулларнинг барчасида – соф жорий қийматни аниқлаш усули (Nete Presents Valie, NPV), фойданинг ички меъёрини ҳисоблаш усули (Internal rayte of return, IRR), инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш усули (Profitability Index, PI), дисконтлашнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усули (Dusskoynt Paysbask period, DPP)да инвестиция лойиҳаларининг муайян даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг ўртасидаги фарқ – соф пул оқими (Cash Floyiw – CF) аниқланиб, дисконтлаштириш йўли билан ҳисобланади. Бинобарин, дисконтлашга асосланган усулларнинг моҳиятини тушуниш учун, аввало, корхона пул оқимларининг мазмунини ва соф пул оқimini аниқлаш формуласини билиб олишимиз керак бўлади.

Корхона пул оқимлари, асосан, қуйидагилардан ташкил топади:

- операцион фаолиятнинг соф пул кирими/чиқими (4-шакл, 050-қатор);
- инвестицион фаолиятнинг соф пул кирими/чиқими (4-шакл, 100-қатор);
- молиявий фаолиятнинг соф пул кирими/чиқими (4-шакл, 180-қатор).

Пул тушумлари ва чиқимларини таҳлил этиш инвестиция лойиҳаларини баҳолашда жуда муҳим саналади. Инвесторларни бойликни ўстирувчи тушумнинг қанчалиги, пул маблағлари кирими ва чиқимигина қизиқтирмасдан, балки корхонанинг бюджет олдидаги

мажбуриятлардан холи бўлгандаги, яъни солиқларни тўлагандан кейинги қоладиган натижа (фойда) қизиқтиради.

Буни қуйидаги кўринишдаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$\Pi_T = C_T - (X - A) - T_{\Phi} - T_c \quad (12.3)$$

Бу ерда:

Π_T – пул тушумлари;

C_T – сотишдан олинган тушум;

X – харажатлар йиғиндиси (жорий харажатлар);

A – амортизация ажратмаси;

T_{Φ}, T_c – тўланган фоизлар ва солиқлар.

Иқтисодий адабиётларда инвестиция лойиҳаларининг соф пул оқимини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

- сотишдан тушган тушум;
- ўзгарувчан харажатлар;
- амортизация;
- кредит учун фоиз.

Бошқа доимий харажатлар:

= Солиққа тортиладиган база

- Фойда (даромад) солиғи
= Корхона ихтиёрида қоладиган фойда (соф фойда)
+ Амортизация

Корхонанинг соф пул оқими ($Cash\ Flow - CF$)².

Инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини дисконтлаш асосида баҳолаш усуллари ҳар қандай инвестиция лойиҳасининг даромадлилиги, самарадорлилиги, фойдалилилиги ҳамда уларнинг жалб этувчанлигини аниқлаб бера олади. Лекин айрим ҳолларда инвестиция лойиҳаларини баҳолашда барча усулларни қўллаш зарурати бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу усулларнинг қўлланилиши таҳлил қилинаётган ҳар бир лойиҳанинг ўзига хос жиҳати ва хусусиятларини инобатга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Лойиҳанинг жалб этувчанлигини баҳолаш усуллари унинг барча хусусиятларини очиб бера олмаса ҳам, лойиҳанинг ҳақиқий самарадорлигини аниқлашда асосий хизмат вазифасини ўтайди.

2 Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций. – М.: КНОРУС, 2009. С. 65.

Корхона пул оқимининг характеристикаси³

Корхона фаолияти тури	Фойда (кирим)	Харажатлар (чиқим)
Инвестиция фаолияти	а) асосий воситаларни сотиш; б) номоддий активларни сотиш; в) узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиш; г) оборот капиталининг камаيши ҳисобига тушумлар	а) капитал қўйилмалар; б) номоддий активларни сотиб олиш; в) оборот капиталининг ўсиши ҳисобига харажатлар; г) узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш
Операцион фаолият	а) маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан келиб тушган пул маблағи; б) операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари	а) моддий неъмат, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблағлари; б) ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблағлари; в) операцион фаолиятнинг бошқа пул тўловлари
Молиявий фаолият	а) акциялар чиқаришдан ёки хусусий капитал билан боғлиқ бўлган бошқа воситалардан келган пул тушумлари; б) олинган фоизлар ва дивидендлар; г) молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари, шу жумладан, қарзлар бўйича пул тушумлари	а) хусусий акциялар сотиб олингандаги пул тўловлари; б) тўланган фоизлар ва дивидендлар; в) узоқ ва қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар бўйича тўловлар; г) лизинг бўйича тўловлар; д) молиявий фаолиятнинг бошқа тўловлари

Соф жорий қиймат (NPV) – инвестициялаш объектдан фойдаланиш даврида олдиндан қатъий белгиланган ва ўзгармас фоиз ставкасида олинадиган даромадлар ва қилинадиган харажатларнинг алоҳида муайян даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг дисконтлаштирилиши йўли билан олинган ва улар ўртасидаги фарқни ифодаловчи қиймат. Унинг моҳияти шундаки, йиллик соф

3 Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2006. 90-бет.

пул оқими миқдори ҳар бир давр учун лойиҳани амалга оширишнинг бошланғич йилига келтирилади ва у оқибатда ўзини пул миқдорида соф жорий қиймат ёки соф дисконтлаштирилган даромад сифатида намоён этади.

Уни ҳисоблаш формуласи қуйидагича:

$$NPV = \frac{CF_1}{(1+d)^1} + \frac{CF_2}{(1+d)^2} + \dots + \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0$$

$$ёки NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0 \quad (12.4)$$

бу ерда:

NPV – соф жорий қиймат;

д – дисконтлаш ставкаси;

И₀ – бошланғич инвестиция;

CF_t – t давр охирида келиб тушган пул оқими.

3-мисол. Бирон-бир инвестиция лойиҳаси учун 140 миллион сўм инвестиция қилиш талаб этилади ва ундан кутиладиган натижа йиллар бўйича 18, 40, 75 ва 80 млн. сўмни ташкил этди.

Ўзгармас шароитда доимий дисконт ставкаси – 11 %.

У ҳолда:

$$NPV = \left[\frac{18}{(1+0,11)} + \frac{40}{(1+0,11)^2} + \frac{75}{(1+0,11)^3} + \frac{90}{(1+0,11)^4} \right] - 140 =$$

$$= (16,2 + 32,5 + 54,8 + 52,7) \text{ млн.сўм} - 140 \text{ млн.сўм} = (156,2 - 140) \text{ млн.сўм} = 16,2 \text{ млн.сўм}$$

Агар инвестиция лойиҳаси йиллар давомида молиявий ресурсларнинг кетма-кет инвестицияланишини талаб этса, у ҳолда NPVни ҳисоблаш қуйидагича бўлади:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t}, \quad (12.5)$$

Бу ерда:

И_t – t давридаги инвестициялар сарфи.

NPVни ҳисоблашда, одатда, доимий ставка (д) қўлланилади. Аммо баъзи бир вазиятларда, масалан, ҳисоб (фоиз) ставкасининг ўзгариши кутилаётган пайтда йиллар бўйича индивидуал дисконтлаш ставкасидан фойдаланиш мумкин. Бу эса ўз навбатида, ҳисоб-китоб ишларини мураккаблаштиради.

Дисконт ставкаси меъёри капитал бозоридаги узоқ муддатли ссудалар бўйича фоиз ставкаси ёки ссуда олувчи томонидан тўла-

надиган фоиз ставкасига ҳақиқатда тенг бўлиши керак. Бошқача сўз билан айтганда, дисконт меъёри инвесторнинг ўзи учун ундан пасти самарасиз деб ҳисобланган минимал фойда меъёри бўлиши керак.

Инвестиция лойиҳаларини соф жорий қиймат усули асосида баҳолашдан олинган натижа, яъни соф жорий қиймат ижобий миқдорга эга бўлса ($NPV > 0$), у ҳолда инвестицияларнинг рентабеллиги дисконт миқдоридан юқори бўлади, $NPV = 0$ ҳолатда лойиҳа рентабеллиги дисконт ставкасига (минимал қоплаш меъёрига) тенг бўлади, агар $NPV < 0$ бўлса, лойиҳа рентабеллиги минимал миқдордан паст бўлади.

Биринчи икки ҳолатда инвестиция лойиҳасини амалга ошириш мумкин. Бунда биринчиси инвестор капиталининг ўсиши таъминланишини кўрсатса, иккинчиси кўпаймаслигини ҳам, камаймаслигини ҳам билдиради. Учинчи ҳолатда эса лойиҳадан кутиладиган даромадни олиш имконини бермайди.

Соф жорий қиймат усули бошланғич инвестиция миқдорининг, яъни инвестор бойлигининг қанчалик ўсишини миқдорий жиҳатдангина кўрсата олади, холос.

Лекин инвестициялашнинг самарадорлигини аниқлашда миқдорий ўзгаришлар ва натижаларнинг ўзи етарли бўлмайди.

Шунинг учун инвестицияларнинг қандай нисбий ўсишга эга эканлиги ва унинг ўсиш даражасини аниқлаш учун иқтисодий баҳолашнинг бошқа усулларида фойдаланишга тўғри келади.

Фойданинг ички меъёри усули (IRR) пул тушумларининг дисконт қиймати пул чиқимларининг дисконт ставкасига тенг бўлгандаги даромадлилиқ даражаси ёки бўлмаса, лойиҳадан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қийматига, соф жорий қиймат эса нолга тенг бўлгандаги дисконт меъёридир. Бу кўрсаткични аниқлаш учун соф жорий қийматни аниқлашда қўлланилган формуладан фойдаланилади ва соф жорий қиймат нолга тенглашадиган минимал фоиз ставкаси топилади. Айнан шу фоиз ставкаси фойданинг ички меъёри усули деб номланади. Бу усул иқтисодиётда рентабелликнинг ички меъёри, қоплаш ёки самарадорлик коэффициенти, капитал қўйилмаларнинг чегаравий самарадорлиги деб ҳам юритилади.

Фойданинг ички меъёрини аниқлаш вазифаси бирмунча қийин бўлиб, инвестицияларнинг бир ёки ундан кўп марта амалга оши-

рилиши, лойиҳадан олинган пул тушумларининг, ҳеч бўлмаса, бир марта ёки бошида салбий бўлишлиги ва ушбу пул тушумларининг миқдоран бир хил бўлмаслигига асосланади.

Уни ҳисоблаш формуласини қуйидаги тенгламада ифодалаш мумкин:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{E_t}{(1+d)^t} - I_0 = 0 \quad (12.6)$$

Агар инвестиция лойиҳаси бир неча йиллар давомида молиявий ресурсларнинг кетма-кет молияланишини талаб этса, унда (IRR)ни қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} = \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t} \quad (12.7)$$

Бу ерда d миқдорини топиш лозим бўлади. Топилган миқдор фойданинг ички меъёри деб номланади. Бу меъёр соф жорий қиймат нолга тенг бўлиб, инвестиция лойиҳасининг самарадорлигини баҳолашда IRR миқдори қўлланилганида фирманинг бойлиги ўсишини таъминламаслиги ва унинг камайишига ҳам йўл қўймаслигини кўрсатади.

IRR лойиҳадан кутилаётган даромадлиликни кўрсатади ва қилиниши мумкин бўлган максимал харажатлар чегарасини белгилаб беради, яъни IRR олинаётган кредит бўйича банк фоиз ставкасининг юқори чегарасини кўрсатади, айти шу фоиз чегарасидан юқори миқдорга эга бўлинганда, лойиҳа даромад келтиради.

Шундай ҳолатлар ҳам бўлиши мумкинки, инвесторнинг ўзи инвестиция лойиҳасини молиялаш учун бирор субъектдан муайян фоиз остида кредит олиши мумкин. Бу пайтда лойиҳадан кутилдиган натижа кредит учун фоиздан, албатта, юқори бўлиши лозим ёки инвестор ўзининг мақсад қилган фойдасини олиш даражасини ҳам билиши керак. Мана шу ҳолатлар, яъни кредит учун фоиз ёки фойда олиш даражаси, одатда, барьерли (тўсиқли) коэффициент (hurdle rate) (HR) деб ҳам номланади. Бу кўрсаткич фойданинг ички меъёри билан солиштирилади (таққосланади).

IRR ва HRларни таққослаш натижасида улар орасида қуйидаги боғлиқлик ҳосил бўлади:

- агар $IRR > HR$, лойиҳа самарали ҳисобланади ва у фойдаланиш учун қабул қилинади;
- агар $IRR < HR$, лойиҳа самарасиз (зарарли) бўлиб, уни амалга ошириб бўлмайди;

- агар $IRR = HR$, ихтиёрий ечимни қабул қилиш мумкин, яъни лойиҳани амалга оширишдан зарар ҳам, фойда ҳам кўрилмайди.

Ушбу кўрсаткич ёрдамида:

- инвестиция суммалари тенг бўлган;
- давомийлиги бир хил бўлган;
- риск даражаси тенг бўлган;
- пул тушумларининг шаклланиш схемаси бир хил бўлган ҳолларда лойиҳаларни фойдалилик даражаси бўйича таққослаш тўғри ечим қабул қилишни енгиллаштиради. Бу кўрсаткич қанчалик юқори бўлса, лойиҳа шунчалик самарали деб топилади. Фойданинг ички меъёрини бошқача кўринишда, яъни интерполяция усули орқали ҳам ифодалаш мумкин:

$$IRR = d_1 + \frac{NPV_1}{(NPV_1 - NPV_2)} \cdot (d_2 - d_1), \quad (12.8)$$

бу ерда:

$NPV_1 - d_1$ дисконт меъёри ставкасидаги соф жорий қийматнинг ижобий миқдори;

$NPV_2 - d_2$ дисконт меъёри ставкасидаги соф жорий қийматнинг салбий миқдори.

Фойданинг ички меъёрини аниқлашда d_1 ва d_2 кўрсаткичлар миқдори асосий ўринни эгаллайди. Уларнинг таъсири натижасида соф жорий қийматнинг ўзгариши ва бунинг оқибатида эса фойданинг ички меъёри ҳам ўзгаришини кузатиш мумкин. Шунга кўра:

- d_1 NPVнинг ижобий қийматини минималлаштирувчи фоиз ставкаси;
- d_2 NPVнинг салбий қийматини максималлаштирувчи фоиз ставкаси ҳисобланади.

Инвестицияларнинг рентабеллиги усули (PI) дисконтлаштирилган даромадларнинг дисконтлаштирилган инвестиция харажатларига нисбатини ҳисоблаб топишга асосланган. Бу қандай ҳолатда инвестор бойлиги ўсиши мумкинлигини кўрсатиб беради ва қуйидагича аниқланади:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(I + d)^t} \right] / I_0 \quad (12.9)$$

Бу ерда:

I_0 – бошланғич инвестициялар;

CF – т даврда олинган пул тушумлари.

Инвестиция рентабеллиги кўрсаткичи фирма (ёки инвестор) маблағлари 1 сўм ҳисобида қандай ҳолларда ўсишини аниқлаш имконини беради.

Агар инвестиция сарфлари турли даврларда узоқ амалга оширилса, PI ни аниқлаш формуласи қуйидагича бўлади:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} \right] / \left[\sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t} \right], \quad (12.10)$$

бу ерда: I_t – t йилдаги инвестициялар.

Инвестицияларнинг рентабеллиги ва соф жорий қиймати кўрсаткичларини таққослама баҳолаш шуни кўрсатадики, соф жорий қиймати ўсиши билан инвестициялар рентабеллиги ҳам ўсади ва аксинча.

Агар рентабеллик кўрсаткичи 1 га тенг ёки ундан кичик бўлса, лойиҳа рад этилиши керак, чунки у қўшимча фойда келтирмайди.

$NPV=0$ да инвестицияларнинг рентабеллиги ҳамиша 1 га тенг бўлади.

Оддий бўлиб кўринишига қарамасдан, лойиҳаларнинг рентабеллигини аниқлаш муаммоси муайян қийинчиликлар билан боғлиқдир. Бу ҳол, айниқса, инвестициялар турли хил валюта, турли хил вақтда, яъни бир қанча йиллар оралиғида амалга оширилганда, уни аниқлаш муаммоси пайдо бўлади.

Буни қуйидаги мисолда кўриб чиқамиз.

4-мисол. Фараз қилайлик, инвестиция лойиҳаси учун 140 млн. сўм харажат қилинган. Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш натижасида биринчи йил 37750 минг сўм, иккинчи йил 45390 минг сўм, учинчи йил 47430 минг сўм, тўртинчи йил 51140 минг сўм ва бешинчи йил 60030 минг сўм пул тушумлари олиниши кўзда тутилмоқда. Бу ҳолда инвестиция лойиҳасининг дисконтлашган инвестиция рентабеллиги қандай ҳисобланади?

Бунда рентабеллик индекси қуйидагига тенг бўлади:

$$\begin{aligned} PI &= (35281,1 + 39643,6 + 38717,1 + 39041,7 + 42801,4) \text{ минг сўм} : \\ &: 140\,000 \text{ минг сўм} = 195457,9 \text{ минг сўм} : 140\,000 \text{ минг сўм} = \\ &= 1,396 \text{ ёки } \approx 1,4 \end{aligned}$$

Рентабеллик индекси ҳисоб-китоби⁴

№	Кўрсаткичлар	Сумма, минг сўм				
		1 йил	2 йил	3 йил	4 йил	5 йил
1.	Пул тушумлари (оқими)	37750	45390	47430	51140	60030
2.	Дисконт кўпайтирувчи ($d=7\%$) ёки дисконтлаш коэффициенти	0,9346	0,8734	0,8163	0,7629	0,7130
3.	Соф дисконтли тушум (оқим) ёки жорий қийматга келтирилган пул оқими	35281,1	39643,6	38717,1	39014,7	42801,4

Инвестицияларнинг рентабеллик кўрсаткичи авваллари қўлланилган капитал қўйилмаларнинг самарадорлиги коэффициентидан шуниси билан фарқ қиладики, бунда даромад сифатида баҳолаш жараёнида жорий қийматга келтирилган пул оқими қатнашади. Инвестициялар рентабеллиги кўрсаткичи нафақат таққослама баҳолаш учун, балки лойиҳани амалга оширишга қабул қилишдаги мезон сифатида ҳам қўлланилади.

Бунинг учун дисконтлаштиришни ҳисобга олган ҳолда инвестицияларни қоплаш муддатини (DPP) ҳисоблаш усули дисконтлаштирилган йиллик пул тушумларини дисконтлаштирилган инвестицияларга бўлиш орқали амалга оширилади.

Мазкур усулнинг тушунарли бўлиши учун қуйидаги мисолни келтирамиз.

5-мисол. Фараз қилайлик, корхона меҳмонхона қурилиши учун 300 млн. сўм инвестиция қилди (маблағ сарфлади). Меҳмонхонани фойдаланишдан келадиغان йиллик пул тушумлари 85, 100, 120 ва 160 млн. сўмни ташкил этади.

Бунинг учун РР инвестицияларни қоплаш муддати ҳисобланади. Сўнгра инвестицияларнинг дисконтлаштирилган қоплаш муддатини (DPP) ҳисоблаймиз. У қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$DPP = \frac{I_0}{DCF^{(\Sigma)}} \quad (12.11)$$

Бу ерда:

I_0 – бошланғич инвестициялар;

4 Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К0, 2006. С. 13.

$DCF^{(\Sigma)}$ – дисконтлаштирилган йиллик пул тушумлари.

Мазкур кўрсаткични ҳисоблашда юқорида берилган мисолга асосланиб тузилган қуйидаги 12.3-жадвалга мурожаат қиламиз. Ушбу жадвалда инвестицияларнинг қоплаш муддати билан бирга дисконтлаштирилган қоплаш муддати кўрсаткичининг ҳисобланиши келтирилган. Уларнинг ўзига хос бир-биридан ўзаро фарқ ланиш жиҳатлари ушбу кўрсаткичларни аниқлаш хусусиятларидан келиб чиқади.

12.3-жадвал

Дисконтлаштирилган қоплаш муддатини ҳисоблаш⁵

№	Кўрсаткичлар	0	1 йил	2 йил	3 йил	4 йил
1.	Тушумлар, млн. сўмда		85	100	120	160
2.	Дисконтлаштирилган тушумлар, млн. сўмда ($d=16\%$)		73	74	77	89
3.	Тўловлар (бошланғич инвестициялар)	300				
4.	Қоплаш муддати (ҚМ)				2,96 й.	
5.	Дисконтлаштирилган қоплаш муддати (ДҚМ)					3,85 й.

Жадвал маълумотларига кўра, инвестицияларнинг қоплаш муддати 2,96 йилни, дисконтлаштирилган қоплаш муддати эса 3,85 йилни ташкил этади. Уларнинг ҳисобланиши қуйидаги кўри-нишга эга:

$$PP = 185 \cdot 0.000 \cdot 0.000 + \frac{115 \cdot 0.000 \cdot 0.000}{120 \cdot 0.000 \cdot 0.000} = 2 \text{ йил} + 0,96 = 2,96 \text{ й}$$

ёки 2 йил, 11 ой, 15 кун.

$$DPP = \frac{I_0}{DCF^{(\Sigma)}} = 224 \cdot 0.000 \cdot 0.000 + \frac{76 \cdot 0.000 \cdot 0.000}{89 \cdot 0.000 \cdot 0.000} = 3 \text{ йил} + 0,85 = 3,85 \text{ й}$$

ёки 3 йил, 10 ой 10 кун.

Юқоридаги мисолга асосан, инвестицияларнинг дисконтлаштирилган қоплаш муддати уларнинг дисконтлаштирилмаган қоплаш муддатига қараганда бироз узоқ вақтни, яъни 3 йил 10 ой 10 кунни ташкил этди, ҳулоса қилиш мумкин. Бу эса инвестицияларни

5 Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К0, 2006. С. 13.

дисконтлаштирилган қоплаш муддатининг келгуси пул тушумлари ва инвестицияларнинг жорий қийматини ҳисобга олиши билан изоҳланади. Демак, инвестицияларнинг қоплаш муддати бўйича ҳисоблаш усули қилинган инвестицияларнинг жорий (реал) қиймати бўйича тўлиқ қопланиш муддатини тавсифлаб беради ва шу жиҳатдан у инвестицияларнинг қоплаш муддати усулидан фарқли равишда афзалроқ ҳисобланади.

Инвестиция лойиҳалари бир қатор рисклар билан боғлиқдир. Шу сабабли инвестиция олди босқичида ҳар бир лойиҳанинг молиявий ва иқтисодий жиҳатдан самарадорлиги баҳоланиши талаб этилади. Бу ишларнинг самарали амалга оширилиши учун замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чунки янги технологиялар ёрдамида лойиҳанинг самарадорлигини баҳолаш ишлари ҳам сифатли, ҳам тезкор равишда амалга оширилишига эришиш мумкин.

Назорат саволлари

1. *Инвестиция лойиҳаларининг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳоланишнинг мазмуни ва иқтисодий моҳиятини айтиб беринг.*
2. *Инвестиция лойиҳаларининг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳоланишнинг оддий (анъанавий) усулларини тушунтириб беринг.*
3. *Инвестиция лойиҳаларининг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳоланишнинг дисконтлашга асосланган усуллари иқтисодий моҳиятини тушунтириб беринг.*
4. *Дисконт коэффициентини ва унинг хусусиятлари томонларини айтиб беринг.*
5. *Активларнинг бозор баҳоларига таъсир этувчи омилларини келтиринг ва уни мисоллар ёрдамида аниқланг.*
6. *Пул оқимларини ҳисоблашнинг аннуитет усули ва унинг характерли белгиларини тушунтириб беринг.*

Тест саволлари

1. **Инвестиция лойиҳаларининг самарадорлигини баҳолаш усуллари-ни ёритинг.**
 - А. Молиявий ва иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.
 - Б. Дисконтли баҳолаш.
 - В. Статистик баҳолаш.
 - Г. Дисконтли баҳолаш.
2. **Лойиҳанинг молиявий самарадорлигини баҳолаш вазифаси – ...?**
 - А. Лойиҳани белгиланган муддатларда амалга ошириш учун унинг жами молиявий мажбуриятларини бажаришга корхонанинг етарли молиявий ресурслари бўлишини белгилаш.

- Б. Лойиҳани белгиланган муддатларда амалга ошириш учун.
- В. Жами молиявий мажбуриятларини бажаришга корхонанинг етарли молиявий ресурслари бўлишини белгилаш.
- Г. Муддатларда амалга ошириш учун унинг жами молиявий мажбуриятларини бажаришни белгилаш.

3. Лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашдан қандай ҳоллардан фойдаланилади?

- А. Инвестиция лойиҳасининг потенциал қобилияти, шу лойиҳага қўйилган маблағларнинг қийматини сақлаб қолиш ва уларнинг ўсиши суръати етарли даражасини яратиб беришда.
- Б. Инвестиция лойиҳасининг потенциал қобилиятида.
- В. Лойиҳага қўйилган маблағларнинг қийматини сақлаб қолишда.
- Г. Қийматини сақлаб қолиш ва уларнинг ўсиши суръати етарли даражасини яратиб беришда.

4. Лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг нечта усуллари мавжуд?

- А. Оддий (ёки статистик) баҳолаш усуллари, дисконтлашга асосланган баҳолаш усуллари.
- Б. Дисконтли баҳолаш усули.
- В. Синтетик баҳолаш усули.
- Г. Аналитик баҳолаш усули.

5. Иқтисодий самарадорликни баҳолашнинг оддий (ёки статистик) баҳолаш усули қандай гуруҳларга бўлинади?

- А. Инвестиция қоплаш муддати, инвестиция самарадорлиги коэффициенти.
- Б. Дисконтли баҳолаш усули.
- В. Синтетик усул.
- Г. Аналитик усул.

6. Иқтисодий самарадорликни баҳолашнинг дисконтлашга асосланган баҳолаш усули қандай гуруҳларга бўлинади?

- А. Соф жорий қийматни аниқлаш, фойданинг ички меъёрини ҳисоблаш, инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш, дисконтлашнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усуллари.
- Б. Соф жорий қийматни аниқлаш, фойданинг ички меъёрини ҳисоблаш, инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш.
- В. Фойданинг ички меъёрини ҳисоблаш, инвестицияларнинг рентабеллигини ҳисоблаш.
- Г. Дисконтлашнинг қоплаш муддатини ҳисоблаш усуллари.

7. Соф жорий қиймат (НПВ) – ...?

- А. Объектдан фойдаланиш даврида олдиндан қатъий белгиланган ва ўзгармас фоиз ставкасида олинадиган даромадлар ва қилинадиган ха-

ражатларнинг алоҳида муайян даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг дисконтлаштирилиши йўли билан олинган ва улар ўртасидаги фарқни ифодаловчи қиймат.

- Б. Харажатларнинг алоҳида муайян даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг дисконтлаштирилиши йўли билан олинган ва улар ўртасидаги фарқни ифодаловчи қиймат.
- В. Объектидан фойдаланиш даврида олдиндан қатъий белгиланган ва ўзгармас фоиз ставкасида олинадиган даромадлар ва қилинадиган харажатлар.
- Г. Ўзгармас фоиз ставкасида олинадиган даромадлар ва қилинадиган харажатлар.

8. Фойданинг ички меъёри усули (ИРР) – ...?

- А. Пул чиқимларининг дисконт ставкасига тенг бўлгандаги даромадлилик даражаси ёки бўлмаса, лойиҳадан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қийматига, соф жорий қиймат эса нолга тенг бўлгандаги дисконт меъёри.
- Б. Даромадлилик даражаси ёки бўлмаса, лойиҳадан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати.
- В. Дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қийматига, соф жорий қиймат эса нолга тенг бўлгандаги дисконт меъёри.
- Г. Тенг бўлгандаги даромадлилик даражаси ёки бўлмаса, лойиҳадан олинган соф тушумларнинг дисконтланган қиймати инвестицияларнинг дисконтланган қиймати.

9. Инвестицияларнинг рентабеллиги усули (РИ) – ...?

- А. Дисконтлаштирилган даромадларнинг дисконтлаштирилган инвестиция харажатларига нисбатини ҳисоблаб топиш.
- Б. Дисконтлаштирилган даромадларнинг дисконтлаштирилган инвестиция харажатлари.
- В. Даромадларнинг дисконтлаштирилган инвестиция харажатларига нисбатини ҳисоблаб топиш.
- Г. Дисконтлаштирилган даромадларнинг дисконтлаштирилган қиймати.

10. Дисконтлаштиришни ҳисобга олган ҳолда инвестицияларни қоплаш муддатини (ДПП) – ...?

- А. Дисконтлаштирилган йиллик пул тушумларини дисконтлаштирилган инвестицияларга бўлиш.
- Б. Дисконтлаштирилган йиллик пул тушумлари.
- В. Пул тушумларининг дисконтлаштирилган қиймати.
- Г. Аналитик дисконтлаш усули.

12-боб. ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ МАНБАЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ

Таянч иборалар: самара, муаллифлик ҳуқуқи, ноу-хау, мулкдорлик ҳуқуқлари, интеллектуал бойликлар, инвесторнинг ўз молиявий ресурслари, қарзга олган маблағлари, жалб қилган молиявий ресурслари, бюджети маблағлари, хориж инвестициялари ва кредитлари, ноанъанавий молиялаштириш (синдикатли кредитлаш, селенг, венчурли молиялаштириш ва шу кабилар).

12.1. Инвестицияларни молиялаштириш манбаларининг моҳияти, аҳамияти ва уларнинг таркиби

Молиялаштириш деганда, корхона ва ташкилотларни, турли иқтисодий дастурларни ва иқтисодиёт фаолият турларини, қуриладиган ва қурилиши зарур бўлган объектларни молиявий ресурслар билан таъминлаш тушунилади.

Ҳозирги замон илмий қарашларида инвестиция фаолиятни молиялаштириш механизми ўз моҳиятига кўра, икки муҳим жиҳати билан ажралиб туради. Биринчидан, микродаражада молиялашнинг бозор механизми амал қилади; иккинчидан, макроиқтисодий даражада давлатнинг иқтисодий механизми ҳам мавжуд бўлади. Шу сабабли инвестиция лойиҳаларини молиялаш фақат олинадиган фойда молияларидан (сабабларидан) ташқари миллий иқтисодий ривожланиш мақсадига мувофиқ келадиган мезонлар бўйича ҳам баҳоланади.

Инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизми, умуман, бозор иқтисодиётининг ривожи ва мувозанатини таъминлаш нуқтаи назаридан ғоят муҳим функционал роль ўйнайди. Унинг туб моҳияти, бир томондан, аҳоли ва тадбиркорлар маъқул деб билган хатти-ҳаракатлар (фоиз меъёридаги тенденциялар кутиладиган фойда ҳақидаги тасаввурларга мувофиқ шаклланади), иккинчи томондан, миллий иқтисодиётда инвестиция жараёнларини фаоллаштириш бўйича давлат тадбирлари самарадорлиги билан белгиланади.

Айрим ҳолларда киритиладиган инвестиция ресурслари ўзининг ва бошқа хўжалик субъектларининг жамғармаси бўлиши мумкин.

Инвестиция фаолиятини ташкил этишда ҳар бир мулк эгаси ишбилармонлик, тадбиркорликнинг моҳиятини чуқур англаган

ҳолда иш юритиши лозим. Инвестиция фаолияти билан шуғулланувчи мулк эгаси тез ўзгарувчан бозор иқтисодиёти ва унинг қўп қиррали муносабатларини ҳар томонлама англай билиши лозим. Инвестиция фаолиятини юритишда иқтисодий ахборотга таянган соҳа бир бутун иқтисодиёт ва мамлакат миқёсида маркетинг билимларига эга бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Чунки барқарорлашмаган иқтисодиётда инвестор пул муомаласи, молия-кредит ва банклар, солиқ сиёсати моҳиятини чуқур билмай туриб, инвестиция фаолиятини ташкил этиши (бу эса таваккалчилик билан боғлиқ) натижасида қисқа давр ичидаги инқирозга учраши мумкин.

Самара ёки даромад келтирадиган мулкӣ ва интеллектуал бойликлар, яъни инвестициялар қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

- пул маблағлари, банклардаги мақсадли жамғармалар, пайлар, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар;
- ҳаракатдаги ва ҳаракатда бўлмаган мулклар (бинолар, иншоотлар, асбоб-ускуналар ҳамда бошқа моддий бойликлар);
- муаллифлик ҳуқуқи, ноу-хаулардан ташкил топган мулкдорлик ҳуқуқлари ва бошқа интеллектуал бойликлар;
- ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари ҳамда мулкчилик ҳуқуқлари;
- бошқа бойликлар.

Инвестицияларнинг қайд этилган турлари ва шакллари асосида тадбиркорлик, ишбилармонлик ва бошқа давлат томонидан тақиқланмаган фаолиятларни барча инвесторлар томонидан амалий равишда йўлга қўйиш, маблағлар сарфлаш ва уларни амалиётга татбиқ этиш чора-тадбирларининг йиғиндиси инвестиция фаолиятини англатади.

Бозор иқтисодиётида инвестиция фаолиятини фуқаролар, юридик шахслар (корхоналар, фирмалар, акциядорлик жамиятлари ва бошқа типдаги мулк эгалари) ва давлат юритади.

Инвестиция фаолиятини йўлга қўйишда ҳар бир мулк эгаси, биринчи навбатда, ўз манфаатини кўзлаб, ягона мақсадга, яъни фойда олиш ва самарага эришишни режалаштиради.

Бозор муносабатлари ривожланган етук жамиятда инвестиция фаолияти қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

- фуқаролар, давлатга қарашли бўлмаган корхоналар, хўжалик ассоциациялари, жамоа ва ўртоқлик хўжаликлари ҳамда жамоа мулкчилиги асосида ташкил этилган ташкилотлар,

- нодавлат корхоналари ва муассасалари томонидан;
- давлатнинг маъмурий ва бошқарув бўлинмалари, ташкилотлари ҳамда давлат корхоналари ва муассасалари томонидан;
 - хориж фуқаролари, хусусий фирмалар, ассоциациялар, компаниялар ва юридик шахслари ҳамда бошқа хорижий давлатлар ва халқаро молия-кредит муассасалари томонидан;
 - қўшма корхона кўринишида маҳаллий ва хориж фуқаролари, юридик шахслар ва давлатлар билан ҳамкорликда.

Мулкчиликнинг турли шакллари ривожланиши, тадбиркорлик ва ишбилармонликнинг йўлга қўйилиши, жаҳон иқтисодий алоқаларининг тараққий этиши, қўшма корхоналарнинг иқтисодиётни барқарорлаштиришда ролининг ортиши инвестиция фаолиятини тўла ташкил этиш учун зарур имкониятларни яратади.

Мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келиши, ўз навбатида, тадбиркорликнинг ривожланиши, хориж капиталининг кириб келиши ҳамда инвестиция фаолиятини ташкил этиш йўналишларини ҳам аниқлаб беради.

Бозор шароитида инвестиция фаолиятини кенгайтириш ва ривожлантириш жисмоний, юридик шахслар ва давлатнинг фойда олиш мақсадида тадбиркорлик, ишбилармонлик ва бошқа фаолиятларини қайтадан тиклашга қаратилган. Бу борадаги асосий мақсад инвестиция фаолиятини ташкил этиб, иқтисодиётни инқироздан олиб чиқиш, уни барқарорлаштириш, дунё бозорига кириб бориш, жаҳон хўжалик алоқаларини мустаҳкамлаш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилашдир.

Иқтисодий таркибнинг қайта қурилиши фаол инвестиция сиёсатини ўтказиш билан чамбарчас боғлиқдир. Инвестиция базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш ислохотлар стратегиясининг муҳим шартидир. Иқтисодиёт тузилиши қурилишининг белгиланган йўналишлари, бақувват инвестиция сиёсатини ўтказиш йўли билангина экспорт имкониятининг кенгайтирилишига эришиш мумкин. Бунинг учун ўз сармояларимизни ҳам, ташқи кредитларни ҳам, бевосита инвестициялар ва уларнинг барча манбаларини ҳам ишга солиш зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш инвесторлар томонидан ташкил этилган ҳар хил манбалар, шу жумладан, молиявий ресурсларни жалб қилиш йўли билан, кредитлар эвазига қонунчиликда белгиланган ҳолда қим-

матли қоғозлар ва заёмлар чиқариш ҳисобига амалга оширилади.

Умумий ҳисобга олганда, реал инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш манбалари қуйидаги шаклларга бўлинади:

- Инвесторнинг ўз молиявий ресурслари.
- Инвесторнинг қарзга олган маблағлари.
- Инвесторнинг жалб қилган молиявий ресурслари.
- Давлат бюджети маблағлари (шу жумладан, маҳаллий бюджет маблағлари).
- Хориж инвестициялари ва кредитлари.
- Ноанъанавий молиялаштириш (синдициаллаштирилган кредитлаш, селенг, венчурли молиялаштириш ва шу кабилар).

Капитал молиялаштириш манбаларини икки гуруҳга ажратиш мумкин:

а) марказлаштирилган қўйилмалар, улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- давлат бюджети ва давлат бюджетидан ташқари фондлар маблағлари;
- ташқи қарзлар лимитларидан келиб чиқиб, ҳукумат кафолати остидаги хориж инвестициялари ва кредитлари.

б) марказлаштирилмаган капитал қўйилмалар, улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- корхоналар маблағлари, шу жумладан, қўшма корхоналар, хорижий корхоналар ва хусусий корхоналарнинг маблағлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси норезидентларининг маблағлари;
- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари маблағлари, банкларнинг, шу жумладан, хорижий банкларнинг кредитлари;
- аҳоли маблағлари.

Реал инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш турли шакл ва усулларда олиб борилади. Ҳозирги вақтда инвестицияларни молиялаштириш манбаларини шакллантириш, инвестиция фаолиятининг бош муаммоларидан бири ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш қуйидаги манбалар ҳисобига амалга оширилмоқда.

1. Инвесторнинг ўз молиявий ресурслари ва ички хўжалик резервлари (фойда, амортизация ажратмалари, махсус захира фондлари).
2. Инвесторнинг қарз маблағлари (банк кредити, бюджет кредити,

- облигация бўйича қарзлар).
3. Жалб қилинган молиявий ресурслар (акцияларни сотиш, меҳнат жамоасининг пай ва бошқа кўринишдаги бадаллари, юридик ва жисмоний шахсларнинг пай ва бошқа бадаллари).
 4. Бюджетдан инвестицион ассигнациялари (маҳаллий, давлат ва бюджетдан ташқари фондлар маблағлари).
 5. Хориж инвестициялари (хориж кредитлари, тўғридан-тўғри хориж инвестицияси, қўшма корхоналар кўринишида).
 6. Лизинг ва селенг (инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг бир тури бўлиб, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, бино ва иншоотларни ижарага ёки интеллектуал мулкдан фойдаланиш ҳуқуқини бериш тушунилади).

12.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз маблағи (фойда, амортизация ажратмалари, мақсадли тушумлари ва шу кабилар) ва унинг хусусиятлари

Молиялаштириш шакллари ва манбаларининг ҳар бири ўзининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жиҳатларига эга, шу сабабли инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш шакллари таҳлил қилиниб, энг қулай шакл ва усул танланади.

Инвестицияларни молиялаштиришнинг энг ишончли манбаи ўз маблағлари ҳисобланади. Ҳар қандай тижорат ташкилоти доимо инвестицияларни ўз ҳисобидан молиялаштиришга интилади. Бу ҳолатда молиялаштириш манбаларини қаердан олиш керак, деган муаммо вужудга келмайди ва унинг банкротлик хавф-хатари (риски) камаяди. Бундан ташқари ижобий томонлари ҳам мавжуд. Хусусан, ўз-ўзини молиялаштириш корхонанинг ривожланганлиги ва унинг яхши молиявий ҳолатини билдиради, яна рақобатчилардан маълум бир устунликка эга бўлади, бошқа корхоналарда бундай имконият бўлмаслиги мумкин. Ҳар қандай тижорат ташкилотининг асосий ўз-ўзини молиялаштириш манбаи, асосан, соф фойда ва амортизация ажратмаси ҳисобланади.

1. Фойда инвестицияларни молиялаштириш манбаи сифатида. Бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг асосий мақсади максимал фойда олишдир. У корхона фаолиятининг асосий молиявий натижаси ҳисобланади.

Корхонанинг баланс фойдаси (Фб) қуйидаги таркибий қисм-

лардан ташкил топади:

$$\Phi\text{б} = \Phi\text{с} + \Phi\text{м} + (\text{Дб} - \text{Хб}) \quad (13.1)$$

Бу ерда:

Фс – маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан тушган фойда;

Фм – корхона мулкани сотишдан тушган фойда;

Дб – бошқа операциялардан тушган даромад;

Хб – бошқа операциялар бўйича харажатлар.

Ялпи фойда фойда солиғи олиш учун солиқ тўланадиган база ҳисобланади. Корхонанинг ўз ихтиёрида қоладиган фойда, яъни соф фойда (Фс) қизиқтиради ва қуйидагича тенг бўлади:

$$\Phi\text{с} = \Phi\text{б} - \text{Сф} \quad (13.2)$$

Бу ерда:

Фб – баланс фойда;

Сф – фойда солиғи ва бошқа мажбурий тўловлар.

Ҳозирги кунда корхона ўз ихтиёрида қоладиган фойдани ўзи мустақил тақсимлайди. Бу ерда шундай савол келиб чиқади: Бу фойдани қандай қилиб энг самарали тақсимлаш мумкин? Уни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга: уй-жой, дам олиш уйи, боғча ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган объектларни қуришга; агар акциядорлик жамияти бўлса, дивиденд тўлашга; хайрия мақсадлари ва ҳоказоларга йўналтириш мумкин. Фойдадан самарали фойдаланиш учун корхонанинг айна вақтдаги ва истиқболдаги техник ҳолати ва корхона жамоасининг ижтимоий ҳолатини яхши билиш лозим.

Агар корхона ишчилари ижтимоий соҳада, шу жумладан, иш ҳақи даражаси бўйича бошқа корхоналарга нисбатан яхшироқ таъминланган бўлса, бу ҳолда фойда, биринчи навбатда, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга йўналтирилиши лозим. Яна шуни таъкидлаш лозимки, агар корхонанинг техник ривожланиш даражаси паст бўлиб, бу корхонанинг рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга тўсқинлик қилиб, корхона банкротликка олиб келса, бундай ҳолда, фойдани корхона ривожлантириш учун йўналтириш лозим. Шундай қилиб, корхона фойдаси унинг иқтисодий ва ижтимоий даражасига асосланган ҳолда тақсимланиши лозим.

Корхонада ушбу муҳим қоидага амал қилиш лозим: “Фойда корхонанинг истиқболда ривожлантиришини амалга оширишга

туртки бериши лозим”. Шундай қоида борки, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши охир-оқибатда корхона даромади ҳажмининг ўсишига олиб келади, бу эса келажакда корхона жамоасининг ижтимоӣ муаммолари ҳал бўлиши ва корхона инвестиция имкониятларининг кенгайишига олиб келади.

2. Амортизация ажратмалари инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш манбаи сифатида. Амортизация асосий воситалар ва номоддий активларнинг норматив хизмати муддати давомида қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга ўтказиб бориш жараёнидир.

Асосий воситалар таркибига хизмат муддати бир йилдан кам бўлмаган, қиймати 50 минимал маошдан юқори бўлган ва ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннарихига аста-секинлик билан ўтказиб борадиган ишлаб чиқариш воситалари киради. Улар: бино, иншоот, асбоб-ускуна, машина, транспорт воситалари, ўлчовчи ускуналар ва ҳоказо.

Асосий воситалар ишлаб чиқариш жараёнида ҳам жисмонан, ҳам маънавий эскиради. Объектлар қиймати ҳисобланган амортизация ажратмалари ҳисобидан қопланади.

Амортизация ажратмалари инвестицияларни молиялаштиришнинг муҳим манбаларидан бири ҳисобланади. Улар қайта ишлаб чиқаришни (яъни такрор ишлаб чиқариш) ташкил қилиб қолмай, балки маълум даражада уларни кенгайтиришга ҳам мўлжалланган бўлади. Дунёнинг ривожланган мамлакатларида амортизация корхона инвестиция эҳтиёжининг 70-80 %ини қондиради. Мамлакатимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши билан амортизация ажратмаларининг инвестицияларни молиялаштириш манбаи сифатидаги аҳамияти ҳам ўсди. Бу, биринчи навбатда, асосий фондларнинг тез-тез қайта баҳоланиши ва кўп корхоналарнинг зарарга ишлаётганлиги билан боғлиқ.

Инвестицияларни молиялаштириш манбаи сифатида бошқаларига нисбатан устунлик томони шундаки, корхонанинг ҳар қандай молиявий ҳолатида бу манба ўз ўрнига эга бўлади ва доимо корхона ихтиёрида бўлади.

Рақобат жараёни асосий фондларни янгилаб туришни талаб этади, бу эса келгусидаги инвестициялар учун жадаллаштирилган амортизация ажратмаларини ҳисоблашни тақозо этади. Лекин бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида жадаллаштирилган амортизация усулини қўллаш салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Шундай қилиб, интенсив тарздаги қайта ишлаб чиқариш амалга оширилади. Бунинг натижасида амортизация ажратмалари ўзи алоҳида бир шаклни ташкил қилади. Бошқача қилиб айтганда, кенгайди ва инвестициялаш учун олдингисига нисбатан барқарор молиявий базага айланади. Шундай қилиб, амортизация ажратмалари корхонанинг инвестиция фаолиятини тартибга солувчи муҳим воситага айланади.

3. Корхонанинг инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг ички молиявий ресурслари қуйидагилар ҳисобланади:

- хўжалик усулида бажарилган қурилиш-монтаж ишларидан келган фойда (қилинган иқтисод);
- асосий воситаларни ликвидация қилинган вақтда олинган яроқли материаллар;
- айланма маблағларнинг айланиши тезлашиши ҳисобига муомаладан чиқарилган айланма маблағларнинг бир қисми;
- корхонанинг ўзида ташкил қилинган махсус резерв фондлари ва ҳоказолар.

Инвестицион лойиҳаларни баҳолашда шуни ҳисобга олиш лозимки, ишлаб чиқарилган маҳсулот реализациясидан солиқлар айланиб ташланади. Аммо бу ҳисобланган солиқлар амортизация ажратмалари сингари маълум муддат корхона оборотида қўшимча ишлатилиши ва вақтинча молиявий ресурс бўлиши мумкин.

4. Агар корхона инвестиция фаолиятини молиялаштиришда ўз маблағлари етарли бўлмаса, бундай ҳолда корхона маблағларни қимматли қоғозлар чиқариш ёки банк кредити орқали жалб қилиши мумкин. Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг кенг тарқалган ва молиялаштиришнинг асосий манбаларидан бўлиб, қимматли қоғозларни эмиссия қилиш ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар чиқариш инвестицияларни молиялаштиришда марказлашган маблағлар ва банк кредитларининг ҳиссаси пасайишига олиб келади.

Қимматли қоғозлар бозори ва кредит бозори пул маблағларига эҳтиёжи бўлган тармоқларга (корхоналарга) пул маблағларини тақсимлаб, корхоналарнинг молиявий ҳолатини барқарорлаштиради.

Жисмоний ва юридик шахслар томонидан харид қилинадиган қимматли қоғозлар ичида кенг тарқалган тури акциядорлик жамиятлари томонидан чиқариладиган акциялардир.

Акция – корхона мулкига акциядорларнинг қўшган ҳиссасини

тасдиқловчи ҳужжат. Акциялар бўйича даромадлар дивиденд шаклида олинади. Акциялар чиқариш орқали зарур пул маблағлари жалб қилинади. Акциядорлик капиталини шакллантиришда икки хил акция эмиссия қилинади: оддий ва имтиёзли акциялар.

Оддий акция акциядорлик жамиятини бошқариш ҳуқуқини беради (акциядорларнинг умумий йиғилишида қатнашиш, дивиденд олиш ҳуқуқи, жамиятни ликвидация қилаётганда акциялар қийматига тенг миқдорда корхона мулкани олиш). Барча оддий акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим.

Имтиёзли акциялар овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмайди, лекин унинг афзаллик томони шундаки, у акциядорга олдиндан маълум бўлган, қатъий белгиланган фоиз бўйича даромад билан таъминланган бўлади. Даромад ҳажми акциядорлик жамияти фаолият натижасига боғлиқ бўлмайди. Акциядорлик жамиятлари очиқ ёки ёпиқ турдаги жамиятларга бўлинади. Очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари ўз акцияларини барча хоҳловчиларга ҳам, ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари фақат ўз ишчиларига сотиши мумкин. Мулкчиликнинг акциядорлик шаклида корхонанинг хўжалик фаолияти натижаси учун акциядорларнинг жавобгарлик масъулияти ошади. Ишчиларнинг бўш пул маблағларини акцияларга жойлаштириши уларнинг маблағларини инфляциядан ҳимояласа, бошқа томондан ишлаб чиқариш натижаси учун масъулиятини оширади.

Корхоналар ўз инвестиция фаолиятини жалб қилинган маблағлар ҳисобига молиялаштириш учун бир қатор имтиёзлар жорий этилди, хусусан, “юридик шахс бўлган акциядорнинг ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдасини устав фондани (капиталини) кўпайтириш учун йўналтириш чоғида қўшимча акциялар қиймати ёки акцияларнинг номинал қийматини кўпайтириш тарзида олинган даромадлари (фойдаси) солиқ солиш объекти бўлмайди”.

Акциядан ташқари корхона облигация чиқариш йўли билан маблағларни жалб этади.

Янги ташкил этилаётган корхона, ташкилотлар учун эса инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун акциядор капиталидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир, чунки янги ташкил этилган корхоналар учун банк кредитидан фойданиш юқори риск билан боғлиқ бўлиб, кредит олишда корхона уни қайтариш учун етарли даражада молиявий ресурслар билан ёки бошқа активлар билан таъминланмаган бўлиши мумкин, бундай шартларни янги корхона

бажармаслиги сабабли акциядорлик капиталидан фойдаланади. Ликвидлик билан боғлиқ бундай вазиятларда янги корхона қийин вазиятларга тушиб қолади. Лойиҳа яхши баҳоланганда ҳам, яхши техник асосланганда ҳам банклар юқори фоиз ставкасида кредит беришлари мумкин. Акциядор капитали эса бундай муаммолар келтириб чиқармайди, аммо уни йиғиш анча мураккаб вазифадир, банк кредитлари эса бундан мустаснодир.

12.3. Жалб қилинган ва қарз маблағлар ҳисобига инвестиция фаолиятини молиялаштириш

Инвестицион лойиҳани молиялаштиришнинг қарзга олинган манбаи бўлиб, банк кредитлари, ипотека ссудалари, суғурта компанияларидан олинган қарзлар ёки бюджетдан ташқари фондлардан олинган кредитлар ҳисобланади.

Ушбу молиялаштириш манбалари маълум муддатга қайтариш ва тўловлилик шarti асосида берилади. Инвестицион лойиҳаларни кредит асосида молиялаштиришнинг афзалроқ томони шундаки, фаолият юритаётган корхона учун модернизация, реконструкция ишлари ва керакли меъёрда ишлаб чиқариш қувватини таъминлашда, яъни корхона ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтirmoқчи бўлса, кредитдан фойдалангани маъқул, чунки ишлаб турган корхона активлари ушбу кредитлар қайтарилишига гаров бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Инвестицион лойиҳаларни кредитлаш шarti, фоиз ставкаси ўзгариши билан лойиҳа иқтисодий кўрсаткичларларининг ўзгариши орасидаги муносабат билан аниқланади. Маълумки, фоиз ставкаси ўзгармас ва ўзгарувчан бўлади. Шу сабабли корхона инвестиция лойиҳасини молиялаштиришда кредит олоқчи бўлса, у узоқ муддатли бўлса, у ҳолда ўзгармас фоиз ставкасидаги кредитдан фойдаланади.

Яхши асосланган лойиҳа учун қарз маблағлари олиш бирмунча осонроқ бўлади. Молиялаштириш жараёнини қарзга олинadиган маблағларнинг ҳажмини аниқлашдан бошлаш мақсадга мувофиқ бўлади, бу кредит олишни кафолатлаши мумкин. Ушбу ссуда капитали қуйидагиларга йўналтирилиши мумкин: асбоб-ускуналар харид қилиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, модернизация, реконструкция қилиш ва шу кабиларга. Ссуда капиталини қуйидаги турларга ажратиш мумкин: айланма маблағларни ташкил

қилиш мақсадида тижорат, банк ёки мол етказиб берувчиларнинг турли хил шаклдаги кредитлари ёки миллий ва хорижий молиявий институтларининг узоқ муддатли кредитлари.

Банк томонидан олинадиган фоизлар бериладиган кредитнинг ҳажми, муддати, унинг таъминланганлиги, кредитлаш шакли, кредитнинг риск даражаси ва бошқаларга боғлиқ тарзда дифференциаллашади. Ҳозирги вақтда инвесторлар тез қайтиш берувчи тадбиркорлик фаолиятига кредитларни жалб қилмоқдалар.

Кредитлар, кредитлаш муддатига кўра қисқа муддатли (1 йилгача) ва узоқ муддатли (1 йилдан юқори) турларга бўлинади. Корхонанинг асосий фондлари учун олинган узоқ муддатли кредитлар, одатда, инвестиция деб аталади. Узоқ муддатли кредитларнинг объектив зарурлиги корхонанинг ишлаб чиқаришини кенгайтириш эҳтиёжидан келиб чиқади. Айнан шу шароитда кредит муносабатларида узоқ муддатлилиқ хусусияти вужудга келади. Бу қарздорга ўз маблағларини ўз муомаласидан олишга (оборотидан олишга) нисбатан бирмунча қисқароқ вақтда пул маблағларини олиш имкониятини беради. Капитал қўйилмаларни молиялаштиришнинг кредит усули афзаллик томони маблағларни қайтаришлиқ билан боғлиқдир. Бу капитал қўйилмаларнинг ҳақиқий қопланиши ва кредитнинг қайтарилиши назоратини кучайтиради. Бу эса ўз-ўзидан маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини оширади.

Ҳозирда реал иқтисодиётда инвестициялар даромадлилик даражаси банк фоиз ставкасига нисбатан юқори бўлган савдо кредит ва воситачилик операцияларини кредитлаш билан чегараланиб қолмоқда.

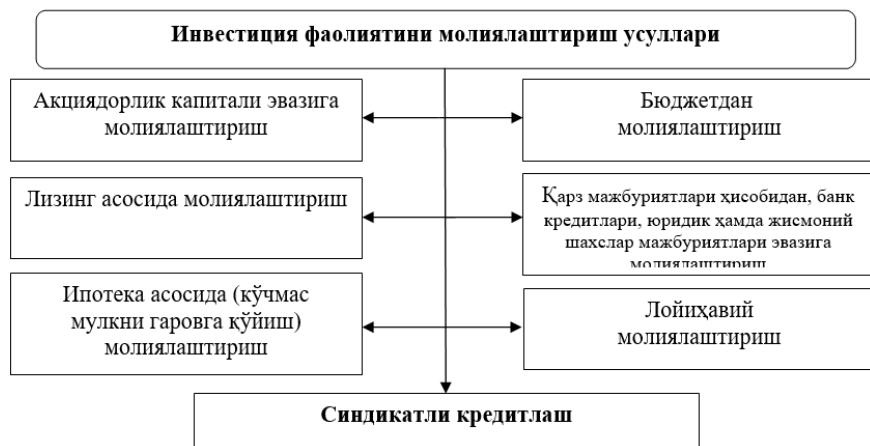
12.4. Инвестиция фаолиятини молиялаштириш усуллари

Молиявий ресурсларни жалб этиш имконияти нуқтаи назаридан инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг икки усули: ташқи ва ички манбаларга асосланган молиялаштириш фарқланади. Молиялаштиришнинг ташқи манбаларига давлатнинг махсус имтиёзли кредитлари (Давлат мулк қўмитаси, Бандлик жамғармаси, Деҳқон ва фермер хўжаликлари жамғармалари, Микрокредитбанкнинг махсус ресурси ва ҳ.к.); тижорат банклари кредитлари (Имтиёзли кредитлаш махсус жамғармаси); қимматли қоғозлар чиқариш ва сотишдан тушган маблағлар; хорижий кредит линия-

лари маблағлари ва ҳоказолар киради.

Молиялаштиришнинг ички усулидан фойдаланишда молиявий ресурслар ташкил топиш манбалари сифатида қуйидагилар майдонга чиқади: фойда, оборотдан ташқари активларни сотиш, мол етказиб берувчилардан олинган кредитлар, дебиторлик қарзларининг камайиши, амортизация ажратмалари, тадбиркорларнинг жамғармалари ва ҳоказо. Айрим ҳолатларда муҳим молиялаштириш манбаи сифатида мол етказиб берувчилардан олинган кредитлардан фойдаланиш мумкин, бироқ бунда мол етказиб берувчилар билан яхши муносабатлар сақланиши ва таъминотнинг барқарорлиги бузилмаслиги лозим.

Ташқи молиялаштиришнинг ҳар қандай усулида корхона қарз олиш ҳисобига ёки акциялар чиқариш йўли билан молиялаштиришни ташкил этади. Ташқи манбалардан жалб этилган маблағлар қуйидаги уч хил баҳолаш мезонига асосланади: маблағлардан имкон борича фойдаланиш вақти, харажатлар миқдори (қарз капитали қиймати), корхона устидан назоратнинг даражаси.

12.1-расм. Инвестиция фаолиятини молиялаштириш усуллари¹

Инвестиция лойиҳаларини қарз маблағлари ҳисобига молиялаштириш молиялаштиришнинг ссуда воситаларидан фоиз тўлаш ҳисобига фойдаланишни хусусиятловчи усулга асосланадики, унинг миқдори маҳсулот ҳажми ва корхона фойдаси билан бево-

1 Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: Молия, 2003. 80-б.

сита боғланган. Ссуда ёрдамида молиялаштириш олинадиган қарз қайтарилиши таъминланиши учун мулкый актив бўлишини талаб этади. Акциялар чиқариш ёрдамида молиялаштириш унинг олдиндан таъминланишини талаб этмайди, бироқ сармоячи учун корхона мулкига маълум миқдорда эгаллик қилиш ҳуқуқини беради.

Кўпинча, корхонани молиялаштиришга бўлган эҳтиёж ҳам, қарз олиш ҳам акциялар чиқаришнинг бирлигида қондирилади.

Корхонани молиялаштиришда акциялар чиқаришга рақобатдош бўлган манба банк кредитидир. Банк кредити фақатгина мулк ёки оборот активларининг гарови асосида берилади. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни бу усулда амалга оширишда кредит учун фоиз тўловлари, кредитларнинг қайтарилиш муддати ва тартибини ҳисобга олиш лозимки, бу омиллар ўта қатъий шартларда қўйилади.

Қарз маблағларини банклардан ташқари яна турли молия-кредит институтлари (лизинг компаниялари, ипотека банклари, ишлаб чиқариш захиралари ёки дебиторлик қарзлари эвазига молиялаштириш билан шуғулланувчи улгуржи мол етказувчи ташкилотлар ёки факторинг компаниялари) ҳам бериши мумкин.

Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг умумий суммаси асосий (лойиҳа-қидирув ишлари, майдон тайёрлаш, қурилиш, технология ҳамда ускуна-жиҳозлар сотиб олиш, монтаж, ходимларни ўқитиш ва шу кабилар) ва айланма (хомашё, материаллар, четдан харид қилинадиган яримфабрикатлар, ёқилғи, энергия, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатлари ва шу кабилар) капиталга қилинадиган харажатлардан ташкил топади.

Шундай қилиб, инвестиция фаолияти ўзининг аниқ таснифлаш мезонлари ва йўналишларига эга бўлган фаолият тури сифатида уни молиялаштириш қуйидаги:

- қимматли қоғозлар бозори орқали молиялаштириш;
- хорижий инвестициялар асосида молиялаштириш;
- тижорат банклари ва халқаро молия институтлари маблағлари ҳисобидан улуш қўшиш орқали молиялаштириш механизми ёки кредит линиялари орқали молиялаштириш;
- синдициялаштирилган кредитлар асосида молиялаштириш механизми;
- инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш механизми;
- венчурли молиялаштириш;
- корпоратив молиялаштириш;
- лизинг орқали молиялаштириш каби механизмлар мажмуи

ҳисобига амалга оширилади.

Инвестиция лойиҳаларини венчурли молиялаштириш юқори риск ҳолатида молиялаштириш ҳисобланади. Венчурли молиялаштириш, асосан, замонавий техника, технология ва янги турдаги ишлаб чиқаришларга жойлаштирилади. Венчур операциялари (рискли операция) – капитал қўйилмалар шаклидаги пул операциялари ҳамда қимматли қоғозлар билан боғлиқ операциялар илмий тадқиқотлар, лойиҳа-конструкторлик ишланмалари, кашфиётлар яратиш ва жорий қилиш, янги технологияларни жорий қилишни молиялаштириш билан боғлиқ бўлади. Бундай молиялаштириш, асосан, инновацион банклар ва венчур фирмалари (фондлари) томонидан амалга оширилади.

Шунингдек, инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизмларига хос бўлган аралаш шаклдаги молиялаштириш, хўжалик субъектлари ва аҳолининг бўш маблағларини тўғридан-тўғри инвестиция объектига йўналтириш, бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағлари эвазига молиялаштириш кабиларни ҳам киритиш мумкин.

Назорат саволлари

1. *Инвестиция фаолиятининг иқтисодий моҳияти, зарурати ва унинг йўналишларини ёритиб беринг.*
2. *Инвестицияларни молиялаштириш манбаларининг моҳияти ва аҳамиятини тушунтириб беринг.*
3. *Инвестиция фаолиятини молиялаштириш усулларига нисбатан қандай ва уларнинг хусусиятларини ёритинг.*

Тест саволлари

1. **Инвестиция фаолиятини молиялаштириш манбаи...?**
 - А. Пул ва бошқа молиявий маблағлар, шу жумладан, кредитлар, пайлар, акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар ҳамда уларга бўлган ҳуқуқлар ва ишлаб чиқариш тажрибаси мажмуи, ноу-хау, мулк ҳуқуқидан келиб чиқувчи бошқа ашёвий ҳуқуқлар.
 - Б. Акциялар ва бошқа қимматли қоғозлар ҳамда уларга бўлган ҳуқуқлар.
 - В. Ишлаб чиқариш тажрибаси мажмуи, ноу-хау, келиб чиқувчи бошқа ашёвий ҳуқуқлар.
 - Г. Мулк ҳуқуқидан келиб чиқувчи бошқа ашёвий ҳуқуқлар.
2. **Марказлаштирилган инвестицияларни ёритинг.**
 - А. Давлат бюджети, давлат мақсадли жамғармалари бюджетлари маблағлари ҳисобидан, давлат кафолати остида хориж инвестициялари ва кредитлар, заёмларни жалб этиш ҳисобидан амалга оширилади.

- Б. Давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилади.
- В. Давлат мақсадли жамғармалари бюджетлари маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.
- Г. Заёмларни жалб этиш ҳисобидан амалга оширилади.

3. Қимматли қоғозларни жойлаштириш ҳисобига молиялаштириш...?

- А. Қимматли қоғозларга қўйиладиган барча бўш пул ресурслари.
- Б. Маблағ қўйиш барча бўш пул ресурслари.
- В. Маблағни билиш барча бўш пул ресурслари.
- Г. Молияларга қўйиладиган барча бўш пул ресурслари.

4. Капитал бозор нима?

- А. Пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мулкӣ ҳуқуқларга доир бозор.
- Б. Қарз бозори мулкӣ ҳуқуқларга доир бозор.
- В. Ссуда бозори мулкӣ ҳуқуқларга доир бозор.
- Г. Валюта бозори мулкӣ ҳуқуқларга доир бозор.

5. Молиялаштиришни очиш тартиби нима?

- А. Молиялаштириш манбаи, дастур рўйхати, титул рўйхати, ички титул рўйхати, ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг.
- Б. Дастур рўйхати, титул рўйхати, ички титул рўйхати, ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг.
- В. Молиялаштириш манбаи, ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг.
- Г. Титул рўйхати, ички титул рўйхати, ҳужжатлар тақдим этилгандан сўнг.

13-боб. МОЛИЯВИЙ ВОСИТАЛАР ВА УЛАРНИНГ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДАГИ ЎРНИ

Таянч иборалар: молиявий восита, восита, товарлилик, фонд бозори, қимматли қўғозлар, рейтинг агентлиги, қимматли қўғозлар, давлат қимматли қўғозлари, муниципал, корпоратив облигациялар, Ўзбекистон Республикасининг ғазна мажбуриятлари, ВОНД, НОТЕ, БИЛЛ, вексель, ҳосилавий молиявий воситалар, опцион, фьючерс, дивидендларнинг “акция баҳоси”, номинал баҳо, курс баҳо, биржа нархи.

13.1. Молиявий воситалар (бирламчи воситалар, ҳосилавий воситалар), уларнинг моҳияти, турлари ва таснифланиши

Молиявий воситалар, умуман олганда, монетизациялашган реал базис, эквивалент қиймат ва хоссаларга эга бўлган, махсус иқтисодий-ҳуқуқий механизм билан таъминланган, молия бозоридаги муносабатларни белгиловчи, молиявий ресурсларнинг самарали тақсимланиши ва қайта тақсимланишини таъминловчи, маълум шаклларда даромад келтирувчи восита сифатида ҳар хил тур, шакл ва мазмунларда намоён бўладиган ҳам инвестицион капитал, ҳам тўлов воситаси, ҳам алоҳида молиявий товардир.

Молиявий воситанинг эквивалентлик хоссаси бевосита ва билвосита, реал ва нисбий бўлиши мумкин.

Молиявий воситаларнинг товарлиги хоссаси уни бошқа турдаги товарлардан (кўчмас ва интеллектуал мулк, хомашё ва шу кабилар) фарқли кимнингдир (иқтисодиёт субъектлари) томонидан чиқарилиши, ўзига хос молия бозорида муомалада бўлиши, унда махсус функциялар ва ролни бажариши билан белгиланади.

Ҳар қандай молиявий воситани бирор-бир белги асосида таснифланиши мазмуни унинг хосса ва хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда амалий аҳамияти билан белгиланишини ҳисобга олсак ҳамда агар кўрилатган восита турининг келиб чиқиши, мақсади ва функцияси, унинг бозор муомаласини бир-бири билан таққослайдиган бўлсак, албатта, сезиларли фарқ намоён бўлади. Масалан, пул ва уни товар тоифасига айлантирувчи воситалар (кредит, чек, карточкалар ва ҳ.к.) муомаласи учун уларга хос бўлган молия бозори сегментлари, мос равишда, пул бозори, кредитлар бозори

ва ҳ.к. зарур, валюта учун валюта бозори, суғурта рискларини бошқариш хизматлари учун суғурта полислари бозори, қимматли қоғозлар учун эса фақат фонд бозори керак.

Молиявий воситаларнинг товар сифатидаги асосий мақсадларидан бири фойда олиш бўлганлиги учун капитални (жамғармани) орттириш бир вақтнинг ўзида капитал қўйилмалар учун мўлжалланган бозор ҳамдир.

Пул маблағлари молиявий воситаларнинг ҳар қандай турига қўйилиши (йўналтирилиши) мумкин. Бунинг барча ҳолатларида йўналтирилган пул маблағлари вақт мобайнида ўз орттирмасига (ёки зарарига) эга бўлиши, яъни фойда ёки зарар келтирилиши мумкин.

Демак, молиявий воситалар молиявий ресурсларни инвесторлардан истеъмолчиларга томон ва аксинча йўналишда ҳаракат қилишини таъминловчи воситалар ҳисобланади.

Фонд бозори воситалари инвестициялаш фаолиятини молиялаштиришда қўлланиладиган турли хилдаги қимматли қоғозлар ва уларнинг ҳосилаларидир. Инвестицион мақсад ва инвестицияларни самарали бошқариш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда турли хосса ва хусусиятларга эга бўлган воситалар қўлланилиши мумкин.

Фонд бозори воситалари вақт ўтиши билан узлуксиз такомиллашиб бориши ёки қандайдир қўшимча хосса ва функцияга эга бўлиши ёки мазмунан ва шаклан ўзгариши табиий ҳолатдир.

Муомалага чиқарилиши мақсади – тўлов ва пул айланмаси (обороти) узлуксизлигини таъминлаш, инвестицияларни жалб қилиш ва улар асосида даромад олиш бўйича мос равишда: пул-кредит сиёсатини амалга оширишнинг қарз муносабатларини мужассамлаштирувчи молиявий воситалар (давлат ва банк воситалари), қарз (давлат ва корпоратив мақсадда) ва улуш (корпоратив мақсадда) муносабатларини ифодаловчи инвестицион молиявий воситалар.

Сегменти бўйича: пул, кредит, валюта, суғурта, лотерея ўйинлари, қимматли қоғозлар (фонд, капитал) бозорлари воситалари.

Базисига кўра: пул, валюта, суғурта, товар (жумладан, хомашё), кўчмас мулк, индекс, фоиз ставкаси (келажакдаги даромад), қимматли қоғоз, базисли молиявий воситалар.

Иқтисодиётнинг у ёки бу субъектига кўра: давлат бошқаруви ва ҳокимиятлари, банк-кредит муассасалари, суғурта ташкилотлари, биржалар, номолия ташкилотлари (корпоратив) воситалари.

Чиқарилиш муддати бўйича: қисқа, ўрта ва узоқ муддатли молиявий воситалар.

Миллийлиги бўйича: миллий, хорижий ва халқаро молиявий воситалар.

Иқтисодий-ҳуқуқий мазмуни бўйича: қарз ва улуш муносабатлари ҳамда ҳосилавий молиявий воситалар.

Иқтисодий-ҳуқуқий хоссаларига кўра: базавий ва базисли молиявий воситалар. Базавий воситаларга улуш ва қарз муносабатларини ўзида мужассамлаштирувчи эмиссияланувчи (деривативлардан ташқари) ва эмиссияланмайдиган қоғозлар киради. Базислиларига эса деривативлар (ҳосилавий қимматли қоғозлар) киради.

Функцияси бўйича: инвестицион воситалар (қимматли қоғозлар), банкларнинг молиялаштириш воситалари (кредит, депозит, селенг, пластик карточкалар, чеклар ва ҳ.к.), рискни молиялаштириш воситалари (суғурта полислари), тўлов воситалари (миллий ва хорижий валюта, халқаро валюта, квазивалюта, биржа котировкасига эга бўлган валюта сифатида ўтувчи олтин, платина, кумуш, камёб элементлар, қимматбаҳо тошлар ва ҳ.к.), товар тақсимловчи воситалар (товар варранти, коносамент, омбор гувоҳномаси ва шу кабилар), гаров қоғозлари, лотереялар.

Рўйхатдан ўтказилиши бўйича: эмиссияланувчи (акция, облигация, дериктивалар) ва эмиссияланмайдиган (банк сертификатлари, чеклар, хусусийлаштириш жараёнида қўлланиладиган ваучер ва купонлар, векселлар, омбор гувоҳномалари, коносамент, гаров қоғозлари ва ҳ.к.) воситалар.

Муомалага чиқарувчининг ташкилий-ҳуқуқий шаклига кўра: давлат, муниципал ва корпоратив молиявий воситалар.

Эғалик ҳуқуқини белгилаш бўйича: тақдим этувчига эгасини исми ёзилган, ордерли молиявий воситалар.

Даромад турларига кўра: дивиденд берувчи, белгиланган ва сузувчи фоиз ставкали, купонсиз (дисконтли), ютуқли молиявий воситалар.

Тўлов муддати бўйича: спот ва муддатли бозор воситалари.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, фонд бозори воситаларининг кенг қамровли эканлиги, инвестицияларни молиялаштириш жараёнида уларнинг хосса ва хусусиятлари ҳамда инвестицион мақсад асосида турли воситалардан фойдаланиш мумкинлигини кўриш мумкин.

13.2. Фирманинг инвестицион жозибадорлигини баҳолашда молиявий воситаларнинг роли

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай субъект(жисмоний шахс ёки юридик шахс)ларнинг аниқ белгиланган талабларга жавоб берувчи фаолияти натижаси баҳо(рейтинги)си бўлиши лозим. Бу мазкур субъектларнинг фаолияти натижаларини баҳолайди.

Мазкур ҳолат четда турувчи (инвесторлар) шундай фаолияти ижобий ҳисобланувчи субъектларнинг фаолияти билан аниқ қизиқишга объектив равишда олиб боради. Чунки индивидумлар ўз фаолиятининг ижобий натижавийлиги уларнинг келгусидаги истиқболларини белгилайди. Шунинг учун инвесторлар шундай, яъни натижавий (самарали) фаолиятни юритишга ёки ўзларининг бўш капиталини сафарбар этишга интилиб яшайди. Бунга сабаб қўйилган маблағларнинг юқори самараси уларнинг фаолияти даромадлилик даражасини оширишга олиб боради, бу, ўз навбатида, корхона фаолияти жозибадорлигини белгилайди. Бу натижада қўйилган капитал самарасини ошириб ва бунинг натижасида фирма ёки бошқа субъектлар фаолияти кўламини кенгайтиришга, уларнинг фаолияти жамиятдаги ўрни ортиши каби ижобий натижаларни баҳолашга олиб боради. Ўз навбатида, субъектларнинг фаолияти натижасини баҳоловчи мезонларга жавоб бериши лозим. Бундай мезонларга:

- активларининг даромадлилик (ROI) даражаси;
- капиталнинг даромадлилик (ROA) даражаси;
- риск даражаси бўйича капиталининг етарлиги;
- активларнинг рентабеллик даражаси;
- фаолияти натижаси(даромади)нинг миллий ва жаҳон бозорлари талабларига жавоб бериши;
- мулк эгаларининг фаолияти натижасида олаётган даромади;
- ўз маблағларининг етарлилиги;
- ликвидлилик даражаси (коэффициенти);
- автономия коэффициенти;
- активларнинг айланиш коэффициенти ва ҳоказо.

Юқоридаги мезонлар субъектлар фаолияти кўлами натижасини белгиловчи мустақил корхона ва ташкилотлар томонидан ўрнатиладиган мезонлардир. Чунки уларнинг фаолияти, асосан, шу мақсадга йўналтирилган бўлади. Чунки улар мавжуд субъект-

лар фаолияти натижаси миллий ва жаҳон бозорлари тамойиллари ва талаблари орқали баҳоланади. Субъектларнинг товар ва хизматлари мазкур бозорлар замон талабларига тўлиқ жавоб бериши лозим. Бу корхоналар фаолияти натижавийлигини ошириш ёки камайтиришга олиб боради.

Шунинг учун мустақил фаолият натижасини белгилаш мақомига эга бўлган миллий ёки халқаро корхоналар томонидан баҳолаш мезонлар таркибини белгилайди ва фаолият натижасини доимий баҳолаб боради.

Агар баҳоланаётган корхона қимматли қоғозлар эмиссия қилиш ҳисобига ташкил этилган бўлса, у ҳолда мазкур ёки бундай корхоналар фаолияти натижавийлиги мазкур қимматли қоғозлар орқали белгиланган рейтингнинг юқоридаги мезонлари бўйича баҳоланади. Жаҳон амалиётида аксарият ишлаб чиқарувчи корхоналардан тортиб давлат корхоналаригача уларни ташкил қилиш механизми қимматли қоғозлар эмиссиясига асосланади. Ҳаттоки, давлатларнинг суверен рейтингини баҳолаш учун ҳам эмиссия қилган ёки муомалага чиқарган қимматли қоғозлар рейтинг орқали баҳоланади.

Шунинг учун қимматли қоғозларнинг хусусиятларини ўрганиш лозим, улар қуйидагиларга бўлинади:

- капитални оширувчи;
- рискка тортилганлигини белгиловчи;
- даромадлиликни оширувчи;
- ликвидлилик даражаси каби мезонларни ўз ичига олади.

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиқиб, қимматли қоғозларнинг иқтисодий моҳияти, тушунчаси, зарурлиги, хусусиятлари, турлари каби муҳим хусусиятли томонларини чуқурроқ ўрганиш лозим. Чунки қимматли қоғозлар инвестициялашнинг муҳим ва аҳамиятли воситаларидан бири ҳисобланади.

Акциялар. Акциянинг муомала муддати чекланмаган бўлганлиги учун йиллик дивидендларни D абсолют миқдорда ўзгармас ва бир-бирига тенг деб олиб, акцияларнинг баҳосини аниқлашда доимий рента моделини қўллаш мумкин. Бу моделда рента ҳади $R = D$, унда акциянинг баҳоси:

$$P = \frac{D}{i} \quad (14.1)$$

Акция баҳосини аниқлашда акциялар курси тушунчаси қўлланилади. Акция курси акция баҳосининг унинг номиналига нисбати кўринишида топилади:

$$K = \frac{II}{N} = \frac{\frac{D}{N}}{i} \quad (14.2)$$

ёки улушлар бирлигида ёхуд фоизларда (бу ҳолда тенгликнинг иккала томонини 100 фоизга кўпайтириш лозим) ҳисобланади. Баъзи тегишли адабиётларда “акция курси” тушунчасида дивидендларни икки хил ифодалаш (абсолют миқдор ва фоизларда) билан боғлиқ бирмунча чалкашликлар мавжуд. Билиш керакки, дивиденд ҳар доим абсолют (пул бирлигида) миқдорда ифодаланади, фоизлардаги ифодаси эса дивиденднинг абсолют миқдорини номинал нархи билан солиштиришдан келиб чиқарилади.

“Акция баҳоси” тушунчасини кўришда ҳисоблаб топиладиган баҳоси назарда тутилади. Ҳисоблаб топиладиган баҳодан ташқари акция яна қуйидаги баҳоларга эга:

- номинал баҳога (номиналга);
- курс баҳога (акциянинг бозор баҳоси ёки биржа нархи сифатида хизмат қилади);
- бухгалтерлик (ҳисоб-китобидаги) баланс баҳоси.

Номинал — акциянинг бирламчи эмиссиясида кўрсатилган баҳоси.

Акцияларнинг курс ёки бозор баҳоси (нархи) турлича ва ҳар хил формулалар ёрдамида ҳисоблаб топилади. Акциянинг бу баҳосини ҳисоблашда қўлланиладиган усуллардан бирида икки турдаги инвесторларнинг мавжудлигидан келиб чиқилади. Инвесторларнинг бир тури юқори дивидендларга йўналган бўлса, иккинчи тури эса акцияларнинг бозор баҳоси ортишига интилади. Шунга мос равишда акцияларнинг бозор нархи (баҳоси) ўртача вазнлаштирилган сумма кўринишида аниқланади:

$$II_p = x \frac{D}{i} + y II_3, \quad x + y = 1 \quad (14.3)$$

Бунда:

х — баланд дивидендларни орзу қилувчи инвесторлар улуши;
 й — акциялар курс нархининг ошишини хоҳловчи инвесторлар улуши;

Тс3 – бўлиб ўтган савдоларда (савдоларнинг ёпилиши кунда) акцияларнинг ушбу турига белгиланган бозор баҳоси (нархи).

Акцияларнинг бозор нарҳини ҳисоблашда x ва y қийматларига боғлиқ ҳолда курс ($y \approx 1$) ёки дивиденд ($x \approx 1$) ёндашув қўлланилиши мумкин. Лекин на курс ва на дивиденд ёндашув акцияларнинг реал баҳосини аниқлашда қониқарли натижа бера олмайди.

Акцияларнинг келажак даврлардаги бозор баҳоси (нархи) техник таҳлил методлари ёрдамида ҳисоблаб топилади. Бу методларга асосан аввалги даврлар бўйича маълум бўлган акцияларнинг курс нарҳлари статистикаси асосида ушбу акциялар курсининг келажакдаги ўзгариши прогноз қилинади.

Акцияларнинг баланс нархи – акциядорлик жамиятининг соф активлари ҳажмининг (сўмлардаги) унинг жойлаштирилган (тўланган) акциялари сонига нисбати. Акциядорлик жамиятининг соф активлари қуйидагича ҳисобланади: активлар (асосий воситалар, номоддий активлар, оборот маблағлари) суммаси минус жамиятнинг қарзлари (кредиторлар билан ҳисоб-китоблар, қарз маблағлари, келажак даврлар даромадлари). Акцияларнинг баланс баҳоси ҳар йили бир маротаба йиллик баланс ёпилишидан кейин ҳисобланади. Кўпинча, акциянинг бозор нарҳини ҳисоблашда унинг баланс баҳоси қўлланилади.

Акциялар даромадлилиги облигациялардаги каби ҳисоблаб топилади. Даромадлиликнинг уч кўрсаткичини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) даромадлиликнинг дивиденд нормаси (фоизларда ифодаланган дивиденднинг акция номиналига нисбати);
- 2) даромадлиликнинг жорий нормаси (дивиденднинг акцияни сотиб олиш нарҳига нисбати):

$$i_T = \frac{D}{C} = \frac{D}{D/i} = i \quad (14.4)$$

унинг миқдори банкнинг кредит ставкасини ифодалайди;

- 3) даромадлиликнинг тўлиқ нормаси ёки акцияга вақтнинг Δt даврида эгалик қилишдаги даромадлилик.

Фақат дивидендларни хоҳловчи инвесторлар (акциянинг курс нархи ўзгаришини ҳисобга олмайдиган) учун акция кўрсаткичларини ҳисоблашни кўрамиз, яъни $x_1 - x_2 = 0$, $y_1 = y_2 = 0$. Бунда даромадлилик нолдан катта бўлади, агар $i_1 > i_2$ бўлса, яъни банк

ставкаси пасайганда, даромадлиликни кузатиш мумкин (албатта, ўзгармас дивидендлар миқдорида).

Ҳозирда барча мутахассислар томонидан бир овоздан “акциялар курси” ифодаси қабул қилинмоқда.

Юқорида таъкидланганидек, акциялар даромадлигининг тўлиқ нормаси уч ўзгарувчига боғлиқ: дивидендлар миқдори, банкнинг ссуда ставкаси ва акциянинг сотилиш нархига. Бу ўзгарувчилар акциялар бўйича ноаниқ миқдорлар ҳисобланади, облигациялар бўйича эса фақат ссуда фоизи (номинал ва купон – маълум) миқдоригина ноаниқ бўлиши мумкин. Бу ҳолат (ноаниқлик) ишончсизликни келтириб чиқармайди.

Фараз қилайлик, инвестор қимматли қоғозни сўндирилишига t_1 кун қолгунча сотиб олган ва сўндирилишига t_2 кун қолганда эса сотиб юборган ($t_1 > t_2$). Бундаги даромадни топамиз. Сўндирилишига мос равишда t_1 ва t_2 кунлар қолгунгача мавжуд бўлган депозит фоиз ставкаларини t_1 ва t_2 орқали белгилаб оламиз. Унда сотиб олиш T_{c1} ва сотиш T_{c2} нархлари қуйидагича ҳисоблаб топилади:

$$C_1 = \frac{N}{(1 + i_1 x \frac{t_1}{365})} \quad (14.5)$$

$$C_2 = \frac{N}{(1 + i_2 x \frac{t_2}{365})} \quad (14.6)$$

Облигацияларнинг баҳоси ва даромадлигини (даромад олиш усулига боғлиқ ҳолда) аниқлашда облигацияларнинг қуйидаги ҳар хил турларини кўриб чиқамиз:

- номинал нархида сўндирилувчи олдиндан белгиланган купон (фоиз) ставкали облигациялар;
- номинал бўйича сўндирилувчи дисконт билан сотиладиган (жойлаштириладиган) ноль купонли облигациялар;
- номинал бўйича сўндирилувчи бир маромда ортиб боровчи купон ставкали облигациялар;
- “француз туридаги” облигациялар (улар бўйича даромад уларнинг эгалари қўлида бўлган давридагина тўлаб борилади).

Облигацияларнинг даромадлари уч кўрсаткич асосида белги-ланади:

- 1) даромадлиликнинг купон нормаси (меъёри) билан (купонда кўрсатилган фоиз ставкасида);
- 2) даромадлиликнинг жорий нормаси билан (купон даромадини сотиб олиш нархига нисбати билан);
- 3) даромадлиликнинг тўлиқ нормаси билан (облигациядан тўлиқ фойдаланганлигидан: фоиз даромад олиш, уларнинг капита-лизацияси ва номинал баҳосини олиш).

Молиявий инвестициялар самарадорлигини баҳолашдаги муҳим кўрсаткичлардан бири молиявий воситаларга йўналти-рилган инвестициялар бўйича маълум давр ичидаги даромад фиоизи B (rate of return) ҳисобланади. Агар инвесторнинг бундай даромади ўсиши даражасини I молия воситасига йил бошида йўналтирилган бошланғич инвестиция I_0 ва ундан маълум бир даврда (йил охирида) ҳосил бўлган орттирма γ суммаси деб қабул қилинса, унда қуйидаги ифода маънога эга:

$$I = I_0 + \gamma \quad (14.7)$$

Натижада даромад ставкасини (даромадни) B қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$B = (I - I_0)/I_0 = \gamma/I_0 \quad (14.8)$$

Ушбу (2) ифоданинг сурати инвесторнинг моддий фаровонлиги давр охирида ўзгаришини (унинг даражаси ижобий ёки салбий бўл-ганини) кўрсатади. Қимматли қоғозлар бўйича даромад олишнинг бошқа молиявий активларга қилинган инвестициялардан ҳосил бўладиган даромаддан фарқли хусусиятини билдиради.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, инвестор томонидан олинган даромадни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\gamma = I - I_0 \quad (14.9)$$

1-ифодада $I_0 = 1$ деб қабул қилиб, уни қуйидагича ифода-лаймиз:

$$I = 1 + \gamma \quad (14.10)$$

Ушбу ифодада инфляция ҳисобга олинмаганлиги учун инвестиция бўйича даромад реал ставка фоизига P тенг бўлади. Ирвинг Фишер қоидасига биноан инфляция и сабабли даромад $(1+i)$ марта ошиши лозим бўлганлиги учун (4) ифодани қуйидагича ёзиш мумкин:

$$I = (1 + \text{ъ}) = (1 + P) = (1+P)(1+i) = 1 + P + i + iP \quad (14.11)$$

5-ифодада, агар P ва i миқдорлари кичик бўлса, iP кўпайтма жуда кичик бўлади, у ҳолда уни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Шунинг учун 5-ифодани қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\text{ъ} = P + i \quad (14.12)$$

Бунда:

i – инфляцион рағбат;

ъ – номинал ставка;

P – реал ставка.

7-ифодадан прогноз қилинаётган инфляция сурати i ва инфляцион рағбат бир-бирига мослиги кўриниб турибди. Бундай ҳолат ўта ривожланган молия бозори шароитида бўлиши мумкин. Агар даромад ставкасининг миқдори $P+i$ суммадан кичик бўлса, молия бозорида инвестиция қилиш маъносига эга бўлмайди. Яна P ва i миқдорларининг кичик даражасида шу ҳам кўриниб турибдики, инфляция суратининг бир фоизга ортиши даромад ставкасининг мос равишда бир фоизга ортишига олиб келади.

Анча узоқ вақт муддати учун 6-ифодани 5-ифода асосида қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\text{ъ} = P + i + iP \quad (14.13)$$

Юқорида айтилганлар асосида инвесторларни ноаниқ ва хато қарорлар қабул қилишдан сақлаш муҳим аҳамиятга эга, акс ҳолда турли омиллар таъсирида инвесторнинг даромади камайиши ёки бутунлай йўққа чиқиши мумкин.

Маълумки, кредитор пулларини қарзга берганида улардан қарз муддати тугамагунича фойдаланишдан маҳрум бўлади. Қарз олувчи кредит учун ҳақ тўлаши лозим бўлади. Кредитдан фойдаланиш учун кредиторга пул кўринишида қарз олувчи томонидан тўланадиган ҳақ фоиз шаклида ифодаланади. Фоизлар қарзнинг асосий суммасига маълум бир даврларга ҳисобланади. Фоизни

ҳисоблашнинг турли усуллари мавжуд бўлиб, уларнинг асосийларини кўрамиз.

Оддий (содда) фоизлар. Фарз қилайлик, инвестиция қилиш учун қандайдир бошланғич P пул маблағлари мавжуд. Инвестиция қилиш натижасида маълум вақт муддати (n даврларда) ўтганидан кейин бошланғич сумма иП n (и фоиз ставкаси бўлиб, у бўйича бошланғич P суммага фоизлар қўшилади) миқдорга ўзгаради. Яъни бошланғич сумма P маълум даврлар (n) ўтиши билан иП n миқдорга ошиб, натижада C (ортган сумма) миқдор ҳосил бўлади:

$$C = P + \text{иП}n = P(1 + \text{ин}) \quad (14.14)$$

($1+\text{ин}$) ифода оддий фоизлар бўйича орттирма кўпайтирувчи деб номланади. Орттирилган сумма C бошланғич сумма орқали топилган фоиз ставкаси (и) декурсив ставка дейилади.

8-ифодадан бошланғич P суммани топиш мумкин. Бунда P миқдорини C орқали уни d фоиз ставкаси (антисипатив ставка) бўйича дисконлаш йўли билан топиш мумкин, яъни:

$$P = C - \text{нд}C = C(1 - \text{нд}) \quad (14.15)$$

($1-\text{нд}$) ифода орттирма кўпайтирувчи дейилади.

Оддий фоиз ставкалари кўпроқ қисқа муддатлардаги ҳисобларда қўлланилади. Шу муносабат билан n бир йилдан кам даврларда декурсив ва антисипатив ставкаларни амалиётда қўллаш хусусиятларини кўрамиз. Декурсив ставка ҳолатида и миқдори қуйидагича қабул қилинади:

$$n = \frac{t}{365} \quad \text{ёки} \quad n = \frac{t}{366} \quad (14.16)$$

(t – фоизни ҳисоблаш кунлари сони). Агар антисипатив ставка (d) қўлланилса, унда:

$$n = \frac{t}{360} \quad (14.17)$$

Мураккаб фоизлар. Бирмунча мураккаб ҳолатни – фоизларнинг капитализациясини ҳисобга олиб кўрамиз. Шунга ўхшаш мураккаб антисипатив ставка учун қуйидаги ифодани олиш мумкин:

$$P = C(1-d)^n \quad (14.18)$$

Бунда орттириш кўпайтирувчи сифатида қуйидаги ифода бўлади:

$$\frac{1}{(1+d)^n} \quad (14.19)$$

Агар қимматли қоғозлар даромадлиликларини солиштиришда муқобил сифатида банкдаги депозит қўйилма даромадлилиги танланса, унда даромадлиликнинг муқобил усулини ҳозирги вақтгача кенг қўлланиб келаётган пул оқимларини дисконтлаш усули билан мос келишини кўриш мумкин. Бунда қуйидаги саволларга жавоб топиш лозим¹:

- базавий сифатда қабул қилинган тижорат банкларининг депозит ставкаси миқдори тўғрисида;
- банкда пулларни оддий ёки мураккаб фоиз ставкаларда ҳисоблаб бориш схемаси тўғрисида.

Биринчи саволга жавоб, одатда, қуйидагича ифодаланади: “базавий сифатда ишончли ва барқарор ишлаётган банк ставкасини танлаш лозим”. Аммо кўп масалаларни ҳал этишда ёрдамга махсус белгиланадиган банк ставкаси келиши туфайли уни база сифатида олиш лозим.

Даромадлиликнинг ички ставкаси. Масаланинг қўйилиши қуйидагича: қўйилманинг жорий ва келажакдаги баҳоси маълум; ҳозирдаги маълум инвестициялар келажакда белгиланган баҳони таъминловчи банк фоиз даромадини депозит ставкаси номаълум. Даромаднинг ички ставкаси қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\beta = \sqrt[n]{\frac{P_F}{P_C}} - 1 \quad (14.20)$$

Пул оқимларини дисконтлаш. Маълумки, пул оқимлари – инвесторларнинг пул шаклида қилган инвестицияларидан ҳар хил вақтда олган даромадлари. Дисконтлаш инвестицияларнинг келажакдаги баҳосини уларнинг жорий баҳосига келтирилишини ифодалаб, ҳар хил вақт ва турли шартларда қилинган инвестицияларнинг ҳар хил турларини ўзаро солиштириш имконини беради.

Иқтисодиёт тармоқларини молиявий маблағлар билан таъминлашда молия воситаларнинг ўрни ўта муҳимдир. Бундай воси-

1 Килиячков А.А., Чалдаева Л.А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. – М.: Экономист, 2005. – 687 с.

талар – молия бозори, қимматли қоғозлар бозори ва бошқа молия воситалари бозори муҳим ҳисобланади.

Жаҳон молия бозори воситаларининг жаҳон иқтисодиётидаги ўрни йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бироқ мамлакатимизда молия бозори воситалари энди ривожланиш жараёнида. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 январдаги “Давлат активларини бошқариш, монополияга қарши курашишни тартибга солиш тизимини ва капитал бозорини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-5630-сонли Фармонида асосан мамлакатимизда институционал ва таркибий ислохотларни жадаллик билан амалга ошириш, давлат активларини бошқаришнинг самарали механизмларини жорий этиш, монополияга қарши курашишни тартибга солиш, капитал бозорининг ишончли ишлаш тизимини тубдан такомиллаштириш мақсадида, шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ва Ўзбекистон Республикаси Маъмурий ислохотлар концепциясида белгиланган вазифалар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” ги 2019 йил 24 январдаги қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги ташкил этилди. Фармонга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Хусусийлаштирилган корхоналарга қўмаклашиш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси (кейинги ўринларда Давлат рақобат қўмитаси), Давлат рақобат қўмитаси ҳузуридаги Қимматли қоғозлар бозорини мувофиқлаштириш ва ривожлантириш маркази ва Давлат рақобат қўмитаси ҳузуридаги Давлат активларини бошқариш маркази (кейинги ўринларда Давлат активларини бошқариш маркази) негизида ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат активларини бошқариш агентлиги зиммасига давлатнинг, шу жумладан, хориждаги активларини бошқариш, хусусийлаштириш тадбирларини амалга ошириш (хусусан, давлат улушларини сотиш), давлат мулкларини ижарага бериш, давлат иштирокидаги корхоналарда корпоратив бошқарувни жорий этиш, давлат иштирокидаги иқтисодий ночор корхоналарни молиявий соғломлаштириш, банкротлик, баҳолаш фаолиятини давлат томонидан тартибга солишни таъминлаш, мулкни баҳолаш стандартларини тасдиқлаш ва риэлторларни сертифицирлаш бўйича вазифа, функция ва ваколатлар берилди.

Ўзбекистон Республикаси Монополияга қарши курашиш қўмитасига монополияга қарши курашишни тартибга солиш, рақобат муҳитини ривожлантириш, табиий монополия субъектлари фаолияти устидан назорат қилиш, товар хомашё биржаларини лицензиялаш бўйича вазифа, функция ва ваколатларини ўтказиш;

Ўзбекистон Республикаси Капитал бозорини ривожлантириш агентлигини (кейинги ўринларда Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги) ташкил этиш ва қимматли қоғозлар бозорини, шу жумладан, қимматли қоғозлар савдосининг ташкилотчилари ва Қимматли қоғозлар марказий депозитарийсини тартибга солиш, шунингдек, корпоратив бошқарувни ривожлантириш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг лотереяларни ташкил этиш фаолияти бўйича вазифа, функция ва ваколатларини бериш юклатилди.

Фармонга асосан қуйидагилар давлат сиёсатининг асосий йўналишлари этиб белгиланди:

- а) давлат активларини бошқариш, давлат иштирокидаги иқтисодий ночор корхоналарни молиявий соғломлаштириш соҳасида:
 - давлат иштирокидаги корхоналарнинг устав капиталидаги давлат улушини бошқаришнинг бозор механизмларини ишлаб чиқиш;
 - давлат иштирокидаги корхоналарда замонавий корпоратив бошқарув усулларини жорий этиш, ушбу корхоналар фаолиятининг самарадорлиги учун уларнинг бошқарув органлари масъулиятини ошириш;
 - давлат иштирокидаги корхоналарни хусусийлаштиришдан олдин тайёрлашнинг, шу жумладан, уларнинг жозибадорлигини ва уларни бошқаришнинг самарадорлигини оширишни кўзда тутувчи самарали механизмларини жорий этиш бўйича хорижий, халқаро институтлар ва компаниялар билан самарали ишлашни ташкил этиш;
 - давлат иштирокидаги корхоналарнинг устав капиталидаги давлат улушларини босқичма-босқич қисқартириш, самарали ва шаффоф хусусийлаштиришни таъминлаш;
 - давлат иштирокидаги иқтисодий ночор корхоналарни молиявий соғломлаштириш, улар фаолияти самарадорлигини ошириш дастурларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишда қатнашиш;

б) рақобатни ривожлантириш ва монополияга қарши курашишни тартибга солиш соҳасида:

- бозорнинг барча иштирокчиларига товарлар (ишлар, хизматлар) учун тенг имкониятларни тақдим қилиш, рухсат бериш тартиб-тамойилларини соддалаштириш ва давлат хизматлари кўрсатиш ҳисобига уларга тенг шарт-шароитлар ва ҳўжалик фаолияти эркинлиги берилишини таъминлаш;
- ишлаб чиқариладиган товарлар(ишлар, хизматлар)нинг сифатини ошириш, нархларнинг асоссиз ошиб кетишини чеклаш ва шу ҳисобидан ички талабни юқори даражада қондиришни таъминлаш учун шароит яратиш;
- товар ва молия бозорларида фаолият юритаётган ҳўжалик юритувчи субъектлар устав капиталидаги (фондидаги) давлат иштирокини камайитириш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш;

в) капитал бозорини ривожлантириш соҳасида:

- капитал бозорини ривожлантиришнинг яхлит стратегиясини шакллантириш ва ушбу соҳада ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
- капитал бозорининг самарали инфратузилмаси шаклланишида кўмаклашиш;
- иккиламчи қимматли қоғозлар бозорини жадал ривожлантириш ва унинг кўламини кенгайтириш, корпоратив бошқарув тизимини такомиллаштириш;
- корпоратив бошқарув ва капитал бозорини тартибга солиш соҳасида халқаро алоқаларни ривожлантириш.

Шунингдек, Фармонга асосан давлат активларини бошқариш агентлигининг асосий вазифалари этиб:

- давлат активларини самарали бошқариш бўйича ягона давлат сиёсатини юритиш;
- ўзига берилган давлат иштирокидаги корхоналар устав капиталидаги давлат акциялари пакетлари (улушлари) бўйича акциядор (таъсисчи ва иштирокчи) ҳуқуқларини амалга ошириш;
- илғор хорижий тажриба асосида давлат иштирокидаги корхоналарда замонавий корпоратив бошқарув шакл ва усулларини жорий қилиш, уларни бошқаришда кузатув кенгаши ва акциядорларнинг ролини тубдан ошириш;
- давлат иштирокидаги корхоналарни, шу жумладан, халқаро молия институтлари тавсиялари асосида босқичма-босқич ички ва ташқи бозорларда рақобатлаша оладиган, самарали

корхоналарга айлантиришга кўмаклашиш;

- давлат иштирокидаги корхоналар фаолиятининг самарадорлиги ва шаффофлигини таъминлаш, бошқарув тузилмасини оптималлаштириш, юқори даромадлилик ва капитализацияни ошириш, соҳасига кирмайдиган ва фойдаланилмаётган активларини чиқариб ташлашга қаратилган ривожлантириш стратегияларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлашни мувофиқлаштириш;
- давлат манфаатларини таъминлаган ҳолда, шу жумладан, давлат акция пакетларини (улушларини) ишончли бошқарувга бериш орқали инвестиция фаолиятини амалга ошириш;
- давлат иштирокидаги корхоналарнинг облигация ва акцияларини чиқариш ва реализация қилиш, шу жумладан, маҳаллий ва хорижий фонд биржаларида IPO/SPO бўйича эмиссияларни жойлаштириш ҳисобига, шу жумладан, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни, шунингдек, портфель инвестицияларни жалб қилиш;
- давлат активларини реализация қилиш (хусусийлаштириш) ва ижарага беришнинг очиқ ва шаффоф механизмини таъминлаш, инвесторлар томонидан қабул қилинган инвестиция ва ижтимоий мажбуриятлар бажарилиши устидан мониторинг қилиш, шунингдек, давлат хусусий шериклик бўйича таклифларни тайёрлашда иштирок этиш;
- таҳлил асосида давлат иштирокидаги фаолият юритмаётган, паст рентабелли ва зарар кўриб ишлаётган корхоналарни аниқлаш, уларни молиявий соғломлаштириш ҳамда фаолияти самарадорлигини ошириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этиш;
- банкротлик тўғрисидаги ишлар бўйича давлат сиёсатини амалга ошириш;
- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда давлат иштирокидаги корхоналарда самарали дивиденд сиёсатини олиб бориш;
- баҳолаш фаолиятининг давлат томонидан тартибга солинишини таъминлаш, мол-мулкни баҳолаш стандартларини тасдиқлаш, шунингдек, риэлторларни сертификатлаштириш.

Фармонга асосан монополияга қарши курашиш қўмитасининг асосий вазибалари этиб:

- товар ва молия бозорларида рақобат муҳитини таъминлаш

- соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
 - товар ва молия бозорларида рақобат муҳити ҳолатини тизимли таҳлил қилиш, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг устун мавқени суиистеъмол қилиши, “картель” битимлари ва тил бириктириши, ноҳалол рақобатчилигини аниқлаш ва олдини олиш;
 - савдолар, иқтисодий концентрация ва давлат кўмагини монополияга қарши тарзда тартибга солиш;
 - бозор иштирокчилари, шу жумладан, табиий монополия субъектларига юқори ликвидли товарлардан (ишлар, хизматлар) фойдаланишда тенг шароитларни таъминлаш;
 - қонун ҳужжатларининг рақобатга таъсирини баҳолаш, давлат органларининг рақобатни чекловчи қарорлар қабул қилишига ва шундай ҳаракатларни амалга оширишига йўл қўймаслик;
- в) Капитал бозорини ривожлантириш агентлигининг асосий вазифалари этиб:
- қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, тартибга солиш ва корпоратив бошқарув соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;
 - қимматли қоғозлар амалиёти билан шуғулланувчи инвесторлар ҳамда қимматли қоғозлар эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш;
 - қимматли қоғозлар бозори, акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилинишини назорат қилиш;
 - маҳаллий капитал бозорининг ривожланиш ҳолати ва унинг профессионал қатнашчилари тўғрисида инвесторлар ва жамоатчиликни хабардор қилиш;
 - инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун зарур ресурсларни жалб этиш имкониятини берувчи янги молиявий воситалар турларини жорий қилишда кўмаклашиш;
 - фонд биржаларининг, қимматли қоғозлар бозоридаги профессионал иштирокчиларнинг фаолиятини лицензиялаш;
 - капитал бозорини ривожлантириш ва тартибга солиш масалалари бўйича хорижий ва халқаро институтлар билан самарали ҳамкорлик қилиш ўрнатилди.

Фармоннинг 5 бандига асосан Агентлик ҳузурида юридик шахс ташкил этмаган ҳолда бюджетдан ташқари Капитал бозорини ривожлантиришга кўмаклашиш жамғармаси (кейинги ўринларда

Жамғарма) ташкил этилди.

Фармонга асосан Жамғарма маблағлари:

- Агентликнинг жорий харажатларини молиялаштиришга;
- ходимларни моддий рағбатлантириш ва ижтимоий таъминлаш, шунингдек, турар жой олишини имтиёзли молиялаштиришга;
- Агентлик раҳбарлари ва мутахассисларини ўқитиш, тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга;
- жалб этиладиган хорижий мутахассислар фаолиятига, халқаро ва хорижий ташкилотларга ҳақ тўлаш чора-тадбирларини амалга оширишга сарфланади.

Фармонга асосан Капитал бозорини ривожлантириш стратегиясида қуйидагилар белгиланди:

- аҳоли, тадбиркорлар ва иқтисодиётнинг инвестициявий талабларини максимал даражада қаноатлантириш мақсадида молия бозорининг уйғун фаолияти ва унинг барча сегментлари ривожланишини таъминлаш;
- капитал бозорининг барча, шу жумладан, хорижий иштирокчилар учун тенг шароит ва тадбиркорлик фаолияти эркинлигини яратиш, шу аснода соғлом рақобат муҳитини шакллантириш;
- халқаро молия бозорлари билан фаол интеграциялашув, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланиш ва хорижда муваффақиятли синовдан ўтган илғор ёндашувлардан фойдаланиш орқали барча тоифадаги инвесторлар учун капитал бозорининг қулайлигини ошириш;
- илғор халқаро амалиётни жорий қилиш, ортиқча тўсиқлар, чекловлар ва соҳанинг ҳаддан ташқари тартибга солинганлигини бартараф этиш орқали фонд бозорида ривожланиш мақсадларига йўналтирилган инвестицияларни фаол молиялаштириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш;
- инвесторлар учун жозибадор механизмларни жорий қилиш ҳисобига капитал бозорининг капиталлашуви ва рақобатбардошлигини ошириш, банк томонидан кредитлашнинг самарали муқобил механизмини яратиш;
- тегишли халқаро мезонлар ва тажрибаларни жорий қилган ҳолда, капитал бозорини тартибга солишнинг яхлитлигини, тизимли таваккалчиликларнинг олдини олишни таъминловчи зарур қонунчилик базасини ишлаб чиқиш;
- иқтисодий сиёсат мақсадлари ва саноатни мутаносиб ривожлантириш зарурати билан боғлиқ ҳолда капитал бозо-

рини яхшилаш бўйича чора-тадбирларнинг тартибли мувофиқлаштирилишини таъминлаш;

- хорижий молия бозорларида рақобатбардошликни ошириш учун фойдаланиладиган асослантирилган имтиёз ва преференцияларни бериш орқали капитал бозорида инвестициявий ва ишбилармонлик фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантириш ҳамда кенгайтириш;
- капитал бозорини замонавий талабларга мос кадрлар билан таъминлашнинг барқарор тизимини ривожлантириш, истиқболли, шу жумладан, хорижий мутахассисларни жалб қилиш учун жозибадор шарт-шароитларни яратиш.

13.3. Қимматли қоғозлар – инвестицияларни молиялаштириш манбаи сифатида

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос хусусиялари шундаки, ҳар бир ҳаракатларнинг охириги натижаси бирор даромад олиш иқтисодий асоси ҳисобланади. Демак, фаолияти натижасида яратилган даромаднинг бир қисми, яъни истемолдан ортган қисми келгусида ўз капиталини ошириш учун яна реинвестиция қилинади.

Инвестиция деб, келгусида маълум рисклар шароитида капиталини ошириш, қўшимча даромад ёки самара олиш мақсадида асосий капитал, номоддий ва интеллект мулкка қўйиладиган барча ресурслар, инвестицияларга доир ҳуқуқлар каби муносабатларга айтилади.

Шундай экан, инвестиция қийматнинг ҳаракати билан шу қийматни бошқариш, эгалик қилиш каби муносабатларни кўзда тутар экан, бундай хусусият, асосан, қимматли қоғозлар ва унинг ҳосилаларига хос ҳисобланади. Ёки қимматли қоғозлар ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, инвестициялаш учун бошқа манбалардан қуйидаги томонлари (афзалликлари) билан ажралиб туради:

1. Қимматли қоғозларга қўйилаётган инвестицияларда рискларни пасайтириш учун диверсификацияланиш даражаси юқорилиги.
2. Инвестицияларга қўйилаётган харажатлар моддий активлардан кўра юқори харажатларга эмас, балки кичик харажатлар орқали ҳам амалга оширилиш мумкинлиги.
3. Инвестицион рискларни пасайтириш учун моддий активларга қўйилаётган инвестицияларга нисбатан инвестицион портфелни бошқариш жараёнининг осонлиги.
4. Моддий активларга қўйилаётган инвестицияларга нисбатан

қўйилган капиталдан келаётган инвестиция, яъни қимматли қоғозларга қўйилаётган инвестициялар ва унинг фоизлари даромалилик даражасини ошириш имкониятларининг кенглиги.

5. Қимматли қоғозларга қўйилаётган инвестиция шароитида (акциядорлик жамият тарзида бўлса) инвестор сифатида қимматли қоғоз сотиб олган шахс жамиятни бошқаришда бошқариш ваколати ва имкониятига эга бўлади.

Демак, инвестицияларни амалга ошириш учун молиялаштириш манбаининг муҳим воситаларидан бири қимматли қоғозлар ва унинг ҳосилалари (фьючерс, опцион, варрант) ҳисобланар экан, инвесторлар инвестицион бозорлар шароитларига мослашишлари учун инвестициялаш манбаларини танлаётганда, ўзларига мос манбаларини танлаш ҳуқуқига эга бўладилар. Чунки инвестицион бозорлардаги кутилмаганда юзага келаётган рисклар инвесторлар томонидан бошқариш имкониятига эга бўлишларни тақозо қилади. Бу, аввало, инвестицион бозорларнинг барқарор ва узлуксиз ривожланишига олиб бориш учун муҳим туртки бўлиб хизмат қилади.

Шунинг учун инвесторлар қимматли қоғозларни сотиб олаётганда, инвестицион бозорларни тўлиқ ўрганиб чиқиши, хусусан:

- бозорларнинг даромадлилиқ даражаси;
- бозорлардаги мавжуд инфратузилмаларнинг ҳолати;
- бозорларда мавжуд инвесторларнинг имконият(рискларни бошқаришдаги)лари бўйича шароитлар;
- қимматли қоғозларнинг эмитентлари фаолияти якуний натижалари (рейтинг) ва инвесторларнинг манфаатлари бўйича шароитларнинг ҳолати;
- барқарор инвестицион бозорларни инвесторлар томонидан мустақил танлаш ҳуқуқлари бўйича инфратузилманинг яратилганлиги каби муҳим томонларини ҳисобга оладилар.

Шунингдек, инвесторларнинг инвестициялаш манбаларини, асосийси, муқобил, самарали ва энг юқори натижани таъминловчи ҳисобланган қимматли қоғозлар инвестиция мақбул ва самарали ҳисобланган манбаини танлаш муҳим ҳисобланиб, у:

- инвестиция жараёнига қўйилган қиймат ёки капиталнинг йўқотишларсиз тўлиқ қайтишини таъминлаш имкониятларига эга бўлади;
- инвесторларнинг капиталлари концентрациялашуви ортиб бориб, қайта ёки реинвестициялаш имконига эга бўлади;
- мамлакатда четда бўш капиталнинг қимматли қоғозлар эмис-

сияси орқали мақсадли жойлашуви(тармоқ, ҳудуд, корхона активларига қўйилган қимматли қоғозларни қўйиш)ни таъминлаш имкониятига олиб боради;

- инвестицион бозорнинг таркиби ҳисобланган қимматли қоғозлар бозори ривож, ўз навбатида, хориж бозорларига чиқиш имкониятига эга бўлади.

13.4. Инвестиция фаолиятини молиялаштиришда қимматли қоғозлар бозорларининг роли

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида молия бозорининг ажралмас таркиби ҳисобланган қимматли қоғозлар бозори (ҚҚБ) мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида муҳим ўрин тутди. ҚҚБнинг иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнидаги ролини ошириш мамлакатимиз олдида турган устувор вазифалардан саналади. Яъни унинг иқтисодийдаги роли ва аҳамиятини ошириш учун қуйидаги муаммолар самарали ечим топишига эришиш вазифаларини бевосита ҳал этиш билан боғлиқ бўлади: инвестицияларни фаол жалб қилиш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, саноатни ривожлантириш, инфляцияни пасайтириш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш.

13.1-расм. Қимматли қоғозлар бозори иштирокчиларининг таркиби²

2 Мавзунинг назарий асослари тадқиқ этилиши натижасида киритилган.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш ҚҚБнинг рақобатбардошлиги, хавфсизлиги, барқарорлиги, ликвидлиги, инвесторлар учун жозибадорлиги ва рисксизлиги даражасини таъминлаш билан узвий боғлиқ бўлиб, турли ташқи ва ички омиллар таъсирини ҳисобга олиш муҳим ҳисобланади.

Юқоридаги расмда ҚҚБ иштирокчилари алоҳида гуруҳларга бўлиб тавсифланган. Ушбу гуруҳдаги барча иштирокчилар ҚҚБ билан узвий боғлиқликда фаолият кўрсатади ва ҚҚБнинг яхлит инфратузилмасини таъминлайди. Буларга қуйидагилар киради: мувофиқлаштирувчи ва назорат қилувчилар, эмитентлар, профессионал иштирокчилар ҳамда инвесторлар.

Молиявий глобллашув шароитида ривожланаётган дунёнинг барча мамлакатлари учун муҳим муаммо иқтисодиётда ўз миллий ҚҚБ ролини ошириш, бунда иқтисодиётни модернизациялаш, саноатни ривожлантириш, инфляцияни пасайтириш, иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш мақсадида инвестициялар жалб қилишни таъминлаш ҳисобланади³.

Ушбу муаммони ҳал этишнинг муҳим шарт-шароитлари ҚҚБдаги инвестициялар, жамғармалар, иқтисодий ўсиш, инфляция, давлат институтлари фаолияти ва монетизация ўртасида чамбарчас алоқалар мавжудлиги ҳисобланади.

Юқоридаги хулосалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мамлакатимиз ҚҚБ ривожланишини таҳлил қилиш бугунги куннинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади.

Фонд бозори мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, иқтисодиётга молиявий инвестицияларни жалб этишда муҳим ўринни эгаллайди. Иқтисодиётни эркинлаштириш, инвесторлар ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, инвестицион муҳитни соғломлаштириш қимматли қоғозлар бозорининг самарали ривожланиши, инвестициялар ҳажмини ошириш имкониятини яратади.

Қимматли қоғозлар инвестиция фаолиятини молиялаштиришда муҳим ўринни эгаллайди. Улар ўзида мулккий ва номулккий муносабатларни мужассамлаштирган ҳолда, иқтисодиётда ресурсларни тармоқлар ўртасида тақсимлаш, инвестицияларни жалб этиш, даромад олиш имкониятини яратади.

3 Миркин Я.М. Национальный доклад “Риски финансового кризиса в России: факторы, сценарии и политика противодействия”. // Финансовая академия при правительстве РФ, 2006. С. 47-51. (www.mirkin.ru)

Қимматли қоғозлар молиявий инвестицияларни иқтисодиётга жалб этишнинг муҳим воситалари ҳисобланиб, иқтисодиётнинг хавфсизлиги ва рақобатбардошлигини таъминлайди. Улушга эгалик қилишни тасдиқловчи воситалар акциядорлик капиталини кўпайтириш, самарали корпоратив бошқарувда иштирок этиш ва белгиланган тартибларга мувофиқ дивидендлар олиш имкониятини яратади.

Иқтисодиётда портфель инвестициялар ҳажмини ошириш, хориж инвесторларининг маблағларини самарали жалб этиш, бозорнинг интеграциялашувини таъминлашга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, молиявий инвестициялар ҳажмини ошириш қимматли қоғозлар бозори муҳитининг яхшиланиши, иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

13.5. Акциядорлик капитали ҳисобига инвестиция фаолиятини молиялаштириш

Агар корхона инвестиция фаолиятини молиялаштиришда ўз маблағлари етарли бўлмаса, бундай ҳолда, маблағларни қимматли қоғозлар чиқариш ёки банк кредити орқали жалб қилиши мумкин. Инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг кенг тарқалган ва молиялаштиришнинг асосий манбалари қимматли қоғозларни эмиссия қилиш ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар чиқариш, инвестицияларни молиялаштиришда марказлашган маблағлар ва банк кредитларининг ҳиссаси пасайишига олиб келади.

Қимматли қоғозлар бозори ва кредит бозори, пул маблағларига эҳтиёжи бўлган тармоқларга (корхоналарга) пул маблағларини тақсимлаб, корхоналарнинг молиявий ҳолатини барқарорлаштиради.

Жисмоний ва юридик шахслар томонидан харид қилинадиган қимматли қоғозлар ичида кенг тарқалган тури акциядорлик жамиятлари томонидан чиқариладиган акциялардир.

Акция – корхона мулкига акциядорларнинг қўшган ҳиссасини тасдиқловчи ҳужжат. Акциялар бўйича даромадлар дивиденд шаклида олинади. Акциялар чиқариш орқали зарур бўлган пул маблағлари жалб қилинади. Акциядорлик капиталини шакллантиришда икки хил акция эмиссия қилинади: оддий ва имтиёзли акциялар.

Оддий акция акциядорлик жамиятини бошқариш ҳуқуқини беради (акциядорларнинг умумий йиғилишида қатнашиш, дивиденд олиш ҳуқуқи, жамиятни ликвидация қилаётганда, акциялар қийматига тенг миқдорда корхона мулкани олиш). Барча оддий акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим.

Имтиёзли акциялар овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмайди, лекин унинг афзаллик томони шундаки, у акциядорга олдиндан маълум бўлган, қатъий белгиланган фоиз бўйича даромад билан таъминланган бўлади. Даромад ҳажми акциядорлик жамияти фаолият натижасига боғлиқ бўлмайди.

Акциядорлик жамиятлари очиқ ёки ёпиқ турдаги жамиятларга бўлинади. Очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари ўз акцияларини барча хоҳловчиларига ҳам, ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари фақат ўз ишчиларига сотиши мумкин.

Мулкчиликнинг акциядорлик шаклида корхонанинг хўжалик фаолияти натижаси учун акциядорларнинг жавобгарлик масъулияти ошади. Ишчиларнинг бўш пул маблағларини акцияларга жойлаштириши уларнинг маблағларини инфляциядан ҳимояласа, бошқа томондан ишлаб чиқариш натижаси учун масъулиятини оширади. Чунки ўзи бундан манфаатдор бўлади.

Банк кредити учун корхонанинг молиявий натижасидан қатъи назар (фойда кўрдими ёки зарар), албатта, фоиз тўланиши шарт. Акциялар (оддий акция) учун корхона фаолияти натижасига қараб акциядорларга дивиденд тўланади. Корхона зарар кўрса, дивиденд тўламайди.

Акциядорлар йиғилиши қарорига биноан ҳисобот йилида дивидендлар тўланмасдан, корхона фаолиятини кенгайтиришга ёки бирор инвестицион лойиҳани молиялаштириш учун йўналтирилиши мумкин. Бундан ташқари акциядорлик жамияти устидан давлат ва акциядорларнинг назорат сифати ошади. Қимматли қоғозлар орқали зарур маблағлар банк кредитига нисбатан кўпроқ тўпланади.

Акциядорлик капитали нафақат пул шаклида, балки техника, технологиялар кўринишида ҳам бўлиши мумкин. Лойиҳани молиялаштиришнинг қимматли қоғозлар эмиссия қилиш шаклининг ижобий томони шундаки, инвестицион лойиҳани амалга ошириш учун асосий зарур молиявий ресурслар ёки бошқа ресурслар лойиҳани амалга оширишдан олдин ёки уни амалга ошириш жараёнида келиб тушади.

Корхоналар ўз инвестиция фаолиятини жалб қилинган маблағлар ҳисобига молиялаштириш учун бир қатор имтиёзлар жорий этилди, хусусан, “юридик шахс бўлган акциядорнинг ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдасини устав фондини (капиталини) кўпайтириш учун йўналтириш чоғида қўшимча акциялар қиймати ёки акцияларнинг номинал қийматини кўпайтириш тарзида олинган даромадлари (фойдаси) солиқ солиш объекти бўлмайди”.

Аҳоли оддий акцияга нисбатан имтиёзли акция олишга қизиқади. Шундай экан, корхона имтиёзли акцияларини оддий акцияларга нисбатан тезроқ сота олади. Лекин имтиёзли акциялар номинал қиймати жамият устав капиталининг 20 %идан ошмаслиги керак.

Айрим ҳолларда акциядорлик капитали фақатгина бошланғич капитал қўйилмаларни қоплабгина қолмай, яна корхонанинг соф айланма маблағларга бўлган эҳтиёжининг катта қисмини қоплайди. Бу ҳолат, одатда, корхонанинг молиявий ресурсларни фақат юқори фоиз остида олиш мумкин бўлган шароитдагина юз беради. Бу вазиятда депозитларга тўланадиган фоиз ставкалари ҳам жуда юқори бўлади, шунинг учун, корхона етарли ресурсларни ташкил қилиш учун инвестицион лойиҳа юқори даромадлиги ва ўзига жалб қилувчи бўлиши керак. Бошқа ҳолатларга нисбатан арзонроқ қарз ёки муддатли кредитлар олиш мумкин бўлган ҳолатда, лойиҳаларни ссудалар ёрдамида молиялаштиришга интилиш ўсади.

Ҳар қандай ҳолатда узоқ муддатли қарзлар ва акциядор капитали ўртасида баланс тутиб туриш лозим. Қанчалик акциядор капитали ҳиссаси юқори бўлиб, шунчалик қарз мажбуриятлари ҳиссаси кам бўлса, солиқ тўлағунга қадар фойда шунчалик юқори бўлади. Молиялаштиришда қарз мажбуриятлари ҳиссаси қанчалик юқори бўлса, шунчалик мажбуриятлар бўйича фоиз тўловлари юқори бўлади.

Айни пайтда мамлакатимизда акциялар эмиссияси ҳисобига корхоналарни ташкил қилиш, яъни акция бозорларини ривжлантириш ўта муҳим ҳисобланмоқда. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 24 ноябрдаги “Тадбиркорлик ва инновациялар соҳасидаги лойиҳаларни молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5583-сонли Фармонида асосан Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги, Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги ва Капитал бозорини ривожлантириш

агентлигининг инвесторлар, айниқса, хорижий инвесторларнинг инвестиция ҳиссаларини тезкор ва самарали жалб этиш мақсадида инвестиция ва бошқарув компанияларини ташкил қилиш амалиётини кенгайтиришга қелишилди.

Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги (янги таҳрири) 1996 йил 26 апрелдаги 223-И-сонли қонунга (мазкур таҳрир ЎзР 06.05.2014 й. ЎРҚ-370-сонли қонуни билан тасдиқланган) асосан қонуннинг мақсади акциядорлик жамиятларининг ташкил этилиши, фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши, шунингдек, акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат.

Банк, инвестиция ва суғурта фаолияти соҳаларида, шунингдек, давлат ташкилотларини хусусийлаштиришда акциядорлик жамиятларини ташкил этишнинг ва улар ҳуқуқий ҳолатининг ўзига хос хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Устав фонди (устав капитали) акциядорларнинг акциядорлик жамиятига нисбатан ҳуқуқларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган тижорат ташкилоти акциядорлик жамияти (бундан буён матнда жамият деб юритилади) деб эътироф этилади.

Жамият юридик шахс бўлиб, у ўз мустақил балансида ҳисобга олинадиган алоҳида мол-мулкка, шу жумладан, ўзининг устав фондига (устав капиталига) берилган мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан мулккий ва шахсий номулкий ҳуқуқларни олиши ҳамда амалга ошириши, зиммасига мажбуриятлар олиши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин.

Жамият ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига тегишли барча мол-мулк билан жавобгар бўлади.

Акциядорлар жамиятнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди ва унинг фаолияти билан боғлиқ зарарларнинг ўрнини ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида қоплаш таваккалчилигини ўз зиммасига олади.

Акцияларнинг ҳақини тўлиқ тўламаган акциядорлар жамиятнинг мажбуриятлари юзасидан ўзларига тегишли акциялар қийматининг тўланмаган қисми доирасида солидар жавобгар бўлади.

Агар жамиятнинг банкротлиги жамият учун мажбурий бўлган кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга бўлган акциядор сифатида иш юритаётган шахснинг ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли юзага

келган бўлса, жамиятнинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда, мазкур акциядорнинг зиммасига жамиятнинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин. Акциядор мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига жамият уставида бу ҳуқуқ назарда тутилган тақдирдагина эга бўлади.

Жамият учун мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга бўлган акциядор жамият муайян ҳаракатни амалга ошириши оқибатида банкрот бўлишини олдиндан била туриб, ушбу ҳуқуқидан жамият томонидан шундай ҳаракат амалга оширилиши учун фойдаланган тақдирдагина жамиятнинг банкротлиги акциядорнинг ҳаракатлари туфайли юзага келган деб ҳисобланади.

Давлат ва унинг органлари жамиятнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди, худди, шунингдек, жамият ҳам давлат ва унинг органларининг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди.

Жамиятни таъсис этиш йўли билан ташкил этиш муассисларнинг (муассиснинг) қарорига кўра амалга оширилади. Жамиятни таъсис этиш тўғрисидаги қарор таъсис йиғилиши томонидан қабул қилинади. Жамият бир муассис томонидан таъсис этилган тақдирда жамиятни таъсис этиш ҳақидаги қарор шу муассис томонидан якка тартибда қабул қилинади.

Жамият томонидан акцияларнинг дастлабки чиқарилишини жойлаштириш муддати жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги лозим.

Жамият томонидан жамиятнинг қўшимча акцияларини ва бошқа эмиссиявий қимматли қоғозларини жойлаштириш муддати уларнинг чиқарилиши давлат рўйхатидан ўтказилган пайдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги керак.

Жамиятнинг жойлаштирилмаган акциялари ва бошқа қимматли қоғозлари ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида кўрсатилган муддат ўтганидан кейин қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бекор қилиниши керак.

Жамият томонидан акцияларни ва акцияларга айирбошланадиган қимматли қоғозларни жойлаштириш усуллари (очиқ ёки ёпиқ обуна) жамият уставида белгилаб қўйилади, жамият уставида бу хусусда кўрсатмалар мавжуд бўлмаса, акциядорлар умумий йиғилишининг қарори билан белгиланади. Жамиятнинг уставида ёки акциядорлар умумий йиғилишининг қарорида жамиятнинг акцияларини ва акцияларга айирбошланадиган қимматли қоғозларини

жойлаштириш усули тўғрисида кўрсатмалар мавжуд бўлмаса, жойлаштириш фақат очиқ обуна воситасида амалга оширилиши мумкин.

Акцияларнинг очиқ обунаси фақат қимматли қоғозларнинг биржа бозорида ва уюшган биржадан ташқари бозорида ўтказилади.

Қонун ҳужжатларида акцияларнинг ва акцияларга айирбошланадиган қимматли қоғозларнинг очиқ обуна воситасида жамият томонидан жойлаштирилиши шарт бўлган ҳоллар белгилаб қўйилиши мумкин.

Акцияларнинг ва бошқа эмиссиявий қимматли қоғозларнинг чиқарилиши мазкур чиқарилишни тўхтатиб туришга олиб келган қоидабузарликлар эмитент томонидан бартараф этилмаган, шунингдек, чиқариш тўғрисидаги қарорда белгиланган муддатда мазкур чиқарилишдаги акциялар ва бошқа эмиссиявий қимматли қоғозларнинг олтмиш фоиздан кам қисми жойлаштирилган тақдирда амалга ошмаган деб эътироф этилади.

Акциялар ҳамда бошқа эмиссиявий қимматли қоғозлар қимматли қоғозларнинг биржа бозорида ва уюшган биржадан ташқари бозорида жойлаштирилган тақдирда уларнинг чиқарилиши, агар жойлаштириш ҳажми мазкур чиқарилишдаги акциялар ва бошқа эмиссиявий қимматли қоғозлар умумий миқдорининг камида ўттиз фоизини ташкил этса, амалга ошган деб эътироф этилади.

Жамиятни таъсис этишда унинг акциялари ҳақини тўлаш жамият муассислари томонидан акцияларнинг номинал қиймати бўйича амалга оширилади.

Акцияларни жойлаштириш, шу жумладан, акциядорлар ўртасида жойлаштириш тўғрисида қарор қабул қилишда акцияларни жойлаштириш (қимматли қоғозларнинг биржа бозорига ва уюшган биржадан ташқари бозорига чиқариш) нархи жамият акциядорларининг умумий йиғилиши ёки кузатув кенгаши томонидан, агар жамият уставига ёки акциядорларнинг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ кузатув кенгашига бундай ваколат берилган бўлса, қимматли қоғозлар савдоси ташкилотчиларининг савдо майдончалоарида вужудга келаётган нархлар конъюнктурасидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Жамиятнинг қўшимча акциялари ва бошқа қимматли қоғозларини жойлаштириш чоғида уларга ҳақ тўлаш уларни чиқариш тўғрисидаги қарорда белгиланганидан кам бўлмаган нарх бўйича амалга оширилади.

Жамиятнинг устав фонди (устав капитали) кўпайтирилади, жамиятнинг қўшимча акцияларига унинг ўз капитали ҳисобидан, шунингдек, ҳақини қўшимча акциялар билан тўлаш тўғрисида қарор қабул қилинган дивидендлар ҳисобидан ҳақ тўланган тақдирда, бундай акцияларни жойлаштириш жамият акцияларининг номинал қиймати бўйича амалга оширилади.

Назорат саволлари

1. *Молиявий воситаларнинг моҳияти ва аҳамиятини ёритинг.*
2. *Молиявий инвестициялар (қимматли қоғозлар)нинг турлари ва хусусиятларини ёритиб беринг.*
3. *Инвестиция фаолиятини молиялаштиришда қимматли қоғозлар бозорининг ўрни ва роли таҳлилин айтиб беринг.*
4. *Молиявий инвестициялар самарадорлигини баҳолаш усулларини ёритинг.*

Тест саволлари

1. **Молиявий воситалар деб нимага айтилади?**
 - А. Барча турдаги молия бозори объектлари.
 - Б. Мулк бозори объектлари.
 - В. Хорижий валютада барча турдаги молия бозори объектлари.
 - Г. Барча турдаги молия бозори объектлари, фойдаланган ҳолда нақдсиз шаклда.
2. **Молиявий инвестицион воситалар – ...?**
 - А. Монетизациялашган реал базис, эквивалент қиймат ва хоссаларга эга бўлган, махсус иқтисодий-ҳуқуқий механизм билан таъминланган, молия бозоридаги муносабатларни белгиловчи, қайта тақсимланишини таъминловчи, даромад келтирувчи восита сифатида намоён бўладиган ҳам инвестицион капитал, ҳам тўлов воситаси, ҳам алоҳида молиявий товардир.
 - Б. Молия бозоридаги муносабатларни белгиловчи, молиявий ресурсларнинг самарали тақсимланиши ва қайта тақсимланишини таъминловчи.
 - В. Эквивалент қиймат ва хоссаларга эга бўлган, махсус иқтисодий-ҳуқуқий механизм билан таъминланган, молия бозоридаги муносабатларни белгиловчи, молиявий ресурслар.
 - Г. Монетизациялашган реал базис, эквивалент қиймат ва хоссаларга эга бўлган, махсус иқтисодий-ҳуқуқий механизм билан таъминланган воситалар.
3. **Фонд бозори воситалари – ...?**
 - А. Инвестициялаш фаолиятини молиялаштиришда қўлланиладиган турли хилдаги қимматли қоғозлар ва уларнинг ҳосилаларидир.
 - Б. Инвестициялаш фаолиятини молиялаштиришда қўлланиладиган турли хилдаги мулк қийматлар.

- В. Инвестициялаш фаолиятини молиялаштиришда қўлланиладиган турли хилдаги кўчмас мулклар.
- Г. Инвестициялаш фаолиятини молиялаштиришда қўлланиладиган турли хилдаги асосий фондлар.

4. Молия воситалари сегментлари бўйича...?

- А. Пул, кредит, валюта, суғурта, лотерея ўйинлари, қимматли қоғозлар (фонд, капитал) бозорлари воситалари.
- Б. Пул, кредит, валюта, суғурта, лотерея ўйинлари.
- В. Кредит, валюта, суғурта, лотерея ўйинлари, қимматли қоғозлар (фонд, капитал) бозорлари.
- Г. Валюта, суғурта, лотерея ўйинлари, қимматли қоғозлар (фонд, капитал) бозорлари воситалари.

5. Фонд бозори воситалари...?

- А. Қимматли қоғозларни бирламчи ва ҳосилавий воситаларга ажратиш мумкин.
- Б. Мулкларни бирламчи ва ҳосилавий воситаларга ажратиш мумкин.
- В. Кўчмас мулкларни бирламчи ва ҳосилавий воситаларга ажратиш мумкин.
- Г. Ҳаракатдаги мулкларни бирламчи ва ҳосилавий воситаларга ажратиш мумкин.

6. Ҳосилавий молиявий воситалар – ...?

- А. Ўз эгаларини бошқа қимматли қоғозларга нисбатан ҳуқуқлари ёки мажбуриятларини тасдиқловчи ва юридик шахслар томонидан эмитентнинг опционлари, қимматли қоғозларга доир фьючерслар ва бошқа молиявий воситалар.
- Б. Қоғозларга нисбатан ҳуқуқлари ёки мажбуриятларини тасдиқловчи ва юридик шахслар томонидан эмитентнинг опционлари, қимматли қоғозларга доир фьючерслар.
- В. Юридик шахслар томонидан эмитентнинг опционлари, қимматли қоғозларга доир фьючерслар ва бошқа молиявий воситалар.
- Г. Қимматли қоғозларга доир фьючерслар ва бошқа молиявий воситалар тарзида чиқариладиган қимматли қоғозлар.

14-боб. БАНК КРЕДИТИ ВА ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДАГИ РОЛИ

Таянч иборалар: молиялаштириш, банк кредити, кафолат, имтиёзлар, реал сектор, рақобат муҳити, пул-кредит, фоиз сиёсати, банк институти, узоқ муддатли кредит, кредитлаш жараёни, ишлаб чиқариш, ижтимоий мақсад, ҳукумат кафолатлари, хавф-хатар, қопланмаслик, кредитга лаёқатлилик, кредит рисқи, тўловга қобиллиги, қоплаш коэффиценти, ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти, ликвидлик коэффиценти, айланма маблағларининг айланувчанлик коэффиценти, ўз айланма маблағлари мавжудлиги, фойда ва рентабеллик коэффиценти, ликвид маблағ, кредит баҳоси, маржа, мақсадли фойдаланиш, назорат ўлчаш.

14.1. Узоқ муддатли кредитларнинг иқтисодий мазмуни, хусусиятлари ва заруриги

Молиявий маблағларни инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга жалб қилиш айти пайтда инвестиция фаолиятини ривожлантиришдаги энг асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Инвестицияларни молиялаштириш айрим манбаларнинг ўрни ва роли кўп жиҳатдан макроиқтисодий мувозанат ҳамда ўсиш барқарорлиги, мулкчилик шакллариининг ривожланиш даражаси ва ўзаро нисбатлари, банк-молия тизимининг ривожланганлиги даражаси билан изоҳланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан Ўзбекистон Республикасида молиялаштириш манбаларининг танқислиги вужудга келди. Бунда инвестицион фаолиятнинг аста-секин нодавлат секторига ўтиб бориши, хусусий, жамоа, қўшма корхоналарнинг ривожлантирилиши ҳам инвестицияларни молиялаштириш манбаларининг таснифига катта таъсир кўрсатди. Масалан, хусусий ёки жамоа мулки бўлган корхоналар учун корхона эгаларининг шахсий жамғармалари ички манба вазифасини ўташи мумкин. Яъни, хорижий фирмалар билан биргаликда эгалик қилинаётган корхоналар учун хорижий мулкдорнинг инвестициялари мазкур корхона учун ички манба деб қаралади. Бозор муносабатлари такомиллашиб боргани сари корхоналар инвестицион фаолиятини молиявий таъминлаш манбалари ҳам турлича бўлиб бормоқда.

Инвестицияларни молиялаштиришда банк кредити иштирокини мавҳум тарзда иқтисодиётда жорий этилган ҳуқуқий меъёрлар ва ўтказилаётган инвестиция сиёсати, инвестиция фаоллиги дара-

жаси, молиялаштиришда қўлланиладиган механизмлар, амалдаги солиққа тортиш талаблари, кафолатлар ҳамда имтиёзлар тизими ва банк-молия инфратузилмасининг ривожланганлик даражасидан алоҳида баҳолаб бўлмайди. Иқтисодиётнинг реал секторидаги инвестицияларни молиялаштириш манбаи тарзида банк кредитининг роли, асосан, жамғармаларнинг ўсиш суръатлари, пул, валюта ҳамда капитал бозорларининг ҳолати билан аниқланади ва белгиланади. Молиявий воситачиликда рақобат муҳитининг мавжудлиги ва умуман, Марказий банкнинг пул-кредит, фоиз сиёсати ва банк институтлари стратегияси аниқловчи омиллар сифатида қаралади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банклар томонидан хўжалик юритувчи субъектларни узоқ муддатли кредитлашни ташкил қилиш тартиби тижорат банкларининг ички кредит сиёсати, Ўзбекистон Республикасининг “Марказий банк тўғрисида”ги қонунлари, Марказий банкнинг “Тижорат банкларининг кредит сиёсатига нисбатан қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги низоми, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 декабрдаги ПҚ-3437-сонли “Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва молиялаштиришнинг янги тартибини жорий этиш тўғрисида”ги қарорига асосан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва молиялаштиришнинг янги тартибини жорий этиш тўғрисида”ги қарори ва бошқа амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банклар томонидан хўжалик юритувчи субъектларнинг узоқ муддатли кредитлаш жараёнларини тартибга солади. Ҳозирги кунда кўпгина тижорат банклари узоқ муддатли кредитлаш жараёнини ўзларининг ички кредит сиёсатидан келиб чиққан ҳолда мустақил амалга оширади.

Узоқ муддатли кредитлар ишлаб чиқариш ва ижтимоий мақсадлар учун мўлжалланган объектларни, қурилиш, реконструкция қилиш, техник қайта жиҳозлашга оид харажатлар билан боғлиқ капитал қўйилмаларни молиялаш, техника, технологиялар ва ускуналарни харид қилиш, асосий чорва, кўп йиллик ўсимликларни шакллантириш, шунингдек, бошқа инвестиция мақсадлари учун мўлжалланган кредитлардир.

Узоқ муддатли кредит 1 йилдан ортиқ, бироқ қоплаш муддатидан ортиқ бўлмаган муддатга бериладиган ссудалардир.

Узоқ муддатли кредитлар билан хўжалик юритувчи субъектлар – юридик шахслар ва хусусий тадбиркорлар, шунингдек, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рўйхатга олинган, юридик шахсни ҳосил қилмаган деҳқон хўжаликлари таъминланадилар.

Кредитланаётган объект қийматининг камида 30 %и ўз ёки бошқа хил молиялаш манбалари билан таъминланган қурилиш объектларини кредитлаш учун тавсия этилади, лекин амалиётда муҳим инвестиция лойиҳалари учун истисно тариқасида бу меъёрдан паст бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори бўйича Молия вазирлиги кафолати остида, шунингдек, бюджетдан ташқари фондларнинг кредит линиялари ҳисобидан кредитланадиган объектлар бундан мустасно.

Умуман, кредитлаш механизмнинг таркибий қисмлари унинг кредитлаш жараёнларидаги тамойиллари, функциялари, кредитлаш шартлари, кредит шартномаси шартлари, кредит баҳоси, кредит мониторинги кабиларни ўз ичига олади.

Шундай кредит таркибий қисмларидан ўта муҳими, бу узоқ муддатли кредитнинг қайтарилишини таъминлашнинг асосий турлари бўлиб, улар қуйидагилар ҳисобланади:

- ҳукумат кафолатлари;
- мол-мулк гарови;
- банклар, бошқа кредит муассасалари ва суғурта ташкилотларининг кафолатлари;
- учинчи шахслар кафиллиги;
- қонунчиликка мувофиқ фаолият юритувчи суғурта компаниялари томонидан берилган суғурта полиси (гувоҳномаси) билан тасдиқланган кредитнинг қарз олувчи томонидан сундирилмаслиги (риск) хатарининг суғурта қилиниши.

Кредитни расмийлаштириш жараёни ўз ичига:

- а) кредит олишга оид буюртманоманинг кўриб чиқирилиши ва бўлғуси қарз олувчининг ҳуқуқий мақомини аниқлаш мақсадида унинг ўрганилишини;
- б) қарз олувчининг молиявий ҳолати таҳлилини ва кредитга баҳолашни;
- в) кредитланаётган лойиҳанинг комплекс экспертизаси ўтказилишини;
- г) кредит шартномасини расмийлаштириш ва тузишни олади.

Бунда:

- (а) ва (б) бандларида кўрсатилган кредит буюртманомасини кўриб чиқиш муддати банк қарз олувчига кредит буюртманомасига ёзма хулоса берувчи 5 банк кунидан ошмаслиги керак;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг кредит сўраб тақдим этилган ҳужжатлар тўплами ва аризалари туман банк бўлимлари кредит комиссияси томонидан аризалар келиб тушган кундан бошлаб 10 кундан ошмаган, вилоят кредит комиссияси томонидан 15 кундан ошмаган муддатда ва Марказий идора кредит қўмитаси томонидан 30 кун давомида кўриб чиқилиб, кредит бериш ёки бермаслиги тўғрисида ёзма равишда хулоса беришлари лозим бўлади (кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик лойиҳалари ҳамда Марказий банкнинг тегишли меъёрий ҳужжатлари асосида кўриб чиқиш муддати ўрнатилган инвестиция лойиҳалари бундан мустасно).

Кредит шартномаси банк билан қарз олувчи ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асоси ҳисобланади, олинган кредитлар, комиссиялар уларга оид фоизлар ва пенялар бўйича, агар шартноманинг ўзида ўзгача ҳол назарда тутилмаган бўлса, улар имзолаган вақтдан бошлаб амал қилади.

Банк қарз олувчи билан келишиб, қоплаш муддатлари ва пул оқимлари прогнози ҳисобга олинадиган имтиёзли даврни белгилаш ҳуқуқига эгадир ва у кредит шартномасида таъкидланиши керак.

14.2. Хўжалик юритувчи субъектлар айланма маблағларини кредитлаш хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “4947-сонли Фармони 3-йўналишига асосан “Банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг капиталлашув даражаси ва депозит базасини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлиги ва ишончлилигини мустаҳкамлаш, истиқболли инвестиция лойиҳалари ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлашни янада кенгайтириш”¹ масаласи қўйилган.

1 Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2017 йил 15 февралдаги қарор.

Корхоналарнинг молиявий маблағларга бўлган талаби уларнинг ишлаб чиқаришининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда шаклланиши мақсадга мувофиқдир. Лекин бозор иқтисодиётининг ҳозирги босқичида корхоналар ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларнинг бузилиши оқибатида уларнинг молиявий маблағларга бўлган юқори даражадаги талаби ўз ва унга тенглаштирилган ҳамда қайта таксимлаш натижасида шакллантирилаётган молиявий маблағлар ҳисобидан тўлиқ қондирилаётгани йўқ. Шунинг учун аксарият турли мулкка асосланган корхоналар вақтинча бўш бўлган маблағларни четдан жалб этишига, улардан оқилона, самарали фойдаланишга катта эътибор бермоқда. Ҳозирги даврда молиявий маблағлар таркибида банк кредитлари энг муҳим ва аҳамиятли ўрин тутади. Улар фаолият кўрсатаётган хўжаликлар учун самарали натижаларга эришиш воситаси ҳисобланади. Корхоналарнинг ўз маблағлари ҳамда четдан жалб этилган молиявий маблағларнинг аксарият қисми уларнинг айланма капиталини тўлдиришга ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни молиялаштиришга йўналтирилмоқда.

Айланма маблағларнинг таркиби ва тузилмаси турли омиллар таъсирида вужудга келади. Улар хўжаликнинг ишлаб чиқариш йўналиши, ихтисослашуви, иқлим шароитлари, иқтисодий ривожланганлик даражаси, ишлаб чиқариш ҳажми, етиштирган маҳсулоти ва кўрсатилган хизматларини реализация қилиш жараёнлари ҳамда шу каби фаолият натижаларига боғлиқ бўлади.

Айланма маблағлар ўзида ишлаб чиқариш жараёнидаги меҳнат предметлари ва моддий бойликларнинг пулдаги кўринишини ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, айланма маблағлар бу ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фондларига йўналтирилган пул маблағларидир. Улар корхоналарининг жорий фаолияти узлуксизлигини таъминловчи муҳим ресурс ҳисобланади. Моддий хусусиятига қараб, у ўз таркибига хомашё, ёқилғи, корхона омборидаги тайёр маҳсулотлар, пул маблағлари ва шу кабиларни ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш айланма фондлари икки қисмга бўлинади. Биринчисига ҳали ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмаган ва омборда ётган маҳсулотлар киради. Булар: ем-хашак, уруғлик ва ўтқозиш материаллари, эҳтиёт қисмлар, минерал ўғитлар, заҳарли химикатлар, ёқилғи-мойлаш материаллари ва шу кабилар. Иккинчи қисм айланма маблағлари ишлаб чиқариш жараёнида қатнашади.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш ўсимчиликда келаси йил ҳосили учун амалга оширилган харажатлар ҳисобига олиниб, айланма маблағлар ҳисобига киритилса, чорвачиликда ушбу харажатлар кейинги даврга ҳам ўтказилади (масалан: инкубация харажатлари).

Келгуси давр харажатлари янги техникани ўзлаштириш харажатлари, янги ишлаб чиқаришни ўзлаштириш бўйича тайёргарлик ишлари, ерни тубдан яхшилаш харажатлари бўлиб, у ҳозирда амалга оширилиб, кейинги даврларда таннархга қўшилади.

Пул маблағлари ва қимматли қоғозлар айланма маблағларнинг энг ликвид шаклидир. Корхонанинг пул маблағларига кассадаги, жорий ҳисоб рақамидаги, валюта ҳисоб рақамидаги пул маблағлари киради.

Дебиторлик қарзлари корхона айланма маблағларининг муҳим қисми ҳисобланади. Дебиторлик қарзларини бошқаришнинг муҳим вазифаларидан бири сотиб олувчининг тўловга қобиллик рискинни баҳолай билишдир.

Муомала фондлари тайёр маҳсулотни реализация қилиш ва шу асосда даромад олишдир.

Айланма маблағлари доиравий айланишнинг учта босқичини босиб ўтади: сотиб олиш (таъминот), ишлаб чиқариш ва реализация қилиш.

Мазкур ҳамма босқичларда айланма маблағлар шундай даражада жойлашган бўлиши керакки, яъни улар ҳўжалик фаолиятининг узлуксиз ҳамда мувофақиятли кечишини таъминлаши лозим. Ҳўжалик ишлаб чиқарувчилари томонидан пул маблағлари зарур хомашё, ёнилғи, эҳтиёт қисмлар, минерал ўғитлар ва бошқа моддий ресурслар учун сарфланади. Ишлаб чиқариш асосий фондлар ва ишчи кучи ёрдамида амалга оширилади. Бунинг натижасида янги маҳсулот яратилади. Яратилган маҳсулот сотишга йўналтирилади.

Шунинг учун айланма маблағлардан оқилона даражада фойдаланиш муаммосига кўпроқ эътибор қаратиш лозим. Бу муаммони ҳал этиш бозор иқтисодиётига хос қўйидаги тамойилларга амал қилиш билан боғлиқ:

- ишлаб чиқариш талаби даражасидаги айланма маблағларнинг муқобил ҳажмини таъминлаш. Агар биз айланма маблағлардан нақд пул маблағларини айирсак, товар-моддий захира кўринишидаги айланма маблағларни ҳосил қиламиз. Ушбу қисмнинг ортиши пул маблағларининг четлашишини билдиради. Бу эса

корхона фаолиятида молиявий қийинчиликларга олиб келади. Товар-моддий бойликлар суммасининг камайиши эса ўз навбатида, пул маблағларининг келиб тушишини билдиради;

- товар-моддий бойликлардан самарали ва тежамкорлик билан фойдаланиш;
- ишлаб чиқариш захираларини ташкил қилишдаги харажатларни минималлаштириш;
- ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини назорат қилган ҳолда, айланма маблағларнинг ишлаб чиқариш захираларида минимал даражада ушлаб туришни таъминлаш;
- айланма маблағларга бўлган талабни имкон даражасида ўзи молиялаштириш.

Айланма маблағларининг асосий вазифаси (мақсади) корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнини молиявий маблағлар билан ва шу асосда ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий маҳсулот муомаласи узлуксизлигини таъминлашдан иборатдир.

Айланма маблағларининг тўлиқ такрор ишлаб чиқариш босқичларини босиб ўтадиган даври, оборот маблағларининг айланиш даврини ташкил қилади. Ушбу даврнинг давомийлиги маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни ташкил этиш даражасининг асосий кўрсаткичи ҳисобланади.

Айланма маблағлари ўзининг маълум бир хусусиятларига кўра 3 гуруҳга бўлинади:

- а) такрор ишлаб чиқариш жараёнининг турли соҳаларига хизмат кўрсатиш белгисига қараб – ишлаб чиқариш оборот фондлари ва муомала фондларига;
- б) ташкил топиш манбаларига қараб – ўз маблағлари, қарзга олинган маблағлар;
- в) режалаштириш хусусиятлари ва ташкил этиш тамойилига кўра – нормалаштириладиган ва нормалаштирилмайдиган ва ҳ.к.

Айланма маблағларини ишлаб чиқариш фондлари ва муомала фондларига бўлинишининг иқтисодий асоси маблағлар айланишининг икки алоҳида олинган соҳасининг мавжудлиги ҳисобланади: ишлаб чиқариш соҳаси ва муомала соҳаси. Уларнинг асосийси моддий ишлаб чиқариш соҳасидир. Айланма маблағларининг моддий бойлик ишлаб чиқариш соҳасидаги улуши қанча кўп бўлса, улардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлиши керак.

Дастлабки сармояни шакллантириш учун кредитлар микро-фирмалар, кичик корхоналар, деҳқон хўжаликлари ва фермер хўжаликларининг фаолиятини бошлаш учун айланма маблағларни шакллантириш, инвестиция лойиҳасининг техник-иқтисодий асосла-нишини ишлаб чиқиш, асбоб-ускуналар сотиб олиш учун берилади.

Дастлабки сармояни шакллантиришга микрокредитлар юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган деҳқон хўжаликлари ва микрофирмаларга энг кам иш ҳақининг 150 бараваригача миқ-дорида ҳамда кичик корхона ва фермер хўжаликларига энг кам иш ҳақининг 300 бараваригача бўлган миқдорда берилади. Ушбу микрокредитлардан фойдаланганлик учун фоиз миқдори Мар-казий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/6 қис-мини ташкил этади.

14.3. Кредитга лаёқатлик, уни аниқлаш кўрсаткичлари ва такомиллаштириш йўллари

Инвестицион лойиҳаларни кредитлаш жараёни жуда кўп ва турли хил хавф-хатарлар (рисклар) билан боғлиқ бўлиб, кредитлар-нинг белгиланган муддатда қопланмаслик муаммосини келтириб чиқаради. Шу сабабли банклар ўз мижозларига кредит беришда мижознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилади.

Банк мижози кредитга лаёқатлиги деганда, мижознинг ўз қарз мажбуриятлари бўйича тўлиқ ва ўз вақтида ҳисоблашиш қоби-лияти тушунилади.

Мижознинг кредитга лаёқатлилиқ даражаси банклар учун жуда зарур, чунки ҳар бир берилган кредит риск билан боғлиқ. Агар банк рискни ҳисобга олмаса, кредит ўз вақтида қайтмаслиги ёки умуман тўланмаслиги мумкин. Шу сабабли банклар ўз мижозлари моли-явий ҳолати, тўловга қобиллиги ва албатта, кредитга лаёқатлили-гини таҳлил қилади.

Жаҳон амалиётида, хусусан, АҚШда банклар томонидан мижоз кредитга лаёқатлилигини баҳолашда “five c” – “беш си” қои-даси қўлланилади. Улар қуйидагилар:

- character (мижоз характери);
- capacity (молиявий шароити);
- capital (капитал ёки мол-мулк);
- collateral (таъминланганлик);
- conditions (умумий иқтисодий вазият).

Мижоз характери деганда, унинг юридик шахс сифатида обрўси, масъулиятлиги, олинган қарзни тўлашга хоҳиши ва тайёрлик даражаси тушунилади.

Мижоз молиявий шароити ёки қобилияти деганда, мижознинг кредитни қайси манбалардан қоплашлиги тушунилади. Одатда, корхонада қуйидаги 3 та манба мавжуд:

- жорий касса тушумлари;
- активларни сотишдан тушган тушум;
- бошқа молиялаштириш манбалари (махсус захиралар, амортизация фонди ва ҳ.к.).

Капитал деганда, мижознинг акциядорлик капитали, унинг тузилмаси, актив ва пасивлар орасидаги муносабатлар ҳамда унинг устав фонди ва ўз капиталининг кредит операциясига жалб этиш даражасини кўриб чиқиш тушунилади.

Таъминланганлик деганда, мижознинг активлари қиймати ва конкрет иккиламчи қарзни қоплаш манбаи (кафиллик, суғурта, гаров) кредит шартномасида кўрсатилиши тушунилади.

Умумий иқтисодий вазият деганда, мамлакатдаги жорий ва келажакдаги иқтисодий ҳолат, сиёсий аҳвол, солиқлар, хомашё ва бошқа кредит қайтарилишига таъсир этувчи билвосита факторларни ўрганиш тушунилади. Ушбу усул ҳозирда бизнинг банкларда қўлланилса, фойдадан холи бўлмасди.

Кредитга лаёқатлиликини таҳлил қилишдан асосий мақсад қарз олувчи, ҳўжалик юритувчи субъектнинг имкониятлари, қарзни ўз вақтида қоплаши, риск даражаси, кредит миқдори ва бошқа омилларни белгиланган шароитда ва ҳолатда таҳлил қилишдан иборат. Банклар учун бу масалаларни амалга ошириш жуда қийин бўлса-да, худди ана шу мақсад амалга оширилсагина берилган кредитдан фойда олинади.

Кредитга лаёқатлиликини таҳлил қилиш вазифаси қуйидагилар ҳисобланади:

1. Кредитга лаёқатлиликини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш.
2. Кўрсаткичларни таҳлил қилиш (йил боши ва йил охирини таққослаш).
3. Кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш.
4. Кредитга лаёқатлиликини мустаҳкамлаш йўллари аниқлаш.

Бозор муносабатларининг ривожланиб бориши билан тижорат банклари томонидан кредитга лаёқатлиликини таҳлил қилувчи янги усуллар ишлаб чиқилмоқда, бу корхона ҳақидаги (кредитга

лаёқатлиги ҳақидаги) таҳлилни чуқурроқ олиб боришни кўрсатади. Ҳозирги вақтда жаҳон амалиётида (ЮНИДО тасдиқлаган стандарт бўйича) молиявий кўрсаткичлар системаси бўйича таҳлил ва рейтинг методи бўйича таҳлил усуллари қўлланилади. Ўзбекистон Республикасида Марказий банк томонидан чиқарилган йўриқнома бўйича корхоналарга турли хил муддатга кредитлар берилиб, улар корхоналарнинг кредитга лаёқатлилиги молиявий кўрсаткичлари таҳлиliga асосланиб берилади.

Таҳлил учун асосий манба сифатида корхона бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдан фойдаланилади.

Кредитга лаёқатлиликини ифодаловчи асосий ва қўшимча кўрсаткичлар қуйидагилар:

1. Қоплаш коэффиценти.
2. Ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти.
3. Ликвидлик коэффиценти.

Қўшимча коэффицентлар:

1. Айланма маблағларнинг айланувчанлик коэффиценти.
2. Ўз айланма маблағлари мавжудлиги.
3. Фойда ва рентабеллик коэффицентлари.

Берилган балансга асосан ушбу кўрсаткичларнинг таҳлилини кўриб ўтамыз:

1. Кредитга қобилиятлилигининг асосий кўрсаткичлари: қоплаш, ликвидлик ва мустақиллик коэффицентларидир. Бу коэффицентлар таҳлили учун маълумотлар корхона балансидан олинади.

Жаҳон амалиётида корхона ликвид маблағлари иккига бўлинади:

- абсолют ликвид маблағлар;
- жорий ликвид маблағлар.

Абсолют ликвид маблағлар таркибига баланс актив қисмининг иккинчи бўлими жамиси киритилади. Улар 3 қисмдан иборат:

1. Осон фойдаланиладиган захиралар.
2. Пул маблағлари.
3. Осон амалга ошириладиган талаблар, “дебиторлик қарзлари”.

Ликвид маблағларнинг корхонада етарлича бўлиши унинг мажбуриятларини ўз вақтида қоплай олишидан далолат беради.

Жорий ликвид маблағлар бу жуда ҳам тез пулга айланадиган корхона воситаларини ўз ичига олади, шу сабабли жорий ликвид маблағлар таркибига баланс актив қисми иккинчи бўлимнинг қуйидагилари киради:

1. Пул маблағлари.
2. Дебиторлик қарзлари.

Жорий ликвид маблағлар корхонага бирламчи тўловларни амалга оширишда керак бўлади. Улар юқори ликвидликка эгаллигидан корхонада ушбу маблағлар ҳам меъёр даражасида бўлиши керак. Зеро, кредит инспектори мижозни кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда ушбу кўрсаткичларга алоҳида аҳамият беради.

Ўзбекистонда ликвид маблағлар қуйидаги тартибда бўлинади:

- A. Осон фойдаланиладиган талаблар.
- B. Пул маблағлари.
- B. Осон амалга ошириладиган талаблар.

Ликвид маблағларни бундай иккига бўлишда қоплаш ва ликвидлик коэффициентларини ҳисоблаш осон бўлади.

Қоплаш коэффициенти қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{Қоплаш коэффициенти} = \frac{\text{Қисқа муддатли ликвид маблағлар}}{\text{Қисқа муддатли мажбуриятлар}} \quad (15.1)$$

Қоплаш коэффициенти кредитлаш чегарасини кўрсатади ва мижознинг ҳамма айланма воситаларининг қарзни олишга етарлилигини ифодалайди. Бу кўрсаткич 2 ва ундан юқори бўлса, мижоз кредитга лаёқатлидир. Агар 0,5 дан кам бўлса, кредитлаш фойдасиз бўлиб, мижоз кредитга лаёқатсиз ҳисобланади.

Ликвидлик коэффициенти қуйидагича аниқланади:

$$\text{Ликвидлик коэффициенти} = \frac{\text{Пул маблағлари + осон амалга ошириладиган талаблар}}{\text{Қисқа муддатли мажбуриятлар}} \quad (15.2)$$

Ликвидлик коэффициенти мижознинг айланма капитали тузилмасини баҳолаш асосида яқин келажакда банкдан олган кредитларини оператив (тезкорлик) ва ўз вақтида тўлай олиш қobiliяти ҳисобланади. Ликвидлик коэффициенти 1,5 ва ундан юқори бўлса, корхона юқори кредитга лаёқатлилиқ даражасига эришган бўлади.

Қоплаш ва ликвидлик коэффициентларини топишда қисқа муддатли мажбуриятларни тўғри ҳисоблаш талаб этилади. Қисқа муддатли мажбуриятлар бухгалтерия балансининг пассив қисмидаги мажбуриятлар бўлиmidан олинади.

Банклардаги кредит инспекторлари мижознинг кредитга

лаёқатлилигини таҳлил қилишда балансдаги, асосан, (жорий активлари ва мажбурият бўлимидаги) моддаларнинг таркибий ўзгаришларини кўриб чиқадилар. Бу, албатта, хавф-хатарни баҳолашни енгиллаштиради.

Корхона кредитга лаёқатлилиги таҳлили учун зарур бўладиган кейинги кўрсаткич мустақиллик (мухторлик) коэффицентидир. Ушбу коэффицент 0,6 дан, яъни 60 %дан юқори бўлса, кредит хатари энг кам ҳисобланади. Бу коэффицент 30 %дан, яъни 0,3 дан кам бўлмаслиги лозим. Бу кўрсаткични ҳисоблаш учун корхонанинг баланс бўйича ўз маблағлари манбалари, яъни баланс пассивининг биринчи бўлинмаси суммаси жами пассив суммасига бўлинади.

Ноликвид балансларга эга корхоналарга эса банк кредитларидан фойдаланиш ҳуқуқи берилмайди. Корхона баланси ликвидлиги қуйидагича ҳисобланади: корхона баланси (1-шакл) пассив қисми биринчи бўлими суммасига иккинчи бўлим узоқ муддатли мажбуриятлари қўшилиб, (агар тўлов муддати уч ойдан ортиқ бўлса) баланс актив қисми биринчи бўлими суммаси айрилади. Агар чиққан натижа ижобий бўлса, корхона баланси ликвидли ҳисобланади.

Жаҳон амалиётида айланма маблағларнинг мавжуд суммасини (ўз айланма маблағларини) аниқлашда қуйидаги усул қўлланилади. Яъни баланс активининг иккинчи бўлим (айланма активлари) суммасидан баланс пассивининг иккинчи бўлими (мажбуриятлар) айирилади (узоқ муддатли қарз ва кредитлардан ташқари).

Корхона (мижоз) кредит олишга лаёқатлилигининг таҳлилида қўлланиладиган қўшимча кўрсаткичлар бўлиб айланма маблағларининг айланувчанлик коэффиценти ва айланма маблағларининг кунлардаги айланувчанлиги кўрсаткичлари қўлланилади.

Айланма маблағлари айланувчанлиги коэффиценти айланма маблағлари ҳаракатининг тезлигини таърифлайди ва таҳлил қилинаётган давр учун маҳсулот сотишдан олинган тушум ва айланма маблағларининг ўртача қиймати ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади. Таҳлил учун маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-шакли баланс ва 2-шакли молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдан олинади.

$$\text{Айланувчанлик коэфф} = \frac{c}{y_k} \quad (15.3)$$

Бу ерда:

С – (маҳсулот сотишдан тушган тушум);

УК – (оборот маблағлари ўртача қолдиқлари).

$$А К = \frac{УК \times Д}{С} \quad (15.4)$$

Бу ерда:

АК – (оборот маблағларининг кунлардаги айланувчанлиги);

Д – даврлар.

Тижорат банклари хўжалик юритувчи субъектлар билан кредит муносабатларини мустақил равишда ўрнатади. Хўжалик юритувчи субъектлар тижорат банкларидан кредит олиш учун кредит буюртмасини беради. Шу кредит буюртмасига асосан тижорат банклари қарз олувчининг молиявий аҳволини таҳлил қилади. Бу жараён қуйидаги босқичлардан иборат:

- кредит олиш учун берилган кредит буюртмасини кўриб чиқиш ва бўлажак қарз олувчи билан суҳбатлашиш;
- қарз олувчининг кредит қобилияти ва қарз бериш билан боғлиқ хатарларни баҳолаш;
- кредит нархини белгилаш;
- кредит шартномасини тайёрлаш ва уни тузиш.

Мижозларнинг кредитга лаёқатлилиги бўйича тоифаларга ажратиш ва корхоналар рейтингини аниқлаш. Тижорат банклари ички кредит сиёсати асосида чиқарилган йўриқнома бўйича корхоналарнинг кредитга лаёқатлилиги асосий кўрсаткичи қоплаш коэффициенти, ликвидлик коэффициенти ва ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффициентлари ҳисобланади (15.1-жадвал).

14.1-жадвал

Корхоналарнинг кредитга лаёқатлиги кўрсаткичлари бўйича тоифаларга ажратилиши²

№	Номи	1-тоифа	2-тоифа	3-тоифа
1.	Қоплаш коэф. (К.қ)	$K.қ \geq 2$	$2 < K.қ > 1$	$1 > K.қ > 0,5$
2.	Ликвидлик коэф.(К.л)	$K.л \geq 1.5$	$1.5 < K.л > 1$	$1 > K.л > 0,5$
3.	Мухторият коэф.(Км)	$K.м \geq 60 \%$	$60 \% < K.м > 30 \%$	$30 \% > K.м > 15 \%$

Агар корхона 1-тоифага киритилса, унда умумий асосларда

2 Хазанович Э.С. Иностранные инвестиции. Учебное пособие. 2-е изд. – М.: КНО-РУС, 2011. – 312 с.

кредитланади. Уларга нисбатан кредит беришнинг имтиёзли тартиби ҳам назарда тутилиши мумкин, яъни ишонч кредити берилиши, қўшимча маълумотлар ва ҳисоб-китобларсиз кредит берилиши ва бошқа имтиёзлар тақдим этилиши мумкин.

Агар корхона 2-тоифага киритилса, хўжалик юритувчи субъект манфий қўшимча кўрсаткичларга эга бўлса, беқарор (барқарор эмас) деб ҳисоблаш лозим, бундай корхоналар билан кредит шартномалари тузилганида, унинг фаолияти ва кредитнинг қайтарилиши устидан назоратнинг қўшимча чоралари кўзда тутилиши керак. Хусусан, гаров ҳуқуқи қатъийлаштирилиши, фоиз ставкалари оширилиши, кафолатлар берилиши ҳамда кредитдан фойдаланиш миқдорлари ва муддатлари чекланиши керак.

Агар корхона 3-тоифага киритилса, бу корхоналарга фақат фавқулудда ҳолларда юқори ташкилот кафолатлари ёки оширилган фоиз ставкасини ундириш билан мол-мулк гаровга қўйилгандагина кредитланади.

Республикамизда баъзи тижорат банклари ўз ички кредит сиёсати талабларидан келиб чиқиб, корхоналарни кредитга лаёқатлиги бўйича 4 синфга бўлади ёки баъзи тижорат банклари корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини рейтинг баллари асосида ҳисоблаб чиқаради.

Кредитга лаёқатлиликини мустаҳкамлаш йўллари деганда, бу иложи борича асосий ва қўшимча кўрсаткичларнинг юқори бўлишини таъминлашдир. Демакки, ҳар бир кўрсаткич бўйича юқориликка эришишдир. Бунинг учун корхона барқарор ишлаб чиқариш жараёнини биринчи галда ташкил этиши лозим. Пул маблағларининг ортиши корхонанинг бирламчи тўловларни ошириш учун зарур маблағларга бўлган эҳтиёжларини камайтиради ва корхонада ишлаб чиқариш маромийлиги бузилмаслигига олиб келиши мумкин.

Ўз айланма маблағлари билан таъминланиш коэффициенти бўйича эса юқори натижаларга эришиш учун ўз маблағлари манбаи ортишини таъминлаш керак. Чунки оборотда фойдаланиладиган маблағларда ўз айланма маблағлари улуши қанча кўп бўлса, унинг кредитга лаёқатлилиги ортади. Узоқ муддатли активлар ортиши салбий таъсир этса-да, уларнинг ортиш суръати ўз айланма маблағлари мавжуд суммасининг ортиш суръатидан пастроқ бўлишини таъминлаш зарур. Яна корхонада ўз айланма маблағлари иммобилизациясига йўл қўймаслик зарур, яъни уларнинг ўз мақ-

садидан бошқа мақсадларда фойдаланилишига йўл қўймаслик зарур. Чунки улар иммобилизациясига йўл қўйилса, уларнинг баланс бўйича ҳисобланган қийматидан ҳақиқатда оборотда қатнашаётган айланма маблағлари кам чиқади. Бунинг натижасида эса айланма маблағлари айланиш коэффиценти пасаяди, оқибатда ўз айланма маблағлари етишмовчилиги юзага келади. Кредитга лаёқатлилик таҳлилида айланма маблағлари иммобилизациясини ҳам ҳисобга олиш керак.

Кредитга лаёқатлиликни мустаҳкамлаш йўлларида яна фойда ва рентабеллик кўрсаткичларини ошириш ҳисобланади. Корхона соф фойдаси ўтган йилга нисбатан ҳисобот йилида ортинини таъминлаш лозим, бунинг учун эса унга салбий таъсир этувчи омиллар камайиши ва ижобий таъсир этувчи омиллар кўпайишини таъминлаш керак.

14.4. Инвестиция фаолиятни кредитлашда фоиз сиёсати, асосий қарз ва кредит фоизлари тўловларини ундириш тартиби

Кредит муносабатларини юзага келтиришнинг муҳим хусусиятларидан бир унинг фоизлилиги (ўз баҳосига эга эканлиги) ёки иқтисодий асосга эга эканлиги билан изоҳланишлиги ҳисобланади.

Кредит баҳоси банк билан қарз олувчи ўртасидаги шартнома асосида белгиланади ва бу кредитга оид фоизларни ўз ичига олади. Тарафларнинг келишувига кўра кредит баҳоси пул бозори ва инфляция ҳолатидан келиб чиққан ҳолда кўпайиш ёки камайиш томонига ўзгартирилиши мумкин.

Тижорат банклари кредитларининг фоиз ставкаси расмий қайта молиялаштириш ставкаси билан тартибга солиниши депозитларга фоиз тўлашнинг амалдаги тизими туфайли банкларнинг зарар кўриш хавфини кучайтиради.

Айталик, банк 24 ой муддатга жалб қилинган муддатли депозитни 24 ойлик учта кредитга трансформация қилди. Депозитга тўланадиган йиллик фоиз ставкаси 18 %га тенг, бу вақтда Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасининг йиллик даражаси 14 %га тенг, дейлик.

Банк ушбу 2 та кредитни 20 % билан берди. Демак, банкнинг бу операция бўйича даромадлилик даражаси 2 пунктга тенг. Фараз қилайлик, инфляция даражасининг кескин пасайиши натижасида

расмий қайта молиялаштириш ставкаси 3 пунктга пасайтирилди. Натижада банкнинг максимал кредитлаш фоизи 16,5 %ни ташкил этади. Банк икки кредитни бериш жараёнида ставка ўзгарса, унда кредит бўйича банк кўрадиган зарар даражаси 1,5 пунктга тенг. Чунки банклар муддатли депозитларга белгиланган фоиз ставкасида фоиз тўлайди.

Шу муносабат билан сузиб юрувчи ставкаларда фоиз тўланадиган депозитларни жалб қилиш ва улар ҳисобидан сузиб юрувчи ставкаларда кредитлар беришни ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундай шароитда банк спред ёки маржани барқарор тарзда сақлаб қола олади. Аммо республикамиз шароитида маржа миқдори белгилаш ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Бунинг сабаби шундаки, банк кредитларнинг юқори фоиз ставкаси лимитлаштирилган шароитда кредитларнинг бозор баҳоси тўлиқ шакллана олмайди. Шу сабабли маржа миқдори аниқ белгиланиб, у орқали депозитларга тўланадиган фоиз миқдори аниқланиши керак.

Кредит баҳосининг оптимал вариантыни топиш учун тижорат банки бўйича маржани ҳисоблаб чиқиш зарур. Масалан, ҳисобот ойида банк жалб қилган ресурсларнинг ўрта суммаси 7381792 минг сўм дейлик, уларга тўланадиган харажатлар суммаси 23962 минг сўм бўлса, бунда жалб қилинган ресурслар ўртача қиймати (%да)

$$\frac{23962 \text{ минг сўм} \times 365}{7381792 \text{ минг сўм} \times 30} \times 100 \% = 3,95 \%$$

Кредит қўйилмаларининг ҳисобот ойида ўртача суммаси 5316916 минг сўмни, булардан олинган даромад эса 43237 минг сўм бўлган кредит қўйилмаларининг ўртача қиймати (%да)

$$\frac{43237 \text{ минг сўм} \times 365}{5316916 \text{ минг сўм} \times 30} \times 100 \% = 9,89 \%$$

Банк бўйича маржа $(9,89 - 3,95) \% = 5,94 \%$ ни ташкил этади.

Жаҳон банки амалиётида банк маржаси, асосан, қуйидагича ҳисобланади:³

$$\text{Бу ерда: } CFM \frac{K_{\text{қиФд}} - K_{\text{мДфх}}}{\text{Фдка}} \times 100 \text{ (15.5)}$$

3 Роиз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело Лтд, 1995. – 768 с.

СФМ – соф фоиз маржаси;

$K_{\text{ки}} \text{ ФД}$ – қимматли қоғозларга инвестициялар ва кредитлардан олинган фоизли даромад;

$K_{\text{м-фх}} \text{ Д}$ – қарзли мажбуриятлар ва депозитлар бўйича фоизли харажатлар;

$\Phi_{\text{дка}}$ – фоизли даромад келтирувчи активлар.

Бу ерда банкнинг ҳисоб-китоблар ва касса операциялари хизматларидан оладиган ва умуман фоизсиз даромад, харажатлари ҳисобга олинмаган.

Назарий жиҳатдан кредитнинг баҳосини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$K_{\phi} = K_{\phi\phi} + O_x + K_{p\phi} + K_{\phi} \quad (15.6)$$

Бу ерда:

K_{ϕ} – кредитнинг баҳоси;

$K_{\phi\phi}$ – кредитнинг бозор баҳоси;

O_x – операцияни амалга ошириш билан боғлиқ харажатлар;

$K_{p\phi}$ – кредитлар бўйича риск даражаси;

K_{ϕ} – банкнинг ўз капиталига фоиз ставкаси.

Узоқ муддатли кредитлардан фойдаланганлик учун фоизлар банклар томонидан кредитлаш муддатининг давомийлиги, қарз олувчилар томонидан берилган кредитнинг ўз вақтида қайтарилиши кафолатлари, кредит ресурслари талаб ва таклифи ҳамда уларнинг баҳоси, шунингдек, шартнома асосидаги кредит хатарининг мавжудлиги ҳисобга олинган ҳолда белгиланади.

Кредит шартномаси тузиб бўлингандан сўнг қарз олувчи номига ссуда ҳисобварағи очилади. Ссуда ҳисобварағига оид барча операциялар шартнома шартларига мувофиқ амалга оширилади.

Ссуда ҳисобварақларидан қурилиш-монтаж ишлари йиллик ҳажмининг 15 %дан кам бўлмаган ҳажмлардаги пудрат ташкилотларига қилинадиган дастлабки тўловлар, шунингдек, мазкур қурилиш сметасига киритилган сотиб олинадиган ускуна ва бошқа харажатларнинг ҳажми билан биргаликдаги бажарилган ишлар учун тўлов ҳужжатлари ҳақи тўланади.

Буюртмачининг ўз маблағлари ва кредит маблағлари иштирокида қурилишни молиялаш чоғида қурилаётган корхонанинг раҳбарияти кадрларни тайёрлаш ҳамда бинолар ижараси ва шу кабиларни сақлаб туриши билан боғлиқ бошқа харажатларга кредит

ҳисобидан тўланишига йўл қўйилмайди.

Кредитлар ва уларга оид фоизларнинг сўндирилиши қарз олувчининг банк ҳисобварағига пул маблағларининг келгусида келиб тушишининг аниқ ҳисоб-китоби олинган ҳолда тузилган жадвал асосида амалга оширилади, зарурат туғилганда тарафлар келишувига биноан кредит ва унга оид фоизларнинг сўндирилиши жадвалига ўзгартиришлар киритилиши мумкин.

Қарз олувчи, агар бу шартномада кўзда тутилган ёки кредитор розилиги асосида бўлса, ўзининг кредит суммаси ва ҳақиқатда фойдаланилган давр учун унга оид ҳисобланган фоизларни муддатидан илгари сўндириш ҳуқуқига эга.

Бунда қарз олувчи ўзининг тўлов топшириқномаси билан кредит суммаси ва ҳисобланган фоизларни тўлайди.

Муддати ўтган, амалда “Ўлик ссудалар”га айланган кредитларга фоиз ҳисоблаш молиявий жиҳатдан заиф банкни анча бақувват қилиб кўрсатиши мумкин.

Ўз вақтида кредит сўндирилмаган ва фоизлар тўланмаган ҳолларда банк амалдаги қонун ҳужжатлари ва мазкур низомга мувофиқ, шунингдек, даъво тақдим этиш, яъни ҳўжалик судига даъво аризасини бериш йўли билан чоралар кўришга мажбур.

14.5. Кредитлардан фойдаланиш устидан банк назорати, қурилиш-монтаж ишлари ва монтаж учун топширилган ускуналарнинг назорат ўлчашларини бажариш тартиби

Айни пайтда амалиётда кредит муносабатларининг иқтисодий моҳиятини очиш даврида унга ўрнатилган мақсадлилиқ тамойили унинг иқтисодиётдаги аҳамиятини оширади. Мазкур жараён берилган кредитларнинг самарасини ошириш учун олдиндан мақсадли йўналтирилганлигини белгилаб беради.

Кредитлардан самарали ва мақсадли фойдаланиш устидан назорат қуйидаги шакллар ва йўналишлар бўйича амалга оширилади:

- а) тўлов ҳужжатларининг ссуда ҳисобварағидан объектнинг сметаси ва мақсадли белгиланишига уларнинг мувофиқлигини кредит ўтказилиши чоғида назорат қилиш;
- б) кредит шартномасида кўрсатилган шартларда қурилиш жойига чиқиш билан кредитдан мақсадли фойдаланишни текшириш;
- в) бажарилган ишларнинг назорат ўлчашларини ўтказиш ва

кредит шартномасида келтирилган тартиб ва муддатларда харид қилинган ускунани инвентарлаш.

Назорат ўлчашлари банк кредити ҳисобидан молияланадиган объектларда ишлаб чиқариш жойининг ўзида амалга оширилади.

Банклар шартномавий ва тўлов асосида буюртмачиларнинг буюртманомалари бўйича бошқа манбалар ҳисобидан молияланадиган қурилишлар бўйича назорат ўлчовларини амалга оширишлари мумкин.

Ҳажмлар ва бажарилган қурилиш-монтаж ишлари қийматининг текширилиши уларнинг натурада ўлчаниши ва буюртмачидаги ҳамда пудрат ташкилотининг бажарилган ишлар ҳажмларини ҳисобга олиш маълумотлари билан тегишлича лойиҳалаш смета ҳужжатлари билан таққослаш йўли билан амалга оширилади.

Назорат ўлчашлари бошлангунга қадар қуйидагилар билан боғлиқ ошиб кетишларни аниқлаш мақсадида навбатдаги ҳужжатлаштирилган текшириш амалга оширилиши зарур:

- алоҳида нархлар, бошқа хил ва лимитлаштирилган харажатлар ҳажмлари, қўшимча харажатлар меъёрлари нотўғри қўлланилиши ёки белгиланиши билан;
- арифметик хатолар билан;
- бажариладиган ишлар қийматига қурилиш-монтаж ишлари таркибига киритилмайдиган харажатлар, ускунанинг сотиб олиниши, кўп йил ишлаганлик учун, хизмат сафарлари, ишларнинг ҳаракатланувчи тусдалиги учун қўшимча ҳақлар, материаллар ва конструкциялар чиқариш ҳамда чекланган нархлар ўртасидаги фарқлар бўйича киритилиши билан ва ҳоказо;
- лойиҳалаш-смета ҳужжатлари мавжуд бўлмаган объектларда ишларнинг бажарилиши ва харажатлар билан;
- ускуна нуқсонларининг бартараф этилиши билан.

Кўздан яширин ишлар ҳажмларини (қўйилган пойдеворлар, поллар конструкцияси, автомобиль йўллари, уларда труба-қувурлар ётқизилган траншеялар ва ҳоказо) текшириш яширин ишларга оид далолатномалар асосида амалга оширилади. Қурилишда бундай далолатномаларнинг мавжуд эмаслиги ҳолларида бажарилган ишларнинг ҳажмлари ишчи чизмалар бўйича ҳисобкитоб қилинади, зарур ҳолларда банк муассасалари бош пудратчидан кўздан яширин ишларнинг очиб берилишига оид ишларни амалга оширишини талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга.

Алоҳида баҳолар таркибига кирувчи, айрим операциялар

ҳақининг бўлиб-бўлиб тўланишига йўл қўйилмайдиган конструктив унсурлар ва ишлар турларининг тугалланмаган қисмлари, шунингдек, қурилиш объектига олиб келинган ва ишга жалб этилмаган материаллар ва конструкциялар қиймати бажарилган ишлар қийматининг ортиб кетишига киради.

Назорат ўлчашлари натижалари бўйича далолатномалар ва ишлар қийматини қайта ҳисоб-китоб қилиш қайдномалари тузилади.

Назорат ўлчашлари далолатномалари, ишлар қийматининг қайта ҳисоб-китоб қилиш қайдномалари ва далолатномаларга оид йиғма қайдномалар банк, буюртмачи ва пудратчининг вакиллари томонидан имзоланади. Ҳақи тўланган (тақдим этилган) ишларнинг йиғма қайдномалари назорат ўлчашларининг амалга оширилиши бошлангунига қадар имзоланади.

Буюртмачи ёки пудратчи вакилларининг назорат ўлчашида қатнашиш учун келмаслиги ҳолларида ўлчаш қатнашувчи томонлардан бири ва банк вакили ёки фақатгина банк вакили томонидангина (иккала томоннинг ҳам келмаслиги ёки уларнинг далолатномани имзолашдан бош тортиши ҳолларида) амалга оширилади ва далолатнома имзоланади.

Назорат ўлчашларини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилган банк муассасаси раҳбари назорат ўлчашлар далолатномалари, пудратчи ва буюртмачи эътирозларини (агар улар мавжуд бўлса) кўриб чиқади ва далолатномаларни улар имзоланганидан кейин 10 банк иш кунидан кечиктирмасдан тасдиқлайди.

Молияловчи банк назорат ўлчашнинг тасдиқланган далолатномаси асосида белгиланган тартибда кредит шартномасида келтирилган миқдорларда санкцияларни қўллайди.

Назорат саволлари

1. *Узоқ муддатли кредитларнинг моҳияти ва уларни расмийлаштириш тартибини ёритинг.*
2. *Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилиги, уни аниқлаш кўрсаткичлари ва такомиллаштириш йўллари асослаб беринг.*
3. *Кредит баҳоси, кредит ва унга ҳисобланган фоизларни сўндириш усуллари айтинг.*
4. *Узоқ муддатли кредитлардан фойдаланиш устидан банк назоратини ташиқил этиш ҳақида сўзланг.*

Тест саволлари

1. Кредитга лаёқатлилики нима?

- А. Тўловга лаёқатлилики: ликвидлилики, автономия, таъминланганлики ва ҳоказо.
- Б. Молиявий афзалликлари бўйича.
- В. Кўрсаткич афзалликлари бўйича.
- Г. Таҳлил афзалликлари бўйича.

2. Кредит баҳоси нима?

- А. Кредит муносабатларидаги келишув учун асос бўлган иқтисодий асос.
- Б. Давлат кредит муносабатларидаги келишув учун асос бўлган иқтисодий асос.
- В. Кредит муносабатларидаги келишув учун асос бўлган ҳуқуқий асос.
- Г. Тижорат-кредит муносабатларидаги келишув учун асос бўлган ҳуқуқий асос.

3. Фоиз сиёсати нима?

- А. Фоизларни тартибга солиш билан боғлиқ 1 даражали ва бозор фоиз сиёсатини тартибга солиш тадбирлар мажмуаси.
- Б. Кредитни тартибга солиш билан боғлиқ 1 даражали ва бозор фоиз сиёсатини тартибга солиш тадбирлар мажмуаси.
- В. Реал тартибга солиш билан боғлиқ 1 даражали ва бозор фоиз сиёсатини тартибга солиш тадбирлар мажмуаси.
- Г. Хорижий валютада кредитни тартибга солиш билан боғлиқ 1 даражали ва бозор фоиз сиёсатини тартибга солиш тадбирлар мажмуаси.

4. Кредитга лаёқатлиликини таҳлил қилиш вазифаларини ёритинг.

- А. Кредитга лаёқатлиликини ифодаловчи кўрсаткичлар, кўрсаткичларни таҳлил қилиш (йил боши ва йил охири таққослаш), кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, кредитга лаёқатлиликини мустаҳкамлаш йўллари аниқлаш.
- Б. Кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, кредитга лаёқатлиликини мустаҳкамлаш йўллари аниқлаш.
- В. Кредитга лаёқатлиликини ифодаловчи кўрсаткичлар, кўрсаткичларни таҳлил қилиш.
- Г. Кўрсаткичларни таҳлил қилиш (йил боши ва йил охири таққослаш), кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш.

5. Кредитга лаёқатлиликини ифодаловчи асосий ва қўшимча кўрсаткичларни ёритинг.

- А. Қоплаш коэффициенти, ўз айланма маблағлари билан таъминланганлики коэффициенти, ликвидлики коэффициенти, қўшимча коэффициентлар: айланма маблағларининг айланувчанлики коэффициенти, ўз айланма ма-

- блағлари мавжудлиги, фойда ва рентабеллик коэффициентлари.
- Б. Қўшимча коэффициентлар: айланма маблағларининг айланувчанлик коэффициенти, ўз айланма маблағлари мавжудлиги, фойда ва рентабеллик коэффициентлари.
 - В. Қоплаш коэффициенти, ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти, ликвидлик коэффициенти, рентабеллик коэффициентлари.
 - Г. Айланма маблағларининг айланувчанлик коэффициенти, ўз айланма маблағлари мавжудлиги, фойда ва рентабеллик коэффициентлари.

15-боб. ЛИЗИНГ ВА УНИНГ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШДАГИ РОЛИ

Таянч иборалар: лизинг, “Белл” телефон компанияси, “Леасинг”, “Лессон” ва “Лессее”, “ижара”, молиявий лизинг, қайтарилувчи лизинг, оператив лизинг, рейтинг, лизинг объекти риски.

15.1. Лизингнинг иқтисодий табиати, мазмуни, моҳияти ва турлари

Лизинг тўғрисидаги илк фикрлар тарихий адабиётлардаги маълумотларга кўра, дастлаб эраминдан авалги IV асрда яшаган грек файласуфи Аристотель томонидан билдирилган. “Бойлик мулкка эгалик қилишда эмас, балки устидан самарали фойдаланишдадир”, деган машҳур сўзлар айнан унга тегишлидир. Бошқа сўз билан айтганда, даромад олиш учун бирон-бир ускунага эгалик қилиш шарт эмас, шунчаки шу ускунадан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиб ва шу орқали даромад олиш мумкин. Олим ушбу фалсафий фикрлари билан лизинг ғоясини яратди, у бугунги кунда ҳам лизинг моҳияти ва аҳамиятини очиб беришда асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Сўнгги илмий изланишлар асосида қўлга киритилган маълумотлар эса лизинг эраминдан авалги 2000 йилларда Шумер давлатида мавжуд бўлганлигини тасдиқламоқда. Мазкур давлат тасарруфида бўлган Ур шаҳридан топилган сопол тахтачалардаги ёзувлар ибодатхона руҳонийлари томонидан айрим қишлоқ хўжалик қуруллари, уй ҳайвонлари, ер ва сув манбалари мулксиз аҳоли қатламига ижарага берилганлиги ҳақида гувоҳлик бermoқда.

Европадаги савдо-сотиқ марказларидан бири бўлмиш қадимий Венецияда ҳам дастлабки лизинг муносабатлари мавжуд бўлганлиги тўғрисида маълумотлар сақланиб қолган. Венецияликлар савдо-сотиқ мақсадида келган хорижий савдо кемаларини сув кўрфазида ушлаб туриш учун уша даврларда ўта қимматбаҳо матоҳ ҳисобланган кема лангарларини ижарага беришган. Кейинчалик бундай имтиёзли хизмат турларидан узоқ сафарларга отланган маҳаллий сув кемалари эгалари ҳам фойдаланишган.

Ҳуқуқий жиҳатдан лизинг, даставвал, эраминдан авалги 5 асрда Рим империясининг қонуний ҳужжатларида ўз аксини топган. Рим ҳуқуқномасини кодлаштирган император Юстиниан I (483-565 йилларда яшаган) ижара муносабатларини ҳуқуқий жиҳатларда қайд эттирган. Бундан кўриниб турибдики, ижара муносабатларини

ривожлантириш нафақат фалсафий ғояларга эга бўлиши, балки мулккий муносабатлар сифатида ўзининг ҳуқуқий мазмунига эга бўлишни тақозо этган¹.

Дунёда биринчи рўйхатга олинган лизинг компанияси – Бирмингем (Буюк Британия) вагон компания бўлиб, у 1855 йил март ойида Бирмингемда (Буюк Британия) ташкил этилган. Ушбу компания артзинг битими асосида темир йўл вагонларини кўмир ёки бошқа минерал ресурсларни ташиш учун 5 йилдан 8 йилгача бўлган муддатга ижарага берган.

Замонавий бугунги давр лизинг компанияларининг илк кўринишлари 1950 йилларда АҚШда ташкил этила бошлади. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мамлакатларда саноатнинг ривожланиши, технологик ускуналар, қимматбаҳо машиналар ва денгиз кемаларини ишлаб чиқариш ортиди, бироқ уларни пулга тўхтовсиз сотиш имкониятларининг чегараланганлиги сабабли ижарага бериш энг манфаатли усуллардан бири эди. Аммо ушбу фаолиятнинг ривожланишида ўртада воситачи сифатида лизинг компаниялари керак эди.

Биринчи лизинг компанияси 1952 йилда Сан-Францискода ишбилармон Генри Шонфелд томонидан асос солинган “UNITED STATES LEASING CORPORATION” компанияси эди. Банкларнинг лизинг фаолияти билан шуғулланиши ҳам биринчи марта АҚШда 1970 йилда амалга оширилган. Иқтисодий адабиётларда ҳозирга қадар лизинг тушунчасининг мазмунига берилган турлича таърифлар мавжуд. 1988 йилда Оттава шаҳрида қабул қилинган Халқаро молиявий лизинг тўғрисидаги Конвенцияда (УНИДРУА) лизингга шундай таъриф берилган: “Лизинг бу шундай битимки, унда бир томон (лизинг берувчи), бошқа томоннинг (лизингга олувчи) топшириғига кўра учинчи томон билан (ишлаб чиқарувчи) товарни етказиб бериш тўғрисидаги битимга келишади, ушбу битим шартлари бўйича лизингга берувчи машиналар, ишлаб чиқариш воситалари ёки бошқа ускуналарни лизинг олувчи шартлари асосида сотиб олади ва лизингга олувчи билан унга ускуналардан фойдаланиш ҳуқуқини лизинг толовларини тўлашга алмаштириш асосида беришга асосланган битимга киришади².

Лизинг муомалалари юзага келишининг узоқ тарихий босқичларини тавсифлаш мумкин. Илк бор “лизинг” атамаси 1877 йилда

1 Nabiyeв E.F., Marpatov M.D. Lizing g'oyasi, tarixi, huquqiy asoslari va amaliyoti. O'quv qo'llanma. – T.: “UABNT” markazi, 2004. – 499 b.

2 Eckstein W. Zur Unidroit convention ueber das intrnationale finanzering lazing fif 1992 heft 2. P. 56.

қўлланилган, ўша даврда “Bell” телефон компанияси ўзининг телефон аппаратларини мижозларга сотмасдан, балки ижарага бериш тўғрисида қарор қабул қилиш билан унинг дастлабки қадамларини бошлаган эди. Бунга кўра, ўрнатиладиган асбоб-ускуналар мижознинг уйи ёки офисига фақат ижара тўловлари бўйича ўрнатиладиган бўлди.

Лизинг жараёнлари бўйича асосий иш фаолияти Францияда биринчи лизинг компанияси 1957 йил, Англияда 1960 йил, Германияда 1962 йил, Италияда 1963 йил, Японияда 1969 йилда ташкил этилган. Бундай компаниялар ватанимизда 1990 йилларнинг ўрталарига келиб ташкил этила бошланди.

Лизинг айрим мамлакатларда шаклланиб, жаҳон миқёсида жуда кенг ривож топди. Лекин даврлар ўтиши билан бу соҳа бўйича халқаро ҳамкорликни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда муаммолар пайдо бўла бошлади. Унга кўра, лизинг тушунчасини аниқ таснифлаш лозимлиги талаб қилинди. Инглизча “Leasing”, “Lesson” ва “Lessee” атамалари ўзбек тилида тўлиқ ўз ифодасини топмаган. “Leasing” сўзи “ижара” маъносида қўлланиб келинмоқда. Бироқ лизинг шартномаси мазмунига кўра, ускуналарни вақтинчалик фойдаланишга бериш бўйича томонларнинг келишуви келиб чиқиладиган ва унинг келишув муддатини тугаши билан ўз мулкига ўтиши уни айнан ижара тушунчаси билан бир хил мазмунда қарашга олиб келмайди.

Ҳозирги вақтда ҳам “лизинг” ва “ижара” тушунчаларини таърифлашда ҳар хил фикрлар мавжуд. Бунинг моҳияти шундаки, мамлакатимиз амалиётида бу икки атама турлича тушунчалардир. Тўғри, “ижара”, “молиявий ижара (лизинг)”, “молиявий лизинг” ва бошқа тушунчалар алоҳида меъёрий ҳужжатлар билан амалиётга киритилган. Бошқача қилиб айтганда, ижара жараёнларининг маълум бир қисми хорижий “лизинг” сўзи билан номланади. Лекин, албатта, уларнинг фарқланиш белгилари мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган “Лизинг тўғрисида”ги қонунида лизинг тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Лизинг ижара муносабатларининг алоҳида тури бўлиб, унда бир тараф (лизинг берувчи) иккинчи тарафнинг (лизинг олувчининг) топшириғига биноан учинчи тарафдан (сотувчидан) ҳақ эвазига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг шартномасида белгиланган шартларда бериб қўйиш мақсадида мол-мулкни (лизинг объектини) олади”³.

3 Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги қонуни. 1999 йил 14 апрель. 2-модда.

Лизинг ва ёллаш муносабатларининг энг муҳим фарқлари⁴

Баҳолаш кўрсаткичлари	Муносабат турлари	
	Ёллаш	Лизинг
Ишлаб чиқариш воситаларига муносабат	Фойдаланиш	Фойдаланиш, эгалик қилиш, қисман тасарруф этиш
Ёллаш объекти	Ходим	Мол-мулк
Ресурслар учун жавобгарлик	Маънавий ва қисман моддий	Тўлиқ мулк
Асосий феъл- атвор мотивлари ва стимуллари	Аввало, физиологик эҳтиёжларни қондириш	Шахсий имкониятни юзага чиқариш, социал ва интеллектуал эҳтиёжларни қондириш
Ишлаб чиқарилган маҳсулот ва даромадга бўлган ҳуқуқ	Маҳсулот ва даромад корхона эгасининг мулкдир	Лизинг олувчи фойдаланувчига тегишлидир
Товар ишлаб чиқарувчининг ҳолати	Ёлланма ходим	Тадбиркор – мулкдор
Бажарадиган функциялари	Ижрочилик	Ижрочилик, бошқарувчилик, яъни ижодий вазифалар
Бошқарув усуллари	Асосан маъмурий бошқарув	Ўзини-ўзи бошқариш ва бошқарувнинг иқтисодий усуллари
Ҳуқуқий тартибга солиш	Меҳнат муносабати	Молиявий, мулк, кредит, ижара, тижорат ҳуқуқ ва мулк муносабатлари
Меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси	Меҳнат шартномасига биноан	Лизинг олувчининг қолдиқ даромади билан белгиланади
Ташкилий шакл	Ёлланма меҳнат	Мустақил тадбиркорлик фаолияти

“Тадбиркорлик фаолияти учун фойдаланиладиган истеъмол қилинмайдиган ҳар қандай ашёлар, шу жумладан, корхоналар, мулк, мулк комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари ҳамда кўчар ва кўчмас мулк лизинг объектлари бўлиши мумкин.

Ер участкалари ва бошқа табиат объектлари, шунингдек, эркин

4 Ҳозирбеков Д.Ғ. ва бошқалар. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. – Т.: Фан ва технология, 2004. 59-бет.

муомалада бўлиши қонун ҳужжатлари билан тақиқланган ёки муомалада бўлишининг алоҳида тартиби белгиланган мол-мулк лизинг объектлари бўлиши мумкин эмас (“Лизинг тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддаси).

Лизингнинг асосий турларига молиявий ва оператив лизингни киритишимиз мумкин. Молиявий лизинг лизинг берувчи лизинг олувчи томонидан белгиланган мулкни сотувчидан сотиб олиш ва лизинг олувчига белгиланган тўлов ва лизинг предмети тўлиқ амортизация муддатига тенг бўлган муддатга маълум бир шартлар асосида вақтинчалик фойдаланишга беришдир. Қайтарилувчи лизинг молиявий лизинг тури бўлиб, бунда лизинг предмети сотувчиси бир вақтнинг ўзида лизинг олувчи сифатида намоён бўлади⁵.

16.1-жадвал маълумотларида лизингнинг кредит муносабатларидан фарқли ўлароқ, биринчи навбатда, мазмуни, шакли, ташкилий жиҳатдан таъминланиши, иштирокчилар доираси, иқтисодий самараси ва солиққа тортилиш тизими билан ажралиб туриш хусусиятлари кўрсатилган. Бунда ижарадан лизингнинг фарқи шуки, лизинг берувчи муайян ишлаб чиқарувчидан муайян кўрсаткичларга эга бўлган лизинг мол-мулкни лизинг олувчининг топширувига биноан сотиб олиш мажбуриятини олади.

16.1-расм. Лизинг муносабатларининг асосий тамойиллари ва қоидалари⁶

5 Кредиты. Инвестиции. – М.: Приор, 1994. С. 97-107, 144.

6 Ғозибеков Д.Ғ. ва бошқалар. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. – Т.:

Юқоридаги 16.1-расмда лизингни ташкил этиш тамойиллари кўрсатилган бўлиб, бунда унинг бир нечта ўзига хос томонлари очиб берилган. Шунга кўра, лизинг мулк эгаси ўзгарган ҳолатда ҳам шартнома бекор қилинмаслиги, унинг шартномавийлиги, томонларнинг тенг ҳуқуқлиги каби тамойиллари ва бошқалар санаб ўтилган.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги “Лизинг тўғрисида”ги қонунда лизинг ижара муносабатларининг алоҳида тури бўлиб, унда бир тараф (лизинг берувчи) иккинчи тарафнинг (лизинг олувчи) топшириғига биноан учинчи тарафдан (сотувчи) ҳақ эвазига эғалик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг шартномасида белгиланган шартларда бериб қўйиш мақсадида мол-мулк(-лизинг объекти)ни олади, деб белгиланган. Кредитлашдан фарқли ўлароқ, лизинг муносабатлари шароитида эғалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш ҳуқуқи мулкдорлик ҳуқуқидан фарқланади.

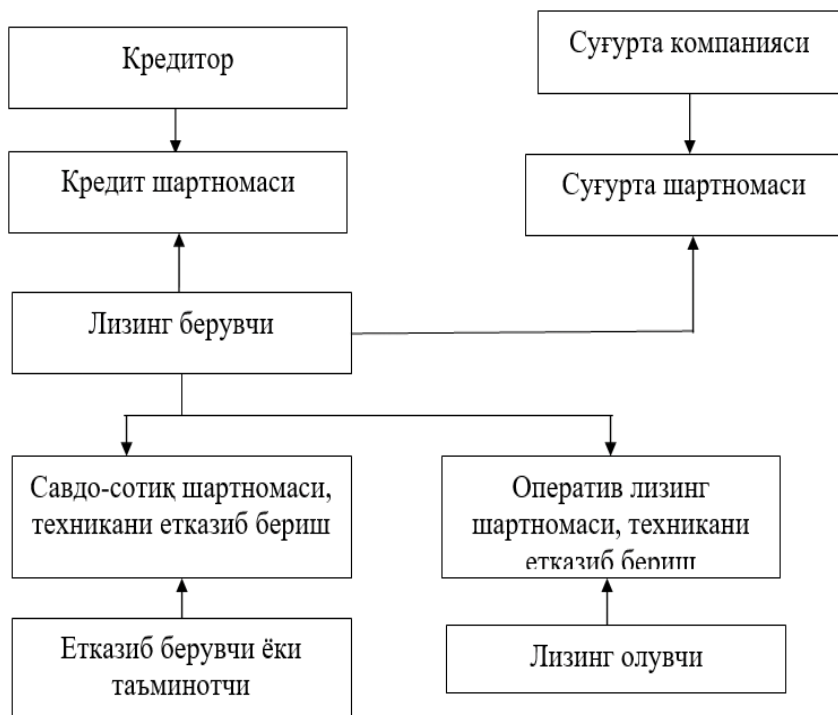
Лизингнинг асосий турларига молиявий ва оператив лизингни киритишимиз мумкин. Молиявий лизинг лизинг берувчи лизинг олувчи томонидан белгиланган мулкни сотувчидан сотиб олиш ва лизинг олувчига белгиланган тўлов ва лизинг предмети тўлиқ амортизация муддатига тенг бўлган муддатга маълум бир шартлар асосида вақтинчалик фойдаланишга беришдир. Қайтарилувчи лизинг молиявий лизинг тури бўлиб, бунда лизинг предмети сотувчиси бир вақтнинг ўзida лизинг олувчи сифатида намоён бўлади.

15.2-расм. Молиявий лизинг схемаси

Оператив лизингда лизинг берувчи мулкни сотиб олиб, уни лизинг предмети сифатида белгиланган тўлов ҳисобига шартномада белгиланган маълум бир муддатда тегишли шартлар асосида

вақтинчалик эгалик қилиш ва фойдаланишни лизингга олувчига беради. Оператив лизингда лизинг предмети уни тўлиқ амортизация муддати ўтиб бўлгунга қадар бир неча маротаба лизингга берилиши мумкин (15.3-расмга қаранг).

15.3-расм. Оператив лизинг схемаси⁷

Лизинг ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра ижара тушунчасига нисбатан кенгроқ маънога эга. Ҳақиқий лизинг 3 та операция бир вақтда амалга ошириладиган ягона комплексдир: ижара, кредитлаш ва корхонанинг моддий техник таъминоти.

Корхонага ўзига керакли асосий воситаларни топиб, унинг техник маълумотлари, фойдаланиш усуллари мавжуд бўлган талаб этилаётган жиҳоз топилганлиги ҳақида лизинг берувчига маълум қилади. Лизинг компания корхона билан ижара муддати тугаганда,

7 Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Дарслик. – Т.: Иқтисод-молия, 2006. 82-бет.

корхонага сотиб олиш ҳуқуқи билан корхонага ижарага бериш ёки жиҳоз қийматини товар сотувчига тўлиқ тўлаш ҳақида шартнома тузади. Шу вақтнинг ўзида лизинг компания товар сотувчи билан жиҳозни етказиб бериш ҳақида шартнома имзолайди. Лизинг шартномаси тузилаётганда, лизинг тўлови ва мулк суғуртаси ёки банк кафолати олинади.

2002 йил 13 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига биноан “Лизинг тўғрисида”ги қонунда лизингнинг фақат молиявий тури қолдирилган.

Молиявий лизингнинг камчиликларига қуйидагиларни киритиш мумкин: лизинг олувчида лизинг тўловларини олишдаги таваккалчилиги ва мулкни маънавий эскириш хатари лизинг олувчи ўз маблағлари ҳисобига олгандагига қараганда юқори бўлиши, айрим ҳолларда эса банк кредити эвазига сотиб олган мулкка нисбатан лизингга олинган мулк баҳосининг юқори бўлиши, ошириб юборилган лизинг тўловлари маҳсулот баҳосининг ошиб кетиши ва унинг рақобатбардошлиги камайишига олиб келиши мумкин.

Келтирилган камчиликлар капитал қўйилмалар шаклидаги харажатлашнинг ушбу усулига берилган умумий ижобий баҳога унчалик таъсир кўрсатмайди.

Жаҳон амалиётида лизингнинг асосий типлари ижара муддати бўйича қуйидагича бўлади: узоқ муддатли – лизинг (уч йил ёки кўпроқ муддатда амалга оширилувчи); ўрта муддатли – хайринг (бир йилдан уч йилгача); қисқа муддатли – рейтинг (бир йилдан кам бўлган муддатли).

Лизинг жараёнларининг иқтисодий самараси кўп ҳолларда уларнинг нечоғлиқ пухта расмийлаштирилишига боғлиқ.

Инвестиция фаолияти учун молиявий лизингнинг қулай эканлигини аниқлаш учун инвестицияларни молиялашнинг анъанавий шакллариغا нисбатан лизинг жараёнларининг афзаллик ва камчиликларини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди. Лизинг муносабатларининг асосий афзалликлари қуйидаги жадвалда келтирилган.

Лизинг муносабатлари субъектлари учун лизингнинг қулайлиги⁸

Ускуналарни ишлаб чиқарувчи учун: ● сотиш бозорининг кенгайиши; ● техникага кафолатли хизмат кўрсатиш тизимининг кенгайиши
Лизинг берувчи учун: ● фойда олиш; ● амортизация ва солиқ имтиёзларининг мавжудлиги; ● мулк шаклида сармоялаш; ● молиявий хатарларнинг йўқлиги
Лизинг олувчи учун: ● кам миқдордаги бошланғич капитал ҳисобига ҳам ишни ташкил этиш имкони; ● юз фоизли кредитлаш; ● тўловларни зудлик билан амалга оширишнинг талаб этилмаслиги; ● тўловларнинг қулай схемасини ишлаб чиқиш имконияти; ● лизинг олувчининг мулк солиғидан озод бўлиши; ● лизинг тўловларини ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари таркибига киритилиши; ● вақтинчалик фойдаланишга олинган мулкнинг жисмоний ва маънавий эскириш хатарининг камлиги; ● янги маҳсулот ишлаб чиқаришда хатарнинг камайиши; ● солиқ тўлашдаги имтиёзлар ва жадал амортизацияни қўллаш имконияти
Ускуналарни ишлаб чиқарувчи учун: ● сотиш бозорининг кенгайиши; ● техникага кафолатли хизмат кўрсатиш тизимининг кенгайиши

Демак, лизинг мамлакатда асосий воситаларнинг янгиланиш даражасини оширишга олиб борса, иккинчидан асосий воситалардан самарали фойдаланишга мажбур қилиб қўйиш орқали тадбиркорлик муҳитини ижобий томонга ўзгартиришга хизмат қилади.

15.2. Лизинг кредити асосий капиталга киритилган инвестицияларни молиялаштириш манбаи сифатида

Лизинг инвестицияларни молиялаштиришнинг мулкка эгалик ҳуқуқини ижарага берувчида сақлаб қолган ҳолда узоқ муддатли ижарага беришга асосланган шакли сифатида (машиналар, асбоб-ускуналар, транспорт ва бошқа воситаларни ўрта ва узоқ

8 Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Дарслик. – Т.: Иқтисод-молия, 2006. 84-бет.

муддатли ижарага бериш) намоён бўлган.

Моддий инвестициялар асосий капиталнинг элементларини сотиб олиш билан боғлиқ бўлиб, кўпчилик ҳолларда инвестицион лойиҳалар доирасида амалга оширилади. Шунинг учун ўз маблағлари билан бирга қарзга олинган маблағлар ҳам фойдаланилиши мумкин. Қарзга маблағ олинган ҳолда инвестор ролини аниқ лойиҳаларга кредит маблағлари ажратаётган банк бажаради. Номоддий (потенциал) инвестициялар номоддий бойликлар яратилаётганда амалга оширилиб, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини (НИОКР) амалга ошириш, янги маҳсулотларнинг намуналарини яратишга сарфларни мужассамлаштиради.

Фан-техника тараққиётининг тезлашуви билан интеллектуал салоҳият ишлаб чиқаришнинг энг кучли омилига айланди, унинг жиддий унсури бўлиб қолди. XX аср бошларида фан ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш учун сарфланадиган қўйилмалар ошиб боради. Шунинг учун ҳам жаҳонда реал инвестициялар таркибида илмий изланишлар, фан, таълим, кадрлар тайёрлаш учун сарфланадиган харажатлар ўсиб бормоқда. Масалан, АҚШ, Япония ва бошқа ривожланган мамлакатларда фан ва илмий изланишга сарфланадиган қўйилмалар ўсиш суръатлари асосий фондларга сарфланадиган инвестициялардан устундир. Жаҳон бозорига кириб бориш, кенг кўламда маркетингни ривожлантириш, батафсил ахборотга эга бўлиш юқори даражадаги компьютер тизимларини ташкил этишни, юқори малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш ва мазкур соҳада дунёдаги ривожланган давлатлар даражасига эришишни талаб этади. Шунинг учун ҳам жадал суръатлар билан ривожланиш реал инвестициялар таркибида фан, техника, таълим, кадрларни қайта тайёрлаш учун сарфланадиган реал инвестициялар асосий ўринлардан бирини эгаллаши зарур.

Мутахассисларни тайёрлаш, тажриба, илмий текшириш, лицензия ва ноу-хау бериш, муаллифлик ҳуқуқи ва умуман олганда, номоддий активларга йўналтирилган инвестицияларни кўпгина иқтисодчи-олимлар интеллектуал инвестициялар деб атамоқдалар.

Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонунида инвестиция мўлжалланган объектга кўра, “капитал, инновация ва ижтимоий” инвестицияларга бўлинади (3-модда).

Асосий фондларга сарфланган реал инвестициялар мақсадли сарфланиш йўналишлари ва бошқа кўрсаткичларга кўра ҳудудлараро, тармоқлараро, технологик, қайта ишлаб чиқариш таркибларига эга. Асосий фондларга сарфланган инвестицияларни, уларнинг актив (машиналар, асбоб-ускуналар) ва пасив (бино, иншоотлар) қисмларини ташкил этиш учун сарфланган умумий ҳаракат йиғиндисидagi улуши инвестицияларнинг технологик таркибини ташкил этади.

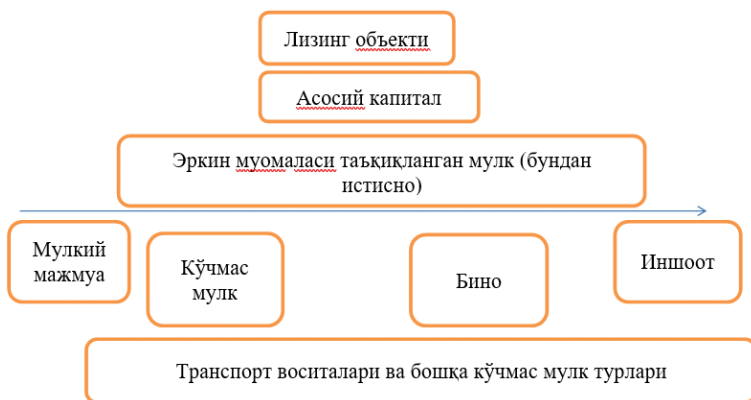
Лизинг олувчи лизинг шартномасини тузиш учун унинг асосий депозит ҳисобварағига хизмат кўрсатаётган банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

- лизинг буюртмаси;
- лизинг объектининг техник-иқтисодий кўрсаткичлари ва унинг сотувчиси тўғрисидаги маълумотнома;
- лизингнинг бутун даврини ичига олган пул оқими таҳлили кўрсатилган бизнес-режа;
- охириги ҳисобот санасига туман (шаҳар) давлат солиқ инспекцияси томонидан қабул қилинган бухгалтерлик баланси (1-шакл), молиявий натижалари ҳақида ҳисобот (2-шакл), муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақидаги маълумотнома (2а-шакл), 90 кундан ортиқ муддатдаги қарздорликни солиштириш далолатномалари.

Лизинг берувчи банклар лизинг бериш юзасидан қарор қабул қилиш учун лизинг олувчидан унинг лизинг тўловларини амалга ошириш имкониятларини баҳолаш учун зарур бўлган ҳужжатларни сўраб олишлари мумкин.

Лизинг компанияларига уларга иккиламчи талаб қилиб олинганча депозит ҳисобварақлари очган тижорат банклари томонидан импорт асосида лизинг объектларини етказиб бериш билан боғлиқ лизинг хизмати кўрсатилиши мумкин.

Лизинг объекти истеъмол қилинмайдиган ва қонунчилик билан таъқиқланмаган тадбиркорлик фаолиятида қўлланиладиган ҳар қандай буюмлар, барча мулк мажмуалалари, шу жумладан, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари ҳамда бошқа кўчар ва кўчмас мулк бўлиши мумкин.

15.4-расм. Мулк тури бўйича лизинг объектининг таснифи⁹

Лизингнинг энг кўп тарқалган турларини қуйидагича гуруҳлаш таклиф этилган:

- оператив ёки хизмат кўрсатувчи лизинг;
- молиявий, капитал ёки тўғри лизинг;
- қайтариладиган лизинг¹⁰.

15.3. Молиявий лизингнинг замонавий илғор технология, ускуна ва жиҳозларни жорий этишдаги қулайликлари

Молиявий лизинг ўз моҳиятига кўра, лизинг объектининг барча қийматини тўлашни тақозо этади. Бунда лизинг асосида эгалик қилиш ҳамда фойдаланиш мақсадида ижарага берилаётган мулкнинг муддати тўлиқ амортизация муддатига яқинлашади. Лизинг шартномаси амал қилаётган муддат мобайнида лизинг берувчи ташкилот лизинг тўловлари воситасида мулкнинг барча қийматини ўзига қайтарибгина қолмай, балки бундан фойда ҳам олади. Лизинг операцияси ёрдамида лизинг олувчи субъектлар учун:

- эскираётган техника, ускуна ва жиҳозларни энг замонавийлари билан алмаштириш имкониятлари туғилади;
- бир вақтнинг ўзида ҳам замонавий технология сотиб олинади, ҳам ишлаб чиқариш кўлами кенгайди;

9 Лизинг munosabatlari nazariyasi va amaliyoti. O'quv qo'llanma. – T.: Fan va texnologiya, 2004-yil.

10 Казимагамедова А.А., Гаджиев А.А. Деньги, кредит, банки: Учебник. – М.: Экзамен, 2007. С. 232-233.

- сотиб олинаётган ускунанинг умумий қийматини бир пайтнинг ўзида тўлаш муаммосидан озод бўлади;
- замонавий технологияни ишлатишдан ҳосил бўладиган фойданинг келиши тезлашади;
- фойда солиғига тортиладиган солиқ базасини лизинг тўловлари суммаси даражасида камайтиради.
Лизинг берувчи учун эса:
- кўрсатилаётган хизматлар кўламини кенгайтириш ҳамда эски мижозлар билан ўрнатилган амалий алоқаларни узмаслик;
- янги мижозларни жалб этиш;
- ўз маблағларидан самарали фойдаланиш, шунингдек, қўшимча даромад олиш;
- мижознинг тўловга ноқобиллиги оқибатида келиб чиқадиган зарарлар хавфини камайтиради.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётини янада ривожлантириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида бизнес операцияси турларидан бири – лизингдан (молиявий ижара) кенг фойдаланилмоқда. Бунда машина ва ускуналар ёки умумий асосий воситалар миллий мажмуини жаҳон стандартлари даражасидаги янги техника билан таъминлашда маблағ ажратаётган молия институтлари, шу жумладан, тижорат банклари муҳим ўрин эгаллайди.

Иқтисодиётдаги хўжалик юритувчи субъектлар, жумладан, кичик ва хусусий бизнес эгалари ҳар доим ҳам кредит олиш имкониятига тўла эга бўлавермайди. Шу сабабли ноанъанавий молиявий воситалардан бири бўлган лизинг хизмати юзага келди. Ушбу хизмат тури ҳам мижозлар, ҳам тижорат банклари учун бирмунча маъқул бўлганлиги сабабли кенг ривожлана бошлади. Бунда операцияларнинг ривожланиши туфайли тижорат банклари ва лизинг компанияларида амалга оширилаётган лизинг амалиётини янада такомиллаштириш зарурати пайдо бўлди.

Лизинг фан-техника тараққиёти ҳамда хусусий, гуруҳий ва ижтимоий манфаатларни уйғун равишда бирга қўшиш талабларига тўла-тўқис жавоб бера оладиган иқтисодий фаолият туридир. Молиявий қийинчиликлар шароитида лизинг тадбиркорликнинг энг янги технология ва замонавий асбоб-ускуналардан баҳраманд бўлишга имкон беради.

Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда лизинг бизнеснинг алоҳида бир тури сифатида қаралади. Бу фаолият

тури лизинг маҳсулотларининг ишлаб чиқарувчилари, истеъмолчилари учун, шунингдек, шу турдаги бизнес билан шуғулланаётган молиявий воситачилар учун ҳам муҳим бўлган бир қанча вазифаларни ҳал этади.

Мамлакатимизда лизинг хизматлари бозорининг таркиби ва ҳажми жиҳатидан кенгайиб бориши лизинг хизматларини ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Ҳозирги пайтда лизинг олувчи корхоналарда керакли ускунани лизингга олиш учун ахборот етишмайди. Лизинг олувчи томонидан лизинг берувчига лизинг тўловларини тайёр маҳсулот кўринишида тартибини йўлга қўйиш ҳам бу соҳа ривожига ҳисса қўшади.

Умуман, лизинг хизматлари бозорининг ривожланиши иқтисодий ривожланишга бир қатор йўналишларда ижобий таъсир кўрсатади.

Лизинг хизматлари муайян сабабларга кўра, бошқа молиялаш манбалари тўғри келмайдиган кичик бизнес корхоналарига ишлаб чиқаришни тиклаш ва модернизация қилиш имконини яратади.

Лизинг хизматлари кичик бизнес соҳасидаги корхоналарнинг ускуналарини сотиб олиш ва кредитлаш масалаларини бир пайтнинг ўзида ҳал қиладиган муҳим манбадир.

Лизинг хизматлари молиявий хизматлар бозорида қўшимча рақобатни яратади ва лизинг муҳитини яхшилади.

Лизинг хизматлари тадбиркорлик субъектларига, ускуналарга эга бўлиш ва уларни ишлаш жараёнида қўшимча сервис хизматларидан фойдаланиш имконини беради.

15.4. Халқаро молиявий лизингнинг иқтисодиётни модернизациялашдаги ўрни

Молиявий лизинг бўйича келишилган муддат тугагандан сўнгра ижарачи томонидан ижарага олинган ускуналар қийматини тўлаши муҳим аҳамият касб этади. Ижарага берилган машина ва ускуналар, уларни ишлаб чиқарилган корхона томонидан белгиланган иқтисодий фойдаланиш муддатини (амортизация даври) ўтиши, шубҳасиз, лизинг компаниялари кутган ва олдиндан белгиланган фойдани келтиради.

Халқаро молиявий лизинг тўғрисида УНИДРОИТ конвенцияси (28.05.1988.), Оттава. Ўзбекистон Республикаси мазкур конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 26

майдаги 84-ИИ-сонли “Ўзбекистон Республикасининг Халқаро молиявий ижара (лизинг) тўғрисидаги хусусий ҳуқуқни бирхиллаштириш бўйича БМТ Халқаро институтининг (УНИДРОИТ) конвенциясига қўшилиши ҳақида”ги қарорига асосан (2001 йил 1 февралдан кучга кирган) асосан амалга оширилади.

Ушбу конвенцияда иштирок этувчи давлатлар ускуналарни халқаро молиявий лизингга беришда муайян ҳуқуқий тўсиқларни бартараф этиш ва битимнинг турли томонларнинг манфаатлари ўртасида адолатли мувозанатни сақлаш муҳимлигини тан олиб, халқаро молиявий лизингни арзонроқ қилиш зарурлиги, анъанавий лизинг шартномасини тартибга солувчи ҳуқуқий қоидаларни молиявий лизинг битими натижасида келиб чиқадиган мустақил уч томонлама муносабатларга мослаштириш кераклигини англайди.

Шу сабабли, биринчи навбатда, халқаро молиявий лизингнинг фуқаролик ва тижорат жиҳатлари билан боғлиқ бўлган ягона қоидаларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқлиги тан олинади.

Ушбу конвенция ушбу модданинг 2-бандида тавсифланган молиявий лизинг операцияларини тартибга солади, бунда бир томон (лизинг берувчи):

1. Бошқа томоннинг (лизинг олувчининг) ўзига хос хусусиятларига кўра учинчи томон (етказиб берувчи) билан шартнома (етказиб бериш шартномаси) тузади, унга кўра лизинг берувчи лизинг олувчи томонидан тасдиқланган шартларда тўлиқ жиҳозларни, ишлаб чиқариш воситаларини ёки бошқа жиҳозларни (ускуналарни) сотиб олади, улар унинг манфаатларига таъсир қилади. Конвенцияга асосан ижарачига даврий тўловларни тўлаш эвазига ускунадан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган шартнома (лизинг шартномаси) тузади.
2. Олдинги параграфда айтиб ўтилган молиявий лизинг битими қуйидаги хусусиятларни ўз ичига олган битимдир:
 - а) лизинг олувчи, авваламбор, лизинг берувчининг тажрибаси ва фикрига таянмасдан, ускунани аниқлайди ва етказиб берувчини танлайди;
 - б) ускунани лизинг берувчи лизинг шартномаси бўйича сотиб олади, бунда етказиб берувчи бундан хабардор бўлиб, лизинг берувчи ва лизинг олувчи ўртасида тузилади ёки тузилиши керак ва лизинг шартномаси бўйича тўланадиган такрорий тўловлар, хусусан, ускуналар нархининг барчаси ёки катта қис-

- мини амортизация қилишни ҳисобга олган ҳолда ҳисобланади.
3. Ушбу конвенция лизинг олувчига кейинги даврда ускуна сотиб олиш ёки ундан лизинг шартларида фойдаланишни давом эттириш ҳуқуқига эга бўладими ёки йўқми, номинал нарх ёки даврий тўловлар тўланганми ёки тўланмаганлигидан қатъи назар амал қилади.

Ушбу конвенция ҳар қандай асбоб-ускуна бўйича молиявий лизинг битимларига нисбатан қўлланилади, бундан ташқари, асосан, лизинг олувчининг шахсий, оилавий ёки уй-жой мақсадларида фойдаланилиши керак.

2-моддасига асосан:

худди шу асбоб-ускуналарнинг бир ёки бир нечта қўшимча лизинг битимлари ҳолатида ушбу конвенция молиявий лизинг битими ёки бошқа тарзда ушбу конвенция томонидан тартибга солинадиган ҳар бир битимга нисбатан қўлланилади, гўё бу шахс биринчи лизинг берувчига эга (худди аввалги 1-бандда белгиланганидек), асбоб-ускунани сотиб олган бўлса, етказиб берувчи бўлган ва гўёки ускунани сотиб олган шартнома етказиб бериш шартномаси бўлса.

3-бўлимга асосан:

1. Ушбу конвенция лизинг берувчи ва лизинг олувчининг тижорат корхоналари турли давлатларда жойлашган ва шундай қилиб:
 - а) ушбу давлатлар, шунингдек, етказиб берувчи ўз бизнесига эга бўлган давлат аҳдлашувчи давлатлардир; ёки
 - б) етказиб бериш шартномаси ҳам, лизинг шартномаси ҳам аҳдлашувчи давлатлардан бирининг қонунчилиги билан тартибга солинади.
2. Ушбу конвенцияда томонларнинг тижорат корхоналарига мурожаат қилиш, агар у бир нечта тижорат корхоналарига эга бўлса, томонларга маълум бўлган ёки улар томонидан бир вақтнинг ўзида ёки бошқасида қабул қилинган ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда тегишли шартнома ва унинг бажарилиши билан боғлиқ бўлган тижорат корхонасини англатади. Шартномани тузиш ёки тугатиш.

6-бўлимга асосан:

1. Ушбу конвенцияни талқин қилаётганда, унинг кириш қисмида предмети ва мақсадига, унинг халқаро хусусиятига ва уни қўллашда бир хилликка ҳамда халқаро савдода виждонлилиқни

ҳурмат қилишга эътибор берилади.

I боб. Томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари
7-бўлимга асосан:

1. а) лизинг берувчининг жиҳозга бўлган мулк ҳуқуқи, лизинг олувчи ва лизинг олувчи, шу жумладан, ҳимоя ёки ижро ҳужжатини олган кредиторлар банкрот бўлган тақдирда, ишончли шахсга нисбатан самарали бўлади;
- б) ушбу банднинг мақсадлари учун “Банкротлик тўғрисида ишончли шахс” атамаси даъвогар, маъмур ёки кредиторлар манфаати учун ижарачининг мол-мулкни бошқариш учун тайинланган бошқа шахсларнинг мулкӣ талабларини қондириш топширилган шахсни англатади.
2. Агар амалдаги қонунчиликка биноан ижарага берувчининг ускунага бўлган мулк ҳуқуқи, олдинги параграфда кўрсатилган шахсга тегишли бўлса, оммавий огоҳлантириш қоидаларига риоя қилинган тақдирдагина, агар ушбу қоидалар сақланган бўлса, ушбу ҳуқуқлар ушбу шахсга тегишли бўлади.
3. Олдинги параграфнинг мақсадлари учун ушбу модданинг 1-бандида кўрсатилган шахс олдинги параграфда кўрсатилган нормаларга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган пайтда қуйидаги давлатнинг ҳуқуқи ҳисобланади:
- а) рўйхатга олинган кемага нисбатан – кема эгаси номидан рўйхатга олинган давлат (ушбу бандда кўрсатилган мақсадлар учун экипажсиз кеманинг чартери эгаси ҳисобланмайди);
- б) 1944 йил 7 декабрда Чикагода имзоланган Халқаро фуқаро авиацияси тўғрисидаги конвенцияга мувофиқ рўйхатдан ўтган ҳаво кемаларига нисбатан – ҳаво кемаси рўйхатдан ўтган давлат;
- в) одатда, бир мамлакатдан иккинчисига ўтадиган бошқа турдаги ускунага, шу жумладан, авиация двигателларига нисбатан – ижарачининг асосий тижорат корхонаси жойлашган давлат;
- г) бошқа ҳар қандай ускунага нисбатан – ушбу ускунанинг жойлашуви ҳолати.
4. Агар бошқа ҳар қандай халқаро шартноманинг қоидалари лизинг берувчининг ускунага бўлган мулк ҳуқуқини тан олишни талаб қилса, ушбу модданинг 2-бандидаги қоидалар қўлланилмайди.
5. Ушбу модданинг қоидалари кредиторларнинг қуйидагиларга

нисбатан устувор ҳуқуқларини бузмайди:

- а) шартнома ёки қонунга биноан ушлаб туриш ҳуқуқи ёки жиҳозлар томонидан мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш ҳуқуқи, хавфсизлик ёки ижро ҳужжатидан келиб чиқадиган ҳуқуқлар бундан мустасно;
- б) халқаро хусусий ҳуқуқ асосида амалдаги қонунчиликка биноан кемалар ёки ҳаво кемалари учун махсус белгиланган ҳибсга олиш, ушлаб туриш ёки буюртма бериш ҳуқуқи.

10-бўлимга асосан:

- 1. Таъминот шартномаси бўйича етказиб берувчининг мажбуриятлари, шунингдек, ижарачига ҳам тегишли, гўё агар у бундай шартноманинг тарафи бўлса ва асбоб-ускуналар тўғридан-тўғри унга топширилган бўлса. Бироқ етказиб берувчи бир вақтнинг ўзида лизинг берувчига ва лизинг олувчига бир хил зарар учун жавобгар бўлмайди.
- 2. Ушбу моддада ҳеч нарса ижарачига етказиб бериш шартномасини бекор қилиш ёки лизинг берувчининг розилигисиз етказиб бериш шартномасини бекор қилиш ҳуқуқини бермайди.

11-бўлимга асосан:

ушбу конвенцияга мувофиқ тузилган етказиб бериш шартномаси бўйича ижарачининг ҳуқуқлари, агар у бундай ўзгаришга розилик билдирмаса, ижарачилар томонидан илгари тасдиқланган етказиб бериш шартномасининг бирон-бир қоида-сига ўзгартиришлар киритиш билан бузилмайди.

12-бўлимга асосан:

- 1. Агар ускуна етказиб берилмаган ёки муддати ўтган бўлса ёки етказиб бериш шартномаси шартларига мос келмаса.

Халқаро лизинг миллий иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Бунга сабаб ривожланаётган давлатларда ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва шу орқали мамлакатга валюта тушумини оширишда ишлаб чиқариш учун зарур бўлган асбоб-ускуналар ҳамда янги технологияларга эҳтиёж сезилади.

1998 йилнинг май ойида Канаданинг Оттава шаҳрида “Халқаро молиявий лизинг тўғрисидаги конвенция” қабул қилинди. Конвенциядан кўзланган асосий мақсад молиявий лизинг бўйича асосий терминологияни аниқлаш ва умумлаштириш ҳамда лизинг битимида иштирок этадиган ҳамма томонларнинг ўзаро муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишдан иборат эди. Ушбу

мақсаддан келиб чиқиб, конвенциянинг асосий қисми – лизинг муносабатлари туркумланиши ва тавсифининг асосий жиҳатлари ёритиб берилди.

Республикамизда лизинг муносабатлари ўзига хос хусусиятлардан келиб чиқмоқда. Ушбу лизинг муносабатлари жаҳон амалиётида умумий қабул қилинган лизинг муносабатлари билан мувофиқлаштирилгандир.

Буюртма лизинг берувчи банк томонидан кўриб чиқиляётганда, қуйидагиларнинг таҳлили амалга оширилади:

- буюртма берувчи даромадларининг лизинг тўловларини амалга ошириш учун етарлилиги;
- буюртмада баён этилган маълумотларнинг бир-бирига зид эмаслиги;
- лизинг берувчи банк олдигаги мажбуриятларни буюртма берувчи томонидан ўз вақтида бажариш имкониятининг мавжудлиги.

Лизинг шартномаси лизинг объекти хизмат муддатининг 80 фоизидан кам бўлмаган муддатга тузилади. Бунда лизинг объектининг хизмат муддати Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 23-моддаси тўртинчи қисмида белгиланган асосий воситаларнинг амортизация нормаларидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

Халқаро лизинг шакллари таҳлил қилишда унинг энг кенг тарқалганларини (лизинг олувчи ва лизинг берувчи ўртасидаги муносабатларни ҳисобга олиб), бевосита (тўғридан-тўғри) ва билвосита (эгри) лизинг турларини ажратишимиз мумкин.

Бевосита лизингда лизинг берувчи бўлиб бевосита мулк эгасининг ўзи битимнинг амалга оширилишида иштирок этиши шарт.

Билвосита лизингда ижарага бериляётган мулк эгаси – учинчи томоннинг иштирок этиши шартдир. Халқаро лизингни кредитлаш усули бўйича муддатли ва қайта тикланувчи лизингларга ажратиш мумкин.

Муддатли лизингда ижара бир маротаба амалга оширилади. Қайта тикланадиган лизингда эса лизинг шартномаси битимнинг биринчи муддати тугаши билан қайта тикланади.

Шунингдек, халқаро лизингни операцион ва молиявий лизингларга бўлиш мумкин.

15.5. Лизинг муносабатларини ташкил этиш ва амалга ошириш тартиби

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 6 майда қабул қилинган “Меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 194-сонли қарори асосида “Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида лизинг операцияларини акс эттириш тартиби” тасдиқланди. Унга мувофиқ, лизинг олувчи корхонада лизинг операцияларини ҳисобга олиш, лизинг берувчи корхонада лизинг операцияларини ҳисобга олиш ва лизинг олувчи корхонада ўрнатишни талаб қилувчи асбоб-ускуналар бўйича лизинг операцияларини ҳисобга олиш тартиблари ва меъёрлари белгилаб берилди. Ва ниҳоят, 1999 йил 14 апрелда Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги 756-І-сонли қонуни қабул қилинди. Қонун 25 та моддадан иборат бўлиб, лизинг ҳуқуқий муносабатларини анча батафсил тартибга солади. Ундан Фуқаролик кодексига қараганда, анча ўзига хос меъёрлар, масалан, лизинг шакллари, лизинг объектини ҳисобга олиш ва рўйхатдан ўтказиш, лизинг шартномасига қўйиладиган талаблар, лизинг берувчи ва лизинг олувчининг ўз ҳуқуқларидан учинчи шахслар фойдасига воз кечиши, лизинг объекти суғуртаси ва гарови, лизинг шартномаси бўйича таъминлаш ва ҳоказолар ўрин олган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 28 августдаги “Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони иқтисодиёт тармоқларини, хусусан, кичик ва хусусий тадбиркорликни замонавий технология ускуналари билан жиҳозлашда, шунингдек, мамлакатимизнинг ишлаб чиқарувчилари томонидан тайёрлаб чиқарилган асбоб-ускуна ва техникани сотишда лизинг фаолияти ролини ошириш мақсадида чиқарилган зарур меъёрий ҳужжат бўлиб, мамлакатимизда лизинг муносабатларини ривожлантиришда янгича босқични бошлаб берди.

Ушбу Фармонга кўра, 2002 йилнинг 1 сентябридан бошлаб лизинг тўловлари қўшилган қиймат солиғидан, лизингга бериш учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб келинадиган технология ва ускуналари вакил банкнинг тегишли тасдиғи мавжуд бўлган тақдирда бож тўловлари ва сотишга солиқлардан озод қилинди.

Белгилаб қўйилдики, 2002 йилнинг 1 сентябридан бошлаб лизинг оладиган ҳўжалик юритувчи субъектлар лизингга берилган

мулкка солиқ тўлашдан лизинг шартномаси амал қиладиган муддатгача озод қилинади; лизинг берувчини солиққа тортиш чоғида у лизингга бериш учун мулк харид қилишга олган кредитлар фоизи ҳамда белгиланган бошқа тўловларнинг суммаси унинг жами даромадидан чегириб ташланади.

Амалиётда, тадбиркорлик фаолиятини юритувчилар кўпгина ҳолларда бир-бирига муқобил даражада бўлган танловга дуч келади. Масалан, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун олинадиган ускуналарни молиялаштириш самаралими ёки бу ускуналарни ижарага олиб, улардан фойдаланиш унумлироқми? Ушбу масала нафақат тадбиркорлар олдида, шунингдек, ускуналарни ишлаб чиқарувчи олдида ҳам туради. Мулк эгаси учун энг муҳими ижара тўловлари ҳажмини белгилаб олиш ва ускуналар ижарасининг молиявий самарадорлигини аниқлашдир. Ижарага олувчи эса муқобил вариантлар мавжуд бўлган ҳолда, ўзи учун асосий масалани, яъни ускуналарни ижарага олишни ёки уларни харид қилишни ҳал қилиши зарур. Иккала масала ҳам соф молиявий тамойиллар асосида ҳал қилиниши мумкин.

Ўзбекистонни конвенция қоидаларига асосан битим бажарилмай қолганда, яъни лизинг олувчининг асбоб-ускунадан фойдаланиш даврида кейинчалик тўловга лаёқатсизлиги аниқланса, унинг шерикларининг у билан бўладиган кейинги муносабатлари қизиқтиради.

Ўзбекистон Республикасининг бир қатор қонуний меъёрий ҳужжатларида қарз олувчининг тўловга лаёқатсизлиги аниқланса, уни тўловга нолойиқ, яъни банкрот деб эълон қилиш кераклиги кўзда тутилган. Хусусан, 1996 йил 25 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банклар фаолияти тўғрисида”ги қонунининг 35-моддасида шундай дейилади:

“Банкдан олинган кредитларни ўз вақтида қайтара олмай, мажбуриятларини бажара олмаётган қарздор банк томонидан тўловга лаёқатсиз деб эълон қилиниши ва матбуотда бу ҳақда чоп этирилиши мумкин. Банк бундай қарздорларни банкротнинг тан олинишини талаб қилиб, хўжалик судига мурожаат қилиши мумкин”.

Назорат саволлари

1. *Лизингнинг юзага келиш тарихи ва иқтисодий моҳияти.*
2. *Лизингнинг объекти, субъекти, асосий турлари ва моҳияти.*

3. *Лизинг фаолиятида иштирок этувчи томонларнинг ҳуқуқ ва мабуриятлари.*
4. *Лизинг муносабатлари субъектлари учун лизингнинг қандай қўлайликлари мавжуд?*
5. *Лизинг берувчининг умумий харажатларини аниқлашда қандай кўрсаткичлардан фойдаланилади?*
6. *Лизинг шартномаси ва лизинг объекти билан боғлиқ қандай рискларни биласиз?*
7. *Банкларда лизинг ҳисоби қандай амалга оширилади?*
8. *Лизингнинг бошқа молиялаштириш манбаларидан афзалликлари нимада?*
9. *Ўзбекистонда қандай лизинг компаниялари иштирок этади?*

Тест саволлари

1. Лойиҳавий молиялаштириш нима?

- А. Пул оқими таҳлили, даромад, риск, йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- Б. Даромад, риск, йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- В. Риск, йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- Г. Йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.

2. Синдикатли кредит нима?

- А. Уюшган ҳолдаги кредитлар.
- Б. Йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- В. Рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- Г. Тижорат ва хусусий банклар.

3. Лизинг нима?

- А. Кўчмас мулк гарови асосида кредитлаш.
- Б. Кредит объектини гаров асосида кредитлаш.
- В. Мулксиз гарови асосида кредитлаш.
- Г. Субъекти бўйича кредитлаш.

4. Инвестицион лойиҳа нима?

- А. Маълум тадбирлар мажмуасининг расмийлаштирилган ҳужжатли шакли.
- Б. Дастурнинг ҳужжатли шакли.
- В. Ҳужжатнинг ҳужжатли шакли.
- Г. Ҳужжатлар таҳлили шакли.

16-боб. ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ

Таянч иборалар: лойиҳавий молиялаштириш, регрессияли пул оқими, таҳлил, йирик рискли, параллел молиялаштириш, босқичма-босқич молиялаштириш, синдикациялаштирилган кредит, хусусиятлари, тамойиллари, иштирокчилар.

16.1. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг мазмун, хусусиятлари ва турлари

Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти механизмларини тўлиқ ишлаш жараёнида кредит тизимининг ҳиссаси жуда каттадир. Шу сабабли кредит тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш, унинг барқарор ривожланишини таъминлаш, уларнинг иш самарадорлигини ошириш, уларнинг капиталлашиш даражасини кўтариш, инвестиция жараёнларида ва иқтисодиётнинг таркибий ўзгаришларида кенг иштирок этишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 майдаги, “Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2344-сонли қарори ва “Республика банк тизимини янада ривожлантириш ва барқарорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 12 сентябрдаги ПҚ-3270-сонли қарорлари қабул қилинди. Ушбу қарорларда тижорат банкларига халқаро банк нормаларига мувофиқ синдициялаштирилган кредитларни амалиётга кенг татбиқ этиш, жумладан, хорижий банк капиталини жалб этиш йўли билан инвестиция дастурлари ва лойиҳаларини амалга оширишда фаол иштирок этиш тавсия қилиниши кўрсатиб ўтилди.

Маълумки, инвестиция лойиҳалари муайян ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш фаолиятини барпо этиш, кенгайтириш, модернизациялаш учун асос бўлиш орқали жамият ҳаётининг фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Демак, иқтисодиётга киритилаётган инвестициялар миқдори ва унинг динамикаси мамлакатдаги иқтисодий ўсиш суръатларини белгиловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Инвестиция ва инвестиция лойиҳаларининг аҳамиятидан келиб чиқиб, уларни молиялаштириш учун манбалар қидириб топиш, жалб қилиш, молиялаштиришни муайян шаклда тўғри ташкил этиш

лойиҳанинг муваффақиятли амалга оширилишида муҳим аҳамият касб этади. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш шундай муваффақиятни таъминловчи самарали молиялаштириш шаклларидан бири сифатида, асосан, йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда бир манбадан маблағларнинг етишмовчилиги юзага келганда, юқори рисклар мавжуд шароитда лойиҳаларни молиялаштиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштириш усуллари Ғарбий Европа мамлакатларида ўтган асрнинг 80 йиллари бошида турли хил молиявий операцияларни бажариш мақсадида фойдалана бошланди. Бу операциялар лойиҳа ташаббусчиларига қарз тўловларига бўлган харажатларни камайтиришга молия-кредит институтларининг ёрдамидан фойланишга имконият яратган эди.

Дастлаб, лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозори, хусусан, Америка, Канада, Германия ва Япония банклари ўртасида бўлиб олинган эди.

Бирмунча вақт ўтиб, шимолий денгизда нефть ва газ қазиб олишнинг кескин ривожланиши натижасида улар қаторига Буюк Британия тижорат банклари ҳам қўшилди

Кейинчалик Франция, Швейцария, Голландия, Бельгия, Италия ва бошқа мамлакатлар банклари лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида фаол иштирок эта бошлади.

Лойиҳавий молиялаштириш мазмунини ўрганишда баъзи иқтисодчи-олимларнинг фикр-мулоҳазаларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Агар лойиҳавий молиялаштиришнинг таърифи эволюциясини кузатсак, инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг ушбу шакли ўзига хос хусусиятларини қайд этиши мумкин. Лойиҳавий молиялаштириш соҳасида П.К.Невитт ва Бенджамин энг кўзга кўринган хорижий мутахассислар ҳисобланади.

Қуйида лойиҳавий молиялаштиришнинг бир неча таърифи келтирилган:

- инвестицион лойиҳани регрессиз ёки кредиторнинг қарз олувчига нисбатан қисман регресс ҳуқуқи билан қарз олувчини мақсадли кредитлаш;
- таъминот – лойиҳанинг пул оқимлари;
- молиялаштиришнинг турли манбаларини сафарбар этиб, турли воситалардан комплекс фойдаланиш ва рискларни оптимал тақсимлаш (Бенджамин Эсти);

- алоҳида хўжалик бирлигини молиялаштириши, бунда бошланғич босқичда кредитор ушбу хўжалик бирлигининг молиявий оқимлари ва даромадини қарзни тўлаш манбаи сифатида қарашга қаратилган, ушбу бирликнинг активлари эса қарз бўйича қўшимча таъминот бўлиб хизмат қилади (П.К. Невитт);
- лойиҳанинг ўзи ташкил этадиган пул оқими асосланган қарзни “молиявий инжиниринг” асосида узоқ муддатли қарзни молиялаш усули (Е. Рескомб).

Лойиҳавий молиялаштириш махсус иқтисодий субъект томонидан тизимли молиялаштириш ёки капитал ёки қарз маблағларидан фойдаланган ҳолда ҳомийлар томонидан яратилган махсус лойиҳа компанияси бўлиб, кредит берувчи активларни фақат гаров сифатида ҳисоблаб, пул маблағлари оқимини асосий қарзни қайтариш манбаи сифатида кўриб чиқишдир.

Д. Морозов асарларида “лойиҳавий молиялаштириш лойиҳани турли шаклларда кредитлашдир, бунда кредитларнинг қайтарилиши таъминоти лойиҳадан келадиган даромадлардир”, деган фикр илгари сурилган.

Ўзбекистонлик иқтисодчи-олим Д. Ғозибековнинг мулоҳазаларига кўра, “лойиҳавий молиялаштириш ўзининг мураккаб молиявий муносабатлари билан (синдикатлаштирилган кредит ёки қарз беришда кўп томонларнинг қатнашиши) кредиторга моддий кафолатлар бериш, лойиҳалар эвазига ишлаб чиқарилган маҳсулотларни харид қилиш бўйича узоқ муддатли шартномалар асосида молиялаштиришдир”. Бундан ташқари Д. Ғозибеков асарларида лойиҳага киритилган қарз маблағларининг қопланиши манбаи, лойиҳа ишга тушганидан сўнг олинадиган даромадлар ҳисобланиши таъкидлаб ўтилган.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш молиялаштиришнинг энг тараққий этган замонавий шакллариандир. Шундай экан, лойиҳавий молиялаштиришнинг мазмуни нима? Унга қандай таъриф бериш мумкин? Масалан, Дойче банк (Германия)нинг таркибий молиялаштириш бошқармаси ходимларининг фикрича, лойиҳавий молиялаштириш лойиҳа бўйича асосий воситаларни сотиб олиш, ташкил этиш ёки қурилишни молиялаштириш бўлиб, унда кредитор, асосан, қуйидагиларга эътибор беради:

- кредитни қайтариш манбаи сифатида, лойиҳани татбиқ этиш натижаси бўйича олинadиган соф пул оқимига (маблағларнинг қайтиш даражасига);
- лойиҳани молиялаштириш учун берилган кредитнинг хавфсиз қайтишини таъминлайдиган манбаига, яъни мижознинг қобилиятига гаров, кафолат ва бошқа таъминотларга.

Лойиҳавий молиялаштириш мазмуни Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкининг йўриқномаларида қуйидагича изоҳланади: “Лойиҳавий молиялаштириш банк томонидан кредитни бериш, баҳолаш ва мониторингини олиб бориш жараёни бўлиб, бунда кредит ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш объектларининг меъёрида фаолият юритиши учун қурилиш, қайта таъмирлаш ёки техник қайта қурулантириш, шу жумладан, асбоб-ускунани сотиб олиш ёки асосий фондларни ташкил этиш ҳамда ишчи капитални сотиб олишга йўналтирилади”.

Лойиҳани амалга ошириш орқали қўрилган қўшимча даромад кредитни қайтаришнинг асосий манбаи ҳисобланади. Агарда лойиҳани амалга ошириш орқали қўшимча даромад олинмаса ёки лойиҳа бўйича ишлаб чиқаришни модернизациялаш орқали иқтисодга эришилмаса, бундай молиялаштиришни лойиҳавий молиялаштириш деб бўлмайди, у бизнес-режа асосида амалга оширила-диган молиялаштириш ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштириш регрессиз ёки қарздорга бўлган кредитнинг чегараланган регрессида йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун мақсадли кредитлаш бўлиб, бунда қарз олувчининг тўлов мажбуриятлари таъминоти сифатида инвестиция фаолияти давомида тўпланган (инвестиция лойиҳасига алоқадор активлар ҳам киради) пул маблағлари ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштиришда кредитни қайтаришнинг манбаи лойиҳани амалга ошириш натижасида олинган даромад (фойда) ҳисобланади. Тижорат ёки инвестиция кредитида эса кредитнинг қайтариш манбаи қарздорнинг умумий фаолиятдан олган даромади бўлиши мумкин. Кредитни қайтаришнинг асосий манбаи лойиҳани ҳаётга татбиқ этишдан олинган соф фойда ва пул оқимлари ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштиришда аниқ бир соф таъминотнинг ўзи бўлмайди. Аммо бу лойиҳавий молиялаштиришда кредит бўйича таъминот талаб этилмайди, дегани эмас. Лойиҳавий молиялаштиришда аниқ бир гаровнинг бўлмаслиги, лойиҳаларнинг йирик миқ-

дорда маблағ жалб этиши зарур кафолат ёки гаровни йиғиш имкониятини бермайди.

Лойиҳавий молиялаштириш банк томонидан кредитни бериш, баҳолаш ва мониторингини олиб бориш жараёни бўлиб, бунда кредит ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш объектларининг меъёрида фаолият юритиши учун қурилиш, қайта таъмирлаш ёки техник қайта қуrollантириш, шу жумладан, асбоб-ускунани сотиб олиш ёки асосий фондларни ташкил этиш ҳамда ишчи капитални сотиб олишга йўналтирилади.

Умуман олганда, лойиҳавий молиялаштириш инвестиция лойиҳаларини кредитлаштиришнинг бир тури бўлиб, кредитор бу лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ рискларни қисман ёки тўлиқ ўз зиммасига олади. Агар банкларнинг оддий кредит операцияларида, энг аввало, қарздорнинг кредитга қобилиятлилигини ўрганиш, унинг молиявий ва иқтисодий ҳолати, барқарорлиги, шунингдек, гаров сифатида фойдаланадиган мол-мулкларни баҳолашга асосий аҳамият берилса, лойиҳавий молиялаштиришда эса лойиҳавий таҳлилга асосий эътибор қаратилади.

Хуллас, лойиҳавий молиялаштириш йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда бир қанча банк ресурсларининг бирлашиши ва рискларнинг лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимланишини англатади.

Лойиҳавий молиялаштиришда инвестицион лойиҳаларнинг кўплаб хусусиятлари мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат бўлади:

- қиймати юқори бўлади (1 млрд. АҚШ долларидадан ошган);
- лойиҳа иштирокчиларининг кўплиги;
- кўпинча рискларнинг барча турлари учрайди (тизимли ва тизимсиз);
- капитал талаби – бу каби лойиҳалар молиявий маблағларга бўлган талаб жуда катта бўлиб, унда аралаш молиялаштириш усулларида фойдаланилади;
- лойиҳалаштириш ва қурилиш ишларига меҳнат талаби катта бўлади;
- ишга тушиш муддати 5-7 йил ва ундан узоқ муддатларда берилади;
- лойиҳа ишга тушадиган жойларнинг ажратилиши ва шу сабабли инфратузилмани ривожлантириш мақсадида қўшимча харажатларнинг киритилиши;

- давлат ёки минтақанинг иқтисодий-ижтимоий ҳолатига таъсири.

Шу каби характерга эга бўлган лойиҳаларни мисол қиладиган бўлсак, бунга Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Андижон - Ош - Эргештом - Қашқар автомагистрали, газни қайта ишловчи заводлар киради. Йирик лойиҳаларнинг ўзига хос хусусиятларидан қуйидаги бир қатор омилларни ҳисобга олиш керак бўлади:

- лойиҳанинг фаолиятини сифатли текшириб туриш мақсадида уни ҳар хил бўлимларга бўлиб ўрганиш керак;
- лойиҳа амалга оширилаётган минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини тўлиқ таҳлилдан ўтказиш шарт бўлади;
- лойиҳанинг фазаларини мустақил равишда ишлаб чиқиш керак бўлади;
- режани лойиҳалаштириш давомида доимий янгиланишларни татбиқ этиб бориш;
- лойиҳанинг фазаларидаги эҳтимолий йўқотишлар ва рискларни бошқариш учун тезкор режаларини ҳам режалаштириш керак бўлади;
- лойиҳанинг барча режаларини доимий мониторинг қилиш;
- йирик лойиҳаларнинг такрорланмаслигини ҳисобга олган бўлиши керак.

Юқоридаги омилларда кўрсатилганидек, рискларнинг кўплиги йирик лойиҳаларни амалга оширишда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Рискларнинг кўп бўлишига асосий сабаблардан яна бири бу лойиҳанинг иштирокчилари кўплигидир.

16.2. Йирик инвестиция лойиҳаларини лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Бозор муносабатлари ривожланиши билан кредит муносабатлари соҳасида банклар фаолиятини бирлаштиришга зарурат туғилмоқда, бирлашмаларни ташкил этиш мақсадлари хилма-хил, лекин улар банк операциялари бўйича хатарларни қисқартирган ҳолда катта кўламдаги тадбирларни молиялаш билан ёки битта банк ёлғиз ўзи ҳал қила олмайдиган вазифаларни бажариш ва узоқ муддатга кредит бериш билан боғлиқ хатарлар мана шундай бирлашма иштирокчилари ўртасида тақсимланади, бу эса аъзо банкларга ўзларининг ликвид захираларини анча пастроқ даражада сақлаб туриш имконини беради.

Бундай бирлашмаларда кредит, кафолатлаш ёки бошқа кредит-молия операцияларини биргаликда амалга ошириш учун ташкил этиладиган банк синдикатлари ёки бошқа банк бирлашмалари алоҳида ўрин тутати. Давлатнинг синдикатлаштирилган кредитларга эҳтиёжи, энг аввало, бюджет дастурларини молиялаш зарурлиги билан, халқ ҳўжалигининг турли тармоқларидаги давлат корхоналарини модернизациялаш ва техника билан қайта қуроллантиришга маблағларни инвестициялаш билан боғлиқдир.

Фирма ва банклар синдикатлаштирилган кредит ҳисобига, қоида тариқасида, ташқи иқтисодий фаолият, шунингдек, инвестициялаш соҳаси, энергетика, экология, хомашё ресурсларини қазиб чиқариш, фан-техника ишланмаларини амалиётга жорий этиш ва шу кабилар билан боғлиқ эҳтиёжларни молиялаштирати.

Ҳозирги кунда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг янги усули – синдицирлаштирилган кредитлаш (синдикатга уюшган бир неча кредиторларнинг кредитлари мажмуи) пайдо бўлди. Иқтисодий адабиётларда бу сўзнинг аниқ атамаси йўқлиги сабабли кўпчилик ҳолларда молиялаштиришнинг бу турини синдикатлаштирилган кредит деб ҳам аталади.

Синдикатлашмоқ, синдикат тузиб бирлашмоқ маъносини билдириб, инвестицияларни молиялаштириш тизимида йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштиришни ташкил этиш усулларида бирини англатади. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда синдикатлаштирилган кредитнинг асосий хусусияти шундай иборатки, бунда бир неча кредиторларнинг мавжудлиги, молиялаштириш учун берилган кредит суммаси ва у билан боғлиқ рискларнинг иштироки кредиторлар (банклар) ўртасида тақсимланишидадир.

Инвестиция лойиҳаларни молиялаштиришда синдикатлаштирилиши мумкин бўлган кредитлар лойиҳавий молиялаштиришга киради. Лойиҳавий молиялаштиришда кредитни қайтаришнинг манбаи лойиҳани амалга ошириш натижасида олинган фойда ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштириш усуллари Фарбий Европа мамлакатларида ўтган асрнинг 80 йилларининг бошида турли хил молиявий операцияларни бажариш мақсадида фойдалана бошланди. Бу операциялар лойиҳа ташаббусчиларига қарз тўловларига бўлган харажатларни камайтиришга, молия-кредит институтларининг ёрдамидан фойланишга имконият яратган эди.

Дастлаб, лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозори унчалик кўп бўлмаган Америка, Канада, Германия ва Япония банклари ўртасида бўлиб олинган эди. Бирмунча вақт ўтиб, Шимолий денгизда нефть ва газ қазиб олишнинг кескин ривожланиши натижасида улар қаторига Буюк Британия тижорат банклари ҳам қўшилди. Кейинчалик Франция, Швейцария, Голландия, Бельгия, Италия ва бошқа мамлакатлар банклари лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида фаол иштирок эта бошлади.

90 йилларнинг биринчи ярмида жаҳон ҳўжалиги ривожланиши учун хос бўлган иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари лойиҳавий молиялаштириш шаклларига катта талабни вужудга келтирди. Бу талаб, энг аввало, ривожланаётган бозорларга тегишли эди. 1997-1998 йиллардаги жаҳон молиявий инқирозига қадар лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида етакчиликни Жанубий-шарқий Осиё мамлакатлари эгаллаган эди. 1996 йилда Гонконгда 19,3 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 36 та инвестиция лойиҳаси, Индонезияда 14,1 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 72 та лойиҳа, Таиландда 9,4 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 31 та лойиҳа амалга оширилган эди. 1996 йилда Осиё давлатларида жами 86,2 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 400 та инвестиция лойиҳаси молиялаштирилган. Бу кўрсаткич Америка ва Европа контингентлари мамлакатлариникига қараганда кўпдир.

90 йилларнинг охирига келиб, Осиё давлатлари лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида биринчиликни йўқотди ва етакчиликни яна АҚШ ва Ғарбий Европа давлатлари эгаллади. Бироқ охириги йилларда Осиё ва Шарқий Европа давлатлари инқироз зарбаларидан ўзини ўнглаб олгач, яна хорижий инвестицияларни жалб қилиш эвазига иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлашга ҳаракат қилмоқда. Бундай давлатлар қаторига, энг аввало, Хитой, Индонезия, Филиппин, Малайзия каби Осиё давлатлари ва Шарқий Европа давлатларини киритишимиз мумкин. Бу давлатларда инвестициялаш суръатлари охириги 2-3 йил ичида анча сезиларли бўлиб бормоқда.

Ривожланган ва ривожланаётган давлатларда лойиҳавий молиялаштиришнинг турли шакл ва схемалари асосида амалга оширилган йирик лойиҳаларга мисол қилиб, лойиҳавий молиялаштиришнинг “соф” намунаси бўлган Буюк Британияни Европа контингенти билан бирлаштирувчи “Евротуннель” лойиҳасини келтиришимиз мумкин. Мазкур лойиҳа давлат органлари ва халқаро

ташкilotлар иштирокисиз хусусий сектор инвестициялари асо-сида амалга оширилган. Лойиҳани молиялаштиришнинг умумий қиймати 7 млрд. фунт стерлингни ташкил этиб, лойиҳада 15 та давлатдан 198 та банк иштирок этган.

Жаҳон тажрибасида лойиҳавий молиялаштиришнинг муҳим тамойиллари куйидагилардан иборат: лойиҳани амалга оши-ришда ҳамкорлик қилишга тайёр бўлган ишончли шерикларнинг лойиҳада иштирок этиши; юқори малака даражасида тайёрланган техник-иқтисодий асоснома ва лойиҳа-смета ҳужжатлари; лойиҳа-нинг етарли даражада капиталлашуви; лойиҳа қурилиши ва экс-плуатациясининг барча аспектлари майда бўлақлар ҳолида ишлаб чиқилганлиги; лойиҳа рискларининг баҳоланиши ва иштирокчилар ўртасида тақсимланиши; муайян вазиятга мувофиқ таъминот ва кафолатларнинг мавжудлиги.

Ривожланган мамлакатлар банк амалиётида йирик инвести-цион лойиҳаларни молиялаштиришда синдикатли кредитлаш шаклидан кенг фойдаланилади. Амалиётдаги кредит операция-лари жараёнида банк биринчи ўринга қарз олувчининг кредит тари-hini ўрганишга, унинг иқтисодий, молиявий аҳволига ва таъминот турлари, гаровга берилаётган мулкни баҳолашга диққат-эътибо-рини қаратса, лойиҳавий молиялаштиришда эса асосий эътибор лойиҳа таҳлилига қаратилади. Лойиҳавий таҳлилнинг асосий объ-екти лойиҳавий ҳужжатлар (лойиҳанинг техник-иқтисодий асоси) дир. Лойиҳавий таҳлилнинг асосий мақсади бу инвестиция лойиҳа-сининг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаб бериш, инвестиция лойиҳасининг смета харажатлари ва молиялаштириш манбаларини аниқ белгилаш ҳамда рискларни баҳолаш ва сама-рали бошқаришдир. Шунингдек, алоҳида банклар ҳам кафил бўлиб чиқиши мумкин. Бундай ҳолат халқаро кредит ташкilotлари ёки экспорт-импорт кредитларини суғурталовчи миллий агентликлар томонидан лойиҳа молиялаштирилганда кўпроқ юз беради. Бунда синдикат-иштирокчи банклар кредитор фойдасига аккредитив очи-шлари ёки кафолат беришлари мумкин.

Умуман олганда, синдициялаштирилган кредит деганда, бир неча банклар томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини бирга-ликда кредитлаш. Йирик инвестиция лойиҳаси умумий қиймати тижорат банкларининг биринчи даражали капиталининг 25 фои-зидан ошадиган инвестиция лойиҳасидир. Банк синдикати син-дициялаштирилган кредит бериш борасида икки ёки ундан ортиқ

банклар ўртасида ўзаро келишув бўлиб, бунда етакчи банк синдициялаштирилган кредитлаш ташаббуси билан чиққан ва зиммасига иштирокчи-банклар номидан кредит хужжатларини юритиш масъулияти юклатилган қарз олувчининг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи банк ҳисобланади.

16.3. Лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий иштирокчилари ва уларнинг функциялари

Бугунги кунда лойиҳавий молиялаштиришнинг иккинчи тури кенг тарқалгандир. Лойиҳавий молиялаштиришнинг босқич-ма-босқич молиялаштириш тури йирик нуфузли банкнинг иштирокида амалга оширилади. Бундай нуфузли биринчи тоифали тижорат банклари инвестиция лойиҳаларининг экспертизаси бўйича тажрибали мутахассисларнинг мавжудлиги, кредитлаш имкониятининг юқорилиги сабабли лойиҳаларни кредитлаш учун катта миқдорда аризалар олади. Лекин бу йирик тижорат банклари ҳар доим ҳам барча лойиҳаларни молиялаштириш имкониятига эга бўлмайди ёки бу ҳолат уларнинг балансига салбий таъсир этиши мумкин.

Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда бундай банклар лойиҳаларни кредитлаш жараёнининг ташаббускори вазифасини бажаради. Корхонага қарз берилгандан сўнг ташаббускор банк концессия шартномаси бўйича қарздорга нисбатан ўз талабларини бошқа кредиторга узатади. Инвестиция лойиҳасини баҳолагани, кредит шартномасини ишлаб чиққани ва қарз бергани учун ташаббускор банк коммиссион ҳақ олади.

Бу қайд қилинган лойиҳавий молиялаштириш турларида асосий роль ташаббускор банк сифатида иштирок этувчи йирик тижорат банки ва халқаро молиявий институтлар зиммасига тўғри келади.

Сўнгги даврларда “лойиҳа облигациялари” деб номланувчи қимматли қоғозларни муомалага чиқарувчи ва жойлаштирувчи молиявий компания ва банклар ҳам лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий иштирокчиларига айланган. Дастлабки вақтларда бундай облигацияларни муомалага чиқариш инвестиция лойиҳаларини бошланғич даврдан молиялаштириш учун эмас, балки банкдан олинган лойиҳавий кредитни қайта молиялаштириш мақсадида амалга оширилар эди. 1990 йилларнинг ўрталаридан бу

облигациялар инвестиция лойиҳаларини бошланғич даврдан молиялаштириш учун муомалага чиқарилмоқда.

Ривожланаётган давлатларда лойиҳавий молиялаштириш ўз хусусиятига эга, яъни кўп ҳолларда улар концессия шартномасига асосланади. Бу шартноманининг мазмуни шундан иборатки, концессионер (лойиҳачи компания) келишилган давр мобайнида (20, 30 ва ундан ортиқ йилларга) инвестиция фаолиятининг объектини қуриш, молиялаштириш, бошқариш ва хизматини ташкил этиш билан боғлиқ жавобгарликни ўз зиммасига олади. Сўнг эса объект давлатга (давлат корхонаси) топширилади. Концессия даврида концессионер объектдан фойдаланиб даромад олади, инвестиция лойиҳасини молиялаштириш бўйича харажатларини қоплайди. Лойиҳаларни молиялаштиришнинг бундай усули сўнгги вақтларда саноати ривожланган давлатларда ҳам кўп инфратузилмали лойиҳаларни молиялаштириш схемасининг таркибий қисми ҳисобланади.

Демак, лойиҳавий молиялаштиришда турли инвестор ва кредиторларнинг маблағлари иштирок этиши мумкин, яъни маблағларнинг синдикатлашуви рўй беради. Шу жиҳатдан ҳам лойиҳавий молиялаштиришни синдикатлашган кредитлаштириш деб аташимиз ҳам мумкин. Ҳозирда еврокредит бозорида ҳаракат қилувчи банк синдикат ва консорциумларининг лойиҳаларни молиялаштиришдаги роли кундан-кунга ўсиб бормоқда.

Республикамизда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда ҳам еврокредитлар ва бошқа ривожланган чет давлат банкларининг кредитлари, хорижий инвесторларнинг маблағлари, Республика акционер-тижорат ва хусусий банкларининг кредитлари иштирок этмоқда.

Лойиҳавий молиялаштириш тўғрисида яқун ясаб, қуйидагиларни қайд этишимиз мумкин:

- лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий тури синдикатлашган кредитлаштириш бўлиб, унда турли инвестор ва кредиторлар ўз risks ва маблағлари билан иштирок этади;
- лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон амалиётида турлича усуллари ва манбалари мавжуд бўлиб, ҳар бир давлат ўз иқтисодий ва инвестицион сиёсати, бозор механизмининг амал қилиш даражасига қараб бу усуллардан фойдаланиши мумкин;
- лойиҳавий молиялаштириш объекти аниқ мақсадни кўзлаган, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан самарали бўлиши режалаштирилган лойиҳалар ҳисобланади.

- лойиҳавий молиялаштиришда энг асосий жараён лойиҳа ҳужжатларининг техник, иқтисодий, молиявий, экологик таҳлили ҳисобланиб, бу жараённинг қанчалик чуқур ва савияли ўтказилиши лойиҳанинг келгуси тақдирини белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 июндаги ПҚ-3796-сонли “Халқаро молия институтлари ва донор мамлакатлар иштирокидаги инвестиция лойиҳаларини бошқариш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан халқаро молия институтлари ва хорижий ҳукумат молия ташкилотлари ташкил этилди. Фармонга асосан лойиҳаларни амалга ошириш (мувофиқлаштириш) гуруҳларининг (кейинги ўринларда ЛАОГ) иши самарасиз ташкил этилишига, шунингдек, ЛАОГ ходимлари инвестиция лойиҳаларининг асосий вазифа ва мақсадлари билан боғлиқ бўлмаган фаолиятга чалғишига сабаб бўлмоқда.

ЛАОГларнинг ХМИ ва ХХМТ иштирокидаги инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга доир фаолияти самарадорлигини ошириш, қарз ва грант маблағларининг ўз вақтида ўзлаштирилишини таъминлаш, шунингдек, инвестиция лойиҳалари доирасида кўзланган мақсадларга эришиш мақсадида:

- а) ХМИ ва ХХМТ иштирокидаги инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш соҳасидаги ижро этувчи агентликлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш ваколатига эга бўлган Лойиҳа офиси (кейинги ўринларда Лойиҳа офиси) функцияларини Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар бўйича давлат қўмитаси зиммасига юклаш;
 - б) ЛАОГларни ижро этувчи агентликлар бўйсунувидан чиқариш ва Лойиҳа офиси бўйсунувига ўтказиш;
 - в) тегишли лойиҳалар доирасида белгиланган ижро этувчи агентликлар зиммасига қуйидагилар учун масъул бўлган инвестиция лойиҳаси буюртмачиси функцияларини юклаш:
- инвестиция лойиҳасининг натижаларига доир асосий талабларни белгилаш ва уни амалга ошириш самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларига эришиш;
 - инвестиция лойиҳаларининг лойиҳаолди, лойиҳа ва тендер (танлов) ҳужжатлари қонун ҳужжатларида, зарур ҳолларда эса ХМИ ва ХХМТ қоидалари ва тартиб-таомилларида белгиланган тартибда ишлаб чиқилишини ташкил этиш;

- Лойиҳа офиси билан биргаликда инвестиция лойиҳаси амалга оширилишининг боришини таъсирчан мониторинг қилиш ҳамда лойиҳа ҳужжатларида тасдиқланган параметрларга эришиш устидан назоратни амалга ошириш;
 - инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг оралиқ ва якуний натижаларини қабул қилиб олиш ташкил этилди.
- Фармонга асосан қуйидагилар Лойиҳа офисининг асосий вазифалари этиб белгиланди:

- ЛАОГлар фаолиятини тизимли равишда танқидий ўрганишни ҳамда мувофиқлаштиришни амалга ошириш, уни такомиллаштириш бўйича таклифлар киритиш;
- инвестиция лойиҳаларининг лойиҳаолди, лойиҳа ва тендер (танлов) ҳужжатлари қонун ҳужжатларида, зарур ҳолларда эса ХМИ ва ХҲМТ қоидалари ва тартиб-таомилларида белгиланган тартибда ўз вақтида ишлаб чиқилишини назорат қилиш;
- тасдиқланган тармоқ жадвалларига мувофиқ инвестиция лойиҳаларини ўз вақтида ва самарали амалга ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш ва уларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;
- ЛАОГларга раҳбарлар танлаш ва уларни тасдиқлаш ҳамда ЛАОГлар таркибини малакали мутахассислардан шакллантириш бўйича ишларни ташкил этиш, шунингдек, улар малака даражасининг инвестиция лойиҳаларини бошқариш соҳасидаги талабларга мослигини аниқлаш;
- тасдиқланган тендер (танлов) ҳужжатларига мувофиқ тендер (танлов) савдоларининг ташкил этилиши устидан назоратни амалга ошириш;
- инвестиция лойиҳаларининг тузилган шартномаларга мувофиқ ўз вақтида молиялаштирилишини ҳамда қарз ва грант маблағларининг ХМИ ва ХҲМТ билан келишувларга мувофиқ ўзлаштирилишини мониторинг қилиш;
- инвестиция лойиҳалари буюртмачилари билан инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш самарадорлигини ҳамда лойиҳа ҳужжатлари билан тасдиқланган параметрларга эришишни таъминлаш борасида ўзаро ҳамкорлик қилиш;
- ЛАОГларнинг ХМИ ва ХҲМТ, инвестиция лойиҳалари буюртмачилари, шунингдек, ваколатли вазирлик ва идоралар билан инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш доирасидаги ўзаро ҳамкорлигини мувофиқлаштириш;

- ЛАОГлардан инвестиция лойиҳалари амалга оширилишининг бориши тўғрисида ҳисоботлар ва зарур ахборот олиш ҳамда зарур ҳолларда тақдим этилган ахборотнинг ҳаққонийлигини ўрганиш мақсадида жойларга чиқиш;
- инвестиция лойиҳаларини самарали ва ўз вақтида амалга оширишга тўсқинлик қилаётган муаммоларни ҳал этишда, жумладан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш орқали кўмаклашиш;
- ХМИ ва ХХМТ иштирокида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш шартлари бўйича музокаралар олиб бориш ҳамда уларни мувофиқлаштириш;
- ХМИ ва ХХМТ иштирокида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳалари бўйича ХМИ ва ХХМТнинг баҳолашолди ҳамда баҳолаш миссиялари ишини ташкил этишда кўмаклашиш, шунингдек, ХМИ ва ХХМТ делегациялари, миссиялари, вакилларига ташкилий, ахборот ва маслаҳат ёрдамини кўрсатиш.

Лойиҳа офиси қонун ҳужжатларига, шунингдек, ХМИ ва ХХМТ қоидалари ҳамда тартиб-таомилларига мувофиқ бошқа вазифаларни ҳам амалга ошириши ўрнатилди.

16.4. Лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этиш тартиби

Лойиҳавий молиялаштиришни амалга ошириш ўзига хос тамойилларга асосланади ва улар қуйидагилардан иборат:

- инвестицион лойиҳада лойиҳани амалга оширишга тайёр ишончли шерикларнинг иштирок этиши;
- лойиҳа техник-иқтисодий асосланиши ва лойиҳа-смета ҳужжатларининг юқори талаб даражасида ишлаб чиқирилиши;
- лойиҳанинг етарли даражада капитализацияси;
- лойиҳанинг қурилиш-монтаж ва эксплуатация мезонларини батафсил ўрганиб чиқиш (транспорт, маҳсулотни ишлаб чиқариш, маркетинг ва шу кабилар);
- лойиҳа рискин баҳолаш ва уни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш;
- гаров ёки бошқа таъминотнинг мақсадга мувофиқ мавжудлиги.

Юқоридаги омилларда кўрсатилганидек, рискларнинг кўплиги йирик лойиҳаларни амалга оширишда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Рискларнинг кўп бўлишига асосий

сабаблардан яна бири лойиҳа иштирокчиларининг кўплигидир, шу ўринда лойиҳанинг иштирокчилари ҳақида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Жумладан, йирик лойиҳанинг асосий қисмларидан бири ундаги иштирокчиларнинг кўплигидир. Улар лойиҳанинг муваффақиятли ишга тушишида энг катта ўринни эгаллайди. Лойиҳа иштирокчиларининг ҳар бирини лойиҳада ўзига бириктирилган функциялари ва вазифалари бўлади.

Ҳомий ҳамкор икки вариантни қўллаган ҳолда янги лойиҳани молиялаштиришни танлаши мумкин:

1. Янги ташаббус балансда молиялаштирилади (корпоратив молиялаш).
2. Янги лойиҳа янги ташкил этилган хўжалик юритувчи субъект таркибига киритилади ва балансдан молиялаштирилади (лойиҳани молиялаш).

Биринчи вариантда ҳомийлар кредиторлар томонидан тақдим этилган қўшимча кредитларни кафолатлаш учун мавжуд фирмдан барча активларни ва пул оқимларини ишлатишини англатади. Лойиҳа муваффақиятли амалга ошмаса, қолган активлар ва пул оқимлари барча кредиторлар маблағларининг қайтариш манбаи бўлиши мумкин.

Шу билан бир қаторда иккинчи вариант янги лойиҳа ва мавжуд фирма икки алоҳида ҳаётда яшабини англатади. Агар лойиҳа муваффақиятли бўлмаса, лойиҳанинг кредиторлари ҳомийлик компаниялари активлари ва пул оқимлари учун талабларга эга бўлмайди. Ҳозирги компания акциядорлари янги лойиҳани алоҳида жалб қилишлари мумкин.

Иккинчи вариантнинг асосий камчиликларидан бири шундаки, бундай битимни тузиш ва ташкил қилиш корпоратив молиялаштиришга қараганда анча қиммат. Бу борада мавжуд бўлган кичик миқдордаги далиллар жами инвестицияларнинг ўртача 5-10 % миқдоридagi улушини кўрсатади. Ушбу юқори харажатлар учун турли хил сабаблар бор:

1. Лойиҳанинг юридик, техник ва суғурта маслаҳатчиларидан ва ташкилотчилардан лойиҳани баҳолаш ва унинг ҳужжатларга киритилиши учун шартнома шартларини муҳокама қилишда узоқ вақт талаб этади.
2. Тугалланмаган лойиҳани мониторинг қилиш қиймати жуда юқори.

3. Кредиторлар юқори рискларнинг эвазига катта харажатларни тўлашлари кутилмоқда.

Бошқа томондан лойиҳани молиялаштириш иқтисодий афзалликларга эга эмаслигига қарамасдан, корпоратив молиялаштириш бўйича муайян афзалликлар мавжуд:

1. Лойиҳавий молиялаштириш битим иштирокчилари ўртасида юқори даражадаги рискларни тақсимлашни таъминлайди. Шунинг учун битим ўз маблағлари ва қарз маблағлари ўртасидаги нисбатни сақлаб қолиши зарур, акс ҳолда бунга эришиб бўлмайди.
2. Бухгалтерия ҳисоби наздида қаралганда, ҳомийлар ва махсус иқтисодий субъектлар ўртасидаги шартномалар, асосан, тижорат кафолати билан таққосланади.
3. Корпоратив молиялаштириш ҳар доим ҳомийнинг шахсий маблағлари ҳисобидан таъминланган кафолатларга таяниши мумкин, улар инвестиция лойиҳаси учун фойдаланиладиган маблағлардан фарқ қилади. Лойиҳавий молиялаштириш жараёнида кредитнинг гарови фақат ташаббусга хизмат қиладиган активлар ҳисобланади. Натижа ҳомийлар учун фойдалидир, чунки уларнинг активлари молиялаштириш учун маблағлардан кейинчалик фойдаланиш учун зарур бўлганда, гаров сифатида фойдаланиш мумкин¹.

Йирик масштаби лойиҳаларни амалга оширишда кўпгина иштирокчилар жалб қилинган бўлади.

Буюртмачи бу лойиҳани ишга тушгандан сўнгги келажақдаги эгаси ҳисобланади. Бу юридик шахс бўлиб одатда, бир шахс бўлади. Баъзи ҳолларда эса бир неча юридик шахслардан иборат бўлиб, улар келажақдаги шу лойиҳани амалга ошириш борасидаги фаолият билан шуғулланади. Бундан ташқари бу юридик шахслар ўзларининг маблағлари ва имкониятларини бирлаштириб, ушбу лойиҳани ишга тушириш билан шуғулланувчи ташкилот тузади.

Инвестор лойиҳани молиялаштирувчи юридик ёки жисмоний шахс, буюртмачи ва инвестор бир шахс бўлиши ҳам мумкин, лекин баъзи ҳолларда ҳар хил шахслар бўлади. Агар ҳар хил шахслар бўлса, улар ўртасида шартнома тузилади.

1 Roestefano Gatti. project Finance in Theory and Practice: Designing, Structuring, and Financing Private and Public Projects. Academic Press is an imprint of Elsevier, UK. P. 2.

Бунинг учун инвестор барча лойиҳанинг қатнашчилари билан ҳисоб-китоб қилади ва шартнома шартлари бажарилишини текшириб боради. Инвесторнинг таркибида банклар иштирок этиши ёки банкнинг ўзи ҳам инвестор сифатида қатнашиши мумкин.

Бош лойиҳалаштирувчи бу лойиҳанинг смета ҳужжатларини ишлаб чиқувчи ташкилот бўлиб, халқаро тажрибаларда булар архитектор ва муҳандислар ҳам бўлиши мумкин.

Лойиҳа муҳандиси инжиниринг фаолияти билан шуғулланиш учун рухсатнома олган ва лойиҳанинг бажарилиши, ишга тушиши билан боғлиқ бўлган барча хизматларни амалга оширувчи шахс ҳисобланади.

Ғарбдаги тажрибаларга қараганда, бундай лойиҳа иштирокчиларига махсус штатлар очилган бўлиб, унинг асосий вазифаси ҳисоботларни тайёрлаш ҳисобланади.

Шунинг учун администратор лойиҳа иштирокчиларининг барчаси билан боғланган бўлади. Лойиҳа администратори тайёрлаган ҳисоботлар иштирокчиларга берилади, лойиҳа иштирокчилари ушбу ҳисоботдан фойдаланган ҳолда лойиҳадаги ишларнинг бажарилиши, асосланган ечимларга келиши ва лойиҳанинг сифатли яқунлаши учун асос бўлади. Лойиҳа бўйича зарур бўлган ахборотларни лойиҳа иштирокчилари ва лойиҳа менежерига тақдим этиш керак.

Лойиҳа администратори хизматларининг таркибида матбуот котиби вазифаси ҳам бўлиши мумкин.

Банк инвестор ёки инвесторнинг вакили сифатида ҳам иштирок этиши мумкин.

Банк бундан ташқари молиявий ресурсларни лойиҳанинг иштирокчилари ўртасида тақсимлаш ва инвесторнинг маблағлари етишмай қолган ҳолларда ёрдам бериш вазифаларини ҳам бажаради.

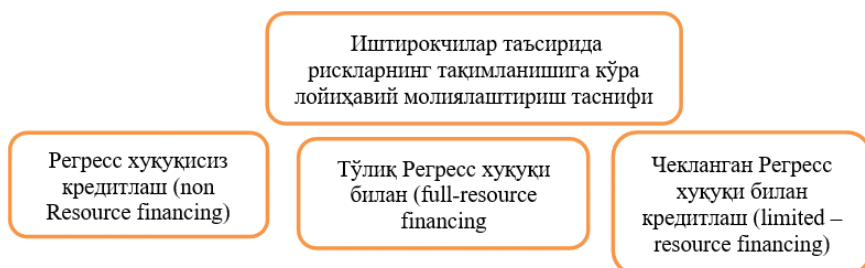
Йирик лойиҳаларни бошқаришда қарор қабул қилиш жараёни, қоидага кўра, у ёки бу ноаниқлик мавжуд бўлган пайтда амалга оширилади. Ноаниқликлар қуйидаги омиллар билан аниқланади:

- оптимал қарор қабул қилиш учун кўрсаткичлар, ҳолатлар, вазиятлар тўғрисида етарли билимга эга бўлмайди;
- тасодифий омиллар мавжудлиги, яъни кўзда тутиш ва прогноз қилиш мумкин бўлмаган омиллар;
- субъектив омиллар мавжуд.

Лойиҳавий молиялаштириш

Таснифлаш белгилари	Схемалар шакллари
Лойиҳавий молиялаштириш иштирокчилари ўртасида рискларнинг тақсимланишига кўра (регресс бўйича)	Прогресс лойиҳавий молиялаштириш Чекланган регресс билан лойиҳавий молиялаштириш Тўлиқ регресс билан лойиҳавий молиялаштириш
Кўлами бўйича	Банк лойиҳавий молиялаштириши Корпоратив лойиҳавий молиялаштириш
Маблағлар манбаи ва уларнинг ҳаракат йўллари бўйича	Корхонанинг ўз маблағлари Банк кредитлари Инвестициялар (бирламчи бозорларга акцияларни жойлаштириш, Пай бадаллари) Облигациялар, займлар Фирма ёки тижорат кредитлари Лизинг
Архитектураси бўйича	Параллель лойиҳавий молиялаштириш; • мустақил параллель лойиҳавий молиялаштириш; • биргаликда параллель лойиҳавий молиялаштириш; • кетма-кет лойиҳавий молиялаштириш

Юқоридаги омилларда кўрсатилганидек, рискларнинг кўплиги йирик лойиҳаларни амалга оширишда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Рискларнинг кўп бўлишига асосий сабаблардан яна бири лойиҳа иштирокчиларининг кўплигидир.

16.1-расм. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш схемалари

Лойиҳавий молиялаштиришда турли инвестор ва кредиторларнинг маблағлари иштирок этади, яъни маблағларнинг синдикатла-

шуви рўй беради. Шу жиҳатдан ҳам лойиҳавий молиялаштиришни синдикатлашган кредитлаштириш, деб аташимиз ҳам мумкин. Ҳозирда еврокредит бозорида ҳаракат қилувчи банк синдикат ва консорциумларининг лойиҳаларни молиялаштиришдаги роли кундан-кунга ўсиб бормоқда. Республикамизда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда ҳам еврокредитлар ва бошқа ривожланган чет давлат банкларининг кредитлари, хорижий инвесторларнинг маблағлари, республика акциядорлик тижорат ва хусусий банкларининг кредитлари иштирок этмоқда. Демак, Ўзбекистон Республикасида инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш синдикатли кредитлаш шаклида амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2005 йил 16 июлдаги 15/4-сонли қарори билан тасдиқланган “Тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги низомга мувофиқ, тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби белгилаб берилди.

Таъкидлаш жоизки, лойиҳавий молиялаштириш схемасидан фойдаланилганда, мижоз учун қуйидаги молиявий имтиёзлар, яъни мижоз кредит бўйича асосий қарзни қайтаришда имтиёзли даврдан фойдаланади. Жуда кўп ҳолларда (асосан, хорижда) имтиёзли давр фоиз тўловлари кечиктирилиши учун ҳам берилади. Мижозга кредитнинг асосий қарзини ва фоиз тўловларини тўлашдаги молиявий имтиёзларнинг берилиши шу билан изоҳланадики, лойиҳавий молиялаштириш схемасидан фойдаланилганда, кредит тўловлари лойиҳани ҳаётга татбиқ этиш натижасида жамғариладиган даромадлар ҳисобига қопланиши билан боғлиқ. Кредит бўйича асосий қарз ва фоизларини тўлашдаги имтиёзли давр, одатда, лойиҳавий даврнинг инвестицион фазаси ва дастлабки кредит тўлови муддатига тенг бўлади.

Қарз олувчига нисбатан ҳеч қандай регрессиз бўлган лойиҳавий молиялаштиришда кредитор ўз зиммасига лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ барча сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, савдо-сотиқ рискларини олади. Бунда кредитор фақатгина лойиҳа, кредит ва фоиз тўловлари учун бўлган пул оқимларини назатда тутати. Лойиҳавий молиялаштиришнинг бу кўриниши қарз олувчи

учун энг нархи баланд ҳисобланади, чунки кредитор бундай риск даражасини ўзига олар экан унга тенг келувчи компенсацияга ҳам ҳақли бўлади.

Қарз олувчига нисбатан тўлиқ регресси лойиҳавий молиялаштириш жаҳон амалиётида кўпроқ тарқалган. Бу турнинг афзаллик томонлари шундан иборатки, қарз олувчи лойиҳани молиялаштириш учун пул воситаларини нисбатан тезроқ олиш имкониятига эга бўлади. Молиялаштиришнинг бошқа турларидан пул маблағларини жалб қилишнинг нархи арзон бўлиши билан фарқланиб туради.

Қарз олувчига нисбатан тўлиқ регресси лойиҳавий молиялаштириш қуйидаги ҳолларда ишлатилиши мумкин:

- республика ёки регионал аҳамиятга эга, инфратузилмани шакллантириш бўйича даромадсиз бўлган паст рентабелли лойиҳаларни молиялаштириш учун пул маблағлари керак бўлганда;
- экспорт кредит шаклида пул маблағларини тақдим этишда, чунки экспорт кредитларни бериш бўйича махсус ташкилотлар қўшимча учинчи тараф гаровсиз лойиҳа рискларини ўз зиммасига олиш ҳуқуқига эгадир ва кредитни фақатгина шундай шаклда беришга тайёр;
- лойиҳа бўйича кафолатларнинг етарли бўлмаганида;
- инвестицион харажатларининг қўпайишига катта таъсирчанлиги бўлган кичик лойиҳаларга пул маблағлари тақдим этилганда амалга оширилади.

Қарз олувчига нисбатан чекланган регресси, лойиҳавий молиялаштириш лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган барча лойиҳаларни назарда тутди.

Лойиҳа рисклари лойиҳа иштирокчилари орасида шундай тақсимланган бўладикки, уларга боғлиқ бўлган рискларни ўзлари қабул қилишга тайёр бўладилар.

Маблағлар манбаи ва уларнинг ҳаракат йўллари бўйича таснифланишида:

Лойиҳавий молиялаштиришнинг юқорида келтирилган тамойиллари уни амалга оширишнинг қуйидаги икки турдаги молиявий схемаларида ўз таъсирига эга бўлади:

1. Параллель молиялаштириш.
2. Босқичма-босқич молиялаштириш.

Биринчи тур молиялаштириш амалиётда “Ҳамкорликда (қўшма)

молиялаштириш” деб ҳам аталади, бунда юқори аҳамиятга эга бўлган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун бир нечта кредит муассасалари қарз маблағлари ажратади. Босқичма-босқич молиялаштиришда эса юқори нуфузга эга бўлган банкнинг қатнашиши зарурлигини талаб қилади. Параллель молиялаштиришнинг қуйидаги афзалликлари мавжуд, яъни лойиҳавий молиялаштиришнинг параллель молиялаштириш шакли банкларга бир томондан меъёрларга амал қилган ҳолда кредит бериш имкониятини берса, иккинчи томондан кредит рискларини пасайтиради. Кўп ҳолларда лойиҳани молиялаштириш ташаббускори сифатида нуфузга эга бўлган тижорат банкининг ёки халқаро молия институтларининг иштирок этиши қарздорнинг ўз вақтида кредитни қайтаришига қўшимча кафолат беради. Кредит шартномасига қилинган қўшимчаларда, агар қарздор молиялаштиришда иштирок этаётган бирор кредитор олдидаги тўлов мажбуриятини бажармаса, бош кредитор кредитни муддатидан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Инвестиция лойиҳаларини ҳамкорликда (қўшма) молиялаштиришнинг қуйидаги кўринишлари (шакллари) мавжуд, яъни ҳамкорликда молиялаштиришнинг икки шакли кўп қўлланилади:

- мустақил параллель молиялаштириш, бунда ҳар бир банк қарз олувчи билан кредит шартномаси тузади ва инвестиция лойиҳасида ўзига тегишли бўлган қисмини молиялаштиради (сублойиҳа);
- кўпчилик бўлиб ҳамкорликда молиялаштириш, бунда барча кредиторлар тўпланиб, битта синдикатга бирлашадилар, ягона кредит шартномаси тузилади ва кредит шартномасини тайёрлаш ва имзолашни банк-менежер амалга оширади. Кейинги босқичда кредит шартномасини амалга ошириш устидан назоратни (айрим ҳолларда инвестиция лойиҳасини, умуман, амалга оширишни) ҳамда зарур ҳисоб-китоб операцияларини синдикат таркибидаги махсус банк-агент маълум миқдордаги коммиссион ҳақ эвазига амалга оширади.

Инвестиция лойиҳаларини босқичма-босқич молиялаштиришнинг ўзига хос хусусияти, асосан, биринчи синф тоифасидаги банкларда инвестиция лойиҳаларининг экспертизаси бўйича тажрибали мутахассисларнинг мавжудлиги, банк оламида юқори нуфузга эгаллиги туфайли лойиҳаларни кредитлаштириш бўйича кўплаб аризалар келиб тушади. Бироқ йирик банклар ҳам ҳар доим бу лойиҳаларни уларнинг балансига салбий таъсир этиши мум-

кинлиги ёки бошқа сабаблар оқибатида молиялаштира олмайди. Шунинг учун кўп ҳолларда бу банклар лойиҳани кредитлаштиришнинг ташаббускори сифатида фаолият юритиши мумкин. Инвестиция лойиҳаси самарадорлигини баҳолагани ва кредит шартномасини ишлаб чиққани учун ташаббускор банк комиссия ҳақ олади. Кредит берилгандан сўнг ташаббускор банк шартнома бўйича қарздорга нисбатан ўз талабини бошқа кредиторга беради.

Лойиҳавий молиялаштиришда қуйидаги ишларни бажариш ўта муҳимдир. Бошқача ифодалганда, лойиҳавий молиялаштиришнинг босқичлари қуйидагича:

Биринчи босқич – лойиҳанинг техник таҳлили. Бу босқичда қуйидаги саволга жавоб бериш зарур: лойиҳа ўзининг бошланғич смета харажатларига мос ҳолда амалга оширилмоқдами? Лойиҳавий молиялаштиришда қарздорлар тажрибали эксперт-муҳандисларнинг (бу кўп ҳолларда махсус саволларда тавсиялар берувчи мустақил маслаҳатчилар) тавсиясига амал қилади. Бундай экспертларнинг ҳулосаси техник ҳисобот шаклида тавсия этилиши ва қуйидаги ҳолатларни ўзида қамраб олиши мумкин: зарур инвестиция миқдорини; келгусидаги зарур инвестицияларни (кўзда тутилмаган харажатлар ва ғавқулддаги зарарларни қўшган ҳолда); лойиҳанинг қайтими учун зарур вақт; зарарсизлик нуқтаси; электр энергияси, сув ва бошқа харажатлар қиймати; лойиҳада ишлаш учун ходимларни ўқитиш имконияти; лойиҳа маҳсулотини сотиш бозорининг мавжудлиги.

Иккинчи босқич – иқтисодий ва молиявий таҳлил.

Лойиҳаларнинг иқтисодий ва молиявий таҳлили жараёнида лойиҳа барча олинган кредитлар бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоблар учун етарлича фойдага эга бўладими, деган саволга жавоб олиш зарурдир.

Лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг асоси соф пул оқимининг таҳлили ҳисобланади. Соф пул оқими ўз таркибига қуйидагиларни қамраб олади: лойиҳа эгаларининг акциядор капиталига дастлабки инвестиция қўйилмалари ва кредиторларнинг қарз маблағларини; олинган фойдани; сарф-харажатларни.

Лойиҳаларни молиялаштиришнинг учинчи ва тўртинчи босқичларида ҳомийларнинг фаолияти, рисклар ва уларнинг тақсимланиши таҳлил этилади. Бу босқичда кредиторлар раҳбарларнинг фаолияти ва уларнинг имижини, лойиҳа иштирокчилари учун рискларнинг тўғри тақсимотини ўрганади.

16.5. Синдикатли кредитлаш, унинг юзага келиш тарихи ва хусусиятлари

Ҳозирги кунда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг янги усули – синдициялаштирилган кредитлаш (синдикатга уюшган бир неча кредиторларнинг кредитлари мажмуи) пайдо бўлди. Иқтисодий адабиётларда бу сўзнинг аниқ атамаси йўқлиги сабабли кўпчилик ҳолларда молиялаштиришнинг бу тури синдикатлаштирилган кредит деб ҳам аталади.

Синдикатлашмоқ “синдикат тузиб бирлашмоқ” маъносини билдириб, инвестицияларни молиялаштириш тизимида йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштиришни ташкил этиш усулларида бирини англатади. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда синдикатлаштирилган кредитнинг асосий хусусияти шундай иборатки, бунда бир неча кредиторларнинг мавжудлиги, молиялаштириш учун берилган кредит суммаси ва у билан боғлиқ рискларнинг иштироки кредиторлар (банклар) ўртасида тақсимланишидир.

Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда синдикатлаштирилиши мумкин бўлган кредитлар лойиҳавий молиялаштиришга киради. Лойиҳавий молиялаштиришда кредитни қайтаришнинг манбаи лойиҳани амалга ошириш натижасида олинган фойда ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштириш усуллари Фарбий Европа мамлакатларида ўтган асрнинг 80 йиллари бошида турли хил молиявий операцияларни бажариш мақсадида қўлланила бошланди. Бу операциялар лойиҳа ташаббусчиларига қарз тўловларига бўлган харажатларни камайтириш, молия-кредит институтларининг ёрдамидан фойланишга имконият яратган эди.

Дастлаб лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозори унчалик кўп бўлмаган Америка, Канада, Германия ва Япония банклари ўртасида бўлиб олинган эди. Бирмунча вақт ўтиб, Шимолий денгизда нефть ва газ қазиб олишнинг кескин ривожланиши натижасида улар қаторига Буюк Британия тижорат банклари ҳам қўшилди. Кейинчалик Франция, Швейцария, Голландия, Бельгия, Италия ва бошқа мамлакатлар банклари лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида фаол иштирок эта бошлади.

90 йилларнинг биринчи ярмида жаҳон хўжалиги ривожланиши учун хос бўлган иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари лойиҳавий молиялаштириш шаклларига катта талабни вужудга кел-

тирди. Бу талаб, энг аввало, ривожланаётган бозорларга тегишли эди. 1997-1998 йиллардаги жаҳон молиявий инқирозига қадар лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида етакчилиқни Жанубий-шарқий Осиё мамлакатлари эгаллаган эди. 1996 йилда Гонконгда 19,3 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 36 та инвестиция лойиҳаси, Индонезияда 14,1 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 72 та лойиҳа, Таиландда 9,4 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 31 та лойиҳа амалга оширилган эди. 1996 йилда Осиё давлатларида жами 86,2 млрд. АҚШ долл. қийматидаги 400 та инвестиция лойиҳаси молиялаштирилган. Бу кўрсаткич Америка ва Европа контингентлари мамлакатлариникига қараганда кўпдир.

90 йилларнинг охириларига келиб, Осиё давлатлари лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида биринчилиқни йўқотди ва етакчилиқни яна АҚШ ва Ғарбий Европа давлатлари эгаллади. Бироқ охириги йилларда Осиё ва Шарқий Европа давлатлари инқироз зарбаларидан ўзини ўнглаб олгач, яна хорижий инвестицияларни жалб қилиш эвазига иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлашга ҳаракат қилмоқда. Бундай давлатлар қаторига, энг аввало, Хитой, Индонезия, Филиппин, Малайзия каби Осиё давлатлари ва Шарқий Европа давлатларини киритишимиз мумкин. Бу давлатларда инвестициялаш суръатлари охириги 2-3 йил ичида анча сезиларли бўлиб бормоқда.

Ривожланган ва ривожланаётган давлатларда лойиҳавий молиялаштиришнинг турли шакл ва схемалари асосида амалга оширилган йирик лойиҳаларга мисол қилиб, лойиҳавий молиялаштиришнинг “соф” намунаси бўлган Буюк Британияни Европа контингенти билан бирлаштирувчи “Евротуннель” лойиҳасини келтиришимиз мумкин. Мазкур лойиҳа давлат органлари ва халқаро ташкилотлар иштирокисиз хусусий сектор инвестициялари асосида амалга оширилган. Лойиҳани молиялаштиришнинг умумий қиймати 7 млрд. фунт стерлингни ташкил этиб, лойиҳада 15 та давлатдан 198 та банк иштирок этган.

Жаҳон тажрибасида лойиҳавий молиялаштиришнинг муҳим тамойиллари қуйидагилардан иборат: лойиҳани амалга оширишда ҳамкорлик қилишга тайёр бўлган ишончли шерикларнинг лойиҳада иштирок этиши; юқори малака даражасида тайёрланган техник-иқтисодий асоснома ва лойиҳа-смета ҳужжатлари; лойиҳанинг етарли даражада капиталлашуви; лойиҳа қурилиши ва эксплуатациясининг барча аспекти майда бўлақлар ҳолида ишлаб чиқилганлиги; лойиҳа рискларининг баҳоланиши ва иштирокчилар

ўртасида тақсимланиши; муайян вазиятга мувофиқ таъминот ва кафолатларнинг мавжудлиги.

Ривожланган мамлакатлар банк амалиётида йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда синдикатли кредитлаш шаклидан кенг фойдаланилади. Амалиётдаги кредит операциялари жараёнида банк биринчи ўринга қарз олувчининг кредит тарихини ўрганишга, унинг иқтисодий, молиявий аҳволига ва таъминот турлари, гаровга берилаётган мулкни баҳолашга диққат-эътиборини қаратса, лойиҳавий молиялаштиришда эса асосий эътибор лойиҳа таҳлилига қаратилади. Лойиҳавий таҳлилнинг асосий объекти лойиҳавий ҳужжатлар (лойиҳанинг техник-иқтисодий асоси) дир. Лойиҳавий таҳлилнинг асосий мақсади бу инвестиция лойиҳасининг молиявий ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаб бериш, инвестиция лойиҳасининг смета харажатлари ва молиялаштириш манбаларини аниқ белгилаш ҳамда риксларни баҳолаш ва самарали бошқаришдир. Шунингдек, алоҳида банклар ҳам кафил бўлиб чиқиши мумкин. Бундай ҳолат халқаро кредит ташкилотлари ёки экспорт-импорт кредитларини суғурталовчи миллий агентликлар томонидан лойиҳа молиялаштирилганда кўпроқ юз беради. Бунда синдикат-иштирокчи банклар кредитор фойдасига аккредитив очишлари ёки кафолат беришлари мумкин.

Умуман олганда, синдициялаштирилган кредит деганда, бир неча банклар томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда кредитлаш. Йирик инвестиция лойиҳаси умумий қиймати тижорат банкларининг биринчи даражали капиталининг 25 фоизидан ошадиган инвестиция лойиҳасидир. Банк синдикати синдициялаштирилган кредит бериш борасида икки ёки ундан ортик банклар ўртасида ўзаро келишув бўлиб, бунда етакчи банк синдициялаштирилган кредитлаш ташаббуси билан чиққан ва зиммасига иштирокчи-банклар номидан кредит ҳужжатларини юритиш масъулияти юклатилган қарз олувчининг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи банк ҳисобланади.

16.6. Синдикатли кредитлашни ташкил этиш тартиби

Тижорат банклари томонидан синдициялаштирилган кредитлаш қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида амалга оширилади.

Синдициялаштирилган кредитни бериш қарз олувчи ва иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган кредит шартномаси асосида

амалга оширилади. Синдициялаштирилган кредит бериш муддати йирик инвестиция лойиҳалари қопланиш муддатига боғлиқ ҳолда кредит шартномасида белгиланади. Синдициялаштирилган кредитдан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси миқдори синдициялаштирилган кредит тўғрисидаги келишув шартларига кўра қарз олувчи ва иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган кредит шартномаси асосида белгиланади. Зарар кўриб ишловчи, ноликвид балансга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларга ҳамда самарасиз инвестиция лойиҳаларини тақдим қилган хўжалик субъектларига синдициялаштирилган кредитлар берилмайди. Синдициялаштирилган кредит олгандан кейин молиявий аҳволи ёмонлашган қарздордан берилган кредитлар ўрнатилган тартибда муддатидан аввал ундириб олиш чора-тадбирлари кўрилиши лозим. Бу қоида кредит шартномасида, албатта, қайд этилган бўлиши керак.

Қарз олувчи ўзига хизмат кўрсатувчи банкка йирик кредит беришни сўраб мурожаат қилганидан кейин, банк кредитлаш учун лозим бўлган стандарт тадбирларни: ўзининг ички кредит сиёсатига мос равишда мижознинг кредитга қобилятлилиги таҳлили, бизнес-режаси таҳлили, кредит қайтарилиши таъминланганлиги таҳлили ва шу кабиларни амалга оширади.

Синдициялаштирилган кредитлашни амалга оширишнинг мумкинлиги тўғрисида кредит қўмитаси қарор қабул қилган тақдирда, банк бир вақтнинг ўзида ушбу битимга бошқа банкларни жалб этиш ҳамда синдициялаштирилган кредитлаш ташкилотчиси сифатида банк синдикатини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон қонунчилигига кўра синдициялаштирилган кредитлар фақат юридик шахсларга берилади.

Иштирокчи банкларни ушбу битимга жалб этиш ва банк синдикатини ташкил этиш тўғрисида етакчи банк кредит қўмитаси қарор қабул қилинганидан кейин, етакчи банк синдициялаштирилган кредитлашда иштирок этиш хоҳишини билдирган банкларни аниқлайди ва уларга синдикатда қатнашиш таклифи билан бирга тайёрланган қарз олувчи тўғрисидаги ахборотни тақдим этади. Шундан кейин етакчи банк иштирокчи банклар билан инвестиция лойиҳаси бўйича барча кредит ҳужжатларини тақдим этади. Тақдим этилаётган маълумотлар банк сири ҳисобланади.

Синдициялаштирилган кредитни беришга хорижий банклар ва бошқа хорижий молиявий институтлар жалб этилиши мумкин. Бу ҳолда синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш

хорижий банклар ва молиявий институтлар билан тузилган битимларда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Иштирокчи банклар билан музокаралар бошлангунга қадар етакчи банк томонидан банкнинг ички кредит сиёсати билан белгиланган тартибда кредит пакети таҳлили асосида барча кредит ҳужжатлари ҳамда иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган инвестиция лойиҳасини биргаликда кредитлаш борасидаги ўзаро келишув лойиҳаси тайёрлаб қўйилган бўлиши керак.

Етакчи банк иштирокчи банкларга таклиф йўллашдан олдин қарз олувчи ҳақидаги маълумотларни Банклараро кредит бюроси маълумотлари билан солиштириши лозим. Кредит шартномасининг якуний вариантыни ишлаб чиқиш ва имзолаш фақатгина етакчи банк ва иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестиция лойиҳасини синдициялаштирилган кредитлаш тўғрисида ўзаро битим тузилгандан кейин амалга оширилади.

Иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестицион лойиҳани биргаликда кредитлаш борасида битим имзолангандан кейин банк синдикати тузилган ҳисобланади ва ушбу битимни имзолаган барча иштирокчи банклар ўзларига синдициялаштирилган кредитлаш борасида мажбурият олган ҳисобланади.

Банк синдикати тузилгандан кейин ушбу битимдан чиқиш, яъни синдициялашган кредит бериш борасидаги кредит шартномасини имзолашда бош тортилган тақдирда иштирокчи банк қонунчиликда белгиланган тартибда бошқа иштирокчи банклар олдида бой берилган фойдани қоплаб бериш борасида жавобгар бўлади.

Йирик инвестиция лойиҳаси учун синдициялаштирилган кредит олиш учун, қарз олувчи етакчи банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади: кредит буюртмаси; лойиҳанинг техник-иқтисодий асосномаси; қарз олувчининг банк ҳисобварағига пул тушумлари (пул оқими) тахмини кўрсатилган бизнес-режа; қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш учун Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) органи томонидан тасдиқланган 1, 2, 2а-шакллардаги охирги 3 йиллик молиявий ҳисоботи; синдикатли кредитлашнинг таъминот шаклларида бирини; етакчи банкнинг кредитлашни ташкил этишга доир ички қоидаларида кўзда тутилган бошқа ҳужжатлар.

Олинган кредитни қайтара олмаслик рискининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб

берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларини тақдим этиш ҳуқуқига эга: мулк ёки қимматли қоғозлар гарови; банк ёки суғурта ташкилоти кафолати; учинчи шахснинг кафиллиги; суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтара олмаслик хатарининг суғурта қилингани тўғрисидаги суғурта полиси.

Йирик инвестицион лойиҳани молиялаштириш мақсадида хорижий банк ёки бошқа молиявий институтлар иштирокида синдициялаштирилаётган кредит амалга оширилаётган бўлса, кредитни қайтариш мажбурияти таъминоти сифатида ҳукумат кафолати тақдим этилиши мумкин. Таъминот турларидан бири кредитни қайтариш таъминоти сифатида иштирокчи банклар талаб қилаётган суммани қоплаш учун етишмаса, қарз олувчи етакчи банк розилиги билан унинг етишмаётган қисмини қоплаш учун қўшимча равишда юқорида санаб ўтилган таъминот турларининг бири ёки бир нечасини бир-бирини тўлдириши асосида тақдим этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Гаров тўғрисида”ги қонунига мувофиқ, муомаладан чиқарилган буюмлардан ташқари ҳар қандай мулк, шу жумладан, буюмлар ва мулкый ҳуқуқлар (талаблар), қимматли қоғозлар (иштирокчи банклар эмитент бўлган қимматли қоғозлардан ташқари) ва ҳоказолар гаров предмети бўлиши мумкин. Бунда гаров шартномаси бир томондан қарз олувчи ва иккинчи томондан иштирокчи банклар томонидан имзоланадиган шаклда тузилади.

Кафолат Фуқаролик кодексининг 299-моддасига мувофиқ, кафолат берувчининг етакчи ва иштирокчи банклар олдидаги ёзма мажбурияти шаклида расмийлаштирилади. Ёзма мажбурият етакчи банкда сақланади. Кафиллик Фуқаролик кодексининг 292-моддасига мувофиқ, етакчи ва иштирокчи банклар-бенифициарлар фойдасига кафил, етакчи, иштирокчи банклар ва қарз олувчи томонидан имзоланадиган ёзма шаклдаги кафиллик шартномаси билан расмийлаштирилади.

Етакчи банк иштирокчи банклар билан келишган ҳолда уларга энг қулай бўлган таъминот шаклини танлаш ҳуқуқига эга. Бунда етакчи банк иштирокчи банклар билан биргаликда тавсия этилаётган таъминот турини таҳлил қилиши шарт. Жумладан, гаров тақдим этилган тақдирда, етакчи банк гаров сифатида таклиф этилаётган мулкни қарз олувчи ҳамда иштирокчи банклар вакиллари

иштирокида биргаликда баҳолаши ёки қонунчиликда белгиланган тартибда лицензияга эга бўлган мустақил баҳоловчини жалб этган ҳолда баҳолашни амалга ошириши мумкин. Кафолат, суғурта ёки учинчи шахснинг кафиллиги тақдим этилган тақдирда, етакчи банк кафолат берувчи, суғурта компанияси ёки қарз олувчига кафил бўлаётган шахснинг молиявий аҳволини батафсил таҳлил қилиши ва ўз хулосасини иштирокчи банкларга маълум этиши лозим.

Банк синдикати кредит жилдидаги барча ҳужжатларни кўриб чиқиб, кредит бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан, етакчи ва ҳар бир иштирокчи банкнинг синдициялаштирилган кредитдаги улуши аниқлангандан кейин, етакчи ва иштирокчи банклар ҳамда қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси имзоланади.

Кредит шартномасида кредитнинг умумий суммаси, мақсади, фоиз ставкаси, муддати, ҳар бир иштирокчи банк томонидан ажратиладиган кредит миқдори, кредитдан мақсадсиз фойдаланилганлиги аниқланганда иштирокчи банклар томонидан кўриладиган жазо чоралари ва жарималар, кредит шартномада белгиланган муддатларда ажратилмаган ҳолларда иштирокчи банкларга нисбатан қўлланиладиган жарима миқдори ва шу кабилар белгиланган бўлиши шарт.

Кредит йиғма жилди етакчи банкда юритилади ва унда сақланади. Кредит йиғма жилдининг нусхаси ҳар бир иштирокчи банкда сақланади.

Иштирокчи банклар томонидан қарз олувчи билан синдициялаштирилган кредит бериш тўғрисида кредит шартномаси тузилгандан сўнг, иштирокчи банкнинг ички тартибида белгиланган тарзда тегишли масъул ходими томонидан бухгалтерияга кредитнинг миқдори, муддати ва фоиз ставкасини кўрсатган ҳолда, ссуда ҳисоб рақамини очиш тўғрисида фармойиш беради.

Назорат саволлари

1. *Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш тушунчаси ва унинг хусусиятларини айтиб беринг.*
2. *Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш схемаларини ёритиб беринг.*
3. *Синдициялаштирилган кредитлаш ва унинг юзага келиш тарихи ҳамда унинг афзалликларини айтинг.*
4. *Синдициялаштирилган кредитлаш хусусиятлари ҳақида сўзланг.*
5. *Синдициялаштирилган кредитлашни ташкил этиш тартибини тушунтиринг.*

Тест саволлари

1. Лойиҳавий молиялаштириш нима?

- А. Пул оқими таҳлили, даромад, риск, йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- Б. Даромад, риск, йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- В. Риск, йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- Г. Йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.

2. Синдикатли кредит нима?

- А. Уюшган ҳолдаги кредитлар.
- Б. Йирик лойиҳа, рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- В. Рискни тақсимлаш, реал даромадга асосланган.
- Г. Тижорат ва хусусий банклар.

3. Инвестицион лойиҳа нима?

- А. Маълум тадбирлар мажмуасининг расмийлаштирилган ҳужжатли шакли.
- Б. Дастурнинг ҳужжатли шакли.
- В. Ҳужжатнинг ҳужжатли шакли.
- Г. Ҳужжатлар таҳлили шакли.

4. Лойиҳавий молиялаштиришни амалга оширишнинг ўзига хос тамойилларини ёритинг.

- А. Бунда тайёр ишончли шерикларнинг иштирок этиши, лойиҳа техник-иқтисодий асосланиши ва лойиҳа-смета ҳужжатларининг юқори талаб даражасида ишлаб чиқилиши, лойиҳанинг етарли даражада капитализацияси, лойиҳа рискин баҳолаш ва уни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш.
- Б. Лойиҳа рискин баҳолаш ва уни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш, гаров ёки бошқа таъминотнинг мақсадга мувофиқ мавжудлиги.
- В. Бунда тайёр ишончли шерикларнинг иштирок этиши, гаров ёки бошқа таъминотнинг мақсадга мувофиқ мавжудлиги.
- Г. Лойиҳа техник-иқтисодий асосланиши ва лойиҳа-смета ҳужжатларининг юқори талаб даражасида ишлаб чиқилиши, лойиҳанинг етарли даражада капитализацияси.

5. Лойиҳавий молиялаштиришнинг молиявий схемаларини ёритинг.

- А. Параллел молиялаштириш, босқичма-босқич молиялаштириш.
- Б. Дисконтли ва фоизли молиялаштириш.
- В. Фоизли ва рентали молиялаштириш.
- Г. Босқичма-босқич молиялаштириш.

17-боб. ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ

Таянч иборалар: “инновация”, асосий капитал, илм-фан, техника ва технология, жаҳон глобаллашуви, интеграциялашув, кичик рақобат, янги илм-фан сифими, илмий-техник янгилик, амалий қўлланилиши, тижорий, юқори рискли (венчурли) инвестиция, “олтин фойда”

17.1. Инновация тушунчаси ва уларга қаратилган инвестициялар

Иқтисодиётда бозор муносабатлари ривожланиши иқтисодиёт тармоқларининг доимо ўзгараётган муҳитга, рақобатнинг кучайишига мослашиб боришини замон талаб этмоқда. Бунинг учун тармоқларга инновация фаолиятининг ривожланиши, унга қаратилган маблағлар сарфининг кўпайиб боришига эришиш лозим бўлади. Бу борада инновация муҳитига сарфланган маблағлар алоҳида аҳамият касб этади. Шу боис маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш учун мамлакат тадбиркорларидан жаҳон бозорларида мустахкам ўрин эгаллашлари, юқори технологияларни мужассамлаштирган ҳолда янги маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлашлари талаб қилинади.

“Инновация” тушунчаси (ингл. инновацион – киритилган янгилик, ихтиро) янгиликка инвестиция киритиш маъносида қўлланилади. Инновация тушунчаси иқтисодиётга XX аср бошларида кириб келган. Австралиялик иқтисодчи олим Й. Шумпетер биринчи маротаба инновацияларга оид масалаларни кўриб чиққан. Хусусан, у инновацияни тадбиркорлик фаолиятини иқтисодий жиҳатдан ривожлантирувчи манба сифатида изоҳлайди. У тадбиркорлик инновацияларининг асосий беш турини алоҳида кўрсатиб ўтади¹:

- 1) янги техника, янги технологик жараёнларни амалиётда қўллаш;
- 2) янги хоссаларга эга маҳсулотларни татиқ қилиш;
- 3) янги хомашёдан фойдаланиш;
- 4) ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги ва унинг моддий-техник таъминотидаги ўзгаришлар;
- 5) маҳсулот (хизмат) сотишнинг янги бозорлари юзага келиши.

Иқтисодий адабиётларда “инновация” тушунчасига кўпчилик муаллифлар томонидан турлича ёндашувлар келтирилган. Кўп-

1 Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007. С. 234.

чилик муаллифлар янгилик киритишни иқтисодий татбиқ этиш жиҳатидан назарда тутати, яъни янги ресурсларни ташкил этиш ёки мавжуд бўлганларини ноанъанавий ҳолда янги қўлланилишини назарда тутатилар.

А. Бусигиннинг фикрига кўра, инновация бу асосий капитал ёки ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни илм-фан, техника ва технологиялар ёрдамида янгилашдир².

Р. Фатхутдиновнинг фикрига кўра, инновация янгиликни татбиқ этишнинг якуний натижаси бўлиб, объект бошқарувини ўзгартириш ижтимоий, иқтисодий, илмий, техникавий, экологик ва бошқа кўринишдаги самарадорликдир³.

Р. Дракер таъкидлайдики, тадбиркорларнинг инновацион фикрлашлари бир-биридан фарқланади. Инновациялаштириш тадбиркорликнинг ихтисослашган йўналишидир. Ҳар бир тадбиркор ўзининг ишлаб чиқариш объектида инновацион тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланади. Шу билан бирга, ихтисослашган инновация фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар, умуман, тадбиркорлик фаолиятининг ҳамма йўналишларида илм-фан ва техника тараққиётида қўлга киритган янгиликлари билан ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш усулларини ташкил қилиш асосида хизмат қилади⁴.

К. Фримен 1987 йилда “Миллий инновация тизими” тушунчасини киритди. “Миллий инновация тизими” турли институтларнинг биргаликда ёки алоҳида тарзда янги технологияларни яратишга ҳисса қўшган ва ҳукумат азоларининг янги сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга таъсир этувчи инновация жараёнидир. Бу ўзаро боғланган институтлар тизими бўлиб, улар “билимлар, янгиликлар ва янги технологияларни ташкил этиш, сақлаш ва узатишни амалга оширади”⁵.

Н. Маренков таъкидлайдики, инвестиция ва инновация сиёсати ўзаро боғлиқдир. Чунки инвестиция сиёсати иқтисодиётнинг ривожланишини таъминловчи асосий капитал манбаи бўлса, унинг маълум қисми инновацион инвестиция сифатида иқтисодиётнинг

2 Бусыгин А.В. Предпринимательства. – М.: Дело, 2001. – 176 с.

3 Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. – М.: Интел – Синтез, 2000. 9-с.

4 Дракер Р.Ф. Рынок: как выйти в лидер. Практика и принципы. – М.: Бук Чембер Интернешнл, 1999. С. 41.

5 Metcalfe S. The Ekonomik Foundations of Texnology Policy. Equilibrium and Evolutionary Perspectives. In Stoneman P(ed) Handbook of the Ekonomik of innovation end Texnikal Change. / London Blackwell 1995.

таркибий жиҳатининг такомиллаштириш ва сифатини яхшилашда фаол қатнашади. Технологик инновация янгилик киритиш, инновацион фаолиятнинг якуни, иқтисодиётга маблағ сарфлаш билан боғлиқ бўлган техника-технологиянинг янгиланишини таъминлайдиган жараёндир⁶.

Юқоридаги таърифлардан хулоса қилиб, инновация юқори иқтисодий ва ижтимоий самара олиш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнига илғор илм-фан ютуқларини жорий этиш йўли билан янги товарлар яратиш ёки ишлаб чиқарилаётган товарлар сифатини оширишдир.

Инновация ҳар бир соҳада бўлиши мумкин. Масалан, фан, унинг бир йўналишида йирик янгиликларга эришиш, кашфиётлар яратиш, изланишлар, илм соҳасида янги илм ва билимларни очиш, техника ва технологияларнинг янги авлодини яратиш, ишлаб чиқариш соҳалари, хизмат кўрсатишда янги усулларни киритиш ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Иқтисодиётда эса фан, техника, технологиялар соҳаларида эришилган энг сўнгги ютуқларни қўллашни билдириши мумкин.

Инновацион фаолият қайси соҳада бўлмасин, кашфиётлар, эълон қилинган янгиликлар, техника ва технология ютуқлари, технологик жараёнларни янгилаш, маҳсулот билан таъминлаш ва бошқа йўналишлардаги барча янгиликларни тизимли равишда узлуксиз жорий этиб боришни таъминлаш жараёнидир.

Жаҳон глобаллашуви жараёнида кучли рақобат ҳар соҳада янгиликка ундайди. Фандаги техника-технология соҳаларидаги энг сўнгги ютуқлар, кашфиётлар, янгиликлар рационализаторлик таклифларини ишлаб чиқиш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига шиддат билан киритиб бориш ҳамда маркетинг, бошқарув, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш соҳаларида янги ёндашув, янги технология, техникаларни қўллашни талаб қилади ва технологияларнинг янги авлодини қўллаш асосида маблағ киритилиши инвестициядан далолат беради. Янгилик киритилиши асосида мавжуд техника ва технологияларнинг алмаштирилиши ҳам инвестицияни англантиши мумкин. Фан ва техника тараққиёти натижалари асосида янги техника, технологияларнинг қўлга киритилиши ҳам инвестицияни билдиради. Инвестицияни аниқловчи омил бўлиб янгилик

6 Маренков Н.П. Инвестиция для студентов вузов-Ростов на Дону. Феникс, 2004. С. 103-220.

яратилиши, рационализаторлик таклифлари, йирик ташкилотлар ва шунга тегишли илгари эълон қилинмаган йирик ишланмалар хизмат қилади.

Кичик рақобат муҳитида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида инвестиция ишлаб чиқаришни янги техника ва технологияни қўллаш асосида ташкил этишни, хизмат кўрсатиш соҳасида янги, аввал қўлланилмаган хизмат турларини назарда тутати. Инновация тушунчаси янги махсус турларни мавжуд ишлаб чиқариладиган маҳсулотга алмаштирувчи, унинг ўрнини босувчи янги маҳсулотни ишлаб чиқаришни ҳам англатади. Кучли рақобат муҳитида янги техника ва технологияларни қўллаш асосида янги маҳсулотни янги бозорга олиб чиқишни ҳам билдиради. Инвестиция кашфиётлар асосида фан ва техника соҳасида янги билимларни қўллашга киритилиши, янги илғор техника ва технологиялар яратилиши, уларнинг ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қўлланилиши, улар асосида янги товар ва хизматлар яратилиши ва улар ҳисобига рақобатни кучайтириш, янги бозорни эгаллашни ҳам англатади.

Инновация аъъанавий ва янги илм-фан сиғими юқори бўлган тармоқ соҳаларида иқтисодий ўсиш ва рақобатбардошликни доимий равишда таъминловчи зарур восита сифатида намоён бўлади.

Инновациянинг асосий хусусиятлари:

- илмий-техник янгилик;
- амалий қўлланилиши;
- тижорий амалга оширилиши, яъни бозорда маълум даражада истеъмолчилар талабини қондира олиши.

Умуман олганда, инновацион жараён янгилик ғоядан то маҳсулотгача шаклланиши ва бозорга тарқалишидир.

Инновацион жараён босқичлари:

1-босқич – янги ғоя ва билимлар;

2-босқич – янгиликни (новация) амалий фаолиятга татбиқ этиш, яъни инновация;

3-босқич – инновациялар диффузияси. Яъни инновацион маҳсулот, хизмат ва технологияларнинг янги макон ва шароитларда қўлланилиши.

Шундай қилиб, “инновация” тушунчаси барча соҳалардаги (ишлаб чиқариш, илмий тадқиқот ва ҳ.к.) ишланмалар, янгиликлар ва такомиллаштирилган воситалар сифатида сарф-харажатлар

имкониятларини таъминлайди ёки бўлмаса, уларни таъминлаш учун шароит яратади.

Инновацияларнинг охир-оқибат мақсади товар (маҳсулот) рақобатбардошлигини кучайтириш, унинг бозорини кенгайтириш, фирма (корхона) фаолияти барқарорлигини таъминлаш асосида фойда (даромад) ҳажми ва нормасини кўпайтиришдир.

Инновациялар ўзининг предмети ва қўллаш соҳалари бўйича қуйидагиларга бўлинади:

- маҳсулотли (янги товар ёки хизматлар);
- бозорбоплик (товардан фойдаланишнинг янги соҳаларини ташкил этувчи ёки хизматларни янги бозорда татбиқ этиш);
- инновация жараёнлари (технологиялар, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш жараёнлари).

Инновацияларни қайд этилган мезонлар бўйича типларга ажратиш фирма (корхона) стратегиясини аниқлаш, инновация типларидан келиб чиқиб, товар (хизматлар) реализация шакллари ҳамда иқтисодий механизм бошқариш шаклларини ишлаб чиқиш имкониятларини беради. Ҳар қандай янгилик, яъни инновация аниқ лойиҳаларда ўз ифодасини топади, аниқ мақсадларга қаратилади ҳамда чуқур ҳисоб-китоблар, таҳлил ва экспертиза асосида бўлажак натижалари истиқболи аниқланади.

Инновация ҳар қандай соҳада янгиликни қўллаш бўлиб, узлуксиз жараёни билдиради, тизимли фаолият, аниқ стратегияни амалга оширишдан далолат беради.

Янгиликка интилиш, яратувчанлик, кашфиётлар ва улар асосида қўлга киритиладиган ишланмалар ҳар қандай соҳада ресурс талаб этади.

Ҳар қандай иқтисоднинг бош бўғинини ишлаб чиқариш ташкил этиши муносабати билан уни мунтазам равишда юксалтириш янгилашиш, илғор техника ва технологиялардан фойдаланиш, прогрессив бошқарув усуллари қўллаш, турли йўналишларда самара келтирувчи иқтисодий-молиявий ресурслар, яъни инвестицияларни киритишни талаб этади.

Макроиқтисодий даражада инновацияларга қаратилган инвестициялар ижтимоий-иқтисодий тизимни такомиллаштиришга қаратилади ва иқтисодий тараққиётнинг умумий шарт-шароитларини яхшилаб боради ҳамда иқтисодий механизмларнинг такомиллаштирилишини таъминлайди. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш мукамал омилларга эга бўлиши талаб этилади ва

зарур иқтисодий ресурслар, яъни инвестицияларни талаб этади. Бунда инновацияларга қаратилган инвестициялар ижтимоий-иқтисодий тизимнинг моддий, ижтимоий-иқтисодий ва ғоявий-сиёсий белгиларини такомиллаштирилишига сафарбар этилади. Бундай инвестициялар ресурслар, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар, хизматлар, мулкчилик шакллари, иқтисодий механизм, интилинаётган ғоя ва сиёсатнинг устуворлиги таъминланишига қаратилади.

Хулоса қилиб айтганда, макроиқтисодиёт даражасида инновацияларга қаратилган инвестициялар кучли рақобат муҳиtida фирма (корхона)ларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган уларнинг мавқеини мустаҳкамлаш билан самарадорлигини юксалтириш, фойда (даромади) ҳажми ва меъёрини ошириш билан боғлиқ бўлган инвестициялардир.

Ўзбекистон иқтисодиётида фирма (корхона)лар ҳаётийлигини таъминлаш, улар ривожланиши ва даромаддорлигини орттириш, фан ва техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланган ҳолда жаҳон талаблари даражасидаги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришдир. Янги, замонавий ва илғор техника-технологияларни қўллаган ҳолда сифатли, арзон товар ва хизматларни ташқи бозорларга етказиш учун қаратилган инвестициялар инновацион инвестициялардир. Эркин рақобат муҳиtida фирма (корхона) инновация стратегиясини яхлитликда таъминлашга қаратилган инвестициялар:

- ишлаб чиқариш ҳаётийлигини сақлаб қолиш;
- жамоа ривожланиш дастурини таъминлаш;
- замонавий бошқариш усулларини қўллаш;
- фойдани максималлаштириш;
- жамоа фаолиятини такомиллаштириш;
- янги соҳаларга кириб бориш;
- манфаатларга мос келадиган мақсадларга эришиш;
- молиявий ҳолатга рискли вазият таъсирини камайтириш қобилиятига эга бўлиш каби вазифаларни қамраб олади ва уларни таъминлашга қаратилади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда инновацион лойиҳаларни татбиқ этишнинг ташкилий-ҳуқуқий ва институционал асосларини ривожлантириш мақсадида бир қатор қонун, Фармон ва қарорлар қабул қилинди. Шу жумладан, 2006 йил 7 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фан ва технологиялар ривожланишини мувофиқлаштириш ва бошқаришни такомил-

лаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-436-сонли қарори.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаги ПҚ-916-сонли “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Ушбу қарор асосида Республика инновацион ғоя, технология ва лойиҳалар ярмаркаси амалга оширилмоқда. Бу ярмарка Иқтисодиёт вазирлиги, Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси, Фанлар академияси ва Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги томонидан ташкил этилган. Республика инновацион ғоя, технология ва лойиҳалар ярмаркаси мамлакатимиз корхоналарига илмий-инновацион фаолият натижаларини жорий этиш, уларнинг самарадорлигини оширишга таъсир этувчи механизм бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаги ПҚ-916-сонли қарорини бажариш юзасидан Вазирлар Маҳкамаси 2008 йил 15 октябрда 228-сонли ““Технологиялар трансфери агентлиги” давлат унитар корхонаси фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида” қарор қабул қилди. Агентликнинг асосий вазифалари – инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш; инновацион технологияларни, шу жумладан, хорижий инновацион технологияларни мустақил экспортизадан ўтказиш, мослаштириш ва мамлакатимиз амалиётига жорий этиш; илмий-техник ишланмаларни тижорат сотуви объекти сифатида ишлаб чиқаришга жорий этиш лойиҳаларини тузиш ва амалга ошириш; илмий-техник ишланмалар натижаларини тижоратлаштириш соҳасида халқаро илмий-техник ҳамкорликни амалга ошириш.

Республикада инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш мақсадида 2002 йилда “Инновацион илмий-техникавий фаолиятни молиялаштириш Фонди” ташкил этилган эди. Ўтган давр ичида 1070 та инновацион лойиҳалар бу фонддан молиявий ёрдам олди.

Шу билан бирга, қуйидаги тизимли муаммоларнинг мавжудлиги, инновацион ғоялар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш учун мавжуд имкониятлар ва салоҳиятдан етарлича фойдаланмаслик кўзланган ислохотларнинг самарали амалга оширилишига ҳамда мамлакатнинг жадал инновацион ривожланишига тўсқинлик қилмоқда.

Мазкур 7 та ҳолатлар инновацион ғоялар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишни ташкил қилиш соҳасида давлат бошқарувининг институционал ва ташкилий-ҳуқуқий асосларини тубдан такомиллаштиришни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 ноябрдаги 5294-сонли “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармониغا асосан махсус вазирлик ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси инновацион ривожланишининг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

а) давлат ва жамият қурилишига инновацияларни жорий этиш соҳасида:

- инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни ишлаб чиқишни, давлат ва жамият бошқаруви тизимини ривожлантириш, давлат хизматлари сифатини оширишга қаратилган илмий тадқиқотларни ўтказишни ташкил этиш;
- давлат-хусусий шериклик механизмларини, энг аввало, инфратузилма объектлари ва ресурслар энг кўп сарф қилинадиган тармоқларда кенг жорий этишга кўмаклашиш;
- долзарб муаммоларни, энг аввало, жойлардаги муаммоларни ҳал этишда давлат органларининг фуқаролик жамияти институтлари ва аҳоли билан ўзаро ҳамкорлигининг инновацион ёндашувларини ишлаб чиқиш;
- жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг замонавий механизмларини жорий этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

б) иқтисодиёт тармоқларига инновацияларни жорий этиш соҳасида:

- мамлакатимиздаги инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни тарғиб қилиш ва улардан амалий фойдаланишнинг механизмларини шакллантириш, бозорнинг тез ўзгарувчан жаҳон конъюнктурасини ҳисобга олган ҳолда миллий иқтисодиётни жадал ривожлантиришга кўмаклашишга қаратилган илмий тадқиқотлар ўтказишни ташкил этиш;
- атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражасини пасайтириш имконини берувчи экологик тоза технологияларни қўллаган ҳолда унумдорликни оширишни назарда тутадиган “яшил иқтисодиёт” технологияларининг принципларини ишлаб чиқиш ва жорий этишга кўмаклашиш;
- республика инновацион салоҳиятининг, эркин иқтисодий ва кичик саноат зоналари, технопарклар, шунингдек, логистик

хаблар фаолияти самарадорлигининг ўсишига фаол кўмаклашиш;

- макроиқтисодий, солиқ-бюджет, пул-кредит параметрлари, шунингдек, интеграция жараёнларининг иқтисодиётга таъсирини баҳолаш билан ўзаро боғлиқликда иқтисодиёт тармоқларини ўрта ва узоқ муддатли ривожлантириш сценарийларини шакллантиришга кўмаклашиш;
- хизматлар соҳасини тубдан такомиллаштириш, энг аввало, инновацион ишланмалар ва технологияларни жорий этиш ҳисобига уларнинг сифати ва ялпи ички маҳсулотни шакллантиришдаги ролини ошириш;
- инновацион ёндашувлар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш орқали туризм соҳасининг рақобатбардошлигини тубдан ошириш бўйича таклифлар киритиш;
- инновацияларни жорий этиш ва ҳудудлар иқтисодиётини диверсификация қилиш кўламини кенгайтириш, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан орқада қолган туман ва шаҳарларни жадал ривожлантириш ҳисобига ҳудудлар иқтисодий тараққиётидаги номутаносибликларнинг олдини олиш;

в) қишлоқ хўжалигига инновацияларни жорий этиш соҳасида:

- энг аввало, мавжуд ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини берувчи “Ақлли қишлоқ хўжалиги” концепциясига асосланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг замонавий синалган шакллари жорий этиш бўйича таклифлар киритиш;
- аграр секторда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини максимал даражада автоматлаштириш, ҳосилдорликни жиддий ошириш ва молиявий кўрсаткичларни яхшилаш, шунингдек, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш имконини берувчи инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этишга кўмаклашиш;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини, шу жумладан, йирик ритейлерлар ёрдамида таъминлаш орқали савдо бозорлари ва уларни тўғридан-тўғри етказиб беришни кенгайтиришга кўмаклашиш;

г) ижтимоий ривожланишга инновацияларни жорий этиш соҳасида:

- таълим тизимида инновацияларни, шу жумладан, ўқитишнинг замонавий, интерфаол ва ижодий услубларини жорий этиш

орқали тарғиб қилишга кўмаклашиш, рақамли технологиялардан кенг фойдаланишни назарда тутувчи инновацион ўқув дастурларини ишлаб чиқишни таъминлаш;

- соғлиқни сақлаш тизимини, шу жумладан, касалликларни барвақт аниқлаш ва профилактика қилишни таъминлайдиган илғор технологияларни, “Ақлли тиббиёт” ва “Ягона тиббиёт ахборот маркази” концепцияларини жорий этиш орқали жадал ривожлантиришга, шунингдек, аҳолининг узоқ умр кўриши учун кўшимча шароитлар яратишга кўмаклашиш;
- “Хавфсиз шаҳар”, “Ақлли шаҳар” концепцияларини жорий этишни, соғлом турмуш тарзини оммалаштириш учун зарур шароитларни таъминлайдиган маданий, спорт ва бошқа объектларни ташкил қилишни ҳам назарда тутувчи илғор стандартларни ҳисобга олган ҳолда, шаҳарсозликнинг фақат бош режалар, режалаштириш ва қурилиш лойиҳаларига мувофиқ изчил ривожланишини таъминлашга кўмаклашиш;

д) атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш тизимига инновацияларни жорий этиш соҳасида:

- атроф-муҳит ифлосланишини камайтиришга, жумладан, атмосфера ҳавосига чиқариладиган ифлослантирувчи моддаларни, сув объектларига ташланадиган оқова сувларни камайтиришга, биологик хилма-хиллик ва экотизимни сақлашга қаратилган инновацион технологик ечимлар ишлаб чиқиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни қайта ишлаб чиқариш бўйича инновацион ғоялар ва ишланмаларнинг, жумладан, муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш, энергия тежамкор, экологик тоза автотранспорт ёқилғисини ишлаб чиқариш технологиялари, чанг ва газдан тозаловчи технологияларнинг амалда қўлланишига кўмаклашиш;
- сувдан фойдаланиш тизимини, шу жумладан, сувни тозалаш, чучуклаштириш, оқова сувлардан қайта фойдаланиш ва сув тежашнинг инновацион технологияларини жорий этиш орқали такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- маиший ва саноат чиқиндиларини қайта ишлаш, шу жумладан, энергия ва биоўғитларни ишлаб чиқариш учун юқори технологияларни жорий этиш бўйича илмий асослантирилган таклифлар ишлаб чиқиш;
- иқтисодиётнинг энергия ва ресурс сарфини қисқартириш, энергия тежайдиган технологияларни ишлаб чиқаришга кенг

жорий этиш, қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш бўйича дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

- е) илғор технологиялар жорий этилишини ташаббус қилиш, мувофиқлаштириш ва рағбатлантириш соҳасида:

инновацион тадқиқотлар, ғоялар, ишланмалар ва технологияларни рағбатлантиришнинг самарали тизимини яратиш, шунингдек, истиқболли фундаментал ва амалий тадқиқотлар ҳамда новаторлик ғояларини, шу жумладан, норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш орқали ишлаб чиқиш;

- имтиёз ва преференциялар тақдим қилиш, кўргазма тадбирларини ташкил этиш, етакчи хорижий илмий-тадқиқот муассасалари билан ўзаро манфаатли яқин ҳамкорликни йўлга қўйиш орқали инновацион илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;
- юқори технологик маҳсулотларни ишлаб чиқиш бўйича таълим, илмий-тадқиқот ва бошқа муассасалар, илмий-экспериментал ихтисослаштирилган лабораториялар, юқори технологиялар марказлари, технопарклар ва бошқа инновацияга йўналтирилган тузилмаларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш (илмий тадқиқот ишлари қисмида), шунингдек, уларнинг моддий-техник ва илмий салоҳиятини мустаҳкамлашга кўмаклашиш;
- инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва тижоратлаштириш бўйича замонавий илмий-технологик комплекслар, бизнес-инкубаторлар, старт-ап-акселераторларни, шу жумладан, етакчи жаҳон ишлаб чиқарувчиларини жалб қилган ҳолда ташкил этиш, шунингдек, IT – инфратузилмани ривожлантиришга кўмаклашиш;
- узоқ муддатли технологик ривожланиш эҳтиёжлари ва тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда замонавий юқори технологик ишлаб чиқаришни, шу жумладан, янги авлод транспорт воситалари, робот техникалари ва юқори технологик маҳсулотларнинг бошқа турларини маҳаллийлаштириш бўйича лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш юзасидан ташаббус кўрсатиш;
- маҳаллий инновацион маҳсулотларни, шу жумладан, расмийлаштирилган халқаро патент ва лицензиялар асосида жорий этиш, ички ва жаҳон бозорларига йўналтириш имконини

берувчи самарали механизмларни ишлаб чиқиш каби муҳим томонлар белгилаб қўйилди.

Шунинг билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони қабул қилиниб, бунга асосан:

- а) мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилиги даражаси ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгиловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш стратегиянинг бош мақсадидир;
- б) бош мақсадга эришишда стратегиянинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:
 - Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилга келиб, Глобал инновацион индекс рейтинги бўйича жаҳоннинг 50 та илғор мамлакати қаторига киришига эришиш;
 - барча даражада таълим сифати ва қамровини ошириш, узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш тизимининг иқтисодиёт эҳтиёжларига мослашувчанлигини таъминлаш;
 - илмий тадқиқотлар ва ишланмаларнинг илмий салоҳиятини мустаҳкамлаш ва самарадорлигини ошириш, илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишлар натижаларини кенг жорий этиш учун таълим, илм-фан ва тадбиркорликни интеграция қилишнинг таъсирчан механизмларини яратиш;
 - инновациялар, илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишларга давлат ва хусусий маблағлар киритилишини кучайтириш, бу соҳалардаги тадбирларни молиялаштиришнинг замонавий ва самарали шаклларини жорий этиш;
 - бошқарувнинг замонавий усуллари ва воситаларини жорий этиш орқали давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш;
 - мулкчилик ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлаш, рақобатбардош бозорлар ташкил этиш ва бизнес юритиш учун тенг шарт-шароитлар яратиш, давлат-хусусий шериклигини ривожлантириш;
 - барқарор фаолият юритадиган ижтимоий-иқтисодий инфратузилмани яратиш.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июль “Илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини

тижоратлаштириш самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3855-сонли қарорига асосан ўта муҳим вазифалар белгиланди. Бунда маҳаллий илмий-амалий ва инновацион лойиҳалар ҳамда ишланмаларни жадал жорий этишни таъминлаш, мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини кучайтиришда илм-фан ҳиссасини ошириш, шунингдек, илмий ва илмий-техникавий фаолиятнинг истиқболли маҳаллий ютуқларини илгари суришнинг самарали механизмларини яратиш мақсадида:

- қуйидагилар илмий-тадқиқот ва олий таълим муассасаларининг (кейинги ўринларда муассасалар деб юритилади) илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини тижоратлаштириш соҳасидаги асосий вазифалари этиб ҳисобланди;
- республика иқтисодиётининг рақобатбардошлигини янада ошириш мақсадида илмий ва илмий-техникавий фаолият натижаларини жадал ва кенг жорий этиш;
- фанлараро алоқаларни, шу жумладан, халқаро фанлараро алоқаларни шакллантириш жараёнларини рағбатлантириш, қўшма дастурлар ишлаб чиқиш ва жамоаларни яратиш;
- илмий ва илмий-техникавий фаолиятни иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг аниқ вазифаларини ҳал этишга, шунингдек, ички ва ташқи бозорлар эҳтиёжларини қондиришга қаратилган амалий натижаларни олишга йўналтириш;
- юқори технологияли ишлаб чиқаришларни яратишга хизмат қиладиган юқори технологияларни ишлаб чиқиш соҳасида инновацион тадқиқотларни олиб бориш;
- тадқиқотларни мамлакатни изчил ривожлантириш бўйича замон талабларига жавоб берадиган, тижоратлаштириш даражаси юқори бўлган маҳсулотлар ва технологияларни жадал ишлаб чиқишга йўналтириш.

17.2. Инновация фаолияти тадбиркорлик тараққиётини юксалтириш омили сифатида

Дунёда илмий-техник салоҳият тез суръатларда ривожланиши билан бир қаторда ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари интеллектуализация қилиш ўсиб бормоқда. Инновацияларни жорий этиш иқтисодий ўсишнинг ва бозорнинг рақобатбардошлигини таъминлашнинг муҳим омилига айланди. Бу эса ўз навбатида, барча

жабҳаларда инновациялар соҳасидаги илғор илмий ишланмалар ва техник ютуқлардан самарали фойдаланишни ҳамда ҳозирги иқтисодий салоҳиятнинг рақобатбардошлигини мустаҳкамлашни талаб этмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда бугун кўплаб давлатлар томонидан илмий тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришга катта миқдорда инвестициялар йўналтирилмоқда.

Жаҳон иқтисодиёти инқирози шароитларида корхоналар ва илмий жамоаларга ажратилаётган маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш масаласи биринчи ўринга чиқади. Шу мақсадларда Европа Иттифоқи давлатларида ҳар йили “Европа инновациялар таблоси” (European Innovation Scoreboard – ЭИС) нашр этилади. Фаолият кўрсатувчилар муҳитини таҳлил қилиш усули асосида бир қатор Европа Иттифоқи давлатлари учун техник самарадорлик кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилган. Олинган натижалар асосида барча давлатлар 4 гуруҳга бирлаштирилган: инновацион лидер давлатлар; инновацион издошлар; мўътадил инноватор бўлган мамлакатлар; орқада қолган давлатлар.

Ушбу усул ёрдамида қуйидаги кўрсаткичлар таҳлил қилиб борилади:

- ЯИМнинг илмий интенсивлиги;
- бир миллион аҳолига тўғри келадиган олимлар сони;
- таълим соҳасига қилинган харажатлар, ЯИМга нисбатан %;
- патент олиш учун топширилган миллий аризалар сони;
- юқори технологияли экспорт, саноат экспортига нисбатан %;
- ахборот коммуникация технологиялари экспорти, жами экспортга нисбатан %.

АҚШ, Япония, Жанубий Корея ва Германия каби ривожланган давлатларда инновацион фаолиятни ривожлантиришга йўналтирилган харажатлар самарали фойдаланилади. Шу билан бир вақтда иқтисодиётнинг ўтиш давридаги давлатлар эса ушбу маблағлардан самарасиз фойдаланмоқда.

Умуман олганда, ҳозирги даврда инновацион иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини белгилайдиган ҳал қилувчи омил илмий тадқиқот ва принцип жиҳатидан янги маҳсулот турларини яратиш учун ишланмалар натижаларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган мамлакатнинг инновацион муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш, маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг янги технологияларини яратиш ва қўллаш ҳамда кейинчалик бозорда жорий этиш ва реализация қилишдир.

“Инновация” тушунчаси “ўзгариш” ва “ривожланиш” тушунчалари билан чамбарчас боғлиқдир. Муттасил янгиликларни яратиш якунда туганмас потенциал ўзгаришлар оқимини пайдо қилади. Реал ўзгаришлар эса барча янгиликларнинг фақатгина бир қисминигина сақлаб қолади. Шундай қилиб, инновациялар ёки янгилик киритиш деганда, нафақат янги технологияларни татбиқ қилиш ва янги маҳсулот ишлаб чиқариш, балки бизнесни ташкил этишдаги, фирмани бошқаришдаги, истеъмолчилар билан ўзаро муносабатлардаги ўзгаришлар ҳам тушунилади.

Адабиётларда “инновация” тушунчасини аниқлашда турлича ёндашувлар мавжуд: моҳияти ёки ички тузилишига қараб инновациялар технологик, ташкилий, маркетинг ва шу кабиларга ажратилади.

Америкалик профессор Ф. Котлер инновацияни оммавий ишлаб чиқаришга йўналтирилган ва бозорга чиқарилган, истеъмолчи томонидан мутлақо янги ёки қисман ноёб таркибли маҳсулот каби қабул қилинадиган ҳоя, маҳсулот ёки технология сифатида тушунтиради.

Иқтисодчи Й. Шумпетер 1900 йилларда биринчилардан бўлиб илмий истеъмолга “инновация” атамасини киритган олим ҳисобланади. У инновацияни тадбиркорликка асосланган ишлаб чиқариш омилларининг янги илмий-ташкилий мажмуаси сифатида изоҳлайди. Унинг концепцияси қуйидаги беш турдаги инновациядан иборат:

- муомалага янги маҳсулотни киритиш;
- янги ишлаб чиқариш усулларини жорий этиш;
- янги бозорларни очиш;
- хомашё ёки бошқа бошланғич бойликлар билан таъминловчи янги манбаларни ўзлаштириш;
- у ёки бу саноат тармоғи учун янги бозор тузилмаларини яратиш.

Шу ўринда дунёга машҳур инсонлардан бири “замонавий менежментнинг отаси” деб тан олинган П. Друкернинг инновация тўғрисидаги айрим фикрлари ҳам аҳамиятга моликдир.

П. Друкер “Эртанги кун – имконият” деган иборани тез-тез такрорлаб турган. У келажақдаги имкониятларни прогноз қилиш ва унга пул маблағларини сарфлай олиш қобилияти компаниянинг энг муҳим хусусиятларидан бири деб ҳисоблаган.

П. Друкернинг фикрича, фақатгина товарни яратишга ёки брендни кенгайтиришга йўналтирилган инновацион жараёнларга нисбатан умумқабул қилинган қарашлар масаланинг моҳиятини акс эттирмайди. У ҳақиқий инновация харидорларнинг истаклари кескин ўзгаришини талаб этади деб ҳисоблаган.

Друкер, агар сиз инновация нималигини билмасангиз, унда сиз бизнес билан шуғуллана олмайсиз, деган қатъий фикрга келган. “Starbucks” компанияси эса П. Друкер тасаввур қилган ҳақиқий инновация намунаси бўла олади. 1971 йилда биргина кафедан бошлаб, 2006 йилга келиб, “Starbucks” дунёнинг 37 мамлакатада 12 мингтагача савдо нуқталари эга бўлган йирик компанияга айланди. “Starbucks” истеъмолчига фақатгина одатдагидан хушхўр бўлган бир чашка кофе таклиф қилиш учунгина ташкил этилмаган эди. Бу кофе чакана савдосидаги эскича қараш эди. Компания раҳбариятида кенгроқ кўламдаги фикр пайдо бўлди: “Starbucks” кафе-сини одамлар ўз ҳаётидаги шиддатли суръатдан дам оладиган уй ҳисоблаган.

П. Друкернинг келажак авлодга қолдирган энг катта туҳфаси компания менежерлари ва ишчиларини келажакни қандай яратиш ва бошқаришни ўргатадиган ижодий меросидир. Питернинг инновацияга боғлиқ қуйидаги фикри жуда ҳам катта аҳамиятга эга: тадбиркор қуйидаги тўртта восита ёрдамида бойлик келтирувчи янги ресурсларни ярата олади:

1. Доимий равишдаги ўтмишдан воз кечишга ва инновация учун жой ажратишга қаратилган иш.
2. Имкониятларни доимий излаш.
3. Ушбу имкониятларни харидорлар учун қадрли қила олиш.
4. Ресурсларни стратегик жойлаштириш.

Иқтисодийни модернизациялаш ва диверсификация қилиш борасидаги туб ислохотларимиз амалга оширилиши саноат корхоналарининг иқтисодий, техник ва молиявий салоҳиятидан самарали фойдаланган ҳолда аҳоли турмуш даражасини оширишни талаб этади. Саноат корхоналарида самарадорликнинг ошиши бугунги кунда уларда инновацияларнинг қўлланилиши билан боғлиқ.

Инновация инсон тараққиётининг иқтисодий ривожланишига боғлиқ бўлган муҳим таркибий қисми бўлиб, у ишлаб чиқаришнинг моддий-техник ва технологик асосини ўзгартириб юбормоқда. Илм-фан бевосита ишлаб чиқаришнинг асосига айланиб,

унинг ривожланишини таъминловчи етакчи кучга айланди. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, уларнинг самарадорлигини ошириш инновацияларнинг асосини ташкил этади. Инновация янги технологик даражаларга эришиш учун ташланган қадам бўлиб, фан-техника тараққиёти ва саноатлашган иқтисодиётда муҳим ўрин тутди. Мамлакатимизда саноатни инновацион ривожлантириш бўйича қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, саноатни ривожлантириш бўйича турли дастурлар ишлаб чиқилиб, уларнинг асосида кўплаб лойиҳалар амалиётга татбиқ этилаётир.

Иқтисодиётимизнинг деярли барча тармоқлари модернизация қилиниб, амалда технологик жиҳатдан янгиланмоқда. Ана шундай ўзгаришлар айна пайтда унинг натижасида ялпи ички маҳсулот таркибида саноатнинг улуши ҳозирги вақтда 24,2 фоиздан 30 %га ортганлигини ташкил этмоқда. Бу кўрсаткич ўтган йилга, яъни 2017 йилга нисбатан 23,9 фоизга ортганлигини билдирмоқда”.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ноозиқ-овқат истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмларини кенгайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида ва бошқа қарорлари саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг маҳаллийлаштиришни янада ривожлантириш ва диверсификация қилиш, меҳнат унумдорлигини ўстиришни, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини изчил пасайтириш, саноат маҳсулотлари рақобатбардошлигини ошириш, энергия ва ресурсларни тежайдиган замонавий технологияларни жорий этиш, унумсиз сарф-харажатларни бартараф этиш ҳисобига саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини муттасил ошириб бориш, саноат корхоналарини мамлакатнинг барча минтақаларида жойлаштириш ва импорт ўрнини босадиган саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ошириб боришни кўзда тутди.

Шунингдек, мамлакатимизда саноатни ривожлантириш шу жиҳатдан муҳимки, мазкур тармоқ истеъмол бозорини шакллантириш ва уни тўлдириш, бозордаги зарур мувозанатни таъминлаш, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, бугунги кунда мамлакатимиз учун ниҳоятда муҳим бўлган бандлик ва аҳоли даромадларини ошириш каби муаммоларни самарали ҳал этишда етакчи тармоқ ҳисобланади.

17.3. Хўжалик юритувчи субъектларнинг инновация фаолияти зарурати ва уларда инновация стратегиясини шакллантириш

Ўзбекистон Республикасини инновацион ва илмий-техник ривожлантириш соҳасида жамият ва давлат ҳаётини ҳар томонлама ривожлантиришга, мамлакатнинг интеллектуал ва технологик салоҳиятини оширишга қаратилган ягона давлат сиёсатини амалга оширувчи давлат бошқаруви органи ҳисобланади.

Ўтган вақт давомида инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар асосида иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва ижтимоий соҳани жадал инновацион ривожлантиришни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги томонидан қуйидаги ишлар амалга оширилди:

1. Инновацион ғоялар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш, уларнинг янада ривожланишини таъминловчи норматив-ҳуқуқий базани яратиш доирасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир нечта Фармони ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг ҳам қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги ПФ-5308-сонли Фармони 3-банди ижросини таъминлаш мақсадида вазирлик томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Фан тўғрисида”ги ҳамда “Инновацион фаолият тўғрисида”ги қонунлари лойиҳалари ишлаб чиқилди. Мазкур қонунлар Олий Мажлис Қонунчилик палатасига тақдим этилди. Ўзбекистон Республикасининг “Фан тўғрисида”ги қонун лойиҳаси Олий Мажлис Қонунчилик палатасида биринчи ўқишдан сўнг қабул қилинди. Айти пайтда ушбу қонун лойиҳасини иккинчи ўқишга тайёрлаш ишлари амалга оширилмоқда.

2018 йилнинг март оyi бошида “Фан тўғрисида”ги қонун лойиҳасига Интерактив давлат хизматлари ягона порталидаги “Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини муҳокама қилиш” (regulation.gov.uz) веб-саҳифасига жойлаштирилди ва у фуқароларнинг жуда кенг муҳокама мавзусига айланди. Ушбу қонун лойиҳаси 2210 та изоҳ қолдирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси сифатида етакчи ўринни эгаллади.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармони билан 2019-2021 йилларда

Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегияси, уни амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси”, Ўзбекистон Республикасини 2030 йилгача инновацион ривожлантиришнинг мақсадли кўрсаткичлари тасдиқланди.

Стратегиянинг бош мақсади этиб мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилиги даражасини ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгиловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш белгиланган.

Стратегияда белгиланган асосий вазифалардан бири сифатида Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилгача Глобал инновацион индекс рейтинги бўйича жаҳоннинг 50 та илғор мамлакати қаторига киришига эришишдир.

3. Инновацион ривожланиш ва новаторлик ғояларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан ҳозирги кунга қадар 21 нафар ёш олимларнинг хориж мамлакатларига илмий стажировкалари ташкиллаштирилди. Жалб қилинган хорижий юқори малакали олим ва мутахассисларнинг харажатларини молиялаштиришга 17,0 минг АҚШ доллари ҳамда 70 млн. сўм миқдорида маблағ йўналтирилди. Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондига 117 турдаги жами 158,1 млн. сўмлик (20,1 минг АҚШ доллари) ноёб қўлёзма ва тарихий манбалар мазкур қўлёзма эгалари – жисмоний шахслардан харид қилинди. 2018 йил 20 августда ёш олимлар учун қисқа муддатли илмий стажировкаларга юбориш мақсадида танлов эълон қилинди, 8 нафар ёш олим танловдан муваффақиятли ўтди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 апрелдаги ПҚ-3674-сонли қарорига мувофиқ, “Юқори технологиялар ўқув-экспериментал маркази” давлат корхонаси инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузуридаги давлат илмий муассасаси шаклидаги илғор технологиялар марказига айлантирилди. Илмий ва инновацион лойиҳаларини тижоратлаштиришни қўллаб-қувватлаш мақсадида илғор технологиялар маркази базасида инновацион старт-ап акселератори ва инкубатор ташкил этилиб, фаолият кўрсатмоқда. Ҳозирги кунда 25 старт-ап жамоалар ўз фаолиятини бошлаш учун учун махсус ўқув тренингларидан ўтмоқда. Ҳозирги вақтда марказда жами 2,7 млрд. сўмлик 18 та лойиҳа (фундаментал, амалий, инновацион ва ёш олимлар) амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 6 апрелдаги 276-сонли қарори билан Инновацион ишланмаларни татбиқ этишнинг илмий-амалий маркази ташкил этилди. Унинг асосий вазифалари сирасига инновацион интеллектуал муҳит шакллантириш ва янги билимлар пайдо бўлиши ҳам киради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 17 апрелдаги ПФ-5418-сонли Фармонига мувофиқ, Ёўза уруғчилиги республика маркази ва Бошоқли дон экинлари уруғчилиги республика маркази негизда Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида Уруғчиликни ривожлантириш маркази ташкил этилди. 2018 йил июнидан бошлаб Марказда экспортбоп экин уруғлари тўғрисида статистик маълумотлар юритиш ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 11 сентябрдаги 721-сонли “Инновацион фаолиятни янада қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги қарорига кўра, “Яшнобод инновацион технопарки дирекцияси” давлат унитар корхонаси Тошкент шаҳар ҳокимлиги тасарруфидан чиқарилиб, Инновацион ривожланиш вазирлиги тузилмасига ўтказилди.

Фарғона шаҳрида давлат унитар корхонаси шаклида Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида “Ёшлар инновация маркази” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 17 октябрдаги 832-сонли қарори билан ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 25 октябрдаги 865-сонли қарори билан Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида юридик шахс мақомига эга бўлган Халқаро молекуляр аллергология маркази ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 майдаги ПҚ-3697-сонли “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан Тошкент шаҳри, Андижон, Фарғона, Наманган, Жиззах вилоятларида инновацион лойиҳалар – старт-аппларни ишлаб чиқиш, синовдан ўтказиш ва ўзлаштириш, инновацион фаолият натижаларини трансфер қилиш ва тижоратлаштиришни амалга оширувчи инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар марказлари ташкил этилди.

Давлат-хусусий шерикчилик асосида Инновацион ривожланиш вазирлиги билан ҳамкорликда ўз фаолиятини бошлаган Наманган шаҳридаги “Инновация маркази” шаҳар марказида жойлашган бўлиб, белгиланган талабларга жавоб берадиган моддий-техник базага эга ҳамда ҳозирги кунда ушбу марказда 10 дан ортиқ ходим фаолият олиб бормоқда.

Хоразм вилояти ҳокимлиги ҳузуридаги ҳудудий инновация фаолияти ва технологияларни трансфер қилиш маркази “Хоразм вилояти ва Хива шаҳрининг туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш ва уни янада ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш” мавзусида амалий илмий техник тадқиқотлар лойиҳасини бажармоқда.

Республика ҳудудларида фаолият юритаётган ўқув муассасаларидаги интернетга уланиш ҳамда ўқув, ахборот, таълим ва замонавий онлайн дарслик ва маълумотларни олиш бўйича мавжуд муаммони ҳал қилиш мақсадида “Интернет Қ-Бох” лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Мазкур лойиҳа жорий этиладиган Сурхондарё вилоятида 100 та мактаб белгилаб олинди. Мосламаларга жойлаштириладиган контент Халқ таълими вазирлиги мультимедиа маркази томонидан тақдим этилди.

Қ-Бох мосламаларини харид қилиш ва етказиб бериш мақсадида 2018 йил 28 сентябрда “Realan computer products limited” компанияси билан тузилган шартномага кўра, Инновацион ривожланиш ва новаторлик ғояларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси томонидан 2 октябрь куни 83244,60 АҚШ доллари миқдорида олдиндан дастлабки тўлов амалга оширилди.

2018 йил 7 майдаги ПҚ-3698-сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларига инновацияларни жорий этиш механизмларини такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига асосан илмий-тадқиқот муассасаларининг 36 нафар илм-фан бўйича директор ўринбосарлари ҳамда олий таълим муассасаларининг 78 нафар илмий ишлар бўйича проректорлари, илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректорлар лавозимига тайинланди.

Олий таълим муассасалари тузилмасида инновацион жамғармалар ва илмий-инновацион ишланмаларни тижоратлаштириш бўйича бўлинмалар ташкил этилди. Жамғармаларда айни пайтда 3,8 млрд. сўмдан ортиқ маблағ (тўлов-контракт маблағларининг 5 фоиздан кам бўлмаган миқдори ҳамда инновацион маҳсулотларни тижоратлаштириш ҳисобига) шакллантирилди.

Профессор-ўқитувчилар ва докторантларни малака ошириш, стажировка ўташлари, конференцияларда иштирок этишлари бўйича жалб этилган хорижий инвестициялар 47,4 минг АҚШ долларини ташкил этади.

Вазирлик иштирокида 7 та илмий-тадқиқот институтларига 26,1 млн. АҚШ доллари миқдорида хорижий инвестициялар киритилди. Бундан ташқари ҳозирги кунда 67 та олий таълим муассасаларига жами 14,7 млн. АҚШ долларида зиёд хорижий инвестициялар жалб қилинди.

Вазирлик ташаббуси билан 2018/19-ўқув йилининг бошида синов тариқасида Тошкент Давлат стоматология институтида QR Book лойиҳасини ишга туширди. Мазкур лойиҳа тез орада бошқа олий таълим муассасаларида ҳам татбиқ этилиши режалаштирилган.

Профессор-ўқитувчилар ва докторантларни малака ошириш, стажировка ўташлари, конференцияларда иштирок этишлари бўйича жалб этилган хорижий инвестициялар 47,4 минг АҚШ долларини ташкил этади.

Ёш авлоднинг ижодий ғоялари ва ишланмаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ҳамда иқтидорли ёшларга қулай шароитлар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан физика-математика, астрономия ва информатика фанларига ихтисослаштирилган Мирзо Улуғбек номидаги ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарори билан ёш биологлар ва кимёгарлар тайёрлашга ихтисослаштирилган Абу Али ибн Сино номидаги мактаб интернатлари ташкил этилди.

Соғлиқни сақлаш соҳасида касалликларни барвақт аниқлаш ва профилактика қилиш, ўз вақтида ва самарали даволашга имкон берувчи илғор технологияларни кенг жорий этиш, шунингдек, жамиятда соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва соғлом авлодни тарбиялашга қаратилган комплекс тизимни яратиш мақсадида Тошкентда Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳамкорлигида Доктор Максудова инновацион клиникаси очилди ва меморандум имзоланди. Қорақалпоғистон Республикаси Беруний туманида ҳам инновацион клиникалардан бири 2019 йил учинчи чорагида очилиши режалаштирилган.

Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳамда Вена тиббиёт университети (Австрия) ҳамкорлигида юртимизда биринчи марта Тошкент шаҳрида иккита энг сўнгги авлод ВППС 2010 чанг қопқонлари

ўрнатилди. Энди пойтахтимиз аҳолисида мавсумий аллергияларни назоратга олиш имконияти пайдо бўлди. Тошкент шаҳрининг икки нуқтасига мазкур чанг қопқонлари – аэробиологик мониторинг станциялари ўсимлик чанглари ва бошқа манбалар орқали пайдо бўладиган чанглارга нисбатан аллергияни назорат қилиш имконини беради.

Халқаро инновацион ғоялар ҳафталигида тақдироти ўтказилган инновацион ишланмалар қаторида МАДХ (Австрия) илмий-тадқиқот компанияси томонидан намоиш этилган аллергия диагностикасининг замонавий тизими – АЛЕХ тести ҳам бўлиб, унинг ёрдамида аллергияга мойилликни қондан аллергия ривожланишининг 282 та потенциал триггер факторини бир марталик текширув натижасида аниқлаш имконини беради. Ярмарканинг биринчи кунда 25 нафар кўнгилли респондентлар Ўзбекистонда биринчи марта қўлланилаётган замонавий тестдан ўтиш ва саломатлигига доир маълумотларни олиш имконига эга бўлишди.

Аграр соҳага инновацион ғоялар, ишланма ва технологияларни жорий этиб, қишлоқ хўжалиги экинларининг янги селекция навларини яратиш мақсадида Халқаро-уруғчилик Федерацияси ва бошқа уруғчилик ассоциациялари билан алоқалар ўрнатилди. Ушбу тажрибадан келиб чиқиб, Бухоро, Қашқадарё, Наманган, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида ҳам уруғчилик кластерларини ташкил этиш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Мазкур мақсадларни амалга ошириш учун ҳар бир кластерга 10 млн. АҚШ долларида жами 60 млн. АҚШ доллари ажратилмоқда. Туркиянинг “Агробест” ва Япониянинг “Musashina Seed Co., Ltd.” компаниялари билан ҳамкорликда уруғчилик кластерларини тузишга келишилмоқда.

Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 12 сентябрдаги 723-сонли қарорига асосан Инновацион ривожланиш вазирлиги ташаббуси билан Андижон вилояти Марҳамат туманида янги турдаги юқори оқсилли омихта ем ишлаб чиқаришнинг инновацион технологияларини жорий этиш, доривор ўсимликлар ўстириш учун плантациялар ташкил этиш ва қурилиш материаллари учун тез ўсувчи дарахтларнинг янги турлари(павлония)ни кўпайтириш, фармацевтика саноати учун биологик фаол қўшимчалар олишга қаратилган доривор ўсимликларни қайта ишлаш, қайта тикланувчи энергия манбалари, биогаз ускуналари, сув чиқариш мосламаларини яратиш каби вазифаларни бажаришга ихтисослашган, шунингдек,

фермерларни қишлоқ хўжалиги соҳасидаги инновацион технологиялар билан таништиришга мўлжалланган маслаҳат пунктларини ўз ичига олган Инновацион полигон ташкил этилади.

Давлат-хусусий шерикчилик асосида “Қўқон кластер” ва “Қарши-кластер” уруғчилик корхоналарини ташкил этиш бўйича Вазирлар Маҳкамасининг қарори лойиҳалари тайёрланди. Маҳаллий инвесторлар “Сидбад” МЧЖ ва “Камол Султон” ф/х томонидан мазкур лойиҳалар учун 2,5 млн. АҚШ долларида инвестиция киритиш кўзда тутилган.

Давлат илмий-техник дастурлари доирасида 2019-2021 йилларга мўлжалланган амалий илмий-техник лойиҳалар ва инновацион ишланмалар иқтисодиёт тармоқ ва соҳаларини инновацион ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва вазифаларидан келиб чиқиб, хорижий тажрибаларни эътиборга олган ҳолда босқичма-босқич шакллантирилиб, грантлар доимий равишда эълон қилинмоқда.

Республика иқтисодиёти тармоқ ва соҳаларини инновацион ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва вазифалари асосида долзарб тематик тадқиқотлар бўйича илмий-тадқиқот грантлари танловлари эълон қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 октябрдаги ПҚ-3975-сонли қарори билан Орол денгизининг қуриб қолган қисмидаги шўрланган ерларда илмий тадқиқот ва амалий ишлар кўламини кенгайтириш, экотизимни яхшилаш ҳамда муносиб ҳаёт фаолиятини таъминлаш, тадқиқотлар ва инновацияларнинг илғор тажрибаларини жорий этиш мақсадида Ислом тараққиёт банки ва Шўрланиш шароитида биодехқончилик халқаро марказининг (ИСБА) илмий-техник кўмагида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Оролбўйи халқаро инновация маркази ҳамда Оролбўйида инновацияларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилди.

“Яшнобод” инновацион технопарки тузилмасида илмий ва инновацион лойиҳаларни тижоратлаштиришни қўллаб-қувватлаш учун бизнес инкубатор ташкил этилади.

Инновацион технопарк тузилмасида илмий ва инновацион лойиҳаларни тижоратлаштиришни қўллаб-қувватлаш учун бизнес-инкубатор ташкил этилди. Ҳозирги кунда технопаркда 7 нафар резидент фаолият юритиб, улар томонидан 33 та янги иш ўрни яратилди ҳамда 11 млн. АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди.

Инновацион ғоялар ҳафталигида “Яшнобод” инновацион технопарки ҳам фаол иштирок этди. Хусусан, технопаркнинг 7 та резиденти намойиш этган “ISR”нинг роботи, “City light”нинг ёруғлик тарқатувчи маҳсулоти ва “Green sode”нинг 3Д принтери ярмарка иштирокчилари томонидан юқори баҳоланди.

Хоразм вилоятининг илмий салоҳияти ва саноат ривожланиши кўрсаткичлари бошқа ҳудудлар билан таққослаганда, энг паст бўлганлигини инобатга олиб, ягона инновацион муҳитни яратиш, инновацион ишланмаларнинг тезкор ва амалий бажарилиши учун шарт-шароитлар яратиш учун Хоразм вилоятида иқтисодий ривожланишга туртки бериш мақсадида инновацион технопаркни яратиш таклиф этилади. Технопаркда қуйидаги йўналишлар мавжуд бўлади: кимёвий технология; биотехнология; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш; ахборот технологиялари; технологик ишлаб чиқариш; робототехника ва электротехника.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 августдаги ПҚ-3899-сонли қарори билан Илмий ва илмий-техник фаолият натижаларини тижоратлаштириш Президент жамғармаси Инновацион ривожланиш вазирлиги ҳузурида тузилди.

Илмий ва илмий-техник ишланмаларини ўрганиш ва тижоратлаштиришнинг норматив-ҳуқуқий базасини яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги ПҚ-3855-сонли қарорига мувофиқ, тасдиқланган 43 та ишланманинг тижоратлаштирилиши билан боғлиқ барча масалаларга Фанлар Академиясининг 15 та илмий текшириш институтлари ва 6 та тижорат банклари жалб этилди. Тасдиқланган “Йўл харитаси”га мувофиқ 18 та лойиҳа бўйича инновацион компаниялар очилди, 9 та лойиҳа бўйича лицензия шартномаси имзоланди.

Халқаро инновацион ҳафталик давомида Инновацион ривожланиш вазирлиги ва хорижий компаниялар ўртасида инвестицион ҳамкорлик бўйича қуйидаги мазмундаги 6 такелишув имзоланди:

1. “Technology Group of America LLC” (АҚШ) инвестицион компанияси – масофавий таълим, қишлоқ хўжалиги, уруғчилик, биологик ўғитлар ишлаб чиқариш, қазилма бойликлар қазииш – 100 млн. АҚШ доллари.
2. UdacityX МООС (АҚШ) компанияси – масофавий таълимга ихтисослашган “Келажак Университети” очииш – 40,0 млн. АҚШ доллари.

3. “Воронежсельмаш” (Россия Федерацияси) компанияси – уруғчилик кластерларини ривожлантириш – 35,0 млн. АҚШ доллари.
4. “ТН. Со. Ltd.” (Корея Республикаси) компанияси – электр, газ, сув ҳисоблагичлари ва газ тақсимловчи мослама ишлаб чиқариш – 15,0 млн. АҚШ доллари.
5. Қишлоқ хўжалиги технологиялари тарқатиш билан шуғулланувчи “Хунг Ли” МЧЖ (Хитой) – уруғчилик кластери ташкил қилиш – 10,0 млн. АҚШ доллари.
6. ТОО “Арма ЛТД” (Қозоғистон) компанияси – уруғчилик кластерларини шакллантириш – 5 млн. АҚШ доллари.

Вазирлик ва маҳаллий тадбиркорлар – ишлаб чиқарувчилар томонидан уруғчилик кластерларини ташкил қилишнинг ўзига 16,0 млн. АҚШ долларилик 5 та келишув имзоланди. Уруғчилик соҳасини ривожлантириш йўлидаги бу келишувларни молиялаштиришда мамлакатимизнинг тижорат банклари кредит маблағлари ҳам жалб этилади.

Айни пайтда инновациялар ҳафталиги давомида хорижий ва маҳаллий ҳамкорлар билан жами 221 млн. АҚШ доллари миқдорида инвестиция киритиш бўйича битимлар ва 2,1 млрд. сўм миқдорида олди-сотди шартномалари имзоланди.

2018 йил 13 сентябрда Беларусь Республикаси, 1 октябрда Ҳиндистон Ҳукуматлари билан фан, техника ва инновациялар соҳасида ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланди.

“INNOWEEK” давомида Инновацион ривожланиш вазирлиги ва манфаатдор ҳамкор хорижий ташкилотлар, компаниялар ўртасида 30 дан ортиқ ўзаро англашув битимлари ва ҳужжатлари имзоланди. Хусусан, Инновацион ривожланиш вазирлиги ва БМТ Тараққиёт дастурининг Ўзбекистон Республикасидаги Доимий вакиллиги ўртасида давлат бошқарувида инновацияларни тадқиқ қилувчи Инновациялар лабораториясини ташкил этиш тўғрисида англашув меморандуми имзоланди. Лабораторияни ташкил қилиш ва унинг фаолиятини молиялаштириш учун БМТ Тараққиёт дастури томонидан 400 минг АҚШ доллари миқдорида маблағ йўналтириш назарда тутилган.

Cambridge Инновацион Парк Чина Сентер билан таълим, ахборот технологиялари, тиббиёт, энергетика, саноат, қишлоқ хўжалиги ва коммунал хўжалиги соҳаларида ҳамкорликни назарда тутган ўзаро англашув тўғрисида меморандум имзоланди. Мемо-

рандумга мувофиқ, Хитой тарафи Хитойда мавжуд 6 та технопарк уланган Cambridge инновацион паркига Ўзбекистонда очиладиган инновацион марказлар уланишига амалий қўмаклашади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 апрелдаги ПҚ-3682-сонли “Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ижросини таъминлаш, республикамизда инновацион тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, инновация соҳасига хорижий ва маҳаллий инвестицияларни жалб қилиш, олимларимизнинг илмий натижаларини тижоратлаштириш, ёшларнинг илм-фан ва ихтирочиликка бўлган қизиқишларини орттириш мақсадларида 2018 йилнинг 23-26 октябрь кунлари Тошкент шаҳридаги “Ўзэкспомарказ” мажмуасида чет эл илмий-инновацион марказлари, инвестицион жамғармалари, технологик агентликлари, технопарклари ва бизнес инкубаторларининг фаол иштирокида “INNOWEEK” Халқаро инновацион ғоялар ҳафталиги бўлиб ўтди.

“INNOWEEK” ҳафталиги Халқаро инновациялар ярмаркаси, Халқаро инновацион-инвестицион форум ҳамда Халқаро робототехника мусобақаси – “International Robotiss Challenge” каби муҳим тадбирлар асосида ташкил этилди.

Мазкур ҳафталикда 20 дан ортиқ хорижий давлатлардан олимлар, мутахассислар, экспертлар, инвесторлар, тадбиркорлар ва дипломатлар иштирок этдилар. Ҳафталикка ташриф буюрганларнинг умумий сони 5278 тани ташкил этди.

Халқаро инновациялар ярмаркасини ташкил қилиш тизимининг биринчи “Ташаббускор бизнес” блоки Ўзбекистонда фаолият юритадиган интеллектдан фойдаланган ҳолда юқори технологияли маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган “ВРОниси”, “Девисер”, “Инт-Теч”, “Наззар”, “Нефтгаз инновация” МЧЖ каби маҳаллий компаниялар томонидан ишлаб чиқилган ноу-хау маҳсулотлари намойиш қилинди.

Инновация ҳафталигида ёшлар ўртасида ижодий таффакур ва яратувчанлик қobiliятини ривожлантириш ҳамда Ўзбекистонга хориж мамлакатларидан иқтидорли ёшларни кенг жалб қилиш мақсадида республикамиз тарихида илк бор “International Robotiss Challenge” халқаро робототехника мусобақаси ташкиллаштирилиб, унда умумий ҳисобда 64 та жамоа, шундан 40 та маҳаллий ва бешта хорижий мамлакатдан ташриф буюрган 24 та жамоа қатнашди.

Йил давомида вазирлик ташаббуси билан инновацион тараққиёт йўлида қилинаётган меҳнатни муносиб тақдирлаш учун бир қатор танловлар жорий этилди.

17.4. Инновацион молиялаштиришда венчурли молиялаштиришнинг ўрни ва аҳамияти

Янги корхоналар учун, айниқса, инновацион фаолият билан шуғулланиб келадиган корхоналар учун, кредитлар ва давлат бюджети маблағларини жалб қилиш имконияти чегараланган, қимматли коғозлар бозори ҳали яхши ривожланмаган даврда янги инновацион корхоналар учун ташқи манбаларнинг энг қулайи – венчурли молиялаштиришдир, аммо бу усулда корхона эгаси ўзгариш хатари ҳам мавжуд.

Жаҳон амалиётида инновацион лойиҳаларни ва корхоналарни молиялаштириш усули, ўз хусусиятларига ва инфратузилмасига эга бўлган венчур капитали бозори яратилган. Айнан венчур капитали ғарб мамлакатларида инновацион лойиҳаларни инвестициялаш жараёнидаги, ички манбалар чегараланган вазиятда ва бошқа ташқи манбалар қўллаш имконияти йўқлигида илмий янгиликларнинг молиявий негизи бўлиб хизмат қилди.

Венчур капитали ёки венчурли молиялаштириш атамалари инглизча “venture” сўзидан олинган бўлиб, “юқори рискли янги корхона, фаолият тури” маъносини англатади. Венчурли корхона деб, кичик 3-5та юқори малакали мутахассислардан (олимлар, кашфиётчилар ва менежерлардан) иборат илмий изланиш корхонаси тушунилади. Венчурли инвестор сифатида ушбу кичик венчур корхонасини акциядорлик капиталига (акцияларни сотиб олиш йўли билан ёки инвестицион кредит бериш орқали) ўз инвестицияларини узоқ муддатга, келажакда юқори даромад олиш мақсадида киритадиган инвесторлар тушунилади. Улар махсус венчур фондлари, йирик корпорациялар, банклар ёки ўз жамғармаларига эга бўлган жисмоний шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Венчур лойиҳалари, асосан, юқори технологик тармоқларни ривожлантиришга қаратилган бўлиб (компьютер технологиялари, телекоммуникация ва алоқа соҳалари, био- ва нанотехнологиялар, энергетика, фармацевтика ва бошқа тармоқлар), янги технологияларни, инновацион лойиҳаларни жорий этиш фаолияти сифатида ҳам талқин этилади.

Мамлакатимиз иқтисодчи-олимларидан А. Узоқов ва бошқа ҳаммуаллифлар томонидан тайёрланган ўқув қўлланмада венчурли молиялаштиришга қуйидаги таъриф бериб ўтилган: “Венчурли молиялаштириш молиялаштиришнинг шундай турики, бунда венчур капитали эгалари ва компания эгалари юқори рискли (хатарли) ва юқори даромадли лойиҳаларни амалга ошириш бўйича ҳамкорлик қиладилар. Бу ҳолатда лойиҳанинг хатари ташқи ҳолат (бошқарувнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги, бозор инфратузилмасининг ривожланмаганлиги кабилар) билан эмас, балки янги технологиянинг режалаштирилаётган маҳсулотни ишлаб чиқара олиш қобилияти ва бозорда бу маҳсулотни тан олинishi билан боғлиқ бўлади”.

Шундай қилиб, венчурли молиялаштириш акцияларга эгалик қилиш шаклида ёки инвестицион кредит бериш орқали инновацион лойиҳани инвестициялаб, маълум корхонани молиявий қўллаб-қувватлашда, бошқа манбалардан фойдаланиш мумкин бўлмаган шароитда инновацияларга ҳаётийлик бахш этадиган молиялаштириш усулидир.

Венчурли инвестор ўз маблағларини фонд биржасида акциялари эркин савдода бўлган корхоналарга эмас, балки барча акциялар маълум юридик ва жисмоний шахслар ўртасида тақсимланган корхоналарга киритишни афзал кўради. Маблағ беғараз ва фоизсиз берилади, ундан ташқари банк кредитлари каби таъминот талаб қилинмайди (таъминот сифатида венчур инвесторнинг қўлида фақат сотиб олинган акциялар бўлади). Берилган маблағлар шартнома муддати тугагунча венчур фирмасидан қайтариб олинмайди. Лойиҳа муваффақиятли бўлган ҳолда компания юқори даромад олади ва уни акциядорлар ва инвесторлар ўртасида бўлишади. Олинадиган даромад эса акция даромадининг тақсимоти каби бўлади ва инвесторларнинг улуши 80 %гача келишиб олинади.

Инвесторларнинг мақсади корхона бошқарувини эгаллаш эмас, шунинг учун акцияларнинг аксарият қисми кичик корхона раҳбариятида қолади, венчурли инвестор эса ушбу инновацияларни яратиш ва амалиётга татбиқ этиш жараёнида фаол қатнашади ва таъсисчи сифатида фойда улушини олади. Кейинчалик, инвестиция лойиҳаси амалга оширилгач, инвестор ўзига тегишли акцияларни фонд биржасида ёки корхона раҳбариятига олган нардан юқорирок нархга сотади (чунки корхонанинг умумий қиймати ушбу даврга қадар ошган бўлади) ва шу тариқа “ўйиндан” чиқади.

Венчур молиялаштиришнинг асосий афзаллиги ўртача даромадлилик даражасининг юқорилиги бўлиб, мамлакат иқтисодиёти бўйича кўриладиган даромаддан 2-3 баробар кўп миқдорни ташкил этади. Масалан, АҚШ иқтисодиёти бўйича 20 асрнинг охириги ўн йиллигида ўртача даромад даражаси 8 % бўлса, венчур компанияларининг даромадлилик даражаси ўртача 20 %ни ташкил этган.

Шундай қилиб, инвестиция лойиҳаларини венчур капитали ҳисобига молиялаштиришнинг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- инвестиция лойиҳасининг дастлабки босқичидан бошлаб ноаниқлик ва риск даражасининг юқорилиги;
- венчур капитали эгалари фоиз ва таъминот шартларини қўймайдилар ва узоқ муддатга тўғридан-тўғри акциядорлик капиталига инвестициялар киритадилар;
- инвестициялар юқори илмий-технологик лойиҳаларга киририлиши ва даромадлилигига қараб сармоялар тармоқлараро тақсимланиши.

Масалан, АҚШда 1980 йилларда ҳисоблагич техникасига венчур капиталини 26 % сарфланган бўлса, 1990 йилларда бу кўрсаткич 43 %ни ташкил этди, энергетика соҳасида эса аксинча, энергия манбаларига нархлар тушгани сабабли венчур инвестициялар ҳажми ушбу даврда 20 %дан 2 %гача қисқарди. Венчурли инвесторлар фақат маблағ ажратиш билан чегараланиб қолмайдилар, улар корхона бошқарувида фаол қатнашиб, ўз тажрибалари, малакалари, бизнес ҳамкорлари билан ёрдам бериб, керагича имкониятлар яратиб, венчур кичик корхонасига “илм – ишлаб чиқариш” жараёнидаги барча шароитларни яратиб беради.

17.1-жадвал

Венчурли молиялаштиришнинг оқибатлари

№	Кўрсаткичлар	фоизда
1.	Капитални тўлиқ йўқотиш	15 %
2.	Зарар кўриш	25 %
3.	Ўртача фойда кўриш	30 %
4.	Юқори даромадга эга бўлиш	30

18.1-жадвалдан кўриниб турганидек, венчурли молиялаштиришнинг инвесторлар учун оқибатлари доим ҳам юқори даро-

мадларга олиб келавермайди. Инвестиция киритилган лойиҳаларни 15 % да турли сабабларга, рискларга кўра инвестор ўз маблағларини тўлиқ йўқотади, 25 % лойиҳаларда қоплаш муддати чўзилиб кетиб, инвестор зарар кўриши мумкин, лойиҳаларни 30 %да кутилган даромад миллий иқтисодиётда олинadиган ўртача даромад даражасига тенг келади ва инновацион лойиҳаларни 30 %да юқори даромад олиб келади (киритилган инвестициялардан 2-10 баробар кўпроқ фойда олинади). Лекин шуни айтиш лозимки, махсус венчур жамғармаларида 30 % лойиҳалардан олинadиган фойданинг юқори даражаси қолган лойиҳалардан кўрилган зарарни қоплаб кетиб, келгусида бошқа лойиҳаларни молиялаштириш учун захира фонди ташкил қилишга ҳам имконият яратади.

Зарарларнинг олдини олиш мақсадида венчур жамғармалари венчур капитали ҳисобига молиялаштириладиган лойиҳаларни таҳлил қилиб, ўрганиб, ичидан энг ишончлисини танлаб олади ҳамда бир вақтнинг ўзида амалга ошириш даври фарқланадиган бир нечта инновацион лойиҳаларга инвестиция киритади.

Таҳлилларга асосан Европа мамлакатларида 90 йилларнинг охирида венчур капитали ҳисобига 100 млрд. АҚШ долларидан ортиқ миқдорда инвестиция лойиҳалари молиялаштирилган, лекин 21 асрнинг бошида венчур капитали ҳажми Европада кескин пасайиб, 2009-2010 йилларда қарийб 20 млрд. АҚШ доллари суммасига венчур лойиҳалари молиялаштирилган. АҚШда эса аксинча, 90 йилларда 10 млрд. АҚШ долларига ҳам тенг бўлмаган инвестициялар ҳажми 2000-2008 йиллар мобайнида кескин кўтарилган ва 2007 йилда 110 млрд. АҚШ долларини ҳосил қилган, аммо жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози барча соҳалар каби АҚШ венчур капитали бозорига ҳам салбий таъсирини кўрсатган ва инвестициялар ҳажми пасайишига сабаб бўлган.

Умумий қилиб айтганда, инвестиция лойиҳаларини венчур капитали ҳисобига молиялаштириш – юқори технологик тармоқлардаги корхоналарнинг оёққа туриши, ривожланиши ва инновацион маҳсулоти билан танилишини таъминлайдиган инвестициялашнинг ноанъанавий юқори рискли тури.

Венчури молиялаштиришни қўллаш оқибатида ривожланган давлатлар бир қанча макроиқтисодий ютуқларга эришди, хусусан:

- инвесторлар риск даражаси баландлигига қарамай, инвестициялаш тўғрисида қарорлар қабул қилишлари иқтисодиётда молиявий ресурсларнинг самарали тақсимланишига олиб келди;

- янги инновацион корхоналар яратилиши юқори технологик тармоқларни ривожлантиришга, мамлакат рақобатбардошлигини оширишга замин яратади;
- янги иш ўринлари яратилиши, айниқса, юқори интеллектуал бойлик эгалари янги инновацион соҳаларда салоҳиятларини намоён этишга молиявий имкониятлар барпо этилади;
- мамлакатда даромаднинг ўртача даражаси ўсиши, чунки венчурли молиялаштиришда у нисбатан баланд бўлади ва ҳоказо. Инновацион маҳсулотни яратиш бир нечта фазада амалга оширилади, ҳар бир босқич ўз хусусиятлари ва турли риск даражасига эга, ундан ташқари турли ҳажмдаги венчур капиталига эҳтиёж билдиради.

Венчур лойиҳасини амалга оширишда камида учта босқичда капиталга эҳтиёж сезилади:

1. Бошланғич босқич – ташкилий ишлар ва корхонани ташкил этиш тадбирлари, маркетинг изланишлари, лойиҳа-қидирув ва илмий текшириш ишлари, бизнес-режани асослаш ва шу каби лойиҳаолди тадбирлари учун.
2. Ўрта босқич ривожланиш босқичи бўлиб, лойиҳани амалга ошириш, илмий натижаларни амалиётда қўллаш, биринчи маҳсулот намуналарини ишлаб чиқишдан нормал ишлаб чиқариш ва истеъмол фаолиятига ўтиш учун.
3. Охириги босқич – инновацион маҳсулотнинг оммавий ишлаб чиқарилишини ташкил этиш, корхона акцияларининг биржада эркин муомала учун эмиссия қилиниши, ишлаб чиқариш кўрсаткичларини мустаҳкамлаш учун маблағ талаб қилинади.

Старт венчур инвестициялари венчурли молиялаштиришнинг энг хатарли тури бўлиб, бу босқичда венчур капитали катта ҳажмда керак бўлмаса-да, айнан шу биринчи босқичда капитал қайтмаслик эҳтимоли баланд деб ҳисобланади, чунки бу босқичда инновацион ишлаб чиқарувчи корхона расмийлаштирилади, илмий ғояни ривожлантиришга, илмий тадқиқот изланишларига венчур капитали керак бўлади. Старт венчур инвестициялари икки турда бўлади:

- старт олди молиялаштириш (“seed” – экиш босқичи) – инновацион ғоя мавжуд, лекин корхона ҳам, лойиҳа ҳам тузилмаган ва уларга сармоя керак;
- старт-ап молиялаштириш (start up) – яқинда ташкил этилган корхона, аммо лойиҳани амалга оширишга маблағ етарлича эмас.

Махсус венчур фондлар томонидан ушбу иккита венчурли молиялаштириш турига (старт олди ва старт-ап инвестициялари) риск даражаси баланд бўлгани учун кўп капитал ажратилмайди – АҚШда умумий венчур капитал ҳажмидан ўртача 20-25 %, Жану-би-шарқий Осиёда 10-12 %, Россияда 10 %га яқин.

Старт молиялаштиришнинг оқибатида инновацион маҳсулотнинг биринчи намунасини яратишга имконият бўлади ва ушбу намуна асосида бозор талабини, истеъмолчилар реакциясини ўрганиш мумкин.

Ривожланишни венчурли молиялаштириш инновацион маҳсулотнинг биринчи намунаси яратилиш давридан уни оммавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш, корхона зарарсизлик нуқтаси даражасини эгаллаш давригача бўлган молиялаштириш туридир. Ушбу венчурли молиялаштириш турида ҳам иккита босқични ажратиш мумкин, яъни:

- дастлабки босқични молиялаштириш – оммавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш;
- кечки босқични (later stage) молиялаштириш – ишлаб чиқариш ташкил этилган ва уни кенгайтириш салоҳияти мавжуд бўлган ҳолда венчур капиталини киритиш.

Ушбу венчурли молиялаштириш тури катта ҳажмда венчур капитали талаб этса-да, у кенг тарқалган бўлиб, унда ҳаттоки банклар ҳам иштирок этади. Маҳсулотнинг биринчи намунаси инвесторлар ишончини қозонишда катта аҳамиятга эга, кечки босқичга венчур капиталининг қарийб 40 %и йўналтирилар экан, бошланғич босқичларга эса (seed, start up, дастлабки босқичга) умумий ҳисобда – 17 % атропофида. Венчур капиталининг 43 %и кейинги венчурли молиялаштириш тури – кенгайтириш учун венчурли молиялаштиришга киритилар экан.

Кенгайтиришни венчурли молиялаштириш – ишлаб чиқариш йўлга қўйилганидан сўнг ҳам корхонада баъзи харажатлар пайдо бўлиши мумкин, масалан, янги қувватларнинг қурилиши билан боғлиқ, савдо тармоқларини ўрнатиш билан боғлиқ ва шу кабилар. Бу босқичда венчурли инвестицияларга эҳтиёж корхонанинг акциядорлик капитали умумий ҳажмидан ўртача 15- 25 %ини ташкил этади ва бу маблағларни ташқи манбалардан жалб этиш катта қийинчилик туғдирмайди, чунки бу босқичга қадар корхона тўлиқ шаклланиб, ишга тушиб, ўз маҳсулоти ва истеъмолчиларига эга бўлади, шунинг учун венчурли инвесторлар келгуси пул оқимларини ва кор-

хона қийматини аниқ ҳисоб-китоб қилиб, инвестиция киритиш тўғрисида асосланган қарорлар қабул қилишлари мумкин. Бу босқичнинг сўнггида венчурли инвесторлар режалаштирилган фойдани олиб, ушбу фаолият турини тарк этиш, бошқа лойиҳаларга инвестициялар киритиш тўғрисида қарорлар қабул қилишади.

17.2-жадвал

АҚШда венчурли молиялаштириш турлари бўйича инвестиция лойиҳаларига киритилган сармоялар ҳажми

№	Молиялаштириш босқичи	Фондлар сони, дона	Инвестицияларнинг умумий ҳажми, млн. АҚШ долл.
1	Старт олди (seed) 25 30,6	Старт олди (seed) 25 30,6	Старт олди (seed) 25 30,6
2	Старт (start up) 176 834.3	Старт (start up) 176 834.3	Старт (start up) 176 834.3
3	Дастлабки босқич	Дастлабки босқич	Дастлабки босқич
4	Кенгайтириш учун венчурли	Кенгайтириш учун венчурли	Кенгайтириш учун венчурли
5	Кечки босқич (later stage) 262 2455.6	Кечки босқич (later stage) 262 2455.6	Кечки босқич (later stage) 262 2455.6
6	Жами: 760 5625.3	Жами: 760 5625.3	Жами: 760 5625.3

Ундан ташқари венчурли молиялаштиришнинг яна бошқа турлари ҳам мавжуд, улардан:

- асосий молиялаштириш – банкротлик оstonасида турган корхоналарни молиялаштириш, соғломлаштириш тадбирларини ташкил этиш;
- ўриндош молиялаштириш – ташқи молиялаштириш манбаларининг бир қисмини корхонанинг ички (акциядорлик) капитали билан алмаштирмақ;
- корхонанинг қимматли қоғозлар бозорига чиқиш билан боғлиқ операцияларни молиялаштириши ва ҳоказо.

Таҳлилларга асосан АҚШда 2009 йил венчурли молиялаштириш турлари бўйича инвестиция лойиҳаларига киритилган сармоялар ҳажмини таҳлил қилса бўлади.

18.2-жадвал маълумотлари ҳам тасдиқлаб турганидек, қуйидаги хулосалар қилиш мумкин: энг ривожланган венчурли молиялаштиришнинг тури деб, кечки босқичларни молиялаштириш, ривожлантиришга қаратилган венчур капитали ҳисобланади. Бу,

албатта, инвесторлар учун рискларнинг нисбатан паст даражасига, номоддий активларга эга бўлиш билан боғлиқ харажатларга, корхонанинг салоҳиятини бу босқичда аниқ ҳисоблаш имконияти мавжудлигига боғлиқ.

Венчурли инвесторлар ўз сармояларини киритганларидан кейин 5-7 йил ўтгач, лойиҳа муваффақиятли амалга оширилса, улар бу бизнесдан “чиқиш” йўлини излайдилар. Инвесторлар эгалик қилган корхона улушини (акциялар) сотишнинг бир нечта йўли бор, улардан:

- IPO (initial public offering) – акцияларни фонд биржасида очик оммавий сотувга қўймоқ;
- тўғридан-тўғри корхонанинг бир қисмини истаган олувчига – корхонанинг ўз раҳбариятига, бошқа стратегик инвесторларга, йирик компанияларга, инвестицион банкларга ва ҳ.к. га сотмоқ (албатта, инвестор режалаштирган фойда миқдорини келтирадиган нархда).

Бугунги кунда дунёда учта венчур капитали бозори мавжуд: Америка бозори (АҚШ ва Канада), Европа бозори (Ғарбий ва Марказий Европа давлатлари), Жануби-шарқий Осиё бозори.

Америка Қўшма Штатлари, айнан шу мамлакатнинг Силикон водийси, венчурли молиялаштиришнинг Ватани деб ҳисобланади, чунки шу ерда венчур капитали вужудга келиб, унинг ҳисобига лойиҳаларни молиялаштириши ривожланиб, бутун дунёга тарқалди.

Ҳозирги кунда АҚШнинг венчур капитали бозори дунёдаги энг катта бозор бўлиб, иқтисодиётда банд аҳолининг 11 фоизи ушбу соҳада фаолият юритмоҳда, 4000 дан ортиқ венчур капиталини бошқара оладиган мутахассислар мавжуд, мамлакатда венчур бизнесини юритиш бўйича ноёб тажриба шаклланган ва юқори ривожланган венчурли молиялаштириш инфратузилмаси барпо этилган. АҚШда тўғридан-тўғри ва венчур инвестициялар бозорининг ҳажми ЯИМнинг 10 %ини ташкил этади – бу, ҳаттоки, ривожланган давлатлар учун ҳам жуда юқори кўрсаткичдир. Таққослаш учун, масалан, Швецияда бу кўрсаткич 1,4 %ни, Россия ЯИМдан 0,006 %ни ташкил этади.

Венчур капитали лойиҳаларни молиялаштириш манбаларининг бирмунча ёш манбалар гуруҳига киради. 1957 йилда Артур Рокк – АҚШнинг Уолт Стрит кўчасида жойлашган инвестицион банк ходими, Shockley Semiconductor Laboratories компаниясидаги муҳандис – Юджин Клайнердан хат олади. Юджин ва унинг ҳамкасблари кремнийли транзисторлар ишлаб чиқариш ғоясига

қизиқувчи инвесторни қидираётган эдилар. Артур Рокк ғояни жойида ўрганиш учун Калифорнияга боради ва унга ишонч билдиргач, 1,5 млн. АҚШ долларини Юджин Клайнернинг ғоясини молиялаштириш учун йиғишга қарор қилади.

Рокк 35 корпоратив инвесторга мурожаат қилди, ғоя уларни қизиқтирган бўлса-да, бирорта инвестор лойиҳада қатнашиш истagini билдирмади, чунки ҳали синалмаган ғояни амалга ошириш ва бунинг учун янги корхона барпо этиш рўй бермаган эди. Охири Шерман Ферчейлд – янги технологиялар асосида компаниялар ташкил этиш бўйича малакага эга бўлган ихтирочи, зарур маблағни лойиҳани амалга ошириш учун бериш истagini билдирди.

Шундай қилиб, Силикон водийсида Fairchild Semiconductors – ярим ўтказгичли транзисторлар асосчиси ташкил этилди. 1961 йилда Артур Рокк турли манбалардан устав капитали 5 млн. АҚШ долларига тенг бўлган биринчи махсус венчур жамғармаси (фонди) ташкил этди, улардан жами 3 млн. АҚШ долларига тенг сармоя инвестиция лойиҳаларини венчур молиялаштиришга сарфланди, бирмунча вақт ўтмай, ушбу инвестициялардан олинган фойда 90 млн. АҚШ долларига тенг бўлди ва Артур Рокк исми муваффақият синоними бўлиб қолди. Тез орада Силикон водийсининг афсонавий корхоналари пайдо бўлди – Kleiner Perkins Caufield & Byers, Sequoia, Mayfield, Greylock. Хусусий сектор тез-тез янги ғоялар ва инновацион лойиҳаларга сармоя киргиза бошлади.

Венчурли молиялаштиришнинг шаклланиши компьютер технологияларининг қизғин ривожланиш даврига тўғри келди ва бу соҳада венчур капитали туфайли Apple Computers, Compaq, Sun Microsystems, Microsoft, Lotus, Intel каби корхоналар ғояси бошланғич даврида молиявий кўмагини топиб, ривожланиб, бутун дунёга танилиб кетди.

1984 йилда Артур Рокк “венчур капитали” атамасини биринчи бўлиб қўллади. 1950-1960 йилларда венчурли молиялаштиришнинг ташкилий тамойиллари ишлаб чиқилди. Бу тамойиллар Том Паркинс, Юджин Клайнер, Френк Кофилд, Бруно Байерс томонидан дастлабки асос сифатида венчур фондини ташкил этишда қўлланилган.

1980 йил АҚШда умумий венчур капитали ҳажми 1 млрд. АҚШ долларидан ошмаган бўлса, 1990 йилларнинг ўртасига келиб, 35 млрд. АҚШ долларига тенг бўлди.

Ушбу давр мобайнида АҚШ иқтисодиётининг тармоқлари ичида венчурли молиялаштирилган лойиҳалар ўртача даромад қиймати-

нинг энг юқори кўрсаткичларини намоён этди (йиллик 18-20 %ни).

АҚШда венчур капиталининг 70 %и, асосан, пенсия фондлари, суғурта компаниялари ёки хайрия жамғармалиридан келиб тушган маблағлар бўлиб, уларнинг инвестиция киритишдан асосий мақсади оддий молиявий операцияларга (масалан, фонд биржасида акциялар савдосига) қараганда кўпроқ фойда олишдир. Ушбу асосий манбалар “институционал” инвесторлар деб аталади. Улардан ташқари инновацион фаолиятни молиялаштиришда хусусий инвесторлар, бошқача қилиб айтганда, бизнес-фаришталар (business-angels) катта аҳамиятга эга. “Бизнес-фаришталар” иқтисодийнинг турли тармоқларида ишлайдиган ва ўз жамғармаларига эга бўлган юқори малакали мутахассислардир. Улар омадли тадбиркорлар, бухгалтерлар, ҳуқуқшунослар, менежерлар ва бошқа юқори даромадли мутахассислар меҳнатлари орқали маълум маблағ суммасини жамғарган инсонлар бўлишади. Кўпчилик бизнес-фаришталар тўғридан-тўғри янги ёки ўсаётган корхонага сармоя киргизадилар ёки дўстлар ва ҳамкорлар билан синдикат тузиб, ушбу тузилма асосида лойиҳаларни молиялаштиришади.

Бизнес-фаришталар АҚШ, Европа давлатлари, Шарқий Европада ҳам лойиҳаларни молиялаштиришда фаол иштирок этадилар.

АҚШда маълум даврларда хусусий инвесторларнинг венчур капитали ҳажми институционал инвесторларнинг сармояларидан ҳам юқори бўлади, масалан, 2004-2009 йилларда шу каби вазиятнинг гувоҳи бўлиш мумкин эди.

Америка Қўшма Штатларида ички манбалардан ташқари венчур фондларни ташкил этишда хорижий инвесторлар ҳам катта роль ўйнайди.

Хорижий инвесторлар томонидан тузилган венчур жамғармаларнинг мисоли сифатида АҚШда машҳур бўлган Швейцариянинг “Trans venchur ink”, Франциянинг “Rotshild ink”, Англиянинг “Baytek investments limited” каби жамғармаларини келтириш мумкин. Ундан ташқари АҚШ инвесторлари ҳам бошқа минтақаларда венчур фондларининг таъсисчиси сифатида ёки венчур лойиҳаларининг инвестори сифатида иштирок этадилар. Оқибатда, венчур капиталининг турли ташкилий шакллари бошқа ривожланган ва ривожланаётган давлатларга “экспорт” қилинган.

Мамлакатнинг ичида эса венчур капитали ҳажми бўйича етакчи штат деб Калифорния штати танилган, айнан шу ерда бутун дунёга машҳур технополис – Силикон водийси жойлашган, иккинчи ўринни

Массачусетс штати ва унинг “138 туман” технополиси эгаллайди.

АҚШда венчурли молиялаштиришнинг ривожланиши давлатнинг солиқ сиёсатиға жуда боғлиқ бўлган. Биргина қимматли қоғозлар операциялари натижасида олинган қўшилган қиймат солиғи ставкаси ўзгариши мисоли бунга исбот бўла олади. 1969 йили ушбу солиқ ставкаси 25 %дан 49,1 %ға кўтарилди, ва бу солиқ ислохотлари натижасида венчур капиталининг ҳажми кескин тушиб кетди, Америка венчур капитали бозори инвесторлар учун жозибадорлигини йўқотди. Фақат 1978 йил ушбу солиқ ставкаси 28 % ни, кейинчалик эса 1980 йил (хусусий инвесторлар учун) 20 % ни ташкил қилганда, венчур бозори 1990 йилларнинг бошида яна жонланди.

1990-2005 йиллар давомида АҚШда хусусий инвесторлар инвестиция лойиҳаларига 0.5 трлн. АҚШ долларидан ортиқ сармоя киритдилар. Ҳозирги кунда Америка венчур фондлари тадбиркорлардан, инновацион фаолият билан шуғулланувчи корхоналардан йилига 470 та инвестицион таклиф олади, барча таклифлардан 8-10 %и молиялаштирилади. Таклифларни таҳлил қилиб, венчур капиталини инвестициялаш тўғрисида қарор қабул қилишга АҚШда ўртача 52-60 кун кетади. Ушбу нисбатан қисқа муддатда ҳеч қандай гаровсиз 3-10 йилга инвестициялар киритиш борасида масъулиятли қарорлар қабул қилинади.

Шундай қарорлар натижасида АҚШ рискли капиталининг 60 %дан ортиғи микроэлектроника, информатика, ҳисоблаш техникасини ишлаб чиқариш соҳаларига 1980 йилларда йўналтирилди. 90 йиллардан бошлаб ҳозирги кунгача Америка инвесторлари ўз маблағлари учун телекоммуникация, тиббиёт, дастурлаштириш каби соҳаларни жозибадор ва юқори даромадли деб танладилар.

Европада венчурли молиялаштиришни ривожлантириш АҚШ тажрибасини қўллаш мақсадида амалга оширилган. Шунинг учун венчур бизнесининг шаклланиши бу ерда профессионал ташкилотларни тузишдан бошланган. Улар, асосан, нотижорат ассоциациялар шаклида ташкил этилган.

Биринчи шундай миллий ташкилот 1973 йилда Британия Венчур Капитали Ассоциацияси (BVCA) бўлган, ундан кейин 1983 йилда Европа Венчур Капитали Ассоциацияси (EVCA) ҳам ташкил этилган. EVCAга дастлаб мамлакат кирган бўлса, бугунги кунда 320 та мамлакат аъзодир. Бошқа миллий ассоциациялар давлатнинг иқтисодиёти ўсиш суръатларига, миллий иқтисодиётни ривожлантириш устувор йўналишларига, давлат сиёсатиға мос бўлган

ҳолда ташкил этилиб, фаолият юритади.

Ушбу қитъада венчурли инвестициялар ўсиши бўйича етакчи мамлакат Буюк Британия ҳисобланади. Европа венчур бозори 500дан ортиқ венчурли фондлардан иборат бўлса, улардан 100 дан ортиғи Британияда жойлашган. Европада ҳозирги кунда тўғридан-тўғри ва венчур капитал фондларининг устав капитали ҳажми ўртача 200 млн. еврога тенг, энг кичик фондлардан бошлаб (10 млн. еврогача) ва устав капитали миллиард евродан ошган йирик фондлар ҳам фаолият юритмоқда.

Европада венчур капиталининг 40-50 %и банклардан келиб тушади ҳамда асосий манбалар сифатида давлат ва хусусий пенсия жамғармалари, тижорат ва инвестицион банклар, суғурта компаниялари, йирик корхоналар, давлат фондлари, хусусий сектор ҳам хизмат кўрсатади. Европада венчур капиталининг асосий манбалари сифатида банклар (26 %), пенсия жамғармалари (24 %), суғурта компаниялари (14 %) ва йирик корхоналар (11 %) хизмат кўрсатади. Хусусий секторнинг улуши эса АҚШга нисбатан анча паст бўлиб, 7 %ни ташкил этади.

Масалан, 1999 йилда Европада юқори технологик тармоқларга инвестициялар ҳажми 6,8 миллиард еврога тенг эди, бу эса 1998 йилга нисбатан 170 % ўсиш суръатига эгаллигини кўrsa бўлади. 1999 йилда Европанинг ўзида юқори технологик лойиҳалар сони 5 мингтага тенг бўлиб, лойиҳалар ўртача қиймати эса 1,4 миллион еврога тенг бўлди. Маблағларнинг тўртдан уч қисми инновацион фаолиятнинг бошланғич босқичларида ва корхона фаолиятини кенгайтириш босқичида киритилган.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi барча соҳаларга таъсир қилганидай, 2008-2010 йилларда венчур капиталининг шаклланиши ва сарфланишига салбий таъсирини кўрсатди.

Европада венчур капиталини жалб қилишда Буюк Британия, Франция, Италия, Германия каби ривожланган давлатларнинг ҳиссаси катта. Польша, Венгрия, Норвегия каби давлатлар эса венчур капиталининг умумий ҳажмида улуши катта бўлмаса-да, лекин шуни таъкидлаш лозимки, бу давлатларда ҳам венчур капиталининг ҳажми ўсиш тенденциясига эга.

Европа корхоналарига ички манбалардан ташқари бошқа минтақалардан ҳам венчур капитали сармоя қилинади. 2009 йилда 47 та Европа корхонасига 500 млн. евро киргизилган бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 1.2 млрд. ни ташкил этди (54 корхонага). Бу маблағларнинг 48 %и Канададан, 46 %и АҚШдан, қолган қисми

Осиё мамлакатлари инвесторлари томонидан сармоя қилинган.

МДХ давлатлари ичида биринчилар каторида венчурли молиялаштиришни Россия Федерацияси қўллашни бошлади. Россияда дастлабки венчур фондлар 1994 йили Европа тараққиёт ва тикланиш банки ташаббуси билан ҳудудий 11 та шундай фонд ташкил этилди. ЕТТБ ушбу мақсад учун 308 млн. АҚШ доллари ажратган эди. ЕТТБ билан бир вақтда бошқа йирик молиявий ташкилотлар ҳам, жумладан, Халқаро молиявий корпорация, Халқаро тараққиёт ва тикланиш банки ҳам ташкил этилган венчур фондларини молиявий қўллаб-қувватлади ва ҳозирги кунгача кўпчилик Россияда фаолият олиб бораётган венчур фондлари хорижий капитал асосида ташкил этилган.

1997 йилда Россия венчурли инвестициялаш ассоциацияси (РАВИ – Российская Ассоциация Венчурного Инвестирования) ташкил этилди, унга барча мамлакатдаги венчур фондлар ва аъзо бўлиш истагини билдирган инновацион корхоналар, муассасалар аъзо бўлди.

1998 йилда Россия ички манбаларидан ОК “Винфин” илк маҳаллий венчур фонди ташкил этилди. Унинг таъсисчилари сифатида маҳаллий ташкилотлар, Россия “Илм-фан ва технологиялар” қўмитаси ҳамда “Солитон НТТ” илмий ишлаб чиқариш маркази бўлиб қатнашди.

2010 йилнинг бошларига Россияда 40 га яқин умумий активлар қиймати 4.3 млрд. АҚШ долларига тенг венчур фондлари фаолият юритаётган бўлса, 2010 йилга қадар улар сони 170 тага етди.

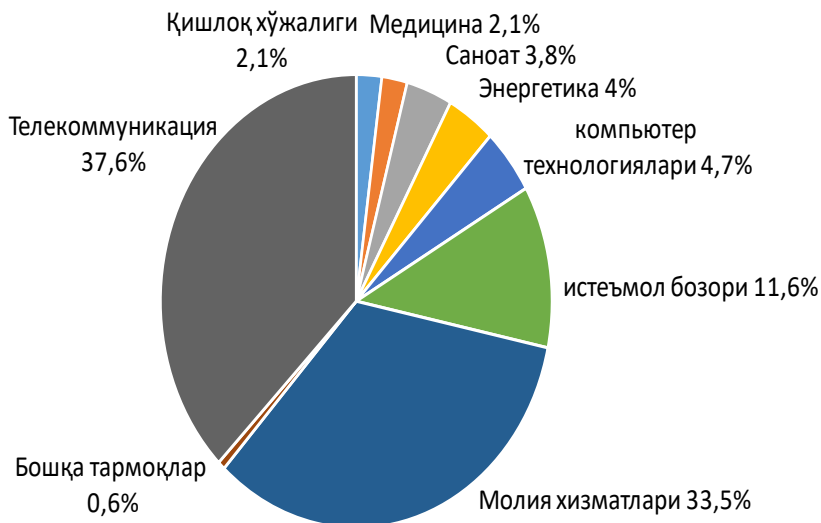
МДХ давлатларида венчурли молиялаштиришни қўллаш бўйича кейинги мамлакат – Қозоғистонда 2003 йили ҳукумат қарори билан “Миллий инновацион жамғарма” ташкил этилди. Бу жамғарманинг асосий мақсади –Қозоғистон Республикаси ҳудудида венчур фондларни ташкил этишга маблағ жалб этиш ва инвестициялаш, хорижий венчур фондларига сармоя киргизиш, махсус технопарк, бизнес-инкубаторларни молиялаштириш, хорижий старт-ап компанияларининг акцияларини сотиб олишдир. Миллий инновацион жамғарма уз фаолияти давомида 6 та (давлат-хусусий шерикчилик асосларида ташкил этилган) венчур фондларининг таъсисчиларидан бири бўлиб қатнашди:

- “Сентрас” венчур фонди;
- “Delta Technology Fund” венчур фонди;
- “Арекет” юқори технологиялар Фонди;

- “Logycom perspective innovations” АЖ.

2010 йилда Миллий инновацион жамғарма иккита маҳаллий венчур фондларидан 58,2 млн. тенге умумий даромад билан “бизнесдан” чиқди, улар:

- “Адвант” АЖ;
- “Almaty Venture Capital”.

17.1-расм. Венчур капитали тармоқлари бўйича тақсимланиши (Россия бўйича 2010 йил маълумотлари)⁷

Миллий инновацион жамғарманинг венчур фондларидаги улуғли 49 %гача бўлиб, фондлар ўртача 7 йилга мўлжалланиб, асосан, Козоғистоннинг истиқболли тармоқлари, экспорт салоҳиятига эга инвестиция лойиҳаларига венчур капитали йўналтириляпти.

Украинада венчур капитали ҳисобига инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш 2005 йилдан бошланди. Айнан шу йили Украина Ҳукумати “Қўшма инвестициялаш институтлари (корпоратив инвестиция фондлари) тўғрисида”ги қонунга ўзгартиришлар киритди. Ўзгартиришларга мувофиқ, инвестиция фондларига солиқ имтиёзлари ҳамда ҳисобот юритишни енгиллаштириш бўйича имтиёзлар берилган эди. Украина венчур фондлари бу имтиёз-

⁷ Россия госстат управления сайти маълумотлари.

ларни юқори технологик лойиҳаларга эмас, балки янги қурилиш соҳасида солиқдан қочиш йўлида қўллай бошлади. Яъни ушбу мамлакатнинг 70 %дан ортиқ йиллик венчур капитали қурилишга сарфланди.

Қонунчиликда венчур фондларига объектларни ва инвестициялар шаклини танлашда кенг имкониятлар берилгани учун пудратчилар даромад солиғи тўлашда иқтисод килиб, рентабеллик кўрсаткичларини кўтаришга венчур капитали ёрдам берди.

Ҳозирги кунда Украинада 50 га яқин венчур фондлари мавжуд, улардан фақат 5-7 та жамғарма хорижий инвесторлар билан ҳамкорликда ташкил этилган.

Беларусь Республикасида ва бошқа МДҲ давлатларида расмий равишда рўйхатдан ўтган венчур фондлари бўлмаса-да, амалиётда тадбиркорлар венчурли молиялаштиришга ўхшаган шартларда хусусий сектордан молиявий маблағларни ўз лойиҳаларига жалб этганлар.

Ўзбекистон иқтисодиёти учун венчурли молиялаштириш лойиҳаларни молиялаштиришдаги янги, ноанъанавий усул бўлиб, А. Узоқов, Э. Носиров, Р. Саидов ва М. Султанов муаллифлик қилган “Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги” ўқув қўлланмасида венчурли молиялаштиришни Ўзбекистонда қўллашнинг илк уринишлари тўғрисида айтиб ўтилган: “1996 йилда ТИФ Миллий банкнинг ЎзР Фанлар Академияси тизимида кирувчи корхоналарга хизмат кўрсатиш, халқ хўжалигининг илмий соҳаларини кредитлаш ва молиялаштириш бўлими баъзида дастлабки венчурли молиялаштиришга уринишлар амалга оширилди. Миллий банк маблағлари эвазига венчурли кредитлаш фонди ташкил этилди ва бир қанча илмий лойиҳалар ишлаб чиқилди – картошканинг уруғлик навларини клонлаш, пресслаш орқали маҳаллий хомашёга асосланган электродларни ишлаб чиқариш. Аммо етарли малака ва қонунчиликнинг йўқлиги бу соҳанинг ривожланишига йўл бермади” деб муаллифлар таъкидлаб ўтганлар.

17.5. Венчурли молиялаштиришни ривожлантириш истиқболлари

Хусусий секторимиз маблағлари ривожланган давлатлар иқтисодиётидаги сингари ушбу жараёнда деярли қатнашмайди. Шунинг

учун илмий ва амалий жиҳатдан ривожланган давлатларда ташкил топган; давлат, корпоратив ва хусусий инвесторларнинг маблағларини жамлаб, инновацион лойиҳаларга йўналтирадиган механизм – венчур капитали ҳисобига инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш механизми катта эътиборга лойиқдир.

Айнан венчур капитали ҳисобига 20 асрнинг иккинчи ярмида йирик илмий-техника, шу жумладан, ҳисоблаш техникаси, биотехнологиялар, информацион технологиялар ва бошқа юқори технологик тармоқларга оид инновацион лойиҳалар молиялаштирилди. Microsoft, Intel, Apple Computers, Lotus, Compaq, Sun Microsystems каби компьютер технологиялари бўйича етакчи компаниялар ўз фаолиятларини кичик венчур корхоналари сифатида бошлаган эди ва венчур капитали сабабли уларнинг инновациялари бутун дунёда тан олиниб, юқори даромад манбаи бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида ўз хусусиятларига эга инновацион салоҳият шакллانган. Айнан қишлоқ хўжалиги ва ирригация, тиббиёт ва фармацевтика, физика, саноат, қайта тикланувчи энергия манбаларини барпо этиш каби соҳалардаги инновацион ғояларни молиялаштириш, жаҳон инновация бозорида ривожланган давлатлар билан бир қаторда ўз жойимизни эгаллашга ёрдам беради. Венчурли молиялаштиришни қўллаш эса иқтисодиётимизнинг инновацион ривожланишга ўтишини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Беш йилдан буён ўтказиб келинаётган инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳалар республика ярмаркаларида бу соҳада капиталга бўлган талабнинг катталигини намоён этмоқда. Аммо бу капиталнинг таклифи миллий иқтисодиётда фақат давлат жамғармалари маблағлари билан чегараланган. Венчур капитали ҳисобига инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш заруратидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон Республикасида венчурли молиялаштиришнинг ривожланиши Америка ва Европа мамлакатларининг бой тажрибаси асосида ва албатта, миллий иқтисодиётимизнинг “ўзбек модели”нинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш, венчурли молиялаштириш институтларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Авваламбор, инновацион фаолиятни молиялаштиришга бошқа манбаларни, яъни хусусий сектор, корхоналар, банклар, суғурта компаниялари, чет эл инвесторлари маблағларини кенг жалб этиш

лозим.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа иқтисодиёти қўмитаси миллий венчур саноатини шакллантириш бўйича ривожланаётган давлатларга тавсиянома ишлаб чиққан. Унда барча Европа ва бошқа мамлакатлар тажрибасига таянган ҳолда ушбу соҳани ривожлантиришда маълум тартиб-қоидаларга амал қилишни тавсия этган. Венчур саноатини барпо этишда, аввало, давлат катта роль ўйнайди. Тавсиянома бўйича давлат ҳузуридаги жамғармалар венчур капиталининг бошланғич манбаи сифатида, кейинчалик аста-секин хусусий секторни ҳам жалб қилишда ва инвестицион тажриба орттиришда катта аҳамиятга эга. Ҳукумат ушбу фондларни шакллантиришда умумий капиталнинг маълум фоизини манфаатдор хусусий инвесторларга тақдим этиши лозим, келгусида ихтирочилар ва тадбиркорлар бу соҳанинг хусусиятлари ва афзалликларини тушуниб етганидан сўнг, венчурли молиялаштиришга бўлган ишонч ортганидан сўнг, ушбу соҳада инвестицион фаоллик ошиши таъминланади. Айнан шундай ёндашув кўплаб давлатларда қўлланилган: Канада, Исроил, Қозоғистон, Латвия, Россия, Ирландия, Финляндия, Франция, Германия, Дания ва бошқа мамлакатларни келтиришимиз мумкин. Миллий иқтисодиётимизда бу тавсияларни қўллашга барча шароитлар мавжуд. Масалан, Фанлар Академияси қошидаги инновацияларни молиялаштирувчи жамғарма асосида Европа иқтисодиёти қўмитасининг тавсияларини қўллаш мумкин. Келгусида венчурли молиялаштириш йўлга қўйилгач, инновацион ғояларни танлов асосида молиялаштириш имкониятлари яратилади.

Венчурли молиялаштиришнинг яна бир афзаллиги – унинг қўллаш учун мамлакатда махсус меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниши талаб этилмайди, кўпчилик ривожланган давлатларда венчурли молиялаштиришнинг ҳуқуқий асоси бўлиб инвестиция ва инновация соҳасидаги мавжуд қонунларга қўшимчалар киритиш йўли билан амалга оширилган, дунё бўйича фақат иккита давлатда – Венгрия ва Ҳиндистонда венчур бизнесини ташкил этишга доир алоҳида қонунлар қабул қилинган.

Ўзбекистонда инвестицион фаолиятнинг меъёрий-қонуний базаси яратилиб, ҳар йили такомиллаштириб борилмоқда. Мустақиллик йилларида чуқур ислохотлар натижасида бизнинг давлатимизда қулай инвестиция муҳити яратилди, хорижий инвесторларга кенг имтиёзлар ва кафолатлар берилди, ундан таш-

кари Навоий эркин иқтисодий ҳудуди ва махсус индустриал зона – “Ангрен” ташкил этилди. Ушбу ислохотларни чуқурлаштириш заминида келгусида хорижий инвесторлар иштирокидаги хорижий венчур фондлари очилиши ёки қўшма инвестиция жамғармалари ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Ундан ташқари бу жамғармалар таъсисчиси ёки инновацион маҳсулотнинг буюртмачиси сифатида йирик саноат корхоналаримиз ҳам қатнашиши мумкин, чунки саноат корхоналари учун инновацион ғоялар ва маҳсулотларни доимий равишда ўз фаолиятларида қўллаш бозор иқтисодиёти учун бу рақобатнинг асосий талабидир.

Республикамиз банк тизими ҳам венчур саноатини ривожлантиришда Европа банклари сингари ўз ҳиссасини қўшиши мумкин. Бугунги кунда мамлакатимиз молия-банк тизимида содир бўлаётган ижобий ўзгаришлар ичида “2010 йилда 15 та тижорат банки “барқарор” рейтингини олган бўлса, ҳозирги кунда уларнинг сони 23 тага етди, бу банкларнинг активлари юртимиз банк тизими умумий активларининг 98 %ини ташкил этмоқда” – бу ютуқлар алоҳида эътиборга лойиқдир.

Мамлакатимизнинг аксарият банкларида “Лойиҳаларни молиялаштириш” бошқармалари ва бўлимлари ташкил этилган. У ерда кредит маблағларига эҳтиёжи бўлган инвестиция лойиҳалари кенг молиялаштирилиб келмоқда ва лойиҳаларни комплекс экспертиза қилиш бўйича банкларимиз анча тажрибага эга бўлди.

Иқтисодий ночор корхоналарнинг банклар балансига ўтказилиши каби юқори рискли фаолиятда банкларимиз сўнгги йилларда ижобий натижаларга эга бўлмоқда. “2011 йил банкларга берилган 164 та банкрот корхоналардан 156 тасида ишлаб чиқариш фаолияти тўлиқ тикланди, 110 та корхона янги инвесторларга сотилди. Бундай корхоналарни техник қайта жиҳозлаш ва модернизация қилиш ишларига тижорат банклари томонидан 275 миллиард сўм миқдорида инвестиция киритилди, натижада 22 мингдан зиёд иш ўрнатирилди”.

Венчури молиялаштириш технологияси банкрот корхоналарни молиялаштириш каби фаолият туридан риск даражаси баланд эмас, шунинг учун банклар хизмат турларини кўпайтириш заминида ушбу молиялаштириш туридан фойдаланиши мумкин. Айниқса, инновацион маҳсулотни ишлаб чиқариш босқичлари бўйича оладиган бўлсак, бошланғич босқичларда маблағга кўп ҳажмда эҳтиёж талаб этилмаса-да, риск даражаси анча баланд

бўлади, маҳсулот биринчи намунаси ишлаб чиқарилганидан сўнг эса оммавий ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун катта ҳажмда маблағ талаб этилади – айнан шу босқичда (риск даражаси нисбатан пастроқ бўлганида) банклар – молиявий ресурсларнинг асосий маркази сифатида венчур капитали ҳисобига инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришлари мумкин ва банклараро рақобатда етакчилиқни қўлга киритишлари мумкин.

Венчур бизнестан “чиқиш” йўллари таҳлил қиладиган бўлсак, миллий иқтисодиётимизда кимматли коғозлар бозори етарли даражада ривожланмаганлиги ва кичик корхоналар акциялари биржа савдосига қўйилиши чегараланганлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон шароитида венчур инвесторларга энг қулай йўл – инновация лойиҳаси амалга оширилгач, инвесторга тегишли акцияларни кичик корхонанинг ўз раҳбариятига ёки ушбу тармоқдаги стратегик инвесторларга сотишдир. Бу йўналиш биржа савдоси каби акцияларнинг нарҳини жуда юқори нарҳда сотишга имкон бермаса-да, лекин инвестор сарфлаган сармоясидан бирмунча кўпроқ маблағ олишга имконият беради ва инвесторлар кўзлаган мақсадларига етишадилар.

Венчури молиялаштириш ҳар қандай иқтисодиётда янги инновацияларни ҳаётга татбиқ этиш, фан-техника тараққиётини юксалтириш имкониятини яратар экан, республикамиз иқтисодиётида ҳам венчур бизнесини ривожлантириш мавжуд интеллектуал бойлигимиздан фойдаланиш самарадорлигини оширади ва иқтисодиётимизнинг тараққиётига замин яратади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 24 ноябрдаги ПФ-5583-сонли “Тадбиркорлик ва инновациялар соҳасидаги лойиҳаларни молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида асосан венчур фонди жамланган пул маблағларини фақатгина юқори хавфли венчур лойиҳаларига инвестиция қилиш учун мўлжалланган, бошқарув компанияси бошқарувидаги инвестиция компанияси белгиланди.

Фармон 4-бандига асосан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги ПФ-5308-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида”ги Фармони билан қуйидагилар 2023 йил 1 январга қадар муддатга ягона

ижтимоий тўловдан ташқари, барча турдаги солиқ ва мажбурий тўловлар тўлашдан озод қилинган:

- юқори технологияли тадбиркорлик лойиҳалари – старт-аппларни биргаликда молиялаштириш учун ташкил қилинадиган венчур фондлари;
- венчур фондлардан биргаликда молиялаштириладиган юқори технологияли лойиҳалар – старт-апплар белгиланди.

Фармонга асосан хусусийлаштирилган корхоналарга кўмаклашиш ва рақобатни ривожлантириш давлат кўмитаси, бошқа манфаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда уч ой муддатда инвестиция ва бошқарув компанияларининг фаолият мезонлари, турларини белгилаш, шу жумладан, “Венчур молиялаштиришни амалга оширишдаги мониторинги тўғрисида”ги низоми ишлаб чиқилди.

Ўзбекистонда венчур фондлари, венчур молиялаштиришни ташкил этиш ва ривожлантириш учун ҳуқуқий асослар, шунингдек, иқтисодиётга инновациялар ва янги технологиялар жорий этишни рағбатлантирувчи механизмлар ишлаб чиқилади. Бу ҳақда Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурида айтилади.

Шу йилнинг 22 январь куни Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида”ги Фармонни имзолади.

Давлат дастурининг учинчи йўналиши иқтисодиётни ривожлантириш ва фаол тадбиркорликни қўллаб-қувватлашга бағишланган.

Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш соҳасида илғор ғоялар, смарт технологиялар ва ноу-хауларга асосланган инновацион тараққиётнинг янги моделига босқичма-босқич ўтиш кўзда тутилмоқда.

2023 йилнинг 1 январига қадар венчур фондлари, юқори технологик старт-ап-лойиҳалар, илмий-тадқиқот муассасалари, инновация марказлари ва лойиҳа-конструкторлик бюроларига ўзларининг янги технологияларини тадбиркорларга сотиш(фойдаланиш учун тақдим этиш)дан тушган даромадлари бўйича солиқ имтиёзлари тақдим этилади.

17.6. Глобал инновацион индекс ва инновациянинг ривожланиш даражаларини баҳолашдаги роли

Бугунги кунда дунёнинг кўплаб мамлакатларида иқтисодийни ривожлантириш учун ўзида фаннинг турли соҳаларини қамраб олган илмталаб ишлаб чиқаришни ривожлантириш стратегик вазифа сифатида қўйилмоқда. Ривожланган мамлакатларда яратилган миллий инновацион тизими иқтисодий ўсишни юқори суръатларга кўтараётганлигини уларнинг бугунги иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичларида яққол ўзифодасини топаётганлигини кўришимиз мумкин. Уларнинг бой тажрибаларини ўрганиб, айрим жиҳатларидан миллий иқтисодийтимизни янада юксалтириш мақсадида фойдаланиш эса ижобий натижа бериши мумкин.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг ҳаракатлар стратегиясида иқтисодийни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг асосида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодийнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш устувор масала сифатида туради. Чунки иқтисодийда бошқарув тизими эскиргани, инновацион ғояларни қўллаб-қувватлаш бўйича самарали механизмлар ўз вақтида жорий қилинмагани ҳам жиддий муаммо бўлиб қолмоқда. Шунингдек, технологик қоқоқлик, ресурс ва энергияни тежайдиган технологиялар, муқобил энергия манбаларини татбиқ этишнинг сустиги ҳам иқтисодий тараққийт йўлида тўсиқ бўлмоқда. Энг ёмони, истиқболли йирик лойиҳаларни белгилаш ва амалга оширишда жиддий хатоликларга йўл қўйилгани, хорижий кредитлар самарасиз ишларга сарфлангани иқтисодий ривожига халақит бермоқда.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳеч бир мамлакат инсон капиталисиз тараққий этмайди. Эришилаётган ҳар бир натижа, қўлга киритилаётган ютуқ ва марраларнинг бош омили бу инсон капиталидир. Жумладан, Жаҳон банкининг (2018) “Халқлар бойлигининг ўзгариши 2018” ҳисоботида инсон капиталига тараққийт драйвери деб таъриф берилган. Дарҳақиқат, мамлакат тараққийти инсон капиталига қилинган инвестициялар ҳажмига бевосита боғлиқдир. Ушбу масаланинг республикаимизни жадал ривожлантириш учун қанчалик муҳим эканлигини Президентимиз қуйидагича таъкидлаб ўтган: “Ривожланган мамлакатларда таълимнинг тўлиқ даврига инвестиция киритишга, яъни бола 3 ёшдан 22

ёшгача бўлган даврда унинг тарбиясига сармоя сарфлашга катта эътибор берилади. Чунки ана шу сармоя жамиятга 15-17 баробар миқдорда фойда келтиради. Бизда эса бу кўрсаткич атиги 4 баробарни ташкил этади. Бинобарин, инсон капиталига эътиборни кучайтиришимиз, бунинг учун барча имкониятларни сафарбар этишимиз шарт”.

Жаҳон иқтисодиётида мамлакатларнинг инновацион ривожланиш даражасини баҳолаш масалалари турли халқаро ташкилотлар ва айрим давлатлар томонидан мустақил равишда турли методикалардан фойдаланиб келинмоқда. Жумладан:

- Билимларни баҳолаш методологияси (Knowledge Assessment Methodology – (KAM));
- Миллий инновация сиғимкорлиги (National Innovative Capacity – NIC);
- Европанинг инновацион шкаласи (European Innovation Scoreboard - EIS);
- Инновацион фаолиятни баҳоловчи индикаторлар тизими;
- Глобал инновацион индекс (Global Innovation Index – GII).

Европанинг инновация шкаласи 2001 йилдан Европа Иттифоқининг статистик хизмати томонидан ҳисобланади. Ушбу шкала бўйича инновацион ривожланишнинг харитаси учта гуруҳдаги компонентлардан иборат⁸. Жумладан, биринчи гуруҳ (Enablers) инновацион фаолиятни ҳаракатлантирувчи асосий кучларни акс эттиради ва иккита композицион индексларни ўз ичига олади. Булар: Инсон ресурслари (Human resources) ҳамда Молия ва таъминот (Finance and support) индекслари. Булар инновацион лойиҳаларни амалга оширишда молиявий маблағларнинг мавжудлиги ва давлат томонидан қўллаб-қувватланиш даражасини акс эттиради.

Иккинчи гуруҳ (Firm activities) фирмаларнинг фаолиятини акс эттирувчи кўрсаткичлардан иборат бўлиб, унда учта композицион индикатор мужассамлаштирилган:

- 1) фирмалар ўз маблағлари ҳисобидан илмий тадқиқот ва ишланмаларга сарфлаган харажатлари;
- 2) инновациялар соҳасида бошқа фирмалар ва давлат билан ҳамкорликларнинг амалга оширилиши;
- 3) тадбиркорлик фаолиятида интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий

8 European Innovation Scoreboard 2016. // http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards/index_en.htm.

таъминоти.

Учинчи гуруҳ (Outputs) фирмаларнинг инноваторлар сифатидаги фаолияти натижаларини акс эттиради. Ушбу гуруҳ иккита индикаторни ўз ичига қамраган:

биринчиси – бандлик, экспорт ва савдодаги инновацияларнинг иқтисодий самарадорлиги;

иккинчиси – мамлакатлар бозори ва дунёдаги миллий инновациялар ўрнининг тавсифи.

Жаҳон банки томонидан инновацион ривожланиш даражасини мониторинг қилиш мақсадида “Билимларни баҳолаш методологияси” юритилади. Ушбу методология қиёсий таҳлилга асосланган ривожланаётган давлатларда мавжуд билимлардан фойдаланиш даражасини аниқлашга қаратилган. Индекс 80 та сифат ва сон кўрсаткичларидан иборат бўлиб, 4 та қисмга ажратилган. Булар қуйидагича⁹:

- 1) иқтисодий ва институционал муҳит ва унинг янгиланиб бориши ҳамда янги билимларни яратишда фойдаланиш самарадорлиги;
- 2) таълим ва билимларни яратиш, етказиш ва фойдаланиш ваколатига эга бўлган аҳоли қатлами;
- 3) билимларни қабул қилиб олиш, сақлаш ва тарқатиш имкониятига эга бўлган ривожланаётган ахборот инфратузилмаси;
- 4) фирмалар, илмий тадқиқот марказлари, консалтинг ва бошқа ташкилотларнинг самарали инновацион тизими.

Инновацион фаолиятни баҳоловчи индикаторлар тизими 2001 йилда Австралия ҳукуматининг инновацияларни қўллаб-қувватлашни рағбатлантириш дастури доирасида ишлаб чиқилган.

Ушбу тизим инновация кўрсаткичлари харитасига асосланиб, 6 та даражадаги индикатордан иборат¹⁰:

- 1) билимларни яратиш: янги ғояларни ва технологияларни мужассамлаштириш қобилияти;
- 2) инсон ресурслари: меҳнат ресурсларининг ғоялар ва технологияларни моддий бойликларга айлантириш қобилияти;
- 3) молия: ғоялар ва технологияларни тижоратлаштиришнинг молиявий манбалари;

9 <http://www.urenio.org/2006/07/17/world-bankknowledge-assessment-methodology/>

10 OECD. Science, Technology and Industry Scorecard (<http://oecdboolshop.org>). <http://www.oecd.org/sti/sti-brochure.pdf>

- 4) билимларнинг тарқатилиши: фирмалараро билимлар ва технологияларнинг тарқатилиш тезлиги;
- 5) ҳамкорлик: Австралиянинг халқаро инновация алоқаларини ривожлантириш;
- 6) бозорнинг муносабати: инвестицияларнинг иқтисодий қайтими.

Ўз навбатида, АҚШда ҳам миллий инновация сиғимкорлигини баҳолаш мақсадида олимлар М. Портер ва С. Стерн томонидан ушбу категориядаги индекслар ишлаб чиқилган:

- 1) иқтисодиётда инновацияларни қўллаб-қувватловчи инновацион инфратузилма;
- 2) алоқадор тармоқларда инновацияларни рағбатлантирувчи ва боғловчи кластерли шароитлар;
- 3) кластерлараро коммуникация ва алоқадорлик даражаси (фундаментал тадқиқотлар ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг алоқадорлиги, корпоратив тармоқнинг ходимлар малакасини оширишга инвестициялари ва ҳоказо)¹¹.

Юқорида келтирилган мамлакатнинг инновацион ривожланиш даражасини баҳолаш тизимларидан Глобал инновация индекси(ГИИ)ни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

ГИИ – Халқаро бизнес мактаби (INSEAD), Корнелл университети (Cornell University) ва Халқаро интеллектуал мулк ташкилоти (World Intellectual Property Organization, WIPRO) томонларидан ҳамкорликда ишлаб чиқилган ва мамлакатларнинг инновацион салоҳияти ривожланиш даражаси бўйича рейтингни шакллантиради.

Айни пайтда ГИИ 143 та мамлакат бўйича ҳисобланиб, бу мамлакатлар дунё аҳолисининг 95 %и, жаҳон ЯИМнинг эса 99,5 %ини қамраб олади. ГИИ мутахассислари томонидан ҳар бир мамлакат бўйича инновация индекси рейтингини аниқлашда 7 та асосий кўрсаткичларга асосланади, булар¹²:

- институционал муҳит;
- инсон капитали ва тадқиқотлар;
- инфратузилма;
- бозорнинг ривожланганлиги;

11 Porter M.E., Stern S. National Innovative Capacity.

12 The Global Innovation Index 2015. Effective Innovation Policies for Development. // Switzerland. P. 453.

- бизнеснинг ривожланганлиги;
- билимлар ва технологияларнинг ишлаб чиқарилиши;
- ижодий маҳсулот.

2012-2015 йиллардаги ГИИ рейтинг кўрсаткичлари таҳлилига кўра, биринчи ўнналикда ривожланган мамлакатлар ўрин олганлиги кузатилган бўлса, таҳлил қилинаётган даврда биргина Швейцария мазкур рейтингда биринчи ўринни ўзгаришсиз эгаллаган, Швеция ва Буюк Британия сўнгги уч йил мобайнида сезиларсиз фарқ билан 2-3-ўринларни эгаллаб келган (1-жадвал).

Мутахассислар томонидан индексни ҳисоблашда ўтказилган сўровнома натижаларига кўра, Швейцария, Буюк Британия, АҚШ каби мамлакатларда ГИИнинг юқори бўлиши инновацион инфраструктура, бизнес ва бизнес муҳитининг ривожланганлик даражаси билан боғлиқлиги қайд қилинган.

Умуман олганда, инновация соҳасида илғор бўлган мамлакатлар инновацион тизимларнинг узвий алоқадорликларини яратишга эришилган, яъни инсон капиталига киритиладиган инвестициялар ва инновацион инфраструктуранинг ривожлантирилиши юқори даражадаги ижодий фаолиятни рағбатлантиришга хизмат қилади.⁶

ГИИ мамлакатларда илм-фаннинг ривожланганлиги, мамлакатларда мавжуд инновацион салоҳиятдан фойдаланиш даражасини кўрсатади. Бу эса инновацион салоҳиятнинг миллий иқтисодиётдаги ўрнини таҳлил қилиш имконини беради. Демак, илм-фан мамлакат иқтисодиётини юқори суръатларда ривожлантиришни таъминлайди, аммо бу соҳа узоқ муддатли инвестицияларни талаб этгани сабабли катта миқдордаги маблағларни талаб этади.

Шу билан бирга, инновацион салоҳият ва иқтисодиётнинг ривожланганлиги даражаси ўртасидаги боғлиқликнинг таҳлили ўзаро боғлиқлик юқори даражада эканлигини кўрсатади.

ГИИнинг ушбу гуруҳлар бўйича таҳлили инновацион тараққиёт мамлакатнинг ривожланганлик даражаси билан ўзаро боғлиқ эканини кўрсатди. Жон бошига ЯИМнинг кўтарилиши билан мос гуруҳ бўйича ҳисобланган ГИИнинг ўртача даражаси ортиб бораётганини кўриш мумкин. Бу эса бир томондан, илмий-техник ва конструкторлик ишлари катта миқдордаги инвестицияларни талаб этиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, инновация иқтисодий ўсишнинг муҳим омили эканлигини асослайди.

Жаҳон банкининг атлас усули асосида 184 та аъзо мамлакат

ва аҳолиси 30 млн. дан кўп бўлган давлатлар 4 гуруҳга ажратилади.

Амалга оширилган тадқиқотларга кўра, 2015 йилда юқори даромадли мамлакатлар 43 тадан иборат бўлиб, ушбу гуруҳ бўйича ГИИ ўртача даражаси 51 индексни ташкил этган. Ўртадан юқори даромадли 16 та мамлакат бўйича ҳисобланган ГИИ ўртача 38 индексни, ўртадан паст даромадга эга 22 та мамлакат бўйича 29 индексни ва паст даромадли 3 мамлакатда ГИИ 21 индексни ташкил этган. Масалан, Жанубий Кореяда ГИИ даражасида баҳоланган, бу эса жон бошига яратилаётган ЯИМи икки баробар юқори бўлган Норвегия, Австралия, Австрия ва Канададан юқоридир. Ўртадан юқори даромадли мамлакатлардан Малайзия ва Болгарияда юқори даражада баҳоланган индекс кузатилган¹³.

Таҳлилларга кўра, мазкур мамлакатлар қаторида энг юқори индекс кўрсаткичга ва ҳаттоки, айрим иқтисодиёти ривожланган мамлакатлардан ҳам юқори кўрсаткичга Хитой эришган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, юқорида таҳлил қилинган иқтисодиёти ривожланаётган давлатларнинг ЯИМи Жаҳон банки томонидан белгиланган ўртача ЯИМдан паст бўлишига қарамасдан, ГИИ бўйича юқори даражаларга эришилган.

Юқорида келтирилган таҳлиллар ушбу давлатларда (Жанубий Корея, Малайзия, Болгария ва Хитойда) иқтисодиётни инновацион ривожлантириш мақсадида кучли ижтимоий- иқтисодий сиёсат амалга оширилаётганлигидан ва ушбу сиёсатнинг самарадорлиги мавжудлигидан далолат беради. Албатта, ушбу ҳолат мазкур мамлакатларда иқтисодиётни инновацион ривожлантириш тажрибасини чуқур ўрганишни тақозо этади.

Амалга оширилган таҳлилларга кўра, ўрта даромадли мамлакатларнинг аксариятида ГИИ бўйича ижобий ҳолатни кузатиш мумкин. Улардан Босния ва Герцоговина, Мўғулистон, Албания, Шри-ланка, Грузия, Филиппин ва Украинада ЯИМлар ўртача ЯИМдан бир неча бор паст бўлишига қарамасдан, ГИИнинг ўртача кўрсаткичидан юқори кўрсаткичга эришган.

Россиянинг ГИИ рейтингларидаги ўзгаришлар юзасидан Ю.В. Бесчастновнинг тадқиқотларида Россиянинг ГИИдаги аксарият кўрсаткичлари бўйича паст рейтингларга эришганлигининг сабаби мамлакат иқтисодиётининг ўтиш даврини бошдан кечираётган-

13 The Global Innovation Index 2015. Effective Innovation Policies for Development // Switzerland. P. 453.

лиги, бевосита инновацион фаолият билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий базанинг яхши ривожланмаганлиги ва инновацион иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган ҳуқуқий базанинг айрим жиҳатлар бўйича умуман яратилмаганлиги билан боғлаган¹⁴.

Амалга оширилган таҳлилларимизга кўра, Ўзбекистон ГИИда 2012 йилдан бошлаб қайд қилинган бўлса ҳам, ушбу даврдаги ўзгариш динамикаси аксарият ўтиш иқтисодиётидаги мамлакатлар кўрсаткичидан барқарорлиги билан ажралиб туради ва ижобий тенденциялар кузатилган.

Таҳлилларга кўра, 2012 йилда Ўзбекистоннинг индекси 23,9 ни ташкил этган бўлса, 2015 йилда ушбу кўрсаткич 2 пунктга кўтарилган ва 25,9 индексни ташкил этган.

Индекснинг кўтарилиши 5 та асосий кўрсаткичнинг барчаси яхшиланиши ҳисобига эришилган. Жумладан, ГИИ таркибида институционал муҳит, инфратузилма кўрсаткичи, бозорнинг ривожланганлик даражаси, технологиялар ва билимлар иқтисодиётининг ривожланиши ҳамда ижодий фаолият натижалари бўйича ўсиш кузатилган. Шундан энг кўп миқдорда ошганлари бозорнинг ривожланганлиги ва институционал муҳитнинг яхшиланганлиги бўлса, алоҳида эътиборни тортадиган ҳолат сифатида индекс таркибидаги бизнеснинг ривожланганлик компонентини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Таҳлилларга кўра, Жаҳон банкининг “Бизнесни юритиш” – “Doing business” рейтингда Ўзбекистон 2012 йилдаги 166-ўриндан 2015 йилда 87-ўринга, 2019 йилда 69-ўринга кўтарилган. Аммо ГИИ таркибидаги мос компонент тадбиркорлик муҳитидаги ижобий ўзгаришларга қарамасдан пасайган. Аммо ГИИда Ўзбекистоннинг 7 та асосий кўрсаткичлари бўйича устуворликлари таҳлилига кўра, “Институционал муҳитда бизнесни бошлашнинг осонлиги ва банкротликнинг осон кечиши кўрсатилган бўлса, белгилаш лозимки, Ўзбекистоннинг ушбу устувор жиҳатлари, масалан, Марказий Осиё минтақасидаги бошқа давлатларнинг биронтасида устувор сифатида кўрсатилмаган.

ГИИ индексидаги ўзгаришлар мамлакатлар эгаллаган рейтинг кўрсаткичларига ҳам таъсир кўрсатади ва таҳлилларга кўра, ГИИнинг умумий рейтинги бўйича Ўзбекистоннинг рейтинги 2012 йилда 127-ўриндан 2015 йилда 122-ўринга ўзгарган ёки 5 пунктга кўтарилган. 2023 йил ҳолатига кўра рейтинг кўрсаткичи бўйича

14 Бесчастнова Ю.В. К вопросу о Глобальном инновационном индексе в зарубежных странах и России. // “Инновационная деятельность”, 2015, №1. С. 13.

82-ўринга кўтирилган.

ГИИ бўйича рейтингнинг асосий ўзгариши бозорнинг ривожланганлиги, технологиялар ва билимлар иқтисодиётининг ривожланиши институционал муҳит компонентлари бўйича кескин равишда кўтарилган. Рейтингнинг янада кўтарилишига бизнеснинг ривожланганлиги инсон капитали ва тадқиқотлар компонентлари тўсқинлик қилган.

ГИИ маълумотларининг таҳлилидан кўриш мумкинки, сўнгги йилларда Ўзбекистонда ГИИ рейтинг кўрсаткичлари бўйича ижобий ўзгаришлар кузатилган ва иқтисодиёти ривожланаётган давлатлар билан ўтказилган қиёсий таҳлилда ҳам кўриш мумкинки, баъзи кўрсаткичлар бўйича Ўзбекистонда юқори рейтинглар қўлга киритилган.

Инновация мавзусининг эволюциясига келадиган бўлсак, адабиётлар таҳлили қуйидаги тарихий босқичларни аниқлаш имконини берди:

- 10-30 йй. – назариянинг фундаментал асослари шаклланиши;
- 40-60 йй. – аввалги давр таянч инновацион ғояларни ривожлантириш ва батафсил ўрганиш;
- 70 й.нинг ўртасидан то ҳозирга қадар.

Жумладан, германиялик эксперт, доктор Дитер Альтхаус Германия тажрибаси мисолида инновацион ва иқтисодий ривожланиш жараёнлари, ЕХХТнинг Ўзбекистондаги лойиҳалари координатори Ж. Макгрегор таълим сифатини ошириш, иқтисодиёт талабларидан келиб чиққан ҳолда кадрлар тайёрлаш тизими мослашувчанлигини таъминлаш, Япониянинг Васеда университети профессори Кубояма Рикия таълим соҳасида инновацияларни ривожлантириш бўйича Япония тажрибаси ҳақидаги тақдимотлари билан иштирок этди.

- Европа давлатларида, хусусан, Германияда инновацион соҳа ривожига алоҳида эътибор қаратилади, – деди доктор Дитер Альтхаус.

“Глобал инновацион индекс” рейтинги Умумжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти сифати ва (АҚШ) Корнел унивенситети консорциуми 2007 йилдан буён ташкил қилинган.

Россия Олий мактаб тадқиқотчилари Леонид Гохберг ва Илья Кузьминовлар томонидан “Technological Future of the Agriculture and Food Sector in Russia”га асос солинди. Шунингдек, профессор Леонид Гохберг GII кенгашига маслаҳатчи бўлиб чиқди ва илмий изланишларда услубий ёндашувларда иштирок эта бошлади

GII-2023 рейтинг 132 мамлакат, яъни жаҳон ЯИМининг 98 %ини ташкил этувчи мамлакатларни ўз ичига олган. Мазкур мамлакатлар ҳудуди аҳолиси сайёра аҳолисининг 92 %ини ташкил қилган.

Назорат саволлари

1. *Инновация тушунчаси ва уларга қаратилган инвестициялар.*
2. *Инновация фаолияти тадбиркорлик тараққиётини юксалтириш омили сифатида.*
3. *Хўжалик юритувчи субъектларнинг инновация фаолияти зарурати ва уларда инновация стратегиясини шакллантириш.*
4. *Инновацион молиялаштиришда венчурли молиялаштиришнинг ўрни ва аҳамияти.*
5. *Венчурли молиялаштиришни ривожлантириш истиқболлари.*
6. *Глобал инновацион индекс ва инновациянинг ривожланиш даражаларини баҳолашдаги роли.*

Тест саволлари

1. Венчур нима?

- A. Янги бошқа лойиҳа, ишлаб чиқариш тури тубдан янги, рискли лойиҳалар.
- B. Ишлаб чиқариш тури тубдан янги, рисксиз лойиҳалар.
- B. Янги лойиҳа тури тубдан янги, рисксиз лойиҳалар.
- Г. Ишлаб чиқариш тури тубдан янги лойиҳалар.

2. Инновация ...?

- A. Юқори иқтисодий ва ижтимоий самара олиш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнига илғор илм-фан ютуқларини жорий этиш йўли билан янги товарлар яратиш ёки ишлаб чиқарилаётган товарлар сифатини оширишдир.
- B. Илм-фан ютуқларини жорий этиш йўли билан янги товарлар яратиш ёки ишлаб чиқарилаётган товарлар сифатини оширишдир.
- B. Юқори иқтисодий ва ижтимоий самара олиш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнига илғор илм-фан ютуқларини жорий этиш.
- Г. Ишлаб чиқариш жараёнига илғор илм-фан ютуқларини жорий этиш йўли билан янги товарлар яратиш.

3. Инновация инвестицияси ...?

- A. Кашфиётлар асосида фан ва техника соҳасида янги билимлар, янги илғор техника ва технологиялар яратилиши, уларни ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қўлланилиши, улар асосида янги товар ва хизматларнинг яратилиши ва улар ҳисобига рақобатни кучайтириш, янги бозорни эгаллаш.
- B. Хизмат кўрсатиш соҳаларида қўлланилиши, улар асосида янги товар ва хизматларнинг яратилиши ва улар ҳисобига рақобатни кучайтириш.
- B. Янги билимлар, янги илғор техника ва технологияларнинг яратилиши, уларнинг ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қўлланилиши,

улар асосида янги товар ва хизматлар.

- Г. Янги товар ва хизматларнинг яратилиши ва улар ҳисобига рақобатни қучайтириш, янги бозорни эгаллаш.

4. Инновациянинг асосий хусусиятларини ёритинг.

- А. Илмий-техник янгилик, амалий қўлланилиши, тижорий амалга оширилиши, яъни бозорда маълум даражада истеъмолчилар талабини қондира олиши.
- Б. Илмий-техник янгилик, амалий қўлланилиши.
- В. Амалий қўлланилиши, тижорий амалга оширилиши, яъни бозорда маълум даражада истеъмолчилар талабини қондириш.
- Г. Янгилик, амалий қўлланилиши, тижорий амалга оширилиши.

5. Макроиктисодиёт даражасида инновацияларга қаратилган инвестициялар?

- А. Кучли рақобат муҳитида фирма (корхона)ларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган уларнинг мавқеини мустаҳкамлаш билан самарадорлигини юксалтириш, фойда (даромад) ҳажми ва меъёрини ошириш билан боғлиқ бўлган инвестициялардир.
- Б. Кучли рақобат муҳитида фирма (корхона)ларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган.
- В. Мавқеини мустаҳкамлаш билан самарадорлигини юксалтириш, фойда (даромад) ҳажми ва меъёрини ошириш.
- Г. Фирма (корхона)ларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган уларнинг мавқеини мустаҳкамлаш.

6. Эркин рақобат муҳитида фирма (корхона) инновация стратегиясини яхлитлиқда таъминлашга қаратилган инвестициялар ...?

- А. Ишлаб чиқариш ҳаётийлигини сақлаш, жамоа ривожланиш дастурини таъминлаш, замонавий бошқариш усулларини қўллаш, фойдани максималлаштириш, жамоа фаолиятини такомиллаштириш, янги соҳаларга кириб бориш, манфаатларга мос келадиган мақсадларга эришиш, молиявий ҳолатга риск вазият таъсирини камайтириш.
- Б. Ишлаб чиқариш ҳаётийлигини сақлаб қолиш, жамоа ривожланиш дастурини таъминлаш, замонавий бошқариш усулларини қўллаш.
- В. Замонавий бошқариш усулларини қўллаш, фойдани максималлаштириш, жамоа фаолиятини такомиллаштириш.
- Г. Фойдани максималлаштириш, жамоа фаолиятини такомиллаштириш, янги соҳаларга кириб бориш, манфаатларга мос келадиган мақсадларга эришиш.

7. Венчурли молиялаштириш ...?

- А. Бундай венчур капитали эгалари ва компания эгалари юқори рискли (хатарли) ва юқори даромадли лойиҳаларни амалга ошириш бўйича ҳамкорлик қиладилар.
- Б. Юқори рискли (хатарли) ва юқори даромадли лойиҳаларнинг реализаци-

- яси бўйича ҳамкорлик қиладилар.
- В. Бундай венчур капитали эгалари ва компания эгалари юқори riskли (хатарли) ва юқори даромадли лойиҳалар.
 - Г. Компания эгалари юқори riskли (хатарли) ва юқори даромадли лойиҳаларнинг амалга оширилиши.

8. Инновацион тадбиркорлик нечта асосий турга бўлинади?

- А. Маҳсулот инновацияси, технология (ишлаб чиқариш) инновацияси, ижтимоий инновация.
- Б. Маҳсулот ва ноишлаб чиқариш инновацияси.
- В. Сотиш ва кенгайтириш инновацияси.
- Г. Кенгайтириш ва сотиш инновацияси.

18-боб. НОМОДДИЙ АКТИВЛАРГА САФАРБАР ЭТИЛАДИГАН ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ

Таянч иборалар: номоддий актив, жисмоний кўринишга эга бўлмаган, интеллектуал мулк, патент, лицензия, саноат интеллектуал мулки, илмий тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари бажарилиши оқибатида олинадиган илмий-техник маҳсулот, илмий ишлар татбиқ этиладиган саноат намунаси, адабиёт ва санъат асарлари, мусиқа асарлари, рассомчилик асарлари, франчайзинг, даромадли ёндашув, монолог бозор, имижи, гудвилл.

18.1. Номоддий активлар, уларнинг тартиби ва инвестиция объекти сифатидаги роли

Маълумки, номоддий активларга йўналтирилган инвестициялар корхоналарнинг илмий-техник салоҳиятини кенгайтиришга мўлжалланган бўлиб, мулкчилик ҳуқуқига эга бўлмасдан туриб, фойда келтиради. Номоддий активлар моддий кўринишга эга бўлмаган, ҳўжалик юритувчи субъекти фаолиятида узоқ вақт (бир йилдан ортиқ) давомида фойдаланиладиган мулк бўлиб, бир қанча турларга бўлинади. Иқтисодий адабиётлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда номоддий активларга берилган таърифлар деярли бир хил мазмунни ифодалайди. Масалан, “Номоддий активлар” номли 38-сонли бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартида қуйидагича ифодаланган: номоддий активлар пул (қиймат) кўринишига, материал-буюм кўринишига эга бўлмаган, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишда қатнашувчи, ижарага бериш мумкин бўлган ва бошқарув мақсадларида фойдаланувчи активлардир.

Хориж иқтисодчи-олимларидан Б. Нидлз, Х. Андерсон ва Д. Колдуеллар “номоддий активлар – жисмоний кўринишга эга бўлмаган, сотиб олинаётган активлар таркибида капитал қўйилмаларни ташкил этувчи асосий активлар”, деб қарайдилар¹. Р. Энтони номоддий активларни “якка тартибда сотилувчи активлар ва корхона билан бирга сотилувчи активлар”, деб эътироф этади. Якка тартибда акс этирилиувчи активлар барча ҳуқуқларни ўзида намоён этса-да, маҳсулотлар белгилари, унинг хилма-хиллиги корхонанинг умумий қийматида қўшилади.

Профессор Шеремет номоддий активларга умумий ҳолда қуйидагича таъриф беради: “... моддий қийматга эга бўлмаган юридик

¹ Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1996. С. 227.

ва бошқа ҳуқуқий муносабатларни ўзида намоён этувчи, ўз эгасига маълум вақт давомида фойда (даромад) келтирувчи, фойдаланувчилар учун қулайликларни яратувчи активлардир”².

Шунингдек, юқоридаги олимларнинг фикрича, номоддий активларга умумий ҳолда қуйидагича таъриф берилади: “...моддий қийматга эга бўлмаган юридик ва бошқа ҳуқуқий муносабатларни ўзида намоён этувчи, ўз эгасига маълум вақт давомида фойда (даромад) келтирувчи, фойдаланувчилар учун қулайликларни яратувчи активлардир”³.

Кўпгина иқтисодий адабиётларда “номоддий активлар ўзида ножисмоний элементларни тавсифловчи активлардир” ёки “номоддий активлар корхона активларининг ажралмас бир қисми ҳисобланиб, улар буюм шаклига эга бўлмайди” ёхуд “номоддий активлар – моддий кўринишга эга бўлмаган интеллектуал фаолият маҳсули, яъни интеллектуал мулк”, деб таърифланган.

Демак, номоддий активларнинг тушунчаси уларнинг хусусиятларидан келиб чиқади. Улар моддий кўринишга эга бўлмаган, узоқ вақт давомида харажатларга айланиб боровчи, корхонага келажакда даромад келтирувчи ва активларнинг бир қисмини ташкил этадиган ҳамда ҳуқуқий муносабатларни ўзида мужассам қилувчи активлар ҳисобланади. Шунингдек, номоддий активлар моддий моҳиятга эга бўлмаган активларга бўлган ва унинг эгаларига узоқ давр давомида муайян даромад ёки бошқа хил фойда олишни таъминлайдиган активларга нисбатан мулкӣ ҳуқуқлардир.

Умумлаштирадиган бўлсак, корхона фаолиятида бир йилдан ортиқ иштирок этадиган, келгусида иқтисодий наф келтира оладиган, идентификацияланувчи, моддий буюмлашган шаклга эга бўлмаган активларга номоддий активлар дейилади.

Номоддий активлар бошқа активлардан қуйидагилар билан фарқланади:

- асосий воситалардан – моддий-мулкӣ қимматликка эга бўлмаслиги билан;
- товарлардан – сотиш учун мўлжалланмаганлиги билан;
- ишлаб чиқариш захираларидан – ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат (бир йилдан ортиқ) фойдаланилиши билан.

2 Шеремет А., Раҳман З. Бухгалтерский учет в рыночной экономике. – М.: Инфра-М, 1996. С. 135.

3 Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1996. С. 227.

Кўп ҳолларда номоддий активлар деганда маълум қимматликка эга бўлган интеллектуал мулк объектлари, мулк ҳуқуқлари тушунилади.

Бозор муносабатларининг тобора ривожланиб бориши ва эркинлашиши ҳамда рақобат муҳитининг кескинлашиб бориши ҳўжалик юритувчи субъектларнинг активлари таркибида номоддий активлар ҳиссасини орттириб боришни тақозо этади.

Номоддий активлар корхонага мулкчилик ҳуқуқларида тегишли бўлган аниқ, моддий асосга эга бўлмаган, пул шаклида бўлмаган активлар ҳисобланади, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, ижара учун ёки маъмурий мақсадларда бир йилдан ортиқ қўлланилади ва даромад келтиради.

Номоддий активлар ҳўжалик юритиш фаолиятида узоқ вақт (бир йилдан кўп вақт) мобайнида фойдаланилган моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган мулк объектларидир.

Номоддий актив деб эътироф этиш учун мулк объекти қуйидаги шартларга жавоб бериши талаб этилади.

- фойдаланиш эвазига иқтисодий ёки бошқа турдаги самара, даромад (фойда) келтиришлиги;
- хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлиши мумкин;
- моддий-ашёвий асосга эга бўлмаслиги;
- қийматга эга бўлишлиги ва уни аниқ ўлчаш мумкинлиги.

Интеллектуал мулк объектлари иқтисодий объект сифатида ўзининг ўрни ва ролига эгадир. Интеллектуал мулкнинг бошқа мулк объектларидан фарқи шундаки, у инсон салоҳиятининг ҳосиласини ташкил этади. Интеллектуал мулк унинг келиб чиқиши ва ташкил этиш хусусиятларидан келиб чиқиб ҳамда муаллифлик ҳуқуқи ҳимояланиши жиҳатидан иккита турга ажратилади: саноат мулки; асарлар.

Саноат интеллектуал мулки таркибига тегишли ҳукумат муассасаси томонидан берилган патент билан эътироф этилган ихтиролар киради. Лекин барча турдаги ихтиролар ҳам тўлов қобилиятига эга бўлавермайди. Патент орқали ҳимояга олинган ихтиронинг муаллифлик гувоҳномаси билан ҳимояланган иқтидордан фарқи шундаки, патент билан ҳимояга олинган ихтирони патент эгасигина қўллаш ҳуқуқига эгадир. Муаллифлик гувоҳномаси эса иқтидорнинг истисно сифатида фақат давлат томонидан қўлланилиши мумкинлигини эътироф этади, муаллифга эса мукофот тўлови ҳуқуқини беради.

Патент янги яратилган маҳсулот, технология ва фаолиятни қўллаш, ишлаб чиқариш, сотиш ва назорат қилиш бўйича уларнинг эгасига махсус давлат патентлаштириш идораси томонидан берилган ҳуқуқ, янги ихтиро учун олинган патентга қаратилган инвестициялар таркибига унинг яратилишига сарфланган харажатлар (материаллар сарфи, иш ҳақи ва ижтимоий суғурта ажратмалари, амортизация ва шу кабилар), патентлаштириш идорасига тўлангани боис ва бошқа патентга эришишга доир харажатлар мажмуасидир.

Лицензия – маълум бир фаолият тури билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи расмий ҳужжат. Лицензияларни номоддий актив сифатида тан олишнинг зарурати негизида уни маълум вақт бирлиги давомида корхона, фирма, ҳўжалик юритиш субъекти, тадбиркорга даромад келтириши ётади.

Бундан ташқари саноат интеллектуал мулки таркибига:

- илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари бажарилиши оқибатида олинадиган илмий-техник маҳсулот;
- илмий ишлар татбиқ этиладиган саноат намуналари киритилади.

Муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланадиган интеллектуал мулк объектлари сирасига:

- адабиёт ва санъат асарлари;
- мусиқа асарлари;
- рассомчилик асарлари;
- кинематография асарлари;
- илмий изланишлар, илмий кашфиётлар ва ҳоказолар киритилади.

Интеллектуал мулк объектлари бошқа мулк объектларидек ўзининг қийматига эгадир. Интеллектуал мулк бошқа мулк объектлари сингари нархи аниқланади, ундан фойдаланиш эса қўшимча наф келтириши мумкин бўлади.

Моддий-ашёвий асосга эга бўлмаган жами номоддий активлар ҳўжалик субъектларига нисбатан шартли равишда учта йирик гуруҳга ажратилиши мумкин:

Биринчи гуруҳ таркибига муайян корхона, фирма, ҳўжалик юритиш субъектларидан ажратиб олиб бўлмайдиган номоддий активлар киради. Бунда:

- махсус малака эгалари бўлиш, маълумотли персонал;
- реклама соҳасида ва ўз маҳсулотини илгари суришдаги эришилган ютуқлар;

- ҳудудий жойлашиш афзалликлари;
- бизнесда эришилган репутация, яъни обрў-эътибор талаб этилади.

Ушбу гуруҳ таркибига киритилган активлар қоида сирасида ноаниқ хизмат кўрсатиш муддатига эга бўлганлиги туфайли жамланган ҳолда баҳоланади. Бундай активларнинг хизмат кўрсатиш муддатини аниқлаш ва амортизация нормаларини ўрнатиш мумкин бўлмаганлиги учун амортизация ажратмалари ҳисобланмайдиган, яъни амортизация ажратмалари қилинмайдиган активлар деб эътироф этиш мумкин.

Иккинчи гуруҳ таркибига корхона, фирма ёки хўжалик юритиш субъекти ходимидан ажратиб олиб бўлмайдиган активлар киради. Булар жумласига ҳар бир ходимларнинг обрў-эътибори, яъни репутацияси ва профессионаллик кўникмалари, маҳорати, шу жумладан, шахсий ноу-хау, тижорат соҳасидаги маҳорати, молия операцияларини ўтказиш ва ҳоказолар киради. Биринчи гуруҳ таркибига киритилган активлардек, бундай активлар ҳам ҳар бирини ажратиб олиб бўлмайди, фойдаланиш муддатига эга эмас ва амортизация қилинмайди.

Учинчи гуруҳ таркибига корхона, фирма ёки хўжалик юритиш субъектидан ажратиб олиниб, баҳоланиши мумкин бўлган активлар киритилади. Булар сирасига фабрика маркалари, фирма ёки савдо белгилари, савдо маркалари, муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, лицензиялар, франчайз ва шу кабилар киритилади. Бу гуруҳдаги ҳар бир актив ажратилган ҳолда, яқка тартибда алоҳида баҳоланиши мумкин ва уларнинг кўпчилиги аниқ хизмат кўрсатиш муддатларига эгадир. Бундай активлар амортизация қилинадиган активлар деб эътироф этилади ва уларни корхона, фирма ёки хўжалик юритиш субъекти балансида акс эттириш мумкин.

Франчайз – маҳсулот ва товарларни ишлаб чиқаришда ўзга корхоналарнинг технология, алгоритм, формула ва бошқа ташқи кўринишларидан фойдаланиш ҳуқуқи. Бундай ҳуқуқ, асосан, бошқа фирма ёки бошқа тузилмалардан шартномалар асосида сотиб олинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш ҳамда эркин рақобат муҳити вужудга келиши муносабати билан ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида рақобатбардошликни таъминлашда номоддий активларнинг ўрни кўтарилиб, уларнинг роли борган сари ошиб боради.

Барча турдаги номоддий активларни ташкил этиш, ўз навба-тида, инвестицияларни талаб этади.

Моддий мулк объектларидек, номоддий активларни ташкил этиш ва доимий тарзда янгилаб бориш муайян сарф-харажатларни талаб этади. Номоддий активлар муайян вақт бирлигида ишлаб чиқаришни бошқарувчи, товар маҳсулотни илгари суриш, маҳсулот таннархини пасайтириш, умуман капиталлашувни таъминлашда эркин рақобат муҳитида жуда ҳам қўл келадиган активлар қисми ҳисобланади. Инвестицияларнинг бир қисми корхона, хўжалик юритиш субъекти томонидан асосий капитални тиклаш, янгилаш, кенгайтириш ва мунтазам модернизациялашга қаратилса, иккинчи қисми номоддий активлар мажмуасини кенгайтириш, фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш, ноу-хаулардан фойдаланиш ҳуқуқларини қўлга киритиш ҳамда корхона салоҳиятини ошириш, унинг обрў-эътибор қозониши, юқори имижга эга бўлишига қаратилади. Инвестицияларнинг яна бир қисми айланма маблағларни ташкил этиш, уларни тўлдиришга қаратилади.

Номоддий активларга инвестициялар кескин рақобат муҳи-тида ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш соҳаларида етиштирилган товар маҳсулот ва хизматларни илгари суриш, улар айланма муд-датини қисқартириш, истеъмолчиларга қисқа муддатларда еткази-лишини таъминлайди, кўмаклашади. Номоддий активлар рақобат-бардошликни янги технология, маҳсулот патентлари, лицензиялар ва бошқа номоддий активлар турларини харид этиш йўли билан хўжалик юритиш субъекти фаолиятини янгилаб бориш, замона-вийлаштириш ва бозор талабларига жавоб бера оладиган товар ва хизматларни яратишга замин яратади.

Номоддий активларнинг асосий турлари – патентлар, лицен-зиялар, савдо маркалари, товар белгилари, франчайз, дастурлар таъминоти, “гудвилл” ва шу кабилар капиталлаштирилади ва фой-даланиш даври мобайнида сўндириб борилади.

18.2. Эркин бозор ва кучли рақобат муҳитида номоддий активларни кенгайтириш зарурати

Эркин бозор ва кучли рақобат интеллектуал товарларга бўлган талабни тобора кучайтириб боради. Айниқса, ақлий меҳнат маҳ-сули бўлмиш товарлар ва хизматларга бўлган талаб кўтарилиб боради. Махсус товар ҳисобланган илмий ғоялар, техникавий

янгиликлар, технологик ишланмалар, хилма-хил ахборотлардан хабардор бўлиш ва улардан рақобатбардошликни таъминлаш мақсадида доимий тарзда фойдаланиш зарурати пайдо бўлади. Эркин бозор ва кучли рақобат муҳитида, айниқса, илмий-техникавий ишланмаларга бўлган талаб кучаяди. У амалда патент, лицензия, франчайз, ноу-хау, дастурий таъминот, турли ахборот, савдо маркалари, товар белгилари ва бошқаларга бўлган талаблардир.

Илмий-техникавий ишланмалар бозорни, кўпинча, ташқи бозорни, мамлакат ташқарисидаги бозорларни назарда тутди. Илмий-техникавий ишланмалар бозори XXI асрда тез кенгайиб бормоқда, янги-янги қисмларга ажратилмоқда ва ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларида улардан жуда ҳам унумли фойдаланиш зарурати юзага келмоқда. Бунинг сабаби иқтисодиётда интеллектуал меҳнат мавқеининг кучайиб боришидир. XXI асрда бозор иқтисодиёти илмталаб ишлаб чиқаришнинг ўсиши турли хизматлар, энг аввало, ахборот хизмати аҳамиятининг кучайиши билан тавсифланади. Буни интернет хизмати бозорининг шиддат билан ер юзида ўсиб бориши тасдиқлайди. Шундай экан, кучли рақобат муҳитида ўз мавқеи, обрў-эътиборини йўқотиш, рақобат муҳитида синиш ҳеч гап эмас.

Илмий-техникавий янгиликлар харидор мулкига айланиш шarti билан ёки ўз эгаси мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш ҳуқуқи ёки шартлари орқали ишлаб чиқаришга татбиқ этади. Ишлаб чиқариш субъектларини новацияларга, яъни унга янгилик киритиб боришга ундайди.

Номоддий активлар таркибининг асосий қисмини интеллектуал мулк объектлари ташкил этганлиги учун мазкур параграфда уларни баҳолашга алоҳида эътибор қаратамиз. Маълумки, интеллектуал мулк объектларини баҳолаш “Интеллектуал мулк объектларини баҳолаш тартиби тўғрисида”ги⁴ низомга асосан амалга оширилади. Унга кўра, интеллектуал мулк объектини баҳолаш Мол-мулкни баҳолаш миллий стандартларига мувофиқ баҳоловчи ташкилотлар томонидан амалга оширилади ва баҳолаш ҳисоботи билан расмийлаштирилади. Интеллектуал мулк объектининг қиймати уч ёндашув билан, яъни даромадли, харажатли ва қиёсий ёндашувлар билан аниқланади.

4 Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитасининг 2009 йил 22 апрелдаги 01/19-18/08-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлигида 2009 йил 8 майда 1953-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган.

Даромадли ёндашув – баҳолаш объектидан кутилаётган даромадларни аниқлашга асосланган баҳолаш объектининг қийматини баҳолаш услублари мажмуи. Бундай усул интеллектуал мулк объектидан фойдаланишдан даромад олиш эҳтимоллари мавжуд бўлган ҳолларда қўлланилади. Интеллектуал мулк объектидан фойдаланишдан тушган даромадлар интеллектуал мулк объектидан фойдаланиш ҳуқуқи топширилган ҳуқуқ эгаси томонидан маълум давр учун олинадиган пул тушумлари ва пул тўловлари орасидаги фарқдир. Интеллектуал мулк объектидан фойдаланишдан олинадиган асосий даромадлар қуйидагилар ҳисобланади:

- маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш ва сотишда ва (ёки) асосий ва айланма маблағларга сармоя киритишдаги харажатлардан тежаш, шунингдек, харажатларни амалда камайтириш, интеллектуал мулк объектидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритишда харажатларнинг бўлмаслиги (масалан, лицензион тўловларнинг йўқлиги, лицензиарга даромаддан энг кўп эҳтимолдаги улушни ажратиш заруратининг бўлмаслиги);
- ишлаб чиқарилаётган донa маҳсулотнинг (иш, хизмат) нархини ошириш, унинг сотув ҳажмини ошириш;
- солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни камайтириш, қарз эвазига хизмат кўрсатиш тўловларини камайтириш;
- баҳолаш объектининг қўлланилишидаги пул оқимини олишдаги таваккалчиликни камайтириш, баҳолаш объектидан фойдаланишдаги пул оқимининг вақтинчалик тузилишини яхшилаш.

Интеллектуал мулк объектларини баҳолашнинг харажатли ёндашуви – мулкнинг эскирганлигини инобатга олган ҳолда баҳолаш объектини тиклаш ёки алмаштириш учун зарур бўлган сарф-харажатлар миқдорини белгилашга асосланган баҳолаш услублари мажмуи. Бундай усулни қўллаш баҳолаш объектини тиклаш ёки алмаштириш имкони бўлганда амалга оширилади. Харажатли ёндашувни қўллаш орқали баҳолаш қуйидаги асосий жараёнларни ўз ичига олади:

- баҳолаш объектига шунга ўхшаш янги баҳолаш объектини яратиш учун сарфланадиган харажатлар миқдорини аниқлаш;
- баҳолаш объектининг шунга ўхшаш янги объектга нисбатан эскирганлиги ҳажмини аниқлаш;
- баҳолаш объекти қийматини унга нисбатан шунга ўхшаш янги баҳолаш объектини яратиш учун сарфланадиган харажатлар миқдорини чегириб ташлаш йўли билан ҳисоблаш.

Қиёсий ёндашув – баҳолаш объектини унга нисбатан битимлари қийматлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўлган бошқа шунга ўхшаш объектлар билан солиштириш орқали баҳолаш объектининг қийматини баҳолаш услублари мажмуи. Бундай усулни қўллаш баҳолаш объектларининг ўхшаш нархлари ҳақидаги ишончли ва тўлиқ маълумот ҳамда улар билан амалга оширила-диган битимларнинг ҳақиқий шартлари мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилади.

18.1-жадвал

Ривожланган мамлакатларнинг франшиза ва франчайзерлар миқдорлари⁵

Давлатлар	Франчайзерлар миқдори	Франчайзлар миқдори	Тармоқ хусусиятига эга бўлган объектлар сони	Тармоқ хусусиятига эга бўлган корхоналарда банд бўлганлар	Давлатнинг ЯИМга нисбати (фоизда)
Хитой	4 000,00	260,00	*	2 400 000,00	8,7 %
Корея	2 500,00	240,00	*	1 200 000,00	8,5 %
АҚШ	2 200,00	250,00	854 511,00	21 000 000,00	15 %
Бразилия	1 643,00	79 988,00	*	*	*
Франция	1 369,00	516,00	53 002,00	82 587,00	*
Япония	1 231,00	230 822,00	*	2 500 000,00	0,4 %
Австралия	1 000,00	70,00	*	*	*
Германия	960,00	58,00	58,00	452,00	*
Буюк Британия	842,00	348,00	348,00	465,00	*
Россия	485,00	8 615,00	20 731,00	277 48	*
Финляндия	265,00	68,00	68,00	42,00	3 5 %

Қиёсий ёндашувни қўллаган ҳолда қийматни аниқлаш қуйи-даги асосий жараёнларни ўз ичига олади:

- баҳолаш объектини шунга ўхшаш объектлар билан солишти-ришдаги элементларни аниқлаш;

⁵ www.worldfranchisecouncil.org (Жаҳон банки маълумотлари асосида тайёрланди).

- баҳоланаётган интеллектуал мулк объектининг ҳар бир солиштириш элементлари бўйича шунга ўхшаш ҳар бир объектдаги хусусият ва фарқлари даражасини аниқлаш ва ҳоказо. Солиштиришнинг энг муҳим унсурларига: интеллектуал мулк объектининг баҳоланаётган мулкӣ ҳуқуқлар ҳажми; интеллектуал мулк объектига оид битимларни молиялаштириш шартлари (шахсий ва қарзга олинган маблағлар нисбати, қарз маблағларини тақдим этиш шартлари); интеллектуал мулк объектлари нархларининг ўзгариши; интеллектуал мулк объектидан фойдаланиш орқали ишлаб чиқариладиган ва сотиладиган маҳсулотга бўлган талаб; рақобатли таклифларнинг мавжудлиги; интеллектуал мулк объектидан фойдали фойдаланиш муддати; интеллектуал мулк объектини ўзлаштиришга қилинган харажатлар даражаси тааллуқли ҳисобланади.

Илмий-техникавий ишланмалар бозори ХХІ асрда тез кенгайиб бормоқда, янги-янги қисмларга ажратилмоқда ва ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларида улардан жуда ҳам унумли фойдаланиш зарурати юзага келмоқда. Бунинг сабаби иқтисодиётда интеллектуал меҳнат мавқеининг кучайиб боришидир. ХХІ аср бозор иқтисодиёти илмталаб ишлаб чиқаришнинг ўсиши, турли хизматлар, энг аввало, ахборот хизмати аҳамиятининг кучайиши билан тавсифланади. Буни интернет хизмати бозорининг шиддат билан ер юзида ўсиб бориши тасдиқлайди. Шундай экан, кучли рақобат муҳитида ўз мавқеи, обрў-эътиборини йўқотиш, рақобат муҳитида синиш ҳеч гап эмас.

Франчайз бирор-бир шахс (жисмоний ёки юридик) томонидан яратилган ва шу ном билан иш юритиш орқали бозорда истеъмолчилар тан оладиган номнинг иккинчи бир шахсга муайян бир шартлар эвазига фойдаланиш учун берилишидир. Франчайзер лицензиялаш бериш орқали ёки ўзига тегишли бўлган ном, ноу-хау ёки операцион система ҳуқуқидан фойдаланишни иккинчи шахсга берувчи компаниядир. Мисол учун, бирор-бир корхона ресторан очиб, унинг номини танитиб, хизмат сифатини ташкил этди ва бозорда ўз обрўсига эга бўлди. Шу корхона номини бирор-бир бошқа ресторан эгалари қўллаши учун юқоридаги корхона эгаларидан рухсат ёки лицензия олишлари шарт бўлади.

Илмий-техникавий янгиликлар харидор мулкига айланиш шарти билан ёки ўз эгаси мулки бўла туриб, вақтинча фойдаланиш ҳуқуқи ёки шартлари орқали ишлаб чиқаришга татбиқ этади. Ишлаб

чиқариш субъектларини новацияларга, яъни унга янгилик киритиб боришга ундайди.

Монолог бозорининг барча турларига (монолог рақобати бозори, софмонология бозори) барҳам бериш, эркин ва кучли, ички ва ташқи рақобат муҳитига эга бўлган бозорларнинг қарор топиши номоддий активларни доимий тарзда кенгайтириб бориш ва улар жамланмаси таркибини янгилаб бориш заруратини юзага келтиради. Бундай шароитда бизнес янги лойиҳаларига инвестиция киритилади, ўз имижини, обрў-эътиборини ва бозордаги мавқеини эга бўлган, йўлга қўйилган, харидорларга эга бўлган ҳамда фаолият юритиб турган фирма, корхоналарни сотиб олиш афзалроқдир. Бизнес, тадбиркорлик соҳаларида янги фирмалар ташкил қилишдан кўра мавжуд бўлган ва фаолияти йўлга қўйилган фирмаларни сотиб олиш афзал кўрилади. Ваҳоланки, янгисини ташкил этишдан кўра фаолият юритаётган, қимматроқ бўлса-да, кучли рақобат йўлга қўйилган, ўзининг сирли кучига эга бўлган компанияга инвестиция киритишни тақозо этади. Бунда компаниянинг жами актив ва пассив қийматидан ташқари унинг ўзидан ажралмас сезиб бўлмас афзалликлари, яъни гудвилл ҳам ҳисобга олинган ҳолда сотилади.

18.3. Номоддий активлар таркибида “гудвилл” ва уни баҳолаш

Номоддий активларнинг туркуми активларнинг бир хил хусусияти ва тадбиркорлик субъекти фаолиятида фойдаланилиши жиҳатидан гуруҳланишидир. Номоддий активлар туркумидаги моддалар бир вақтда қайта баҳоланади, бунда активларни танланма қайта баҳолашдан ҳамда молиявий ҳисоботларда турли саналарда таннархлар ва қийматлар бирикмасини акс эттирадиган миқдорларни тақдим этиш четлаб ўтилади.

Таннарх бўйича ҳисобга олиш модели

Дастлабки тан олишдан сўнг, номоддий актив унинг таннарихидан ҳар қандай жамғарилган амортизацияни ва ҳар қандай йиғилган қадрсизланиш бўйича зарарни чегирилгандаги қийматда ҳисобга олиниши лозим.

- 1. Қайта баҳолаш модели.** Дастлабки тан олишдан сўнг, номоддий актив қайта баҳоланган қийматда, яъни қайта баҳолаш санасидаги унинг ҳаққоний қийматидан ҳар қандай

кейинги жамғарилган амортизацияни ва ҳар қандай кейинги йиғилган қадрсизланиш бўйича зарарни чегирилгандаги қийматда ҳисобга олиниши лозим. Мазкур стандартдаги қайта баҳолашлар мақсадида ҳаққоний қиймат фаол бозор инobatта олинган ҳолда аниқланиши лозим. Қайта баҳолашлар шундай меъёردа амалга оширилиши лозимки, ҳисобот даври охирида активнинг баланс қиймати унинг ҳаққоний қийматидан муҳим даражада фарқ қилмаслиги керак.

Қайта баҳолаш модели бўйича қуйидагиларга рухсат берилмайди:

- а) олдин актив сифатида тан олинмаган номоддий активларни қайта баҳолаш; ёки
- б) таннархдан бошқа қийматларда номоддий активларни дастлаб тан олиш.

Қайта баҳолаш модели актив дастлаб таннархда тан олингандан сўнг қўлланилади. Бироқ, агар номоддий актив жараёндан ўтиш мобайнида тан олиш мезонини қаноатлантирмаганлиги туфайли унинг таннархининг фақат маълум қисми актив сифатида тан олинган бўлса (65-бандга қаранг), қайта баҳолаш модели ушбу активнинг бутун қисмига қўлланиши мумкин. Шу билан бирга, қайта баҳолаш модели давлат гранти орқали қабул қилинган ва номинал қийматда тан олинган номоддий активларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин.

Номоддий актив учун фаол бозор мавжуд бўлиши одатий ҳол эмас, лекин бу содир бўлиши мумкин. Масалан, айрим юрисдикцияларда эркин ўтказиладиган такси лицензиялари, балиқ овлаш лицензиялари ёки ишлаб чиқариш квоталари учун фаол бозор мавжуд бўлиши мумкин. Бироқ брендлар, газета номлари, мусиқа ва фильм нашр этиш ҳуқуқлари, патентлар ва савдо белгилари учун фаол бозор мавжуд бўла олмайди, чунки бундай активнинг ҳар бири яғонадир. Шу билан бирга, номоддий активлар олди-сотди қилинса ҳам, шартномалар алоҳида сотувчилар ва харидорлар ўртасида тузилади ва операциялар камдан-кам ҳолатда содир бўлади. Шулар туфайли бир актив учун тўланган нарх бошқасининг ҳаққоний қиймати тўғрисида етарлича далил ҳисобланмаслиги мумкин. Бундан ташқари нархлар кўпгина ҳолларда жамоатга маълум бўлмайди.

Қайта баҳолаш даврийлиги қайта баҳоланаётган номоддий активлар ҳаққоний қийматининг ўзгарувчанлигига боғлиқдир. Агар

қайта баҳоланган активнинг ҳаққоний қиймати унинг баланс қийматидан муҳим даражада фарқ қилса, яна қайта баҳолаш зарурдир. Айрим номоддий активларнинг ҳаққоний қийматида катта даражада ва ўзгарувчан тебранишлар кузатилиши мумкин, бундай ҳолат йиллик қайта баҳолаш заруратини келтириб чиқаради. Бундай тез-тез қайта баҳолашлар ҳаққоний қийматида фақатгина катта бўлмаган тебранишларга эга номоддий активлар учун зарур эмас.

Агар номоддий актив қайта баҳоланса, қайта баҳолаш санасидаги ҳар қандай жамғарилган амортизация:

- а) активнинг ялпи баланс қийматидаги ўзгаришга пропорционал тарзда қайта ҳисобланадики, натижада қайта баҳолашдан сўнг активнинг баланс қиймати унинг қайта баҳоланган қийматига тенг бўлади; ёки
- б) активнинг ялпи баланс қийматидан чегириб ташланади ва соф баланс қиймати активнинг қайта баҳоланган қиймати суммасида акс эттирилади.

Агар қайта баҳоланган номоддий активлар туркумидаги номоддий активни ушбу актив учун фаол бозор мавжуд бўлмаганлиги туфайли қайта баҳолаш имкони бўлмаса, актив унинг тан-нархидан ҳар қандай жамғарилган амортизация ва қадрсизланиш бўйича зарарларнинг чегирилган қийматида ҳисобга олиниши лозим.

Агар қайта баҳоланган номоддий активнинг ҳаққоний қийматини фаол бозор орқали аниқлаш имкони бошқа мавжуд бўлмаса, активнинг баланс қиймати унинг фаол бозор орқали охири қайта баҳолаш санасидаги қайта баҳоланган қийматидан ҳар қандай жамғарилган амортизация ва ҳар қандай кейинги йиғилган қадрсизланиш бўйича зарарларнинг чегирилган қиймати бўлиши лозим.

Қайта баҳоланган номоддий актив учун бундан буён фаол бозор мавжуд бўлмаслиги тўғрисидаги маълумот шуни англатиши мумкинки, актив қадрсизланган ва унинг БҲҲС 36 га мувофиқ текширилиши зарурдир.

Агар кейинги маълум ҳисобга олиш санасида активнинг ҳаққоний қийматини фаол бозор орқали аниқлаш имкони бўлса, қайта баҳолаш модели ўша санадан бошлаб қўлланилади.

Агар номоддий активнинг баланс қиймати қайта баҳолаш натижасида ошса, ошган қисм бошқа умумлашган даромадда тан олиниши ва капитал таркибидаги бошланғич қийматига нисбатан қайта

баҳолаш қийматининг ошган суммаси ҳисобга олинадиган ҳисобварақда йиғилиши лозим. Бироқ ошган қисм фойда ёки зарарларда шу даражада тан олиниши лозимки, бунда олдин айнан шу активни қайта баҳолаш натижасида фойда ёки зарарларда тан олинган унинг камайиши суммаси олдин қопланиши лозим.

Агар номоддий активнинг баланс қиймати қайта баҳолаш натижасида камайса, камайган қисм фойда ёки зарар таркибида тан олиниши лозим. Бироқ камайган қисм бошқа умумлашган даромадда ушбу актив бўйича бошланғич қийматига нисбатан қайта баҳолаш қийматининг ошган суммаси ҳисобга олинадиган ҳисобварақининг ҳар қандай кредит сальдосига тенг миқдорда тан олиниши лозим. Бошқа умумлашган даромадда тан олинган камайган қисм капитал таркибидаги бошланғич қийматига нисбатан қайта баҳолаш қийматининг ошган суммаси ҳисобга олинадиган ҳисобварақда йиғилган суммани камайтиради.

Капиталда бошланғич қийматига нисбатан қайта баҳолаш қийматининг ошган суммаси ҳисобга олинадиган ҳисобварақда жамланган сумма, бу сумма ўзлаштирилганда, тўғридан-тўғри тақсимланмаган фойдага ўтказилиши мумкин. Жами бундай сумма активнинг фойдали хизмат муддати тугаганида ёки у баланسدан чиқарилганида ўзлаштирилиши мумкин. Бироқ бу ҳисобварақдаги сумманинг маълум қисми актив тадбиркорлик субъекти томонидан фойдаланилаётганда ўзлаштирилиши мумкин; бунда ўзлаштириладиган сумма – активнинг қайта баҳоланган баланс қиймати асосида ҳисобланган амортизация суммаси билан активнинг бошланғич таннархи асосида ҳисобланган амортизация суммаси ўртасидаги фарққа тенг бўлади. Бошланғич қийматига нисбатан қайта баҳолаш қийматининг ошган суммаси тақсимланмаган фойдага ўтказилганда, фойда ёки зарарларда акс эттирилмайди .

Фойдали хизмат муддати

Тадбиркорлик субъекти номоддий активнинг фойдали хизмат муддати аниқлиги ёки аниқсизлигини ва агар аниқ бўлса, фойдали хизмат муддатини ташкил этадиган даврни ёки ишлаб чиқариш ёки шунга ўхшаш бирликлар сонини баҳолаши лозим. Барча тегишли омилларнинг таҳлилига асосланган ҳолда, актив тадбиркорлик субъекти учун соф пул тушумларини олиб келиши кутилган даврнинг кўринадиган чегараси мавжуд бўлмаганда, номоддий актив тадбиркорлик субъекти томонидан аниқсиз фойдали хизмат муддатига эга деб ҳисобланиши лозим.

Номоддий активни ҳисобга олиш унинг фойдали хизмат муддатига асосланади. Фойдали хизмат муддати аниқ бўлган номоддий актив амортизация қилинади, фойдали хизмат муддати аниқсиз бўлган номоддий актив амортизация қилинмайди. Мазкур стандартга илова қилинган тасвирий мисолларда турли номоддий активлар учун фойдали хизмат муддатни аниқлаш ва кейин ушбу активларни аниқланган фойдали хизмат муддатларига асосланган ҳолда ҳисобга олиш кўрсатилган.

Номоддий активнинг фойдали хизмат муддатини аниқлашда кўпгина омиллар инобатга олинади, шу жумладан:

- а) тадбиркорлик субъекти томонидан активдан кутилган фойдаланиш ва активнинг бошқа бошқарув гуруҳи томонидан самарали бошқарилиши мумкинлиги;
- б) актив бўйича оддий маҳсулот фойдаланиш даври ўхшаш усулда фойдаланиладиган ўхшаш активларнинг фойдалилик муддатларининг эҳтимоллари бўйича оммавий маълумот;
- в) эскиришнинг техник, технологик, тижорий ва бошқа турлари;
- г) активдан фойдаланадиган соҳанинг барқарорлиги ва активдан юзага келадиган маҳсулотлар ёки хизматларга бўлган бозор талабидаги ўзгаришлар;
- д) рақобатчилар ёки потенциал рақобатчилар томонидан кутилган ҳаракатлар;
- е) активдан кутилган келгуси иқтисодий нафларга эга бўлиш учун талаб этилган сақлаш харажатларининг даражаси ва бундай даражага эришишда тадбиркорлик субъектининг имконияти ва хоҳиши;
- ж) актив устидан назорат даври ва активдан фойдаланишга юридик ёки шунга ўхшаш чекловлар, масалан, тегишли ижараларнинг тугаш саналари; ва
- з) актив фойдали хизмат муддатининг тадбиркорлик субъектининг бошқа активлари фойдали хизмат муддатига боғлиқлиги.

“Аниқсиз” атамаси “чексиз” маъносини англатмайди. Номоддий активнинг фойдали хизмат муддати фақатгина активни унинг фойдали хизмат муддатини баҳолаш пайтида ҳисобланган ишлаш стандартида сақлаш учун талаб этилган келгуси сақлаш сарфлари даражасини ҳамда тадбиркорлик субъектининг бундай даражага эришишдаги имконияти ва хоҳишини акс эттиради. Номоддий активнинг фойдали хизмат муддати аниқсизлиги тўғрисидаги ҳулоса активни ушбу ишлаш стандартида сақлаш учун талаб этил-

гандан ортиқ режалаштирилган келгуси сарфларга асосланмаслиги керак.

Технологиядаги тез ўзгаришлар тарихини инобатга олганда, компьютер дастурий таъминоти ва кўпгина бошқа номоддий активлар технологик эскиришларга учрайди. Шу туфайли уларнинг фойдали хизмат муддати қисқа бўлиш эҳтимоли мавжуд.

Номоддий активнинг фойдали хизмат муддати жуда узоқ ёки ҳаттоки аниқсиз бўлиши мумкин. Ноаниқлик номоддий активнинг фойдали хизмат муддатини эҳтиёткорлик билан ҳисоблашни таъкидлайди, бироқ у нореал қисқа муддатни танлашни таъкидламайди.

Шартномавий ёки бошқа юридик ҳуқуқлардан келиб чиқадиган номоддий активнинг фойдали хизмат муддати шартномавий ёки юридик ҳуқуқларнинг муддатидан ошмаслиги лозим, бироқ тадбиркорлик субъекти активдан фойдаланишининг кутилаётган даврига боғлиқ ҳолда қисқароқ бўлиши мумкин. Агар шартномавий ёки бошқа юридик ҳуқуқлар янгиланиши мумкин бўлган чекланган муддатга тақдим этилса, фақатгина янгилашни тадбиркорлик субъекти томонидан аҳамиятсиз харажатлар эвазига амалга ошириш далили мавжуд бўлса, номоддий активнинг фойдали хизмат муддати янгиланадиган даврни қамраб олиши лозим. Бизнес бирлашувидagi номоддий актив сифатида тан олинган қайта сотиб олинган ҳуқуқнинг фойдали хизмат муддати ҳуқуқ тақдим этилган битимнинг қолган шартномавий даври бўлади ва янгиланадиган даврларни ўз ичига олмаслиги лозим.

Номоддий активнинг фойдали хизмат муддатига таъсир этадиган ҳам иқтисодий, ҳам юридик омиллар мавжуд бўлиши мумкин. Иқтисодий омиллар тадбиркорлик субъекти томонидан олинадиган келгуси иқтисодий нафларнинг даврини аниқлаши мумкин. Юридик омиллар ушбу манфаатлардан фойдаланиш ҳуқуқи бўйича тадбиркорлик субъекти назорат қиладиган даврни чеклаши мумкин. Фойдали хизмат муддати ушбу омиллар асосида аниқланган даврларнинг қисқароғидир.

Шу ўринда қуйидаги омилларнинг мавжудлиги шуни таъкидлайдики, тадбиркорлик субъекти шартномавий ёки бошқа юридик ҳуқуқларни аҳамиятсиз харажатлар эвазига янгилай олади:

- а) эҳтимол, тажрибага асосланган ҳолда, шундай далил мавжудки, шартномавий ёки бошқа юридик ҳуқуқлар янгиланади.

Агарда янгилаш учинчи томоннинг розилиги шarti остида бўлса, учинчи томон ўз розилигини тақдим этиши бўйича далил мавжуд;

- б) шундай далил мавжудки, янгилашга эришиш учун зарур бўлган ҳар қандай шартлар қаноатлантирилади; ва
- в) янгилашдан тадбиркорлик субъектига оқими кутилган келгуси иқтисодий нафлар билан солиштирилганда, тадбиркорлик субъекти учун янгилаш харажати аҳамиятли эмас.

Агар янгилашдан тадбиркорлик субъектига оқими кутилган келгуси иқтисодий нафлар билан солиштирилганда, тадбиркорлик субъекти учун янгилаш харажати аҳамиятли бўлса, янгилаш қиймати моҳиятан янгилаш санасида янги номоддий активни сотиб олиш қийматини акс эттиради.

Номоддий активларнинг бозор қийматини аниқлайди. Активларнинг тармоқ бўйича ўртача даромаддорлиги ҳақида ахборот мавжуд бўлса, гудвилл қиймати қуйидаги формула бўйича ҳисобланади (бунда корхонанинг балансида акс эттирилган, хусусийлаштириш (сотиб олиш) пайтида гудвилл сифатида корхона хусусий капиталининг баланс қиймати ва баҳолаш қиймати ўртасидаги фарқ тарзида юзага келган номоддий активлар, баҳолашга киритилмайди):

$$\text{Гудвилл} = \frac{\text{ЧП} - \text{РСА} * \text{СДА}}{\text{СК}}$$

бу ерда:

ЧП – корхона соф даромади;

РСА – корхона активларининг бозор қиймати;

СДА – активларнинг тармоқ бўйича ўртача даромадлиги;

СК – капиталлаштириш ставкаси;

Корхона молиявий қўйилмаларининг бозор қийматини, шу жумладан, корхонанинг қимматли қоғозларга ва бошқа ташкилотларнинг устав капиталларига инвестицияларини, шунингдек, бошқа ташкилотларга берилган қарзларни аниқлайди. Фонд бозорида котировка қилинадиган қимматли қоғозларга инвестицияларнинг бозор қийматини баҳолашда баҳоловчи ушбу қимматли қоғозларнинг бозордаги котировкаларига асосланади.

Фонд бозорида котировка қилинмайдиган қимматли қоғозларга ва бошқа ташкилотларнинг устав фондларига қилинган инвести-

циялар қийматини баҳолаш инвестицияларнинг назорат сифатларига қараб амалга оширилади:

- 50 фоиздан ортиқ бўлган инвестициялар (акциялар пакетлари, улушлар ва шу кабилар) қийматини баҳолаш мазкур Мулкни баҳолаш миллий стандарти (9-сонли МБМС) асосида амалга оширилади;
- 50 фоизгача (қўшиб ҳисоблаганда) бўлган инвестициялар (акциялар пакетлари, улушлар ва шу кабилар) қийматини баҳолаш қуйидаги тартибда амалга оширилади:
- фонд бозорида котировка қилинадиган акциялар қийматини баҳолаш мазкур акцияларнинг баҳолаш санасидан олдинги бозор котировкаларига мувофиқ амалга оширилади;
- дивидендлар кўринишида (нақд, нақдсиз шаклда ёки акциялар кўринишида) даромадлар келтирадиган инвестициялар қийматини баҳолаш сўнги уч йил учун дивиденд кўринишидаги ўртача йиллик даромадни баҳолаш санасидаги Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкаси бўйича капиталлаштириш йўли билан амалга оширилади;
- адекват даромадлар келтирмайдиган инвестициялар қийматини баҳолаш хусусий капитал миқдоридан келиб чиқиб, қуйидаги ҳисоблаш формуласига биноан амалга оширилади:

$$\text{Сак} = \text{Бин} * \text{Сск} / \text{Суф} * (1 - \text{Кконтр})$$

Бу ерда: Сак – акциялар пакетининг ҳисобланган қиймати;

Бин – акциялар пакетининг баланс қиймати;

Сск – хусусий капиталнинг баланс бўйича миқдори (хусусий маблағлар манбалари);

Суф – баланс бўйича устав капиталининг миқдори;

Кконтр – назорат коэффициенти.

Акциялар қийматини ҳисоблашда баҳоланаётган акциялар пакетининг назорат даражасини инобатга олиш зарур. Назорат элементлари йўқлигига чегирма мазкур услубий кўрсатмаларнинг 34-бандига биноан ҳисобланади.

Инвестицияларнинг якуний қиймати сифатида қийматнинг энг кўп миқдорини берувчи ҳисоб-китоблар натижаси қабул қилинади. Бунда акциялар пакети қийматининг баҳоси баланс қийматидан паст бўлиши мумкин эмас.

Ниҳоясига етказилмаган капитал қўйилмалар – тугалланмаган қурилиш объектлари ва ўрнатилиши лозим бўлган ускуналарнинг бозор қийматини аниқлайди;

- товар-моддий захираларининг қийматини уларнинг баланс қиймати бўйича қабул қилади;
- келгуси даврлар харажатлари баланс қиймати бўйича қабул қилинади;

Кечиктирилган харажатлар ва даромадларнинг қиймати қуйидаги тарзда аниқланади:

- агар улар миллий бухгалтерия ҳисоби стандартларида белгиланган активлар ва мажбуриятларни тан олиш мезонларига жавоб берса, уларнинг қиймати баланс қийматига тенг ҳолда қабул қилинади;
- агар улар миллий бухгалтерия ҳисоби стандартларида белгиланган активлар ва мажбуриятларни тан олиш мезонларига жавоб бермаса, уларнинг қиймати тўланадиган фойда солиғи (муддати кечиктирилган даромадлар учун) ёки ушбу солиқдан тежалган сумма (муддати кечиктирилган харажатлар учун) бўйича ҳисобланади. Бунда тўланиши керак бўлган солиқ ёки унинг тежаш суммаси ушбу солиқнинг амалдаги ставкасини кечиктирилган харажатлар ва даромадларнинг баланс қийматига кўпайтириш йўли билан ҳисобланади;
- пул маблағлари қийматига тузатиш киритилмайди;
- ҳар бир дебитор бўйича узоқ муддатли дебиторлик қарзининг бозор қийматини кутилаётган қарз тўловлари ва қарз бўйича фоизларни дисконтлашни дисконтлаш ставкаси бўйича қарзни узиш муддатлари ва эҳтимолини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш йўли билан аниқлайди.

Дисконтлаш ставкаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган қайта молиялаштириш ставкаси миқдоридан олинади. Жорий дебитор қарзи баланс қийматига тенг деб олинади.

Узоқ муддатли мажбуриятларнинг бозор қийматини кутилаётган қарз тўловлари ва қарз бўйича фоизларни дисконтлашни дисконтлаш ставкаси бўйича тўлов муддатларини ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш йўли билан аниқлайди. Дисконтлаш ставкаси корхонанинг фоизли қарзларига қўлланиладиган ставкага тенг деб олинади:

- мажбуриятларнинг баланс қийматига тенг деб олинadиган жорий мажбуриятларнинг бозор қийматини аниқлайди;

- баҳоланаётган корхонага тегишли бўлган, балансдан ташқари счётида турган, фойдаланишда бўлган хўжалик инвентари балансдан ташқари счётада кўрсатилган қиймати бўйича 50 фоиз миқдоридаги эскиришни айириб ташлаган ҳолда баҳоланади;
- ҳисобга олинмаган мажбуриятларнинг (агар улар мавжуд бўлса) бозор қийматини аниқлайди.

Корхона хусусий капиталининг бозор қиймати соф активлар усули ёрдамида активлар суммасининг бозор қийматидан мажбуриятлар суммасининг бозор қийматини айириб ташлаш йўли билан аниқланади. Баҳоланаётган мулк улушининг бозор қиймати корхона хусусий капитали қийматига нисбатан мутаносиб қисм сифатида ҳисобланади. Мулкнинг назорат ҳуқуқини бермайдиган улуши (акцияларнинг назорат ҳуқуқини бермайдиган пакети) баҳоланган ҳолда айрим (ёки ҳамма) назорат функцияларининг йўқлигига чегирма киритилади. Бозор ахбороти мавжуд бўлмаганда, назорат элементлари йўқлигига чегирмалар қуйидаги тарзда ҳисобланади:

Баҳоланаётган акциялар пакети миқдори, %	Назорат элементлари йўқлигига чегирма, %
100 дан 75 гача +1 оддий акция	0
75 дан 50 гача +1 оддий акция	5
50 дан 25 гача +1 оддий акция	10
25 дан 10 гача +1 оддий акция	15
10 ва ундан кам	20

Асосий воситалар таркибига хизмат муддати бир йилдан кам бўлмаган, қиймати 50 минимал маошдан юқори бўлган ва ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига аста-секинлик билан ўтказиб борадиган ишлаб чиқариш воситалари киради. Улар: бино, иншоот, асбоб-ускуна, машина, транспорт воситалари, ўлчовчи ускуналар ва шу кабилар.

Капитал физиологик (моддий) томондан “капитал” дейилиб, бунга ишлаб чиқариш қувватини оширувчи патент, шартнома, формула, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнлари киради. Бундай буюм бўлмаган (номоддий активлар) активлари айрим ҳолларда бажариладиган НИОК (илмий қидирув тажриба-конструктор) ва реклама харажатларининг натижаси ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. *Номоддий активларнинг иқтисодий тушунчаси, таркиби ва инвестиция объекти сифатидаги ролини айтиб беринг.*
2. *Эркин бозор ва кучли рақобат муҳитида номоддий активларни кенгайтириш заруратини айтиб беринг.*
3. *Номоддий активлар таркибида “ғудвилл”, уни баҳолаш ва унинг зарурлигини ёритиб беринг.*

Тест саволлари

1. “Номоддий активлар” ...?

- А. Номоддий активлар пул (қиймат) кўриниши, материал-буюм кўринишига эга бўлмаган, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишда қатнашувчи, ижарага бериш мумкин бўлган ва бошқарув мақсадларида фойдаланувчи активлардир.
- Б. Материал-буюм кўринишига эга бўлмаган, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишда қатнашувчи, ижарага бериш.
- В. Номоддий активлар пул (қиймат) кўриниши, материал-буюм кўринишига эга бўлмаган ишлаб чиқариш.
- Г. Хизмат кўрсатишда қатнашувчи, ижарага бериш мумкин бўлган ва бошқарув мақсадларида фойдаланувчи активлардир.

2. Интеллектуал мулк ...?

- А. У инсон салоҳияти ҳосиласини ташкил этади.
- Б. У мулк салоҳияти ҳосиласини ташкил этади.
- В. У қимматли қўғоз салоҳияти ҳосиласини ташкил этади.
- Г. У ҳаракатдаги мулк салоҳияти ҳосиласини ташкил этади.

3. Илмий-техникавий янгиликлар ...?

- А. Харидор мулкига айланиш шarti билан ёки ўз эгаси мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш ҳуқуқи ёки шартлари орқали ишлаб чиқаришга татбиқ этади.
- Б. Харидор мулкига айланиш шarti билан ёки ўз эгаси мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш.
- В. Ўз эгаси мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш ҳуқуқи ёки шартлари орқали ишлаб чиқариш.
- Г. Ўз эгаси мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш ҳуқуқи ёки шартлари орқали ишлаб чиқаришга татбиқ этади.

4. Интеллектуал мулк объектларини баҳолашнинг харажатли ёндашуви ...?

- А. Мулкнинг эскирганлигини инобатга олган ҳолда баҳолаш объектини тиклаш ёки алмаштириш учун зарур сарф-харажатлар миқдорини белгилашга асосланган баҳолаш услублари мажмуи.
- Б. Мулкнинг эскирганлигини инобатга олган ҳолда баҳолаш объектини тиклаш ёки алмаштириш.

- В. Баҳолаш объектини тиклаш ёки алмаштириш учун зарур сарф-харажатлар.
- Г. Зарур сарф-харажатлар миқдорини белгилашга асосланган баҳолаш услублари мажмуи.

5. Франчайз ...?

- А. Бирор-бир шахс (жисмоний ёки юридик) томонидан яратилган ва шу ном билан иш юритиш орқали бозорда истеъмолчилар тан оладиган номнинг иккинчи бир шахсга муайян бир шартлар эвазига фойдаланиш учун берилишидир.
- Б. Ном билан иш юритиш орқали бозорда истеъмолчилар тан оладиган номдан иккинчи бир шахсга муайян бир шартлар эвазига фойдаланиш.
- В. Бирор-бир шахс (жисмоний ёки юридик) томонидан яратилган ва шу ном билан иш юритиш орқали бозорда истеъмолчилар тан олиш.
- Г. Бозорда истеъмолчилар тан оладиган номнинг иккинчи бир шахсга муайян бир шартлар эвазига фойдаланиш учун берилишидир.

6. Гудвилл ...?

- А. Харидор томондан фаолият юритаётган компания (фирма, корхона, бизнес)ни сотиб олишда унинг янгидан ташкил этишга нисбатан қўлга киритилган афзалликларидир.
- Б. Компания (фирма, корхона, бизнес)ни сотиб олишда уни янгидан ташкил этиш.
- В. Харидор томондан фаолият юритаётган компания (фирма, корхона, бизнес)ни сотиб олиш.
- Г. Компания (фирма, корхона, бизнес)ни сотиб олишда, уни янгидан ташкил этишга нисбатан қўлга киритилган афзалликларидир.

19-боб. ИНВЕСТИЦИЯ РИСКЛАРИ ВА УЛАРНИ ПАСАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Таянч уборалар: риск, лойиҳа rischi, ноаниқлик, тизимли риск, тизимсиз риск, бошқарув rischi, сотиш rischi, молиявий риск, маъмурий рисклар, ҳуқуқий риск, форс-мажор rischi, риск омилини аниқлаш, риск омилини таҳлил қилиш ва баҳолаш, рискларни пасайтириш бўйича ишларни режалаштириш ёки риск оқибатларини бартараф этиш, кредит таъминоти, рискларни ажратиш.

19.1. Инвестиция фаолиятида рисклар ва уларнинг таснифланиши

Инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг бозор механизмлари назарий жиҳатлари қатори иқтисодчи олимлар томонидан тадқиқ этилган. Мисол, проф. Я. Миркиннинг фикрига кўра¹, инвестицияларни молиялаштиришнинг реал, истиқболли шакли компанияларнинг жамғармаларини иккиламчи бозордан акциядорлик капиталига жойлаштиришни кўпайтириш ҳисобланади, аммо инвестицияларни молиялаштиришнинг бу манба даражаси жуда паст.

Таниқли иқтисодчи олимлардан У. Шарп² ҳам инвестиция фаолиятини фонд бозори орқали молиялаштириш механизмига алоҳида эътибор қаратади. Унинг фикрига кўра, қимматли қоғозларнинг даромадлиги ва riskлиги ўртасидаги тўғридан-тўғри алоқага эга бўлган оқилона инвестицион стратегия инвестицион фаолиятни молиялаштиришнинг асоси ҳисобланади. Молиявий воситалар (тижорат банклари, жамғарма ва кредит уюшмалари, кредит иттифоқлари, суғурта компаниялари, ўзаро ёрдам фондлари) эса корпорацияларнинг фонд бозоридан қўшма маблағлар жалб қилиш имкониятини билвосита таъминлайди.

Инвестицион фаолиятда риск инвестицияларни қисман ёки тўлиқ йўқотиш, кутилган даромаддан камроқ фойда олиш ва лойиҳада кўзланган мақсадларга эриша олмаслик хатаридир. Лойиҳадан қанчалик кўп миқдорда даромад кутилса, у шунчалик юқори riskли ҳисобланади.

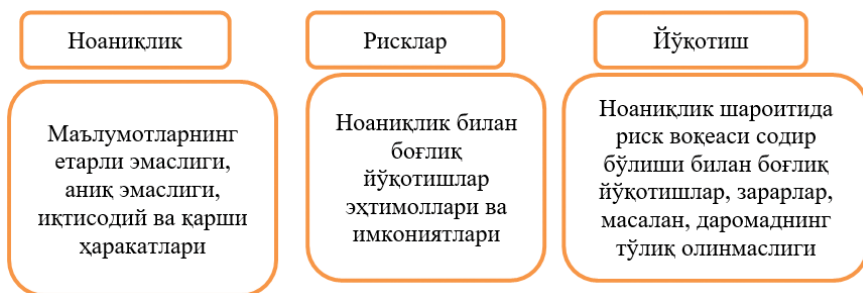
1 Миркин Я. Рынок ценных бумаг России: воздействие фундаментальных факторов прогноз и политика развития. – М.: Алпина Паблишер, 2002. С. 117.

2 Шарп У. и др. Инвестиции. Пер.с англ. – М.: ИНФРА-М, 2001. С. 9-10.

Ҳозирги кунда лойиҳа рисклари деганда, лойиҳани амалга ошириш натижасида кўзланган даромадларнинг пасайишига сабаб бўладиган вазиятлар мажмуаси тушунилади. Шу билан бирга, лойиҳа rischi инвестицион лойиҳани амалга оширишга ҳалақит берадиган ёки лойиҳа самарадорлигини пасайтирадиган riskларнинг йиғиндисини ҳам англатади.

Рискни маълум бир қарорни қабул қилиш натижасида захира-ларни йўқотиш имконияти, даромадларни ололмаслик ёки қўшимча харажатлар зарурати сифатида белгилаш мумкин.

Риск – башорат қилинаётган лойиҳани амалга оширишда ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилганда, даромадларни ололмаслик ёки зарарларнинг пайдо бўлиб қолиш эҳтимолидир. Риск кутилиши мумкин бўлган хатар бўлиб, инвестициядан мўлжалланган фойдани олиш жараёнига хос бўлган ноумидсизликдир.

19.1-расм. Рисклар ва ноаниқлик ўртасидаги боғлиқлик

“Риск” сўзи Европанинг кўп тилларида мавжуд. Мисол учун, юнонларда “ridsicon” сўзи мавжуд бўлиб, у “қоя, чўққи” маъносини билдиради. Италияликлар тилида “risico” сўзи “хатар, таҳдид” маъносини, “risicare” сўзи “қоядан моҳирона ўтиш” маъносини билдиради. Французлардаги “risdoe” сўзи “таҳдид, қояни айланиб ўтмоқ” маъносини беради. Вобстер луғатида риск “хавф- хатар, зарар ва йўқотиш эҳтимоли” деб таърифланган. Ожегова луғатида риск “хавф эҳтимоли” ёки “муваффақият умидида хавф томон бориш” маъносида келиши кўрсатилган.

19.2-расм. Риск сўзининг маънолари

Юқоридаги расмда кўриниб турганидек, рискни турлича таърифлашган бўлишига қарамай, барибир умумийликка эга. Масалан грек ва испан тилидаги риск деб қоя тушунилган бўлса, француз ва италиянчада қояни айланиб ўтиш маъносини билдирган.

Иқтисодчи Е.С. Стоянованинг “Молиявий менежмент” китобида “риск – зарарнинг пайдо бўлиши ёки прогнозлаштирилгандек даромад ололмаслик хавфи эҳтимоли” деб таъриф берилган. П.Г. Грабовий, С.Н. Петроваларнинг “Замонавий бизнесда риск” китобида таърифланишича, “Риск – маълум бир ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият натижасида корхона томонидан ўз ресурсларининг маълум қисмидан айрилиш, фойда ололмаслик ёки қўшимча харажатлар қилиш эҳтимоли”дир. Иқтисодчи олим В.А. Чалый Прилуцкийнинг “Бозор ва риск” китобида келтирилишича, риск танлов шароитида бажарилган шундай фаолиятки, муваффақиятсизлик шароитида танлов олдида нисбатан оғирроқ шароитга тушиб қолиш эҳтимоли мавжуд бўлади”³.

Ўзбекистон иқтисодчи олимаси Ш.З. Абдуллаеванинг фикрича, риск ва хавф-хатар алоҳида нарсаси, яъни риск иқтисод субъектининг фаолиятидир ва у танлов билан боғлиқ. Бу фаолият субъектининг хавф-хатар шароитидаги танловига асосан амалга оширилади. Хавф-хатар қанчалик юқорилашган сари субъект шунчалик риск қилмайди ва риск ногга яқинлашади. Рискни талқин қилишда и.ф.д. М. Шарифхужаев ва Ё. Абдуллаевларнинг ҳаммуаллифликдаги “Менежмент: 100 савол ва жавоб” китобида ҳам мантиқий, ҳам луғавий маънодан келиб чиқиб ёндашилган. Уларнинг ўзбек тилининг изоҳли луғатига таяниб берган фикрича⁴:

3 Морозов Д.С. Проектное финансирование: управления рисками. Учебное пособие. – М.: Анкил, 1999. 26-б.

4 Морозов Д.С. Проектное финансирование: управления рисками. Учебное пособие. – М.: Анкил, 1999. 26-б.

- хавф – бирор кўнгилсиз ҳодиса ёки фалокат юз бериш эҳтимоллиги, хатар;
- кўрқинч;
- хатар – бирор бахтсизликка, фалокатга олиб келиши мумкин бўлган шароит; хавф, таҳлика;
- хавф-хатар – хавф ва хатар, бирор нарсадан кўрқиш;
- таваккалчилик – оқибатнинг яхши бўлишига умид боғлаш, хавф эҳтимоллиги;
- зиммасига олган қилинадиган ҳаракат;
- таваккалчилик – ресурс ёки даромаддан тўла ёхуд қисман йўқотиш хавфи;
- таваккалчилик – ноаниқлик шароитида ҳар қандай довурак менежер учун табиий ҳолат, вазият.

19.1. жадвал

Риск сўзининг таърифлари

Ижобий таърифлар	Салбий таърифлар
Риск - бу муваффақиятга интилиш, бахтли ҳодисадан умид; Риск - бу ҳолат, бир ишлаб чиқарувчининг ситуатив ҳолати.	Риск - бу хавф, зарар ёки талофат кўриш эҳтимоли; Риск доимо ноаниқлик билан бирга келиб, охириги, ўз навбатида олдиндан кўра билиш қийин ёки мумкин бўлмаган воқеалар билан боғлиқ бўлади; Риск - бу режалаштирилган вариантга нисбатан даромад ола билмаслик ёки зарар кўриш эҳтимолидир.

Юқоридаги таърифлардан кўринадики, рискни тушунишда, умумий қилиб айтганда, икки хил қараш мавжуд: биринчидан, риск – объектив, яъни хавф хатар, муваффақиятсизлик ва унинг натижа-сида ресурсларининг бир қисмидан ёки бутунлай ажралиш, режа-лаштирилган даромадни ололмаслик, зарар кўриш деб қараш.

Иккинчидан, риск – субъектнинг хавф-хатар, муваффақи-ятсизлик, зарар кўриш эҳтимолини била туриб, яхши натижага эришиш умидида фаолиятни амалга ошириш деб қараш. Демак, иккинчи қарашда риск фаолиятдир. Фаолият бошлаш ёки бошла-масликнинг шартидир.

Рискларнинг пайдо бўлиш сабаблари турличадир. Масалан, маълумотларнинг танқислиги ёки тўлиқ бўлмаслиги, ташқи ва ички муҳитдаги ҳаракатлар (рақобатчилар, ишчилар ҳолати, ҳукумат ва бошқаларнинг ҳаракатлари) ва ҳ.к. “Риск” тушунчасига жуда яқин

бўлган “ноаниқлик” тушунчаси рискнинг аниқ турларини таснифлаш учун синоним сифатида қўлланилади. Ноаниқлик инвестицион лойиҳани амалга ошириш шарт-шароитлари ҳақидаги маълумотларнинг тўлиқ ёки аниқ эмаслигидир. Масалан, инфляция, техника-технологиялардаги ўзгаришлар ҳақидаги, лойиҳа қувватининг, объектнинг қурилиш ва фойдаланишга топшириш муддатлари, харажат ва натижаларнинг нотўғри ҳисоб-китоб қилиниши каби маълумотларнинг тўлиқ ёки аниқ эмаслиги натижасида ноаниқлик юзага келади.

Лойиҳани амалга ошириш жараёнида юзага келиш имконияти билан боғлиқ кўнгилсиз ҳолатлар ва оқибатлар риск тушунчаси билан изоҳланади.

Риск билан ноаниқликнинг фарқи шундаки, натижалар эҳтимоллиги жорий давр маълумотлари асосида баҳоланаётган вақтда риск эътиборга олинади. Ноаниқлик эса бундай эҳтимоллик ўтган ва келаси давр маълумотлари етишмаслиги ёки тўлиқ эмаслиги сабабли субъектив аниқланган вақтда эътиборга олинади. Ҳар қандай ҳолда ҳам келгуси иқтисодий ҳолатлар истиқболини белгилаш (инфляция, фойиз ставкаси, талаб ва таклиф, ишлаб чиқариш, сотиш ҳажми ва ҳоказо) келажакнинг маълум эмаслиги сабабли фақат тахминий ва ноаниқ натижалар бўлиши мумкин. Чунки ўтган давр маълумотлари асосида фақат номаълум келажакда юз бериши мумкин бўлиб ўтган ривожланиш тенденциясини аниқлаш мумкин.

Ноаниқлик ва рискларнинг ҳар иккаласи ҳам лойиҳадаги йўқотиш ва зарарларга боғлиқ бўлганлиги учун уларнинг бир-бири билан узвий алоқадорликда ифодалаш мақсадга мувофиқдир.

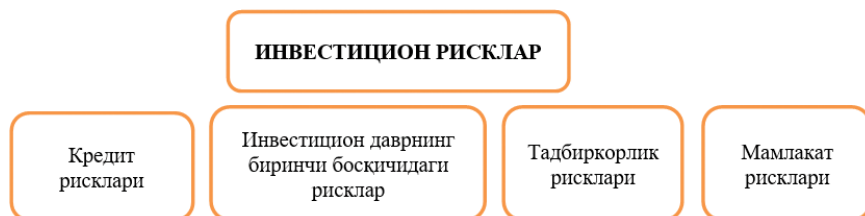
Инвестиция рискларини турли белгилар бўйича таснифлаш мумкин.

1. Таркиби бўйича рисклар қуйидагиларга бўлинади: иқтисодий риск, бозор rischi, инфляция rischi, валюта rischi, сиёсий риск, ижтимоий риск, экологик риск, технологик риск, маркетинг rischi, молиявий риск, кредит rischi, банкротлик rischi, илм-техника rischi, информацион риск ва шу кабилар.
2. Муддати бўйича рисклар қуйидагиларга бўлинади: қисқа муддатли рисклар, узоқ муддатли рисклар.
3. Олинadиган натижага қараб рисклар қуйидагиларга бўлинади: спекулятив риск – улар таъсирида катта зарар ёки катта фойда олиш имконияти бор; соф рисклар – улар таъсирида нолга тенг бўлган зарар (фойда) кўриш мумкин.

4. Лойиҳага таъсир этиш даражаси бўйича рисклар қуйидагиларга бўлинади: мумкин бўлган рисклар – улар таъсирида кутилган фойдадан айрилиш мумкин; критик рисклар – лойиҳа пул тушумларидан айрилиш хатари; катастрофик рисклар – даромад ва киритилган инвестициялардан айрилиш хатари.

Инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида унинг ҳар бир босқичи (фазаси) ўзига хос рисклар билан боғлиқдир. Биринчи босқичда (инвестиция олди фазасида) кўпроқ лойиҳа ташаббускорлари маркетинг rischi, бозор rischi, инфор­мацион ва ижтимоий рискларга таъсирчан бўлади. Инвестиция босқичида кўпроқ илм-техника rischi, молиявий рисклар, ташқи иқтисодий рисклар ва сиёсий рисклар ўз таъсирини кўрсатади. Эксплуатация босқичида эса лойиҳа иштирокчилари технологик, экологик, форс-мажор, ноликвидлик, иқтисодий ва молиявий рисклар билан юзма-юз бўлиш эҳтимоли мавжуд.

Бундан ташқари лойиҳа фаолиятида энг кўп учрайдиган рисклар ҳам мавжуд. Масалан: иқтисодий қонунлар ва иқтисодий ҳолатнинг ўзгариб туриши; инвестициялаш ва фойдадан фойдаланиш шартлари билан боғлиқ рисклар; савдо ва маҳсулот етказиб беришга чеклашлар киритиш; чегараларнинг беркилиши; сиёсий ҳолатнинг ноаниқлиги ёки ҳудуддаги ёхуд мамлакатдаги номаъқул ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, техник-иқтисодий кўрсаткичлар динамикаси, янги техника-технология параметрлари, маҳсулот сифати ҳақидаги маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги ёки ноаниқлиги, бозор конъюнктурасининг, яъни баҳо, валюта курслари, ялпи ички маҳсулот ва шу кабиларнинг ўзгариб туриши, табиий иқлим шароитларининг ўзгариши, табиий офатларнинг юз бериши, ишлаб чиқариш техник рисклари – асбоб-ускуналарнинг бузилиши ва тўхтаб қолиши; лойиҳа иштирокчилари мақсадларининг ноаниқлиги, уларнинг молиявий ҳолати ва ишдаги об­рўси ҳақидаги маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги ва ҳоказо.

19.3-расм. Инвестицион рискларнинг гуруҳлари

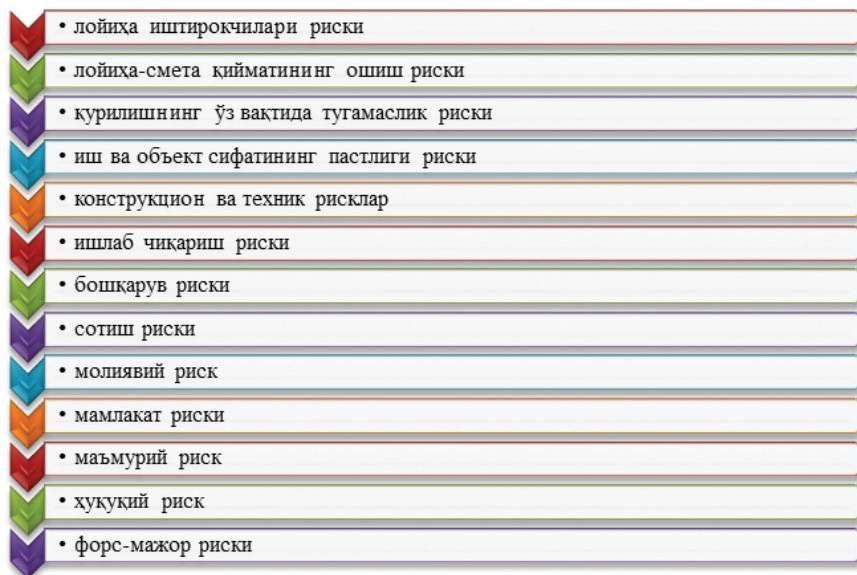
Молиявий бозор энг юқори рискка эга бўлган соҳа деб ҳисобланади. Ундаги рисклар иккита катта гуруҳга бўлинади:

- тизимли рисклар;
- тизимсиз рисклар.

Тизимли рисклар (инвестиция портфели рисклари). Бу хатар таъсирига баъзи бир қимматли қоғозлар эмас, балки бутун бозор, унинг катта бир қисми учрайди. Бу ҳолда иқтисодий нобарқарорлик туфайли ёки бошқа сабабларга кўра кўпчилик эмитент ва қимматли қоғозлар эгалари зарар кўришлари мумкин. Тизимли рискларга қуйидагилар киради: фоиз rischi; валюта rischi; инфляция rischi; сиёсий рисклар.

Тизимсиз рисклар. Хатарга баъзи бир қимматли қоғозлар ёки уларнинг мажмуаси учрайди, яъни маълум бир корхонанинг қимматли қоғозлари ёки тармоқнинг қимматли қоғозлари киради. Тизимсиз рискларга қуйидагилар киради: тадбиркорлик rischi; молиявий рисклар; ноликвидлик rischi.

Юқорида келтирилган таснифлашларга асосланган ҳолда, лойиҳа фаолиятидаги рискларнинг қуйидаги гуруҳини келтириш мумкин 20.4-расм.

19.4-расм. Лойиҳа фаолиятидаги риск турлари

Лойиҳа иштирокчилари rischi – иштирокчиларнинг лойиҳа фаолияти доирасида ўз мажбуриятларини англаган ҳолда ёки мажбурий тарзда бажармаслик rischi. Биргина лойиҳа иштирокчисининг ўз мажбуриятларини бажармаслиги бошқа иштирокчиларнинг ўз мажбуриятларини бажара олмаслигига олиб келиши, натижада лойиҳа барбод бўлиши мумкин. Лойиҳа иштирокчилари riskига қуйдагилар сабаб бўлиши мумкин: иштирокчиларнинг виждонсизлиги; уларнинг профессионаллик даражаси, молиявий ҳолатининг нобарқарорлиги, иштирокчиларнинг турли riskлардан етарлича суғурталанмаганлиги натижасида келиб чиқади. Масалан, лойиҳа-смета қийматининг ошиш rischi қурилиш ташкилотининг виждонсизлиги натижасида рўй бериши мумкин. Иш сифатининг пастлиги rischi, кўп ҳолларда танланган пудратчи ва бошқа иштирокчиларнинг етарли тажрибага эга эмаслиги билан боғлиқ бўлади.

Лойиҳа-смета қийматининг ошиш riskига қуйдагилар сабаб бўлиши мумкин: лойиҳалаш жараёнидаги хатолар, пудратчиларнинг ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлай олмаслиги, лойиҳани амалга ошириш шартларининг ўзгариши ва ҳоказо.

Қурилишнинг ўз вақтида тугалланмаслик riskига қуйдагилар таъсир кўрсатади: пудратчиларнинг ўз мажбуриятларини бажармасликлари; ташқи шарт-шароитларнинг ўзгариши, қурилиш ишлари муддатининг чўзилиб кетиши натижасида қўшимча харажатлар келиб чиқиши; кредит бўйича фоизларни ҳисоблаш, нархларнинг инфляция натижасида ўсиши оқибатида иш ва материал қийматининг ошиши каби қўшимча харажатларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари бу risk натижасида келгусидаги объектга хомашё етказиб берувчилар ва келгусидаги лойиҳа маҳсулоти истеъмолчилари билан шартномавий муносабатлар тўхташи мумкин.

Иш ва объект сифатининг пастлиги rischi пудратчилар мажбуриятининг бузилиши, лойиҳалаштиришдаги хатолар ва бошқалар натижасида келиб чиқиши мумкин. Объект сифатининг пастлиги натижасида лойиҳа бўйича қўшимча инвестицион харажатлар қилиниши керак бўлади. Бу харажатлар камчиликларни тузатишга сарфланиши мумкин. Агар камчилик сақланиб қоладиган бўлса, лойиҳа маҳсулотини ишлаб чиқаришга қўшимча харажатлар қилиш керак бўлади.

Конструкцион ва технологик risk. Конструкцион risk инвестиция фазасидаёқ лойиҳанинг техник амалга ошмаслик riskидир.

Бу лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқувчиларнинг хатолари, ҳужжатларни ишлаб чиқишда зарур бўлган маълумотларнинг етарли ёки аниқ эмаслиги натижасида рўй бериши мумкин. Технологик риск – ишлаб чиқариш технологияларининг саноат даражасида қўлланилмаслиги натижасида маълум техник-иқтисодий параметрлардан объект эксплуатациясидаги чекланишлар rischi. Бунга эксплуатация харажатларининг ошиши, экологик меъёрларга мос келмаслик кабилар таъсир этади.

Ишлаб чиқариш rischi – ишлаб чиқариш жараёнида камчиликларнинг юзага келиши rischi. Бу ишлаб чиқариш давомийлигининг бузилиши, объектнинг лойиҳавий қувватга эришмаслиги, қўшимча ишлаб чиқариш харажатларида намоён бўлади. Ишлаб чиқариш riskининг бир тури технологик riskдир. Бу riskлар таъминотдаги узилишлар, ресурс захираларининг етишмаслиги, хомашё сифатининг пастлиги, транспорт масалалари ва шу кабилар сабаб келиб чиқади. Ишлаб чиқариш харажатларининг юқори даражаси харажатларни хато ҳисоблаш, хомашё ва бошқа ресурслар миқдори ҳамда сифатига маълум талабларнинг аниқ эмаслиги натижасида бўлади.

Бошқарув rischi ишлаб чиқариш riskининг бир тури бўлиб, бошқарувчи шахснинг тажриба ва малакаси етарли даражада эмаслиги натижасида рўй беради. Айрим ҳолларда бошқарув rischi деганда, лойиҳа фаолиятининг барча фаза ва босқичларидаги менежмент даражасининг пастлиги ва хатолари билан боғлиқ riskлар тушунилади.

Сотиш rischi лойиҳа маҳсулоти сотиш ҳажми ва шу маҳсулот баҳосининг камайиш riskидир. Сотиш rischi бозор конъюнктурасининг ўзгариши, маркетинг ёки баҳо rischi деб ҳам аталади. Сотиш rischi, айниқса, баҳони тахмин қилиш анча қийин бўлган, янги маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ лойиҳаларда юқори бўлади.

Молиявий риск. Бу riskнинг лойиҳа фаолиятидаги асосий турлари:

- а) кредит rischi;
- б) валюта rischi;
- в) фоиз ставкаси ўзгариши riskидир.

Кредит rischi – лойиҳани амалга ошираётган ташкилотнинг кредитор банкка кредит шартномаси бўйича тўлов мажбуриятларини тўлиқ ёки умуман тўлай олмаслик rischi. Бу риск, асосан, лойиҳани молиялаштиришда лойиҳани кредитловчи банкнинг

рискидир. Валюта rischi лойиҳа маҳсулоти маҳаллий бозорда сотилганда ва ҳокимият маҳсулотни миллий валютада сотилишини талаб қилаётган пайтда юқори бўлади. Бу риск лойиҳа маҳсулотини сотишдан олинадиган валюта билан кредит валютаси бир хил бўлмаган ҳолларда юзага келади. Фоиз ставкасининг ўзгариш rischi кредит ресурслари ўзгарувчан ставкада қўлланилганда рўй беради. Бундай ресурсларни жалб қилишда лойиҳада қўлланилган капитал қийматининг ошиши ва маҳсулот рентабеллигининг камайиш хавфлари мавжуд бўлади.

Мамлакат rischi ташқи лойиҳа рискларига тегишли бўлиб, унинг мазмуни шундаки, лойиҳа амалга оширилаётган мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлари ва давлатнинг сиёсати лойиҳа фаолияти учун жиддий қийинчиликлар яратиши ва ҳатто лойиҳани барбод қилиши ҳам мумкин. Мамлакат рискининг омиллари: марказий ва маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳаракати, урушлар, иш ташлашлар, террорчилик ҳаракатлари ва шу кабилар бўлиб, булар лойиҳа иштирокчилари таъсири доирасидан ташқарида бўлади. Давлатнинг сиёсати билан боғлиқ мамлакат рискларини шартли равишда иккита гуруҳга бўлиш мумкин: сиёсий ва иқтисодий.

Сиёсий мамлакат rischi ҳукуматнинг хорижлик инвесторлари ва кредиторлари иштирокидаги лойиҳа фаолиятини тўхтатиш ёки чеклашга қаратилган ҳаракати билан боғлиқ. Буларга фойдани бошқа мамлакатга олиб ўтишдаги тақиқлашлар ва чеклашлар, хориж капитали учун аввал яратилган имтиёзлардан маҳрум қилиш, концепция ва лицензияларни қайтариб олиш ва шу кабилар киради.

Маъмурий рисклар лойиҳа компаниялари ва лойиҳа фаолиятининг бошқа иштирокчилари давлат назорат ва тартибга солиш бошқармаларидан турли лицензиялар, рухсатларни олиши билан боғлиқ. Лицензиялар, рухсатлар лойиҳа фаолиятининг барча фаза ва босқичларида талаб қилиниши мумкин: лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, тендерлар ўтказиш, машина ва асбоб-ускуналарни етказиб бериш, қурилиш, дастлабки ишлар ва объектнинг ишга туширилишида талаб қилинади. Лицензиялар, рухсатномалар сони айрим лойиҳалар бўйича жуда кўп бўлиши мумкин: лойиҳа фаолиятининг у ёки бу тури билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи, табиий ресурслардан фойдаланиш, табиий ресурслар ва валютани четга олиб чиқиш ҳуқуқини берувчи лицензиялар, рухсатлар бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий риск қайсидир даражада мамлакат, маъмурий ва бошқарув рисклари билан боғлиқ. Аввало, бу риск кредиторнинг кафолат бермаслик ва бошқа кредит билан таъминлашлар эҳти-моли билан боғлиқ ноаниқлик ва ишончсизлигида намоён бўлади. Бундай ноаниқлик ва ишончсизлик сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин: қонунлар мажмуининг ва халқаро ҳуқуқ меъёрларининг мукаммал эмаслиги, ҳуқуқий ҳужжатлар сифатининг пастлиги, суд механизмидаги камчиликлар ва ҳоказо. Айрим ҳуқуқий рисклар лойиҳа иштирокчилари назоратидан ташқарида бўлиб, улар мамлакат ва сиёсий рискларга яқин. Бундан бошқа ҳуқуқий рискларни миллий қонунчилик, халқаро инвестицион ҳуқуқларни яхши билувчи, шартнома, келишувлар ва бошқа лойиҳанинг ҳуқуқий ҳужжатларида иштирок этувчи малакали ҳуқуқшунос маслаҳат-чини жалб қилиш билан ҳал этиш мумкин.

Форс-мажор rischi лойиҳа фаолиятига тегишли бўлмаган ташқи рисклардан бири бўлиб, унга ер силкиниши, ёнғинлар, сув тошқини, бўронлар ва бошқа табиий ҳодисалар киради. Форс-мажорга айрим ижтимоий ва сиёсий табиий ҳодисалар ҳам киради: иш ташлашлар, инқилоблар, қўзғолонлар ва ҳоказо. Шундай йўл билан мамлакат рискининг бир қисми форс-мажор rischi сифатида намоён бўлади.

19.2. Инвестиция фаолиятида рискларни бошқаришнинг мазмуни, моҳияти ва босқичлари

Рискларни бошқариш риск ва фойда миқдорининг оқилона қўшилмасини аниқлашга қаратилган ҳаракатлардир. Рискларни бошқаришнинг асосий мақсади уларни пасайтириш ҳисобланади.

Рискларни бошқариш қуйидаги асосий босқичларга бўлинади:

1. Риск омилини аниқлаш.
2. Риск омилини таҳлил қилиш ва баҳолаш.
3. Рискларни пасайтириш бўйича ишларни режалаштириш ёки риск оқибатларини бартараф этиш.
4. Рискларнинг олдини олиш ва назорат қилиш.
5. Рискларни бошқариш усулларини танлаш ва қўллаш.

Инвестиция рискларини бошқариш босқичлари

Инвестиция рискларини бошқариш босқичлари	
1) риск омилини аниқлаш деганда, риск сабабини, яъни лойиҳага таъсир қила оладиган воқеа ёки вазиятларни аниқлаш тушунилади	4) рискнинг олдини олиш ва назорат қилиш босқичида маълум режа ва дастурлар асосида аниқ ташкилий-техник тадбирлар кўриб чиқилади. Бу босқичда қуйидаги тадбирлар амалга оширилади: рисклар мониторинги; рискнинг истиқболлини белгилаш; тахдид солувчи хатарлар ҳақида раҳбарларга маълумот бериш ва бу билан боғлиқ кўрсатмаларни ишлаб чиқиш; рискнинг олдини олиш ва назорат қилиш дастури доирасида махсус ташкилий-техник тадбирлар амалга оширилади
2) Риск омилини таҳлил қилиш ва баҳолаш икки гуруҳга бўлинади: – рискларни сифат жиҳатдан баҳолаш – риск турлари, уни вужудга келтирувчи омиллар ва рискларни пасайтириш бўйича ташкилий чора-тадбирларни аниқлаш мақсадини кўзлайди; – рискларни миқдорий баҳолаш – лойиҳа рискларининг сондаги ифодасини лойиҳа кўрсаткичлари орқали ҳисоблаш, рискларнинг пайдо бўлиш эҳтимоллиги ва рискларнинг лойиҳага таъсирини аниқлаш тушунилади	5) рискларни бошқариш усулларини танлаш ва қўллаш. Рискларни бошқаришдаги асосий йўллар қуйидагилар: рискларни ажратиш; рискларни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш; моддий таъминотни олиш (гаров); молиявий таъминотни олиш (кафолат ёки кафиллик); рискларни кредит бўйича юқори фоиз ставкасига кўчириш; рискларни венчур кредитлашга қабул қилиш; қарзлар бўйича йўқотишларни қоплаш учун фондларни шакллантириш кабилардан иборат
3) рискларни пасайтириш бўйича ишларни режалаштириш ёки риск оқибатларини бартараф этиш – аниқ танланган рискни бошқариш чоралари ва усуллари доирасида аниқ чора-тадбирларни қўллаш тушунилади	6) натижаларни баҳолаш – риск вазиятлари ва уларнинг оқибати ҳақида маълумот тўплаш ва келажакка тавсиялар тузиш тушунилади. Натижаларни баҳолаш орқали олинган кўрсатма ва хулосалар кейинги лойиҳаларни амалга оширишда қўлланилади

Риск вазиятлари ва уларнинг оқибати ҳақида маълумот тўплаш ва келажакка тавсиялар тузиш. Риск омилини аниқлаш деганда, риск сабабини, яъни лойиҳага таъсир қила оладиган воқеа ёки вазиятларни аниқлаш тушунилади.

Рискни бошқаришдан мақсад, энг аввало, рискнинг олдини олишдир. қарор қабул қилаётган шахс юз бериши мумкин бўлган

нохуш воқеаларнинг оқибатини яққол тасаввур этиши керак. Бу унинг кейинги ҳаракатларини белгилаб беради. Банк бошқаруви ходимлари ўз ишларида амал қилиш учун хатарнинг олдини олиш тактика ва стратегиясини ишлаб чиқиши керак.

Рискларни бошқаришдаги асосий вазифа амалдаги бозор конъюнктурасига мос даражада рискларни минималлаштириш, кредитлаш хизматлари бозорида банк позициясини минимум сақлаб қолишдир. Рискни бошқаришдаги асосий йўллар қуйидагилар: рискларни ажратиш; рискларни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш; моддий таъминотни олиш (гаров); молиявий таъминотни олиш (кафолат ёки кафиллик); рискларни кредит бўйича юқори фоиз ставкасига кўчириш; рискларни венчур кредитлашга қабул қилиш; қарзлар бўйича йўқотишларни қоплаш учун фондларни шакллантириш ва шу кабилар. Булар рискни бошқариш бўйича қуйидаги иш йўналишларини талаб қилади: ҳар бир мижоз бўйича доимий мониторинг олиб бориш; маълум бир мижознинг асосий ҳўжалик фаолиятига алоқадор тармоқ ҳолатининг доимий мониторингини юритиш; кафолатни жалб қилиш ва таҳлил этиш; риск учун компенсация олиш (гаров, кафолат ва шу кабиларни амалга ошириш).

Рискларни ажратиш деганда, молиялаштириш манбаларининг ҳаракатидаги оғирликни қарздорнинг ўзи билан биргаликда бошқа бир неча инвесторлар ўртасида бўлиниши тушунилади. Йирик қарздорларнинг лойиҳаларини молиялаштиришда бу табиий, бу амалиёт кичик тадбиркорлик доирасидаги тадбиркорлар учун кенг тарқалмаган. Бу шу билан боғлиқки, сўралаётган кредитнинг чегараланган суммасида инвесторлар ўртасида рискларнинг тақсимланиши ва назорати бўйича операцион харажатлар банк кредитлаш рискин камайтиришга қилинадиган иқтисодни ошириши мумкин. Инвестицион кредитлашда рискларни тақсимлаш шаклларида бири кредит бўйича кафолатни жалб қилишдир. Одатда, бу лойиҳа қийматининг тахминан 50 %идан 2/3 қисмигача ва кредит қийматининг 75-80 %ини қамраб олади.

Рискни бошқариш чоралари ва усулларини танлаш жуда муҳим босқич ҳисобланади. Аниқ танланган усул доирасида аниқ чора-тадбирларни қўллаш мумкин. Бу босқич лойиҳани амалга оширишни бошлаш ҳақидаги қарорни қабул қилишдан аввал ўтказилиши керак. Танлашда кечикиш лойиҳа иштирокчиси учун жиддий салбий оқибатларни келтириб чиқариши ёки иштирок-

чилар ўртасида жиддий келишмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Рискни бошқаришда чора ва усулларнинг оптимал вариантыни танлаш барча лойиҳа иштирокчилари ўртасида жиддий музокаралар бўлишини талаб қилади.

Рискнинг олдини олиш ва назорат қилиш босқичида маълум режа ва дастурлар асосида аниқ ташкилий-техник тадбирлар кўриб чиқилади. Бу босқичда қуйидаги тадбирлар амалга оширилади: рисклар мониторинги; рискнинг истиқболини белгилаш; таҳдид солувчи хатарлар ҳақида раҳбарларга маълумот бериш ва бу билан боғлиқ кўрсатмаларни ишлаб чиқиш; рискнинг олдини олиш ва назорат қилиш дастури доирасида махсус ташкилий-техник тадбирлар.

Таъкидлаш жоизки, шундай рисклар мавжуд бўладигани, уларнинг олдини олиш ёки камайтириш мумкин эмас, яъни улар лойиҳа иштирокчилари таъсиридан ташқарида бўлади. Бундай рисклар кўп харажат талаб қилганлиги сабабли уларнинг молиялаш усули қўлланилади. Бунда лойиҳа иштирокчиларини ўз-ўзини суғурталаш, тажрибали суғуртачи ёрдамида суғурталанишга маблағ ажратиши тушунилади. Суғурта шартномаларида рискнинг кўпгина турлари бўйича суғуртачининг зарур чора-тадбирларни амалга ошириши, кўриб ўтилган моддалар мавжуд бўлади. Рискни бошқаришда лойиҳа иштирокчиларидан ташқари суғурта ташкилотлари ҳам бевосита иштирок этади. Улар рискни баҳолашда ўз усуллари ва йўлларини амалга оширади, бу амалга ошириш режа-дастурларини назорат қилиб боради.

Натижаларни баҳолаш – маълум бир лойиҳа доирасидаги риск менежменти бўйича фаолиятларнинг йиғиндиси. У кенг маълумотлар тўплами асосида ўтказилади ва риск таҳлилига тузатишлар киритиш, риск менежментининг алоҳида чораларини қўллаш, самарадорлигини баҳолаш, рискни бошқаришда барча қилинган харажатларни баҳолаш мақсадида ўтказилади. Натижаларни баҳолаш орқали олинган кўрсатма ва хулосалар кейинги лойиҳаларни амалга оширишда қўлланилади.

19.3. Портфель рисклари, уларга таъсир этувчи омиллар

Иқтисодий категория сифатида риск – бўлиши мумкин бўлган ёки аввалдан айтиб бўлмайдиган ҳодиса. Агар бу ижобий ҳодиса (фойда, даромад ёки бошқа тушум) бўлса, салбий (харажатлар, зарар, йўқотиш) натижа бўлиши ёки ҳеч қандай натижа бўлмаслиги

мумкин.

Риск башорат қилинаётган лойиҳани амалга оширишда ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилганда, даромадларни олол-маслик ёки зарарларнинг пайдо бўлиб қолиш эҳтимолидир.

Ноаниқлик келгусидаги ҳолатлар ҳақида гапиришнинг имкони бўлмаган ҳолатларга айтилади. Риск оддий ноаниқлик эмас, балки у ёки бу ҳаракат қилаётганда этиборга олиш керак бўлган ҳолат бўлиб, кишиларнинг моддий яшашига таъсир этади. Ҳар бир рискли ҳолатлар ноаниқлик бўлиб, ноаниқлик ва риск мавжуд.

Молиявий операциялар риск даражасини баҳолаш, унинг миқдорини аниқлаш ва уни камайтириш чора-тадбирларини қўллашни талаб қилади.

Мамлакат иқтисодиётига ўз сармоясини киритаётган инвестор нуқтаи назарида шу мамлакатдаги ҳолат, вазият инвестицион муҳит деб аталади. Инвестицион муҳит бир қатор риск омилларини ўз ичига олади. Бу омиллар ривожланиш истиқболлари, ички ва ташқи шарт-шароитлар ва вазият таъсири остида вужудга келади. Кўп ҳолларда мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ҳолат ва унинг ривожланиш истиқболларига қараб ижтимоий-сиёсий, ички ва ташқи рисклар тахмин қилинади.

Инвестиция лойиҳаси рисклари таснифининг турли тизимлари мавжуд.

Биринчидан, лойиҳа фаолиятининг босқичлари ва фазалари бўйича таснифлаш: инвестициялаш олди фазасидаги, инвестициялаш фазасидаги, ишлаб чиқариш фазасидаги рисклар.

Иккинчидан, лойиҳа фаолияти иштирокчилари учун риск таҳдидларига таъсир этишнинг имкониятлари мезонлари бўйича таснифлаш. Шу нуқтаи назар бўйича рискни: ички ва ташқи рискларга ажратиш мумкин. Ташқи рискларга сиёсий рисклар ва форс-мажор рисклари киради. Форс-мажор рискига табиий офатлар: ёнғин, сув тошқини, қурғоқчилик кабилар киради. Ташқи рисклар лойиҳа фаолиятининг барча фаза ва босқичларида мавжуд.

Учинчидан, рискдан ҳимоялаш имкониятлари нуқтаи назаридан таснифлаш.

Портфель rischi қимматли қоғозларнинг айрим турлари бўйича йўқотиш эҳтимоллигини билдиради. Портфель rischi молиявий ҳисобланиб, у ликвидлилик rischi, тизимли молиявий риск ва тизимсиз молиявий рискларга бўлинади.

Ноаниқлик келгусидаги ҳолатлар ҳақида гапиришнинг имкони

бўлмаган ҳолатларга айтилади. Риск оддий ноаниқлик эмас, балки у ёки бу ҳаракат қилаётганда эътиборга олиш керак бўлган ҳолат бўлиб, кишиларни моддий яшашига таъсир этади. Ҳар бир рискли ҳолатларда ноаниқлик бўлиб, ноаниқлик ва риск мавжуд.

Рисклар турукумлиниши умумқабул қилинган бўлиб, қимматли қоғозлар билан боғлиқ рисклар уч асосий гуруҳларга бўлинади:

- макроиқтисодий риск, тармоқ ва ҳудуд рисклари;
- корхона rischi;
- портфелни бошқариш rischi ва техникавий рисклар.

Рискларни камайтиришга қаратилган анъанавий услубларда қуйидагиларга эътибор берилади:

- рискларни диверсификациялаш. Диверсификация (diversifying) деб, барча капитал қўйилмани концентрация қилмаслик мақсадида битта рискли активга қўйиш эмас, балки бир неча рискли активларга эғалик қилишга айтилади. Шунинг учун диверсификация ягона рискли актив тури билан боғлиқ бўлиб, сизнинг рискка тортилганлик даражангизни чегаралайди;
- хеджирлаш (диверсификацияни муҳим ҳолатларда);
- лимитлаштирилган;
- суғурталаш ва кафолатлаш ёрдамида рискларни бошқа субъектларга ўтказиш;
- йирик сонли шахслар ўртасида рискларни тақсимлаш;
- техник жараёнларнинг қимматлашиши ва қийинлашуви натижаси ҳисобига йўқотишларни камайтириш эҳтимолини ошириш учун махсус савдо ва шартомалар тузиш;
- қўшимча маълумотлар олиш;
- портфель инвестициялаш ва шу кабилар.

Портфель rischi қимматли қоғозлар портфели даромадлигининг ўзгариши билан боғлиқ инвестицион рискдир.

Рискни ҳисоблаш учун фойдаланиладиган оддий кўрсаткичлар усули – стандартли оғиш (ёки портфель даромадлигини тақсимлаш дисперсияси) ёки маълум ялпи қимматли қоғозларга қўйилган инвестициялардан йўқотишлар бўйича эҳтимоллиги муҳимдир.

Қимматли қоғозлар портфели даромадлиги – активларнинг ҳар бирига инвестиция қилинган, инвесторларнинг бошланғич ҳолатидаги улуши сифатида кириб борган, мазкур портфель таркибидаги якка активларнинг ўртача тортилган даромадлиги.

Портфель назариясининг бошқа асосий кўрсаткичлари айрим ҳолларнинг ҳаракат меъёри дейилувчи портфелдаги қимматли

қоғозларнинг даромадлилиги бўйича вариация кўрсаткичидир.

Инвестиция лойиҳаси бўйича олинадиган натижаларнинг ўзгарувчанлик даражаси нисбий миқдори вариация коэффициентини ҳисоблаш орқали аниқланади.

Бу кўрсаткич қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$V = \frac{\pm \sigma}{\bar{x}} \cdot 100\% \quad (20.1)$$

Бу ерда:

V – вариация коэффициенти, %;

σ – ўртача квадрат фарқланиш;

$\bar{x}$ – ўртача қутилаётган қиймат.

Инвестиция лойиҳаси бўйича қарор қабул қилишдан олдин эҳтимол қилинган натижанинг ўзгарувчанлик даражасини аниқлаб олиш лозим.

Олиниши мумкин бўлган натижаларнинг ўзгарувчанлик даражаси қутилаётган натижанинг ўртача қийматидан қай даражада фарқ қилишини кўрсатади.

Буни аниқлаш мақсадида икки хил математик мезон қўлланилади. Булар дисперсия ва ўртача квадратик фарқланишдир.

Дисперсия ҳақиқий эришилган натижалар ўртача тортилганининг ўртача қутилаётган натижалар фарқланиш квадратининг кузатувлар сонига нисбати билан ифодаланади, яъни:

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2 \cdot n}{\sum N} \quad (20.2)$$

Бу ерда:

σ^2 = дисперсия;

x – ҳар бир кузатилаётган операция бўйича қутилаётган натижа;

$\bar{x}$ - ўртача қутилаётган натижа;

n – операциялар ёки кузатувлар сони.

Ўртача квадратик фарқланиш дисперсиянинг квадрат илдизи бўлиб, қуйидагича аниқланади:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2 \cdot n}{\sum N}} \quad (20.3)$$

Бу кўрсаткичлар абсолют ўзгарувчанлик параметрларидир, яъни олинадиган натижанинг ўзгарувчанлик даражаси абсолют

миқдори аниқлайди.

Инвестиция лойиҳаси бўйича олинadиган натижаларнинг ўзгаришчанлик даражаси нисбий миқдори вариация коэффициентини ҳисоблаш орқали аниқланади.

Бу кўрсаткич қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$V = \frac{\pm \sigma}{\bar{x}} \cdot 100\% \quad (20.4)$$

Бу ерда:

V – вариация коэффициенти, %;

σ – ўртача квадрат фарқланиш;

$\bar{x}$ – ўртача қутилаётган қиймат.

Вариация коэффициенти 0 дан 100 %гача ўзгариб туриши мумкин. Вариация коэффициенти қанчалик юқори бўлса, фарқланиш ёки риск даражаси шунчалик юқори бўлади. Вариация даражасини баҳолашда қуйидаги интерваллардан фойдаланилади, яъни:

0 дан 10 %гача – кам фарқланиш;

10 дан 25 %гача – меъёрида фарқланиш;

25 дан ортиқ – юқори фарқланиш.

Инвестиция лойиҳалари бўйича риск даражаси вариация коэффициентига тўғри пропорционал. Биз акция портфелининг қутилаётган даромадлилик даражаси деганда, портфель таркибига кирувчи акцияларнинг ўртача (взвешенную) даромадлилигини аниқлаб чиқдик. Бироқ акция портфелини шакллантириш вазифасини бажараётганда, унинг нафақат даромадлилиги аҳамиятли бўлмай, балки стандартлашган ўзгариш (отклонение) ёрдамида акция портфели таркибидаги акциянинг рисклилиги даражаси ҳисобга олинади. Мисолни давом эттирамыз: А ва Б акция билан, бу икки акция ҳисобига шаклланган портфелнинг стандартлашган ўзгаришини топиб чиқамиз. Бу акцияларнинг стандартлашган ўзгариши ўтган йил якуни бўйича ҳисобланган бўлиб, мос ҳолда 10 % ва 60 %ни ташкил этмоқда. Масалан, портфель А акция ҳисобидан 40 %, Б акция ҳисобига 60 % тузилган.

Биринчи ҳар бир акциялар учун ўртача (взвешенная) стандартлашган ўзгариш мавжуд бўлиб, бунда портфель даромадлилигининг стандартлашган ўзгаришини ифода этади.

$$10 \times 0,4 + 60 \times 0,6 = 40\%$$

Бу якун, агар акциянинг баҳоси мос ҳолда унинг даромадли-

лиги билан бир хил (бир акция билан бошқа акциянинг ўсиши мос) ҳаракатланганда, тўғри бўлган бўларди. Тартиб бўйича бу амалиёт бошқача ҳисобланади, шу сабабли ҳар бир акцияларнинг (взвешенной) ўртача стандартлашган ўзгариши портфель рисклилиги ҳисобланмайди.

Портфельнинг стандартлашган ўзгариши қуйидагиларга боғлиқ:

- портфель акция таркибига кирган ҳар бир акциянинг инвестициядаги улуши стандартлашган ўзгаришининг ҳажмига;
- корреляция коэффициентига.

Акция портфели таркибига кирувчиларнинг корреляция коэффициенти портфель рискига таъсирини таҳлил этамиз. Мисол учун, 2 та позитив корреляцияга эга бўлган акция – С ва Д мавжуд (акция асосли бир йўналишга ҳаракатланади).

19.2-жадвал

С ва Д акция ва СД портфельнинг стандартлаштирилган ўзгариши ва соф фойда нормаси

Даврлар	Соф фойда нормаси (%)		
	Акция С	Акция Д	Портфель СД
1-йил	20	20	20
2-йил	-5	-5	-5
3-йил	15	15	15
4-йил	-10	-10	-10
5-йил	30	30	30
R (%)	10	10	10
g (%)	16.2	16.2	16.2

Бу акцияларнинг даромадлиги аҳамиятини билиш учун қуйидаги акциялардан иборат портфель тузиб чиқамиз ва портфельнинг стандартлаштирилган ўзгариши ва даромадлигини ҳисоблаб чиқамиз (20.2-жадвал).

Стандартлаштирилган ўзгариши ва ўртача даромадлигини ҳисоблаб чиқамиз:

$$R = \frac{20 - 5 + 15 - 10 + 30}{5} = 10\% \quad (20.5)$$

$$g = \frac{(20 - 10) + (-5 - 10) + (15 - 10) + (-10 - 10) + (30 - 10)}{4} = 16,2$$

Таҳлиллардан кўриниб турибдики, қатъий корреляция позитивнинг мавжудлиги вақтида акциянинг аҳамиятли даромади гра-

фиги мазкур акциядан таркиб топган портфель даромадлилик графигига мос келмоқда.

Агар икки акциянинг корреляция коэффиценти -1 га тенг бўлса, портфель rischi умуман олиб ташланган бўларди. Е ва К акция ҳақида ва ЕК портфелини кўриб чиқамиз (20.3-жадвал).

19.3-жадвал

Е ва К акция ва ЕК портфелининг стандартлаштирилган ўзгариши ва соф фойда нормаси

Даврлар	Соф фойда нормаси (%)		
	Акция Е	Акция К	портфель ЕК
1-йил	30	-10	10
2-йил	20	0	10
3-йил	5	15	10
4-йил	-15	35	10
5-йил	10	10	10
R (%)	10	10	10
g (%)	16,96	16,96	0

Таҳлилдан кўриниб турибдики, Е ва К акциядан иборат портфелнинг даромадлилиги аҳамиятли ўзгарса ҳам (коблелания), портфелнинг даромадлилиги бир 10 %лиги билан қолмоқда. Портфелнинг стандартлаштирилган ўзгариши 0 га тенг.

Бу рисксиз портфель ҳисобланади.

Ҳақиқатда акция абсолют негатив корреляцияга ($C=-1$) эга бўлса ҳам, бу амалда эмас. Кўп ҳолларда акциялар позитив корреляцияда бўлади.

19.4. Риск ва ноаниқлик шароитида инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш усуллари

Рискларни таҳлил қилиш ва баҳолашдан мақсад лойиҳага таъсир этувчи риск турларни аниқлаб, уларни пасайтириш чора-тадбирларини ва усулларини қўллашдан иборатдир. Рискларни баҳолаш деганда риск даражасини сифат ва миқдор жиҳатдан аниқлаш тушунилади. Рискларни пасайтириш усуллари турлича бўлиб, улар риск турига ва риск гуруҳига қараб танланади.

Умуман олганда 20.4 расм:

рискларни аниқлаш - сифат таҳлилига;
 рискларни баҳолаш - миқдор таҳлилига тааллуқлидир.

19.4 расм. Риск таҳлил турлари

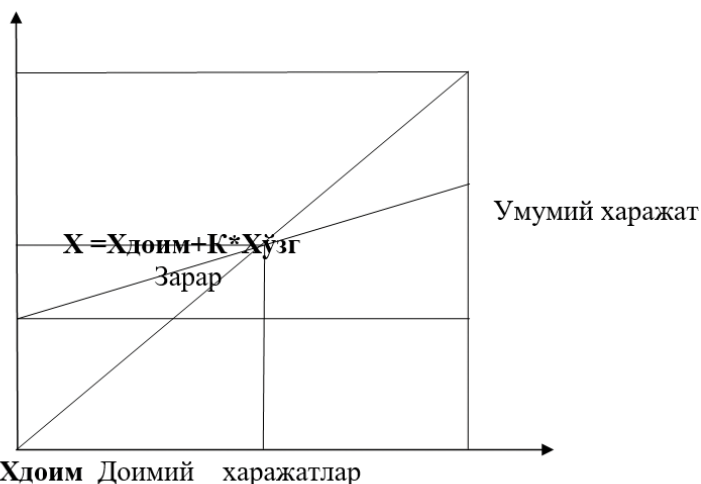
Инвестиция рискларини таҳлил қилиш ва баҳолаш усулларига қуйидагилар киради: сезгирлик таҳлили усули; “зарарсизлик нуқта-си”ни аниқлаш усули; барқарорликни текшириш усули; математик усуллар (ўртача квадратик четланиш, дисперсия ва вариация); “қарорлар дарахти” барпо этилиши усули; сценарийлар усули; монте-Карло усули.

Лойиҳа сезгирлиги таҳлили қуйидаги тартибда олиб борилади:

Инвестиция лойиҳасининг асосий параметрлари (яъни сотиш ҳажми, сотиш баҳоси, ишлаб чиқариш харажатлари ва ҳ.к.) базавий қийматларини аниқлаш
Шу қийматлар асосида лойиҳа самарадорлигининг ҳисоб-китобини амалга ошириб, уларни NPV ёки IRR деб белгилаш
Лойиҳа самарадорлигига энг кўп таъсир этувчи, унинг асосида лойиҳа сезгирлиги таҳлил қилинувчи кўрсаткичлардан бирини танлаш (NPV ёки IRR)
Самарадорлик кўрсаткичига энг кўп даражада таъсир этувчи омилларни аниқлаш. Бундай ўзгарувчан омиллар икки гуруҳга бўлинади: • тўғридан-тўғри даромад ва харажатларга таъсир этувчи омиллар: сотиш ҳажми, маҳсулот сотиш баҳоси, ишлаб чиқариш харажатлари, инвестиция ҳажми, қарз маблағларига тўловлар ва ҳоказо; • билвосита таъсир этувчи омиллар: қурилишнинг давомийлиги (муддати), ишлаб чиқариш даврининг давомийлиги, тўловларнинг кечикиши, тайёр маҳсулотни сотиш муддати, инфляция даражаси, даромад солиғи ставкаси ва ҳоказо
Ўзгарувчан омиллардан бири ўзгарганда, асосий кўрсаткич қанчага ўзгаришини ҳисоб-китоб қилиш

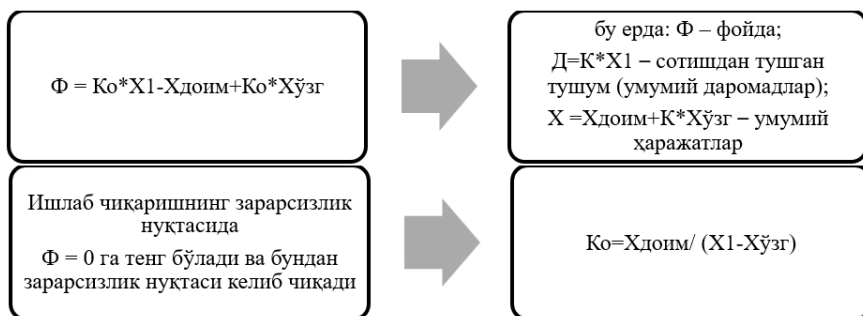
Зарарсизлик нуқтасини аниқлаш усули

Д, сўм, Х, сўм
Сотишдан тушган тушум: $D=K \cdot X1$

Ко Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, дона.

“Зарарсизлик нуқтаси”ни аниқлаш формуласи қуйидаги кўринишга эга:

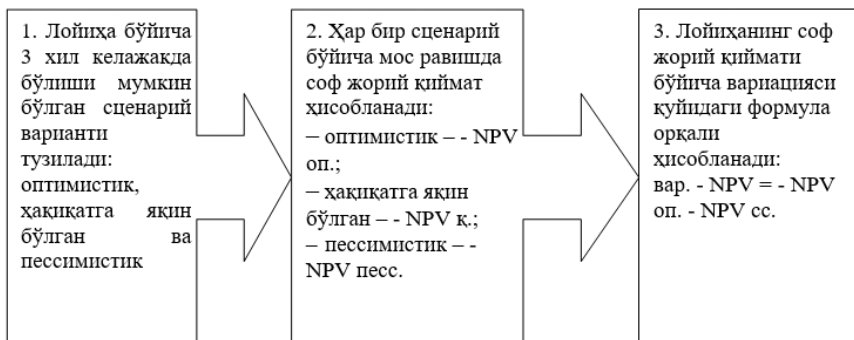
Изоҳ: барча харажат ва сотиш миқдорлари – йиллик; $X_{\text{доим}}$ – доимий харажатлар; $X = X_{\text{доим}} + K \cdot X_{\text{ўзг}}$ – умумий харажатлар; $X_{\text{ўзг}}$ – битта маҳсулотга кетган ўзгарувчан харажатлар; K – маҳсулот сони; $D=K \cdot X1$ – сотишдан тушган тушум (умумий даромад); $X1$ – маҳсулот бирлиги нархи. Бунда зарарсизлик нуқтаси (K_o) умумий харажатлар умумий даромадига тенг бўлганда топилади:

$D = X$, яъни $K_o \cdot X1 = X_{\text{доим}} + K_o \cdot X_{\text{ўзг}}$. (19.6)

Бу ердан: $K_o = X_{\text{доим}} / (X1 - X_{\text{ўзг}})$.

Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг турли шарт-шароитлари, яъни лойиҳа сценарийлари:		
Оптимистик сценарий	Ҳақиқатга яқин бўлган сценарий	Пессимистик сценарий
Лойиҳанинг оптимистик варианты, яъни, масалан, сотиш ҳажмининг юқорилиги, лойиҳа маҳсулоти нархининг юқорилиги, барча жорий харажатлар кам бўлган шарт-шароитлар	Энг кўп бўлиши мумкин бўлган шарт-шароит (вариант)	Лойиҳанинг пессимистик варианты, яъни, масалан, сотиш ҳажмининг пастлиги, паст нархлар, барча жорий харажатлар юқори бўлган шарт-шароитлар

Барқарорлиқни текшириш усулини амалга ошириш кетма-кетлиги

Лойиҳа барқарорлигини текшириш усулида инвестиция лойиҳасини амалга ошириш шарт-шароитлари турлича ўзгартирилганда, яъни лойиҳа сценарийси турлича ўзгартирилганда, лойиҳани амалга ошириш механизми қандай ишлаши ва бунда лойиҳадан қутилаётган фойда, зарарлар ва самарадорлик кўрсаткичининг қандай бўлиши тадқиқ қилинади.

Масала. Қуйида берилган 1 ва 2-лойиҳа маълумотларига асосланиб, уларнинг барқарорлигини таҳлил қилинг ва энг самаралисини танланг. Бунда иккала лойиҳа учун лойиҳа муддати – 5 йилни; лойиҳаларга қўйилган инвестициялар – 100 минг АҚШ долларини;

капиталнинг баҳоси – 10 %ни ташкил этади. Лойиҳани амалга оширишда йиллар бўйича пул тушуми бир хил суммани ташкил этади.

Лойиҳа	Пул тушумлари, минг АҚШ доллари		
	Оптимистик	Энг кўп бўлиши мумкин бўлган	Пессимистик
1	40	35	25
2	50	40	20

Масаланинг ҳал этилиши қуйидагича амалга оширилади:

Лойиҳа-1	T, йиллар						NPV
	0	1	2	3	4	5	
Оптимистик	-100	45	45	45	45	45	71,8
Энг кўп бўлиши м.б.	-100	35	35	35	35	35	32,7
Пессимистик	-100	25	25	25	25	25	-5,2

Лойиҳа-2	T, йиллар						NPV
	0	1	2	3	4	5	
Оптимистик	-100	50	50	50	50	50	89,6
Энг кўп бўлиши м.б.	-100	40	40	40	40	40	51,6
Пессимистик	-100	20	20	20	20	20	-24,2

Формула бўйича вариация катталигини топамиз.

1. Вар (NPV) = NPV опт. - NPV песс. = 51,7- (-5,2) = 56,9 (АҚШ доллари).
2. Вар (NPV) = NPV опт. - NPV песс. = 89,6- (-24,2) = 113,8 (АҚШ доллари).

Демак, инвестицион рискларнинг олдини олиш ҳар бир инвесторнинг бош мақсади ҳисобланиб, келгусидаги кутилиши мумкин бўлган салбий ҳолатларни олдиндан била олиш, аниқлай олиш ва унинг салбий томонларини пасайтиришга қаратилган муҳим йўналиш ҳисобланади.

19.5. Инвестиция рискларини пасайтириш йўллари

Инвестицион рискларни пасайтиришда амалдаги олиб борилаётган инвестиция сиёсати ва унинг стратегик мақсадлари, вазифалари, устувор йўналишлари мавжуд инфратузилмалар каби муҳим унсурларга бевосита боғлиқдир.

Инвестиция рискларини пасайтириш йўллари

Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишдаги алоҳида рисклар таъсирини йўқотиш ёки юмшатиш учун бир қанча йўллардан фойдаланилади.

1. Рискдан қочиш риск билан боғлиқ тадбирлардан воз кечишни (демак, бунда фойдадан ҳам воз кечишни) билдиради.
2. Рискни ушлаб қолиш – инвестор зиммасига рискни қолдириш, бунда инвестор ўз капиталини riskли тадбирларга йўналтираётганда, рисклардан кўриладиган зарарларни қоплаш учун маблағи бўлиши керак.
3. Рискни узатиш (суғурталаш) – инвестор риск хавфини кимнингдир зиммасига юклайди. Рискни суғурталаш, мантиқан олганда, муайян рискларни суғурта компанияларига беришни англатади. Унинг моҳияти инвесторнинг рискдан қутилиш мақсадида даромаднинг бир қисмидан воз кечиш орқали акс эттирилади. Бунда инвесторнинг риск даражасини “нол”га тушириш учун тўловни амалга оширишга тайёр эканлигини тушуниш мумкин. Кўп ҳолларда, суғурта компаниялари молиявий рискларни суғурталаш билан риск даражасини пасайтиришга тўлиқ эришишига хизмат қилади.
4. Рискни пасайтириш кўзда тутилмаган харажатларни қоплаш учун захира маблағларини ташкил этиш йўли билан йўқотишлар ҳажмини қисқартириш ҳисобланади. Кўзда тутилмаган харажатларни қоплаш учун захира маблағларини ташкил этишдаги асосий муаммо рискларнинг жиддий оқибатларини баҳолаш ҳисобланади. Бунинг учун лойиҳа қийматини бошланғич баҳолашни ҳисобга олиш лозим. Бу эса захира суммасини аниқлашга катта ёрдам беради.

Рискни пасайтиришнинг аниқ воситасини танлашда инвестор қуйидаги тамойилларга асосланса, мақсадга мувофиқ бўлади:

- ортиқча таваккал қилиш керак эмас;
- риск оқибатлари тўғрисида ўйлаш лозим;
- кам нарса учун риск қилиш керак эмас.

Назорат саволлари

1. *Инвестиция фаолиятида рисклар ва уларнинг таснифланишини ёритинг.*
2. *Инвестиция фаолиятида рискларни бошқаришнинг мазмуни, моҳияти ва босқичларини ёритиб беринг.*
3. *Портфель рисклари, уларга таъсир этувчи омилларни айтиб беринг.*
4. *Риск ва ноаниқлик шароитида инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилинг ва баҳолаш усулларини тушунтириб беринг.*
5. *Инвестиция рискларини пасайтириш йўлларини келтиринг ва уларни ёритиб беринг.*

Тест саволлари

1. Инвестицион фаолиятда риск ...?

- A. Инвестицияларни қисман ёки тўлиқ йўқотиш, кутилган даромаддан камроқ фойда олиш ва лойиҳада кўзланган мақсадларга эриша олмаслик хатаридир.
- B. Тўлиқ йўқотиш, кутилган даромаддан камроқ фойда олиш ва лойиҳада кўзланган мақсадларга эришишдаги хатарлар.
- B. Фойда олиш ва лойиҳада кўзланган мақсадларга эриша олмаслик хатаридир.
- Г. Инвестицияларни қисман ёки тўлиқ йўқотиш, кутилган даромаддан камроқ фойда олишдаги хатарлар.

2. Риск ...?

- A. Башорат қилинаётган лойиҳани амалга оширишда ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилганда, даромадларни ололмаслик ёки зарарларнинг пайдо бўлиб қолиш эҳтимолидир.
- B. Лойиҳани амалга оширишда ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилганда, даромадларни ололмаслик.
- B. Ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилганда, даромадларни ололмаслик ёки зарарларнинг пайдо бўлиб қолиши.
- Г. Ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилганда, даромадларни ололмаслик ёки зарарлар.

3. Инвестиция рискларининг турли белгилар бўйича таснифларини ёритинг.

- A. Таркиби бўйича, муддати бўйича, олинадиган натижага қараб, лойиҳага таъсир этиш даражаси бўйича.
- B. Муддати бўйича, олинадиган натижага қараб, лойиҳага таъсир этиш даражаси бўйича.
- B. Олинадиган натижага қараб, лойиҳага таъсир этиш даражаси бўйича.
- Г. Лойиҳага таъсир этиш даражаси бўйича, таркиби бўйича, муддати бўйича.

4. Тизимли рисклар (инвестиция портфели рисклари) ...?

- А. Хатар таъсирига баъзи бир қимматли қоғозлар эмас, балки бутун бозор, унинг катта бир қисми рискларга учрайди.
- Б. Хатар таъсирига баъзи бир қимматли қоғозлар эмас, балки бутун мулк бозор.
- В. Хатар таъсирига баъзи бир қимматли қоғозлар эмас, балки капитал бозор.
- Г. Хатар таъсирига баъзи бир қимматли қоғозлар эмас, балки кредит бозор.

5. Тизимсиз рисклар ...?

- А. Хатарга баъзи бир қимматли қоғозлар ёки уларнинг мажмуаси учрайди, яъни маълум бир корхонанинг қимматли қоғозлари ёки тармоқнинг қимматли қоғозлари киради.
- Б. Уларнинг мажмуаси учрайди, яъни маълум бир корхонанинг қимматли қоғозлари ёки тармоқнинг қимматли қоғозлари киради.
- В. Хатарга баъзи бир қимматли қоғозлар ёки уларнинг мажмуаси учрайди, яъни маълум тармоқнинг қимматли қоғозлари киради.
- Г. Қимматли қоғозлар ёки уларнинг мажмуаси учрайди, яъни маълум бир корхонанинг қимматли қоғозлари ёки тармоқнинг қимматли қоғозлари киради.

6. Рискларни бошқариш қандай асосий босқичларга бўлинади?

- А. Риск омилини аниқлаш, таҳлил қилиш ва баҳолаш, уни пасайтириш бўйича ишларни режалаштириш ёки оқибатларини бартараф этиш, уларнинг олдини олиш ва назорат қилиш, бошқариш усулларини танлаш ва қўллаш, рискли вазиятлар ва уларнинг оқибати.
- Б. Риск омилини таҳлил қилиш ва баҳолаш, рискларни пасайтириш бўйича ишларни режалаштириш ёки риск оқибатларини бартараф этиш, рискларнинг олдини олиш ва назорат қилиш.
- В. Рискларнинг олдини олиш ва назорат қилиш, рискларни бошқариш усулларини танлаш ва қўллаш, риск вазиятлари ва уларнинг оқибати.
- Г. Рискларни пасайтириш бўйича ишларни режалаштириш ёки риск оқибатларини бартараф этиш.

7. Инвестиция рискларини таҳлил қилиш ва баҳолашга қандай усуллар киради?

- А. Сезгирлик таҳлили, “зарарсизлик нуқтаси”ни аниқлаш, барқарорликни текшириш, математик усуллар (ўртача квадратик четланиш, дисперсия ва вариация), “қарорлар дарахти” барпо этилиши, сценарийлар, монте-Карло усуллари.
- Б. Барқарорликни текшириш усули, математик усуллар (ўртача квадратик четланиш, дисперсия ва вариация).

- В. Математик усуллар (ўртача квадратик четланиш, дисперсия ва вариация), “қарорлар дарахти” барпо этилиши усули, сценарийлар усули.
- Г. Сезгирлик таҳлили усули, “зарарсизлик нуқтаси”ни аниқлаш усули, барқарорликни текшириш усули.

8. Рискни пасайтиришнинг аниқ воситасини танлашда инвестор қандай тамойилларга асосланади?

- А. Ортиқча таваккал қилиш керак эмас, риск оқибатлари тўғрисида ўйлаш лозим, кам нарса учун риск қилиш керак эмас.
- Б. Ортиқча таваккал қилиш керак эмас.
- В. Кам нарса учун риск қилиш керак эмас.
- Г. Риск оқибатлари тўғрисида ўйлаш лозим.

ГЛОССАРИЙ

Инвестициялар
Инвестиции
Investments

Фойда олиш мақсадида иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига йўналтириладиган моддий ва номоддий қийматлар ва уларга доир ҳуқуқлар

Асосий капитал
Основной капитал
Basic capital

Ишлаб чиқаришда қатнашадиган, узоқ вақт давомида ҳақиқий шаклини ўзгартирмайдиган, бир неча ишлаб чиқариш даврида қатнашадиган ва ўз қийматини янгидан яратиладиган маҳсулотга аста-секин ўтказадиган мол-мулк гуруҳи

Капитал инвестициялар
Капитальные вложения
Capital investments

Асосий фондларни вужудга келтириш ва такрор ишлаб чиқариш, шу жумладан, янги қурилиш, модернизациялаш, реконструкция қилиш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, шунингдек, моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа шакллари ривожлантиришга киритиладиган инвестициялар

Бизнес
Бизнес
Business

Фойда олиш мақсадида йўналтирилган иқтисодий фаолият

Инновацион инвестициялар
Инновационные инвестиции
Innovative investment

Янги ёки такомиллаштирилган товарлар (ишларни, хизматларни), ишлаб чиқариш жараёни, тадбиркорлик фаолиятини юритишда янги маркетинг услуги ёки ташкилий услубни ишлаб чиқиш ва ўзлаштиришга киритиладиган инвестициялар

Хорижий валюта
Иностранная валюта
Foreign Currency

Бошқа мамлакатларнинг валюталари, шунингдек, бошқа мамлакатларнинг валютадаги келишув ҳужжатлари

Ижтимоий инвестициялар
Социальные инвестиции
Social investments

Инсон салоҳияти, кўникмалари ва ишлаб чиқариш тажрибасини ошириш, шунингдек, номоддий неъматларнинг бошқа шакллари ривожлантиришга киритиладиган инвестициялар

Ноу-хау
Ноу-хау
Know-how

Илмий, техник, молиявий, саноат, тижорат каби турли билимлар мажмуи ёки омма томонидан кенг қўлланилмайдиган бошқарув, характер, тажриба, малакавий фаолият

Муқобил лойиҳалар
Альтернативные проекты
Alternative projects

Молиявий, моддий ва инсон ресурсларининг умумий қиймати бир-бирига тўғри келадиган инвестиция лойиҳалари

Инвестиция сиёсати
Инвестиционная политика
Investment policy

Давлат молиявий сиёсатининг ажралмас қисми бўлиб, ички ва ташқи инвестиция ресурсларини жалб қилиш, тақсимлаш ва улардан самарали фойдаланиш чора-тадбирларининг йиғиндиси ҳисобланади

Номоддий активлар
Нематериальные активы
Intangible assets

Жисмоний кўринишга эга бўлмаган, лекин “номоддий қиймат” билан таъминлайдиган ва шу сабабли компанияга қўшимча фойда олиб келадиган активлар. Буларга савдо маркалари ва белгилари, ишлаб чиқариш сирлари, муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, гудвилл ва шу кабилар қиради

Инвестиция лойиҳаси
Инвестиционный проект
The investment project

Икки хил маънода қўлланилади: бизнес, фаолият, бирон-бир мақсадларга эришишни таъминлайдиган тадбирлар режаси; келажакда маълум бир фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўладиган ташкилий-ҳуқуқий ва молиявий ҳужжатлар тизими

Инвестиция фаолияти субъектлари
Субъекты инвестиционной деятельности
The subjects of investment activity

Ўзбекистон Республикасининг резидентлари – жисмоний ва юридик шахслари, давлат ва маҳаллий органлар, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар, хорижий юридик ва жисмоний шахслар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва узоқ вақт мобайнида хорижда яшаётган Ўзбекистон фуқаролари

Божхона божи
Таможенная пошлина
Customs duty

Товар давлат чегарасини кесиб ўтганда солинадиган махсус пул солиғи

Валюта
Валюта
Currency

Маълум бир давлатнинг қонун билан ўрнатилган пул воситаси (миллий валюта), бир ёки бир неча етакчи мамлакатларнинг валютаси кўринишидаги жаҳон резерв пуллари, Халқаро валюта фонди ва Европа валюта тизими аъзолари томонидан кўп томонлама ҳисоб-китобларда фойдаланиладиган халқаро валюта бирликлари

Валюта курси
Обменный курс
Exchange rate

Миллий валюталар ўртасидаги нисбат, бир мамлакат валютасининг хорижий пул бирликларида ифодаланиши

Валюта сиёсати
Денежно-кредитная политика
Monetary policy

Мамлакатда хорижий валюталарнинг пул-кредит айланмасини тартибга солишга йўналтирилган тадбирлар тизими

Евро
Евро
Euro

Универсал Европа ҳисоб-китоб-тўлов бирлиги

Ноу-хау
Ноу-хау
Know-how

Илмий, техник, молиявий, саноат, тижорат каби турли билимлар мажмуи ёки омма томонидан кенг қўлланилмайдиган бошқарув, характер, тажриба, малакавий фаолият

Трансмиллий корпорациялар (ТМК)
Транснациональные корпорации (ТНК)
Transnational corporations (TNC)

Хориж активларига эга бўлган йирик компанияни иқтисодий ташкиллаштириш кўриниши

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар

Прямые зарубежные инвестиции

Direct foreign investment

Бу хорижий капиталнинг узоқ муддатли киритилиши бўлиб, инвестор ташкил қилаётган фирма акциялари ёки акциядор капиталига тўла эга бўлиш ёхуд камида 10 фоизи хўжалик фаолиятининг таъсирчан назорат қилинишини таъминлайди

Хорижий инвестициялар

Иностранные инвестиции

Foreign investments

Бу хориж инвесторлари томонидан юқори даражада даромад олиш, самарага эришиш мақсадида мутлақ бошқа давлат иқтисодиётининг, тадбиркорлик ва бошқа фаолиятларига сафарбар этадиган барча мулкӣ, молиявий, интеллектуал бойликларидир

Валюта резервлари

Валютные резервы

Currency reserves

Хорижий валюта, олтин, СДР, ХВФдаги резерв позиция кўринишидаги валюта-ликвид воситаларининг жами

Валютанинг

конвертацияланганлиги

Обмен валюты

Currency conversion

Миллий валютани хорижий валюталарга резидентлар учун ҳам, резидент бўлмаганлар учун ҳам тўлов баланснинг жорий операциялари бўйича алмаштириш имконияти

Европа тикланиш ва тараққийёт банки (ЕТТБ)

Европейский банк

реконструкции и

развития (ЕБРР)

The european Bank for

Reconstruction and

Development (EBRD)

1991 йилда ташкил топган. ЭТТБ Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларига бозор иқтисодиётига ўтишга қаратилган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ёрдам бериш мақсадида тузилган

Ислом тараққийёт банки (ИТБ)

Исламский банк

развития (ИБР)

The Islamic Development

Bank (IDB)

1975 йилда ташкил топган бўлиб, мақсади аъзо-мамлакатларнинг ривожланиш лойиҳаларини, ташқи савдони кредитлаш ва савдо ҳамда саноат компаниялари капиталларини инвестициялашдан иборат

Осиё тараққийёт банки (ОТБ)

Азиатский банк развития

(АБР)

The Asian Development

Bank (ADB)

1966 йилда ташкил топган бўлиб, мақсади қитъанинг ривожланаётган мамлакатларига иқтисодий ривожланишда кўмаклашиш, ҳудудий ҳамкорликни рағбатлантириш, аъзо-мамлакатларга техник ёрдам кўрсатиш ва уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштиришдан иборат

Халқаро валюта-молия ташкилотлари

Международные

валютно-финансовые

институты

The international

monetary and financial

institutionsa

Жаҳон валюта тизимини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, жаҳон молиявий ресурслар бозорини барқарорлаштириш ва капитал айланишини рағбатлантириш мақсадида ташкил этилган ташкилотлар

**Халқаро валюта фонди
(ХВФ)**

**Международный
валютный фонд (МВФ)
The International
Monetary Fund (IMF)**

1945 йилда ташкил этилган бўлиб, мақсади аъзо-мамлакатлар валюта-молия сиёсатини мувофиқлаштириш, тўлов балансини тартибга солиш ва валюта курсини барқарорлаштириш учун қарз бериш ҳисобланади

Тўлов баланси

**Баланс оплаты
Balance of payment**

Мамлакат барча резидентларининг қолган барча мамлакатлар билан маълум вақт оралиғидаги (одатда, бир йил) иқтисодий битимлари натижаларининг системалаштирилган ҳолда қайд этилишидир

Умумжаҳон банки

**Всемирный банк
World Bank**

Ўзаро бир-бири билан боғлиқ бешта институтдан таркиб топган кўп томонлама кредит ташкилоти

**Халқаро иқтисодий
муносабатлар**

**Международные
экономические отношения
International economic
relations**

Мамлакатлар ва ҳудудлар ўртасидаги, халқаро ташкилотлар ва корпорациялар иштирокидаги ҳўжалик алоқалари тизими

Қарзни

**реструктуризациялаш
Реструктуризация долга
Debt restructuring**

Кредитни тўлаш муддатларини фоизларни тўлашни орқага суриш орқали чўзиш

Эркин иқтисодий ҳудуд

**Свободная
экономическая зона
Free economic zone**

Маҳаллий ва хорижий тадбиркорлар учун махсус имтиёзлар яратилган ҳудуд

Эркин савдо ҳудуди

**Зона свободной
торговли
Free trade zone**

Эркин савдони қўллаб-қувватлаш мақсадида имтиёзлар жорий этиладиган ҳудуд

Диверсификация

**Диверсификация
Diversification (Latin
diversus-perform different
анд фасере)**

(лотинчадан диверсус – ҳар хил ва фасере – қилмоқ, бажармоқ) ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортимент-ларини кўпайтириш

Реал сектор иқтисодиёти

**Реальный сектор
экономики
The real sector of
economy**

Ички ва ташқи бозорга неъматлар ишлаб чиқарувчи, замон ва бозор талабидаги ўзгаришларга нисбатан мосланувчан иқтисодий субъектлар фаолияти йиғиндисидан иборатдир

Молиявий сектор

**Финансовый сектор
The financial sector**

Қарз олиш ва уни қайтариш билан боғлиқ бўлган амалиётни ижро қиладиган воситалар ва институтлар тўпламидир

Хусусий инвестициялар Частные инвестиции Private investmenta	Хусусий, корпоратив хўжалик ва ташкилотлар, фуқаролар маблағлари, шу жумладан, шахсий ва жалб қилинган маблағлар ҳисобидан қўйилади
Рискли бизнес Рискованный бизнес Risky business	Бизнеснинг бир тури бўлиб, асосан, кичик фирмалар юқори технологиялар, инновациялардан фойдаланиб иш юритиши тушунилади
Фойда Прибыль Profit	Маҳсулот ва хизматларни сотишдан тушган даромад, уларни ишлаб чиқариш ва сотишдан тушган даромаддан юқори бўлиши
Инфляция Инфляция Inflation	Пул муомаласи қонунларининг бузилиши натижасида миллий валютанинг қадрсизланиши, нарх-ларнинг ўсиши
Инфляция даражаси Уровень инфляции The inflation rate	Маълум вақт ичида (ой, йил) баҳолар даражасининг фоиздаги ўзгариши
БЕРИ индекс Индекс БЕРИ BERI index	Турли мамлакатларнинг инвестиция муҳитини таҳлил қилиб, уларнинг рисклилиқ даражасини баҳолайди. Бунда турлича қийматга эга бўлган 15 та кўрсаткичга балл бериш орқали умумий сумма аниқланади
Бизнес Бизнес Business	Фойда олиш мақсадига йўналтирилган иқтисодий фаолият
Конвертацияланувчи валюта Конвертируемая валюта Convertible currency	Бошқа валюталарга эркин ва тўлиқ алмашилиладиган валюта
Хорижий валюта Иностранная валюта Foreign Currency	Бошқа мамлакатларнинг валюталари, шунингдек, бошқа мамлакатларнинг валютадаги келишув ҳужжатлари
Инвестиция салоҳияти Инвестиционный потенциал Investment potential	Мамлакатда асрлар давомида шаклланган бир қанча омиллар йиғиндисини тавсифлайди. Бу омиллар ишлаб чиқариш омиллари, табиий ресурс омиллари, меҳнат омиллари, инновация ва истеъмол омиллари ҳамда мамлакатнинг молиявий салоҳияти кабиларни қамраб олади
Асосий капитал Основной капитал Basic capital	Ишлаб чиқаришда қатнашадиган, узоқ вақт давомида ҳақиқий шаклини ўзгартирмайдиган, бир неча ишлаб чиқариш даврида қатнашадиган ва ўз қийматини янгидан яратиладиган маҳсулотга аста-секин ўтказадиган мол-мулк гуруҳи
Даъвогар Участник торгов Bidder	Малака талабидан ўтган, офертаси қабул қилинган тендерда рақобатлашувчи шахс

Капитал қурилиш
Капитального
строительства
Capital Construction

Иқтисодиётнинг алоҳида тармоғи бўлиб, унда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш саноати учун асосий воситалар қурилади, таъмирланади ва модернизацияланади. Капитал қурилишнинг тайёр маҳсулоти бино, иншоот ва шу кабилар ҳисобланади

Капитал инвестициялар
Капитальные вложения
Capital investments

Асосий фондларни вужудга келтириш ва такрор ишлаб чиқаришга, шу жумладан, янги қурилиш, модернизациялаш, реконструкция қилиш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш, шунингдек, моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа шакллари ривожлантиришга киритиладиган инвестициялар

Капитал қурилишни
ташқил этишнинг пудрат
усули
Способ договор
организации
капитального
строительства
Contract method of
organization of capital
construction

Қурилишни амалга ошириш учун шартнома асосида махсус қурилиш ташкилотини жалб қилиш

Пудратчи
Подрядчик
Contractor

Қурилиш ишлари бўйича махсус лицензияга эга бўлган юридик шахс

Оферта
Оферта
Offer

Тендер ҳужжатларига мувофиқ тендер объектига талабгорнинг таклифи

Тендер комиссияси
Тендерная комиссия
Tender commission

Жалб қилинган инвесторлар, буюртмачилардан таркиб топган, асосий мақсади тендер ғолибини объектив тарзда аниқлаш бўлган комиссия

Тендер
Тендер
Tenders

Тендер ҳужжатларида кўрсатилган мезон ва шартларга мувофиқ тарзда маҳсулот, иш ва хизматларни оптимал вариантда таклиф қилувчини танловчи танлов савдоси

Капитал қурилишни
ташқил этишнинг
хўжалик усули
Экономический
метод организации
капитального
строительства
The economic method
of organization of capital
construction

Капитал қурилишнинг корхона ва ташкилотлар ўз кучи ва ўз маблағи ҳисобидан маълум бўлим ёки бўлинма томонидан амалга оширилиши

Инвестицион лойиҳа дастури Программа инвестиционного проекта Investment project program	Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган қонунчилик андозаларига мувофиқ ишлаб чиқилган зарур ҳужжатларни ҳисобга олган ҳолда капитал қўйилмалар ҳажми ва амалга ошириш муддатининг мақсадга мувофиқлигини асословчи ва шунингдек, инвестицияларни (бизнес-режа) амалга ошириш бўйича амалий фаолиятнинг дастуридир
Инвестицияларни молиялаштиришнинг марказлашмаган манбалари Нецентрализованные источники финансирования инвестиций Non-centralized sources of investment financing	Корхона ва аҳоли маблағлари, банк кредитлари, тўғридан-тўғри кириб келадиган хорижий инвестиция ва кредитлар
Соф жорий қиймат Чистая приведенная стоимость Net present value	Жорий қийматга келтирилган дисконтланган пул оқими суммаси
Фойданинг ички меъёри Внутренняя Норма доходности Internal rate of return	Бу соф жорий қиймат нолга тенг бўлгандаги фоиз ставкаси. Соф жорий қиймат дисконтланган пул оқимлари асосида ҳисобланади
Рентабеллик индекси Индекс рентабельности Profitability index	Дисконтланган пул оқими суммасининг бошланғич инвестицияларга нисбати
Активлар рентабеллиги Рентабельность активов (POA) Return on assets (ROA)	Даромадни ошириш учун компания активларидан фойдаланиш самара-дорлигини акс эттирувчи молиявий кўрсаткич
Пул оқими Поток наличных денег Cash flow	Корхона пул маблағларининг барча кирим ва чиқимларини ҳисобга олувчи пул маблағларининг ҳаракати режаси
Инвестицияларнинг қоплашиш муддати Период окупаемости Pay-Back period	Инвестициялардан келадиган даромад қилинган харажатларни қоплайдиган давр
Иқтисодий самарадорлик Экономическая эффективность Economic effectiveness	Маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш натижалари билан ишлаб чиқариш ва меҳнат харажатлари ўртасидаги нисбат

Дисконтлаш
Дисконтирование
Discounting

Келгусидаги турли даврдаги пул оқимларининг жорий қийматини аниқлаш

Молиялаштиришнинг жалб қилинган манбалари
Привлеченные источники финансирования
Attracted sources of financing

Дивиденд, фоиз шаклида эгасига даромад келтирадиган асосни таъминлайдиган фондлар

Молиялаштиришнинг қарз манбалари
Заемные источники финансирования
Borrowed sources of financing

Маълум даврга қарз сифатида олинадиган, фоизи билан қайтариладиган пул маблағлари. Буларга кредитлар, қарз маблағлари ва корхона облигациялари киради

Кредит
Кредит
Credit

Пул ёки товар шаклида бериладиган, қайтаришлилиқ, тўловлилиқ, таъмин-ланганлиқ, фоизлилиқ шарти асосида бериладиган қарз

Кредитор
Кредитор
Creditor

Қарз берадиган ташкилот қатнаш-чиларидан бири

Дивиденд
Дивиденд
Dividend

Акциянинг тури ва сонига қараб акциядан келадиган даромад шаклида акциядорлар ўртасида йиллик тақсимланадиган акциядорлик жамияти фойдасининг бир қисми

Эмиссия
Эмиссионная
Emission

Барча шаклдаги банкноталарнинг муомалага чиқарилиши

Эмитент
Эмитент
Issuer

Қимматли қоғозлар, валютани муомалага чиқарувчи институт ёки ташкилот

Молиявий воситалар
Финансовые инструменты
Financial instruments

Тўлов, жамғарма ва алмашинув вазифасини бажарувчи алоҳида молиявий товар. Уларга нақд пул, валюта, қимматли қоғоз, ҳисоб-китоб ҳужжатлари, нодир металллар, пластик карталар, депозитлар, суғурта ва кредит хизматлари ва шу кабилар киради

Ҳосилавий молиявий воситалар
Производные финансовые инструменты
Derivative financial instruments

Эгасига қимматли қоғоз, валюта, товар ёки номоддий активлар келажакда белгиланган шартларда сотиш ёки сотиб олиш ҳуқуқи ёки мажбуриятини берувчи қимматли қоғозлар (опцион, своп, фьючерс ва форвард битимлари)

Диллер
Дилер
Dealer

Биржа ёки савдода ўз харажати ва ўз фойдасига кўра фаолият юритадиган шахс (компания). Унинг биржада ўз жойи ва айрим қимматли қоғозлар бўйича улуши бор. Дилернинг фойдаси валюта ва қимматли қоғозларнинг курси ўзгариши ҳисобига уларнинг олди-сотдиси ўртасидаги фарқдан шаклланади

Облигация
Облигация
Bond

Қарз муносабатини ифодаловчи қимматли қоғоз бўлиб, эғасига унинг қийматига кўра қатъий белгиланган фоизлар шаклида даромад келтиради

Халқаро биржа бозори
Валютный рынок
Foreign exchange market

Хорижий валюта ва хорижий валютадаги тўлов ҳужжатларини сотиш ва сотиб олишда ижтимоий-иқтисодий ва институционал муносабатлар тизими

Ликвидлилик
Ликвидности
Liquidity

1.Мажбуриятларни бажаришга мулкнинг нақд пулга айланиш имконияти.
2.Моддий қимматликларнинг нақд пулга айланиш тезлиги

Дифференциаллашган
тўлов
Дифференцированный
платеж
Differentiated payment

Бу кредитлаш даврининг сўнгига қадар камайдиган кредит бўйича ойлик тўлов бўлиб, бу асосий қарзнинг тўланадиган доимий улуши ва кредитнинг қолдиқ суммасига фоизлардан ташкил топади

Кредитнинг баҳоси
Цена кредита
Price of credit

Берилган кредитни тўлашнинг пулдаги ифодаси

Ипотека кредити
Ипотечные кредиты
Mortgage loans

Кўчмас мулк гарови остида банк томонидан юридик ёки жисмоний шахсларга бериладиган узоқ муддатли кредит. Бунда гаров сифатида ишлаб чиқариш ва тураржой бинолари учун ерлар, иншоот ва қурилмалар бўлиши мумкин

Синдикатли кредитлаш
Синдицированный заем
Syndicated loan

Одатда, ягона кредит келишуви доирасида аниқ улушларда энг камида иккита кредитор (кредиторлар синдикати) орқали буюртмачига бериладиган кредит

Кредит шартномаси
Кредитное соглашение
Credit agreement

Кредитор ва буюртмачи ўртасида тузиладиган шартнома бўлиб, унга кўра банк ёки бошқа кредит ташкилоти (кредитор) қарздорга шартномада кўрсатилган шартларда ва ҳажмда пул маблағларини (кредитни) бериш мажбуриятини олади. Ўз навбатида, қарздор ҳам олинган пул суммасини қайтариш ва фоизларни тўлаш мажбуриятини олади

Қайта молиялаштириш
ставкаси
Ставка
рефинансирования
The refinancing rate

Марказий банк томонидан кредит ташкилотларига берилган кредитлар бўйича Марказий банкка тўланадиган йиллик ҳисобланадиган фоизлар ҳажми

Лизинг
Лизинг
Leasing

Молиявий ижаранинг алоҳида тури бўлиб, унда бир тараф (лизинг берувчи) иккинчи тарафнинг (лизинг олувчининг) топшириғига биноан учинчи тарафдан (сотувчидан) лизинг шартномасида шартлашилган мол-мулкни (лизинг объектини) мулк қилиб олади ва уни лизинг олувчига шу шартномада белгиланган шартларда, ҳақ эвазига эғалик қилиш ва фойдаланиш учун ун икки ойдан ортиқ муддатга беради

Лизинг берувчи
Лизингода тель
Lessor

Лизинг объектини ўз мулки қилиб сотиб олиб, уни лизинг олувчига лизинг шартномасига кўра вақтинчалик фойдаланиб туриш учун берувчи шахс

Лизинг олувчи
Лизингополучатель
Lessee

Лизинг объектини лизинг шартномасига кўра унга вақтинчалик эғалик қилиш ва фойдаланиб туриш учун олган шахс

Лизинг шартномаси
Договор лизинга
Lease agreement

Лизинг олувчи ва лизинг берувчи ўртасида тузиладиган, қонунда белгиланган тартибда расмийлаштириладиган, лизинг объектининг мазмуни, томонларнинг мажбурияти, лизинг тўловларининг қиймати, муддати, тўлов тартиби, шартлари ва ҳ.к. лар ифодаланган ёзма кўринишдаги шартнома

Лизинг тўловлари
Лизинговый платеж
Lease payment

Лизинг олувчи томонидан лизинг берувчига лизинг объекти қийматининг қопланиши ва лизинг олувчининг фоизли даромади тушунилади. Лизинг тўловлари шартноманинг муддати давомида тақсимланиб, қисмларга бўлиниб тўланади, уларнинг ҳажми ва қандай муддатларда тўланиши лизинг шартномасида белгиланади

Молиявий лизинг
Финансовый лизинг
Financial leasing

Лизингнинг бир тури бўлиб, бунда лизинг шартномаси қуйидаги талаблардан бирига жавоб бериши керак: лизинг шартномасининг муддати тугагач, лизинг объекти лизинг олувчининг мулки бўлиб ўтса; лизинг шартномасининг муддати лизинг объекти хизмат муддатининг 80 %идан ортиқ бўлса ёки лизинг объектининг лизинг шартномаси тугаганидан кейинги қолдиқ қиймати унинг бошланғич қийматининг 20 %идан кам бўлса; лизинг олувчи лизинг объектини қатъий белгиланган нархда ёки лизинг шартномаси муддати тугаганда аниқланадиган нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга; лизинг шартномаси давридаги тўловларнинг умумий суммаси лизинг объекти қийматининг 90 %идан ортиқ бўлса

Оператив лизинг
Оперативный лизинг
Operational leasing

Лизинг тури бўлиб, бунда лизинг объекти ундан вақтинчалик фойдаланиш учун бир эмас, балки бир неча лизинг олувчиларга навбат билан лизинг объектининг амортизация муддати тугагунга қадар берилади

**Лойиҳавий
молиялаштириш
Проектное
финансирование
Project finance**

Бу йирик инвестиция лойиҳаларини узоқ муддатли молиялаштириш бўлиб, бунда киритилган инвестицияларнинг қайтарилиши лойиҳа ҳамкорларининг баланс кўрсаткичларига эмас, балки лойиҳадан келадиган келгуси пул оқимиغا асосланади

**Қарз олувчига нисбатан
ҳеч қандай регрессиз
бўлган лойиҳавий
молиялаштириш
Финансирование
проекта без обращения к
заемщику
Project financing without
recourse to the borrower**

Кредитор лойиҳадан келадиган пул оқимларини баҳолаб, уларни кредит ва фоизларни қайтаришга йўналтиргани ҳолда ўз зиммасига лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ барча тижорий ва сиёсий рискларни олади

**Қарз олувчига
нисбатан тўлиқ
регресси лойиҳавий
молиялаштириш
Финансирование проекта
с полным правом
обращения взыскания к
заемщику
Project financing with full
recourse to the borrower**

Жаҳон амалиётида кўпроқ тарқалган. Бу турнинг афзаллик томонлари шундан иборатки, қарз олувчи лойиҳани молиялаштириш учун пул воситаларини нисбатан тезроқ олиш имкониятига эга бўлади. Молиялаштиришнинг бошқа турларидан пул маблағларини жалб қилишнинг нархи арзон бўлиши билан фарқланиб туради

**Қарз олувчига
нисбатан чекланган
регресси лойиҳавий
молиялаштириш
Проектное
финансирование
с ограниченным
регрессом на заемщика
Project finance with
limited recourse to the
borrower**

Лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган барча рискларни назарда тутати. Лойиҳа рисклари лойиҳа иштирокчилари орасида шундай тақсимланган бўладики, уларга боғлиқ бўлган рискларни ўзлари қабул қилишга тайёр бўладилар

**Синдикат
Синдикат
Syndicate**

Йирик инвестиция лойиҳасини амалга ошириш мақсадида кредиторларнинг вақтинчалик бирлашиши бўлиб, лойиҳани кредитлаш бўйича барча фаолиятларни амалга ошириш билан бирга, ҳар бир аъзо банкнинг иш юритиш ва юридик жиҳатдан мустақиллигини сақлаб қолади

**Оператив лизинг
Оперативный лизинг
Operational leasing**

Лизинг тури бўлиб, бунда лизинг объекти ундан вақтинчалик фойдаланиш учун бир эмас, балки бир неча лизинг олувчиларга навбат билан лизинг объектининг амортизация муддати тугагунга қадар берилади

Иновация
Иновация
Innovation

Илм-фан ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган ҳолда техника, технологиялар, меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш соҳаларига янгиликларни киритиш, шунингдек, ушбу янгиликлардан жамиятнинг турли соҳалари ва йўналишларида фойдаланишдир

Иновацион фаолият
Иновационная
деятельность
Innovative activities

Шундай бир жараёнки, унда тугалланган илмий тадқиқот ва ишланмалар ёки бошқа илмий-техник ютуқлар бозорда сотиш учун ишлаб чиқилган янги ёки такомиллашган товар, амалиётда қўлланиладиган янги ёки такомиллашган технологик жараён, шунингдек, қўшимча илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларига қаратилган бўлади

Иновацион
инвестициялар
Иновационные
инвестиции
Innovative investment

Бу техника ва технологияларнинг янги авлодини яратиш ва ўзлаштиришга қаратилган (йўналтирилган) инвестициялардир

Иновацион бозор
Иновационный рынок
Innovative market

Бу умумий бозор тизимининг бир бўғини ҳисобланиб, унинг якуний товари бўлиб илмий ва илмий-техник натижалар, интеллектуал фаолиятнинг маҳсулоти бўлмиш муаллифлик ҳуқуқи ва шунга ўхшаш миллий ҳамда халқаро меъёрий ҳужжатларга мос ҳолда расмийлаштирилган бошқа ҳуқуқлар ҳисобланади

Венчурли
молиялаштириш
Венчурное
финансирование
Venture financing

Илмий сиғимли лойиҳаларни юқори рискли молиялаштириш бўлиб, бунда инвесторлар томонидан кичик илмий-тадқиқот фирмаларининг низом капиталига инвестициялар киритилиши (акциялар сотиб олиш) ёки инновацион лойиҳани амалга ошириш учун ўрта ёки узоқ муддатга инвестицион кредит бериш тушунилади

Иновация
Иновация
Innovation

Илм-фан ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган ҳолда техника, технологиялар, меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш соҳаларига янгиликларни киритиш, шунингдек, ушбу янгиликлардан жамиятнинг турли соҳалари ва йўналишларида фойдаланишдир

Рискли бизнес
Рискованное дело
Risky business

Тадбиркорликнинг шундай бир турики, кўпроқ кичик фирмалар томонидан амалга оширилади, илм талаб этувчи соҳаларга асосланиб, инновациялар тижорати билан шуғулланилади

Бизнес фаришталари
Бизнес-ангелы
Business Angels

Қоида тариқасида улар, асосан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юқори профессионал тажрибали бизнес юритувчилардир, баъзилари муваффақиятга эришган ишлаб чиқарувчилар, баъзилари эса тажрибали бухгалтерлар, консул-тантлар, адвокатлар, шунингдек, йирик компанияларда юқори лавозимларга эга бўлган профессионал ходимлардир

Номоддий активлар
Нематериальные активы
Intangible assets

Бу моддий кўринишга эга бўлмаган, лекин “номоддий қиймат”га эга бўлган ва шу сабабли фирмага қўшимча даромад келтирувчи активлардир. Уларга товар маркалари ва белгилари, ишлаб чиқариш сирлари, нашр этиш ҳуқуқлари, патентлар ва фирманинг яхши репутацияси (номи, имиж) кабилар киради

Лицензия
Лицензия
License

1) корхона, ташкилотлар ва жисмоний шахсларга патент билан ҳимояланган ихтиролар, технологиялар, техник ва тижорат маълумотларидан фойдаланишни тақдим этиш; 2) давлат органлари томонидан турли фаолиятларни аниқ бир чеклов доирасида амалга оширишга бериладиган рухсат бўлиб, шундай фаолиятлар назарда тутиладики, улар назорат остида бўлиши ёки рухсат берилганлигига тўловлар тўланиши лозим

Патент
Патент
Patent

1) ихтирочиға бериладиган муаллифлик ҳуқуқини ҳамда ихтиро унинг ўзига тегишлилигини тасдиқловчи ҳужжат, гувоҳнома; 2) қандайдир иш (касб) ёки амалий фаолият билан белгиланган шароитларда ва белгиланган тўловларни (патент учун тўловларни) тўлаганда шуғулланишга рухсат берувчи ҳужжат

Ноу-хау
Ноу-хау
Know-how

Корхона фаолиятида ёки профессионал фаолиятда қўлланиладиган, лекин барчага маълум ва машҳур бўлмаган турли илмий, техник, молиявий, бошқарув, тижорат, ишлаб чиқаришга оид билимлар ёки тажрибалар йиғиндиси

Товар белгиси, савдо
маркаси
Товарный знак,
фирменное
наименование
Trademark, trade name

Махсус давлат муассасасидан рўйхатдан ўтган ифода, белги бўлиб, товар ёки қадокланган идишида мазкур товарлар ва уларни ишлаб чиқарувчиларнинг бошқалардан ажралиб туриши учун хизмат қилади

Риск
Риск
Risk

Бу турли табиий офатлар ва инсоният жамияти фаолиятлари натижасида келиб чиқадиган йўқотишлар хавфи эҳтимолидир

Инвестицион рисклар
Инвестиционные риски
Investment risk

Кўзда тутилмаган кўнгилсиз ҳодисаларнинг юзага келиши натижасида режалаштирилган фойдани ололмаслик ёки умуман, фойда ва бошланғич инвестициялардан ажралиш эҳтимолидир

Соф рисклар
Чистые риски
Pure risks

Салбий натижа бўлиши ёки ҳеч қандай натижа бўлмаслигини англатади, қуйидаги риск турларини ўз ичига олади: форс-мажор, экологик, сиёсий, транспорт ва қисман тижорат рисклари (мулкый, ишлаб чиқариш, савдо)

Спекулятив рисклар
Спекулятивные риски
Speculative risks

Оқибатида ҳам ижобий, ҳам салбий натижага эришиш мумкин. Бундай рискларга тижорат рискларининг бир қисми бўлган молиявий рисклар киради

Форс-мажор рисклари
Форс-мажорные риски
By force majeure risks

Табиий офатларнинг юзага келиши натижасида пайдо бўлади: зилзилалар, сув тошқини, цунами, ёнғинлар, эпидемиялар ва ҳ.к.

Экологик рисклар
Экологические риски
Environmental risks

Атроф-муҳитнинг ифлосланиши билан боғлиқ рисклар

Сиёсий рисклар
Политические риски
Political risks

Мамлакатнинг сиёсий ҳолати ва ҳукуматнинг сиёсий фаолияти билан боғлиқ. Сиёсий рисклар ишлаб чиқариш ва савдо шарт-шароитларининг бузилиши айнан хўжалик юритувчи субъектларга боғлиқ бўлмаган

Транспорт рисклари
Транспортные риски
Transportation risks

Юкларни турли транспорт орқали: автомобиль, денгиз, дарё, ҳаво, темир йўллари ва ҳ.к. ларда ташишда юзага келадиган хатарлар билан боғлиқ

Тадбиркорлик рисклари
Бизнес-риски
Business risks

Корхона молиявий хўжалик фаолиятида йўқотишларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли бўлиб, тузилган тижорат битимининг натижалари ноаниқлигини билдиради

Молиявий рисклар
Финансовые риски
Financial risks

Молиявий ресурсларни йўқотиш эҳтимоли билан боғлиқ рисклар

Кредит rischi
Кредитный риск
Credit risk

Қарз олувчи томонидан кредиторга асосий қарз ва у бўйича фоизларни қайтариб бермаслик rischi

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

- I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президент Фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, соҳага доир ҳужжатлар
1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. – Т.: Адолат, 1996. 323-329 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Тижорат банклари ва банк фаолияти тўғрисида”ги (25.04.1996 й.) Қонуни. – Т.: Ўзбекистон, 1997 й. 17-б.
3. Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги 110-І-сонли “Концессиялар тўғрисида”ги Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Қимматли қўғозлар бозори тўғрисида”ги Қонуни. 2014 йил 3 июнь (УПК 387).
9. Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни. 2014 йил 10 апрель.
10. Ўзбекистон Республикасининг 10.05.2019 йил 10 майдаги ЎРҚ-537-сонли “Давлат-хусусий шериклик тўғрисида”ги Қонуни (Қонунчилик палатаси томонидан 26.04.2019 й. қабул қилинган, Сенат томонидан 03.05.2019 й. маъқулланган).
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Лойиҳа бошқаруви миллий агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5624-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 28 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-4135-сонли қарори.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 28 январь “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5643-сонли Фармони.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрда-

ги “Ўзбекистон Республикасининг 2019 йилга мўлжалланган инвестиция дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4067-сонли қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 14 январь “Давлат активларини бошқариш, монополияга қарши курашишни тартибга солиш тизимини ва капитал бозорини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5630-сонли Фармони.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 декабрдаги ПФ-5600-сонли “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги ПФ-5621-сонли “Иқтисодий ривожланиш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 сентябрдаги ПФ-5185-сонли “Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони.
19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 майдаги “Капитал қурилишда лойиҳа ва қурилиш ишларини амалга ошириш тартибини оптималлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5445-сонли Фармони.
20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги ““Ургут”, “Ғиждувон”, “Қўқон” ва “Ҳазорасп” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4931-сонли Фармони.
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 20 октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4853-сонли Фармони.
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-5264-сонли Фармони.
23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 октябрдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июндаги “Тошкент шаҳри Яшнобод туманида инновацион технопаркни ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-5068-сонли Фармони.
25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 майдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакили институтини таъсис этиш тўғрисида”ги Фармони.
26. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга банк хизматини такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
27. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”-ги 3594-сонли Фармони.
28. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.
29. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жаҳатидан яхшилашга доир қoшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4848-сонли Фармони.
30. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув тизимини жорий қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4720-сонли Фармони.
31. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 15 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.
32. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 15 мартдаги “Инвестиция лойиҳаларининг лойиҳа олди ҳужжатларини ишлаб чиқиш сифатини ошириш тўғрисида”ги ПҚ-2836-сонли қарори.

33. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 августдаги “Эркин иқтисодий зоналар самарали фаолият кўрсатиши учун вазирликлар, идоралар ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларини мувофиқлаштиришни кучайтириш ва уларнинг масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3175-сонли қарори.
34. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Корея Республикаси ҳукуматининг беғараз ёрдамида жалб қилган ҳолда Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти қошида ўқув-амалий тўқимачилик технопаркини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2759-сонли қарори.
35. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва молиялаштиришнинг янги тартибини жорий этиш тўғрисида”ги ПҚ-3437-сонли қарори.
36. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги “2018 йилдаги инвестициявий ва инфратузилмавий лойиҳалар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-3507-сонли қарори.
37. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 8 январдаги “Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва рўёбга чиқариш, давлат харидларини амалга ошириш доирасида ҳужжатларни комплекс экспертиза қилишнинг самарали тизимини яратиш тўғрисида”ги ПҚ-3464-сонли қарори.
38. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
39. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 мартдаги “Сирдарё вилоятининг Янгиер шаҳрида кичик саноат зонасини барпо этиш тўғрисида”ги ПҚ-2860-сонли қарори.
40. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 24 июлдаги “Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда ўзлаштириш жараёнини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-927-сонли қарори.
41. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 апрелдаги “Хусусийлаштирилган корхоналар билан ишлаш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2895-сонли қарори.

42. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли қарори билан тасдиқланган “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларга эришишнинг устувор йўналишлари бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури”.
Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.
43. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 6 майдаги “Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлар тўғрисида”-ги ПҚ-2344-сонли қарори.
44. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 21 декабрдаги “Акциядорлик жамиятларига хорижий инвесторларни жалб қилиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-2454-сонли қарори.
45. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “2017-2021 йилларда қишлоқ жойларда янгиланган намунавий лойиҳалар бўйича арзон уй-жойлар қуриш Дастури тўғрисида”ги ПҚ-2639-сонли қарори.
46. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 22 ноябрдаги “2017-2020 йилларда шаҳарларда арзон кўп қаватли уй-жойларни қуриш ва реконструкция қилиш Дастурини амалга ошириш чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-2660-сонли қарори.
47. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги ҳузуридаги хорижий инвестицияларни жалб этиш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 2019 йил 24 июлдаги 621-сонли қарори.
48. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 10 апрелдаги “Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 196-сонли қарори билан “Эркин иқтисодий зоналар ҳудудида божхона тўловлари бўйича имтиёзларни қўллаш тартиби тўғрисида”ги низом.
49. “Иқтисодий кредитлаш механизминини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор. 349-сон. 2001 йил 22 август. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2003 й. 153-157-б.

50. “Банк-молия соҳасидаги тадқиқотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарор. 398-сон. 2002 йил 18 ноябрь. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2003 й. 168-173-б.
51. “Ўзбекистон Республикаси банкларида кредит ҳужжатларини юриштириш тартиби тўғрисида” низом. 906-сон. 2000 йил 2 март. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2003 й. 340-353-б.
52. “Тижорат банклари кредит сиёсатиға нисбатан қўйиладиган талаблар тўғрисида” низом. 905-сон. 2000 йил 2 март. Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2003 й. 326-333-б.
53. “Тижорат банклари томонидан кредит портфели таркибида узоқ муддатли инвестициявий молиялашнинг улушиға қараб фойда солиғи бўйича солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби тўғрисида”ги низом. Адлия вазирлиғидан 19.10.2009 йилда 2021-сонли рақам билан рўйхатға олинган. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2009 йил. 43-сон, 462-модда.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари ва маърузалари

1. Мирзиёев Ш.М. 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлиси маърузаси. 2017 йил 14 январь. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – 56 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиғи ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2017 йил 14 январь.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. 1999 йил 14 апрель. – Т.: Ўзбекистон, 1999. 17-б.
8. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. 53-б.
9. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 33 б.

III. Асосий адабиётлар

1. Каримов Н.Ф., Хожиматов Р.Х. Инвестиция. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2019 йил. – 494 бет.
2. Маматов В., Хўжамкулов Д., Нурбеков О. Инвестицияларни ташкил этиш ва молялаштириш. Дарслик. – Т.: “Иқтисод-молия” нашриёти, ТМИ, 2014 йил. – 610 б.
3. Каримов Н.Ф., Хожиматов Р.Х. Инвестиция лойиҳалари экспертизаси. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2019. – 368 б.
4. Каримов Н.Ф., Хожиматов Р.Х. Инвестицияларни ташкил этиш ва молялаштириш. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2011 йил. – 804 бет.
5. Муллажонов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 368 б.
6. Муллажонов Ф.М. Ўзбекистон банк тизими: Барқарор ривожланиш, халқаро мезонларга эришиш йўллари. // Бозор, пул ва кредит. 1-сон. 2013 й. 4-27-б.
7. Ҳайдаров Н.Ҳ. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. И.ф.д илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2003. 29-б.

8. Хошимов Қ.Б. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уни такомиллаштириш йўллари. Иқт. фан. ном. илм. дар. ол. уч. ёз. дис. автор. – Т.: БМА, 2004.
9. Қўзиева Н.Р. Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш йўналишлари. Иқт. фан. док. илм. дар. олиш учун ёз. дисс. автореф. – Т.: БМА, 2008. 11-б.
10. Раимжоновна М.А. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш. Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёз. дисс. автореф. – Т.: БМА, 2012. 8-б.
11. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: “Молия” нашриёти, 2003. 26-45-бет.
12. Собиров А. Ўзбекистон Республикасига хорижлик инвесторларни жалб қилиш шакллари. // Иқтисодиёт ва таълим, 2011 й. 5-сон.
13. Ваҳобов А. ва бошқ. Халқаро молия муносабатлари. Дарслик. // Муал.: А. Ваҳобов, Н. Жумаев, У. Бурханов. – Т.: Шарқ, 2003. 277-б.
14. Собиров А. Ўзбекистон Республикасига хорижлик инвесторларни жалб қилиш шакллари. // Иқтисодиёт ва таълим, 2011 й. 5-сон.
15. Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2006. 90-бет.
16. Игошина Л.Л. Инвестиции. Уч. пос. – М.: Экономист, 2005. С. 23.
17. Нешиной А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К0, 2006. С. 13.
18. Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2006. С. 11.
19. Подшиваленко и др. Инвестиции. Учеб. пос. 3-е изд. – М.: КНОРУС, 2006. С.7.
20. Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ. Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009. С. 7.
21. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции. Учеб. пособие. – М.: КНИГОДЕЛ, 2006. С. 7.

22. Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: Инфра-М, 1997. С. 16, 979.
23. Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель. – М.: Экономика, 1991. С. 96.
24. Ткаченко И.Ю., Малых Н.И. Инвестиции. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2009. – 240 с.
25. Самуэльсон П.А. Экономика. Пер. с англ. – М.: БИНОМ, 1997. С. 783.
26. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. – М.: Гетос АРВ” 1999. С. 352.
27. Марголин А.М. Инвестиции. – М.: РАГС, 2006. С. 464.
28. Кэмпбелл Р. Макконелл, Станли Л. Брю. Экономикс, принципы, проблемы и политика. 2-том. – М.: Республика, 1992. С. 388.
29. Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агенство, 1997. – 71 стр.
30. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирования инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. С. 16.
31. Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – М.: Финансы и статистика, 1998. С. 6-7.
32. Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. – М.: Дело, 1997. С. 144.
33. Макаревич Л.М. 200 правил бизнеса. – М.: Дело и Сервис, 2003. С. 125.
34. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Страдубцева Е.Б. Современный экономический словарь. 4-изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2005. С. 235.
35. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2005. С. 126.
36. Беренц В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций. Пер. с англ. перер. и дополн. Изд-во. – М.: Интерэксперт, Инфра-М, 1995. С. 6.
37. Золотогоров В.А. Инвестиционное проектирование. Учеб. пос. –

Мн.: Экоперспектива, 1998. С. 33.

38. Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций. – М.: КНОРУС, 2009 г. С. 65.
39. Миркин Я.М. Национальный доклад "Риски финансового кризиса в России: факторы, сценарий и политика противодействия". // Финансовая академия при Президента ФР, 2006. С. 47-51 (www.миркин.ру).
40. Киячков А.А., Чалдаева Л.А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. – М.: Экономистъ, 2005. – 687 с.
41. Бусыгин А.В. Предпринимательства. – М.: Дело, 2001. – 176 с.
42. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. – М.: Интел – Синтез. 2000. С. 9.
43. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1996. С. 227.
44. Шеремет А., Рахман З. Бухгалтерский учет в рыночной экономике. – М.: Инфра-М, 1996. С. 135.
45. Ивченко В.В., Самойлова Л.Б. Свободные экономические зоны в зарубежных странах и России. Учеб. пос. – Калининград, 1999.
46. Данько Т.П., Окрут З.М. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: ИНФРА-М, 1998. С. 35.
47. Кузнецов А. Свободные зоны и национальная экономика. // Мировая экономика и международные отношения. №12. 1990. С. 24.
48. Рыбаков С.А., Орлова Н.А. Особые экономические зоны в России. – М.: Вершина, 2006. С. 248.
49. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: Юрист, 1999. С. 162.
50. Друзик Я.С. Свободные экономические зоны. – Минск, 2000. С. 29.
51. Рыбалкин В.И. Краткий внешнеэкономический словарь-справочник. Под редакцией В.И. Рыбалкин. – М.: Международные отношения, 1991. С. 82.
52. Комов А. Анализ системы кредитования реального сектора экономики. // Русское экономическое общество. 2013. № 141. С. 8.

53. 49. Аганбегян А.Г. Модернизация реального сектора экономики. // Денги и кредит, 2010. № 3. С. 6.

IV. Интернет манбалари

1. www.president.uz.
2. <http://ru.wikipedia.org/>
3. <http://index.uz/2016/05/11/nachala-rabotat-ix-respublikanskaya-yarmarka-innovatsionnyh-idej-tehnologij-i-proektov>.

**Н. Ғ. Каримов, Ф. А. Хамидова,
М. Р. Ниязметов, А. Ғ. Шаймарданов**

ИНВЕСТИЦИЯ

Дарслик

Муҳаррир: Асқаржон Самадов
Техник муҳарри: Закир Алибеков
Мусаҳҳиҳ: Шерали Рустамов
Дизайнер-саҳифаловчи: Авилқосимов Шахзодбек

“Маърифат-принт-медиа МЧЖ ноширлик фаолияти”
01.06.2023-йилдан Ўзбекистон Республикаси Президенти
Администрацияси ҳузуридаги АОКА томонидан №Х-25162 реэстр
рақами бўйича рўйхатдан ўтказилган.
Лицензия рақами: № 086717. “Илм-маърифат” нашриёти.
Манзил: Тошкент шаҳар, Мирзо Улуғбек тумани,
“Кумушкон” кўчаси, 26-уй.
Мурожаат учун телефон: 937184007.
Телеграм манзил: @iqtisodiyot_77
Топширилди, 2024-йил 10-январ.
Босишга 2024-йил 30-январда рухсат этилди.
Бичими 60x84 1/8. “Arial” гарнитураси.
Офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
Шартли босма табоғи 37,25.
Адади 100 нусха.